

ISSN 2651 - 2904

GENÇ KALEMLER

TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ YIL 5, SAYI 6 (2019)

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ GENÇ TARİHÇİLER TOPLULUĞU
2019

GENÇ KALEMLER

TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ YIL 5, SAYI 6 (2019)

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ GENÇ TARİHÇİLER TOPLULUĞU YAYINIDIR
2019

GENÇ KALEMLER

TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ

YIL 5, SAYI 6 (2019)

Yıllık Yerel Süreli Yayın
ISSN 2651-2904

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Necmettin AYGÜN

YAZI İŞLERİ SORUMLUSU
Fatih TUĞLUOĞLU

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Remzi KUZUOĞLU

DANIŞMA KURULU
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN
Prof. Dr. Taner ASLAN
Doç. Dr. Remzi KUZUOĞLU
Doç. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU
Doç. Dr. Cihat YILDIRIM
Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE
Doç. Dr. Turan AÇIK
Doç. Dr. Selahattin SATILMIŞ
Doç. Dr. Eyyub ŞİMŞEK
Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH
Dr. Öğr. Üyesi S. Serkan ÜKTEN
Dr. Öğr. Üyesi Osman OKUMUŞ
Öğr. Gör. Dr. Şerife ŞİMŞEK
Öğr. Gör. Aliye KUZUOĞLU
Arş. Gör. Adem KELEŞ
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM
Arş. Gör. Selim KARAGÖZ
Arş. Gör. Bahar KAYMAZ

KAPAK TASARIMI
Abdullah SİNGİN

DİZGİ VE SAYFA TASARIMI
Necmettin AYGÜN - Osman DURMAZ - Selim KARAGÖZ

İLETİŞİM
gktarih@gmail.com

Merhaba...

Tarih Kaderimizdir: 90'lı yılların başında Rusya'nın çöküşünün akabinde biçimlendirilmeye başlanan yeni dünya düzeni bir yönü ile "yerel (milli) kimliklerden arındırılmış bir dünya vatandaşı oluşturmayı" hedeflemektedir. Nitekim "küreselleşme" olarak pazarlanan bu sistemin esasında emperyalizmin gelişmekte olan veya gelişmemiş ülke ve milletlerin siyasal sistemlerine müdahale ile ekonomik kaynaklarına daha kolay nüfuz ederek onları kendi çıkarlarına hizmet eder hâle getirmenin bir vasıtası, "rejimi" olduğu ve geçen 30 yılda dünyaya öfke, gözyaşı ve zulüm pazarlamaktan başka bir katkısı olmadığı anlaşıldı. Bu bağlamda ülkemiz, yüzyıl önce olduğu gibi günümüzde de kritik bir süreçten geçmektedir. Emperyalistlerin bölgemiz üzerinden yürüttükleri küresel egemenlik savaşları çeşitli boyutlarıyla ülke ve milletimizi de etkisi altına almaktadır. Küresel emperyalizm, eskiden olduğu gibi askeri vasıtalar kullanmanın ötesine geçerek sosyal ve iktisadi manivelalar ile tahribat gücünü kat be kat artırıp yıkım yaratmaya devam etmektedir. Bilhassa demografik yapı ile oynayıp Türkiye'nin milli devlet yapısını bozmayı veya en azından dönüştürmeyi esas alarak bir kaç yüz yıl sonrasının taşeronlarını oluşturmaya çalışan emperyalist zihniyetin karşısında durmak amacıyla ülke ve millet sevgisi ile donanmış, şuurlu bireylerin yetiştirilmesi büyük önem arz etmektedir. Bu doğrultuda şanlı tarihimiz, kültürümüz ve geleneklerimiz bir "hazine" kıymetinde ortada durmaktadır. Mesela, tarihi süreçte ceddimiz sadece kendisi için değil, 1492'de İspanya'dan kovulan Yahudiler, 1709'da Ruslar'ın önünden kaçan İsveç Kralı Demirbaş Şarl ve 1849'da Avrupa'dan ayrılmak mecburiyetinde kalan Macar ve Polonyalı mülteciler örneklerinde olduğu gibi dini ve mezhebi ne olursa olsun ülkemize sığınan mazlum ve mağdurlar için de büyük fedakârlıklarda bulunarak insanlığa, medeniyete örnek olmuştur. Bu güzel vasıflarımızın, geleneklerimizin yaşatılması çerçevesinde "ne için ve kim için yaşadığını bilen", insani duyarlılığı yüksek olan bireylerin sayısını artırmak, insanlığın olduğu kadar gelecek on yıllarımızın da teminatıdır. "Tarih Kaderimizdir" dedik. Zira Tarih bilgisi, ihata etmiş olduğu çağlar ve bu çağlara isnat eden bilgi zenginliği ile hâl ve istikbalde ortaya çıkabilecek sosyal ve iktisadi olay ve olguların anlama ve analiz edilmesi sürecinde sağladığı bakışın açısız büyüklüğü bakımından müstesna bir mevkiidedir. Tarih bilgisi sadece olup bitmiş şeylerin yekûnundan ibaret olmayıp, onların veya olabileceklerin anlamlandırılmasında çözüm için başvurulacak sayılı birkaç vasıttadan en önde gelenidir. "Güçlü olmak, ayakta durmak ve bu topraklardaki tarihimizin hakkını vermek" önceliğinde tarihsel bilgiye her zamankinden daha fazla önem vermek durumu hâsıl olmuştur. Şüphesiz Türkiye artık yüz yıl önceki fakir ve mağdur konumunda değildir. Ancak maddi zenginliğin geçici, bilgi zenginliğinin ise kalıcı olduğu gerçeğinden hareketle eğitim-öğretimin her bir aşamasında uzun erimli hedeflerin peşinden koşmalıyız. Yine küresel emperyalizmin bir yansıması olan modern hayatın bir yönü ile insana bencillik, özgürlük adına sorumsuzluk, akıldan ziyade arzu ve isteklerin peşinden koşmayı enjekte etmesi karşısında yaygınlaşan ve kökleşen bireysel ve toplumsal "şiddetin" aşılması için tarihimiz, gelenek ve göreneklerimiz "paylaşımı ve fedakârlığı" esas alan uygulamalarıyla geniş bir perspektif sunan bir medeniyet havzasına karşılıktır. Fikir ve tecrübe ile yoğrulmuş şekil almış olan bu havzanın "akıl" rehberliğinde yeniden yorumlanarak kullanıma sunulması, anlam alanı ve sınırlarının başkaları tarafından değil de bizzat kendi geleneğimizle belirlenmesi bağlamında, bireysel ve toplumsal alanda yaşanacak değişimlere yön vermede başarılı olabilmek kabilinden zaruridir... Unutulmamalıdır ki mensubu olduğumuz medeniyet, "kızlarımız evlenirken çeyiz hazırlamada maddi sıkıntı yaşamamaları" diye vakıf kuran nezaket, zerafet ve estetik sahibi bir anlayışa karşılıktır...

Şüphesiz her şeyin başı sevgidir. Sevgi, insanlığın varlığını devam ettirebilmesi için belirleyicidir. Sevgi bazen yaratıcı, yaratılanı, ülke ve milleti, aileyi, börtü-böceği sevmek olarak; bazen de kişinin yaptığı işi, mesleği, çalıştığı iş yerini sevmek biçiminde de kendini gösterir. Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü, "Millete hizmet etmek istiyorsan bildiğin işten başla" deyişinin de verdiği güçle 10 yıldır eğitim-öğretim vermektedir. 2008'de kurulan bölüm, 2009-2010 eğitim-öğretim yılında öğrenci almaya başlamıştır. Bu yıl sonu ile birlikte 10. yıl geride kalmış olacak. Ona kadar saymak kolaydır da bir eğitim kurumunun huzur, muhabbet ve şefkat temelinde 10 yıl ayakta kalabilmesi pek de kolay bir iş değildir. Kolay değildir bu on yılda, İkinci Öğretimde tahsil görenler ile birlikte 1000'i aşkın öğrenciye eğitim-öğretim verip mezun etmek, onların her türlü sorunuyla kendi sorunuymuş gibi ilgilenmek... 100 kadar da yüksek lisans öğrencisi cabası... Bu arada, geçen 11 senede öğretim elemanı sayısı da 18'e ulaşmış. Eğitim-öğretimi, insan yetiştirmeyi "davaların davası" olarak gören üstün nitelikleri haiz arkadaş grubu. Sorumluluğumuz, "Davamız, Ferhad'ın delmeye çalıştığı dağdan çok daha engelli ve mukavemetli" şüphesiz. Bir taşra üniversitesinde bir bölümün bu sayıya ulaşması önemli bir başarı olduğu gibi bu sayıyı ayakta, bir arada tutmanın külfeti ve zorlukları da malumdur... Bu vesile ile bölümün kuruluşuna ve kuruluşundan beri bölüme katkı veren öğretim elemanı arkadaşlar ile sürece katkı veren üniversite üst yönetimlerini saygı ile anıyor, uzun ömürler diliyoruz. Nice onlu yıllara...

Bu sayımızdaki makaleler, 2-4 Mayıs 2019'da Aksaray'da düzenlenen VI. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulan bildirilerden oluşmaktadır. Bu vesile ile sempozyumun gerçekleşmesine katkı veren Aksaray Valiliği, Aksaray Üniversitesi ve Aksaray Belediyesi'ne ziyadesizle teşekkür ederiz. 7. Sayıda ve 7. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda buluşmak üzere.

Necmettin AYGÜN

İÇİNDEKİLER

Asur Ticaret Kolonileri Çağında Acemhöyük'te Ölü Gömme Adetleri Can ALBAY	6
Kommagene'nin Esintileri Merve YALIMEL.....	10
M. Ö. II. Binyılda Anadolu'da Yaşayan Kavimler Nihat ÖNSEL	14
Efsaneden Gerçeğe: Sâsânî Devleti'nin Kurucusu I. Erdeşir Emine KABAKULAK	16
Beylikler Devrinde Ege Limanları Günnur IŞIK	20
İbn Fadlân Seyahatnamesi Işığında Orta Çağ'da Türk Kadını Figürü Ceren YAMAN.....	24
Sultan Berkıyaruk Döneminde (1092-1104) Batıniler Tarafından Suikasta Uğrayan Devlet Adamları Sibel KARATAŞ.....	27
Pazırık, Esik, Şibe, Berel ve Kostromskaya Kurganlarının Arkeolojik Açından Değerlendirilmesi Uğur KARCIOĞLU	30
Munzur Örneği Üzerinden Tunceli (Dersim) Yöresindeki Eski Türk İnançlarının İzleri Onur KÖSE	34
Moğol İstilas Neticesinde Anadolu'da İktisadî Hayat Nagehan VURGUN.....	42
Eski Türklerin Kış Sporları Kayakçılık Onur YILDIZ.....	45
Ceditçilik Hareketinin Türkistan Öncüleri: Yaş Buharahlılar Semanur OĞUZ	49
Büyük Selçuklu Devleti'nde Hatun/Kadın ve Siyasetteki Rolü Emine AKARSU	54
Tarihi Süreçte Tibet'te Budizm'in Yayılışı ve Asya Tarihindeki Önemi Kağan ERTAN.....	57
Moğol İstilas Sürecinde İslam Dünyasında Oluşan Moğol Algısının Siyasî, Sosyal ve Psikolojik Alt Yapısı Kerra ALTUĞ	61
Türk Kültür Tarihinde Dede Korkut Hikâyelerinin Yeri ve Önemi Mazhar NARŞAP	66
Nurullah Genç: 'Yağmur'u Yazana Kadar Üç Ay Duvarlarla Konuştum' Röportaj: Nuriye ÇAKMAK ÇELİK.....	70
Aksaraylı Âşık Sururi Başer Hazırlayan: Necmettin AYGÜN – Selim KARAGÖZ.....	84
Tarihte Yer Edinmiş Aksaraylılar: Hamza Bey Çelebi (Aksaray Miralay)ı İbrahim Hakkı KONYALI.....	88
Araştırmacı-Öğretmen Gaffar TOTAYSALGIR (1882- 1950) ve Aksaray Necmettin AYGÜN	93
Kızılay Arşiv Belgelerinde Savaş Esirleri Hazırlayan: Bahar KAYMAZ	96
Yargılamak Mı Anlamak Mı? Çinliler Tarihi Nasıl Yazdılar? Gökay KOCAL	98
Matrakçı Nasuh; Hayatı, Eserleri ve Tarih-i Sultan Bayezid Hazırlayan: Adem KELEŞ	102
Siverek Kazası 2700 Numaralı Nüfus Defteri'nin Tahlil ve Değerlendirmesi Ahmet SEYFİ	105
Para Vakıflarının İşleyişi ve Faaliyetleri Tolga GÜRBÜZ	109

Osmanlı Devleti'nde İlk Resmi Kur'an Basımı Ayşe ATAMAN	113
Tereke Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri Tuba HAYAL	119
Tereke Araştırmaları ve Günümüze Olan Yansımaları Şule Sema ALKOÇ	123
Şer'iyye Sicillerinde Şartlı Talâk: Dönmesi Beklenmeyenler Bahar KOCABAŞ	127
II. Mehmed Dönemi Ekonomi Politikalarının Kanunnameler Aracılığıyla İncelenmesi Zekeriya YILDIZ	131
"Mevla" Sözcüğü Örneğinde "Çelebi" Sözcüğünün Kökenine Farklı Bir Bakış Ayşe ARSLAN	135
Kadı Sicilleri Işığında Tereke Defterlerine Dair Bir İnceleme Yasemin AKTAŞ	139
Osmanlı Devleti'nde Çingeneler/Kıptiler Sümeyye ŞAHİN	142
II. Abdulhamit'in Hafiyeleri Mustafa SATICI	146
8191 Numaralı Gümüşhane-Şiran Şer'iyye Siciline Göre Osmanlı'da Vasî Tayini Cansu ÇALIŞKAN OĞLU	152
Ermeni Misyonerlik Faaliyetlerinin Yayılmasında Sivas Öğretmen Koleji Faktörü Elif Seda KARACAOĞLU	155
1697 Numaralı Rodoscuk Şer'iyye Sicili Üzerine Bir Değerlendirme Pınar DOĞANAY	157
Kutadgu Bilig ve Siyasetname'ye Göre Hükümdarlık Anlayışı Duygu ŞAHİN	159
İslamiyet Öncesi Türk Devletlerinde Öldürülen ve İntihar Eden Hükümdarlar Ahmet COŞKUN	163
Nikolay İlminskiy'in Kültürel Emperyalizm Politikası ve Türkistan Ali YÜKSEL	167
Rus Yıllıklarına Göre Türk-Rus Hâkimiyet Mücadelesi ve Dönüşüm Hikâyesi Bahar ZEREN	171
Ahmed Fanakati: Hayatı ve Mali Politikaları Berkkan ENGİN	175
The Times Gazetesine Göre 1950-1960 Türk Dış Politikası Hatice ALANOĞLU	179
18 Mayıs 1944 Sürgününden Sonra Kırım Türklerinin Sürgün Yerlerindeki Yaşamları Hande GÜNDÜZ	183
Atatürk Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Politikası Dilan DENİZ	187
Yugoslavya'da Gizli Bir Türk Yapılanması: "Yücel Teşkilatı" Celal CENGİZ	191
Çerkez Ethem Meselesinin Değerlendirilmesi Melek ÖZTÜRK	193
Hamit Zübeyr Koşay'ın Çalışmaları Işığında Hayatı Nergiz YAMAN	197
Türk Mukavemet Teşkilatı'nın Kıbrıs'taki Rolü Mertcan KARTAL	201
Ekmek Karnesi Uygulaması Rabia KARABULUT	205

ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞINDA ACEMHÖYÜK'TE ÖLÜ GÖMME ADETLERİ

Can ALBAY*

Aksaray Üniversitesi

Tüm canlılık için geçerli olan ölüm; bir insan, bir hayvan veya bitkinin yaşamının tam ve kesin olarak sona ermesi olarak tanımlanmaktadır. İnsanın kendi benliğinin farkına varmaya başladığı dönemden beri bilmeye başladığı ölüm olayı, kültürden kültüre farklı şekillerde görülmektedir. Ölüm yeryüzündeki tüm varlıkların belki de tek ortak yönüdür. İnsanın, kendi varlığı için, bu türde bilinen bir sonun farkında olması, belki de onu diğer canlılardan ayıran en önemli özelliğidir. Bu farkındalığın ilk ortaya çıkışı araştırmacılar tarafından Neandertallere kadar götürülmektedir. Bu yönde ilk bulgulara, Zagros Dağları'nda bulunan Shanidar Mağarası'nda ulaşılmıştır. Mağarada bulunan günümüzden yaklaşık 60.000 yıl öncesine ait sol tarafı üzerine yatırılmış, bacakları karnına doğru çekilmiş ve elleri çenenin altına gelecek şekilde birleştirilmiş iskeletin, bilinen en eski bilinçli gömü olduğu kabul edilmektedir. İskeletin etrafındaki kalıntılar üzerinde yapılan palinolojik incelemeler neticesinde, yaşlı avcının yanına, çeşitli türlerde çiçeklerin bırakıldığı tespit edilmiştir.¹

Yerleşik düzende yaşamaya başlayan insan, ölümlerini, günlük yaşamını geçirdiği evlerde, taban altına veya yerleşim içindeki boş bir alana ya da yerleşim dışında oluşturulan mezarlara gömmeye başlamıştır. Neolitik toplumlar olarak bilinen yerleşik hayata geçen ilk toplumlar ölümlerini buralarda çeşitli türdeki mezarla gömmüşlerdir. Bu mezarlardan biri olan basit toprak mezarlar, insanlık tarihinin her evresinde yaygın olarak görülen bir mezar türü olarak karşımıza çıkmaktadır.² İnsanoğlunun ölümlerini basit çukurlara gömmesi ile başlayan süreç neticesinde, birçok faktörün etkisiyle farklı mezar tipleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu sebeple, bir bölgedeki veya bir toplumdaki ölü gömme adetlerinin, bir bütün olarak ele alınması, uzun süre korunan veya zaman zaman değişime uğrayan geleneklerin belirlenmesine ve o bölgenin ya da toplumun kültür tarihinin daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayan en önemli verileri kendinde toplamaktadır. Acemhöyük'ün Konumu ve Tarihi: Acemhöyük, Aksaray'ın yaklaşık 18 km. kuzeybatısında, Yeşilova Kasabası sınırları içinde yer alır. M. Ö. 3. Binyılda ilk defa iskân edilen şehir, surlarla korunan bir savunma sistemine sahip olup en parlak dönemi M.

Ö. 2. Binyılın ilk çeyreğine tekâmül eden Asur Ticaret Kolonileri Çağında (M. Ö. 1974-1714) yaşamıştır. Acemhöyük'te ilk kazı çalışmaları 1962'de Prof. Dr. Nimet Özgüç'le başlamış, günümüzde ise Prof. Dr. Aliye Öztan tarafından yürütülmektedir. Acemhöyük'ün, M. Ö. 3. Binden itibaren iskân edildiği, M. Ö. 2. Binin ilk çeyreğine tekabül eden Asur Ticaret Kolonileri devrinde ise Anadolu'nun önemli siyasi ve ticari merkezlerinden biri olduğu bilinmektedir.³ Höyüğün güneyinde yer alan Sarıkaya tepesinde yapılan kazılarda en az iki katlı olduğu düşünülen ve elli odası bulunan bir saray kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Saray bulunduğu mevkiden dolayı "Sarıkaya Sarayı" olarak adlandırılmıştır. Höyüğün kuzeyindeki diğer yükseltide gerçekleştirilen kazılarda da yetmiş aşkın odası bulunan "Hatipler Sarayı" açığa çıkarılmıştır.⁴ Ayrıca Aşağı Şehirde de kazılar gerçekleştirilmiş ve yerleşimin sınırları büyük ölçüde tespit edilmiştir. Sarıkaya Sarayı ile Hatipler Sarayı arasında kalan alanda yapılan jeofizik ölçümleri sonucu elde edilen verilerden hareketle başlatılan kazılarda, bu iki sarayla çağdaş ve mimari açıdan benzer, 2010 yılı itibarıyla yirmi sekiz odası bulunan anıtsal bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu yapı A. Öztan tarafından saray çevresinde olması gereken bir "Hizmet Binası" olarak nitelendirilmiştir.

Acemhöyük'te Ölü Gömme Türleri ve Mezar Tipleri: Genel olarak ölü gömme işlemi ikiye ayrılır; Ölü bedeninin, toprağa açılan basit bir çukura veya küp ya da sanduka gibi çeşitli mezar tiplerine konularak gömülmesi inhumasyon/ceset gömü olarak tanımlanmaktadır. İnhumasyon gömme kadar yaygın olmayan diğer bir ölü gömme türü de ölümlerin yakıldıktan sonra gömülmesidir. Bu uygulama, cesedin ateşe maruz bırakıldıktan sonra kemiklerin belirli ölçülerde boyut ve biçimlerini kaybedinceye kadar yakılması şeklinde gerçekleştirilir. Ceset yakma işleminden sonra geriye kalan yanmış kemikler ile küller bir kabın içerisine konmakta ve mezar kabı (urne) daha önceden açılmış sığ çukurun içine yerleştirilmektedir.

Mezarlar, yerleşim içi (intramural) mezar ve yerleşim dışı (extramural) mezarlar olarak gömüldükleri yer bakımından ikiye ayrılır.

* Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi, e-mail: canalbay190568@gmail.com.

¹ Özterzi, 2011, s. 2.

² Özgüç, 1948, s. 3 vd.

³ Kuzuoğlu, 2015, s. 6.

⁴ Ekmen, 2012, s. 11.

Yerleşim İçi Mezarlar: Acemhöyük yerleşim alanında 1962 ve 2010 yılları arasında Asur Ticaret Kolonileri Çağı yapı katlarında toplam yirmi iki mezar açığa çıkarılmıştır. Bunlardan beş tanesi Nimet Özgüç'ün yaptığı kazılarda Aşağı Şehir'de tespit edilmiştir. Höyük'te bulunan üç mezardan biri I. Yapı katında, diğer ikisi de II. yapı katında açığa çıkarılmıştır. Aşağı Şehir'de bulunan iki mezar II. yapı katına aittir. Aliye Öztan dönemi kazılarında ise III. yapı katında bir, II. yapı katında on bir ve I. yapı katında beş olmak üzere toplam on yedi mezar açığa çıkarılmıştır. Söz konusu mezarların birçoğu evlerin tabanları altında ele geçmiştir. Mezarların birçoğu basit toprak mezar tipindedir. Kap ve üzeri seramik parçalı mezarlar Acemhöyük yerleşim alanında birer örnek ile temsil edilmektedir.⁵ Acemhöyük yerleşim alanında tespit edilen mezarlar Basit Toprak, Üzeri Seramik Parçalı ve Kap mezar olmak üzere üç tipe ayrılır: Basit Toprak Mezarlar: Cesetlerin, uygun büyüklükte kazılmış oval ya da dikdörtgen biçimli çukurlara armağanlı ya da armağansız defnedilmesiyle gerçekleştirilen gömme biçimi basit toprak mezar olarak tanımlanmaktadır.⁶ Acemhöyük yerleşim alanında bulunan mezarların çoğu basit toprak mezar tipindedir. Söz konusu mezarların çoğuna bebek ve çocuklar gömülmüştür. Sadece iki mezar erişkinlere aittir. Yerleşim içinde bulunan basit toprak mezarların farklı yapı katlarına dağılımlarına rağmen; mezar düzenlemeleri, iskeletlerin pozisyonları ve diğer özellikleri açısından birbirlerinden farkları yoktur. Aynı uygulamaların farklı yapı katlarında sürdürüldüğü görülmektedir.⁷ Mezarların etraflarında herhangi bir düzenlemeye rastlanmamıştır. Ancak çoğunun, tabanına kap kırıklarının döşendiğini tespit edilmiştir. Bu tip mezarlardan ikisi Hatipler Sarayı'nın kuzeyinde açılan test açmasında, I. Yapı katına ait büyük mekânın tabanı altında bulunmuştur. Hoker pozisyonda gömülen, iki çocuğa ait mezarların altına çanak kırıkları döşenmiş, ancak ölü hediyesi bırakılmamıştır. Mezarlar, yön birliği göstermemektedir. Bir başka mezar bir erişkinine aittir. Kuzeybatı-güneydoğu yönünde ve hoker pozisyonundadır. Mezara hediye bırakılmamıştır. Aşağı Şehir'de K-L/21 plan karelerinde bulunan bir çocuk mezarında da herhangi bir düzenleme yapılmadığı ve ölü hediyesi bırakılmadığı görülmüştür. Basit toprak mezarlar içerisinde farklı özelliğe sahip bir mezar RA/37- 38 plan karelerinde yer alan II. yapı katına ait yapının doğu köşesi tabanı altında bulunmuştur. Hoker pozisyonda, bir bebeğe ait mezarın üzeri toprakla sonra, çamurla sıvanmıştır. Üzeri Seramik Parçalı Mezarlar: Acemhöyük yerleşim alanında üzeri kap kırıkları ile örtülmüş bir mezar açığa çıkarılmıştır. Söz konusu mezar, Aşağı Şehir'de tespit edilmiştir. II. Yapı katına ait mezara, hoker pozisyonda yatırılan iskeletin yanına tunçtan kolcuklu bir balta ve akitacağı yandan armut

gövdeli şarap kırmızısı astarlı ve parlak perdahlı bir ibrik ve iki gaga ağızlı testi ölü hediyesi olarak bırakılmıştır.⁸ Mezarın üzeri irice bir gaga ağızlı testiye ait parça ile kapatılmıştır. N. Özgüç ve K. Emre⁹ tarafından küp mezar olarak ifade edilen bu mezar; M. Akyurt tarafından üzerinin kap kırıkları ile kapatılması nedeniyle üzeri seramik parçalı mezarlar grubuna dâhil edilmiştir.

Kap Mezarlar: 2004 yılı kazılarında, Hizmet Binası'nın güneybatısındaki RA/33plankaresinde bir bölümü bulunan yapının güney duvarının dibinde, odanın tabanı altında, III. yapı katının enkazının üzerine gelecek şekilde dik olarak gömülmüş bir kapaklı vazo tespit edilmiştir. Vazonun içerisinde de ele geçen kül ve kemik kalıntıları üzerinde yapılan incelemelerde bunun bir yakarak gömme mezar olduğu anlaşılmıştır.¹⁰ Bir bebeğe ait mezarın içinde veya dışında ölü hediyesi bulunmamıştır. Bu mezar yerleşim yerinde karşılaşılan ilk yakarak gömme mezar olması bakımından önemlidir. Mezar, III. yapı katının yangınla tahribinden hemen sonra onun üzerine inşa edilmiş II. yapı katının erken evresine (IIC) aittir.¹¹ Yerleşim Dışı Mezarlar: Yerleşim dışı mezarları bölgenin tek mezarlığı olan Arıbaş Mezarlığı üstlenmektedir. Mezarlık höyüğün yaklaşık 500 m güneydoğusunda yer almaktadır. Höyük ile mezarlık alanı arasından Tuz Gölü'ne doğru akan Ulurmak geçmektedir. Konumu itibarıyla düz bir topografyaya sahip olan mezarlık alanının üzeri uzun yıllardır sürdürülen tarım faaliyetleri nedeniyle düzleşmiştir. Mezarlığın keşfi burada yürütülen tarım faaliyetleri sayesinde gerçekleşmiştir. Alanın etrafında yer yer Yeşilova sakinlerinin evleri yer almaktadır. Mezarların bulunduğu ortamın kireçli ve tuzlu olmasından dolayı mezar kapları, küpleri ve hediyelerinin birçoğunun üzeri kireçli bir patina ile kaplanmış ve yüzeylerinde bozulmalar meydana gelmiştir. Ortalama 1,5 m. lik dolgu içerisinde Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait üç evreli mezarlar ve bunlarla ilişkili az sayıda mimari eleman (ateş yakma yeri, ocak vb.) dağılmış durumdadır. 1993 yılında 5x5 ve 1995, 1996 yıllarında 10x10 m. lik toplam 225 m²'lik bir alanda 167 mezar açığa çıkarılmıştır.¹² Üç evreli olduğu tespit edilen mezarlığın ilk evresine ait olanlar yüzeyden 45-65 cm. aralığında yer almaktadır ve bunların tamamı yakarak gömme mezarlardan oluşmaktadır. Bu durum mezarlık topografyasının kuzeye, Ulurmak'a doğru hafif eğimli olmasından kaynaklanmaktadır. İkinci evrede yakarak gömme mezarlarla, ceset gömme mezarlar bir arada görülmektedir. Kenarları ve tabanları sıkıştırılmış ocakların içinde küllü yanık toprak, kap kırıkları, yanmış ağaç parçaları ve hayvan kemikleri bulunmuştur. Üçüncü evrede de kremasyon ve inhumasyon mezarlar bir arada yer almaktadır. A. Öztan'a göre, Arıbaş Mezarlığı

⁵ Ekmen, a. g. e., s. 27.

⁶ Özgüç, 1948, s. 3 vd.

⁷ Ekmen, 2012, s. 29.

⁸ Özgüç, 1968, s. 25.

⁹ Emre, 1978, s. 22.

¹⁰ Ekmen, a. g. e., s. 37.

¹¹ Öztan, 2005, 393-402.

¹² Ekmen, 2012, s. 46.

büyük bir mezarlık alanı değildir ve Acemhöyük'ün büyüklüğü ve yerleşimin Koloni Çağı'ndaki nüfus yoğunluğu dikkate alındığında yakın bölgelerde başka mezarlıkların da olması beklenmelidir.¹³ Arıbaş Mezarlığı'nda bulunan yüz altmış yedi mezarda; yakarak (kremasyon) ve ceset (inhumasyon) gömülerden oluşan iki çeşit gömme biçimi uygulanmıştır. Kremasyon mezarlar, kap ve basit toprak kremasyon mezarlar üzere iki gruba ayrılır. İnhumasyon gömüler de küp ve basit toprak inhumasyon mezarlar üzere iki farklı mezar tipindedir. Arıbaş Mezarlığı'nda; Basit Toprak, Küp, Kap ve Basit Toprak Yakarak Gömme Mezarlar olmak üzere dört farklı mezar tipi tespit edilmiştir.

Basit Toprak Mezarlar: Arıbaş Mezarlığı'nda 1993 yılında iki, 1995 yılında dokuz ve 1996 yılında on örneği olmak üzere yirmi bir basit toprak mezar açığa çıkarılmıştır. Basit toprak mezarların tamamı mezarlığın ikinci ve üçüncü seviyelerine ait olup; üçüncü seviyedekilerin sayısı daha fazladır. Farklı seviyelere ait mezarlardan, bir üst seviye mezarlarının inşası sırasında alt seviyedeki mezarlardan bazılarının tahrip edildiği görülmektedir. Her iki seviyede tespit edilen basit toprak mezarların mezar biçimleri ve gömme tarzları birbirinden farksızdır. Mezar çukurları genellikle oval biçimli olup derinlikleri 30-60 cm arasında değişmektedir. Basit toprak mezarlara bireyler genellikle hoker ya da yarı hoker biçimde gömülmüştür. 1995/M-89 no. lu basit toprak mezara defnedilen birey bu genellemenin dışında dorsal pozisyonda yatırılmıştır. Cesetlerin sağ ya da sol tarafına yatırıldıkları görülmektedir. Mezarlarda yön birliği bulunmamaktadır. Mezarlara genellikle tek birey gömülmüştür. Basit toprak mezarların tamamına genç veya erişkin bireyler gömülmüştür. Cinsiyetleri tespit edilebilen bireylerden bu mezarların seçiminde herhangi bir ayrımın olmadığı anlaşılmaktadır. Acemhöyük yerleşim alanında yaygın olarak kullanılan bu mezar tipi Arıbaş Mezarlığı'nda az sayıda kullanılan mezar tiplerindedir.

Küp Mezarlar: Yükseklikleri 70 cm. ve üzeri olan iri depolama kaplarına ölülerin defnedildiği mezarlardır. Arıbaş Mezarlığı'nda 1993 yılında üç, 1996 yılında dört olmak üzere toplam yedi küp mezar tespit edilmiştir. Söz konusu mezar tipi ile daha çok mezarlığın ikinci seviyesinde karşılaşılmasıdır. İki veya dört kulplu, ortalama 50-70 cm. yüksekliğinde olan küpler mezar kabı olarak kullanılmıştır. Kap mezarlarda olduğu gibi küpler de özel olarak üretilmemiştir. Mezar kabı olarak kullanılan küpler yerleşim yerinde bulunanlardan farksızdır. Söz konusu mezarlar genellikle, zemine paralel olarak yatırılmıştır. 1996/M-19 no. lu küp mezar bu genellemenin dışında, ağız kenarı hafif yüksekte kalacak şekilde eğimli olarak yerleştirilmiştir. Mezarların ağızları genellikle açık bırakılmıştır. Mezarlar yön birliği göstermemektedir. Tamamına tekli gömü yapılmıştır. 1993 yılında açmanın kuzeydoğusunda birbirine yakın durumda bulunan ikinci evreye ait, M-18 ve M-

19'un üzerinde bir yetişkinin kafatası, kol, bacak ve gövdeye ait kemikler bulunmuştur. Büyük bir olasılıkla söz konusu iki küp mezarın gömülmesi sırasında burada bulunan üçüncü evreye ait bir mezar tahrip edilmiştir. Küp mezarlarda görülen ortak noktalardan biri ölünün başının küpün dibine gelecek şekilde yerleştirilmiş olmasıdır. Söz konusu mezarlara genellikle çocuk veya erişkinler gömülmüştür. Çocuk veya erişkin mezarlarının birbirinden farkı yoktur. Bir başka ortak özellik bireylerin tamamının hoker pozisyonda gömülmüş olmasıdır. Bir örnekte iskeletin pozisyonunu belirlemek oldukça zor olmuştur. Zamanla kemiklerin kaymış olması buna sebebiyet vermiş olmalıdır.

Kap Mezarlar: Ölülerin yakılmasının ardından arta kalan kemik parçacıkları ve küllerin kaplara konduğu mezarlardır. Arıbaş Mezarlığı'nda tespit edilen en yaygın mezar tipidir. Yüz on üç örnekle temsil edilmektedir. Kap mezarlar büyük bir oranda mezarlığın birinci seviyesinde açığa çıkarılmıştır. İkinci ve üçüncü seviyelerde kap mezarların sayısı birinci seviyeye göre oldukça düşüktür. Farklı tiplerde kaplar bu amaçla kullanılmıştır. Ancak söz konusu bu mezar kaplarının, özel olarak üretilmedikleri anlaşılmaktadır. Çoğu, Acemhöyük'te yerleşim yerinden tanınan günlük kullanım kaplarıdır. Birçoğu işlevini yitirmiş, döneminde ağız, boyun veya kulpu kırılmış kaplardır. 1996/M-10 no. lu mezarda olduğu gibi bazı mezarlarda, mezar kabı olarak sadece kabın karın genişliğinden altına ait parçalar kullanılmıştır. Çok azında boya veya çizi bezeme bulunmaktadır. Kapaklı vazolar, bütün mezar kapları içerisinde en yaygın olarak kullanılan kap tipidir. Bunların dışında testiler, çömlekler, maşrapalar kantaroslar, tabaklar ve çanaklar urne olarak kullanılmıştır. Bu yönüyle, Arıbaş Mezarlığı kremasyon mezar kapları diğer mezarlıklara göre kap formları bakımından oldukça çeşitlilik göstermektedir. Mezar kapları, genişlikleri dikkate alınarak dik veya hafif yatık pozisyonda, ortalama 15-20 cm. lik çukurlara yerleştirilmiştir. Mezarların tek başına belirli bir yön birliği gösterdiğini söylemek zordur fakat gruplar oluşturdukları dikkate alındığında, genellikle kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzandıkları dikkati çekmektedir. İyice yanmış kemiklerin konduğu kap mezarlarda ölülerin yaşlarını ve cinsiyetlerini tespit etmek oldukça zor olmuştur. Tespiti yapılabilen mezarlarda, genellikle tekli gömünün yapıldığı anlaşılmıştır. Az sayıda olsa da birden fazla gömünün yapıldığını gösteren mezarlar da bulunmaktadır.

Basit Yakarak Gömme Mezarlar: Ölülerin yakılmasının ardından kalan kül ve kemiklerin oval ya da yuvarlak çukurlara konduğu mezarlardır. Arıbaş Mezarlığı'nda bu tipte yirmi altı mezar tespit edilmiştir. Bu mezar tipinin, mezarlığın farklı seviyelerine göre dağılımı kap (urne) mezarlarla uyum göstermektedir. Mezar çukurlarının genişliği 30-50 cm; derinliği

¹³ Ekmen, a. g. e., s. 42.

ise 15-20 cm. arasında değişmektedir. Bu tip mezarların bazılarının tabanına seyrek şekilde kap kırıkları döşendikten sonra, cesetlerin yakılmasının ardından kalan kül ve kemiklerin bulunduğu tespit edilmiştir. Bazılarında ise doğrudan mezar çukuruna konan kül ve yanık kemiklerin üzerinin kap kırıkları ile kapatıldığı belirlenmiştir.¹⁴ Aliye Öztan'ın da belirttiği gibi, bu mezarlar büyük ihtimalle ekonomik yönden daha zayıf bireylere ait olmalıdır. Bu mezarlarda ele geçen az sayıda ölü hediyesi de bu fikri desteklemektedir. Bu mezarlara gömülen bireylerin yaş ve cinsiyetlerini belirlemek kap mezarlarda olduğu gibi oldukça zordur. Tespiti yapılanlara göre, her yaşta bireyin bu mezarlara gömülebildiği anlaşılmıştır.

Ölü Hediyelerinin Mezarlarla Olan İlişkisi: Acemhöyük'te yerleşim içinde bulunan mezarlara ve Arıbaş Mezarlığı'nda açığa çıkarılan mezarlara genel olarak bakıldığında ölü hediyeleri bakımından zengin mezarlar olmadıklarını görmekteyiz. Özellikle yerleşim içi mezarlarda çok az sayıda ölü hediyesi ele geçmiştir. Arıbaş Mezarlığı'nda açığa çıkarılan mezarların içine veya dışına bırakılan ölü hediyelerinin çoğunu pişmiş topraktan yapılmış eşyalar oluşturmaktadır. Üç farklı evreye ayrılan ve çeşitli mezar tiplerinden oluşan mezarlardaki ölü hediyelerinin benzer eşyalardan oluşması dikkati çekmektedir. Ölü hediyelerinin mezarlar için özel olarak hazırlanmadıkları üzerlerindeki izlerden anlaşılmaktadır. Özellikle pişmiş toprak eserlerin astar ve perdahlarında dökülme olduğu görülmektedir. Ölü hediyelerinin cinsiyet, yaş veya mesleklere göre farklılaştığını gösteren az sayıda veri bulunmaktadır. Bireylerin yaşları ile ilişkilendirebileceğimiz buluntulardan biri 1996/M-24 no. lu mezarda ele geçmiştir. Söz konusu mezara bırakılan fayans mührün üzerinde bulunan omega (Ω) işareti, Van Loon ve diğer birçok araştırmacı tarafından çocukların koruyucu tanrıçası Ninhursag ile ilişkilendirilmiştir. Araştırmacıların birçoğu, Anadolu ve çevresinde bazı mezarlarda bulunan, üzerinde omega işareti bulunan fayans mührülerin bu sebeple mezarlara bırakıldığını belirtmişlerdir. Arıbaş'ta, üzerinde omega işareti bulunan fayans mührün ele geçtiği mezara erişkin bir kadın ve 6-7 yaşlarında bir çocuğun birlikte gömüldüğü tespit edilmiştir. Bu örnek de, söz konusu mührülerin çocukların koruyucu tanrıçası Ninhursag ile ilişkili olduğu fikrine destek olmaktadır¹⁵ Mezar eşyaları arasında, inanç veya kült ile ilgili olabilecek objeler son derece azdır. 1996/M-24 no. lu mezara ölü hediyesi olarak, iki maymun, bir tavşan, üzerinde omega işareti bulunan bir damga mühür ve bir çıplak tanrıçadan oluşan bir kolye bırakılmıştır. Kolye dizisini oluşturan figürler aynı zamanda amulet olarak da kullanılmıştır. T. Özgüç'e göre, mezarlara sunulan bu amuletler, Anadolu tanrı veya tanrıçalarının kutsal hayvanlarını ifade etmektedir. Üretim yerlerine

dair bir bilgi bulunmamasına rağmen bu eserlerin muhtemelen Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'deki atölyelerin ürünleri olduklarına değinmiştir. Anadolu, Suriye ve Mezopotamya arasında gelişen ticari faaliyetler bunların geniş bir coğrafyaya yayılmalarını sağlamıştır.

Sonuç: Toplumların kültür ve geleneklerinin bir sonucu olan ölü gömme adetleri, insanların yaşam tarzları ve ölü gömme biçimleri toplumlar hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Yaklaşık elli yıldan beri kazı çalışmaları devam eden Acemhöyük'te, yerleşim içi ve yerleşim dışı (Arıbaş Mezarlığı) olmak üzere birçok mezar bulunmuştur. Yerleşim içinde genellikle evlerin tabanları altına yapılan gömülerin çoğu, basit toprak mezar türündedir. Bunun yanında üzeri seramik parçalı mezar ve kap mezar birer örnekle temsil edilmektedir. Yön birliği göstermeyen söz konusu mezarlara, genellikle bebek ve çocuklar gömülmüştür. Arıbaş Mezarlığı'nda tespit edilen yüz altmış yedi mezarın çoğu, kremasyon gömülerden oluşmaktadır. Üç evrelili olduğu anlaşılan mezarlık, Acemhöyük'ün Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait bir halk mezarlığıdır. Mezarlıkta, basit toprak, küp, kap ve basit yakarak gömme mezarlar olmak üzere dört farklı mezar tipi tespit edilmiştir. Farklı mezar tipleri ve gömü biçimleri görülmesine rağmen, ölü hediyelerinin mezar tiplerine göre farklılık göstermediği tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Ekmen Hamza, Acemhöyük'te Asur Ticaret Kolonileri Çağı Ölü Gömme Adetleri, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2012.
- Emre Kutlu, Yanarlar, Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı, Ankara, TTKY VI. Dizi, 1978.
- Özgüç Nimet, Kaniş Karum'u İb Katı Mühürleri ve Mühür Baskıları, Ankara, TTKY, V. Seri, 1968.
- Özgüç Tahsin, Ön Tarihte Anadolu'nun Ölü Gömme Adetleri, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948.
- Öztan Aliye, 2004 Yılı Acemhöyük Kazıları, Ankara, 27. KST/1, 2005.
- Özterzi Selvi, Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açından Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011.
- Kuzuoğlu Remzi, Acemhöyük'ten Eski Asur Dönemine ait İki Çivi Yazılı Belge, Höyük, Sayı 8, 2015: 1-15

¹⁴ Ekmen, 2012, s. 61.

¹⁵ Ekmen, a. g. e., s. 69.

KOMMAGENE’NİN ESİNTİLERİ

Merve YALIMEL*

Süleyman Demirel Üniversitesi

Giriş: Yunanca’da “Genler Topluluğu” anlamına gelmekte olan Kommagene, tarihsel bir coğrafya terimidir. Toros Dağları ile Fırat Nehri arasındaki yöre Helen ve Roma dönemlerinde Kommagene olarak¹ adlandırılmıştır. Genler Topluluğu denilmesinin nedeni coğrafi konum sebebiyle, farklı genlerden insanların birbirleri ile iletişimde olup, bir araya gelmesinden kaynaklanıyor olabilir. Kommagene ismi ilk kez II. Asurnasirpal (Asur Kralı) İ. Ö.883-859 yıllarına ait hiyeroglif belgelerde “Kummuh/Kummukhu” olarak zikredilmektedir.² Belki o öz biçim Luvi dilinde Kuwa-Ma-Ka-Wana “Kutsal-Ma (Ana Tanrıça) –yerinin- ülkesi” yani “Ana Tanrıça Tapınağı’nın Ülkesi” idi. Kastedilen Ma Tapınağı, Gerger’deki Argondene sanıyla bilinen Ana Tanrıça temsilcisinin tapınağı olabilir.³ Kommagene isminin ilk hecesini Ana Tanrıça merkezi olan “Komana” şehrinin isminde de görülür. Helen yazı stilinden de anlaşılacağı üzere Kommagene adında 2 kez m harfi bulunması Komma, Koma, Kuwa- Ma, Kutsal Ma yani Ana Tanrıça isimlerinin aynı anlama geldiği bilinmektedir. Kommagene, Bereketli Hilal’in en kuzey noktalarından, insanoğlunun yerleşik hayat için harekete geçtiği bölgelerden bir tanesidir. Kommagene Krallığı, Suriye’nin kuzeyi, Hatay, Kuzey Toroslar ve Torosların birleştiği noktalar, Adıyaman, Fırat Nehri çevresi, Gaziantep ve Kahramanmaraş çevresinde kurulmuş olan, İ. Ö. 1. yüzyıldan İ. S.72 yılına dek varlığını sürdüren bir krallıktır. Kommagene Krallığı, tarıma ve hayvancılığa elverişli olan bu bölgede ekonomik değeri yüksek sedir ağacı ormanları bulunduğundan, verimli topraklar üzerinde kurulmuştur. Bu topraklarda boya yapımında kullanılan mazi ağaçları da yetiştirilmiştir. Suriye ile de komşu olması önemini daha da artırmıştır.

Gizemli Krallığın Keşfi: Berlin Bilimler Akademisi’ne İzmir’deki Alman konsolosundan bir mektup gelmiştir. Mektuba göre 1881 yılında Diyarbakır’da yol yapım işlerinde mühendis olan Karl Sester isimindeki bir Alman mühendis, dağın zirvesinde bulunan devasa heykelleri fark etmiş ve mektubunda bu heykellerden bahsetmiştir. Heykellerin Asur kültürü ile yapıldıklarını kaydetmiştir. Akademi, Karl Sester ve Otto Puchstein’i keşif gezisi yapması için görevlendirmiştir. 1882 yılında bu kazılardan haberi olan Osmanlı Devleti, bu

konu ile ilgilenmek için Müze-i Hümayun Müdürü olan Osman Hamdi Bey’i görevlendirmiştir. Osman Hamdi Bey’in kaleme aldığı, gözlemlerini anlattığı ve bölge hakkında bilgiler verdiği “Letumulus de Nemroud Dagh” adlı eseri Türkiye’nin ilk arkeolojik yayınlarından biridir. Otto Puchstein heykellerin arkasındaki Eski Yunan harflerini fark etmiş, bu eserlerin Asurlar’a ait olmadığını anlamış, Batı terasındaki yazılarla Doğu terasındaki yazıları karşılaştırmışlardır. Oluşturulan yapıtın Doğu ve Batı medeniyetinin birleştirilmiş bir sentezi olduğu ortaya çıkmıştır. Bölgenin haritasını çıkaran ve araştırma yapmak için Berlin Bilimler Akademisi tarafından 1882’de bölgeye gönderilen başka bir araştırmacı da Graf Helmuth Von Moltke’dır. Berlin Bilimler Akademisi 1883’te hemen ikinci bir keşif ekibini Adıyaman’a göndermiştir. Bu ekte Karl Human da görev almıştır. 1883’te Osman Hamdi Bey de kendi keşif gezisini düzenlemiştir. Çalışmalar sonucunda 70’ten fazla kabartma bulunmuştur. Osman Hamdi Bey ve Puchstein bu heykelleri bir kralın sadece kendini yüceltmek için yaptığını düşünmüşlerdir. Aslına bakılacak olursa I. Antiokhos’un atalar galerisi ve kendini tanrı kral ilan etmesi Antiokhos’un egosunu tatmin etmek istemesini bizlere göstermektedir. Kâhta ilçesi sınırları içinde Nemrud Dağı üzerinde I. Antiokhos’un kendisi için yaptırdığı kutsal alan mezar anıtının üzeri taş ve toprakla kapatılarak yaklaşık 50 metre yüksekliğinde bir Tümülüs (suni tepe) meydana getirildiği yapılan çalışmalar neticesinde öğrenilmiştir.⁴ Bu tepede teraslar bulunmakta ve teraslarda bulunan heykeller 9 metre yüksekliğinde olup, tahtlar üzerine oturur şeklinde tasvir edilmiştir. Heykellerin ağırlığının ise 7-8 ton olduğu bilinmektedir. Antiokhos kendisini Bereket Tanrıçası Thea-Hera-Kommagene, Baş Tanrı Zeus-Oromesdes-Ahuramazda, yanına Işık Tanrısı Apollon-Mithras-Helios-Hermes, yanına Güç ve Savaş Tanrısı Herakles-Artagnes-Ares’i simgeleyen heykeller diktirmiştir. Zeus’un göklerin tanrısı olduğuna inanmış, koruyucu olarak bu heykellerin yanına aslan ve kartal simgelerindeki heykeller de yaptırmıştır. Heykellerin sonradan üst üste eklendiği anlaşılmıştır. Bu durum, o devirdeki mühendislik teknolojisinin gelişmiş olduğunu bize göstermektedir. Tanrılara hem Yunan Mitolojisindeki tanrıların,

* Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Lisans 4. Sınıf Öğrencisi, e-mail: merve_yalimel_58@hotmail.com.

¹ Ekrem Akurgal, Anadolu Uygarlıkları (Ankara: Phoenix Yayınları, 2014), 457.

² Nezih Başgelen, “Kommagene Ülkesi ve Tanrılar Tahtı Nemrud Dağı”, Tanrılar Dağı Nemrud (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları,1998), 38.

³ Bilge Umar, Kommagene ve Kuzey Mesopotamia (İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 2008), 2.

⁴ Oğuz Tekin, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2015), 173.

hem de Perslerin inancındaki tanrıların isimleri verilmiştir. Antiokhos bu heykelleri atalarına ve tanrılara saygı duyduğu için yaptırmıştır. Böylece Batı-Grek ve Doğu-Pers kültürlerini harmanlayarak zengin bir kültür oluşturmuştur. Kral Antiokhos, ilkin babası Mithradates Kallinikos için Kâhta Çayı kıyısındaki Arsameia kentinde Eski Kâhta yakınındaki (Eski Kale) anıtsal bir mezar yaptırmıştır. Burayı Yunanca kült yazıları ve dinsel içerikli kabartma resimlerle donatmıştır.⁵ Otta Puchstein, bu metinleri çözerken 53. satırda yazan metin dikkatini çekmiştir. Doğu terasında bulunan Herakles'in heykeli tespit edilmiştir. Tahtların arka tarafında bulunan Grek yazısı çözümlenmeye başlanmıştır. Metinde şunlar yazmaktadır: *"İşte gördüğün gibi, tanrılara layık oldukları bu heykelleri ben diktirdim: Zeus Oromesdes'in, Apollon-Mithros-Helios-Hermes'in, Artoknes-Herakles-Ares'in ve her şeyi besleyen vatanım Kommagene'nin heykellerini aynı taştan ve tahtlar üzerinde duaları işiten tanrıların yanına kendi heykellerini de koydurttum. Böylece ulu tanrıların ezeli saygınlığını kendi genç bahtıma çağdaş kıldım ve böylece onların kraliyete ilişkin olarak giriştiğim işlerde sık sık ve somut olarak âlicenap bir yardım olarak bana tevcih ettikleri sonsuz ihtimam ve himayelerin hakkını bir taklitçisi oldum."*⁶ Batıda bulunan yazıtlarda, doğudaki harfler kullanılarak çözülmüş bu eserleri yaptıran kişinin Pers ve Makedonyalı ataları olan Kommagene Kralı I. Antiokhos olduğu anlaşılmıştır. Fakat yazıların bir kısmı çok sıcak ve soğuşun etkisiyle tahribata uğramıştır. En nihayetinde yazıtların Asur kültürü ile bir ilgisi olmadığı ortaya çıkmıştır.

Kummukhu Beyliği: Bugünkü Adıyaman, Antep, Maraş ve Fırat civarına kurulmuş olan bir beyliktir. Bu beylik Helenleşme döneminde Asur belgelerinde Kommagene adını almıştır. Kummukhu beyliği Asurlular ve Urartuların ele geçirmek için mücadele ettikleri bir bölge olmuştur. Kummukhu Beyliği Asurlulara vermiş, Kummukhu Beyi Kuştaşpi zamanında, Urartu Kralı II. Sadur İ. Ö. 747'de Halep'i ele geçirince Kuştaşpi'nin II. Sadur'a bağlılığını kabul ettiği ve haraç ödediği, Urartular ve Asurlular arasında yapılan savaşta Urartuların yanında yer aldığı, Urartuların savaşta yenilmesiyle Asur Krallığına bağlılığını ilan ettiği, Asur Kralı III. Sargon'un daha sonra bütün beylikleri hâkimiyeti altına alıp, bu bölgeyi

İ. Ö.712'de kendi topraklarına kattığı, böylece Geç Hitit Beyliklerinin tümünün İ. Ö. 8. yüzyıl sonunda Asurlular tarafından bağımsızlıklarından yoksun edilip yıkıldığı bilinmektedir. Kummukhu Beyliği'nin bağımsızlığı da İ. Ö.708'de Asur İmparatorluğu tarafından fethedilince sona ermiştir.⁷ Kummukhu Beyliği'nin Asurlular ve Urartular arasında sürekli el değiştiren bir beylik olduğu ve ikili siyaset izlediği görülmüştür.

Kommagene Krallığı: Bu krallığın Kummukhu Beyliğinden ismini aldığından söz etmiştik. Öyle ki; bu beyliğin devamı niteliğinde olduğunu da söylemek yanlış olmayacaktır. İskender'in ölümü üzerine yerine geçecek varisin olmamasından dolayı Anadolu Helenistik Krallıklar denen idari birimlere ayrılmıştır (İ. Ö. 330-30). Oluşan krallıklar şunlardır: Armenia Krallığı, Kapadokkia Krallığı, Pontus Krallığı, Bergama Krallığı,

Kommagene Krallığı, Bithynia Krallığı'dır. Daha sonra Kommagene, Seleukos Krallığına bağlanmıştır. Bu dönemde yarı bağımsız statüsünü koruyan Kommagene, Sophene Ermeni Krallığı ile yakın ilişkiler geliştirmiştir.⁸ Kommagene Krallığı İ. Ö. 162 yılına kadar bağımsız bir krallık olamamıştır. Seleukos Krallığı'nın Makedon kökenli olduğu bilinen valisi Ptolemaios (İ. Ö.162), Seleukos Kralı IV. Antiokhos Epiphones'in ölümünden sonra başlayan taht kavgalarının ve isyanların yol açtığı otorite zaafını fırsat görerek krallığını ilan etmiştir.⁹ Kommagene'de kendisini kral ilan eden, kendi adına sikke bastırmamış olan Ptolemaios'un dönemi hakkında hemen hemen hiçbir bilgi mevcut değildir.¹⁰ Ptolemaios'tan sonra II. Arsames ve II. Samos tahta geçmiştir. Bu iki kral da kendi dönemlerinde sikke bastırmışlardır fakat dönemleri hakkında fazla bilgi mevcut değildir. II. Samos döneminden kalan eser Arsemia'daki mezar alanıdır. Bu dönemde Kommagene'nin merkezi olan Kummukhu kentini Ptolemaios'un halefi II. Samos, bölgeyi fethederek ismini vererek adını Samsat olarak değiştirmiştir. Bronz sikkelerden öğrenildiğine göre II. Samos İ. Ö. 130-140 yıllarında Kommagene tahtında hükümdarlık yapmıştır. Hükümdarlığının sonlarına doğru Seleukoslarla iyi geçinmiş hatta oğlu Mithradates I. Kallinikos ile Seleukos Kralı, Antiokhos VIII. Gryphos'un kızı Laodike Thea Philadelphos evlendirilmiştir. Böylece iki devlet arasındaki bağ kuvvetlenmiştir. Parthlar Syria'ya saldırması ve 109 yılında tahta çıktığı bilinen I Mithridates'in kayın-

⁵ Sencer Şahin, "Altın Düşler Ülkesi", Aylık Gezi Dergisi, S.34 (Ocak 1996): 54.

⁶ Nezih Başgelen, Nemrut Dağı Keşfi, Kazıları, Anıtları (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003), 28.

⁷ Michael Blömer –Engelber Winter, Toros ve Fırat arasındaki Tanrılar Ülkesi: Kommagene (İstanbul: Homer Kitapevi ve Yayıncılık, 2011), 21.

⁸ Blömer–Winter, Toros ve Fırat arasındaki Tanrılar Ülkesi: Kommagene, 23.

⁹ Kevser Taşdöner, "Antik Çağ'da Kommagene", Kommagene'nin İzleri (İzmir: Adıyaman Tanıtma Vakıfları Yayınları, Aralık 2016), 31.

¹⁰ Kevser Taşdöner Özcan, "Hellenistik Dönemin Küçük Bir Krallığı: Kommagene", Tarih Okulu Dergisi (TOD) S.23, (Eylül 2015): 984.

pederi olan VIII. Antiokhos'u öldürmüşlerdir. VIII. Antiokhos'tan sonra yerine oğlu X. Eusebe tahta oturmuştur. Bu sırada Parthlar Suriye'yi ele geçirmiş ve X. Antiokhos'u yenilgiye uğratmıştır. I. Mithridates Parthlara karşı savaşmamış ve Suriye'ye ilerleyişinde tepkisiz kalmıştır. İ. Ö. 93 yılından sonra Kommagene, Parthlara bağlı bir krallık olarak varlığını sürdürmüştür.

I. Mithradates İ. Ö. 70 yılında ölmüş ve yerine oğlu I. Antiokhos¹¹ geçmiştir. I. Antiokhos döneminde İ. Ö. 69-36 yılları arasında krallık en parlak dönemini yaşamış, devletin topraklarını en geniş sınırlara ulaştırmış ve kral kendi adına sikkeler bastırmıştır. Romalı General Pompeius Anadolu'ya gelmiş ve hâkimiyeti altına aldığı dönemde Kommagene Kralı olan I. Antiokhos, Pompeius'a para ödeyerek bu kuşatmadan vazgeçmesini sağlamıştır. I. Antiokhos tahta çıktığında Pontus Kralı VI. Mithradates ve Roma arasında Mithradates Savaşı yapıyordu. Roma İmparatorluğu Pontus Krallığı ile mücadeleye girişip, Fırat Nehri'ne kadar olan bölgeyi ele geçirmiştir. İki önemli merkez olan Samsat ve Zeugma'yı da ele geçirmiş ve Kappadokia-Ermenistan arasındaki gerginliği bahane ederek General Lucius Cornelius Sulla komutasındaki büyük bir orduyu bölgeye sevk eden Roma, Ermenistan kralı Büyük Tigranes'in ordusunu Kappadokia topraklarından püskürterek Fırat Nehri'ne kadar sürmüştür. Romanın bu zaferinden sonra Parth Kralı'nın isteği ile Fırat Nehri Parthlar ve Romalılar arasında hudut olarak kabul edilmiştir. Böylece Kommagene Krallığı Parthlar ve Romalılar arasında bir tampon bölge konumuna sokulmuştur.¹² Roma, Batı Fırat'a yerleşince Kommagene ve Roma karşı karşıya kalmıştır (İ. Ö.69-34). İ. Ö. 69'da Licinus Lucullus komutasındaki Roma ordusu Kommagene Krallığı'nın başkenti olan Samsat'ı kuşattığı sırada, I. Antiokhos'un okçuları Roma'ya karşı bir direniş göstermişlerdir. Bu direniş sonucunda Roma bir anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Kommagene Krallığı'nın bu başarısı I. Antiokhos'un halk gözündeki itibarını daha da yüceltmıştır. I. Antiokhos Epiphanes'in egemen olduğu sırada ün kazanmıştır. İ. Ö. 64'te Pompeius, Kommagene ve Kappadokia Krallıklarını Seleukos topraklarına katmıştır. Bunun üzerine Antiokhos, Roma'dan Parth tehlikesine karşı yardım istemiştir. Böylece Kommagene, Roma hâkimiyetine girmeye başlamıştır. I. Antiokhos'un ölümünden sonra yerine oğlu II. Mithridates geçmiştir (İ. Ö.36-20). İ. Ö. 20-12 III. Mithridates, İ. Ö. 12- İ. S.17 III. Antiokhos geçmiş ve bu dönemde krallık tamamıyla Roma hâkimiyeti altına girmiş, böylece Kommagene Krallığı'nın bağımsızlığı sona ermiştir. İ. Ö. 38- İ. S.72 yılları

rında son kral olan IV. Antiokhos'un döneminde ise Kommagene Krallığı, Suriye'nin içine alınmış, İ. S.72 yılına değin varlığını sürmüştür ve Roma'nın bir eyaleti olmuştur. Daha sonra IV. Antiokhos ve ailesi Roma'ya gönderilmiştir.

Güneydoğu Toroslar'da Nemrud Dağı'nın tepesinde 2 bin metre yüksekliğinde bir Tümülüs (kurgan) bulunur. Antiokhos, Nemrud Dağı'na kendi anıt mezarını inşa ettirmiştir.¹³ Antiokhos, her terasta kendi heykeli ile birlikte tahtlar üzerine oturan 9 metre yükseliğinde devasa tanrı heykellerini diktirmiştir.¹⁴ Bu tümülüste Kral Antiokhos ve soyunu Pers Kralı I. Dareios ve Büyük İskender'e dayandırmaktadır. Antiokhos yazıtlarda kendisini Pers ve Romalıların dostu olarak nitelendirmiş ve kendisini birleştirici bir unsur olarak görmüştür. Buradan I. Antiokhos'un dostane biri olduğu anılmaktadır. Antiokhos'un kutsal mezar olarak adlandırdığı Nemrud Dağı kral, kral ailesi ve kral ataları onuruna düzenlenen kült stellerinin yapıldığı teraslarıyla kralın oluşturmak istediği köprünün muhteşem bir sembolü olma özelliğini koruyor, çünkü teraslardan biri Doğu'ya kralın Pers mirasına; diğeri Batı'ya, Yunan-Makedon-Roma dünyasına doğru bakıyor.¹⁵

Selamlaşma Kabartması: İ. Ö.2. yüzyılda yapılan kabartma steli Arsemia ören yerinde bulunur. Kral I. Antiokhos ve Herakles-Artegnos-Ares'in el sıkışma sahnelerini anlatan bir kabartmadır. Sol elinde asası ayağının altında bir tabure bulunmaktadır. Üzerinde Helen ve Pers karışımı bir kıyafet vardır. Herakles çıplak olarak resmedilmiştir. Sol kolunda aslan postu ile kıvrıkcık ok, saçlarına asma yaprağından taç ile resmedilmiştir. Yine Batı Terası'nda I. Antiokhos ve Zeus-Oromesdes'in selamlaşma kabartması yer almaktadır. Zeus-Oromesdes tahtta oturur şekilde tasvir edilmiştir. Aslanlı Horoskop: Antiokhos ve selamlaşma kabartması arasında aslan figürü bulunan kabartma vardı. Aslanın gövdesinde 19 yıldız bulunur. Aslanın göğsü üzerinde hilal biçimi ay ile üç gezegenin Jüpiter, Merkür ve Mars'ın birleşmesi gösterilmiştir.¹⁶ Puchstein Kral Antiokhos'un doğumu sırasında yıldızların durumuyla ilişki kurdu ve onu doğum horoskopu olarak yorumlamıştır.¹⁷ Büyük Kült Yazıtı: Tanrı heykellerinin oturduğu iki terastaki tahtları oluşturan taş bloklarının arka yüzünde ise bizzat I. Antiokhos tarafından kaleme alınmış bir vasiyetname niteliğinde 237 satırlık uzun bir kült yazıtı bulunmaktadır.¹⁸ Antiokhos, yazıtında öldükten sonra sonsuza kadar huzur içinde yatmak istediği kutsal mezarının olduğu ifade edilmektedir. Yazıt Antiokhos'un silsilesi ile başlayıp devam etmiştir. Kendi örf adetlerini, kraliyet mirasının nasıl devam edeceği hakkında önerilerde bulunmuştur. Arsameia

¹¹ Taşdöner, Kommagene'nin İzleri, 32.

¹² Recep Özman, "Kommagene Roma İlişkileri", I. Uluslararası Kommagene Kültür, Sanat ve Turizm Sempozyumu, (Adiyaman: Adiyaman Basım, Mayıs 2012), 99.

¹³ Elmar, Schwertheim, Antikçağ'da Anadolu, çev., N. Batu. (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008), 69.

¹⁴ Nezhil Başgelen, "Nemrud Dağ Zirvesindeki Kommagene Kralı Antiokhos'un Tapınaksal Mezarı ve Anıtı", Havadan Nemrud (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000), 2.

¹⁵ Schwertheim, Antikçağ'da Anadolu, 69.

¹⁶ Başgelen, Nemrut Dağı Keşfi, Kazıları, Anıtları, 69.

¹⁷ Friedrich Karl Dörner, Nemrud Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları, çev. Vural Ülkü (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 224.

¹⁸ Başgelen, Nemrut Dağı Keşfi, Kazıları, Anıtları, 71.

Ören Yeri: İ. Ö. 2. yüzyılda yapılan kabartma Kommagene Krallığının yazlık yönetim merkezi olan Arsameia Adıyaman'ın Kâhta ilçesine bağlı Kocahisar köyü ile Damlacık köyü arasında Kahtaçayı'nın (Nymphaios) doğusunda yer alır Kommagene Kralı Mithras Antiokhos ve Herakles'in toplaşma sahnesini gösteren bir kabartma burada bulunur. Güneydeki tören yolu üzerinde bulunan çok sayıda heykel ve kabartma ve steller yanında Grekçe bir kitabe ve saray kalıntıları bulunmaktadır. Cendere Köprüsü: Kâhta Çayı'nın üzerinde iki kaya arasında tek kemerli olarak yapılmıştır. Bu eser üzerinde bulunan sütunlar ve üzerindeki kitabeden anlaşıldığına göre İ. S.200 yıllarında Roma İmparatoru Septimus Severus, karısı Julia Domna, oğulları Caracalla ve Geta adına yaptırılmıştır. 92 kesme taştan yapıldığı bilinmektedir. Perre Antik Kenti: Kommageneliler döneminde önemli bir yerleşim merkezidir. Piri köyünde kalıntıları bulunmaktadır. Roma döneminde gelişmiş bir kent olmuştur. Gerger Kalesi: Kâhta'ya 85 km uzaklıkta bulunur. İ. Ö. 2. yy. da Kommagenelilerin atası Arsames tarafından kurulduğu bilinmektedir. Aşağı ve yukarı olarak iki bölümde inşa edilmiştir. Burada kral II. Samos'a ait bir kabartma da bulunmaktadır. Karakuş Tümülüsü: Kommagene Kralı Mithridates annesi İsiyas, kız kardeşi Antiokhis ile yeğeni Aka adına yaptırdığı anıt mezarıdır. Burada bulunan sütunun üzerinde 2,54 cm boyunda bir kartal simgesi bulunduğu Karakuş Tümülüsü olarak adlandırılmıştır. Önemli geçiş güzergâhı üzerine kurulmuştur. Burası aslında bir nevi gözetleme noktasıdır. Bu önemli yer kadınların anıtsal mezarlarının kült merkezi olması da kadınlara verilen önemi göstermektedir. Pushtein ve Human'ın yaptığı araştırmalar sonucunda varılan sonuç Antiokhos'un kız kardeşinin ve annesinin mezarının Antiokhos'dan sonra yerine gelen II. Mithradates tarafından yapıldığıdır.

Kommagene Krallığı'nın Roma İmparatorluğu'na Katılması: İ. Ö. 1. yüzyılda Batı'da süper güç Roma idi. Roma komutanı Lucullus Anadolu'daki toprakların birçoğunu hâkimiyeti altına almış ve Ermenistan'a kadar ulaşmış, fakat orada ordusunun ayaklanması üzerine Lucullus'un yönetme gücünden şüphe duyulmaya başlanmıştır.¹⁹Armenia Krallığı, Pontos Krallığı'na destek veriyordu. Roma Generali Lucullus, Armenia Kralı Tigranes'e karşı savaş açmış ve savaşı Roma kazanmıştır. Daha sonra Tigranes'e bağlı olan krallıklar Roma hâkimiyetini kabul etmişlerdir. Bu hâkimiyeti kabul eden krallıklar arasında Kommagene Krallığı'da bulunuyordu. Antiokhos'tan sonra oğlu II. Mithradates İ. Ö.36-20, III. Mithradates İ. Ö.20-İ. S.12, III. Antiokhos İ. Ö.12-İ. S.17'den sonra Anadolu'daki Roma egemenliğinin yayılması ve Fırat'ın imparatorluğun sınırı olmasıyla²⁰ Antiokhos'un oğlu IV. Antiokhos tekrar İ. Ö.41'de devletin başına geçmiş, fakat Romalılar İ. S.72'de IV. Antiokhos'un yaşamına ve devlete son vermişlerdir.

Kommagene Krallığı'nın Günümüze Etkileri: Kommagene Krallığı yıllar önce yıkılmış olmasına rağmen, Nemrud Dağı'nda günümüze değin varlığını sürdüren Antiokhos'un yaptırdığı heykeller dikkat çekmektedir. Kommagene Krallığı dönemin iki büyük gücü olan Roma ve Perslerin barış içinde yaşadığı, bu dönemde diplomasi bakımından öne çıkan bir uygarlık olmuştur. Rivayetlere göre Kommagene Krallığından 2 bin yıl önce yaşayan Hz. İbrahim'in Urfa bölgesinde ateşe atıldığı söylenmektedir. Dönemin Nemrud'u halktan bütün odunları toplatmış ve büyük bir ateş yakıp Hz. İbrahim'in bu ateşe atılmasını emretmiştir. Daha sonra bir avcı avladığı bir ceylanı eve getirmiş ve eşinden yemek yapmasını istemiştir. Kadın odun bulamamış ve ateşi yakamamıştır. Çünkü bütün odunlar Nemrud tarafından toplatılmıştır. Kadın ceylanın but tarafındaki eti ayırmış ve bir taşla iyice ezmiş, kıyma kıvamına getirmiş, sonra eti bulgur biber ve tuzla yoğurmuş çığ köfte ortaya çıkmıştır. Yerel halk bu rivayetler üzerine geleneksel kültürü ile tarihi mirası birleştirerek bölgenin yöresel yiyeceği olan çığköfte markası yaratmak için Kommagene Krallığı'nın adını kullanmışlardır. Sadece Kommagene adı değil bu krallığı anımsatacak otel, restoran gibi işletmelerde daha çeşitli isimler de kullanmışlardır. Samos, Antiokhos, Arsames vs. Bu durumda hikâyede adı geçen Nemrud'un kim olduğu sorusunu aklımıza getirir. Anlatıldığına göre bu hikâyede Hz. İbrahim Kommagene Krallığı'ndan 2 bin yıl önce yaşadığına göre, Kommagene Kralları arasında birisi değildir. Adı geçen kişi Hz. İbrahim döneminde tevhit inancının karşısındaki siyasal otoriteyi simgeleyen efsanevi kral olarak bilinmektedir. Hz. Nuh'un torunu Kuş'un oğlundur.²¹ Hz. İbrahim dönemindeki Kral Nemrud ile Kommagene Kralı I. Antiokhos'un heykellerini yaptırdığı Nemrud Dağı arasında ilişki olduğuna dair bir bilgi yoktur. Fakat halk bu geçen olaydan etkilenip günümüzde yaygın bir yiyecek olan çığ köftenin oluşumunu bu olaya dayandırmakta ve hem tarihi hem kültürü harmanlamışlardır. Kommagene ve krallığa ait diğer isimlerin verilmesi de küçük bir krallık olarak bilinen Kommagene'nin stratejik bir konumda olup Grek ve Pers kültürlerini bağdaştırıcı bir unsur olması, önemli eserler bırakması ve barışçıl politikalar sergilemesinden dolayı yerli halkı etkilemiş olacağından, halkın Kommagene ve krallığa ait diğer isimlerinde sıkça kullanılması bundandır. Hatta bugün askeri kıyafet olarak kullanılan kayak şeklindeki bere de I. Antiokhos, Zeus-Oromesdes ve Apollon-Mithras'ın başında bulunan şapkayı andırmaktadır. Dünya'nın 8. harikası olarak tanıtılan Nemrud Dağı'na gezi amaçlı turlar düzenlenerek bölge turizmine de katkı sağlanmaktadır. Gerek yurt içi gerek yurt dışından ziyaretçi akınına uğrayan bir bölge haline gelmiştir.

¹⁹ Schwertheim, Antikçağ'da Anadolu, 68.

²⁰ Başgelen, Nemrut Dağı Keşfi, Kazıları, Anıtları, 17.

²¹ TDV İslam Ansiklopedisi, Cengiz Batuk, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, 2006), "Nemrud" maddesi.

M. Ö. II. BİNYILDA ANADOLU'DA YAŞAYAN KAVİMLER

Nihat ÖNSEL*

Aksaray Üniversitesi

Giriş: Tarih boyunca Anadolu, birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve çok sayıda devletin saldırısına maruz kalmıştır. İşte bu durumdan dolayı Anadolu, çeşitli kültürlerin bir araya gelip kaynaştığı bir coğrafya durumuna gelmiştir. M. Ö. III. Binyılda birçok medeniyet birlikte Anadolu'da yaşamıştır. Bu durumun uzun yıllar devam etmesi ise birlikte yaşayan medeniyetlerin kaynaşmasına en güzel örnektir. M. Ö. II. Binyıl Anadolu tarihi Hititlerin başkenti Hattuşaş'ta ve Hitit Devleti ile aynı dönemde yaşamış olan Mısır, Mitanni ve Asur devletlerinden kalan belgeler sayesinde açığa kavuşturulabilmiştir. Ancak yine de M. Ö. II. Binyıl Anadolu tarihi, çözülmeye değer büyük bir problem olarak karşımızda durmaktadır. M. Ö. II. Binyılda önce Akad daha sonra ise Asur kaynaklarından öğrenilen bilgilere göre Anadolu'nun her tarafında farklı devletler bulunmaktadır. Bunların bazıları devlet bazıları topluluk mahiyetindedir. Bu devletlerin hemen hepsi aynı binyıl içerisinde yaşamıştır. Fakat hepsi aynı yüzyılda ya da hepsi birbiriyle tam olarak çağdaş değildirler. Devletler kendi içerisinde bağımsız halde yönetilmişlerdir fakat çoğu zaman büyük bir güce sahip olan yani Hitit Devletine bağlı durumda yaşamışlardır. Bu devletler fırsat buldukça Hitit Devleti'ne karşı isyan etmişlerdir. M. Ö. II. Binyılda Anadolu'da yaşayan en önemli ve büyük bir güce sahip olan Hitit Devleti'ni isyan ederek zaman zaman zor durumda bırakmışlardır. M. Ö. II. Binyılda Anadolu'da yaşayan kavimler: Hititler, Kaşkalar, Palalar, Lukkalar, Arzawalılar, Kizzuwatnahılar, Wiluşahılar, Karkışahılar, Maşahılar, Ahhiyawahılar, Pitaşşahılar, Aşşuvalılar, İşşuvalılar, Tarhundaşşahılar, Azzi-Hayaşahılar ve İşmerigahılar'dır.¹

Hititler: Hititler M. Ö. yaklaşık II. Binyılda doğru Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir. Ancak Hititler'in nereden geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Hititler'in Anadolu'ya gelmesi konusunda üç farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Hititler'in Anadolu'ya boğazlar üzerinden geldiğini, ikincisi Kuzey Suriye üzerinden geldiğini ve üçüncü görüş ise Kafkaslar yoluyla Anadolu'ya geldiğini iddia eder. Hitit Devleti'nin siyasi tarihi Kuşşara Krallığı ile başlamıştır. Hemen hemen M. Ö. 1750 tarihlerinde Kuşşara beyi Pithana'nın oğlu Anitta Anadolu'da bulunan diğer kentleri egemenliği altına

almış ve böylece Anadolu'da ilk siyasi birliği kurmuştur. Anitta devletinin başkentini Kuşşara'dan o dönemde Anadolu'nun en büyük ticaret yeri olan Kaniş'e taşımıştır. Daha sonra ki dönemlerde Hattuşa'yı fethetmiştir. Hattuşa'yı başkent yapan kral I. Hattuşili'dir. Hitit Devleti I. Şuppiluliuma döneminde imparatorluk haline gelmiştir. Son Hitit kralı II. Şuppiluliuma tahta çıktığında Hitit Devleti'nin toplumsal bir karışıklık içerisinde olduğu bilinmekte ve buna ek olarak birçok devletinde Hititler'e isyan halinde olduğu bilinmektedir. Hititler bütün bu karışıklıklara rağmen Anadolu'da siyasi hâkimiyeti devam ettirebilmeyi başarmışlardır. Taht kavgaları, kuraklık ve Anadolu'ya yapılan göçler sonucunda devletin M. Ö. 1200 dolaylarında yıkıldığı bilinmektedir. Hitit Devleti'nin yıkılması ile birlikte Anadolu'da siyasi birlik bozulmuştur.²

Kaşkalar: Kaşkalar Karadeniz Bölgesi'nde kabileler halinde yaşamışlardır. Kaşkalar'ı konu alan en eski Hitit belgesi, M. Ö. XV. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Hitit kralı I. Arnuvanda dönemine aittir. Hititler Kaşkalar ile hiçbir zaman uzlaşmamıştır. Çünkü Kaşkalar çok barbar ve saldırgan bir devlettir. Hititler Kaşkalar'a bir türlü boyun eğdiremediği için onlardan kendi yazmış oldukları belgelerde dinsiz ve saldırgan olarak bahsetmişlerdir.³ Hitit Devleti'nin Kaşkalar ile bir türlü uzlaşma sağlayamamasının en temel nedeni olarak Kaşkalar'ın kabileler halinde ve her kabilenin ayrı bir kişi tarafından yönetilmesi gösterilebilir. Eğer Kaşkalar'da siyasi otorite olmuş olsaydı Hitit kralları Kaşkalar ile çok daha kolay antlaşma yapabileceklerdi.⁴

Palalar: Palalar bugünkü Kastamonu ilinin bulunduğu yerde yaşamışlardır.⁵ Palalar'ın Anadolu'nun yerli halkı olma ihtimali oldukça düşüktür. Pala ismine ilk kez Asurca metinlerde rastlanmıştır. Hitit belgelerinde Pala ismi hem ülke hem de bir şehir ismi olarak geçmektedir. Palalar Hititler ile kültür bakımından büyük benzerlikler gösterir. Hitit Devleti'nin zayıfladığı dönemlerde diğer devletler Hititler'e karşı isyan etmişlerdir. Fakat Palalar diğer devletlerin aksine her zaman Hititler'e bağlı kalmışlardır.⁶

* Aksaray Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: nihatonsel1622@gmail.com.

¹ Ekrem Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, Ekin Yayınevi, Bursa 2015, s. 45-50.

² Gülsün Umurtak, M. Ö. II. Binyılda Önasya'da bir süper güç: Hititler, İmparatorlar İstanbul'da: Hitit'ten Osmanlı'ya Kataloğu, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yayını, İstanbul 2011, s. 21-23.

³ Leyla Murat, Anadolu'da Kaşkalar, Hel Yayınları, Ankara 2016, s. 1-5.

⁴ Memiş, age, s. 50-51.

⁵ Memiş, age, s. 62-63.

⁶ Serkan Demirel, Hitit Devleti'nin Kuzey Komşusu Pala Halkı ve Bu Halkın Hititlerle Olan İlişkisi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 33, 2012, s. 231-233.

Lukkalar: Eskiçağ döneminde Anadolu'nun güneybatısına Lukka adı verilmiştir. Lukkalar M. Ö. II. Binyılın ortalarından itibaren tarih sahnesinde görülmeye başlarlar. Lukkalar hakkında bilgi veren en eski yazılı belge Hitit kralı II. Tuthalya dönemine aittir. Mısır ve Hitit Devleti arasında yapılan Kadeş Savaşı'nda Lukkalar Hititler'in yanında Mısır ile savaşmıştır. Lukkalar Egeli kavimlerin gerçekleştirmiş olduğu Deniz Kavimleri Göçü hareketine katılan kavimlerden birisidir. Lukkalar'ın Anadolu'da göstermiş oldukları faaliyetler ilerleyen dönemlerde de devam etmiştir.⁷

Arzawalılar: Batı Anadolu bölgesi Hitit metinlerinde Arzawa ülkesi veya ülkeleri olarak geçmektedir. Arzawa adı çok az sayıda Mısır'da ki Amarna metinlerinde geçmektedir. Arzawa varlığı arkeolojik olarak henüz açığa kavuşturulamamıştır. Belge dışında ele geçen somut bir kaynak yoktur. Arzawa'ya ait haberler Hitit metinlerinde, Arzawalılar'ın yaşadığı bölgeye karşı yürütülen savaş faaliyetlerinden ibarettir.⁸

Kizzuwatnalılar: Adana ve çevresi günümüze kadar çeşitli adlar ile isimlendirilmiştir. Adana'nın bilinen en eski ismi Kizzuwatna'dır. Kizzuwatna tarihine ait bilgiler Kayseri Kültepe'de ele geçen eski Asurca belgeler, Hattuşaş'ta bulunan belgeler, Babil, Mısır ve Ugarit menşeli kaynaklardan ortaya çıkarılmıştır. Kizzuwatna Mısır kralı III. Ramses dönemine ait olan bir metinde ismi anılmakta ve Deniz Kavimlerine karşı koyamayarak yıkıldığı belirtilmektedir.⁹

Wiluşalılar: Wiluşa Arzawa Devleti'nin sınırları içerisinde yer almaktadır. Fakat diğer devletler gibi Hitit Devleti'ne bağlıdır. Wiluşa hakkında bilgi veren Hitit metinleri ise Milawata Mektubu, Manappatarhunda Mektubu ve Alaksandu Antlaşması'dır.¹⁰

Karkışa ve Maşa Ülkeleri: Karkışa ve Maşa, Hitit Devleti'nin batısına yerleştirilen ülkelerdendir. Hitit kralı II. Tuthalya döneminden itibaren Hitit siyasi tarihinde görülmeye başlamışlardır. Maşa ve Karkışa coğrafi bakımdan birbirlerine oldukça yakındırlar. Karkışa ve Maşa Wiluşa ile komşudurlar ve egemenliğini Sena Nehri'nin civarında sürdürmüş olan kral Manappatarhunda'nın Karkışa ülkesine sığınması Karkışa ve Maşa'nın birbirlerine yakın olma ihtimalini artırmaktadır.¹¹

Ahhiyawalılar: Varlığı yaklaşık M. Ö. XV. yüzyılın ortalarına dayanan Ahhiyawalılar, Batı Anadolu'da yaşamışlar ve Hitit

Devleti'ne karşı birtakım eylemlerde bulunmuşlardır. İlk başlarda her iki devlet arasında dostça ilişkiler olsa da Hitit Devleti'nin yıkılmasına yakın dönemde bu dostça ilişkiler bozulmuştur.¹²

Pitaşşalılar: Pitaşşa Anadolu'nun güneyinde yer almaktadır. Afyonkarahisar-Isparta-Burdur dolaylarında yer almış oldukları düşünülmektedir. Ele geçen metinler sonucunda Pitaşşalılar'ın Hitit Devleti'ne karşı isyan ettikleri anlaşılmıştır. Pitaşşa üzerinde kurulan Hitit hakimiyeti göstermelik bir hakimiyettir. Çünkü Hitit Devleti hiçbir zaman Pitaşşa'yı kendisine tam olarak bağlayamamıştır.¹³

Aşşuwalılar: Aşşuwa ismine yazılı belgeler arasında sadece Hitit kralları olan II. Tuthaliya ve I. Arnuwanda dönemlerinde rastlanır. Aşşuwalılar'ın Kuzeybatı Anadolu'da oldukları düşünülmektedir. Aşşuwalılar birçok kenti etrafına topalayarak çoğu zaman Hitit Devleti'ne baş kaldırmışlardır.¹⁴

İşuwalılar: Hitit imparatorluk devrine tekabül eden belgelerden ele geçen sonuçlar neticesinde, İşuwalıların bugünkü Elazığ ilinin bulunduğu yerde ve civarında yaşadıkları bilinmektedir. Eski Hitit belgelerinde İşuwa'ya dair kayda değer pek bilgi yoktur.¹⁵

Tarhundaşşalılar: II. Muwatalli döneminde Hititler'in idari merkezi olan Tarhundaşşa, daha sonraki dönemlerde bu konumunu kaybetmiştir. Tarhundaşşalılar ile yapılmış olan üç adet antlaşma metni bulunmuştur. Bunlardan birincisi, Kurunta ile IV. Tuthaliya arasında yapılan antlaşma ikincisi, Ulmi-Teşup ile III. Hattuşili arasında yapılan antlaşma ve üçüncüsü III. Hattuşili'nin emirlerini içeren metindir. İsmi geçen bu kralların hepsi Anadolu'da Hitit Devleti ile ilişki içerisinde bulunmuş krallardır.¹⁶

Azzi-Hayaşalılar: Azzi-Hayaşa ismine ilk defa Hitit metinlerinde rastlanılmıştır. Hitit kralı III. Hattuşili dönemine ait olan bir metin Azzi-Hayaşa hakkında önemli bilgiler vermektedir. Metinde Hattuşili Azzi-Hayaşalılar'ın tüm yukarı ülkeyi yakıp yıktığını yazmaktadır ve Azzi-Hayaşalılar'ı Hitit Devleti'nin düşmanlarından saymaktadır. Günümüzde Giresun'da bulunan Harşit Vadisi Azzi-Hayaşalılar için büyük bir öneme sahiptir. Harşit Vadisi Azzi-Hayaşalılar tarafından Hitit Devleti'ne yapılan saldırılar sonucu Azzi Hayaşa sınırlarına katılmıştır.¹⁷

İsmergalılar: İsmergalılar hakkında elde bulunan kaynaklarda hemen hemen hiçbir bilgi yoktur.

⁷ Memiş, age, s. 63-69.

⁸ Ahmet Ünal, Hititler Devrinde Anadolu II, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 1-21.

⁹ Ahmet Ünal, Eski Çağlarda Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığı'nın Siyasi Tarihi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 15, S. 3, (Arkeoloji Özel Sayısı), 2006, s. 15-20.

¹⁰ Rabia Özcan, Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında M. Ö. II. Binyıl Batı Anadolu Tarihi Coğrafyası, Ege Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2007, s. 20-27.

¹¹ Özcan, Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında M. Ö. II. Binyıl Batı Anadolu Tarihi Coğrafyası, s. 54-59.

¹² Özcan, Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında M. Ö. II. Binyıl Batı Anadolu Tarihi Coğrafyası, s. 69-77.

¹³ Şeyma Ay, Hititçe Metinlerde Geçen Pitaşşa Ülkesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 12, S. 1, 2010, s. 101-105.

¹⁴ Özcan, Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında M. Ö. II. Binyıl Batı Anadolu Tarihi Coğrafyası, s. 46-50.

¹⁵ Turgut Yiğit, Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İsuwa Bölgesi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 17, S. 28, 1995, s. 233-240.

¹⁶ Caner Özdemir, "Hitit Devleti ile Vassalları Arasında Yapılan Antlaşmalarda Vassallara Getirilen Yükümlülükler, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, S. 40, 2018, s. 272.

¹⁷ Ercüment Yıldırım, Harşit Vadisi (Tarih-Coğrafya-Kültür), Harşit Vadisi Sempozyumu, Giresun 2017, s. 24-27.

EFSANEDEN GERÇEĞE: SÂSÂNÎ DEVLETİ'NİN KURUCUSU I. ERDEŞİR

Emine KABAKULAK*

Gaziantep Üniversitesi

Giriş: Ortadoğu antik çağ tarihini incelediğimizde karşımıza çıkacak devletlerden biri de Sâsânî Devleti'dir. Sâsânî Devleti İslam fethine kadar merkezi İran'da olmak üzere 400 yılı aşkın bir süre varlığını devam ettirmiştir. Şüphesiz onlar bu coğrafyanın en güçlü devletlerindendi. Varlıklarını korudukları müddetçe birçok savaşta yer alan Sâsânî Devleti, meşruiyetini Perslere dayandırmıştır. Böylece bölgedeki hâkim güç olan Parthlara son vererek egemenliklerini üstün kılıp her yere yaymaya çalışmışlardır. Siyasi, sosyal ve kültürel alanda yükselen Sâsânî Devleti, İran sahasına sahip olan her milletin kültüründen esinlenerek kendilerine özgü bir sanat anlayışı icra etmişlerdir. Sâsânî Devleti, devlet teşkilatlanmasında oldukça güçlüydüler. Öyle ki kendinden sonraki devletler adeta Sâsânî Devleti'nin mirasçısı olmuşlardır bu durumda Sâsânîler her zaman hafızalarda canlı kalmayı başarabilmişlerdir. Özellikle devletin kurucusu olan I. Erdeşir, kendinden sonra Sâsânî tahtına çıkanlara bir rol model olmuştur. Erdeşir'in yeniden canlandırdığı Zerdüştlük dini de diğer Sâsânî hükümdarları ve toplum arasında benimsenerek hayatın hemen her alanında kendisini hissettirmiştir. Birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan İran coğrafyasında ortaya çıkan ve zamanla büyüyen Sâsânîler tam olarak kimlerdi, Sâsânî adı nereden gelmekteydi ve nasıl bu denli büyük bir devlet halini aldılar? Sâsânî Devleti, miladi 224 tarihinde kurulan ve İslam fethine kadar varlığını sürdüren, İran sahasının kudretli devletlerinden biri olarak tarih sahnesinde görülmüştür. Tarihte Sâsânî Devleti'nin adını aldığı Sâsân'ın kimliği üzerine çeşitli rivayetler mevcuttur. Bu bağlamda Sâsân ile Sâsânî Devleti'nin kurucusu I. Erdeşir arasındaki akrabalık bağıyla alakalı da kaynaklarda bazı tutarsız görüşler mevcuttur. Sâsân

isminin genel olarak Asya'da kullanıldığı, büyücülüğe ve büyücülere karşı başvurulan bir isim olduğu söylenmektedir. Sâsânî Devleti'nin Kuruluşuna Kadar I. Erdeşir ve Kimliği: Sâsânî Devleti'nin kurucusu olan Erdeşir, edebi eserlerde efsanevi kimliğe büründürülerek bir kahraman olarak tasvir edilmiştir. Fakat yaşamı hakkında yeterli malumat bulunmamakta ise de mevcut kaynaklardan bazı çıkarımlar yapılabilmektedir. Erdeşir adı Eski Farsça'da Rtaşira, Artaherhes, Orta Farsça'da Artaşir (> Ardeşir) şeklinde ifade edilmiş ve 'Kutsal Padişah' yani Arde Şehr (Haşsre) manasına gelmektedir.1 Aynı zamanda Yunan kaynaklarında ise Artaxerxes2 olarak ifade edilmektedir. Erdeşir, kaynaklarda Ardeşir, Erdeşir-i Babekan, Erdeşir bin Babek veya Erdeşir-i Hurre olarak geçebilmektedir. Erdeşir'in doğumu hakkında yeterli bilgiye sahip olmasak da bu konu hakkında Taberi'den aldığımız malumat oldukça mühimdir. X. yüzyıl İslam tarihçilerinden Taberi, Târihu'l-ümem ve'l-mülük adlı eserinde Erdeşir'in İstahr şehrine bağlı Hayr ilçesinin Tirvede adlı bir köyünde dünyaya geldiğini bizlere aktarmaktadır.3 Yine Taberi'den aldığımız bilgilere göre Erdeşir'in şeceresi; Erdeşir bin Babek-şeh bin Küçük Sâsân bin Babek bin Sâsân bin Babek bin Mihrmes bin Sâsân bin Behmen bin İsfendiyar bin Beştasp bin Lehrasp bin Giyuçi bin Keymenes şekindedir.4 Bir başka İslami dönem tarihçisi olan Mesudi'den aldığımız malumata göre ise Erdeşir'in şeceresi şu şekildedir; Erdeşir bin Babek bin Sâsân bin Babek bin Sâsân bin Behaferid bin Dara bin Sâsân bin Behmen bin İsfendiyar bin Bistasif bin Luhrasb.5 Burada Erdeşir'in babası Bâbek ve dedesi Sâsân olarak her iki kaynakta da ortak verilmiştir. Son Parth Kralı Erdevan'ın6 idaresi altında bulunan İstahr bölgesi hükümdarı Uzihir7 veya Gozihir8, Darabcerd'e9 Tîri10 adında birini ercebz11 olarak

* Gaziantep Üniversitesi, FEF, Lisans son sınıf öğrencisi, e-mail: emineee.kbk.98@gmail.com.

1 Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Tahsin Yazıcı, "Erdeşir" maddesi.

2 MEB İslam Ansiklopedisi, Streck, "Erdeşir" maddesi. Ayrıca Artaxerxes adı Yunan kaynaklarında Grekçe 'Αρταξέρξης olarak geçmektedir. Bu isim Ahamenid hükümdarlarından üçünün ismi olarak görülmektedir. Bkz. Muhammet Yücel, a. g. t, 24.

3 Taberi, a. g. e, 964.

4 Taberi'nin vermiş olduğu bir diğer rivayete göre Erdeşir'in şeceresi: Erdeşir bin Babek bin Sasan bin Babek bin Zerar bin Behaferid bin Büyük Sasan bin Behman bin İsfendiyar bin Beştasp bin Lehrasp'tır. bkz. Taberi, a. g. e, 964.

5 Mesudi, Murûc Ez-Zeheb, çev., Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004), 137.

6 Erdeşir'in hâkimiyetini sonlandırdığı Son Parth Kralı olup kaynaklarda IV. veya V. Artabanus, Artabanos, Ardavan ve Erdevan olarak geçmektedir.

7 Cuzher olarak da adlandırılmaktadır. Taberi, a. g. e, 966.

8 Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Tahsin Yazıcı, "Erdeşir" maddesi.

9 Dârâbgerd, kaynaklarda Darabgird olarak da geçebilmektedir. Şiraz'ın gününü bugünkü asıl adı Dârâb şehridir. Doktor Reza Mehr Aferin, Server Xarâşadi ve Abbas Camebozorg, a. g. m, 108. Dârâbgerd şehri Dara oğlu Dara tarafından kuruldu. Merkez İran'da Fars eyaletinde bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Ulaş Töre Sivrioğlu, "Pehlevice (Orta Farsça) Bir Tarihi Coğrafya Metni: Şahrestânihâ i Êrânşahr", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi 3/1, (2014): 16.

10 Taberi Tîri için köle ifadesini kullanmaktadır. Taberi, a. g. e, 965. Ayrıca Ahsen Batur Tîri isminin MEB'in yayınladığı Taberi çevirisinde yanlış yazıldığını, doğru şeklinin Tîra olduğunu yazmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Ahsen Batur, Kürdoloji Yalanları, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 345.

11 Bu kelimeye herhangi bir kaynakta rastlanılmamakla beraber muhtemelen 'kethüda' veya 'vali' manasını taşımaktadır. Ahsen Batur, a. g. e, 345.

görevlendirmiştir.¹² Bâbek, Erdeşir henüz 7 yaşındayken onun eğitim ve terbiyesi için hükümdar Gozihir'den Erdeşir'i ercebz Tîri'nin yanına verilmesini istemiş ve Tîri'nin ölümünden sonra da Erdeşir'in onun yerine ercebz olması talebinde bulunmuştur.¹³ Bâbek'in bu isteği kabul edilmiş ve Erdeşir eğitim amacı ile Tîri'nin yanına gönderilmiştir. Tîri ölünce, Erdeşir onun yerine geçerek kendi hâkimiyetini kurmaya başlamış ve babası Bâbek'e de Gozihir'i devirmesini ima etmiştir.¹⁴ Bu durumda Erdeşir yerel güce isyan ederek İstahr Kralı Gozihir'i ortadan kaldırmak suretiyle kendi hâkimiyet alanının genişletmeye çalışmıştır. Bu bilgilerden yola çıkarak Erdeşir'in bu kudret ve yeteneğini küçük yaştan itibaren tecrübeli bir ercebzin maiyetine verilmesi ve saray terbiyesi almış olmasından gelmiş olduğunu söyleyebiliriz. Fakat Tîri'nin ne zaman ve nasıl öldüğü, Erdeşir'in onun yerine geçerken kaç yaşında olduğu ile ilgili bilgiler mevcut kaynaklarda bulunmamaktadır. Görüleceği üzere Erdeşir'in Tîri'nin yerine geçme hevesi ve kendi saltanatını kurma çabaları, Tîri'nin Erdeşir tarafından da öldürülebileceği ihtimalini akla getirebilmektedir. Ayrıca Bâbek'in de İstahr kralından oğlu Erdeşir için ileride Darabgerd'e ercebz olma isteğinde bulunması ve olumlu yanıt alması, Bâbek'in sıradan olmayıp Kârname-yi Erdeşir-i Babekân'da da belirtildiği üzere İstahr'da yerel bir yönetici olduğundan kaynaklanmaktadır. Erdeşir'in gün geçtikçe güçlenmesi ve nüfuz alanının genişlemesi, bir devlet kurma isteğinin habercisidir. O halde kuraçağı bu saltanatının kökenini neye dayandırabilirdi? Taberi'nin aktardığı Erdeşir'in gördüğü rüyası ile büyük babası Sâsân'ın Pers hükümdarı Dara'nın soyundan gelmesi üzerine bina edebilirdi. Başka bir rivayet daha mevcuttur ki o da bir önceki bölümde bahsettiğimiz üzere Erdeşir'in babası Bâbek'in gördüğü rüyadır. Erdeşir, Darabgerd ercebzi Tîri'nin ölümünden sonra onun yerine geçmiş ve zamanla fetihlere başlayarak kendi saltanatını kurma yolunda ilerlemiştir. Taberi'den aldığımız bilgiler doğrultusunda "Bir gece rüyasında başı ucuna oturan bir meleğin ona hitap ederek: Tanrı seni memleketler fethinde muvaffak eyliyecek, bunun için gerekli hazırlıkları gör diye emrettiğini işitmişti."¹⁵ Şeklinde Erdeşir'in rüyasını ifade etmesi ve onun rüyanın etkisiyle fetihlere başlaması, Sâsânî Devleti'nin meşruiyet zeminine dayanak oluşturma çabasını göstermektedir. Bir başka yorumda ise münecim ve falcılar Erdeşir'in yıldızına ve falına bakarak geleceğe yönelik fetihler yapacağına dair haber verdikleri görülmektedir.¹⁶ Geleceğine yönelik gaipten haber

alan Erdeşir, bu sebeple iyiliklerini arttırmıştır.¹⁷ Sâsânîler, yerel kuvvetlere karşı mücadele ederlerken Perslerin mirasçıları olarak savaşırlardı. Çünkü Sâsânîler, Erdeşir'in büyük babası Sâsân'ın Pers Kralı Dara'nın soyundan geldiğini ve Sâsânî hükümdarlarının da bu nesebe mensup olduklarını savunarak Sâsânî saltanatı için meşru bir zemin oluşturma arayışı içerisinde olmuşlardır.¹⁸ Yine Mesudi'den edindiğimiz bilgiler ışığında yola çıkarak, Erdeşir'in taç giyme töreninde sarfettiği '...O'na, kendisine verilen faziletin kadrini bilen kişi gibi hamdediyor, kendisi tarafından seçilen ve ihsanda bulunan Dara gibi şükrediyoruz...' ¹⁹ sözünde de 'Dara gibi şükrediyoruz' söyleminden anlaşılacağı üzere Pers Kralı Dara'ya atıfta bulunup onları ataları kabul etmekte ve kendilerine örnek aldıklarını ifade etmektedir. Belirtildiği üzere Sâsânîler meşruiyetlerini somut bir delil üzerinden değil, daima bu tür rivayetlerle kanıtlamaya çalışmışlardır. Sâsânî Devleti'nin Kuruluşuna Giden Süreç: Sâsânîlerin meşruiyetlerini kanıtama hadisesi ele aldıktan sonra devletin banisi sayılan I. Erdeşir'in nüfuzu ve fetihlere nereden başladığını değinmekte gerekmektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Darabgerd ercebzi Tîri'nin ölümünden sonra Erdeşir yerine geçmiş ve bölgenin idaresini ele almıştı. Ardından kendisine gaipten gelen haber ve rüyasında aldığı fetih haberi üzerine kendinde kuvvet bulmuş fetihlere girişmiştir. Darabgerd'deki Çobanan bölgesi fetihlerine başladığı ilk yer olarak gösterilmektedir. Burada Fasin adlı hükümdarı öldürmesinin ardından Kevenes bölgesine yürümüş ve buranın hâkimi Minuşehr'i öldürmüştür. Artık Lervir'e gidip hükümdar Dara'yı da öldürdükten sonra bu bölgelerin idarelerini bazı kimselere vermiştir.²⁰ Erdeşir, nüfuzunu arttırınca babasına bir mektup aracılığıyla o sıralar El-Beyza'da bulunan İstahr hükümdarı Gozihir'i devirmeyi tavsiye etmiştir. Bâbek oğlunu dinleyerek Gozihir'i öldürmüş ve tacını almıştır.²¹ Bu bağlamda Bâbek, İstahr tacını oğlu Şapur'un²² başına takmak için Parth Kralı Erdevan'dan izin istemiş ancak Erdevan, buna müsaade etmeyerek Bâbek ve oğlu Erdeşir'in başına buyruk hareketlerinden dolayı isyanla suçlamıştır.²³ Babek, buna aldırış etmeden oğlu Şapur'a taç takmış, İstahr tahtına oturmuştur. Muhtemelen Bâbek bundan kısa bir süre sonra da hayatını kaybetmiştir. Babek'in ölümü hakkında herhangi bir malumat sahibi olunmamakla beraber, bir süre yerel idareciliğini yaptığı İstahr bölgesinde Gozihir'i devirerek oğlu Şapur'u şah ilan etmesi, artık idari işlerine yaşının uygun veya müsait olmadığı kanısına varmamızda herhangi bir sakınca görül

¹² Taberi, a. g. e, 965.

¹³ Taberi, a. g. e, 965; ayrıca bkz. Doktor Reza Mehr Aferin, Server Xarâşadi ve Abbas Camebozorg, a. g. m, 108.

¹⁴ Taberi, a. g. e, 966; Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Tahsin Yazıcı, "Erdeşir" maddesi; Doktor Reza Mehr Aferin, Server Xarâşadi ve Abbas Camebozorg, a. g. m, 108.

¹⁵ Taberi, a. g. e, 966.

¹⁶ Muhammet Yücel, "Rüya ve Meşruiyet: Ardeşir'in Krallığı ve Kişiliği," Toplumsal Tarih Dergisi 266, (2016): 81.

¹⁷ Taberi, a. g. e, 965-966.

¹⁸ Muhammet Yücel, a. g. m, 80. ayrıca bkz. Muhammet Yücel, a. g. t, 26.

¹⁹ Mesudi, a. g. e, 137.

²⁰ Taberi, a. g. e, 966.

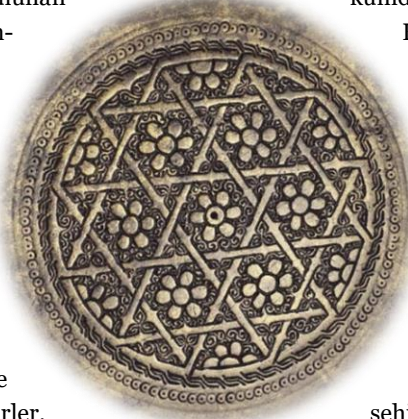
²¹ Taberi, a. g. e, 966.

²² Şapur, Babek'in oğlu Erdeşir'in kardeşidir. Taç giyidikten sonra kısa yaşaması üzerine hakkında pek bilgiye rastlanılmamaktadır. Kaynaklarda Erdeşir'in oğlu Şapur ile karıştırılmaktadır.

²³ Taberi, a. g. e, 966; Doktor Reza Mehr Aferin, Server Xarâşadi ve Abbas Camebozorg, a. g. m, 108. Ayrıca Taberi'de yer alan ve Erdevan'ın Erdeşir'e gönderdiği mektubunda 'Ey kürtlerin çadırında terbiyelenmiş olan kürt...' diye başlamaktadır. Bu ise Erdeşir'in kürt olabileme iddialarına yer vermiştir. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahsen Batur, a. g. e, 344-356.

memelidir. Fetih hareketlerini başlatmış bulunan Erdeşir ise askeri ve siyasi özellikleri açısından ön planda olmakta ve kardeşi Şapur ile aralarında bir takım çekişmelerin yaşandığı görülmektedir. Bununla birlikte, Şapur'un kısa bir süre sonra hayatını kaybetmesi ile saltanatının sona ermesi üzerine Erdeşir'in önünde herhangi bir engel teşkil edecek durumun kalmadığı söylenebilir. Kaynaklar, Erdeşir'in zuhur ettiği tarih ve Sâsânî Devleti'nin tam olarak kaç yılında kurulduğu ile alakalı bilgileri farklı şekillerde vermektedirler.

Mesudi'nin anlattıkları her ne kadar mübalağa içerse de; Erdeşir bin Bâbek, İskender'den 510 küsur yıl sonra hükümdar olmuştur. Devamında ise Erdevan'ın öldürülmesi olayı İskender'den 260 yıl sonra gerçekleşeceği şeklinde aktarılmaktadır.²⁴ Erdeşir'in tahta çıkışı bizce Erdeşir'in hükümdar olabilmesi için oldukça erkendir. Zira Erdeşir 224-226 yılları arasında İran tahtına oturmaktadır. Ayrıca Erdeşir ve Erdevan arasındaki mücadele miladi 224 yılında yaşanmaktadır bu nedenle verilen tarih bundan çok öncelerine intikal etmektedir. Erdeşir'in zuhur edişi ile ilgili bir başka görüşü de Taberi'de görmekteyiz. Onun anlattıklarına göre Hristiyan kavimlerce Erdeşir, İskender'in Babil'i istilasından 523 yıl, Mecusilerin hesaplarına göre ise 266 yıl sonra zuhur etmiştir.²⁵ Başka bir tarihçi Dineveri'nin el-Ahbaru't-Tıvâl adlı eserinde de müluku't tevâif krallarının üzerinden 266 yıl geçmesinin ardından Erdeşir b. Bâbek'in ortaya çıktığı aktarılmaktadır.²⁶ Görüleceği üzere müluku't tevâif ve Erdeşir'in ortaya çıktığı zaman dilimi hususunda çeşitli uyumsuzluklara rastlanmakla beraber Erdeşir'in kaç yıl hüküm sürdüğü ile alakalı da milletler arasında farklı şekillerde bu konuya değinilmiştir.²⁷ Bu dönemle ilgili en çok dikkate alınan Taberi tarihinde, Erdeşir'in 14 yıl 10 ay hükümdarlık ettiğini aktarılmaktadır.²⁸ Bu konu hakkında da muhtelif kaynaklarda bazı ihtilaflar varsa da Erdeşir'in yaklaşık 14 yıl İran sahasına hü-

kümdarlık yaptığı hususunda hemfikiriz. Devletin Kuruluşunun Ardından I. Erdeşir'in Faaliyetleri: Sâsânîler, hüküm sürdüğü dönemde hünerlerini sergileyerek meydana getirdikleri sanatları ve inşa ettikleri yapıtları sayesinde, haklarında bir takım bilgileri elde edebilmekteyiz. Bu alanda ise I. Erdeşir her zaman örnek alınmıştır. Erdeşir hakkında ilim sahibi, tavla ve satranç gibi akıl oyunlarında yetenekli ve ava meraklı olduğu şeklinde bahsedilmektedir.²⁹ Erdeşir daha çok inşa ettirdiği şehirlerle ön plana çıkmakla beraber, sanata ve

kültürel değerlere önem vermiş ve zaferlerini yansıtan taş kabartmalar yaptırmıştır. Bunların en mühimlerinden olan Nakş-ı Rüstem'dir ki burada; Erdeşir'in atı üzerinde Ahura Mazda'nın uzattığı saltanat simgesini aldığı görüntüsü nakşedilmiştir. Aynı zamanda üç dilde (Pehlevice, Partça ve Yunanca) yazılmış olan kitabede Erdeşir ile ilgili bilgiler yer almaktadır.³⁰ Erdeşir'in en büyük yapıtları şüphesiz sefer düzenlediği yerlerde kurdukları şehirlerdir. Taberi bu şehirlerin 8 tane olduğunu ve isimlerini Erdeşir Hurre³¹ (Cur), Rame Erdeşir, Reyu Erdeşir, Hürmüz-i Erdeşir³² (Ehvaz), Sevad'da bulunan ve Medain'in batı kısmını oluşturan Bih Erdeşir³³, Estabaz Erdeşir (Kerh-i Meysan), Bahreyn'de bulunan Fesa Erdeşir (El-Hatt) ve Musul'daki Buz Erdeşir (Huzze) olarak vermektedir.³⁴ Dineveri ise Erdeşir'in inşa ettiği 6 şehirden bahsetmektedir ve bunlar Taberi'nin verdikleri ile benzerdir.³⁵ Bu konu ile alakalı bir başka görüşe ise 11. yüzyıl coğrafyacılarından Gerdîzi'nin Farsça kaleme aldığı Zeynü'l Ahbâr adlı eserinde rastlayabilmekteyiz. Gerdîzi'ye göre Erdeşir'in kurduğu şehirler Taberi ve Dineveri'de verilenler ile kısmen benzerlik taşımakta ise de bir takım farklılıklar da göze çarpmaktadır.³⁶ Görüldüğü üzere Sâsânî Devleti yeni şehirlerin inşasına pek ehemmiyet vermekle beraber gösterişli olmasına da dikkat etmişlerdir. Sâsânî hükümdarları bu hususta Erdeşir'i örnek alarak şehir kurma geleneğini devam ettirmişlerdir.³⁷ Hatta savaş gelirlerinin belirli bir

²⁴ Mesudî, Kitabü't-Tebih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih), çev., Ramazan Şeşen, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018), 78.

²⁵ Taberi, a. g. e, 964.

²⁶ Ebû Hanîfe Ed-Dineveri, a. g. e, 95.

²⁷ Erdeşir'in zuhur edişi ile alakalı daha farklı tarih analizi için bkz. Muhammet Yücel, a. g. t, 17-18.

²⁸ Taberi, a. g. e, 971.

²⁹ Muhammet Yücel, a. g. m, 83.

³⁰ Nimet Yıldırım, a. g. e, 296; Rölyef hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammet Yücel, a. g. t, 27.

³¹ Erdeşir Hurre şehri Erdeşir'in Parth Kralı Erdevan'ı miladi 224'te yenilgiye uğrattığı yerde Bâbek oğlu Erdeşir tarafından kurulmuştur. Sonraki dönemlerde burası Firuzabad Ardeşir Hurre (Erdeşir'in Zafer Yeri) olarak da anılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Ulaş Töre Sivrioğlu, a. g. m, 16.

³² Hormizd Erdeşir ve Ram Hormizd şehirlerinin Huzistan'da yer aldığı bilinmekle beraber bu şehirlerin Sâsânîlerin üçüncü şahı I. Hormizd tarafından kurulduğu söylenmektedir. Hormizd Erdeşir şehrinin İslami dönemlerde Ehvaz olarak tanınmaktadır. Taberi bu şehri I. Erdeşir'in kurmuş olduğu şehirler arasında vermektedir. Bkz. Ulaş Töre Sivrioğlu, a. g. m, 17.

³³ Taberi'ye göre Bih Erdeşir olan Weh Erdeşir şehri üç bey tarafından kurulup inşasını Bâbek oğlu Erdeşir tarafından kurulduğu bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ulaş Töre Sivrioğlu, a. g. m, 16.

³⁴ Taberi, a. g. e, 970-971.

³⁵ Ebû Hanîfe Ed-Dineveri bu şehirleri şu şekilde sıralamaktadır; Fars diyarında Erdeşir Hurra, Râm Erdeşir, Hürmüzdân Erdeşir (ki Ahvaz Kasabasıdır), Üstâd Erdeşir (Kerh Meysân Şehridir), Bahreyn'de bulunan Fûrân Erdeşir ve Musul'da bulunan Hurrezâd Erdeşir'dir. Bkz. Ebû Hanîfe Ed-Dineveri, a. g. e, 99.

³⁶ Rey, Vasit denilen Hürre-Erdeşir, Enbâr denilen Üstâd Erdeşir, Basra denilen Râm-Erdeşir, Tüster, Hürmüz, Esterâbâd, Püsenk ve Bâdgîs şeklinde verilmiştir. Bkz. Öznur Alkan, "Zeynü'l-Ahbâr'ın Tercüme ve Değerlendirmesi," (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2014), 33-34. Erdeşir'in kurmuş olduğu şehirler için ayrıca bkz. Ahmet Altungök, "Siyasi, İdari, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Açından Sâsânî Devleti (MS. 226-652)," (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2012), 137. Bu konu ile alakalı bir başka malumatı ise Firdevsi'den almaktayız. Erdeşir'in oğlu Şapur'a nasihatleri arasında beş şehir kurduğunu söylemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Firdevsi, a. g. e, 522-523.

³⁷ Poşang, Nişapur, Hira, Beşapur, Wandoy-Şapur, Eran-Kard-Şapur ve Arhest gibi şehirler Erdeşir oğlu I. Şapur tarafından, Hormizd-Ardaxşir ve Ram Hormizd şehirlerinin Şapur oğlu Hormiz tarafından, Askar şehrinin Yazdigerd oğlu Behram tarafından kurulması gibi daha birçok şehir bu hanedan

kısmını şehirlerin yapım ve onarımı ile alt yapı faaliyetlerini geliştirmek adına hazineye aktarmışlardır.³⁸ Bu şehirler genel olarak dairesel biçimde imar edilmiştir. Bununla birlikte, I. Erdeşir'in yaptırmış olduğu Erdeşir Hurre şehri dairesel biçimde kurulmuş ve şehrin tam ortasında Turbal adında bir bina ile bunun yanında bir ateşgede inşa edilmiştir. Bu ateşgedenin ise Erdevan'a karşı Hürmüzdgan'da kazandığı zaferi temsil ettiği düşünülmektedir.³⁹ I. Erdeşir şehinşahlık unvanını takındıktan sonra Zerdüşt dinini canlandırma yolunda ilerlemiş ve Avesta'nın yeniden düzenlenmesini sağlamıştır.⁴⁰ Halefi I. Şapur da Erdeşir'in dini politikalarını devam ettirmiştir.⁴¹ Devletin resmi dini olarak görülen Zerdüştlük⁴², sosyal, kültürel ve ekonomi gibi hayatın her alanında kendisini hissettirmeye başlamıştır. Taş kabartmalarda, sikkelere ve belirli nakışlarda ön plana çıkarak halk ve devlet nazarındaki önemi vurgulanmıştır. Ayrıca Erdeşir'in, tacı oğlu Şapur'a takıp tahtını teslim ettiği sırada oğluna yaptığı vasiyetinde "Oğlum! Din ve saltanat kardeşler. Taht sahibi bunlar olmadan yapamaz. Çünkü din saltanatın temeli, saltanat da dinin bekçisidir. Eğer saltanatın temeli yoksa yıkılmaya, bekçisi yoksa kaybolmaya mahkûmdur."⁴³ diyerek din ve saltanatın birbirinde ayrılmaz iki unsur olduğuna dikkat çekmiştir. Çevresindeki nedimleri mertebelerine göre gruplara ayıran Erdeşir, mertebesi en yüksek olan gruba hükümdarın has adamlarına, ilim adamlarına ve nedimlere yer verilmiştir. Erdeşir'in ilime verdiği önem açıkça ortada olmakla beraber, meddah ve müzisyenleri de derecelerine göre çeşitli sınıflara ayırmıştır. Mesudi'nin aktardıklarına göre özel eğlence ve neşe günlerinde çalgıcıların da görev aldıkları bilinmektedir.⁴⁴

Birinci Erdeşir'in Tahtı Oğlu Şapur'a Devretmesi: İran coğrafyasının tek hâkimi konumunda bulunan Şehinşah Erdeşir, devletin sınırlarını ataları olarak gördüğü Persler dönemindeki sınırlara ulaştırmaya çalışmıştır. Bunun için ise birçok sefere girişmiş ve muluku't tevâif krallıklarını zamanla itaati altına almıştır. Öte yandan sınırlarının batısında İskender dönemindeki toprak genişliğine yeniden erişmek isteyen Roma İmparatoru Alexander Severus vardı. Doğuda İskender'in sonlandırdığı Pers hâkimiyetinin yeniden dirilmesi Romalılar için büyük tehlike arz etmekteydi. Yükselen çağdaş ve düşman iki devlet, Mezopotamya ve Armenia bölgelerinde birbirine karşı düşmanca tavır sergilemişlerdir.⁴⁵ Bu tutum

Severus'un 233 yılında ölmesine kadar sürmekle beraber nihai bir sonuca bağlanmamış⁴⁶ ve Erdeşir'den sonraki kuşaklar ile Romalılar arasında büyük çatışmalar yaşanmıştır. Şehinşah Erdeşir yaklaşık 14 yıl boyunca İran tahtında bulunmuş artık inziva hayatına çekilmek istemiş ve tahta oğlu Şapur'u⁴⁷ oturtmuştur.⁴⁸ Firdevsî ise Erdeşir'in, yaşının yetmiş yediyi bulması ve hastalanması sonucunda Şapur'a bolca nasihatle bulunduktan sonra hayatını kaybettiğini aktarmaktadır.⁴⁹ Fakat Erdeşir'in son dönemlerine ait sikkelerde, Erdeşir'in karşısında genç birinin olması onun ölümünden önce bir müddet saltanatı Şapur ile beraber yürütebilecekleri ihtimalini doğurabilmektedir.⁵⁰ Bu dönemin ise 240-242 yılları arasında olması ihtimali yönündedir. 242'den itibaren Şapur'un saltanatta yalnız kalmasıyla artık Erdeşir'in öldüğü anlaşılabilmektedir.⁵¹

Sonuç: Sâsânî Devleti, başından itibaren kendilerini Pers ne sebine dayandırmakla birlikte, bunu gerek sözleriyle gerek bazı gelenekleriyle ve gerekse kendilerine atfedilen rüyalarıyla ispatlama yoluna gitmiş ve hanedanları için meşru bir zemin hazırlamışlardır. Erdeşir, Perslerin mirasçıları olarak bölgede savaşarak Parthlara son vermiş ve başkentleri Ktesiphon'u ele geçirmiştir. Batı sınırlarında bulunan büyük Roma İmparatorluğu'na karşı büyük tehlike arz eden Sâsânîler, I. Erdeşir döneminde sınırlarını doğuda Kirman'a ve batıda Elimais'e kadar genişletmiştir.⁵² Şehinşah Erdeşir, mahalli güçlere son verip gelebilecek olası bir tehlikeye karşı merkezîyetçi bir sisteme başvurarak önlem almıştır. Hem içerde hem dışarıda iyi bir politika izleyerek başarılı sonuçlar elde etmiştir. İlime ve sanata oldukça önem veren Erdeşir, her zaman konuşmalarında adaletli olmayı ön plana çıkararak devletinde huzur ve asayışı sağlayabilmiştir. Yeni şehirler kurmuş, kabartmalar bu dönemde önemini kazanmış ve mimari yapılarda sanatsallık ve estetik ön plana çıkarılmıştır. Zerdüştlüğü yeniden canlandırmıştır. Miladi 224 yılında İran sahasında kurulmuş Sâsânî Devleti, İslam fethine kadar bu coğrafyalarda etkin ve hâkim güç olarak görülmüştür. Yapılan Nihavend Savaşı ile gerileyen Sâsânî Devleti, 651 yılında son Sâsânî hükümdarı III. Yezdgird'in ölümünü takip eden sürecin sonunda dört yüz yıllık saltanat tarih sahnesinden silinmiştir.

tarafından inşa edilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Ulaş Töre Sivrioğlu, a. g. m.

³⁸ Doktor Reza Mehr Aferin, Server Xarâşadi ve Abbas Camebozorg, a. g. m, 108-109.

³⁹ Ahmet Altungök, a. g. t, 373.

⁴⁰ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Tahsin Yazıcı, "Erdeşir" maddesi.

⁴¹ Susan Wise Bauer, a. g. e, 792.

⁴² Doktor Reza Mehr Aferin, Server Xarâşadi ve Abbas Camebozorg, a. g. m, 109.

⁴³ Mesudi, a. g. e, 142. Erdeşir'in oğlu Şapur'a din ve saltanatın birbirinden ayrılmaz olduğuna dair nasihatleri için ayrıca bkz. Firdevsî, a. g. e, 519.

⁴⁴ Mesudi, a. g. e, 138-141.

⁴⁵ Muhammet Yücel, a. g. m, 81.

⁴⁶ Muhammet Yücel, a. g. t, 23.

⁴⁷ Sâsânî Devleti'nin kurucusu I. Erdeşir'in oğludur. Erdeşir'den sonra tahta oturmuş ve Araplar tarafından Saburü'l-Cinud olarak adlandırılmıştır. Sâsânî Devleti silsilesinde yaklaşık 30 yıl hüküm sürdüğü bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Taberî, a. g. e, 973-983.

⁴⁸ Mesudi, a. g. e, 141.

⁴⁹ Firdevsî, a. g. e, 519-520.

⁵⁰ Susan Wise Bauer, a. g. e, 791.

⁵¹ Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, Esko Naskali, "Sâsânîler" maddesi. Ayrıca bkz. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Tahsin Yazıcı, "Erdeşir" maddesi.

⁵² Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, Esko Naskali, "Sâsânîler" maddesi.

BEYLİKLER DEVRİNDE EGE LİMANLARI

Günnur IŞIK*

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Türkler Anadolu'ya geldikten sonra karada elde ettikleri askeri başarıların yanında denizlere doğru yaptıkları akınlarda da adlarından söz ettirmişlerdir. Çaka Bey döneminde başlayan denizlere açılma ve donanma oluşturma girişimleri Türkiye Selçuklu Devleti zamanında daha profesyonel bir hal kazanmış ve devam etmiştir. Özellikle kuzey ve güneydeki önemli şehirler ve limanların ele geçirilmesi ile Anadolu önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Bu doğrultuda denizcilik alanındaki gelişim, liman kentlerindeki siyasi hâkimiyet ve bununla beraber gelişen ticaret son derece önemlidir.

Dört beyliğin güç kazanmasına etki eden durumlardan biri de Bizans imparatoru II. Andronikos tarafından Ege adalarını tehdit eden Türklerle karşı savaşması için Anadolu'ya gönderilen ücretli Katalan askerlerin daha sonra ücretlerinin ödenmemesi ve liderlerinin öldürülmesi üzerine taraf değiştiren Türkler ile işbirliği yapmalarıydı. Bu sebeple Bizans'ı daha da zor duruma sokmuşlar ve bu süreçte Türkler izledikleri stratejik politikalar ve yaptıkları işbirliği neticesinde Trakya'ya kadar ulaşmışlardı. Bu süreçte en çok zarar görenler Latin devletleri ve bu devletler içinde de Venedikliler olmuştu. Katalanlar sebebiyle Venedik ile aralarında ihtilafli bir bölge olan Eğriboz (Negroponte) Adası Türklerin kontrolüne geçerek haraç veren ilk Venedik toprağı haline gelmişti.¹ 1337 tarihli Menteşeoğlu İbrahim Bey ile Kandiya Dukası arasında yapılan anlaşmada Eğriboz'un Menteşe ve Aydın beylerine haraç verdiği bu durumu kanıtlar niteliktedir.² Türklerin beylikler döneminde Ege'de ticarete aktif olan limanları Ayasuluk ve Balat olup sonrasında Foça, Edremit ve az da olsa Kuşadası (Scala Nouva) ön plana çıkmaktadır. İzmir limanı ve kalesi çoğunlukla siyasi güçlerin saldırısına göre el değiştirip sürekli siyasi mücadelelere sahne olduğundan istikrar sağlamamış ve gelişim gösterememiştir. İzmir'in Yukarı Kale denilen mevki Aydınoğlu Mehmet Bey tarafından denizlerde önemli akınlarda bulunacak olan oğlu Umur Bey'e verilerek onun kontrolüne bırakılmıştı.³ 1344'te İzmir'de Aydınoğulları

donanmasının ateşe verilmesi üzerine büyük zarar gören İzmir elli yıl kadar Hristiyanların elinde kalmıştır. Ayrıca İzmir limanını kontrol altında tutmak çok güç olmakla beraber ticari kaygılardan dolayı burayı yakıp yıkma fikri dahi doğmuştur. Bunun sebebi de İzmir limanının pazar olarak bir değerinin olmayışı idi. Bundan dolayı Ayasuluk ve Balat limanları daha çok ön plana çıkan Türk limanları olmuştur.⁴

Aydınoğulları beyliği için her anlamda önemli olmuş eski ismi ile Efes (Ephesos) olan Ayasuluk günümüze *Selçuk* ismi ile gelmiştir. Ayasuluk Roma imparatorluğu devrinden beri imparatorluğun Asya eyaletleri ile bağlantısını sağlayan önemli bir kavşak noktası ve ticaret limanıydı.⁵ Ayasuluk aynı zamanda Ege adalarına, Yunanistan, Mısır, İtalya, Batı Akdeniz, İstanbul ve Karadeniz'e giden yolların kavşak noktasında önemli bir konumdaydı ve Levant ticareti için oldukça kazançlıydı. Kısacası Küçük Asya coğrafyasını Avrupa'ya bağlaması konusunda büyük önem arz etmekteydi. Ayasuluk aynı önemi beylikler devrinde de sürdürmüş ve gelişiminde ticari ve siyasi politika dışında iktisadi yaptırımlar da etkili olmuştur. Bu iktisadi uygulamalar içinde vergilerin kaldırılması dikkat çekicidir. Denizli'de Aydınoğlu Umur Bey adına dikiilen bir vergi kitabesi mevcut olmakla birlikte bu kitabeye göre İlhanlı Devleti'nin Anadolu valisi Timurtaş kitabede *bedreqa* vergisini kaldırdığını ilan etmiştir. Bu verginin kaldırılmasının altında Umur Bey'in batı Anadolu'da yer alan limanlara gelen ticari emtianın sayısını arttırarak ticareti canlandırma yoluna gittiği düşüncesi olduğu ileri sürülmektedir.⁶

Ayasuluk, İbn Battuta'nın verdiği bilgiler doğrultusunda köle ticaretinde ve batıya olan ticarete uğrak noktaydı. İbn Battuta burada hüküm süren Aydınoğlu beyliğinin zenginliklerine birçok konuda değinerek Ayasuluk'ta ve civar şehirlerde köle ticaretinin olduğuna dair bilgiler aktarmıştır. Bunu İzmir'de kendisine Nikola adlı bir Rum cüce köle, Birgi'de Mihail adında köle hediye edilmesi, Rum cariyeye alması⁷ ve Ay-

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans, E-mail: gunnuris1@gmail.com.

¹ Elizabeth Zachariadou, "Atina Katalanları ve Ege Bölgesinde Türk Yayılımının Başlaması", çev; Serdar Çavuşdere, AÜDTCF, (2009), s236.

² E. Zachariadou, s239.

³ Feridun Emecen, "Umur Bey", TDVİA, c42, 2012, s156.

⁴ Williham Heyd, Yakınoğu Ticaret Tarihi, çev; Enver Ziya Karal, (Ankara: TTK Yayınları 2000), 602-603.

⁵ Zeki Arıkan, "XIV-XVI. Yüzyıllarda Ayasuluğ", Belleten, 209/LIV (1990): s122-123.

⁶ Tuncer Baykara, "Türkiye Selçuklularında Bazı Vergilere Dair", IX. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, Cilt II, (1981) s691.

⁷ İbn Battuta, İbn Battuta Seyahatnamesi, I, çev; A. Sait Aykut, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), s415.

dinoğulları beyliği sarayı içinde birçok Rum kölelerden oluşan hizmetkârlar⁸ bulunduğunu aktarması ile anlaşılmaktadır.

1336-41 yılında Kudüs'e hac yolculuğu yapan rahip Ludolf Von Suchem Ayasuluk'a geldiğinde St. Jean kilisesinin kısmen çarşıya çevrildiğini, burada çarşıların olduğunu ve Türklerin burada ipek, yün, tahıl ve başka ürünleri sattıklarını görmüştü.⁹ Türklerin Ayasuluk'ta St. Jean Kilisesi civarında belirli bir ücret karşılığı havarinin mezarı gösterilerek inanç turizmi ifa ettikleri de görülmektedir.¹⁰ Bunun dışında buraya batılı tüccarlar tarafından Fransa dolaylarından Narbonne, Perpignan, Toulouse kumaşları gelmekteydi. Ayrıca bu tüccarlar gümüşten yapılmış eşyalar, şarap, sabun getirerek kendi ülkelerine buradan Kütahya şapını, buğday, balmumu, pirinç ve eğrilmemiş kenevir götürüyorlardı.¹¹ Bunu dışında at ticareti İtalyan devletleri ile de çok sık yapılmaktaydı ve özellikle Venedikliler ve Giritliler Türklerden at satın almaktaydılar. Giritli yöneticilerin at alımı için özellikle büyük bütçeler ayırdıkları kaynaklara yansımıştır. Zaman zaman ayırdıkları bütçeyi arttırma yoluna gitmişlerdir. Fakat Aydınöğulları da at ihracatına sıcak bakmadığından dolayı at ticaretine sınırlama koymuştu.¹² Bu emtianın dışında Venedikliler Ayasuluk ve Balat limanlarına bakliyat getirmekteydiler ve bununla beraber Ayasuluk'tan balmumu ithal etmekteydiler.¹³ At dışında Menteşe ve Aydın beylikleri kendi bölgelerinde üretimi yapılan çiftlik hayvanlarının ihracatını yapmaktaydılar ve bunun için ihracat vergisi almaktaydılar.¹⁴

Ege'de diğer bir önemli liman olan Balat Ortaçağ'a ait çeşitli haritalarda gösterilen, Menteşeoğulları yönetiminde bulunan Menderes nehri civarında, antik Milet şehri kalıntıları üzerinde kurulan bir şehirdi. Balat'ta Anadolu'da imal edilen yerli ürünler olan; safran, susam, bal, balmumu, meşe mazısı, çeşitli meyveler, Kütahya şapı, kırmızı maroken, halı gibi ürünler ihraç ediliyordu. Bu ürünlerin ağırlıklı olarak ithalatçısı Sakız adası Cenevizlileri idi. Cenevizliler buradan aldıkları ürünleri Mısır'a götürüp bu maddelere karşılık Balat şehrine kumaş, sabun, kalay, kurşun getirirlerdi. Bunun dışında buradan Rodos ve Kıbrıs'a buğday ihracı yapılması sebebiyle

Balat şehrinin önemini arttırmıştır.¹⁵ Balat ayrıca Ayasuluk gibi köle ticaretinin yoğun yapıldığı bir noktaydı. Denizlerdeki akınlarından ganimet elde eden Menteşe Bey'in Balat üzerinden getirilmiş olan köleleri Mevlevi lideri Sultan Veled'e göndermesi burada yoğun bir köle ticaretinin ve pazarının olduğuna kanıttır.¹⁶ Orta Çağ'da Makri (Meğri) olarak isimlendirilen ve bugünkü Fethiye körfezi denilen yerdeki ormanlık arazide ihtiyaç fazlası kereste ortaya çıkıyordu ve Balat bu kerestelerin gemi yapımı için İskenderiye ve diğer yerlere götürülmesi için kullanılan önemli bir limandı.¹⁷ Menteşeoğulları beyliğinin bu limanlar vasıtası ile elde ettiği zenginliğin derecesi Milas yakınlarındaki hükümdar konağının mahiyetinden anlaşılmaktadır.¹⁸

Avrupa tekstili için büyük önem arz eden şapın Kütahya'da çıkarılan 12.000 kantarının üçte bir bölümü Antalya limanına ve diğer üçte ikisi de Selçuk ve Balat limanlarına gönderilmekteydi. Gönderilme güzergâhı da İnayhan ve Akhan kervansarayları aracılığı ile Büyük Menderes üzerinden idi.¹⁹ Diğer ticareti yapılan ürün olan meşe mazısı²⁰ dokumacılık alanında da kullanılan bir maddeydi. Türk halılarında renk veren bir madde olan meşe mazısı uzun yıllar boyunca Türk kadınları tarafından kullanılmıştır. Bunun dışında Menteşeoğulları ve Venedik arasında yapılan anlaşmalarda Balat limanından giriş ve çıkışı olan bazı ürünlerin gümrük vergilerinin Türk parası üzerinden hesaplandığı görülür. Bu anlaşmalara göre; buğday, arpa, sebze, binek hayvan, köle satışı olduğu görülmekle beraber Venedikli tüccarların Balat limanına satmak için şarap, sabun, balmumu, deri, şap getirdikleri bilinmekte ve ödenen vergiler içinde sadece şarapta fıçı başına 50 akçe alınması kararlaştırılmıştır.²¹ İbn Battuta tarafından Anadolu'nun en büyük şehri olarak belirtilen Milas²² ve Balat limanı çevresinde aktif ticaret ile beraber buna yönelik inşalar da beraberinde gelmiştir. Bu inşalar içinde hanlar ön plana çıkmaktadır ve beylikler içinde en çok han inşa eden beyliklerden biri de Menteşe Beyliği olmuştur. Menteşe Beyliği coğrafyası içinde inşa edilen hanlar; Beçin'deki *Kızıl Han*, Milas'daki *Bafa Gölü Hanı*, *Balat 1 Nolu Han*, *Balat 2 Nolu Han*²³dır. Hanlar dışında yapılan anlaşmalar gereği Venedikli

⁸ İbn Battuta, I, s411.

⁹ Zeki Arkan, s132.

¹⁰ W. Heyd, s604.

¹¹ W. Heyd, s605.

¹² Kate Fleet, Erken Dönem Osmanlı Döneminde Türk Ceneviz Ticareti, çev; Özkan Akpınar (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999), s29-30. (Venedikliler ve Giritliler at ticareti için 500 hiperpira tutarındaki bütçelerini yetersiz bulduklarından dolayı bu bütçeyi 1600 hiperpiraya yükseltmişlerdir.)

¹³ Kate Fleet, s33.

¹⁴ Kate Fleet, s28. Menteşe beyliği hayvan başına 3 asper, büyük atlar, eşekler ve katırlar gibi yük hayvanlarından da 2 asper oranında vergi almaktaydı.

¹⁵ W. Heyd, s608.

¹⁶ Paul Wittek, s61.

¹⁷ Ebu'l Fida, Ebu'l Fida Coğrafyası (Takvimü'l Buldan), çev; Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), s302.

¹⁸ İbn Battuta, I, s407.

¹⁹ Altay Tayfun Özcan, "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Kütahya Şapının Dünya Ticaretindeki Yerine Dair", Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-III, Germiyanöğulları Beyliği Bildiriler, (Ankara: TTK Yayınları, 2017), s87.

²⁰ http://www.tcfdatu.org/?lang=tr&page=product-detail&id=39&page_no=1 Erişim Tarihi; 03.03.2019. Sümerlerden günümüze mazı gomalaklarının, boya ve dericilik başta olmak üzere mürekkep yapımı gibi çeşitli alanlarda kullanılmış olduğu bilinmektedir. Fakat mazı mürekkebi kullanılan yazma eserlerde zamanla sararmalar ve kağıtta oluşturduğu zarar çürümelere (yanmalara) neden olmaktadır. Meşe mazısı boyama ve tenen için toplanır. Türkiye'de toplanmış olan meşe mazısı öğütülerek yünle birlikte kaynatılır. Elde edilen renk kirli sarı ile kahverengi arasında bir renktir. Bu tür boyamaya halk arasında "tetre" boyama olarak bilinir. Tetre renge boyanmış yün demir şapı veya demir içeren çamur ile mordanlanarak siyah renk elde edilmiştir. Türk halı ve kilimlerinde siyah boyama bu şekilde yapılmıştır.

²¹ Melek Delilbaşı, "Ortaçağ'da Türk Hükümdarları Tarafından Batılılara Ahidnamelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış", Belleten, 185/XLVII, (1980) s99.

²² İbn Battuta, I, s406.

²³ Ali Baş, Beylikler Dönemi Hanları, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1989)

tüccarlara ahidnameler ile birlikte Balat'ta depo, ev inşa etme, toprak sahibi olma, kilise inşa etme ve konsolosluk izni verilmiştir. Diğer maddeler ise burada ticareti yapılan köleler, gümrük vergisi ve ithal, ihraç edilen ürünler ile ilgilidir.²⁴ Ayrıca Balat'taki hamam duvarları üzerindeki gemi resimleri Venediklilerin bu limandaki ekonomik faaliyetlerinin olduğuna dair somut bir örnektir. Bu gemi tasvirleri sadece Balat'ta değil Ayasuluk (Selçuk)'ta İsa Bey Cami yanındaki hamamın girişinde de mevcuttur.²⁵ Ayasuluk ve Balat limanlarında ticareti yapılan ve en kazançlı emtialardan olan sabun Batı Akdeniz ve Levant ticareti için büyük önem arz etmekteydi. Türk kadınları kaliteli gördükleri için özellikle Venedik sabunlarını kullanmaktaydılar. Venedik sabunları dışında Anadolu'ya Cenevizli tüccarlar tarafından Napoli, Gaeta, Sakkız adasından Ayasuluğ ve Balat limanlarına sabun getirilirdi. Sabun dışında Anadolu'dan alınan karabiber de Ayasuluğ'da yine vergiye tutularak Cenova'ya ithal edilirdi.

Aydinoğulları ve Menteşeoğulları'nın Ayasuluk (Efes) ve Balat limanlarının olduğu yerde darphaneleri de mevcuttu. Darphanelerde İlhanlılar ve kendi adlarına bastırdıkları paraların dışında İtalyan tüccar devletleri ile ortak kullandıkları *gigliati* denen paraları da bastırdıkları görülür. Gigliatiler 14. yy'da Manisa (Manglasia), Efes (Theologos) ve Balat (Palatia) darphanelerinde basılan Latince yazılı olan gümüş sikkelerle verilen isim olup İtalyan devletlerinden olan Anjou hanedanı tarafından Napoli'de bastırılan basılan sikkelerle aynıdır. Bu

sikkelerin kullanım sebebi Aydın (İyonya), Menteşe (Karya), Saruhan (Lidya) beylerinin İtalyanlar ile ticari ilişkilerini kolaylaştırma isteğidir.²⁶ Bu doğrultuda batı Anadolu'daki beyliklerin gigliati bastırması olayı da İtalyan devletlerinin vassalı olarak görülmesinin yanlış olduğunu ortaya koymaktadır.²⁷ Buna kanıt olarak Venedik senatosunda alınan kararda Aydınoğlu ve Menteşeoğulları beylikleri sahasında taklit edilen bu paraların Venedik'in çıkarlarına son derece büyük zarar vermesi durumu gösterilir. Venedik yöneticileri tarafından bu paraların basılmasına son verilmesi için 1361 yılında Aydınoğulları beyliğine bir elçi göndermişler ve sikkelerin basımı böylelikle son bulmuştur. Beyliklerin gigliatiler dışında kalp şeklinde sikkeler²⁸ darbedip kullandığı ve Ayasuluk'ta darbedilen Mübarizeddin Mehmet Bey'e ve Hızır Bey'e ait sikkeler bulunmaktadır.²⁹ Menteşe beyliğine ait sultan Orhan adına yine Anjou hanedanına ait olan gigliati mevcuttur. Bu gigliatinin üzerinde Orhan beyin ismi "*Urcan*" ve hâkim olduğu bölgedeki liman şehri Balat'a ithafen de "*dominus Palatie*" ibaresi geçmekteydi.³⁰ Aydınoğlu İsa Bey'in adına basılmış bir sikkede Venedik sikkelerinde kullanılan bir motif olan "*Fleur de Lis (palmet)*" kullanılması da İtalyan tüccar devletler ile ticari ilişkilere kanıttır.³¹ Menteşeoğulları toprakları içinde Balat darbılı Musa Bey ve İbrahim Bey'lere ait sikkelerin bulunması³² buradaki sikke darblı ve çeşitliliği konusunda da önemli bilgiler ortaya koymaktadır.

²⁴ Melek Delilbaşı, s99-100.

²⁵ Otto F. A. Meinardus, "Balat Kentinin Ekonomik Canlılığının Kanıtları", çev; Şadan Karadeniz, Belleten, 147/XXXVII (1973), s302-303.

²⁶ Heyd, s609.

²⁷ Yılmaz İzmirli, Aydınoğulları Beyliği Paraları, (İstanbul, 2005), s41.

²⁸ Kate Fleet, s17.

²⁹ Teoman Betül, "Aydinoğulları Beyliği Darphanelerinde Basılan Sikkeler", Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi, 1/1 (2018) s121.

³⁰ Paul Wittek, s69. Bu sikke "zilliatius saracinatus" adı ile geçmektedir.

³¹ Betül Teoman, s122.

³² Gültekin Teoman-Betül Sağıt, "Sahillerin Sultanları ve Sikkeleri", Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-II, Menteşeoğulları Tarihi Bildiriler, (Ankara: TTK Yayınları, 2016), s483.

Foça ise bir liman kenti olmasının yanı sıra burada çıkarılan şap madeni dolayısıyla önemli bir merkezdi. Foça'daki şap madeninin geçmişine bakıldığında şap ticaretinin 1200'lü yılların sonlarında İtalyan Nicolaus de Santo Siro ile ortağı Bonifatius de Molendino'nun tekeli altına girdiği görülmektedir. Şap sadece bu tüccarlar vasıtası ile dışarıya satılabiliyordu bu sebeple fiyatını 15 bizantierden 50'ye yükseltmişlerdi.³³ 1275 yılında yapılan bir anlaşma ile Foça Bizans tarafından Zaccaria adlı bir Cenevizli tüccara verilmiş ardından Zaccaria'ya bu madenin ithalat serbestliğini elde etmiştir.³⁴ Beyliklerin güç kazanması ile beraber Foça'daki şap madeni ve diğer madenler Saruhanoğulları devrinde Cenevizli tüccarlar tarafından işletilmeye başlanmış ve vergisini Saruhanoğulları almışlardır. Foça'daki şapın konumu itibarıyla limana yakın olması gemilere nakliyatı kolaylaştırmakla beraber az masraflıydı ve bu sebeple bu durum ticaretine de olumlu katkı sağlamaktaydı.³⁵ Foça aynı zamanda Venediklilerin Anadolu'da ziraati yapılan buğdayın ticaretini yaptıkları bir noktaydı.³⁶ Zaccaria'dan sonra Foça'nın kontrolü kentin yeni kurucuları olan Andreolo Cattaneo ile Giacomo Cattaneo'ya geçmiş ve şehrin diğer tarafına "benim de orda evim var" anlamında Yeni Foça adını vermişlerdir.³⁷ Foça bu dönemde buradaki şap madeninin işletilmesi konusunda önemini sürdürmüştür. Foça'daki şap dışında Anadolu'da farklı yerlerde de şap madeni bulunmakta ve Pegolotti'nin aktardığına göre Foça şapı *Şebinkarahisar (Colonna)*, *Kütahya (Cottai)* ve *Ulubat (Lupai)* şapları içinde kalite ve ulaşım açısından ikincil derecede önemliydi.³⁸ Önemli bir liman olan Foça karadan ve denizden sürekli tehdit altındaydı ve sahip olduğu önemden dolayı diğer siyasi güçler tarafından ele geçirilmek isteniyordu. Türk korsanlar bu sebeple genellikle Foça kıyılarını etrafında akınlar yapıyorlardı. Foça'nın Türkler tarafından ele geçirilmesi sonucunda Foça'nın tüm batı dünyası ile ilişkisinin kesilmesi tehlikesini taşıyordu. Bu durum şap gemilerinin sevkiyatını aksatarak buraya gelen tüccarların türlü engellerle karşılaşmasına sebep olması demektir. Zaccaria bu tehdide karşı Bizans'tan yardım istemiş fakat beklenen yardım gecikmişti. Bunun üzerine burayı kontrol altına alan Zaccaria'ya burası on yıl süre ile verilmiştir. Zaccaria burada Türklere karşı verdiği mücadele sebebiyle ön plana çıkmış ve tanınmıştı. Kendisine bu sebeple "Küçük Asya kralı ve despotu" unvanı verilmişti.³⁹

Karesioğulları kontrolünde bulunan bir diğer liman olan Edremit limanı da stratejik açıdan önemli bir konumdaydı ve savaşlara sahne olmaktadır. 1296-97 yıllarından sonra Selçuklu

uc beyi olan Kalem Bey'in oğlu Karesi Bey döneminde Türk hâkimiyetine geçmişti.⁴⁰ Edremit sonrasında Türk hâkimiyetinden çıkarak Zaccaria ailesinin kontrolüne geçmiş ve önemli bir ihracat limanı oluşunu sürdürmüştür.⁴¹ Günümüzde Türkler tarafından Kuşadası olarak isimlendirilmiş olan Scala Nova bölgesi karşısındaki ada tarafından korunan, gemilerin demir atabileceği güvenli bir bölge olduğundan kıyı ticaretinde ön plana çıkmıştır.⁴² Ayasuluk'tan sonra kurulduğu bilinen yeni bir liman şehri olan Kuşadası'nın siyasi bazı sebeplerden dolayı çatışmalara sahne olduğu bilinmekle beraber burada Lombardia'dan kaçmış olan Hristiyanların oturduğu aktarılır. Hatta burada Türkler ile birlik sağlayıp Hristiyanlara karşı beraber savaştıkları aktarılmaktadır.⁴³ Aynı zamanda Kuşadası (Scala Nova) civarında yer alan *Ania* limanı da Yunan ve Frank korsanların önemli bir üssü konumundaydı.⁴⁴ Burada her kesimden korsan vardı ve Türk korsanları 1278 buraya kalıcı bir şekilde yerleşmişlerdir.⁴⁵ İzmir limanı gibi sürekli çatışmalara sahne olan ve bu sebeple güvenli bir bölge olmayan bu bölge de gelişme gösteremediğinden ticarete de ön plana çıkamamıştır.

Sonuç olarak, bu bildiri ile beylikler dönemine dair siyasi tarihe öncelikli etki eden ticari ilişkiler mevzusuna değindik. XIV. yy içinde üretim ve ticaret konusunda büyük atılımlar gösteren ve diğer güçlerin dikkatini celbeden beylikler için Ege limanlarının uluslararası ticaretin akmasında büyük önem arz ettiği görülmektedir. Bunun sebebi Ege limanlarının sahip oldukları stratejik önemle birlikte gelişmeleri ve tüccar devletler olan Ceneviz ve Venedik için kazançlı limanlar haline gelmeleriydi. Birbirine zaman zaman rakip olan ve ticari çekişme içine giren devletlerarasında güç dengelerinin sürekli değişmesi burada hüküm süren beyliklerin krizi fırsata çevirmesi hususunda önemli bir kazanç elde etmelerini sağlamıştır. Ege limanlarının canlı olduğu zamanlarda beylikler denizlerde yaptıkları başarılı akınlar sonucunda elde ettikleri ganimet ile daha zengin hale gelmişler ve en refah zamanlarını yaşamışlardır.

³³ Wilhelm Von Rubruck, Moğolların Büyük Hamna Seyahat, çev; Ergin Ayan, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001), s140.

³⁴ W. Heyd, s491-492.

³⁵ Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *Belleten*, 232/LXI (1997) s546.

³⁶ W. Heyd, s550.

³⁷ Mikhael Dukas, Tarih, Anadolu ve Rumeli 1326-1462, (İstanbul: 2008), s144; W. Heyd, a. g. e, s545; Zerrin Günel Öden, Karası Beyliği, s23.

³⁸ Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, (Cambridge: The Medieval Academy of America 1935), s43.

³⁹ W. Heyd, s519.

⁴⁰ Zerrin Günel Öden, "Karesioğulları", TDVİA, 2001, c24, s488.

⁴¹ Elizabeth Zaccariadou, *Trade and Crusade Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, (Venice: 1983), s9.

⁴² Charles Texier, *Küçük Asya Tarihi, Coğrafyası ve Arkeolojisi*, I, çev; Ali Suat, (Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002), s172.

⁴³ Wilfried Buch, s518.

⁴⁴ W. Heyd, s600.

⁴⁵ Halil İnalçık, "Batı Anadolu'da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar", *Türk Denizcilik Tarihi*, I. (2009) s31.

İBN FADLÂN SEYAHATNAMESİ IŞIĞINDA ORTA ÇAĞ'DA TÜRK KADINI FİĞÜRÜ

Ceren YAMAN*

Kırklareli Üniversitesi

Eski Türk toplumunda kadının konumu ve hakları hususunda yapılacak olan her çalışma, günümüz Türk toplumlarındaki kadının sosyal rolünün belirlenmesi ve bu rollerin sorunları göz önünde bulundurularak sağlanması açısından bizlere önemli kesitler sunabilir. Burada, farklı bir coğrafyada yaşayan ve farklı bir dine mensup bir seyyahın gözünden, Türk kadınının nasıl tasvir edildiğini ve onun çizdiği Türk kadını figürü ile bugüne kadar gelen genel ifadeler arasında nasıl farklılıklar bulunduğunu değerlendirmek bizim için önem taşımaktadır. Eski Türk telakkisine göre Hakan ile Hatun gök ile yerin evlatlarıydı. Güneş Ana ile Ay Ata onların gökyüzündeki temsilcileriydi. Hakanın mümessili olan Ay Ata gökyüzünün altıncı katında hatunun mümessili olan Gün Ana ise daha üstte, gökyüzünün yedinci katında idi.¹ Bu durum, Hatun'un Hakan'dan daha muhterem bir telakki edildiğini gösterdiği gibi, aynı zamanda kadının erkekten daha saygın olduğunu da özetlemektedir. Oğuz Destanı'nda güzelliği "gülen gözler, kutup yıldızları, ırmak dalgası saçlar, inci gibi dişler ve süt gibi, kımız gibi olup eriyişler" şeklinde tasvir edilen Türk kadını, erkeğinden ayrı ve erkeğine yabancı değil, aksine erkeğinin tamamlayıcısı olarak daima onunla beraberdir.² Bu örneklemelerden de anlaşılacağı üzere Türk kadını, destanlarda ve efsanelerde basit gösterilmek yerine yüceltilmiş ve erişilemez bir konumda görülerek tasvir edilmiştir. Hatun bunun yanı sıra siyasi ortamda da söz sahibi olmuştur.

Kadının Türk ailesindeki yerini saptamak da oldukça önemlidir. Zira bilindiği üzere Türk toplumunu ve devletini anlamak için öncelikle aile sistemine (Oguş) bakılması gerekmektedir. Bununla beraber Türk aile yapısında kadının özel mülkiyetinin olması hür olduğunun göstergesi olabilir. Ayrıca evlenme çağına gelmiş bir kızın, evleneceği kişiyi kendi seçmesi de ferdi anlamda hürlüğün varlığı konusunda belirgin bir işarettir. Bunun yanı sıra, babadan sonra aileyi anne temsil ederdi. Bunun için ananın yeri babanın diğer akrabalarından önce gelirdi. Ailede kararlar herkesin fikri sorulduktan sonra

alınırdı.³ Evlenmelerde anne babanın rızası şartı olduğu gibi, erkek tarafı, kız tarafına "Kalıng" adı verilen bazı şeyler (Anadolu'da ağırlık vermek) zorunluluğunda idi.⁴ Bunun yanında, evlenen kadının baba evinden getirdiği çeyiz malı üzerinde kocanın doğrudan tasarruf hakkı yoktu.⁵ Ayrıca kadın, erkekle birlikte ailenin bütün faaliyetlerine katılmaktaydı. Hatta o, erkekler gibi ata binmekte, silah kullanmakta, avcılık yapmakta ve güreş tutmaktaydı.⁶ Bir destan figürü olan Manas, Çin'e saldırmak için ordusunu toplayıp askerlerine cesaret verdikten sonra sefere çıkmadan önce eşi Kanıkey'in çadırına uğramış, burada Kanıkey'in kadınları silahlandırarak savaşta hazırlandığını görmüştür. Bu örnek de, Türk kadınının askerî yönünün kuvvetli olduğunu düşündürmektedir. Türk cemiyet hayatında kadının bütün faaliyetlere serbestçe katılmasını sağlayan en önemli etken kadına yönelik suçların en ağır şekilde cezalandırılmasıydı. Fuhuşun meçhul olduğu Türk cemiyetinde ırza tecavüzün cezası ölümdü. Bu yüzden kadın hayatın her safhasında rahatlıkla yer alabilmekteydi. Töreyle, kendisine yönelebilecek en hafif suç bile büyük bir şiddetle cezalandırılmaktaydı. Böyle olunca kadın, erkeğiyle vatan müdafaası da dâhil olmak üzere tüm faaliyetlere katılırdı. Bu özgürlük ortamında iffet ve saygınlığın en üst noktasına çıkıyordu.⁷ Eski Türk toplumlarındaki kadının yaşamının, İslâm dinine mensup ve Arap coğrafyasında yaşayan bir seyyahın gözünden değerlendirilmesi -her ne kadar sübjektif yaklaşımlar içerse de- dönemin Türk kadını hakkında belirli temel bir görüntü çizmeye de yardımcı olabilir. Belki de bu örneklemeler ile eski Türk toplumlarındaki kadının nasıl bir hayatın içerisinde olduğu ve yaşayış biçimi daha da belirgin bir hal alabilecektir.

Ahmed İbn Fadlân, X. yüzyılda kaleme aldığı seyahatnamesinde İtil Bulgar, Oğuz, Peçenek ve Başkurt Türklerine dair son derece özgün bilgiler aktarmaktadır. Eserinde Türklerin dinî, içtimaî, iktisadî, siyasî durumları hakkında ayrıntılı noktalardan bahsettiği gibi, söz konusu Türk topluluklarının

* Kırklareli Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: yaman.yce-ren@gmail.com. (Bu yazı 2-4 Mayıs 2019 tarihlerinde düzenlenen VI. Genç Tarihçiler Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur).

⁴ Sevinç, a. g. e., 16.

⁵ Sevinç, Eski Türklerde Kadın ve Aile, 16.

⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, İslâmiyet Öncesi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Yapı, 1. bs., haz., İhsan Çapçıoğlu ve Hayati Beşirli (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 345.

⁷ Afet İnan, Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1975), 27.

⁸ Ahmetbeyoğlu, a. g. e., 344.

⁹ Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat," Türkler, III (2002):16.

⁷ Ali Ahmetbeyoğlu, İslâmiyet Öncesi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Yapı, 346.

bulunduğu bölgelerdeki coğrafi yapıdan hukuk sistemine kadar ayrıntılı konulara da yer vermiştir. Seyahatnamenin kaleme alınmasına neden olan hadise, dönemin İtil (Volga) Bulgar hükümdarı İlteber Almış b. Şilki'nin, Abbâsî Halifesi Muktedir Billâh ile elçilik vasıtasıyla temasa geçmiş olmasıdır. Hükümdar, Halife'den İslâmiyet'in kendi ülkesinde yayılmasını ve camii ile minber yapılmasını sağlayacak kişilerden oluşan bir heyet yollamasını talep etmiştir. İtil Bulgar hükümdarının talepleri karşısında Halife Muktedir, Nezir el-Haramî öncülüğünde bir heyeti görevlendirmiş ve bu elçilik ekibine İbn Fadlân da dâhil olmuştur. İbn Fadlân'ın heyet içerisindeki görevi Bulgar ülkesine vardıklarında Halife'nin mektubunu hükümdara okumak, fakihlere ve muallimlere başkanlık etmek ve gönderilen hediyeleri muhafaza etmek idi. 21 Haziran 921 tarihinde Bağdat'tan yola çıkan heyet, bir yıl sonra, 12 Mayıs 922'de Bulgar hükümdarının huzuruna

varmıştır. İbn Fadlân beraberindeki elçilik heyeti ile zorlu bir yolculuk yapmış, bugün Türk yurdu olarak adlandırdığımız ve Orta Çağ'da merkezî şehirler olarak nitelendirdiğimiz bölgelerden bizleri haberdar edecek bilgiler toplamıştır. İbn Fadlân ve elçilik heyeti, Bağdat'tan hareketle Horasan yolunu takip ederek Kirmanşah, Hemedan, Save, Rey, Dâmegân, Nişâbur, Serahs, Merv, Âmül, Firebr, Beykend şehirlerine uğramıştır. Bunun yanında Sâmânîler'in başşehri olan Buhara'da da konaklamışlardır. Böylece İbn Fadlân bu devletin adetleri ve siyasî yapısı hakkında da bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Dolayısıyla izledikleri bu rota, bizlere Türk coğrafyasının adeta bir haritasını çizmektedir.

İbn Fadlân, seyahati boyunca karşılaştığı Türk topluluklarının sosyal ve siyasi vaziyetleri hakkında önemli gözlemlerde bulunmuştur. Özellikle karşılaştığı Türk topluluklarının sosyal hayatlarına dair sunmuş olduğu bilgilerden kadın ve erkek figürlerinin toplum hayatındaki rollerinin belirlenmesi hususunda birtakım çıkarımlar yapabilmek mümkündür. İbn Fadlân'ın, uğradığı Türk yurtlarında kavimlere mensup kişilere sorular da yönelterek onların yaşayışları hakkında daha öz bilgilere ulaşmayı hedeflemesi bizler için ayrıca önem arz etmektedir. Farklı bir bakış açısı ve gözlem kabiliyeti sayesinde X. yüzyılda Türk kadınının sosyal ve siyasi hayattaki yerini ve davranışlarını tespit edebilmemiz açısından bu seyahatname zengin bilgiler ihtiva etmektedir. İbn Fadlân Buhara'da gördüğü çok çeşitli paralardan "ğutrifıyye" olarak adlandırılan bakırdan üretilen dirhemlerin, kadınlara verilen mihrlerde kullanıldığını kaydetmiştir. Yine onun ifadesine göre "Falan oğlu falan, falan kızı falanla şu kadar bir ğutrifıyye dirhemine evlendi" diyerek bir nevi mihr verme gerçekleşiyordu.⁸ Bu durum, yani İslâmiyet öncesinde Türk toplumunda, evlenirken kadına bir teminat olarak verilmesi, ona gösterilen saygınının bir göstergesidir. Ayrıca İbn Fadlân'ın, bu uygulamayı İslâmiyet'te bulunan "mihr" uygulaması ile bağdaştırdığını anlamaktayız.

Bunun haricinde İbn Fadlân, Oğuzlardan bahsederken, kadınların, erkek ve yabancıların yanında örtünmeden ve gizlenmeden bulduklarını da kaydetmiştir.⁹ Kuşkusuz bu durum ile daha önce karşılaşmadığı için kayıt altına almak istemiştir. Yine bu durum, yurtları içerisinde, Türk kadınının güvenilir bir ortamda yaşadığını ve yine kendilerinin de eşlerine ve babalarına karşı güven sağladığını göstermektedir. Ayrıca erkeklerin yanında rahatça bulunmaları, Türk toplumlarında

⁸ İbn Fadlân Seyahatnamesi Çev., Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010), 5.

⁹ İbn Fadlân Seyahatnamesi, 10-11.

kadınlara verilen saygınlığın ve değerinin kanıtıdır. İbn Fadlân, kadınların erkek ve yabancılar yanında rahatça oturduğunu bir örnekle açıklamıştır. Verdiği örnekte, misafir oldukları bir Türk'ün çadırında otururken ev sahibinin karısının da onlarla oturduğunu, konuşma esnasında kadının, cinsi organını açık kaşındığını kaydetmiştir. Bunu görünce beraberindeki kişilerle yüzlerini kapadıklarını, “*Estağfirullah*” dediklerini belirtmiştir. Bunun üzerine kadının kocasının gülerken tercümana: *Onlara söyle, sizin yanınızda onu açıyor, siz görüyor ve onu koruyorsunuz. Ona bir şey olmuyor. Bu onu kapatıp da başkalarına müsaade etmesinden daha iyidir*¹⁰ Şeklinde açıklama yaptığını seyahatnamesine kaydetmiştir. Burada İbn Fadlân'ın mübalağa yaptığı düşünülebilir. Ancak böyle bir örnek vermiş olması temel anlamda meclislerde kadınların da rahatça oturmaları, kadın ve erkek arasında herhangi bir ayırımın olmadığını açıklamakla birlikte kadının iffetini koruması açısından erkeğe güven verdiğini de gösterebilir. Yine onun ifadelerinden zinaya karşı olduklarını eğer ki böyle bir şey görürlerse yapanları ağaçların dallarını bir yere getirip failerin ellerini ve ayaklarını bağladıktan sonra, o dalları serbest bırakmak suretiyle iki parçaya bölerek cezalandırdıkları anlaşılmaktadır.¹¹ Evlenme adetleri ise İbn Fadlân'ın aktardığına göre şu şekildedir: Biri diğeri hareminden bir kadını belirli bir Hârizm elbisesi karşılığı ister. Bu kişi kızı, kız kardeşi veya velayeti üzerinde olan başka biri olabilir. O kişi tekelifini kabul ederse, mihrî veliye götürür. Bazen mihrî deve, at, sığır ve başka bir şey olabilir. İsteyen kişi anlaştığı mihrî kızın velisine teslim etmedikçe kıza yaklaşamaz. Teslim ederse gelir, rahat bir şekilde kızın evine girer, anasının, babasının, kardeşlerinin huzurunda kıza alır gider. Kimse engellemez. Ayrıca bir adam ölünce karısı varsa, öz anası olmamak şartıyla, büyük oğlu onun karısıyla evlenir.¹² Buradan da Türk toplumunda ailenin birliğinin korunması için çaba sarf edildiğini anlamaktayız.

İbn Fadlân, Bulgar ülkesine vardığında, esas görevi olan hediyeleri takdim etmek ve Halife'nin mektubunu okumak üzere Bulgar hükümdarının huzuruna varmıştır. Bu esnada Hükümdar'ın karısının yani Hatun'un da o esnada Hükümdar'ın yanında oturduğunu seyahatnamesinde belirtmiştir. Ayrıca bunun onların adetleri olduğunu da kaydetmiştir.¹³ Seyyah yine seyahatnamesinde Bulgar ülkesinde erkek ve kadınların hep birlikte nehre girerek yıkandıklarını belirtmektedir. Fakat bunun yanında asla zina etmediklerini, eğer zina yapan olursa da bunu yapamı çakılan dört kazığa kollarından ve bacaklarından bağlayarak balta ile baştan ayağa ikiye böldüklerini, kadınlara da aynı cezanın verildiğini ifade etmiştir. İbn Fadlân, bunu yaptıktan sonra da diğer insanlara ibret ol-

ması için, zina eden kadın ve erkeğin parçalarını bir ağaca astıklarını belirtmiştir.¹⁴ Bu sebeple Türkler arasında zinayı içeren bir suçun çokça işlenmeyeceğini söylemek mümkün olabilir. Ayrıca seyahatnamesinde kadınların yıkılırken erkeklerden gizlenmesi için de çok uğraştığını fakat başaramadığını kaydetmiştir.¹⁵ İbn Fadlân, ölünün arkasından kadınların ağlamadığını, erkeklerin ağladığını belirtmiştir. İki sene matem sonunda, ölen kişinin akrabalarının davet vermesi ile matemden çıktıkları anlaşılmaktadır. İbn Fadlân, ölen kişi erkek ise dul kalan karısının evlendiğini de belirtmiştir.¹⁶ Seyyahın, ölünün arkasından erkeklerin ve hatta kölelerin ağlamasına karşılık kadınların ağlamaması ile ilgili bir bilgi vermemesi, bu konuda bir fikir sahip olamamamıza sebep olmaktadır. Ya da bu durum bir geleneğin parçası olabilir. Nitekim Türk kadınının destan ve efsanelerde yüceltildiğini ve erişilemez bir konumda görüldüğünü bilmekteyiz. İbn Fadlân, Hazarlar'ın ülkesinden bahsederken kadınlar ile ilgili ayrıntılı bir bilgi vermemiştir. Burada daha çok Hazar Hakanı'nın eşleri ve cariyelerinden söz ettiği anlaşılmaktadır. Seyyah, Hazar hükümdarının, civardaki ülkelerin hükümdarının bir kızını kendisine eş edindiği ve böylece 25 eşi bulunduğunu kaydetmiştir. Bu kızlar ya isteyerek ya da cebren alınır. Bunun yanında hükümdarın eşlerinden başka 60 cariyesinin de olduğunu söylemektedir. İbn Fadlân burada civar ülkelerin hükümdarlarının kızları için hür ifadesini kullanmıştır.¹⁷ Fakat bunu açıklayacak nitelikte bir bilgi vermemektedir. Muhakkak ki cariyelerden daha üst bir statüde bulunmaktaydılar. Ancak bunun ne derecede olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.

Sonuç olarak, İbn Fadlân, bu seyahatnamesinde Türk kadınının o dönemdeki durumu hakkında ince detayları bizlere sunmuş bulunmaktadır. Türk kadınının o dönemde Türk erkeğinin yanında sosyal ve siyasî alanlarda var olabildiğini kanıtlayıcı deliller bu seyahatnamede bulunmaktadır. Seyahatnamede kadının hürriyetinin varlığı, günlük hayattaki konumunun yanı sıra kendi güvenliğini sağlamaya muktedir olduğu da anlaşılmaktadır. Kadının Türk toplumlarında değersiz bir varlık olarak görülmediğini kanıtlayan en önemli husus, meclislerde Hatun'un Hakan'ın yanında oturması gibi günlük yaşamda her kadının rahatça erkeklerin yanında bulunmasıdır. Bunun yanında mihr uygulamasına benzer bir uygulamanın var olması da kadına verilen değerini göstergesidir. Bu uygulama kadın için maddi bir teminat sağlanmasının örneği olarak görülebilir. Anlaşılabileceği üzere destan ve efsanelerde olduğu gibi yüce bir makam olmasa da, gerçek yaşamda kadın, toplumdan ayrıştırmadan tıpkı erkekler gibi yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

¹⁰ İbn Fadlân Seyahatnamesi, 10.

¹¹ İbn Fadlân Seyahatnamesi, 11.

¹² İbn Fadlân Seyahatnamesi, 11.

¹³ İbn Fadlân Seyahatnamesi, 22.

¹⁴ İbn Fadlân Seyahatnamesi, 31.

¹⁵ İbn Fadlân Seyahatnamesi, 31.

¹⁶ İbn Fadlân Seyahatnamesi, 36.

¹⁷ İbn Fadlân Seyahatnamesi, 46.

SULTAN BERKYARUK DÖNEMİNDE (1092-1104) BATINILAR TARAFINDAN SUİKASTA UĞRAYAN DEVLET ADAMLARI

Sibel KARATAŞ*

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Melikşah'ın Ölümü ve Berkyaruk'un Büyük Selçuklu Sultanı Olması: Sultan Melikşah'ın 1092 yılındaki şüpheli ölümünden sonra tahta çıkan oğlu Sultan Berkyaruk bütün olumsuzluklara rağmen on iki yıl Büyük Selçuklu Devletine Sultanlık yapmıştır. Bu on iki yıllık süre içinde yaşanan olaylar Büyük Selçuklu Devletinde iç ve dış buhranlara sebep olurken, duraklama ve inhitat devrini de başlatmış oldu.

Sultan Melikşah'ın *dokuz oğlu vardı*¹ bunlardan en büyüğü Zübeyde Hatun adlı hanımından olan oğlu Berkyaruk tur. Muharrem 474'te (Haziran 1081) İsfahan'da doğmuştur. *Sultan Melikşah, çok sevdiği veliaht şehzade Ahmet'in ölümünden sonra Nizamü'l-Mülk'ün tavsiyesi ile oğullarından en büyüğü olan Berkyaruk'u veliaht tayin etm*² ve adının hutbelerde okunmasını sağlamıştır. Bağdat'ta vefat eden Sultan Melikşah'ın yanında eşi Terken Hatun ve küçük oğlu Mahmud da bulunuyordu. İktidar olma arzusuna kapılan Terken Hatun, oğlunu Sultan ilan ettirmek için tüm imkânları seferber etti ve Sultanın ölümünü bir süre gizli tuttu. Oğlunun sultanlığı meşrulaştırabilmek için, Halife el-Muktedi Biemrillah'a başvurarak hutbenin oğlu Mahmud adına okunmasını istedi. Yaşı sebebiyle Sultan olamayacağı fetvasında bulunan dönemin büyük âlimlerinden Gazali'nin bir fetvasına karşı başka âlimlerden fetva dahi almıştı. Bu uğurda devlet hazinesinden harcamalar yaparak devlet adamlarının ve ordunun desteğini de arkasına almıştır. *Sultan Melikşah'ın ölümünden altı gün sonra (22 Şevval 485) Mahmud'un saltanatını ilan etmiş ve namına hutbe okutmaya muvaffak olmuştur.*³ *Hatun el-Celali*⁴ lakabıyla tanınan Terken Hatun bir yandan oğlu Mahmud'u tahta çıkarmak için çalışırken öte yandan veliaht şehzade Berkyaruk'u yakalamaları için Emir Kürboğa'yı İsfahan'a göndermişti. Lakin Nizamü'l-Mülk taraftarları daha erken davranarak Berkyaruk'u İsfahan'dan alarak Rey Şehrine getirerek Sultan ilan ettiler. Daha sonra Terken Hatun ve Berkyaruk arasında Burûcird mevkiinde yapılan savaşta Terken hatun yenilgiye uğrayarak İsfahan'a çekilmek

zorunda kalmıştı (Ocak 1093). Bu başarının üzerine Sultan Berkyaruk İsfahan'ı kuşattı. Kuşatmanın şiddetlenmesi üzerine Terken Hatun, Mecdü'l-Mülk, Emir Üner ve Bilge Beg gibi kumandanların da görüşünü alarak sulh teklifinde bulundu.⁵ Aralarında yapılan anlaşmaya rağmen bütün ülkeye hâkim olma arzusunda olan Terken Hatun bu defa Azerbaycan Meliki ve Berkyaruk'un dayısı olan İsmail b. Yakuti'ye haber gönderip *evlenme ve saltanata iştirak vaadi ile onu davasına kazandı.*⁶ Teklifi kabul eden İsmail Berkyaruk üzerine yürüdü, Kerec'de meydana gelen savaşta İsmail b. Yakuti mağlup oldu (1093). Melikşah'ın ölüm haberini alan kardeşi Suriye Meliki Tutuş, tahtı ele geçirmek için İsfahan'a doğru hareket etti. Ancak yanında bulunan emirlerinden Aksungur ve Bozan beraberindeki kuvvetleriyle taraf değiştirerek Sultan'ın hizmetine girdiler. Bu olaydan sonra kuvvetçe zayıflayan Tutuş yeğeni ile mücadeleyi göze alamayarak geri döndü. Bu zaferden sonra Sultan Berkyaruk Bağdat'a giderek Halife Muktedî tarafından *Rükneddin* unvanıyla Sultan ilan edildi. 14 Muharrem 487 (3 Şubat 1094) Cuma günü adına hutbe okundu.

Kaynaklarda Bâtınilerin oluşturdukları bir cinayet listesinin "*Şeref Listesi*" varlığından bahsedilmektedir. Bu listede yer alan isimlerin yarıdan fazlasının bu kargaşa döneminde öldürüldüğünden söz edilmektedir. 1100 yılında Sultan Berkyaruk ve kardeşi Muhammed Tapar arasında yapılan savaş sonucunda İsmaililer daha da güçlenerek Selçuklu sarayına ve ordusuna sızmaya başladılar. Ordu içinde birçok kişiyi kendi taraflarına çekmeyi başardılar ve kendilerine karşı koyanları ölümle tehdit ettiler.⁷ Hasan Sabbah önderliğinde yeni bir örgütlenme içerisine giren Bâtıniler, kendilerine has usul ve yöntemler ile faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Bu usuller Dâiler tarafından etkin bir şekilde sürdürülüyordu. Tam bir gizlilik içerisinde hareket eden bu örgüt insanları kendi yanlarına çekmek için bir takım yollar denemişlerdir. Dâiler tacir veya zanaatkâr kılığında gelip mahallelere yerleşiyor ve insanları

* Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü Lisans 4. Sınıf Öğrencisi, e-mail: sbl.krts38@gmail.com.

¹ Reşidü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih Selçuklu Devleti*, Farsçadan Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 134.

² Diyanet İslam Ansiklopedisi, Abdülkerim Özaydın, *Berkyaruk Maddesi*, 514.

³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu II. Baskı, 1969) s. 177

⁴ Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular C.1 (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1040-1157)*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 194.

⁵ Sultan Berkyaruk ve Terken Hatun arasındaki mücadele hakkında daha fazla bilgi için (bk. O. Özgüdenli, *Selçuklular C I*, s.196. Abdülkerim Özaydın, *Berkyaruk*, Diyanet İslam Ansiklopedisi, s. 514-515.)

⁶ Osman Turan, A. g. e, (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu II. Baskı 1969) s.177

⁷ Mustafa Aylar, Hasan Sabbah ve Camiü't-Tevarih, *Tarihi İsmailiyan'da Onun Döneminde Öldürülenler*, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, C:10, S:52, Ekim 2017, 328-329.

kendi mezhebine çekmek için uğraşıyorlardı.⁸ Bâtını teşkilatı içerisinde yapılan suikast eylemleri fedailer tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu eylemi yapan kişilere Batı literatüründe profesyonel katil manasında *assasin* de denmektedir. Aldıkları uyuşturucu madde nedeniyle Haşişi olarak da anılırlar. Fedailer kurban olarak seçilen kişilerin yanına kılık değiştirmek suretiyle yaklaşırlar, ortama uygun olarak giyinirlerdi. Bazen mektup verme, şikâyetle bulunma, sadaka isteme bahanesiyle yanaştıkları gibi seyis, tüccar, dilenci kılığında da yaklaşmışlardır. Bu eylemi bazen tek bir kişi yaparken bazen de iki, üç kişi yapmıştır. Suikast aleti olarak da sadece hançer kullanmaları dikkat çekici bir durumdur. Nitekim kullanım bakımından bir kılıca nazaran daha hafif ve gizlenmesi için boy itibarıyla küçük olması tercih edilmesinde en büyük etkenlerden biri olabilir. Hançer kullanımını tarihsel süreç içerisinde ele alacak olursak; Nizari-İsmaililer'in bir Şii Mezhebinden oldukları düşünüldüğünde Hz. Ali'nin Hariciler tarafından düzenlenen suikast sonucunda Abdurrahman b. Mülcem tarafından hançerlenmiş ve aldığı yara itibarıyla vefat etmiştir.⁹ Bu durumun daha sonra Bâtınilerin suikastlarına emsal teşkil etmiş olabilir.

İsmaililer Selçuklu topraklarındaki yayılma eylemlerini Melikşah döneminde gizli olarak sürdürürken Sultan Berkyaruk döneminde otoritenin bozulmasının etkisiyle eylemlerini açıktan yapmaya başladılar. Özellikle suikast eylemlerini mümkün oldukça çok kalabalık ortamlarda; cami, pazar gibi halkın yoğun olarak buldukları yerlerde yapmayı tercih etmişlerdir. Bu tercihlerin altında yatan birkaç neden sıralayabiliriz. Bunlardan biri halka ve Selçuklu idarecilerine gözdağı vermek, ikinci olarak devletin güçsüzlüğünü göstererek halkı kendi yanlarına çekmek ve son olarak da toplum üzerinde psikolojik olarak korku ve güvensizlik duygularını empoze etmek şeklinde açıklayabiliriz. Gerçekten de bu faaliyetlerinde başarıya ulaştılar; saraya, orduya ve devlet kademelerine sızarak birçok suikast faaliyetinde bulundular. Bu suikastlar içinde en çok ses getiren Büyük Selçuklu Devleti'nin en önemli ikinci adamı olan vezir Nizamü'l-Mülk'ün bir Bâtını fedaisi Ebu Tahir er-Râni tarafından öldürülmesi hadisesidir (10 Ramazan 485). Bâtınilerin estirdikleri bu terör havasının ciddiyetine varan devlet adamları Sultan'a Haşişilerin daha fazla güçlenmeden ortadan kaldırılmaları gerektiğini önerdiler. Bu durum üzerine Sultan Berkyaruk Şaban ayında, 499/1101 tarihinde bizzat kendisinin de içinde bulunduğu askeri bir birlik ile Bâtınilerin çadırlarına saldırıp üç yüz kadar

kişiyi öldürdüler. Bu saldırıda Bâtınilerin mallarını yağmalayıp, suikastta kullanılacak silahları da ele geçirdiler.¹⁰

Sultan Berkyaruk'a Karşı Yapılan Suikast Girişimi (Eylül 1095): Sultan Berkyaruk bir taraftan kendisine karşı çıkan ayaklanmaları bertaraf etmeye çalışırken diğer taraftan çok ilgilenemediği Bâtınilere karşı mücadele etmeye çalışmıştır. Amcası Tutuş'u ortadan kaldırdıktan sonra Sultan bir başka tehlike ile karşı karşıya kalmıştı. 488 senesi Ramazan ayında Sistanlı maske takmış birisi tarafından pazısından yaralanmıştı. Bâtınilerden olan bu suikastçı yakalanarak sorguya çekildi ve gerekçe olarak Sultan'ın son zamanlarda Bâtınilere karşı yürüttüğü faaliyetlerin neticesinde böyle bir işe kalkıştığını itiraf etti. Bu işe kendisini iki kişinin teşvik ettiğini de itiraf etti. Daha sonra onlar da yakalandı ve bunlar da suçlarını kabul ettiler. İki de fena halde dövülerek bu suikast için kendilerine kimin emir verdiğini söylemelerini istediler. Fakat buna rağmen söylemediler. Bunun üzerine bir filin ayakları altına atılarak cezalandırılmalarına karar verildi.¹¹

Rey Valisi Ebû Müslim Râzî Suikastı (1095): Nizamü'l-Mülk'ün damadı olan Ebû Müslim, Hasan Sabbah'ın faaliyetlerini engellemek adına büyük çaba göstermişti. Hasan Sabbah adına verilen tutuklama kararını uygulamaya çalışmış, bu yüzden Hasan Sabbah Rey şehrine girememiş ve Deylem bölgesine yönelmişti. Hasan Sabbah bu olayların üzerine Ebû Müslim'in öldürülmesine karar vermiştir. Gönderilen bir fedai 1095 yılında Rey Valisi Ebû Müslim'i öldürmüştür.¹²

Emir Erkuş Suikastı (1096 yılı sonrası): Sultan Berkyaruk'un amcası Yakuti'nin kızı ile evli olan Emir Erkuş, Selçuklu Devleti içinde damat konumundadır. Daha çok Muhammet Tapar taraftarı olarak bilinen Emir Erkuş 1096 yılında siyasi nedenlerden ötürü Rey şehrinde öldürülmüştür.¹³

Abdurrahman es-Sümeiremi Suikastı (1097): Sultan Berkyaruk döneminde yönetimde meydana gelen fetret ve düşmanlık hali Bâtıniler'in işine yaradı. Durumlarını kuvvetlendiren Haşişiler bu dönemde şehirlere Dâiler gönderdiler¹⁴ ve devlet kademesinde önemli mevkilerde bulunan devlet adamlarına karşı suikast düzenlediler. Onların bu dönemdeki kurbanlarından bir tanesi de Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un veziri¹⁵ Abdurrahman Sümeiremi idi. O da bir Bâtını tarafından 490/ 1097 yılında hile ile öldürülmüştür.

Emir Üner Suikastı (1098-99): Melikşah'ın emirlerinden biri olan Emir Üner, Sultan Berkyaruk'un emrinde Fars bölgesinin valisi olarak görevlendirilmiştir. Ancak bu dönemde bölgede Şebinkara Emirleri vardı ve Emir

⁸ Ayşe Atıcı, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtını Hareketleri (Hasan Sabbah ile İlk Halefleri ve İran Nizari-İsmailileri)1090-1157, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005), 141.

⁹ Hasan Gümüsoğlu, İslam Mezhepleri Tarihi, (İstanbul: Kayihan Yayınları, 2014), 58.

¹⁰ Ali Öngül, Selçuklular Tarihi 1, (İstanbul: Çamlıca Yayınları 2. Baskı, 2014), 183.

¹¹ Ali Öngül, A. g. e, 155.

¹² Onur Kutlu Şentürk, Ortaçağ Nizari İsmailileri'nde Fedailik Kurumu (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2012), 402.

¹³ Erdoğan Merçil -Ali Sevim, Selçuklu Devletleri Tarihi, (Ankara: TTK Yayınları, 1995),161.

¹⁴ Reşidü'd-din Fazlullah, Cami'ü't-Tevarih Selçuklu Devleti, Farsçadan Çev. Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş, (İstanbul: Selenge Yayınları 2. Baskı, 2011), 153.

¹⁵ Hasan Taşkıran, Selçuklu Devletleri'nde Suikastlar (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2012), 69.

Üner'in üzerlerine geldiğini haber alınca Kirman Meliki İrânşah'tan yardım aldılar ve Emir Üner'i yenilgiye uğrattılar.(1098 /99) Emir Üner İsfahan'a kaçtı. Bir süre sonra Azerbaycan'daki ıktasına gitti ve İsfahan'a geri döndüğünde bölgede Bâtıniler 'in yayıldığını gördü ve kendini Bâtınilerle savaşa adadı. Emir Üner haftanın birkaç gününü oruçlu geçirirdi. Sâve bölgesinde konakladığı vakit iftar yemeği yiyordu. Yemeğini bitirmek üzereyken Harizmli üç Türk onun üzerine saldırdı. Bunlardan biri lambayı yere düşürdü, diğeri şamdanı söndürdü, üçüncüsü ise Emir Üneri hançerle öldürdü (Aralık 1098).¹⁶ Emir Üneri suikast sonucunda öldüren bu üç kişinin kimler adına hareket ettiği tam olarak belli olmasa da Ravendî, Emiri bıçaklayanların biri Bâtını taraftarı olduğunu nakleder.¹⁷ Yine Emir Üner'in ölümü hakkında başka bir kaynakta *Sâve civarında Ancilâvend menziline, buranın Bâtınileri tarafından bıçaklandı ve 492 senesi başlarında öldü*¹⁸ diye geçmektedir.

Emir Gümüş (1100-1101): Muhammed Tapar'ın yakın emirlerinden olan Emir Gümüş, Sultan Berkyaruk'un parmağı olduğu rivayet edilen bir suikast ile bir fedai tarafından 1100-1101 tarihinde öldürülmüştür¹⁹

Emir Bilge Beg Suikastı (1110): İsfahan şahnesi olan Emir Bilge Beg Sermez'i 27 Şevval 493/4 Eylül 1100 tarihinde iki Bâtını, Muhammed Tapar'ın İsfahan'daki sarayında böğrüne hançer saplayarak öldürdü. Emir Bâtınilerden çok çekinir ve sürekli olarak üzerinde zırh taşırdı. Tesadüfen o gün zırhını giymemişti.²⁰ O gün *İsfahan şahnesi Emir Bilge Bey iki Bâtını fedaisi tarafından öldürülmüştür*.²¹

El-Eazz Ebû'l-Mehâsin Abdülcelîl b. Muhammed ed-Dihistânî Suikastı (1101): Sultan Berkyaruk'un Veziri olan el-Eazz Ebû'l-Mehasin, devlet işlerinde pekte önemli çalışmalar sergileyememiştir ve vezirlik süresi kısa olmuştur. Sultan Berkyaruk ile İsfahan muhasarasına katılmış, çadırından çıktığı bir sırada kapısının önüne gelen sarışın bir genç tarafından altı yerinden yaralandı ve öldü (12 Safer 495/ 6 Aralık 1101) Rivayetlere göre bu genç Bâtını idi.²²

Kadı ve Fakih Sınıfından Suikasta Uğrayan Kişiler: İslam coğrafyasında özellikle İran topraklarında büyük tehlike yaratan

Haşîşi suikastçıları yalnızca devlet adamlarına musallat olmamışlar aynı zamanda âlimlere ve dini yöneticilere de tasallut etmişlerdir. Bâtınilerin bu düşmanlıkları Sünni düzene karşı dini, askeri, siyasi ve idari her alanda kendisini göstermiştir. Yaptıkları cinayet eylemleri bunun en iyi açıklaması olmuştur. Bunlardan Nişabur hatibi Ebu'l-Kasım b. İmamü'l-Haremeyn 1099 yılında Nişabur'da Bâtıniler tarafından öldürülmüş, yine Sünni âlim ve müderrislerden Ebu'l-Muzaffer b. el-Hucendî, 1102/1103 yılında Rey şehrinde halka vaaz verdikten sonra kürsüden inerken bir Bâtını tarafından öldürülmüştür.

Rey'de müderrislik yapan Şafilere gelenlerinden biri olan Ebu Ca'fer b. el-Meşşat 1104 yılında vaazını verip kürsüden indiği bir sırada bir Bâtını suikastçısı tarafından öldürülmüştür.²³ Refikî Horasani tarafından katledilen Abdurrahman Kazvinî, (490/1097). Refik Kustânî tarafından katledilen Horasan şahnesi Emir Sipehâr Porsuk Melikşahî, (488/1095). Rey şehrinde katledilen Ebu'l-Ferec Karategin, (492/1099). Muhammed Dihistânî tarafından Amul şehrinde katledilen Dihistan valisi Sunkurçe, (491/1098). Refiki tarafından İsfahan Camii'nde katledilen İsfahan müftüsü Ebu'l-Âlâ Danışmend İsfahanî, (495/1102),²⁴ de Bâtını fedailer tarafından öldürülen kişilerden bazılarıdır.

Sonuç: Sultan Melikşah döneminde, Hasan Sabbah önderliğinde Büyük Selçuklu toprakları içinde faaliyet gösteren Bâtıniler Sultan Berkyaruk döneminde bu faaliyetlerini iyice artırarak Devlet içinde her kademeye kadar sızmışlardır. Bâtınilere karşı mücadelede Sultan Berkyaruk'un başarısız olma sebeplerinden biri yaşanan taht kavgaları ve beraberinde getirdiği otorite boşluğu olmuştur. Ayrıca devlet içinde zamanla bazı Selçuklu idarecilerinin rakiplerini bertaraf etmek için İsmaililer'in desteğine müracaat etmeleri, yine birbirlerinin ayağını kaydırmak ve durumlarını itibarsızlaştırmak için rakibini Bâtını olarak itham etmeleri de mücadelenin sonuçsuz kalma nedenlerindedir. On iki yıllık hükümlerlik süresi içerisinde Bâtınilere karşı etkili bir şekilde karşı koyamayan Sultan Berkyaruk 1104 yılında Bağdat'a giderken yolda hastalığından durumu ağırlaştı.

¹⁶ Ali Öngül, Selçuklular Tarihi I, (İstanbul: Çamlıca Yayınevi 2. Baskı, 2014), 162-163.

¹⁷ Hasan Taşkıran, Selçuklu Devletleri'nde Suikastlar (Yüksek Lisans Tezi, Erçiyes Üniversitesi, 2012), 68.

¹⁸ Reşidü'd-dîn Fazlullah, Camii'ü't-Tevarih Selçuklu Devleti, Farsçadan Çev. Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş, (İstanbul: Selenge Yayınları 2. Baskı, 2011), 144.

¹⁹ Abdülkerim Özyayın, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi(1105-1118), (Ankara: TTK. Basımevi, 1990), 76.

²⁰ Hasan Taşkıran,, Selçuklu Devletlerinde Suikastlar (Yüksek Lisans Tezi, Erçiyes Üniversitesi, 2012), 69.

²¹ Ayşe Atıcı, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtını Hareketleri (Hasan Sabbah İle İlk Halefleri ve İran Nizari İsmailileri)1090-1157, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005),130.

²² Hasan Taşkıran, Selçuklu Devletlerinde Suikastlar (Yüksek Lisans Tezi, Erçiyes Üniversitesi, 2012), 69.

²³ Hasan Taşkıran, Selçuklu Devletlerinde Suikastlar (Yüksek Lisans Tezi, Erçiyes Üniversitesi, 2012), 70

²⁴ Mustafa Aylar, Hasan Sabbah ve Camii'ü't-Tevarih, Tarihi İsmailiyan'da Onun Döneminde Öldürülenler, Uluslararası sosyal Bilimler Dergisi, C:10, S:52, Ekim 2017, 330-331.

PAZIRIK, ESİK, ŞİBE, BEREL VE KOSTROMSKAYA KURGANLARININ ARKEOLOJİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Uğur KARCIOĞLU*

Atatürk Üniversitesi

Kurganların Genel Özellikleri: Kurganlar, buldukları bölgelerin nasıl bir hiyerarşik düzen içinde yaşadıklarını en iyi şekilde bizlere yansıtan maddi ve manevi eserlerdir. Bu yapıtlar Orta Asya toplumlarını tanımamızda birinci el kaynak olması bakımından büyük önem taşımaktadırlar. Kurganların yapısına bakıldığında, Orta Asya insanının dinsel yapısını yakından ilgilendirdiği gibi, bu yapı yaşamış oldukları dünyaya yaşayacakları dünya için bıraktıkları maddi ve manevi yapılar olarak da değerlendirilebilir.¹ "Kurgan" öz Türkçe bir kelime olup, kök olarak "korugan" dan gelmektedir. Bu yapılara ölüleri koruyan özellikleri nedeniyle bu isim verilmiştir. Kurgan kelimesi anlam bakımından iki farklı korumayı temsil etmesi açısından çok önemlidir. Korugan kelimesi Türkçe de hem şehirlerin etrafını çevreleyen sur ya da koruma duvarı olarak hem de ruhun sonsuz bekleyişte bozulmadan korunabileceği bir yapının ismi olarak kullanılır. Koruma anlamı kurganların yapılışının birincil nedenini oluşturmaktadır.²

Pazırık Kurganları: Günümüzde Rusya sınırları içerisinde yer alan bölge Gorno Altay sınırları içerisinde bulunur. Bu coğrafyadaki bulunan nehirlerin akmış olduğu vadilerde, küçük veya büyük olmak üzere birçok kurgan tipinde mezarlara rastlanmaktadır. Pazırık olarak isimlendirilen bu yer Chulyshuman denilen sahanın güney tarafındaki yamaçlarda ve Yukarı Altaylar'ın doğu tarafındaki Tuva sınırında bulunmaktadır.³ Pazırık Kurganları olarak isimlendirilen 5 büyük kurgan açılmıştır. Bunlardan kısaca bahsedecek olursak. Pazarık I Kurganı, 5 m. çapında, 1,5 x 2 m. yüksekliğinde taştan oluşan bir yığın altındadır. Mezarın asıl çukuru ise 7.2 x 7.2 x 4 boyutlarındadır. Pazarık I. Kurganı duvarlarla ve birbirinin içine geçirilerek oluşturulmuştur.⁴ Bu mezarın tarihlendirilmesi ise M. Ö. 5. yy ikinci yarısına denk gelmektedir. Asıl odanın soyulmasına rağmen kuzey tarafındaki odaya ulaşamadığı için dokunulmamıştır.⁵ Asıl oda içerisinde bulunan ceset mumyalanmış şekilde ağaçtan oyulmuş bir lahit içerisinde gömülmüştür. Lahitin kapağı açılmış şekilde bulunmuştur. Çünkü ceset hırsızlar tarafından soyulmuştur. Lahitin bulunduğu odanın dışarısında başına vurularak öldürülmüş atlar bulunmuştur. Bulunan bu atlar koşum takımlarıyla beraber

gömülmüştür. Atların bulunduğu oda insan cesedinin bulunduğu odadan daha küçük yapılmıştır. Burada bulunan 10 atın rengi al olup kuyruk, yele ve topuk kılları kesilmiştir. Ayrıca atların hepsi erkektir. Atların gömülüş şekillerine bakıldığında ise atlar, dörderli olarak ve başları doğuya doğru gelecek şekilde gömülmüş kalan iki at ise en üste yine aynı şekilde gömüldükleri görülmektedir. Pazarık II Kurganı, 1947'de Rudenko tarafından kazılmıştır. Kurgan, 30 m. çapında ve 1.75 m. yüksekliğinde bir tepede bulunmuştur. Kurgan çukurunun derinliği yaklaşık olarak 4 m'dir. Üst tarafı ise 10 cm. kalınlığında kırık taşlarla kapatılmıştır. Pazarık II kurganını diğer kurganlardan ayıran en önemli özellik kurganın zemininin sert olmasıdır. Mezar odası merkeze kazılmıştır. Çukurun duvarları önce kalın ağaç dikmelerle sağlama alınmış böylece çökmeler önlenmeye çalışılmıştır. Kurganda 5 insan ve 7 at cesedi bulunmuştur. Atların başları doğuya doğru gelecek şekilde üçerli guruplar halinde gömülmüştür.⁶ Pazarık III Kurganının kazısı 1947 ile 1948 yılları arasında Rudenko tarafından yapılmıştır. Kurgan 36 m. çapında 2.6 m. yüksekliğindedir. Kurgan doğu ve batı doğrultusunda dizilmiş taşlarla iki kısma ayrılmıştır. Merkezine 6.5 x 7.8 x 5.2 metre kare büyüklüğünde bir çukur kazılmıştır. Kurganın üzeri dört kat huş ağacı kabuğundan ve duman çayı yapraklarından yapılan bir örtü ile kaplanmıştır. Çukurun içerisindeki odayı sağlamlaştırmak için köşelerden derin çentikler açılmış ve ahşaptan yapılan bir kutu oluşturulmuştur. Pazarık III kurganını diğer mezar odalarından ayırt eden özelliği iç ve dış bölmeler arasında yarım metrelik boş bir alanın bırakılmasıdır. Bu kurganda hatılların konulduğu yer ile odanın arasında 14 at cesedi bulunmuştur. Bu atlar dörderli olabilecek şekilde guruplara ayrılarak ve başları doğuya doğru çevrilerek gömülmüş geriye kalan iki at ise at guruplarının arasında kalan boşluğa başları güneye gelecek şekilde yatırılarak gömülmüştür. Pazarık IV Kurganı, 24 x 1.40 m. boyutlarındadır. Bu kurgan 1948 yılında Rudenko tarafından kazılmıştır. Kurganın üç tabakası kaldırıldıktan sonra 5.30 x 5.60 m. ölçülerinde bir mezar odasına rastlanılmıştır. Fakat bu kurgan diğerlerinin aksine mezar odasında bölmesi olmayan tek kurgandır. Açılan bu odada iki adet lahit bulunmuştur. Büyük olan lahite başı doğu

* Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Eskiçağ Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, e-mail: ugur.karcioğlu@hotmail.com.

¹ Tarhan, 2002, s. 598; Karcioğlu, 2018, s. 57.

² Rudenko, 1970, s. 279; Diyarbekirli, 1992, s. 23.

³ Rudenko, 1970, s. 27; Ögel, 1991, s. 62; Polosmak, 1994, s. 88.

⁴ Çoruhlu, 1998, s. 51.

⁵ Rice, 1961, s. 112; Karcioğlu, 2018, s. 67.

⁶ Rudenko, 1970, s. 10; Gryaznov, 1969, s. 34; İnan, 1991, s. 265.

doğru çevrilmiş ve sol yanı üzerine yatırılmış yaşlı bir adam cesedi görülmüştür. Diğer lahitte ise yine başı doğuya doğru çevrilmiş ancak sırt üstü yatırılmış olan 15 yaşında bir kız iskeleti bulunmuştur. Asıl mezar odası içerisinde masa ayakları, tahta yastık ve ren geyiği boynuzunda yapılmış olan bir kuşbaşı bulunmuştur. Defin odasının kuzey tarafında 14 at iskeleti bulunmuştur. Yerin dar olması nedeniyle atlardan dokuz çapraz olarak yatırılmıştır. 5 at ise üzerlerine yatırılmıştır. Alttaki atların başları kuzey doğuya çevrilmişken üstteki 5 atın başı batıya doğru çevrilmiştir. Pazırık V Kurganı bir kadın ve bir erkeğin bulunduğu bu kurgan 1949 yılında Rudenko tarafından kazılmıştır. Bu kurgan 42 m. çapa ve 3.75 m. yüksekliğe sahiptir. Kurganın merkezine 6.65 x 8.25 metrelik bir çukur kazılmıştır. Erkek cesetlerinin vücudunda dövmeler görülmektedir. Atların cesetleri erkek cesedinin bulunduğu mezar odasının yanındaki küçük kısımda bulunmuştur. Bu kurganda 9 tane at cesedi bulunmuştur. Atların karnlarının üzerine yatırılmış ve başları batıya doğru çevrilerek gömülmüştür. Ayrıca diğer kurganlarda olduğu gibi koşum takımları ile beraber gömülmüşlerdir. Bu kurganda At ve koşum takımlarının yanında ahşaptan yapılmış olan dört tekerlekli bir araba da bulunmuştur. Tahta çubuklardan yapılan bu araba keçe ile kaplanmıştır. Atların bulunduğu odanın ölçüleri 2 x 2 m. olup duvarında ise ünlü Pazırık halısı bulunmuştur.⁷

Esik Kurganı (Issık Kurganı): Günümüzde Issık (Esik) çayının geçmiş olduğu bölgede bir hükümdar ailesi mezarlığının olduğu sanılmaktadır. Bu mezarlığın bazı kurganları yağmalanmış, bazıları ise yerleşim alanları içerisinde kaldığı için hala açılmamış olabilir. Araştırmalar ilk önce büyük kurganda yapılmış fakat burası soyguncular tarafından yağmalandığı için kayda değer bir şey bulunamamış. Ancak bu asıl kurganın güneyinde kalan kurgan araştırıldığında ise tarih ve sanat açısından çok önemli buluntulara rastlanılmıştır. Tarih ve sanat açısından değerli bir buluntu olan altın elbiseli adam cesedi bu kurganda bulunmuştur. Günümüzde ise bu bölgede araştırmaların artmasıyla beraber altın elbiseli adam sayısı altıya ulaşmıştır. Asıl bahsedeceğimiz ve 1969-1970 yıllarında kazısı yapılan Esik Kurganı (Issık Kurganı), Kazakistan'da Alma-Ata kentinin 50 km. doğusunda akan Issık gölünün sol kenarındaki Kapı Kazasında ve Esik mezarlığı içerisinde bulunmaktadır.⁸ Mezarlık, 45 büyük kurgandan oluşur ve güneyden kuzeye doğru toplam 3 km. bir alanı kaplamaktadır. Genellikle bunlar devlet büyüklerinin gömüldüğü kurganlardır. Çapları 30 m. 'den 90 m. 'ye ve yükseklikleri ise 4 m. 'den 15 m. 'ye kadar olan kurganların tümünün tepesinde derin huniler ve yağma izleri bulunmaktadır.⁹ Bu bölgede Esik Kur-

ganını, Prof. Dr. Kemal Akisev'in yönetimindeki Kazak arkeologlar, 7 m. derinlikteki höyüğün üstündeki toprak tabakasını kaldırmış ve mezar odasının üzerini örten 3 x 2 m. ölçülerindeki çam ağacından yapılmış kütükleri meydana çıkarmışlardır. Mezar odası diğer Türk kurganlarında olduğu gibi karaçam kütükleri ile kapatılmış, zemini de aynı ağaçla kaplanmıştır. Kurganın çapı 60 m. ye yakın olup üzerine ise düzenli bir şekilde taş yerleştirilmişti. Bu mezar odasının uzunluğu 3 m. genişliği 2 m. derinliği ise 1.20 cm. dir. Kurganı çevreleyen kütükler, yaklaşık olarak 2300-2400 yıl mezara su geçmesine engel olabilmıştır. Bu nedenle mezar ilk günkü gibi kalabilmiş ve rahatlıkla incelemek mümkün olabilmıştır. Kütüklerin uzunluğu 1,5 m. ile 3 m. arasında kalınlığı 25 ile 30 cm. arasındaydı. Dikdörtgen seklinde olan odanın büyüklüğü 3.3 x 1.9 m. ve odanın yüksekliği 1.3 ile 1.5 m. arasında değişmektedir. Mezar odasının kuzey tarafında Tigin'in¹⁰ cesedi tahtadan yapılmış bir zemin üzerine sırt üstü yatırılmıştır.¹¹

Kurganın üstü açılıp, gömü alanı gün yüzüne çıkarıldığı zaman içerideki cesedin başındaki tolganın sivri ucundan, ayağındaki yumuşak çizmeye varana kadar her yeri sapsarı altınla kaplanmış olmasından ve dört bine yakın altından yapılmış, islenmiş ve imal edilmiş olmasından dolayı arkeologlar, eser karşısında adeta büyülenmişlerdir. Altın eşyaların 165 tanesi hayvan üslubu ile yapılmış süslemelerden oluşmaktaydı. Yine bu kurgandan çıkarılmış olan metal eşyalar ise döküm tekniği kullanılarak yapılmıştır. Kurganda bulunan malzemelerin en dikkat çeken özellikleri ağaç, metal, deri ve tekstil ürünlerinin hepsinin bir arada kullanılmış olmasıdır. Araştırmacılara göre mezar odasında bulunan ahşap bölüm dışarda yapılmış çukur kazıldıktan sonra mezara indirilmiştir. Ağaçtan yapılmış olan mezar odasının zemini birbirine geçme tekniği ile yapılmıştır. İşte bu zemin üstünde altın takılar ile süslenmiş, elbisesi üzerine giydirilmiş, silahları da yerlerine takılmış ve bir kumaşın üzerine başı batıya doğru çevrilerek gömülmüş olan genç bir prens yatmaktaydı. Burada bulunan Tigin'in bedenini kaplayan ağır zırh ve altından yapılan elbise, üzerinde yüksek işçiliği olan bir altın kaplama ile kaplanmıştır. Bele sarılan kuşak ve zırhın üstünden kuşağa kadar giden plakalar, saf altından yapılmıştır. Bozkır kültürüne bağlı olan Türk topluluklarında, bele bağlanan kuşakların bir rütbe anlamı taşıdığı sanılmaktadır. Esik Kurganında bulunan Tigin'in elbisesinde, altından yapılan ince süs plakalarda görülmektedir. Sol yanında altınla kaplanmış hançeri, sağ kolunda ise ince bir tabaka ile kaplanmış altın kılıcı bulunmaktadır. Hançerin hemen üstünde bir at figürlü süs plakası yer almakta. Bu figürün hemen yanında da altınla kaplı olan kamçısı görülmektedir. Esik Kurganından çıkarılan bu zengin

⁷ Rice, 1961, s. 135; Rudenko, 1970, s. 316; Çoruhlu, 2016, s. 143.

⁸ Diyarbekirli, 1973, s. 29; Akışev, 1978, s. 3; Esin, 1978, s. 32; Ogel, 1991, s. 69

⁹ Diyarbekirli, 1973, s. 30; Akışev, 1978, s. 4.

¹⁰ Tekin/Tigin veya Tikin, Eski Türk boylarında Kağan'ın kardeşi veya oğlu anlamına gelen bir unvandır.

¹¹ Akışev, 1978, s. 130.

eserler ve bulgular sanat anlayışına ve maden işçiliği alanına büyük bir ışık tutmaktadır.¹² Esik Kurganından diğer kurganlarda olduğu gibi çeşitli eşyalar da çıkarılmıştır. Bulunan bu eserlerin hepsi Proto-Türk sanatına ve süslemesine uyum göstermektedir. Örnek vermek gerekirse, kurgandan keramik kaplar, iki gümüş kupa, ahşap tabaklar ve üzerinde yazı bulunan bir gümüş kâse ele geçirilmiştir. Bulunan kâsenin üzerinde 26 harften oluşan bir yazı bulunmaktaydı. Yazının Gök-türk yazıtlarındaki yazılar ile benzerlik göstermesi ve Hun sanatı ile çok uygunluk göstermesi sebebiyle araştırmacılar bunları Hun eserleri olarak nitelendirmişlerdir. Bu yazının okunmasını ilk olarak Olcas Süleymanov yapmış ve bilim dünyasında yankı uyandırmıştır. Yazının tercümesini Süleymanov şu şekilde yapmıştır: “Khan uya Üç otuz (da) yok boltı utığı tozılı.” “Han’ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu (Hal-kın?) adı sanı da yok oldu.”¹³ Tüm bu eserler genellikle M. Ö. V. - IV. yy denk getirilmektedir. Esik Kurganından çıkarılan altın elbiseli adamın başında altından yapılmış külah şeklinde bir deri başlık yer almaktaydı. Bu başlığın en tepesinde dağ keçisi tasviri yer almaktaydı. Yine bu başlığın üzerinde altın yapraklar, ok uçları, üçgen şeklinde dağ sıraları ve sembolik açıdan önemli olan bazı hayvan tasvirleri bulunmaktadır. Ancak bu tasvirlerin en çok dikkat çekenini at figürüdür. At figürü sadece dört tanedir. Bunlardan ikisi başlıkta bulunan kanatlı ve boynuzlu olmak üzere arma biçimindeki kabartmalardır. Diğer iki kabartmada ise ön ayakları yukarı ve ileriye doğru kalkmıştır. At betimlemeleri, Orta Asya topluluklarının sanat anlayışlarında çok geniş alanlara yayılmıştır. Dağlık Altay bölgesinde atların heykel ve kabartma tasvirleri ağaç ya da kemikten kesilerek yapılmış veya metalden dökülmüştür. Bunlar Esik, Pazırık ve Katanda kurganlarında yapılan çalışmalarda bulunmuştur. Güney Sibiryada da Tagar kültürüne ait anıtlarda birçok bronz ve kemikten yapılmış at figürleri bulunmaktadır.¹⁴ Kazakistan’da bulunan bu altın elbiseli adamın rekonstrüksiyonu 2004 yılında yapılmıştır. Fakat yapıldığı sırada başlığın ön tarafına özenle dört yönü gösteren haç işareti yerleştirilmiştir. Ancak ilk kazılarını yapan Akişev’in eserin insütü halindeki çektiği resimler incelendiğinde aslında böyle bir işaretin bulunmadığı anlaşılmıştır. Bu olgu muhtemelen kültürel ve siyasi çekişmeler sebebiyle konulmuştur.¹⁵

Şibe Kurganı: Bu kurgan Altay Dağları’nda Ursula Irmağı kıyısındaki Şibe yerleşkesinde bulunmuştur. Rudenko ve Griaznov tarafından 1927 yılında yapılan kazılar sonucunda bulunmuştur. 2 m. yüksekliğinde ve 45 m. çapında olan bu kurganın kazısı 47 gün sürmüştür. 5 x 3 m. boyutlarında olan bu kurgan yüzeyden yaklaşık 7 m. aşağıdadır. Mezar odasının

tavanı karaçam kütüklerinden yapılmış ağaçlarla boylamasına örtülmüştür. Bu odanın en üstünde 3 tane büyük çapraz şekilde atılmış kiriş ve üzerinde ağaçtan yapılmış 13 adet kütük bulunur. En üstünde ise çalı çırpı ağaçlar bulunur.¹⁶ Şibe Kurganının duvarları ile tavanı arasında yaklaşık olarak 20 cm. lik bir boşluk bulunur. Bu odanın iç tarafındaki duvarlar aynı zamanda defin odasının duvarlarını da oluşturmaktadır. Yani çift duvarlı ya da iç içe geçirilmiş iki ayrı oda şeklinde yapılmış bir yapı görülmektedir. Bu iç taraftaki ceset odasında ağaçtan oyulmuş olan bir lahit bulunmuş, bulunan bu lahitin içerisinde ise yaşlı bir insan cesedi ve bu cesedin yanında da küçük bir çocuk cesedi bulunmuştur. Çocuğun cesedi yaşlı adamın vücudunun arka tarafına yerleştirilmiştir. Bulunan bu cesetler mumyalama tekniğine uygun şekilde kumaşlara sarılmış ve cesetlerin kasları kesilerek alınmıştır. Boşluklar ise sebzelerin özleri ile doldurulmuştur. Bu cesetlerin kuzeyinde ise 14 at cesedi bulunmuştur. Fakat bu kurganda fazla bir esere rastlanılmamıştır. Bunun nedeni ise kurganın önceden soyulmuş olmasıdır. Ele geçirilen eşyalar ise altın düğmeler, ok başları, üstünde hayvan figürleri olan plakalardır. Altından yapılmış olan eserler atların olduğu yerde bulunmuştur. Ayrıca bu kurganda verniklenmiş kaplar da ele geçirilmiştir. Bu kurganın tarihlendirilmesi (M. Ö. 86-48) de bu kaplar sayesinde yapılabilmektedir. Bu kurganda da diğer kurganlar gibi at cesetleri ile beraber at gemleri ve koşum takımları bulunmuştur.¹⁷

Berel Kurganı: Günümüzde Kazakistan sınırları içerisindeki Güney Altaylarda Berel bozkırında Buhtarma Nehri’nin kıyısında bulunan bir kurgandır. 20 m. çapında ve 6 m yüksekliğinde olan Berel Kurganının 1865 yılında Radloff kazılarını başlatmıştır. Radloff kurganın ölçülerini faden cinsinden belirtmiştir. Yüksekliğini 2,5 x 3 faden, çapını ise 14 faden olarak göstermiştir. Berel Kurganının bulunduğu mezarlıkta toplamda 70 kurgan keşfedilmiştir. Bu kurganlar kuzeybatı-güney doğrultusunda dörderli şekilde uzanmaktadırlar. Bu kurganların tarihlendirilmesi M. Ö. I. binyılın ikinci yarısına denk gelmektedir. Bulunan kurganlardan 1 ve 11 numaralı kurganlar bizlere önemli buluntuları vermektedirler. Bu kurganda araştırma yapan bilim adamları kurganın yapımının belirli bir düzende olduğunu belirtmişlerdir. Çünkü kurgan açılırken taşların bir sırası yuvarlak olacak şekilde yapıldığını görmüşlerdir. Kurgan taşları açılmaya başladığında taşların arasında bir at iskeleti, iki adet demirden yapılmış olan üzengi ve bir adet de yine demirden yapılmış olan gem bulunmuştur. Kurganın orta kısmına gelindiğinde 3,5 x 3 faden genişliğinde olan bir çukur bulunmuştur. Mezar odasının donmuş olduğundan dolayı yapılan kazı oldukça yavaş ilerlemiştir.

¹² Diyarbekirli, 1973, s. 295; Akişev, 1978, s. 134; Seyidov, 1982, s. 28.

¹³ Diyarbekirli, 1973, s. 30; Esin, 1978, s. 22-23; Akişev, 1978, s. 4.

¹⁴ Akişev, 1978, s. 52-53; Seyidov, 1982, s. 34; Öztürk, 2007, s. 36; Karcioğlu, 2018, s. 78.

¹⁵ Diyarbekirli, 1973, s. 297; Çoruhlu, 2016, s. 203-205.

¹⁶ Rice, 1961, s. 110; Jettmar, 1967, s. 138; Çoruhlu, 1998, s. 61; Karcioğlu, 2018, s. 71

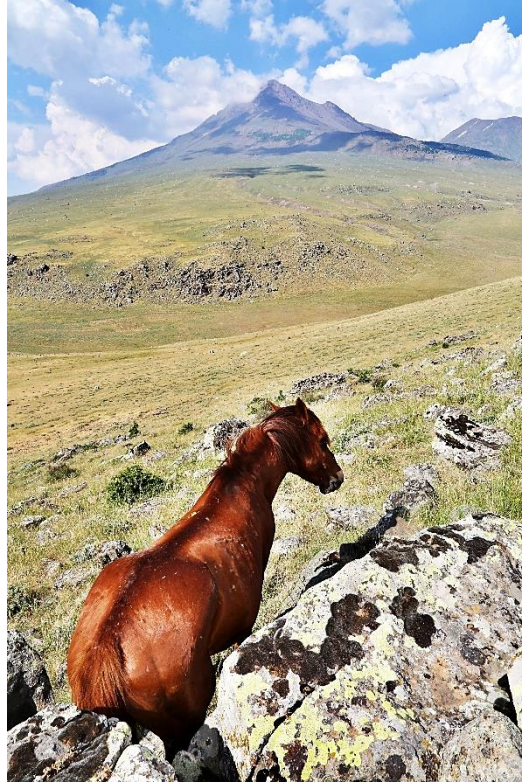
¹⁷ Rice, 1961, s. 110-111; Ögel, 1991, s. 69; Çoruhlu, 2016, s. 149.

tır. Mezar odasının güney tarafında direkleri ağaçtan yapılmış olan bir yatak bulunmuştur. Mezar odasının tamamen temizlenmesinin ardından zemine serilmiş olan kayın ağacı kabuklarına rastlanılmıştır. Bu kabuklar kaldırıldığında at iskeletlerine rastlanılmıştır. Rastlanılan bu at iskeletleri aynı Pazırık Kurganlarında olduğu gibi mezar odasının kuzey tarafına gömülmüştür.¹⁸ Radloff'un yaptığı açıklamalara göre bulunan atların tümünün başı doğuya doğru çevrilerek gömülmüştür. Toplamda dörderli şekilde dizilmiş 16 at bulunmuştur. Atların üzerleri ise altın levhalarla ve kayın ağacı kabukları ile kapatılmıştı. Atların bulunduğu kısımda demir hançer, eyerin ön kısmında altınla süslenmiş olan ve hilal şeklinde varak, koşum takımlarına süs olarak yapılmış geyik başları gibi önemli buluntular bulunmuştur.¹⁹

Kostromskaya Kurganı: Kostromskaya Kurganı, Rusya'nın Krasnodar Kentindeki Mostovsky İlçesinde Kuban Nehri kıyılarındaki Kafkas Dağları'nın eteklerinde bulunan Labinsk kasabasının güneybatısında yer alan Kostromskaya köyünde bulunmuştur. Bu köydeki yollar çok kayalık ve dağlıktır. Bu dağlık coğrafyada bulunan kurganın, M. Ö. VII.- VI. yy ait olduğu tespit edilmiştir. 1897 yılında bulunan bu kurgan büyüklüğü ve gömülen at sayısının çokluğu ile diğer kurganlara göre daha çok dikkat çekmektedir. Kostromskaya kurganı İskitlere ait diğer kurganlardan farklı bir mimari yapıya sahiptir. Kurgan, ağaçtan yapılmış ve çapraz olarak konulan çadıra benzer bir yapıdadır. Çukurun geniş yanları ya da döşemenin yan taraflarında 22 tane at iskeleti yerleştirilmiştir. Bunlardan 4 tanesi sağ tafta 4 tanesi sol tarafta 4 tanesi ön kısımda dört tanesi arka kısımda ve üst köşelerde 2 alt köşelerde ise birer at olacak şekilde yerleştirilmiştir. Bu atların hepsinin başı doğu yönüne doğru konulmuş, yine atların hepsinin ağzında da gem bulunmaktadı. Atların başlıkları ise hayvan figürlerinde süslemişlerdir. Asıl gömü de atların çevrelediği alanın ortasında bulunmaktadı. Kurganın buluntuları St. Petersburg'deki Hermitage Müzesinde sergilenmektedir.²⁰

Sonuç: Kurgan olarak isimlendirilen bu tür yapılar ilk olarak Afanesyeva kültürü zamanında görülmüştür. Bu yapılar toprağa kazılmış fakat çok fazla derin olmayan, üzerleri ise ağaç ve taş levhalar ile kapatılarak küçük bir tepe şeklinde oluşan yapılardır. Bu yapıların gelişimi Okunyevev kültüründe devam

etmiş ve Andronova kültürüne ulaşmıştır. İlk önceleri toprak bir çukur olarak görülen kurgan yapıları, daha sonraki dönemlerde küçük küçük odalar halinde karşımıza çıkmaktadır. Daha çok Karasuk, Tagar ve Taştık kültürlerinde ortaya çıkan bu tür kurgan geleneği, sonraki dönemlerde Pazırık, Esik, Şibe ve Berel gibi önemli kurganları oluşturmuştur. Avrasya ve Sibirya bölgelerinde bulunan kurganların özellikle mezar odaları dikkate alınır, şüphesiz bu yapıların sanat tarihi açısından da birçok değerli örnekler sunduğu görülür. Kurganlar resim, halı, heykel örnekleri, kumaş, maden ve ağaç işleme vb. çeşitli sanatlarla alakalı eserlerin yanında; tohumlar, insan cesetleri ve at iskeletleri sanat tarihi açısından önemli veriler sunar. Bu şekilde kurganların içerisindeki maddi kültür

unsurlarından yola çıkarak bu coğrafyalarda yaşayan toplulukların yaşantılarının yanı sıra sanat alanında geldikleri seviyeyi, gelenek ve göreneklerini ve ölüm ritüellerini açıkça görebiliriz. Kurganların içerisinde genelde insan ile beraber atların da gömüldüğü görülmüştür. Bu tür kurganlarda bulunan at cesedi ve insan cesetlerinin başlarının farklı yönlere çevirerek gömüldüğü, bazılarında ise insan ve atın başının aynı yöne doğru çevrilerek gömüldüğü anlaşılmıştır. Başların farklı yönlerde olduğu durumda genellikle insan cesedinin başı doğuya, at cesedinin başı ise batıya doğru çevrilerek gömülmüştür. Fakat çok nadir de olsa bazılarında insan ve atın başının kuzeye ya da güneye doğru çevirerek gömüldüğüne de rastlanılmıştır. Cesetlerin koyulmuş olduğu yerlerde, genellikle atın gömüldüğü yer ile insanın gömüldüğü

yer birbirinden ayrı yerlerdir. Bu ayrım için kurgan içerisinde birbirinden ayrı odalar yapıp insan ve at cesetlerini farklı odalara gömmüşlerdir. Bazı kurganlarda ise insan ve at cesedinin birbirlerine sırt sırta vermiş şekilde gömüldüğü de görülmüştür. Avrasya ve Sibirya gibi Türk toplumunun yaşadığı kültür coğrafyalarında köklü bir kurgan geleneği bulunmaktadır. Bilindiği gibi kültürleri yok etmek oldukça güçtür. Hatta yok edildiği sanılan çoğu kültürler kimi zaman başka kisveler giyinerek yaşamını sürdürür. Aynı zamanda binlerce yıllık bir kültürü üzerinde barındıran kurganlar, mezar taşları ve bunların üzerinde bulunan kaya resimleri verdikleri bilgilerle adeta bir tarih arşividir.

¹⁸ Radloff, 1986, s. 136-138; Çoruhlu, 2016, s. 191.

¹⁹ Carter, 1957, s. 58; Radloff, 1986, s. 137; Karcioğlu, 2018, s. 85.

²⁰ Grakov, 2006, s. 219-220; Karcioğlu, 2018, s. 84.

MUNZUR ÖRNEĞİ ÜZERİNDEN TUNCELİ (DERSİM) YÖRESİNDEKİ ESKİ TÜRK İNANÇLARININ İZLERİ

Onur KÖSE*

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Giriş: Eski Türklerin dini meselesi tartışmalı bir konudur. Türklerin Şamanist olduğu söylenirken, Türklerin tek tanrı inancına sahip milli dinleri olduğu görüşü de öne sürülmektedir, buna ise bilindiği gibi Gök Tanrı dini denilmektedir. Türkler asırlar boyu farklı coğrafyalarda, farklı topluluklar ve inançlarla ilişki içerisinde olmuşlardır. Çok geniş coğrafyalara yayılan Türk toplulukları aynı dönemlerde farklı inançları da benimsemişlerdir. Bu doğrultuda Türklerin her zaman ortak bir inanca sahip oldukları söylenemez. Türkler tarihleri boyunca Şamanizm/Gök Tanrı, Maniheizm, Budizm, Hristiyanlık, Musevilik ve İslam inançlarını benimsemişlerdir. Ancak bilindiği gibi eski Türk inancı, Şamanizm veya Gök Tanrı dini, köken olarak doğa merkezli animist bir inançtır. Doğa, Türklerin semavi inançlar öncesi dinlerinin merkezinde bulunan üç ana unsurun bir ayağıdır. Diğer iki unsur Atalar kültü ve Gök Tanrı kültürüdür. Tabiatla gizli olduğuna inandıkları iyeleri Yer-Sub olarak adlandırırılar. Dağ, ırmak, ağaç, ateş, gök cisimleri ve doğa olayları gibi varlıklar Yer-Sub'ları oluşturan kutsal unsurlardır. Doğa ile geliştirilen ilişkiler, korku, saygı ve hayranlık yanı sıra doğanın insan hayatını idamesindeki önemi bu kültürlerin ortaya çıkış sebepleridir. Türkler için tabiatla var olan her nesnenin bir ruhu ve kutsal görevi vardır.¹

Munzur nehri, Tunceli ilinin kuzey batısında Ovacık ilçesi sınırlarında bulunan ve aynı adı taşıyan Munzur Dağı eteklerinden çıkan 40 gözeli kaynaktan doğar. Bu gözeler dini olarak kutsal kabul edilen yerler olmakla birlikte, efsanelere de konu olmuş mitolojik bir tasavvurun da vücut bulduğu yerdir. Ayrıca Munzur nehrinin aktığı Munzur vadisi milli park olarak ilan edilmiş ve koruma altına alınmıştır. Munzur nehri gözeler noktasından şehir merkezine kadar olan kısmında birçok farklı kutsal ritüel alanına ve ziyaret mekanına sahiptir. Ayrıca yöre hayvanları da kutsal sayılır. Munzur, üzerinde birçok farklı inançta görülebilecek ortak kültürel ve ritüellere ev sahipliği yapar. Tarihsel süreç içerisinde birçok farklı kültürün gelip geçtiği bu coğrafyada, her bir kültürden izler bulmak mümkündür. Alevi olan yöre halkının kutsal mekânı Munzur, barındırdığı ritüeller ve kültürlerde eski Türk kültürü ve inancıyla da benzer öğeler taşımaktadır. Çalışma konumuz

bu benzerlikler, ortak noktalar ve bunların kökenleri olacaktır.

Munzur efsanesinin birinci anlatısı: “Tunceli'nin Ovacık ilçesi Koyungölü köyü civarında yaşayan bir ağa ve ağanın koyunlarını gütmek için yanına aldığı Munzur isminde bir çobanı varmış. Munzur'un ağası hac zamanı hacca gitmiş. Ağa hacda iken Munzur bir gün Ağanın hanımının yanına gelir ve Hatun, Ağamın canı sıcak helva ister. Helvayı yaparsan ben kendisine götürürüm der. Ağanın hanımı önce şaşırır, sonra herhalde zavallı çobanın canı helva yemek istiyor, doğrudan söylemeye dili varmıyor, utanıyordur. Ağasını da bahane ediyor. Kendisine bir helva yapayım da yesin der. Helvayı pişirir, bir bohçanın içine bağlar ve Munzur'a al evladım götür der. O sırada ağa hac vazifesini icra ederken Munzur'u elinde bir bohça ile görür. Munzur'a dönüp hoş geldin evladım, burada der arıyorsun? Nedir o elindeki der. Munzur da ağam canın sıcak helva istemiş onu getirdim der. Ağa bohçayı açar bakar ki helvanın hala dumanı üstünde, hemen Munzur'a döner ve bakar ki Munzur yanında yok. Ağa, hac vazifesini tamamlayıp döndüğü vakit, komşuları çeşitli hediyelerle onu karşılamaya gider. Munzur, yoksul olduğu için götüreceği hediyesi olmadığından, koyunlarından sağdığı sütü bir bakraca koyar ve bununla ağasını karşılamaya gider. Ağa Munzur'u görünce yanındakilere asıl hacı Munzur'dur der. Öpülecek el varsa onun elidir der. Ağa Munzur'un elini öpmeye yeltenir. Munzur bunun karşısında ağaya elini öptürmek istemez, aman ağam ben sana elimi öptürmem der ve kaçır. Munzur önde Ağa ve köylüler arkasında kovalamaca başlar. Şimdiki Munzur Nehri'nin kaynağı olan gözeler gelindiği zaman, Munzur'un elindeki bakraçtan süt dökülmeye başlar. Sütün döküldüğü yerlerden, süt gibi beyaz bir su fışkırır. Munzur kırk adım daha atar ve attığı her adım sonrası bir göze oluşur ve su çıkar. Çıkan sular akarsuya dönüşür, Munzur'u kovalayanlar bu akarsuyu geçemez ve Munzur dağlarda kaybolur”.²

İkinci efsane ise şöyledir: “İbrahim Peygamberin koyunlarına çobanlık yapan Munzur, şimdiki gözelerin bulunduğu yerde sürüsünü otlatırken yanına iki tane kurt gelir. Konuşmaya

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: onurkose62@gmail.com.

¹ İbrahim Kafesoğlu, Eski Türk Dini, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 41-58.

² Kenan Güven, Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri ile Tunceli, (Ankara: AKM Yayınları, 1991), 16.

başlayan kurtlar, Munzur'dan kendilerine bir koyun vermesini isterler. Munzur, "Bu sürü bana emanettir, sahibinin rızalığı olmadan veremem" deyince kurtlar, "o zaman git sahibinden rızalık al gel" derler. "Ama" der, Munzur, "ben gidip gelene kadar siz sürüye saldırırsınız. Sürüye saldırmayacağınıza üç büyük günah üzerine yemin eder misiniz?" Bunun üzerine kurtlar, "evde kalmış genç kızın günahı için; sacın üzerinde lokma vermeyen kadının günahı için, eski süpürge ile yeni süpürgeyi biri birine karıştırıp kullananın günahı için sana söz veriyoruz ki biz sürüye karışmayacağız" diye yemin ederler. Kurtların yemininden sonra İbrahim Peygamberden rızalık almak üzere yola çıkan Munzur, kendi kendine, "nasıl olur da ben kurtlara güvenip, sürüyü teslim ettim, ya şimdi sürüye saldırırlarsa" diye endişeleriyle mücadele ederken İbrahim Peygamber'e rastlar. İbrahim Peygamber, tek başına gördüğü Munzur'a, şaşkınlıkla, "sürüyü nerede bıraktın?" diye sorar. Bunun üzerine Munzur, "iki tane kurt gelip benden bir koyun istediler, bende 'koyunlar benim değil, sahibinin rızalığı olmadan veremem' dedim. Onlar da 'o halde git sahibinin rızalığını al dediler, onun için geldim" diye cevap verir. İbrahim Peygamber, "peki sen onların sözüne güveniyor musun, insan kurda koyun teslim eder mi?" diye sorunca Munzur'da, kurtların üç büyük günah üzerine yemin ettiğini anlatır ve kurtlara koyun vermek için İbrahim Peygamber'in rızası olup olmadığını merak eder.

İbrahim Peygamber, "o halde git, şayet sürüye dokunmazlarsa kendilerine söyle, hangi koyunu beğeniyorlarsa onu alıp götürsünler" der. İbrahim Peygamber'den rızalık alan Munzur, sürünün yanına geldiğinde, koyunların bir kısmının ağlıda bir kısmı da gölgede geviş getirdiğini; kurtların da her iki tarafta nöbet tuttuğunu görür. Munzur'u gören kurtlar, "sürünün sahibi rızalık gösterdi mi?" diye sorarlar. Munzur'da, sürünün sahibi, 'kendileri sürünün içinden bir koyun beğenip alsınlar' diyor diye cevap verir. Sürünün içine giren kurtların seçtiği koyun, Munzur'un sahip olduğu ve yedi yıldan beridir ilk kez bu yıl iki canlı olan tek koyundur. Munzur, kurtlara, o koyunun kendisine ait tek koyun olduğunu söyleyemez. Koyunu alıp sürüden uzaklaşan kurtlar, kuytu bir yerde koyunun kuzulamasını sağlarlar. Kurtlar, doğurttukları iki tane erkek kuzuyu alıp, koyunu salarlar. Koyunun karnını yoklayan Munzur kuzulatıldığını anlamış ve biriken sütü sağmaya başlamış. Tam o sırada neler olduğunu merak edip sürünün yanına gelen İbrahim Peygamber, koyunların yarısının beyaz yarısının da siyah renge büründüğünü görünce gözlerine inanmamış. Büyük bir hayranlık ve minnetle "oğul bu keramete nasıl erdin" diyerek yaklaşan İbrahim Peygamber'i gören Munzur koşmaya başlar. Munzur koştukça elindeki

bakraçtan dökülen sütün değdiği her noktadan süt gibi bembeyaz su çıkmış. Kırkinci adımında elindeki bakracı da atan Munzur, kayanın tam ortasında fişkıran gözenin içinde sırmış. Rivayet edilir ki kurtların götürdüğü kuzulardan biri İbrahim Peygamberin oğlu İsmail'in yerine kurban olarak yere inen koçmuş. İkinci koçun hala sağ olduğuna ve insanoğlunun başına gelecek en büyük felaketi önlemek için kurban edileceğine inanılmaktadır.³ Munzur efsanelerinin ötesine, kutsal mekân inancının ve burada uygulanan ritüellerin tarihsel arka planına bakmakta yarar vardır. Bu mekân, birçok kült ve inançsal ritüeli bir arada barındırması bakımından önemlidir. Su kültü başta olmak üzere, dağ kültü, ağaç kültü, kaya/taş kültü, ateş kültü ve atalar kültü izleri Munzur'da görülmektedir. İnsanlar, akarsuyun kaynak noktası olan gözelerde, çırılar yakarlar, çaputlar bağlar ve kurbanlar keserler. Efsanede anlatılan, Munzur'un bakracından dökülen sütle fişkıran sudan içmek insanların âdetidir. Bu kutsal mekânda su kültürünün ve suya hürmetin somut yansımalarına şahit olmaktayız. Aleviler için kutsal olan Hızır orucunda, bahar başlangıcında, Gağand adı verilen ve ocak ayında kutlanan bayramda başta olmak üzere, çeşitli dini ve kültürel etkinliklerde su kenarında toplanılır, saçlar yapılır, lokmalar dağıtılır. Halk, gözelerdeki sudan ve taşlardan biraz alarak, kutsal bir parça olarak götürürler. Bu parçaların iyilik, bereket ve şifa getireceklerine inanırlar. Munzur gözeleri, akarsuyu ve dağı, Tunceli Alevileri için oldukça kutsal olan önemli mekândan birisidir.⁴

Munzur'da su kültürünün diğer kültürlerden daha ön planda olduğunu görmekteyiz. Tunceli yöresinin en kutsal pınarı olan Munzur'a olan hürmet ve burada gerçekleştirilen ritüeller, Eski Türklerin su kültürüne oldukça benzemektedir. Eski Türklerde su, gök, toprak ve ateş kutsal dört ana unsurdur. Yer-su'ların en önemlilerindedir. Yer-su içerisinde toprak yaşamı barındıran unsurken, su da yaşama kaynaklık eden unsur olma özelliğini taşır. Ayrıca gökten yağmur olarak düşüyor olması da suya ayrı bir kutsallık kazandırmıştır.⁵ Tunceli'de Munzur özelinde de görüldüğü gibi suyun kutsanması ve aziz olarak kabul edilmesi söz konusudur. Munzur'un, Tunceli şehir merkezinde Pülümür çayı ile birleştiği noktaya kadar olan tüm kısmı kutsal addedilir. İki akarsuyun birleşme noktasında Gola Çetü denilen kutsal bir ziyaret mekânı da vardır. Eski Türk inancının suyla ilgili ritüellerine benzer uygulamalar, Munzur üzerinde sıklıkla görülür.⁶ Altay Türkleri, Khatun nehrini kutsal kabul edip, kurbanlar sunarlardı ve çeşitli dini ritüeller icra ederlerdi. Kıpçakların İrtiş ırmağını kutsal kabul ettikleri bilinmektedir. Yenisey bölgesindekiler de Tom ve Kem ırmaklarını mukaddes kabul ederlerdi.⁷

³ Işık, Bir Tutam Tunceli, 101-102.

⁴ Meltem Karakaş, "Dersim Aleviliğine Kaynaklık Eden Kültür Kutsal Mekânın Önemi ve Munzur Baba", Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu, II (2014): 346-347.

⁵ İskender Oymak, "Anadolu'da Su Kültürünün İzleri", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 15/1 (2010): 36.

⁶ Yaşar Kalafat, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, (Ankara: AKM Yayınları, 1995) 56.

⁷ Murat Uraz, Türk Mitolojisi, (İstanbul: Düşünen Adam Yayınları, 1994), 182.

Munzur suyu ve kaynak noktası gözeler, yöre Aleviliğinin önemli inançsal ritüel merkezidir. İnsanlar yılın çeşitli zamanlarında gözelerle giderek burada kurbanlar keserek ibadetlerini yaparlar. Mum ve çıralar yakılarak dualarda ve dileklerde bulunulur. İnsanlar akarsuyun kutsallığına zarar verecek hareketlerden sakınırlar. Akarsuyu kirletmekten imtina eder sakınırlar. Suda yaşayan canlılarda kutsal sayılır, özellikle alabalıklar kutsaldır. Munzur suyunun güzergâhındaki yakın köyler de halk, önemli dini günlerde su kenarına gelip çıralar yakar dualar eder. Eski Türk inancındaki saç geleneğinin bir yansıması olan lokmalarını sunarlar. Yine bu uygulamaları Kutu deresi, Peri çayı gibi diğer akarsu kenarlarında da gerçekleştirdikleri olur.⁸

Türkler, konargöçer yaşamın bir parçası olarak hayvancılıkla uğraştıkları için suyun onlar için ayrıca önemi vardır. Büyük sürüleri sulamak için sulak alanlar önemlidir. Suyun bereketin kaynağı olduğu inancı yaygındır. Türkler, inançları gereği her suyun veya su kaynağının bir iyisi olduğuna inanmaktaydı. Munzur motifinin de aslında bir su iyisi olduğunu söyleyebiliriz. Munzur, su iyisinin evliyaya dönüştüğünü göstermesi bakımından önemli bir örnektir. Munzur'daki gibi kurban kesme uygulamalarına eski Türklerde oldukça sık rastlanmaktadır. Yakutlar bereket için, "U iççite" adlı iyeye kurbanlar sunarlar.⁹ Yöre halkı, Munzur suyunun kutsallığına zarar verecek her türlü hareketten sakınırlar. Eski Türk inancında da bu durumun söz konusu olduğunu bilmekteyiz. Bunun bir örneğine 10. yüzyılda İbn Fadlan şahit olmuştur. Türklerin suyu kirletmemek adına çok fazla suyla temas etmediklerini görmüştür. İslam inancına mensup olduğu için bu durumu yadırgadığı görülmektedir. Çünkü bilindiği gibi İslam'da su ile temizlik ibadetin gereklerinden birisidir. Görüldüğü gibi İbn Fadlan burada bir önyargıya itilmiştir. Türkler ve pek çok Orta Asya halkı suyun kutsiyetine zarar vermek için fazlaca temas etmemişlerdir. Herkesin de kendileri gibi suya hürmet etmesini isterlerdi. Özellikle kutsal akarsularını daha çok korumaya dikkat ederlerdi.¹⁰ Eski Türkler için su saflık ve temizlik sembolüdür. Munzur efsanesinin de iki versiyonunda Munzur'un saflığı temsil ettiğini görebiliriz. Türlerin suyun sahibi, yani ruhu olduğu inancının bir yansıması Munzur'dur. Yöre halkının Munzur kültü benzeri inanışlar, Oğuzular da Sibiryaya ve Altay Türklerinde de mevcuttu. Göktürk ve Uyğurlarda Tamir nehrinin, Munzur'da olduğu gibi kaynağı kutsaldır. Yine Orhun, Selenge ve Tola kutsal kabul edilir.¹¹

Munzur'da Eski Türk İnanç İzleri: Dağ Kültü, Ateş Kültü ve Ana Fatma: İnsanlık tarihinin de şahit olduğu birçok kültürde

dağlar her zaman kutsallık sıfatını almışlardır ve ilahların yurdu ve ibadet merkezleri olarak görülmüştür. Dağlar eski devirlerden beri Türkler için, Tanrıya ulaşmanın en uygun noktaları olarak kabul edilmiş ve kutsanmıştır. Türk mitolojisinin de önemli motifi olan dağlar, ağaç, nehir ve ateş kültürleriyle beraber Yer-Su'ların en kutsal ve yaygın olanlarıdır. Dağlar da tıpkı diğer kutsal varlıklar gibi iyelere sahiptirler. Dağ, kendi iyisi dışında başka birçok ruha da ev sahipliği yapar. Bu sebepten ötürü dağ aynı zamanda kutsal bir alanı ifade eder. Dünyayı kuşatıp kemer gibi kavradığı inancı hâkimdir. Bu şekilde dünyayı bir arada tutan varlık olarak görülür.¹² Eski Türklerin Yer-Su ruhlarının insanlar gibi yaşadığı inancı mevcuttur. Dağlarda tıpkı insanlar gibi konuşur, duyar, evlenir ve çocukları olabilir. Yine kam/şamanlar dini ayinlerini dağda yaparken bizatihi dağın ruhuyla iletişime geçer ve onunla muhatap olur. Bunun benzeri olarak, Tunceli yöre Alevilerinin de Munzur ve Düzgün Baba dağında gerçekleştirdikleri dini ritüellerde, dağa ve dağın ruhu Munzur ve Düzgün'e dua ettikleri görülür.¹³ Munzur dağı, Türk kültüründeki dağ motifinin benzeri örnekler taşımaktadır. İnsanlar bu dağı, yine Tunceli yöresinin bir diğer kutsal dağı, Düzgün Baba örneğinde Düzgün'ün olduğu gibi, Munzur'un da sır olduğu yer olarak bilirler. Dağın kutsallığı yöre halkı inancında oldukça kuvvetlidir ve yöre inancında dağ kültürünün evliya/eren kültürüyle birleştiğini görmekteyiz.¹⁴ Eski Türk inancında ata ruhlarına ev sahipliği yapan dağlar, İslam ile birlikte erenlerin isimleriyle anılır olmuştur. Dağ kültü motifleri ren kültü altında sürmüştür. Eski Türklerin Ata, Han olarak zikrettiği dağlar, Anadolu'da Baba olarak anılır olmuşlardır. Munzur Baba veya Munzur dağı bunun en önemli örneklerinden birisidir.¹⁵

Munzur üzerinde görülen bir diğer eski inanç kültü de ateştir. Akarsuyun kaynak yeri gözelerde halkın çıralar ve mumlar yakarak dileklerde bulunduğu alanlar mevcuttur. Yine Munzur suyunun güzergâhı boyunca, bazı noktalarda halkın çıralar yaktığı görülür. Ateşin kutsallığı pek çok kadim inancın ortak noktalarından birisidir. Zerdüştlük inancının bir etkisi olarak bölgede kaldığı da söylenmektedir. Ancak daha önceden de belirttiğimiz gibi Tunceli, yani tarihsel adıyla Dersim coğrafyası, pek çok kültürden izler taşımaktadır. Ateş/Çıra, burada eski Türk inançlarına benzer olarak arındırıcı ve dilek dileme aracı olarak görülmektedir. Anadolu'nun pek çok noktasında olduğu gibi bu yörede de ateşe hürmet edilir ve kirletmemeye özen gösterilir. Tunceli yöre Alevileri ateşinde bir cam ve ruhu olduğuna inanırlar. Bu eski Türk inancındaki *ot-izi, od tengri ot-ene(ana)* gibi isimlendirmelerle anılan ateş

⁸ Onur Köse, "Türk Kültüründe Dağ ve Düzgün Baba Dağı", Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi 1/I (2019): 17-18.

⁹ Kalafat, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, 53.

¹⁰ Ramazan Şeşen, İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekler, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010), 12.

¹¹ Ünver Günay ve Harun Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, (Kayseri: Berikan Yayınları, 2015), 59.

¹² Fuzuli Bayat, Türk Mitolojik Sistemi 2, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015), 222.

¹³ Abdülkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Ankara: TTK, 1995), 50-51.

¹⁴ Kalafat, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, 87.

¹⁵ Köse, a. g. e., 19.

iyesi inancının bir yansımasıdır. Ateşin sahip olduğu ruh iyi olarak kabul görür. Tunceli Alevilerinin inancına benzer olarak Hakaslar ve Tuvalar, ateş ruhunu insani vasıflarla kişileştirmişlerdir.¹⁶

Munzur akarsuyunun üzerindeki kutsal noktalardan birisi Ana Fatma ziyaretidir. Anadolu binyıllardır kadın tanrıça ve mitolojik varlıkların yurdu olmuştur, tarihsel süreç içerisinde Kibele'den Ana Fatma'ya kadın kültleri peşi sıra gelmiştir. Her biri öncülünden bir şeyler almıştır, bereketi, doğumu, temizliği ve iyiliği temsil etmişlerdir. Ana Fatma kültü dünya üzerinde yaygın olan dişi iyelerin son yansımalarından birisidir.¹⁷ Türk mitolojisindeki Umay Ana da Ana Fatma kültünün öncüllerindedir. Hz. Muhammed'in kızı ve Hz. Ali'nin eşi olan Hz. Fatma, tüm İslam dünyası için manevi değeri büyük olan şahıslardandır. Özellikle Aleviler için daha derin anlamlar taşımaktadır. Alevi inancının önemli temel kültürlerinden birisidir. Türk mitolojisinin ve kültürünün önemli bir figürü olarak görülen Umay Ana veya Umay Hatun, araştırmacılar için tanrıça mı yoksa dişi iye mi olduğu tartışmalı kutsal dişi varlıktır. Tonyukuk yazıtında Umay, Gök Tanrı ve kutsal yer-sub ile beraber anılmaktadır. Umay'ın yeryüzünün kutsalları ile ilişkilendirilmesi dikkat çekici bir noktadır. Umay'ın Ana Fatma kültünün öncüllerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Ana Fatma'da kutsal Munzur'un kenarında bir ziyaret mekânına sahiptir ve bulunduğu coğrafyanın varlıklarının koruyucusu olarak kabul edilir.¹⁸ Ana Fatma kültünün, eski İran mitolojisinin önemli tanrıçası Anahita'dan da izler taşıdığı araştırmacılarca yapılan çalışmalarda dile getirilmiştir. Anahita İran mitolojisinde bereket tanrıçası olarak bilinir ve kültünün Anadolu'nun batısına kadar etki ettiği bilinmektedir. Tunceli coğrafyasını, birçok kültürün yaşama ve kaynaşma imkânı bulduğu saha olarak tanımlamıştık. Anahita, Kibele, Umay, Hz. Fatma kültlerini, Alevilik inancının kutsal dairesine alarak yaşatıyor olduğunu görmekteyiz.¹⁹ Ana Fatma aynı zamanda Azerbaycan halk kültüründe suyun iyesisidir. Tunceli'deki Ana Fatma'nın mekânı da kutsal akarsuyun kenarıdır.²⁰

Sonuç: Tabiattaki birçok varlık gibi, akarsuların ve dağların da Gök Tanrı inancına göre kendi ruhları olduğuna inanılmaktaydı. Türkler inançları gereği onların da insanlar gibi canlı olduklarına ve yaşadıklarına, ömür sürdüklerine inanırlardı. Türkler, bu ruhları rahatsız etmemeye özen gösterip, zaman zaman onları onurlandırmak için kurban ve saçlar sunmaktaydılar. Eski inançlarda mevcut olan suyun ve dağın kutsallığının, Tunceli yöre halkının inancı içinde muhafaza edildiğinin en önemli kanıtlarından birisi Munzur'dur. Munzur Suyu ve Munzur Dağı, Tunceli yöresi Alevilerinin önemli kutsal mekânlarındandır. Ovacık ilçesinden

doğan kutsal akarsu üzerinde, su kültü, dağ kültü, ağaç kültü, ateş kültü ve kurban kültleri başta olmak üzere birçok eski Türk inancı motiflerine rastlanılmaktadır. Akarsu kenarında saçı saçma, kurban kesme ve niyazlarda bulunma, önemli dini ritüellerin başında gelmektedir. Akarsu yatağı boyunca önemli inançsal ziyaret mekânlarını üzerinde barındırır. Gözeler ziyareti, Ana Fatma Ziyareti, Gole Çetu Ziyareti akarsu üzerindeki önemli kült merkezlerinden bir kaçıdır. Halk inançları gereği yapılması gereken birçok ritüeli, yine akarsu etrafındaki kült merkezlerinde gerçekleştirir. Ayrıca Munzur nehrinin doğuşu efsanesinin kahramanı Munzur Baba, yöre evliyalarının da en önemlilerindedir. Kam/Şaman geleneğinin İslami yansıması olarak kabul edilen, Eren/Evliya kültürünün de önemli örnekleri yörede oldukça yaygındır. Erenlerin kutsal dağları, akarsuları, kayaları veya ağaçları olduğuna inanılan kutsal mekânlarında fazlaca örneği Tunceli yöresinde mevcuttur. Dersim, farklı inançların ve kültürlerin harmanlandığı kadim bir coğrafyadır. İnsanın tabiatla olan inançsal ilişkisi çok eski zamanlara dayanır. Dünya üzerinde semavi dinler yaygınlaşsa da birçok farklı coğrafyada, farklı kültürlerin, animizm kökenli eski kadim izleri de yaşatmaya çalıştığı görülmektedir. Anadolu Alevileri ve özellikle de Dersim Alevileri, eski kadim gelenekleri ve inançları kültürlerinde halen yaşatmaktadırlar. Munzur örneği üzerinden de görüldüğü gibi Dersim coğrafyasının pek çok yerinde eski inançların izleri vardır, bu izler o kadar yaygındır ki her köyün neredeyse kutsal ağacı, dağı ve akarsuyu vardır. Yine yöre halkı kutsal alanlarda yaşayan canlılara da hürmet duyar ve onlara zarar verilmesinden kaçınırlar. Bu canlılar geyik/dağ keçisi gibi hayvanlar olmakla birlikte kutsal alanlardaki ağaçlar da olmuştur. Tarihsel süreç boyunca Anadolu'da farklı kültürler bir araya gelmiş, birbirlerine etki etmiş ve kimi zaman iç içe geçmişlerdir. Bütün etkileşimlerin ve semavi dinlerin etkisine rağmen, eski kadim inançların izlerinin hala muhafaza ediliyor olduğu, Munzur örneği üzerinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

¹⁶ Satı Kumartaşhoğlu, "Türk Kültüründe Ateş ve Ocak İyeleri", Karadeniz Araştırmaları Dergisi 43 (2014): 179.

¹⁷ Yaşar Kalafat, Halk İnançlarından Mitolojiye 1, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2009), 133-136.

¹⁸ Jean-Paul Roux, Eski Türk Mitolojisi, (Ankara: Bilge Su, 2015), 134.

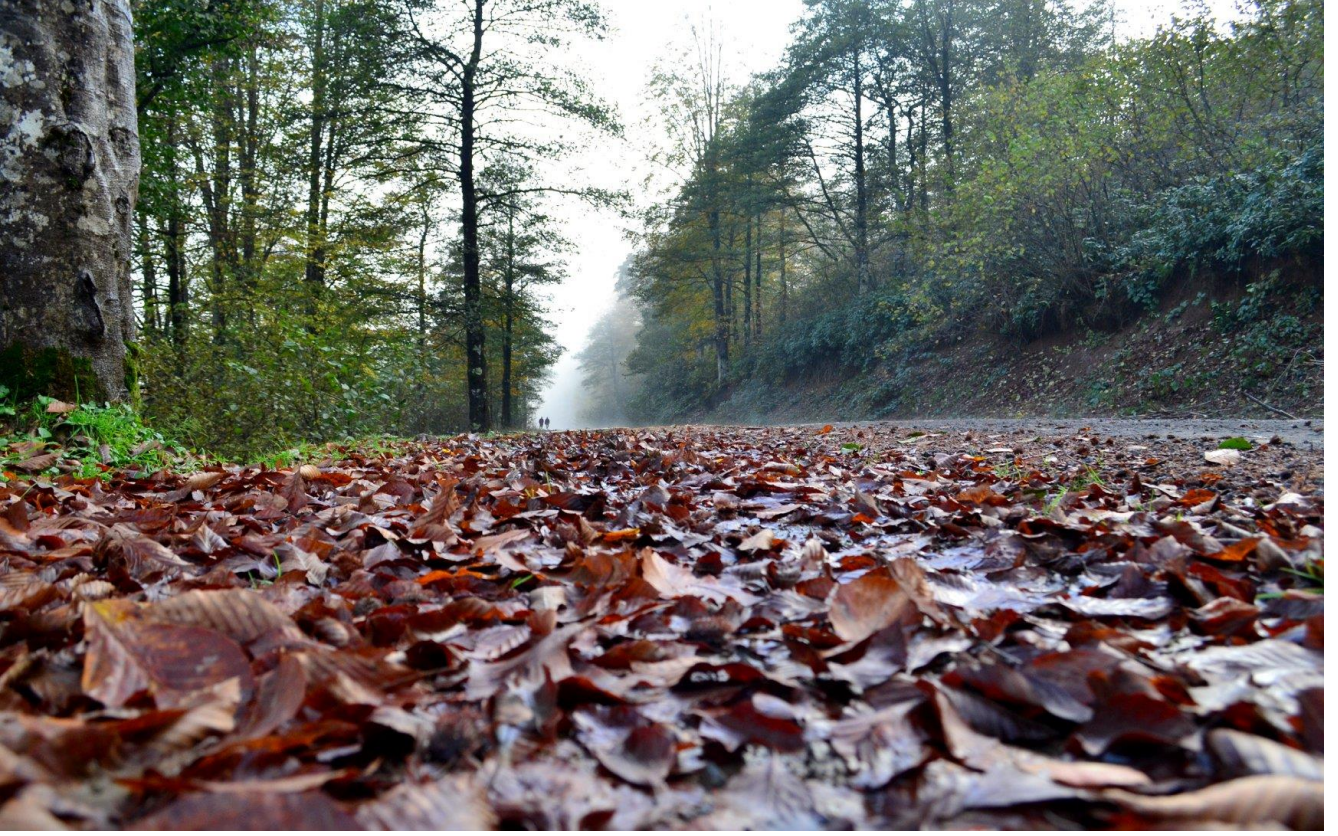
¹⁹ Dilşa Deniz, a. g. e., 282.

²⁰ Yaşar Kalafat, Türk Kültürlü Halklarda Mitler, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2012), 196.

Fotoğraflar: Atilla Alp BÖLÜKBAŞI - Cemil BIYIKLI

MOĞOL İSTİLASI NETİCESİNDE ANADOLU'DA İKTİSADÎ HAYAT

Nagehan VURGUN*

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Moğolların Anadolu'yu İşgal Süreci: Moğolların Anadolu ile münasebeti Türkiye Selçuklu Devletinin en parlak dönemi olan I. Alâeddin Keykubad döneminde başlamıştır.¹ Anadolu'yu bu sürece hazırlayan olay ise Harezşah Devleti'nin bir daha canlanamayarak şekilde son bulmasıdır. Önüne çıkan her devleti mağlup eden Cengiz Han'a karşı devletin ve milletin huzur içinde yaşamasını arzu eden Alâeddin Keykubad bu sebeptendir ki, Moğollarla doğrudan mücadele etmek yerine bir miktar vergi verme karşılığında onlarla anlaşma yapmıştır. Ancak Alâeddin Keykubad'ın olası herhangi bir Moğol tehdidine karşı topraklarını nasıl koruyacağı yönünde planlar yaptığını bilmekteyiz. Nitekim onun önünde Harezşahlar gibi Moğollara karşı yanlış siyaset takip ederek başarısız olmuş bir devlet örneği vardır.² Gerek Alâeddin Muhammed gerekse oğlu Celâleddin Harezşah yanlış politikalar izlemişlerdir. Nesevî Alâeddin Muhammed'in Otrar hadisesi öncesinde ülkesini korumak için aldığı tedbirleri "*uğursuz tedbirler*" diye nitelendirerek yanlış politikalar izledikleri için iç ve dış siyasette yalnız kaldıklarından bahsetmektedir.³ Bu yüzden Keykubad'ın çevresindeki devletlerle ittifak kurma, surlarla şehirleri çevirme, Tampon bir bölge oluşturma, Anadolu'da siyasî birliği güçlendirme gibi önlemleri aldığını görmekteyiz. Nitekim Harezşah sultanı Celâleddin'i saf dışı eden Moğollar İran ve Azerbaycan'a hâkim olduktan sonra Doğu Anadolu'ya yönelerek, 1232'de Sivas yakınlarına kadar ulaşmışlar ve bu vahim gelişmeler karşısında onları uzun zamandır takip eden ve savunma tedbirleri almaya çalışan Keykubad Moğollar üzerine bir ordu göndermiştir. Fakat Moğollar bölgeyi ordu gelemenden terk etmişlerdir.⁴

Cengiz ile başlayan Moğol ilerleyişi, Ön Asya'dan başlayarak Anadolu'ya kadar uzanmış ve Anadolu çok kısa sürede Moğol hâkimiyetine teslim olmuştur. 1243'de Köseadağ Savaşı ile

Türkiye Selçukluları da Moğollar karşısında yenilmişler ve Selçuklu Sultanları Moğollara metbû durumuna gelmiştir.⁵ Köseadağ savaşında Moğolları komuta eden ilk genel vali Baycu Noyan,⁶ Doğu Anadolu şehirlerini işgal altına almıştır.⁷ Noyan Tatar süvarilerinin ünlü yiğitlerinden 30 kişi seçerek Rum beldelerinin en önemlilerinden olan Erzurum'a yönelmiştir⁸ ve istila süreci başlamıştır. Moğolların bu istilayla birlikte başlattıkları zulüme karşı direnen Türkmenlere karşı çok sert muamele de bulunması da bu Türkmenlerin harekete geçmesi gerekliliğini göstermiştir. Baycu Noyan'ın Doğu Anadolu'da duruma hâkim olması baskıyı biraz da olsa hafifletmiş, Selçuklular ve Moğollar arasında sulh yapılmıştır. Sonucunda Noyan yeniden karargâh merkezi olan Muga'a geri dönmüştür.⁹ Bu istila sırasında Türkiye Selçuklularının başında Alâeddin Keykubad'ın vefatıyla başa geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev vardır. İki taraf arasında yapılan sulh anlaşması neticesinde; Moğolların Anadolu'dan alacağı vergi belirlenmiş, Selçuklu Sultanı Moğolların istediği haracı ve vergiyi verme karşılığında Moğol hâkimiyetine girmiştir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in vefatıyla devlet Selçuklu devlet adamlarından Celâleddin Karatay'ın etkisi ile küçük yaşta olan İzzeddin Keykavus, Alâeddin Keykubad, Rükneddin Kılıçarslan tarafından üçlü iktidar sistemine (1249-1254) geçilmiştir.¹⁰ Diğer yandan Baycu Noyan'ın bu anlaşma sonucunda 10 yıl süren sessizliği ile şehzadeler arasında başlayan taht kavgası vezirler arasında süregelen iktidar çatışması ülkeyi tam bir kargaşa ortamına sürüklemiştir. 1256'da ise Müineddin Pervâne'nin Selçuklu veziri olması ile Rükneddin Kılıçarslan ve II. İzzeddin Keykavus'un önderliğinde ikili saltanat dönemi başlamıştır.¹¹ Anadolu'ya genel vali olarak atanan Muineddin Pervâne¹² İlhanlılar ne isterlerse yerine getirmiştir. Bu süreçte İlhanlılar Anadolu'dan alacakları haraç ve vergi-

* Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Doktora Öğrencisi, e-mail: nagehanvurgun@gmail.com.

¹ Mevlânâ Mehmed Neşri, Cihânnümâ, çev., Necdet Öztürk, (İstanbul: Bilge Yayınevi, 2008), .23.

² Züriye Çelik, "Moğol İstilas ve Türkiye Selçuklu Devleti" (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2014), 24.

³ Nesevî, Celâlüttin Harezşah, çev., Necip Asım, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1934), 30.

⁴ Ali Üremiş, Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası, (Ankara: Babil Yayınları, 2005), 254-256.

⁵ Turan, a. g. e., 296.

⁶ Neşri, a. g. e., 19.

⁷ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2004), 449.

⁸ İbn Bibi, a. g. e., 62.

⁹ İbn Bibi, a. g. e., 151.

¹⁰ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, Müsâmeretü'l-Ahbâr, çev., Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 27-28.

¹¹ Neşri, a. g. e., 20.

¹² Pervâne Deylemlî Ali'nin oğludur. 16 yıl (1261-1277) Selçuklu başbakanlığı yapmıştır. Vergili, düşünceli, bilgin sever bir adamdı. Tanrı suçunu bağışlasın biraz allâktı, ondan sonra Selçuklu Devleti belini doğrultamadı. Bütün devlet adamları başına buyruk istediğini yapar bir sürü olmuştu. Müneccimbaşı, Anadolu Selçukluları, çev., Hasan Fehmi Tuğrul, (İstanbul: Türkiye Basımevi, 1935), 79.

leri Anadolu'da despotik bir sistem kuran Pervâne'den kolaylıkla tahsil edebilmişlerdir.¹³ Cengiz Han'ın vefatından sonra Mengü Han, Cengiz'in dört torununu toplamış ve fethedilen toprakları bunlar arasında paylaşmıştır.¹⁴ Bu taksime göre imparatorluğun Batı toprakları Hülâgû Han'a düşmektedir. Hülâgû kendisine kışlak olarak Mугan'ı seçtiği için buradan bulunan Baycu oradan ayrılıp Köseadağ Savaşı sonucunda hâkimiyet altına alınan Anadolu'ya göçmeye mecbur kalmıştır.¹⁵ Noyan, Aras üzerinden Anadolu'ya girerek, Erzurum'dan Aksaray'a kadar tüm şehirleri tahrip etmiştir. Baycu Noyan'ın II. Anadolu Seferinde İki ordu Aksaray yakınlarındaki Sultan hanı önlerinde savaş yapmış (1256) ve Selçukluların devlet mekanizmasında yaşanan ciddi çözümler neticesinde Selçuklu ordusu ağır bir yenilgiye uğramıştır.¹⁶ Reşîdüddin, bu savaş neticesinde "*Baycu Noyan, bütün Rumu aldı ve orada büyük katliam ve yağma yaptı.*"¹⁷ İbaresini kullanarak savaşın tahribatını ortaya koymuştur. Yapılan savaşta İzzeddin Muhammed başta olmak üzere Selçuklu vezir ve komutanlarının büyük bir bölümü hayatını kaybetmiştir.¹⁸

Moğol İstilas Neticesinde Anadolu'da İktisadî Hayat: Türkiye Selçuklularında devlet adamları, devletin kuruluşundan itibaren ekonomik gelişmenin önemini kavramışlardır. Devletin ilk başkenti İznik önemli bir liman kenti konumundadır. Bunun yanında devletin kurucusu Süleyman Şah, 1086 yılında Suriye ile Anadolu arasındaki ana ticaret yolu üzerinde bulunan Antakya'yı ele geçirmiştir. Ancak akrabaları Büyük Selçuklularla yaptığı mücadeleyi kaybederek bu uğurda hayatını kaybetmiştir.¹⁹ Süleyman Şah'ın ölümünden bir süre sonra başlayan Haçlı Seferleri sonucunda Türkiye Selçukluları önemli liman ve ticaret merkezlerini kaybetmiş ve yaklaşık bir asır önemsiz bir kara devleti olarak yaşamaya mahkûm olmuştur.²⁰ II. Kılıç Arslan'la başlayıp 1243'deki Moğol istilasına kadar süren ikinci dönem Selçuklular için çok parlak olmuştur. Ticaretin gelişmesi ve yaygınlaşması için ilk kervansaray II. Kılıç Arslan döneminde yapılmıştır.²¹ Sivas ve Tokat civarındaki Danişmendliler ile Erzincan ve çevresini ellerinde tutan Mengüçükler gibi Türkmen beylikleri ilhak edildiler. Böylece Sakarya'dan Fırat boylarına kadar Anadolu Kılıç Arslan'ın idaresinde birleşmiştir.²² II. Kılıç Arslan'ın 1196'daki ölümünden sonra kısa bir sarsıntı geçiren Türkiye Selçukluları, 1204 yılında I. Gıyaseddin Keyhüsrev idaresinde topla-

nabilmiştir. 1204 yılında Haçlıların İstanbul'u zaptının Türkiye tarihi için de önemli bir gelişmedir. Bu olay sonucu Venedik Doğu-Batı arasındaki ticaretin aracılığında rakipsiz olduğunu ilan etmiştir. Zaten bu hırslı İtalyan şehir devleti epey bir zamandır Ön Asya'daki ticari çıkarlarına engel olmaya çalışan Bizans'ı dolayısıyla da İstanbul'u tasfiye etmeyi planlamıştır. Bu sebeple Venedikliler'in IV. Haçlı Seferi'nin yönünün İstanbul istikametine dönmesinde büyük payı olmuştur. İstanbul'un bu şekilde ikiye ayrılması ve Bizans'ın kalan topraklarındaki belirsizlik o döneme kadar Bizans, Suriye, İran gibi bölge ülkeleriyle sınırlı ticareti olan Selçuklular için dünyaya açılma fırsatını elde etmesine sebep olmuştur.²³ 1207 yılında Antalya'nın fethi, Türkiye'nin iktisadi ve ticari hayatında çok büyük bir etki yaratmıştır. Avrupa'dan ve Mısır'dan gelen gemilerin malları memlekete Antalya'dan girmektedir. Ayrıca Antalya'nın fethi ile Kıbrıslı Latinler ve Selçuklular arasında tüccar ve gemicilere engelsiz geçiş hakkı sağlanarak²⁴ ticari hayatın canlanması noktasında adımlar atılmaya devam edilmiştir. Akabinde I. İzzeddin Keykavus'un Sinop'u fethi ve Alâeddin Keykubat'ın Alâiye'yi fethi Türklerin denizcilğe başlama tarihi ve ilerlemeleri bakımından çok önemli bir hadise olmakla birlikte bu seferler Türklere Karadeniz ve Akdeniz'de askeri ve ticari sefer imkânı tanımıştır. Dolayısıyla Antalya ve Alâiye (Alanya) Sinop'tan başlayarak Anadolu'yu yukarıdan aşağıya kesen güney-kuzey ticaret yolunun tamamlayıcısı konumunda olduğu için Türkiye Selçukluları bu dönemde ticarete hâkim olmuşlardır.²⁵ Özellikle Alâeddin Keykubad döneminde devlet zenginliğin doruğuna çıkmıştır. XII. Yüzyıl Avrupa kaynaklarında Türkiye efsanevi zenginlikler ülkesi olarak düşünülürken Sultanın hazinelerinin de Alâiye'de bulunduğu rivayet edilmiştir.²⁶

1243'de başlayan 1258'e kadar geçen sürede Selçukluların Moğollara ödediği yıllık haraç konusunda kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Batılı seyyah Simon de Saint Quentin, Köseadağ Savaşı'ndan sonra barış yapıldığında Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğollar; 14 deve yükü Bizans altını ve 300 beygir değerli kumaş ve ipek vermeyi kabul ettiklerini söyler.²⁷ Yıllık haraç miktarında ise Selçuklu kaynakları bu konuda bir rakam vermezken Latin ve Memlûk tarihçileri Moğollara ödenen miktarın ortalama 360 ile 400.000 dinar arasında olduğunu ifade etmektedir.²⁸ Bunun yanında Moğol elçilerinin Anadolu'ya her geliş gidişlerinde masraflarının Sel-

¹³ Kaya, a. g. m., 304.

¹⁴ Reşîdüddin Fazlullah, Câmîü't-tevârih, çev., İsmail Aka, Mehmed Ersan, Ahmad Hasampour Khelejeni (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 12.

¹⁵ Türkler Ansiklopedisi, Ayşe D. Erdem Kuşçu, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle ilk Teması", 365.

¹⁶ İbn Bibi, a. g. e., 148.

¹⁷ Reşîdüddin, a. g. e., 28.

¹⁸ Kemal Ramazan Haykiran, "Moğollar ve Mevlana," Beyaz Tarih, 11:10 (erişim 20.11.2018)

¹⁹ Merçil, a. g. e., 105.

²⁰ Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, çev., Erol Üyepazarcı, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1988), 62.

²¹ Cahen, a. g. e., 124.

²² Turan, a. g. e., 292.

²³ İlhan Erdem, "İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu", Tarih Araştırmaları Dergisi, 38/XXIV, (2005): 3.

²⁴ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011), 307.

²⁵ Emine Uyumaz, Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 25.

²⁶ Turan, a. g. e., 359.

²⁷ Çelik, a. g. t., 111.

²⁸ Erdem, a. g. m., 6.

çuklular tarafından karşılanması gerektiğinden bu yük devleti oldukça zorlayacaktır. Ayrıca Köseadağ mağlubiyetinden sonra süratle Anadolu içlerine yayılan Moğollar, Erzurum, Kayseri, Sivas gibi büyük kentleri yağma ve talan ederek Anadolu'ya büyük zararlar vermişlerdir.²⁹ Buna rağmen Selçuklular Moğol tabiiyetinde her ne kadar siyasî ve içtimaî buhran yaşasa da önceden kazandıkları ekonomik imkânlar sayesinde medenî olarak gelişmelerini sürdürmüşlerdir. Bu tarihlerde ülkenin değişik yerlerinde yapılan cami, medrese, şifahane gibi eserler bunun en somut delilidir.³⁰

Ögeday'dan sonra başa geçen Mengü Han maksadının kendi hazinesini doldurmak değil halkın refahını arttırmak olduğunu ileri sürerek bir kurultay toplamıştır.³¹ Hemen Hemen herkes vergilerin ağırlığından şikâyet ederek bütün sıkıntıların bundan ileri geldiğini ve vergilere bir sınır koymanın faydalı neticeler doğuracağını ileri sürmüştür. Kurultay da alınan kararlar neticesinde Emir Argun, vergilendirme sisteminde önemli ve köklü değişiklikler gerçekleştirmiştir.³² İlk olarak keyfî vergilendirme yerine kopçur vergi sistemini uygulamaya koymuştur. Bozulan idareyi yeniden düzene koyarak halkın malını güvence altına almıştır. Emir Argun, Hoca Necmeddin'le birlikte yola çıkıp Gürcistan Arrân, Azerbaycan'a gelip buralarda kopçur vergisi için nüfus sayımı yapmışlardır.³³ Anadolu'ya ise Emir Argun bizzat kendi gitmemiş ve buraya vergi memurları göndermiştir. İbn Bibi'nin zikrettiğine göre Anadolu'ya gönderilen memurların başında Şemseddin Kazvinî bulunmaktadır. Selçuklu ricali bu vaziyet karşısında Batu Han'a kopçur adı verilen baş vergisinin Selçuklu ülkesinden alınmamasını istediklerini içeren bir yarlık göndermişlerdir.³⁴ Batu Han³⁵ buna razı olarak Şemseddin Kazvinî'nin görevine son verdiğini bildirmiştir.³⁶ Böylece, bu vergi sisteminin Anadolu'da kurulması engellenmiştir. Fakat bu dönemden sonra, Moğolların Ön Asya'daki temsilcisi Batu Han'ın Anadolu üzerindeki tasarrufu Güyük Kağanın geniş yetkilerle Anadolu'ya gönderdiği Elcigidey Noyan ile kısıtlanmaya çalışılmıştır. Artık Anadolu, Azerbaycan ve İran'ın ödemesi gereken vergiler Batu Han aracılığıyla değil aracısız olarak Karakum'a ödenmiştir. Nitekim Türkiye Selçuklu Devleti'nin veziri Şemseddin İsfahanî de devletin ödemekte olduğu vergiyi Elcigidey Noyan'a göndermiştir.³⁷

Moğolların Selçuk ordusunu ve onunla birlikte iktâ idaresini yıkmaları neticesinde askerî sınıfın işsiz kalması memlekette yeni bir huzursuzluk ortamı oluşturmuştur. Anadolu'ya genel

vali olarak atanan Müineddin Pervâne döneminde Moğol/İlhanlı kuvvetleri Anadolu'dan alacakları haraç ve vergileri Pervâne sayesinde kolaylıkla tahsil etmişlerdir. Anadolu'yu, adeta İlhanlı hazinesini bir kaynak olarak görmeleri Anadolu'yu büyük ekonomik sıkıntılara sokmuştur. Fakat bu durumdan memnun olmayan Türkmenler devletin İlhanlı emirleri tarafından soyulmasına ve kötü muamele de bulunulmasına karşı çıkmışlardır.³⁸ Moğol maliyecilerinin halkı vergilerle ezmeleri ve ara sıra da Moğol valilerinin isyanları Anadolu'da içtimaî sarsıntılara, ticarî faaliyetlerin ve kervanların duraklamasına sebep olmuştur. Köseadağ'la başlayan Moğol istilası 1277 Pervâne'nin ölümüne kadar Anadolu'da ordu, idare ve iktisadî hayatta büyük bir sarsıntı yaşatmamıştır. Bu süreçte milletlerarası ticaret yolları faaliyetlerine devam etmiş ithalat ve ihracatta büyük bir değişiklik olmamıştır.³⁹ 1277'den sonra başlayan fiilî Moğol işgal ve idaresi siyasî olduğu kadar iktisadî ve içtimaî buhranlara sebep olmuştur.

Sonuç olarak Hülâgû'nun, İsmâîlîler, Bağdad ve Suriye şehirlerinden elde ettiği servet bu devletin ilk hazinesi olarak bilinmektedir. Ancak Abaka Han'dan sonraki dönemde yeni savaşların kazanılmaması sonucunda ganimetlerin ardı arkası kesilmiş, sonu gelmeyen hesapsız harcamalarla Gazan Han dönemine gelindiğinde hazine tamtakır olmuştur. Zira vergi gelirleri, işi zulüm ve rüşvet tezgâhını döndüren mültezimlerce tahsil edildiği için⁴⁰ Gazan Han devlet bütçesinin kayıt altına alınmasını emretmiştir.⁴¹ Yeni üretim stratejileri ile ekonomiyi düzeltmeyi amaçlamıştır. Son hükümdar Ebu Said Bahadır Han dönemine gelindiğinde ise (1335) İlhanlı Devleti'nin parçalanması ile Anadolu'da sona eren Moğol dönemi neticesinde Anadolu'da Türk beylikleri teşekkül etmeye başlamıştır. Son Moğol hükümdarı döneminde İlhanlı Devleti'nin kendi içerisinde yaşanan siyasî iç karışıklıklar sebebiyle Anadolu'ya siyasî ve ekonomik anlamda büyük bir müdahale olmamıştır.

'Hedefe ulaşmak için her yol mübahtır' formülü sayısız cinayetlerin sebebi olmuştur. Ulvî hedef aşağılık (alçakça) bir vasıtayı kutsal kılamaz, fakat aşağılık bir vasıta her hedefi küçültebilir ve yıpratır.

Aliya İZZETEBEĞOVİÇ

²⁹ İbn Bibi, a. g. e., 62.

³⁰ Kaya, a. g. m., 302, Turan, a. g. e., 476.

³¹ Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Haz., Hakkı Dursun Yıldız, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990), 523.

³² Bayram Arif Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri" Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, VIII., (2015):490.

³³ Grigor, a. g. e., 24-25.

³⁴ İbn Bibi, a. g. e., 617-618.

³⁵ Batu Han'ın Ön Asya'daki Moğol toprakları üzerinde hakkı vardır. Hülâgû Ön Asya'ya gelmeden önce Moğola tabî devletler Batu Han'a büyük hanim

temsilcisi olması sebebiyle vergiler ve hediye göndermekle yükümlü idiler. Yuvalı, a. g. e., 396.

³⁶ Çelik, a. g. t., 112.

³⁷ İbn Bibi, a. g. e., 117.

³⁸ Aksarayî, a. g. e., 50.

³⁹ Turan, Türk İslam, 297.

⁴⁰ Nitekim Müineddin Pervâne'nin oğlu Muineddin Mehmed Bey ve Şerefeddin Osman'ın soygunculuğu ve para toplama hırsı ve Mirî arazilerin vergilerini fâhiş bir meblâğ karşılığında iltizama almakla halkı ağır vergiler altında ezeerek kendi menfaatlerini çıkarmayı düşünceleri buna bir örnektir. (Turan, a. g. e., 641-642.)

⁴¹ Yuvalı, a. g. e., 264.

ESKİ TÜRKLERİN KIŞ SPORU KAYAKÇILIK

Onur YILDIZ*

Ankara Üniversitesi

Giriş: Dünyanın oluşumuyla birlikte tarihin çok eski zamanlarından günümüze kadar insanların üzerinde yaşadıkları alanların coğrafi meseleleriyle zorlu mücadeleler yaşadıkları bilinmektedir. Bu meselelerin üstesinden gelebilmek günümüz teknolojisinin olanakları dâhilinde bile zorluk derecesini korumaktadır. İnsanların tercih ettikleri coğrafyanın sunduğu bir durum olan bu meseleler insanlara ya bu coğrafyada kalıp mücadele etmek zorunda bırakmakta ya da göç etmek zorunda bırakmaktadır. Meselelerin başında ise fiziki coğrafyayla, mevsimlerle, özellikle de kışla ve soğukla mücadele gelmektedir. Kış mevsiminin ve aşırı soğukların insanlara karşı acımasız olduğu da bilinen bir gerçektir.

Türklerin hem yaşam alanlarına hem de hareket alanlarına da göz attığımız zaman dağların dışında ırmakların ve ormanların da ne denli önemli olduğunu da görebilmekteyiz. Irmaklar özellikle de balık avcılığı yapabildikleri ve kış mevsiminde de aşırı soğuğun etkisiyle donduğundan tıpkı kara bir toprak parçası gibi çevreleriyle iletişim kurmak için önemli yol görevi görebilmekteydi.¹ İbn Fazlan seyahati sırasında Ceyhun ırmağının baştan aşağı soğuktan donduğunu ve oluşan buzun yaklaşık üç ay boyunca bozulmadan kaldığını, buzun kalınlığının ise 17 karış olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca buzla kaplı ırmağın sıradan bir yol gibi orada bulunan insanlar tarafından atlarıyla, eşekleriyle, arabalarıyla kullandıklarına da değinmektedir.² Ormanlar ise Türklerin her türlü araç gereç yapımının ve süre avları gibi avcılık faaliyetlerinin de odak noktası durumundaydı. Örneğin Hunlar rakipleriyle ormanlık alanlar için mücadelelere girmişlerdir ve mücadeleyi kazanıp ormanlık alanlara sahip olup kendileri için oldukça kıymetli olan ok, yay, araba gibi çeşitli aletler yaptıkları bilinmektedir.³ Ormanlık alanların hem yurt özelliğini ifade etmiştik hem de silah yapımı için fabrika görevi üstlendiğini de görüyoruz. Bu aletleri yapabilmeyen de yetenek gerektirdiğini unutmamak gerekmektedir. Görüldüğü üzere Türkler doğanın kendisine sunduğu nimetlerden faydalanmayı bilen bir toplum olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Türklerin kayak sporu için uygun zemine sahip olduklarını da burada ifade etmek gerekir.

Kayakçılık: Spor konusu da araştırılmaya değer bir kültür ögesidir ve *spor*; insanların günlük yaşamdaki hareketleri dışında fiziksel olarak kimi zaman rakibine kimi zaman da doğaya karşı mücadelesi sırasında hareketlerini istekli bir şekilde uygulayarak sonucunda kendisine bir kazanç sağlamasıdır. Burada kazancı sadece maddi olarak değil manevi olarak tecrübe şeklinde de düşünebiliriz. Spor kavramını uygulanan bütün sportif faaliyetleri kapsayacak şekilde tanımlanmasının çeşitlilik nedeniyle uzayacağı için dikkatli bir şekilde yapılması gerekmektedir. Ayrıca sporun geçmişten günümüze kadar kurallar çerçevesinde şekillenip zamanla da kabuk değiştirdiğini de görmezden gelinmemelidir. Sportif faaliyetlerin çevresel etkenlerden etkilendiği bir gerçektir ve bu etkenler sporun uygulanmasını şekillendirdiği de bilinmektedir. Çevresel etkenlerin başında da iklim gelmekte ve kış mevsiminin de kayak sporunun uygulanabilmesine doğrudan etkisi bulunmaktadır. Kayak ve kızak benzeri aletlerinde insanın doğayla girdiği mücadeleler ve özellikle de kışın karın üzerinde rahat hareket edebilmek için çeşitli ağaç parçalarını ayaklarına takmaları sonucunda ortaya çıktığı düşünülmektedir.⁴ Ancak insanların bu aletleri ne zamandan itibaren kullanmaya başladıklarına dair kesin bir tarih belirlemek oldukça zordur. Finlandiyalı araştırmacı J. J. Hess tunç devrine ait bir balta ve iki kayağın bulunmasıyla kayakçılık kavramlarının peşinden hareket ederek kayağın çok eskiden Finlerin Ural dağlarında kullandıklarını ve Türklerle komşu oldukları zamanlardan buralara getirdiğini düşünmektedir. J. J. Hess'e göre kayak Sibiryâ bölgesinde yaşayan Türk ve Moğol kavimleri tarafından meydana getirilmiş sonrasında ise Fin kavimleri bu aletleri Avrupa'ya taşımışlardır.⁵ Türklerin ve Moğolların yaşadığı coğrafya da kış mevsiminin uzun sürmesi de bu tarz aletleri ortaya koymalarının en büyük delilidir. J. J. Hess'in bu iddiasını W. Eberhard'da Çin kaynaklarında kayak kullanımının Türk ve Moğol kavimler dışında herhangi bir kavimden bahsedilmediğini ifade ederek desteklemiştir.⁶ Görüldüğü üzere Türklerin kayak sporuna ilgisi kaynaklarla da desteklenmektedir. Spor Tarihcisi İbrahim Yıldırım Altay

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: yldz10ur@gmail.com.

¹ Gömeç, a. g. e., 256; Kaşgarlı Mahmud, a. g. e., C. I, 116,131,381,438; Nicolle, a. g. e., 7;

² İbn Fadlan Seyahatnamesi, 7.

³ Han Hanedan Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi, 62; Gumilev, a. g. e., 111.

⁴ Morpa Spor Ansiklopedisi, haz. Cem Atabeyoğlu vd., (Ankara, Morpa Kültür Yayınları, 2005), C. IV, 8.

⁵ A. Zeki Velidi Togan, "Eski Türklerde Kayakçılık", Erciyes Kayseri Halkevi Dergisi, (1950), C. XII, S.82-83, 21,24-25.

⁶ Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor", Ülkü Dergisi, çev. Nimet Ulutuğ, C. XV, S.87, 211.

Dağları'nı kayağın çıkış yeri olarak göstermektedir.⁷ Karın, buzun ve donmuş ırmakların üzerinde ya da yollarda rahat hareket edebilmelerine fayda sağlayacak çeşitli ağaçlardan ve kemiklerden yapılmış olan kayak, kızak ve benzeri aletler onların bu sporda en önemli yardımcıları durumundadır.⁸ Türklerin de ağaç ve diğer işlerinde yeteneklerinin oldukça üst seviyede olduğunu düşündüğümüzde bu tarz aletler yapmakta ustalıklarını konuşturmuşlardır diyebiliriz. Ancak şu da unutulmamalıdır ki kayakların genellikle ağaçlardan yapılması onların doğada ya da toprağın altında uzun bir süre kalmasına olanak tanımamaktaydı.⁹ Bu nedenle özellikle de Türklerin ağaçtan yaptıkları kayaklarla ilgili örnekler yok olmuş olabilir ya da arkeolojik olarak daha detaylı aramaların yapılmamış olması da büyük bir eksiklik olarak görülebilir.

Zeki Velidi Togan'a göre eski Türkler arasında kayak kavramı yerine *çana*, kızak kavramı yerine ise *çanak* ya da *çanka* kavramına rastlanılmaktadır. Ayrıca *çana* kavramının da köken bakımından Türkçe ya da Moğolca olduğunu ifade etmektedir. Türkler dışında *çana* kavramı yerine diğer toplumlar ise genellikle Norveç dilinde ağaç yongası ya da tahta parçası anlamına gelen *ski* (*şi*) kavramını kullanmayı tercih etmektedirler.¹⁰ Türkler arasında kayak sporuyla ilgili ufak tefek harf değişiklikleriyle farklı isimlendirmeler bulunmaktadır. Türk lehçelerinde de kayak ve kayak sporuna karşılık olarak *sanga*, *tsanga*, *ayag hizayi idmanı*, *slalom*, *sanğı sportı*, *şanğı*, *çana spotu*, *lja sportı*, *çanğu şanak* kavramlarını yer almakta, kızak kavramı yerine ise *sanak/şanak*, *tsana*, *hizak*, *sana*, *şana*, *çana*, *sani* kavramlarını görebiliriz.¹¹ Türk lehçelerinde bu kavramların kullanılması Zeki Velidi Togan'ı desteklemekte ve kavramın hala geçerliliğini koruduğunu da göstermektedir. Ancak Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it Türk* adlı eserine baktığımızda *çana* kavramı bulunmazken, *çanak* kavramı kap kacak şeklinde, *çanka* ise bir çeşit tuzak olarak karşımıza çıkmaktadır.¹² Kaşgarlı Mahmud'un böylesine önemli kavramları eserinde bulunmaması onların kayağı bilmediği anlamına gelmemektedir. Divanü Lûgat-it Türk'te *yarsgag* kavramıyla karşılaşmaktayız ve Kaşgarlı Mahmud bu kavramının açıklamasını "*dağda veya başka yerde ayağın kayabileceği yer*" şeklinde yapmaktadır.¹³ Köken Bilim Sözlüğü'ne baktığımızda da *yarsğağ* kavramının kaygan bir yer olarak ele alınmaktadır.¹⁴ Bu kavram bizlere Türkler arasında kayak yapılan özel bir yer olduğunu ya da kayağı çoğunlukla dağlarda yaptıklarını görmemize yardımcı olmakta ve

ayrıca Türklerin yaşadıkları coğrafyayı düşündüğümüzde dağlık alanların varlığı ve bu alanların karla kaplı olması yarsgag kavramının kayakçılıkla dolaylı olarak bağlantılı da olabileceğini düşündürmektedir. Zeki Velidi Togan ise "*dağlarda vesairde kaymak aleti*" olarak kayak ya da kızak olabileceğini düşündüğü *barsgag* kavramını Divanü Lûgat-it Türk'ün kullandığı yazmasını belirtmeden kaynak göstererek önermektedir.¹⁵ Ancak biz ne yazık ki hem Besim Atalay hem de Ahmet Bican Ercilasun ve Ziya Akkoyunlu¹⁶ tarafından çevirisi yapılan Divanü Lûgat-it Türk'e baktığımızda Togan'ın makalesinde açık bir şekilde verdiği sayfa numarasında ve eserin herhangi bir yerinde *barsgag* kavramına denk gelemedik. Togan'ın da önerdiği *barsgag* kavramının kayak ya da kızak olduğundan emin olamaması bizce bu kavramın yarsgag olma ihtimalini de arttırmaktadır.

Divanü Lûgat-it Türk'te buz veya buz tarzi kaygan şeylerin üzerinden kaymak için *sarinğula/serinğüle* kavramına ve "*er serinğüledi / adam buz üstünden kaydı*" şeklinde örnekleme-sini görmekteyiz.¹⁷ Ayrıca Divanü Lûgat-it Türk'te *tay* kavramı spor olarak kaymak anlamında olup, *tayışdı* kavramı ise "*ol anıñ birle tayışdı / o, onunla kaymakta yarış etti*" şeklinde örnekleme-siyle kişilerin birbirleriyle kaymakta yarış yaptıklarını bizlere göstermektedir.¹⁸ Yarışta kullanılan aletle ya da yarışı ne zaman yaptıkları hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Divanü Lûgat-it Türk'te kayak sporu ve kayakçılık ile ilgili başka herhangi bir kavrama rastlayamadık. Ancak Divanü Lûgat-it Türk'te kayak, kaymak, kıyak, kayuklandı ve kanak kavramları yer almakta olup kayak sporu ya da kayakçılıkta kullanılan alet olarak değil süt kaymağı olarak kullanılmaktadır.¹⁹ Türkler için kayakçılık sıradan bir sportif faaliyet değildi ve yetenekli olmak kadar kayak üzerinde denge kurabilmek, bunu kayağı sürerken devam ettirebilmekte oldukça önemliydi. Ayrıca kayak sporunun uygulanırken yaşanabilecek sakatlıklar ya da çığ gibi tehlikeli durumları da düşünürsek dikkatli olmak gerektiği de unutulmamalıdır. Türkler için kıymetli olan kayakçılık hangi kavramla anılırsa anılsın hem sportif faaliyet hem de insanların kişisel ihtiyaçlarına yönelik araç olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.²⁰ Türklerin yaptıkları ya da kullandıkları kayaklar genellikle ağaçtan ya da at, geyik, sığır gibi hayvanların kemiklerinden yapılmaktaydı. Kayakların çoğunlukla çam ya da kayın ağacından yapıldığını, uzunluğunun genellikle 1.50-1.70

⁷ İbrahim Yıldırım, "Uygulama Nedenleri ve Fonksiyonları Bakımından Türk Kültürünün Erken Devirlerinde Bazı Sportif Aktivitelerin Görünümü", *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, C. I, S. II, (1996), 54.

⁸ Togan, a. g. m., 21-22.

⁹ Hasan Ortekin, "Türkler ve Kayak", *Ülkü Dergisi*, (Şubat, 1938), C. X, S. 60, 516.

¹⁰ Togan, a. g. m., 21,25.

¹¹ Togan, a. g. m., 25; Ortekin, a. g. m., 513,515; Ahmet Bican Ercilasun vd., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü-I*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 456-457,484-485.

¹² Kaşgarlı Mahmud, a. g. e., C. I, 381, 427.

¹³ Kaşgarlı Mahmud, a. g. e., C. III, 433.

¹⁴ Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*, (Oxford: Oxford University Press, 1972), 971.

¹⁵ Togan, a. g. m., 25.

¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, a. g. e., C. I-II-III; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilasun, Ziya Akkoyunlu, (Ankara: TDK, 2019).

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, a. g. e., C. III, 409-410.

¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, a. g. e., C. III, 243-244,188.

¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, a. g. e., C. I, 383; Kaşgarlı Mahmud, a. g. e., C. III, 167,197,32.

²⁰ Ortekin, a. g. m., 513; Hüseyin Salman, "Eski Türk Topluluklarında Kayakçılık", *Türklük Araştırmaları Dergisi* (Prof. Dr. Mücteba İlgürel'e Armağan-II), (İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 2008), S.20, 83.

m. arasında, genişliğinin ise 12-16 cm. arasında değişmektedir.²¹ Türkler kayakların alt kısmına bağlamak için ceylan, at ya da geyiklerin ayaklarından soydukları, adına da *kıs* ya da *pırsak* denilen deri parçalarını takarlardı. Taktıkları derinin tüyleri yukarıya doğru gelmesine özen gösteren Türkler o deri sayesinde hem kayarken hızlanırlardı hem de kayağın kontrol gücünü arttırırlardı.²² İslam âlimlerinden Şeref el-Zaman el-Mervezi, Kimeklerin avcılık için genişliği bir karış, uzunluğu üç zirâ²³ yaklaşık olarak 2 m. olan iki ağaç parçasını ayaklarına bağlayarak adeta su üzerinde gemilerin gittiği gibi karlar üzerinde yürüdüklerini ifade etmektedir.²⁴ Kayakların ve kızakların hareket etmesine ya da durmasına yardımcı olan küreklerde denilen çubuklara kürecek, kosok ya da dayak adı verilir. Bunlarda 15 cm. genişliğinde, 25 cm. uzunluğunda olabilmektedir.²⁵ Günümüzde de kaliteli kayakların yapımında dişbudak, hikori adı verilen Amerikan ceviz ağacı gibi sert ağaçlar tercih edilmektedir. Kayağın daha iyi kayabilmesi içinse fok derisi kullanılmaktadır.²⁶ Türkler geçmişte kayak sporunu uygulamakla kalmamış, ellerinde bulunan malzemelerle de gelişimi için fırsatları değerlendirmişlerdir. Kayakların yapımında kullanılan ağaçların ve kemikten kayak yapımları kayağın sağlam olması için gerekliydi. Avlanmaya gittiklerinde hayvanlarının peşinden giderken kayağın kırılmasının ya da zarar görmesini engellemeye çalışmaktadırlar. Böylece sert malzemedem yapılmış kayakları hem uzun süre kullanabilmelerine olanak sağlıyorlardı hem de işlerini kolaylaştırarak zamandan kazanıyorlardı.

Wolfram Eberhard, Çin kaynaklarında kayakçılıkla ilgili birçok kayıt bulunduğunu fakat kızakla ilgili herhangi bir kayıt bulamadığını ifade etmektedir.²⁷ Çin kaynakları özellikle ağaçtan yaptıkları kayaklarla koştuklarından Türk kavmi olan *Mu-ma Tucüe'ler'e* dikkat çekmişlerdir. Bu ismi oluşturan Türklerin ise Du-bo (Tuba), Mi-lie (Merkit) ve Go-o-cı (Avcı) adlı üç Türk boyunun olduğunu ifade etmektedirler.²⁸ Çinlilerin bu adlandırması Türklerin ağaçtan yapılan kayakları kullandıklarının ve kışın oldukça revaçta olan bir taşıt olduğunun da en önemli delilidir. Kayakların atın hızına yakın hıza sahip olması onu atla tasvir etmelerine de neden olmuş olabilir²⁹ Kayaklar, Türkler için at kadar kıymetli ve kış aylarında atlarının soğuk havadan etkilenmesine engel oldukları

gibi onun eksikliğini hissettirmeyecek kadar da önemliydi. Burada tahta ayak ya da tahta at şeklinde Türklerin soğukta ve kışın zorlayıcı etkisiyle kayak ya da kızak kullanarak avlanmalarını, hayatlarını devam ettirmelerini, hatta rakiplerine saldırmak için kullandıklarını söyleyebiliriz. Çin kaynakları, Türkler arasında çok eski zamanlardan itibaren kayağın kullanıldığını ve bununla ilgili kayıtların bulunduğunu haber vermektedir.

Türkler için sportif faaliyetlerde günlük yaşamın bir parçası durumundaydı. Öyle ki bu sporun kışın düzenlenecek avcılık faaliyetlerinde, askeri faaliyetlerde ve taşımacılık işlerinde kullanıldığı durumlarda bulunmaktadır. Özellikle de avcılık ve askeri faaliyetlerde kullanılması kayağın tıpkı bir at gibi onların en önemli silahlarından biri olarak görülmektedir. Çin kaynaklarında Türklerin ata alışmaları için küçük yaşlarda koyuna bindirilmesi yer almaktadır.³⁰ Böylece Türkler için kayakta tıpkı at gibi hem eğitim hem de ulaşım aracı durumunda kullanılmaktadır. Şorlarda on yaşından sonra çocuklar ayaklarına kayak takıp babalarıyla birlikte ava çıkmaktaydılar. Böylece çocuklar hem kayak kullanmayı hem de kışın nasıl avcılık yapacaklarını yaşayarak tecrübe etmekteydiler. Şorlar³¹ da kışın kayakla yapılan avlarda kadınlarda yer alabilmekteydiler.³² Çin kaynaklarında Basmıl ülkesinde kar yağışının çok olmasından dolayı temel geçim kaynağının avcılık olduğu yer almaktadır. Karlı ve buzlu alanlarda atlardan faydalanamayan Basmıllar, avları kovalayabilmek, yakalayabilmek için ağaçtan ata benzer şekilde kızak ya da kalkanı andıran önu hafif kalkık kayaklara başvurduklarını ifade etmektedir. Eğer av sırasında kayakla dağ ya da bayırdan aşağı doğru inerlerse rahat bir şekilde avın takibini yapabilirlerdi, fakat düz bir alanda olduklarında ilerleyebilmek için çeşitli değneklerden yardım alarak ilerlemeye çalışırlardı. Ayrıca Basmıllar ayakkabı gibi ayaklarına rahat bir şekilde giydikleri kayakların karda hızlı gitmesini ya da kaymasını, devrilmesini engelleyebilmek için alt kısmına at derisi bağlayarak çözüm üretmişlerdir.³³ Çin kaynakları Türk boylarından Bayırkular, Ting-lingler, Kırgızlar, Po-malar'ında kar ve buz üzerinde hareket edebilmek için kayaklardan yardım aldığını ve geyikleri avlamaya çalıştıklarına yer vermektedirler.³⁴ Avcı-

²¹ Togan, a. g. m., 21-22; Ortekin, a. g. m., 514-515; Grousset, a. g. e., 192; Eberhard, a. g. m., 211-212.

²² Ortekin, a. g. m., 514-515.

²³ Zirâ metrik sisteme geçilmeden kullanılan ölçü birimidir ve arşın kavramının Arapçasıdır. Dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eder. Ancak uzunluk ölçülürken zamana, mekâna ve ölçülen nesnelere göre farklılıklar gösterebilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, 1991, C. III, s. 411-413.

²⁴ İbn Fazlan Seyahatnamesi, 72.

²⁵ Ortekin, a. g. m., 514-515; Togan, a. g. m., 21.

²⁶ Latif Osman Çıkıgıl, Adnan Hilmi Ergeneli, *Kayak Sporuna Teknik ve Lüzumlu Teknik*, (Ankara: Başvekâlet Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü, 1940), 8,15.

²⁷ Eberhard, a. g. m., 212.

²⁸ Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, (Ankara: TTK, 1996), 72,78; Ba-haeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, (Ankara: TTK, 2014), 123; Togan, a. g. m., 22; Eberhard, a. g. m., 212.

²⁹ İbrahim Yıldırım, "Eski Sibirya-Altay Bölgesi Kayakçılığının Hippopod (At Ayaklılar Efsanesi İle İlişkisi)", *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, (1998), C. III, 26.

³⁰ Han Hanedan Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi, 1.

³¹ Şor isminin kızak anlamına gelmektedir ve "Şor-kiji" kavramının da kızakçı anlamında olduğunu düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, (Çorum: KaraM, 2006), 496.

³² Ortekin, a. g. m., 515.

³³ Eberhard, a. g. e., 65; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boy-ları*, (Ankara: TTK, 2013), 55,136,145; Eberhard, a. g. m., 211; Golden, a. g. e., 167-168.

³⁴ Eberhard, a. g. m., 211-212; Taşağıl, a. g. e., 23,135,143; Salman, a. g. m., 86-91.

lığı hem sportif faaliyet olarak gören Türkler onu hem de geçim kaynağı olarak da kullanmaktaydılar ve kayak sayesinde kış mevsiminde bu geçim kaynağının gücünün azalmasını da engelleyebilmişlerdir diyebiliriz. Askeri seferlerde kayak kullanımının etkisini görebilmekteyiz. Özellikle de kış mevsiminde Türkler askeri seferlerinde atları kullanamadıkları dağlık bölgelerde, donmuş nehirlerde kayaklardan istifade etmeye çalışıyorlardı. Türkler kış mevsiminin rakipleri üzerindeki etkisini kendileri için avantaja dönüştürerek askeri hareketlerini de bu çerçevede düzenleyebilmektedirler. Kıtık gibi karşılaştıkları olumsuzlukların üstesinden gelebilmek için tehlikeli olsa da rakiplerine saldırmayı, belirlenen sınırları aşarak yiyecek ve değerli ganimetler elde etmeye çalışmışlardır. Kök Türk kağanı Mukan Kağan'ın Choularla anlaşarak Çin'i kuşatmayı planlamış ancak uzun süren yoğun kar yağışı sebebiyle bu plan sağlıklı bir şekilde uygulanamamıştı. Mukan Kağan Çin sınırını terk etmeden önce ordusuyla yağma yaparak çeşitli ganimetler elde etmişti. Kök Türk ordusu geri dönüş yolunda atlarının soğuktan ölmesi ve rakibinin saldırısıyla karşılaşmamak için soğuk havanın etkisiyle donmuş olan Sarı Irmak'tan geçebilmek için mızraklarını kırıp ayakları altına takıp ırmağın üzerinden geçerek ülkelerine varıyorlardı. Türklerin her yıl Çin sınırında bulunan buzla kaplı ırmağı aşıp yağma yapması, aslında onların buzla kaplı ırmaktan faydalandıklarının da bir delilidir.³⁵ Türkler zorluklarla karşılaşsalar da yetenekleri ve yaratıcı fikirlerle bu zorlukların üstesinden gelebiliyorlardı. Orhun Abidelerinde Türklerin kış mevsiminde de rakiplerine karşı ordularıyla sefere çıktıklarını görmekteyiz. Bilge Kağan Abidesinde "otuz sekiz yaşında kışın Kıtaya ordu sevk ettim"³⁶ ifadesi onun kışında sefer düzenleyebilecek yeteneğe ve askeri anlamda lojistiğe sahip olduğunu göstermektedir. Tonyukuk Abidesinde de Kök Türkler kendilerine karşı Çin, Kırgız, On ok ve Türgişlerin ittifak yapacakları haberini alır almaz erken davranıp ilk önce Kırgızlara ordu göndermişlerdir. Ancak gittikleri yol kardan kapalı olduğundan farklı ve zorlu bir güzergâh olan dağlık bir yoldan gidebilmek için at-

larını yedeklerine alıp, karda rahat yürüyebilecekleri muhtemelen kayaklarla ya da kızaklarla on gün boyunca yolun belli bir kısmını yürümüşlerdir. Daha sonrasında ise atların yürüyebileceği yollara gelince dörtlü at sürmüşlerdir ve Kırgızları uykuda basmışlar ve boyun eğdirmişlerdir.³⁷ Türkler oldukça zor olan durumlarla karşılaşsalar da mutlaka iyi bir çözüm bularak yollarına devam edebilmişlerdir. Bulgarlarla Finliler arasında kışın yapılan ticaret sırasında Bulgarlar köpeklerin çektiği kızakları kullanarak çeşitli maddeleri taşımayı da ihmal etmemişlerdir.³⁸

Sonuç: Türklerin kış mevsiminde günlük hayatlarında, sporlarında, avlarında, seferlerinde ve taşımacılık için çeşitli malzemelerden yaparak kullandıkları kayaklar ve kızaklar onlar açısından oldukça kıymetli bir araç durumundaydı. Kayaklar, özellikle kışın Türklerin her anında yanında yer alarak ne kadar önemli bir araç olduğunu göstermektedir. Kayakları yaparken ya da kullanırken tıpkı bir at gibi görürlerdi. Ata nasıl özen gösteriyorlarsa kayaklara da aynı oranda özen göstermeye dikkat etmekteydiler. Böylelikle kayakların kış mevsiminde tıpkı at gibi zorlu bir görev üstlendiğini de söyleyebiliriz. Hayatın hangi alanında kullanırlarsa kullansınlar kayak eğitiminin iyi bir şekilde öğretilmesi çocukların gelişimine katkı sağladığı da yadsınamaz. Çocuklar hayatla mücadele ederken üstüne soğukla mücadele edebilmeyi de yaşayarak tecrübe etmekteydiler. Türklerin spor tarihine katkılarının da göz ardı edilmemelidir ve yapılacak alan araştırmaları, yeni çalışmalarla bunların gün yüzüne çıkarılması gerekmektedir.

³⁵ Ahmet Taşağıl, Gök-Türkler I-II-III, (Ankara: TTK, 2014), 18,30; Liu Mau-Tsai, a. g. e., 43.

³⁶ Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011), 53.

³⁷ Ergin, a. g. e., 71-73; Rasonyi, a. g. e., 101.

³⁸ Togan, a. g. m., 21,23.

CEDİTÇİLİK HAREKETİNİN TÜRKİSTAN ÖNCÜLERİ: YAŞ BUHARALILAR

Semanur OĞUZ*

Aksaray Üniversitesi

Giriş: XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında yaşanan gelişmeler Türk dünyası için oldukça önemli değişimler sebep olmuştur. Özellikle sosyal ve kültürel alanda yaşanan bu gelişmelerin Türk dünyası için bir dönüm noktasını teşkil ettiğini söyleyebiliriz. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kafkasya ve Türkistan'ı işgal etmiş olan Rusya'nın bu yayılcı politikası ve 1905'de Japonlara yenilmesi, halkı maddi manevi sıkıntılara sokmuş ve halk arasında tepkiler günden güne çoğalmıştır. Çar hükümeti baskılara daha fazla dayanamayarak anayasada değişikliğe gitme kararı almış ve dikta rejimine son vererek meşruti yönetime geçmiştir.¹ Tüm bu siyasi gelişmeler Rusya İmparatorluğu içerisinde, Türkistan'da ve Kafkasya'da yaşayan Türklere bu durumu kendi çıkarları için kullanabilme fırsatını sunmuştur. Uzun yıllar Rus hâkimiyeti altında yaşayan, Ruslaştırma, Hristiyanlaştırma ve sömürge politikalarına maruz kalan Türkler arasında nihayet bir "Milli Uyanış" meydana gelmeye başlamıştır. Bu milli uyanışın ilk ve en önemli adımı, Türkistan'da eğitim ve kültür temelli ortaya çıkan "Ceditçilik" (yenileşme) hareketi olmuştur. Türkistan'da Ceditçilik hareketi ahlında, XIX. yüzyılın sonlarında Rusya Müslümanları arasında, özellikle Kafkas ve Volga Boyları'nda gelişen ilerleme hareketinin bir etkisi ve sonucu olarak ortaya çıkmıştır. XX. yüzyılın başlarında yaşanan hadiseler ile de şekillenmeye başlamış ve kısa zamanda çok yüksek bir seviyeye ulaşmıştır.² Türk ve Müslüman halkın geri kalmışlık sebeplerine tepki olarak ortaya çıkan bu hareket, var olan düzeni değiştirme ya da düzeltme isteği olarak belirmiştir. Ceditçilik hareketi, eğitim açısından, ekonomi, idari ve kültürel birikimi olan, yani genel tanımıyla aydın kişiler arasında daha çok taraftar bulmuştur.³ Buharalı aydın ve tüccar sınıfının önemli temsilcilerinin önderliğini yaptığı bu Ceditçiler, siyasi bir parti olarak, Yaş Buharalılar adı ile teşkilatlanmışlardır.⁴ Bu çalışmada da Türkistan'ın diğer bölgelerindeki Ceditçilik hareketlerinden farklılık gösteren Buhara Emir-

liği'ndeki "Yaş (Genç) Buharalılar" hareketi üzerinde durmaya çalışacağız. Bu çalışmadaki amaç ise; Buhara Emirliği'nin son dönem siyasi ve kültürel hayatına damgasını vurmuş olan ve bazı yönleriyle Türkistan'ın diğer bölgelerinde gelişen Ceditçilik hareketlerinden farklılık gösteren "Yaş Buharalılar" hareketinin tarihsel süreci, faaliyetleri ve siyasi olayların Yaş Buharalılar üzerindeki etkisini genel hatlarıyla ele alabilmek ve bu hareketi bilinmeyen yönleriyle ortaya koyabilmektir.

Türkistan'da Ceditçilik Hareketinin Gelişimi ve Yaş Buharalılar Hareketinin Başlangıcı: Yaş Buharalılar hareketinin başlangıç dönemi olarak, XIX. yüzyıl sonlarından 1910 tarihine kadar olan dönemi gösterebiliriz. Gerek Türkistan ve Kafkasya gerekse dünyada yaşanan siyasi ve kültürel gelişmeler Buhara'yı da etkilemiş ve fikri anlamda Rönesans ve reform olarak adlandırabileceğimiz yenileşme hareketleri bu bölgede de kendini hissettirmeye başlamıştır.⁵ Buhara'ya Ceditçilik hareketinin ilk fiili olarak girmesi Emir Abdulahad (1885-1910) döneminde gerçekleşmiştir. Çoğu alanda Rusların baskısı ile karşı karşıya kalan Abdulahad, eğitim için Rusya ve Türkiye'ye öğrenciler göndermiştir. Bunların dışında 1884'ten itibaren Osman Hoca, Mirza Abdulahad Han, Ahmet Han Mahdum, Mirza Hasan, Haşim Şayık, Kari Sıraeddin, Kasım Han, Nesir Mahdum, Abdurrauf Fitrat gibi gençler de eğitim için İstanbul'a gönderilmiştir. Eğitim için Osmanlı Devleti'ne gönderilen bu öğrencilerin sayısı 200 civarındaydı.⁶ Bu dönemde İstanbul'da Rusya Müslümanları ve özellikle de Kırım ve Kazanlı Tatar Türkleri tarafından kurulan birçok cemiyet faaliyet göstermekteydi. Türkistan'dan eğitim için gelen bu öğrencilerin burada aldıkları eğitimler ve bu cemiyetlerde edindikleri yeni düşünce ve görüşlerle ülkelerine geri dönmeleri ile Buhara'da da bazı fikri gelişmeler oluşmaya başlamıştır.⁷ Bunların yanında Batı kültürünün Ruslar ve Tatarlar aracılığıyla Türkistan'a teması, işgaller so-

* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: oguzsemanur6@gmail.com.

¹ Mehmet Saray, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, (Ankara, TTK, 2014), s. 149.

² Begali Kasimov, Milli Uyanış, (Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 2009), s. 1-3.

³ Nurettin Hatunoğlu, "Buhara'da Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SÜTAD), (2015): s. 4.

⁴ Seyfettin Erşahin, "Türkistan'ın "Verilen Bağımsızlık"tan "Alınan Bağımsızlığa" Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler", AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, XLIV/I (2003): s. 317.

⁵ Hatunoğlu, "Buhara'da Ceditçilik Hareketi...", s. 6.

⁶ Halim Taşkaya, "Abdurrauf Fitrat ve Yaş (Genç) Buharalılar Cemiyeti", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015), s. 54.

⁷ İbrahim Koncak, "Ceditçilik Hareketi ve Türkistan-Osmanlı Devleti ilişkileri", ÇKÜ Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi II/1, 2013: s. 6.

nucunda ortaya çıkan siyasi gelişmeler, umumi ticaretin gelişmesi, yazılı yayınlar, ulaşım ve iletişim araçları (demiryolu ve telgraf hatları), eğitim ve hac farızası için İslam ülkelerine giden vatandaşların buralardaki gelişmelere tanık olması ve 1905 Rus İhtilali ile İran ve Türkiye gibi ülkelerde ortaya çıkan demokratikleşme hareketleri de Buhara Emirliği'nde batılı anlamda fikir hareketlerinin başlamasına zemin hazırlamıştır.⁸ Buhara Emirliği'nin, Türkistan Genel Valiliği'nin dışında kalması ve iç işlerinde kısmen özerk bir yapıya sahip olması nedeniyle Rus kanunları ve dolayısıyla 1905 İhtilali ile gelen serbestlik durumu bu bölgede fazla hissedilememiştir. Bu durum da Ceditçilerin işini oldukça zorlaştırmıştır.⁹ Bundan dolayıdır ki Türkistan'ın kuzey bölgelerinde güney bölgelerine kıyasla yenileşme hareketleri daha hızlı yayılmıştır.¹⁰ Türkistan ve Buhara Türklerinin milli uyanışında en çok katkısı olanlar ise XVI. asırda Rus işgaline uğrayan Kazanlı Tatar Türkleri ve XVIII. asırda Rus işgaline uğrayan Kırımli Tatar Türkleri olmuştur. Zira uzun yıllar Rus hâkimiyetinde yaşayan bu Türk grupları kendilerini ticarete vermişler ve iktisadi olarak da daha iyi bir duruma gelmişlerdir. Bu iktisadi zenginlik onlara modern anlamda eğitim imkânı sağlamıştır. İlim ve kültür alanındaki bu büyük uyanış kısa zaman içinde Türkistan Türklerine de tesir ederek ilim, kültür ve siyaset alanında kendisini hissettirmiştir.¹¹ Bunlar arasında reformcu fikirleriyle ön plana çıkan Kazan Türklerinden Şehabettin Mercanî oldukça önemlidir. 1838-1849 yılları arasında Buhara'da tahsil görmüş olan Mercanî bölgenin durumu hakkında bilgiye sahipti. Onun yenileşme ve kalkınma alanındaki fikirleri de Türkistan'da çabuk yayılmıştır.¹²

Türkistan ve Buhara'daki Ceditçilik hareketlerinin başlamasında en büyük rolü oynayan etken, büyük Türkçülerden Gaspıralı İsmail Bey'in 1884'te açmaya başladığı "*Usul-i Cedit*" okullarıdır. 1883-1914 yılları arasında Kırım'ın Bahçesaray şehrinde "*fikirde, dilde ve işte birlik*" şiarı ile yayınladığı "*Tercüman*" gazetesi ise Gaspıralı'nın en güçlü ülkü silahı olmuş ve sadece Türkistan Türkleri için değil bütün Türk dünyası için milli uyanışın başlangıcı olmuştur.¹³ Usul-i Cedit okullarını tüm Türk dünyasında yaymayı hedefleyen Gaspıralı'nın 1890'lardan itibaren en fazla dikkatini çeken, Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Türkistan ile iç işlerinde özerk fakat gerçekte Rusya'nın himayesi altında olan Buhara Emirliği çekiyordu.¹⁴ Burada Usul-i Cedit programını yaymak isteyen Gaspıralı, Buhara emiri Abdulahad'ı (1885-1910) bu konuda ikna edebileceğini düşünmüş ve ilk defa Mayıs 1893'te Türkistan'a gitmiştir. Fakat Gaspıralı Buhara ve Türkistan'ın

diğer şehirlerinde Usul-i Cedit mekteplerinin açılması konusunda bir netice alamamış ve Kırım'a geri dönmüştür. Gaspıralı bundan sonra 1897 ve 1908 yıllarında tekrar Türkistan'a ziyaretlerde bulunmuştur. Bu seyahatlerden sonra Gaspıralı'nın Türkistan'da onlarca manevi öğrencisi ve destekçisi bulunuyordu. Gaspıralı'nın 1893'teki gezisinden sonra Türkistan'da yeni usulde mektepler açılmaya başlamış olması da bunun en büyük göstergesidir.¹⁵ Türkistan'da Usul-i Cedit okullarının ilki Münevver Kari tarafından 1901'de Taşkent'te açılmıştır. İki yıl sonra Muhammed Hoca Behbudi tarafından Semerkand'da yeni usulde eğitim veren ilkokul açılmıştır. XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde, milli aydınlar Türkistan'ın tüm bölgelerinde mektepler açmayı başarmışlardır. Ceditçiliği halk arasında yaymanın en büyük yolu da yayın organları olmuştur. Ceditçiler fikirlerini yaymak amacıyla Taşkent, Semerkand ve Fergana'da çeşitli dergiler ve gazeteler çıkarmışlardır. Buhara'da ilk yeni usulde eğitim veren okul ise 1902'de açılmış fakat Kadimciler ve Ruslar'ın baskıları sonucu kapanmıştı. Bundan sonra uzun süreli cedit okulu 1907'de açılmıştır. Kısa süre sonra da Gaspıralı'nın baskıları neticesinde Buhara'da 8 Ekim 1908'de ilk Usul-i Cedit okulu Mirza Abdulvahit'in evinde açılmıştır. Ceditçiler bu okulun ayakta kalabilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanabilmesi amacıyla da "*Şirket-i Buhara-i Şerif*" adlı bir şirket kurmuşlardır.¹⁶ Eski usulde eğitimi savunanlar Usul-i Cedit okullarına karşı çıkarak bu okulların dine ve hükümete karşı olduklarını iddia etmişler, Ceditçiler ise bunun tam tersini savunmuşlardır. Sonuçta birbirine düşman olan iki grup ortaya çıkmıştır: Ceditçiler ve Kadimciler. Usul-Cedit okullarının kapatılması ile ilgili tartışmalar giderek büyümüş ve Kuşbegi ile Kazikelan muhalefetin baskılarına daha fazla dayanamayarak okulların kapatılması ile ilgili fetvayı 10 Eylül 1909'da imzalamak zorunda kalmışlardır. Bu okulların hükümet tarafından kapatıldığının öğrenilmesi üzerine, öğrenciler Buhara'da Tatarlar tarafından işletilen diğer Usul-i Cedit okullarına yönlendirilmişler fakat Kadimciler bu okulların kapatılması için de hükümete başvurmuşlardır. Usul-i Cedit okullarının Ekim 1909'da tamamen kapatılması üzerine Ceditçiler farklı arayışlara yönelmek zorunda kalmışlar ve bu da Buhara'daki Ceditçilik hareketinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Böylece Yaş Buharahlılar olarak adlandırılan hareket ortaya çıkmış ve zamanla gelişmeye başlamıştır.¹⁷

Yaş Buharahlılar Hareketinin Gelişimi ve Siyasallaşması: Türkistan'da gelişen Ceditçiliğinin bir parçası olan Yaş Buharahlılar hareketi için 1910 yılı oldukça mühim bir dönüm noktasını

⁸ Hatunoğlu, "Buhara'da Ceditçilik Hareketi...", s. 7.

⁹ Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), (Ankara, TTK, 2014), s. 183.

¹⁰ Taşkaya, "Abdurrauf Fitrat ve Yaş (Genç) Buharahlılar Cemiyeti", s. 55.

¹¹ Mehmet Saray, Özbek Türkleri Tarihi, (İstanbul, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, 1993), s. 30.

¹² Baymirza Hayit, Türkistan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, (Ankara, TTK, 2004), s. 195.

¹³ Ercan Çelebi, Türkistan Milli Mücadelesi: Yaş Türkistan Dergisine Göre, (İstanbul, Hiperyayın, 2018), s. 62-63.

¹⁴ Nadir Devlet, Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist: İsmail Gaspıralı, (İstanbul, Başlık Yayın Grubu, 2011), s. 127.

¹⁵ Bekir Tümen Somuncuoğlu, "Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açısından Eğitime Yaklaşımı", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2006), s. 175-178.

¹⁶ Ebubekir Güngör, Türkistan'da Fikir Akımları, (İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), s. 157-161.

¹⁷ Hatunoğlu, "Buhara'da Ceditçilik Hareketi..." s. 11-12.

teşkil etmektedir. Çünkü 1910 yılından sonra bu hareket kavramsal bir kimliğe kavuşarak “Yaş Buharalılar” olarak anılmaya ve bu ad ile teşkilatlanmaya başlamıştır.¹⁸ Eğitim için İstanbul’a giden Buharalı öğrenciler 1910 yılında kurdukları “*Buhara Talebe Cemiyeti*” sayesinde İttihat ve Terakki partisinin önderleriyle (Enver Paşa, Niyazi Paşa vs.) birebir temas kurma imkânı bularak burada Jön Türk akımı ile tanışmışlar ve Genç Osmanlıların siyasi programının ve ideolojisinin etkisi altında kalmışlardır. Bu da Genç Osmanlılara nispetle bu harekete Yaş (Genç) Buharalılar denilmesine sebep olmuş ve bundan sonra bu isimle Türkistan’da siyasi edebiyatı yaymaya başlamışlardır.¹⁹ Başlangıçta Türkistan’ın diğer belgelerinde gelişen Ceditçilik hareketleri ile benzer amaç ve nitelikte ortaya çıkan bu hareketin gelişme dönemi olarak değerlendirdiğimiz 1910-1920 tarihleri Buhara Emirliği’nin son hükümdarı Âlim Han dönemini kapsamaktadır. Gizli şekilde faaliyetlerini yürüten Yaş Buharalılar, 1917 Şubat Devrimi’nden sonra faaliyetlerini açık bir şekilde yürütmeye ve Buhara Emirliği ile mücadeleye başlayacaklardır. 1920 yılının hemen başında ise komünist olmayan Buharalı gençler Yaş Buharalılar partisini hayata geçireceklerdir. Yani Türkistan’daki diğer Ceditçilik hareketlerinden farklı olarak, bu hareketin gelişme döneminde siyasi kimliği ağırlık kazanacak ve teşkilatlı bir muhalefet halini alacaktır. 1910-1920 yılları arasında Türkistan’da basın-yayın faaliyetlerinin gelişmesi, ıslahat taleplerinin dile gelmesi ve tüm dünyayı etkisi altına alan I. Dünya Savaşı ile 1917 Bolşevik Devrimi’nin yansımaları Yaş Buharalıları da etkilemiş ve Yaş Buharalılar hareketi bu süreç içerisinde Bolşeviklerin etkisinde kalarak devrimci bir hareket halini almıştır.²⁰

İktidara gelmeden önce reformcu bir tutum sergileyen ve ıslahatlar yapacağını, rüşveti önleyeceğini, vergi sistemini ıslah edeceğini söyleyen Emir Seyid Âlim Han böylece Ceditçilerin desteğini almış fakat iktidara geldikten sonra ıslahatlar için verdiği vaatlerin hiçbirini yerine getirmemiştir. Bunun üzerine Ceditçiler, emir tarafından aldatıldıklarını anlayarak yeraltı teşkilatlarını kurmuşlardır.²¹ Yaş Buharalıların programı liberal düşüncedeki Sünniler ve azınlıkta olan Şiiler tarafından da ayrıca desteklenmekteydi. Amaçlarını, ülkelerini demokrasiye, hürriyete ve çağdaş bir anlayışa kavuşturmak, toplum müesseselerini geliştirmek, Türkistan’da Türk ve Müslüman iktidarını sağlamak şeklinde özetleyen Ceditçiler Taşkent’te sürekli mecmualar yayınlamaya başlamışlardır.²² 1912 yılında yayınlanmaya başlayan “*Ayna*”, “*Buhara-i Şerif*” ve “*Turan*” gazeteleri de Buhara’da Ceditçilik fikrini yaymakta büyük rol oynadılar. Bu arada Abdülvahid Burhanov, Osman Hocayev, Mukamil Burhanov, Hami Hocayev gibi

isimler Buhara’da Usul-i Cedit okulları açmayı başardılar. Aynı yıllarda Buhara’da “*Maarif*” ve “*Bereket*” isimli iki kitapçı de kurulmuştur. Bu kitapçıları dışarıdan kitap ve dergi getirerek Ceditçilere fikri olarak yardımcı oluyorlardı. Fakat 1913-1914 yıllarında Buhara emirinin, Abdurrauf Fıtrat ve Ataullah Hocayev yönetimindeki Usul-i Cedit okullarını ve kitapçıları kapattırması Ceditçilere büyük bir darbe vurdu.²³ Bu okulların ikinci kez kapatılması sonucunda Abdurrauf Fıtrat ve diğer Ceditçiler Buhara’yı terk ederek diğer şehirlerde benzer okullar açmayı başarmışlardır. Buna karşın merkezden gelen fermanlara rağmen Ceditçiler okullardaki faaliyetlerine devam etmişlerdir. Halkın büyük desteğini alan bu okullar, hareketin önderlerinden Feyzullah Hocayev’e göre; “*İnkılabın gelecekteki işçilerini hazırlayan fabrikalardır.*”²⁴ Bütün dünyada köklü değişimlere sebep olan I. Dünya Savaşı’nın başladığı zamanlarda Yaş Buharalıların eğitim hareketi büyük ölçüde darbe almış fakat siyasi faaliyetleri ve mücadeleleri tüm engellere rağmen devam etmiştir. Yaş Buharalıları hareketi, I. Dünya Savaşı’nın başladığı 1914 yılı ile Rusya’da Şubat İhtilali’nin gerçekleştiği 1917 yılları arasında faaliyetlerinin kısıtlanması sebebiyle sakin bir dönem geçirmiştir.²⁵ Fakat 1917’de Rusya’da gerçekleşen Şubat ve Ekim devrimleri tüm dengeleri alt üst etmiştir. Buhara Emirliği’nin bağlı bulunduğu Çarlık Rusya’sının yıkılıp yeni bir düzene geçilmesi emirlik açısından olumsuz fakat Yaş Buharalıları açısından olumlu bir gelişmedir.²⁶ Şubat İhtilali ile ortaya çıkan en önemli gelişmelerden biri ıslahat Fermanı olmuştur. Yaş Buharalıları reform taleplerini emire bildirmek için harekete geçmişlerdir. Emir Âlim Han, Ceditçilerin ve Buhara’daki geçici Rus Hükümeti siyasi ajamı Milterin’in baskıları sonucunda 30 Mart 1917’de Hürriyet Beyannamesini neşretmiştir. 8 Nisan’da emirin ıslahatlarını desteklemek ve başka taleplerini dile getirmek için 1.000 kadar kişi gösteri yapmak için şehir merkezine yürümüştür. Ancak göstericiler emirin kuvvetleri tarafından dağıtılmış ve bir kısmı da tutuklanmıştır.

¹⁸ Hatunoğlu, “Buhara’da Ceditçilik Hareketi...” s. 12.

¹⁹ Fuat Uçar, Türk Dünyasının Parlayan Beş Yıldızı: Dış Türkler, (Ankara, Fark Yayınları, 2007), s. 171.

²⁰ Hatunoğlu, “Buhara’da Ceditçilik Hareketi...” s. 13.

²¹ Güngör, Türkistan’da Fikir Akımları, s. 161-162.

²² Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), s. 268.

²³ Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, s. 185.

²⁴ Hatunoğlu, “Buhara’da Ceditçilik Hareketi...” s. 18-19.

²⁵ Taşkaya, “Abdurrauf Fıtrat ve Yaş (Genç) Buharalıları Cemiyeti” s. 71.

²⁶ Hatunoğlu, “Buhara’da Ceditçilik Hareketi...” s. 20.

Bir kısmı ise Kağan'a kaçmaya mecbur kalmıştır. Ceditçiler burada Merkez Komitesini tekrardan organize etmişler ve yeni başkan Muhittin Mansur olmuştur. Merkez Komitesi, emir ile müzakerelerde bulunmak üzere harekete geçmiş ve 21 Nisan'da emir ile görüşülmüş fakat bir sonuç alınmamıştır. Reformistler 1917 yılını yeni bir program ve ilerisi için bir anayasa hazırlamakla geçirmişlerdir. Yeni program Abdurrauf Fitrat tarafından hazırlanmıştır. Reformistler bir taraftan da Emir Âlim Han'ı devirmek için destek aradılar.²⁷ Bu amaç doğrultusunda Yaş Buharalılar Merkez Komitesi'ni temsilen Feyzullah Hocayev ve Mirza Muhittin Mansurov 6 Aralık 1917'de Taşkent'e gelir ve burada Türkistan Halk Komiserleri Konseyi Başkanı Bolşevik F. İ Kolosev ile görüşerek emire karşı yürüttükleri mücadele için kendilerine askeri yardım yapılması talebinde bulunurlar. Neticede Kolosev'i Buhara emirine karşı askeri harekâta ikna ederler. Rus birlikleri 15 Mart'ta harekete geçer fakat bu taarruz emir yönetimini devirmek girişiminden öteye geçemez.²⁸ Bunun üzerine Taşkent Sovyeti 25 Mart'ta Buhara'nın istiklalini tanıdığını ilan etmiş ve Buhara emiri ülkedeki Genç Buharalıları büyük cezaya uğratmıştır. Ceditçiler çareyi Taşkent ve diğer şehirlere sığınmakta buldu, kaçamayanlar ise öldürüldü. Başarısızlığa uğramaları üzerine Ceditçilerin bir kısmı hareketten ayrıldı ve hareket dağılmaya başladı. İhtilal komitesi parçalandı.²⁹ Bu arada reformistler arasında komünist fikirler de yayılmaya başlamış ve Bolşeviklerden yardım alma amacı ile Rusya Komünist partisine yönelişler meydana gelmiştir. Böylece Yaş Buharalılar arasında devrimcilik fikri giderek güç kazanmış ve 25 Eylül 1918'de Taşkent'te Buhara Komünist Partisi Geçici Merkezi Komitesi kurulmuştur. Daha sonra Rusya ve Taşkent Komünist partilerinin yardımları ile "*Buhara Komünist Partisi*" (BKP) kurulmuştur.³⁰ Hareketin önderlerinden Feyzullah Hocayev, 1918 yılında Bolşevik Rusya'nın desteğini alabilmek amacıyla Moskova'ya gider ve burada hükümetle paralel çalışan Turkrespublika temsilciliğindeki Yaş Buharalılar Merkez Komitesi'nin Moskova temsilciliğinin başkanı olur. Burada bulunduğu iki yıllık süre zarfında emir yönetiminden kurtulmak için iktidarın desteğini almaya uğraşır. Hocayev 1920'de Taşkent'e dönerek burada "*Yaş Buharalı İnkılapçılar Partisi*"ni kurar. Böylece hareketin partileşme süreci tamamlanmış olur. Feyzullah Hocayev'in parti programında demokrasiye, ülkenin kendi tarihine ve milli durumuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca demokratik bir cumhuriyet, halk hâkimiyeti ve yeni adil sisteme yönelik görüşler vurgulanmıştır.³¹

Yaş Buharalılar Hareketinin İktidar Dönemi: Yaş Buharalıların desteklediği Kızıl Ordu'nun 1920'de Buhara'yı işgal etmesi ve ardından Bolşeviklerin desteği ile iktidara gelen Yaş Buharalılar hareketinin emirlik yerine kurulmuş olan Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'ni 1924 yılına kadar idare ettiği süreç hareketin iktidar dönemi olarak gösterilebilir.³² 1918'den itibaren Buhara Emirliği'ni hâkimiyet altına almak isteyen Sovyet Rusya, Buharalı Ceditçilerin yani Yaş Buharalıların yardımlarıyla emeline ulaşacak ve Buhara'yı işgal hareketi, "*Buhara ihtilaline yardım etmek*" şeklinde gerçekleştirilecektir.³³ Neticede General Frunze, 28 Ağustos 1920'de Kızıl Ordu birliklerine Buhara'ya giriş emrini vermiştir. Kızıl Ordu yıldırım harekâtı ile 1 Eylül'e kadar birçok şehri işgal etmeyi başardysa da Buhara'ya yapılan saldırılar sonuç vermemiştir. Ancak Frunze, 1 Eylül'de ne pahasına olursa olsun Buhara'yı işgal için kesin emri verdi ve 2 Eylül'de Buhara işgal edildi. Emir Âlim Han ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Böylece Buhara Emirliği'ndeki Sovyet ve reformist İhtilali gerçekleşmiş oldu.³⁴ 6 Ekim 1920'de ise Buhara'nın I. Halk Kongresi'nde "*Buhara Halk Cumhuriyeti*" kesin olarak ilan edilmiştir. Bundan sonra hareketin önderleri olan Abdulvahid Burhanov, Mukammil Burhanov, Sadreddin Ayni, Abdurrauf Fitrat, Feyzullah Hocayev, Osman Hocayev, Ataulah Hocayev, Abdulkadir Muhittinov, Musacan Saidcanov gibi isimler işgal sonrası kurulan Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin yönetim kadrolarına dâhil olmuşlardır. Sovyetler böylece gerçek amaçlarını bir süre açığa vurmamışlar ve Yaş Buharalılar ile hareket etmişlerdir.³⁵ İşgalden sonra Buhara'nın hâkimiyeti, "Geçici Bütün Buhara İnkılabı Komitesi"nin eline geçmiştir. 11 Eylül 1920'de ise Yaş Buharalı İnkılapçılar Partisi dağılmış ve parti üyelerinin birçoğu Feyzullah Hocayev'in başkanlığındaki Buhara Komünist Partisi'ne geçmiştir. Bunu da Yaş Buharalıların kurumsal kimliklerini kaybetmelerine

²⁷ Çelebi, *Türkistan Milli Mücadelesi...*, s. 140-141.

²⁸ Veli Savaş Yelok, "Feyzullah Hocayev ve Cedit Hareketi", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkanı Ajansı (TDKB)*, (2014 Mayıs): s. 426. (erişim 13.03.2019)

²⁹ Çelebi, *Türkistan Milli Mücadelesi...*, s. 141-142.

³⁰ Hatunoğlu, "Buhara'da Ceditçilik Hareketi..." s. 23-24.

³¹ Yelok, "Feyzullah Hocayev ve Cedit Hareketi", s. 426-427.

³² Hatunoğlu, "Buhara'da Ceditçilik Hareketi...", s. 25.

³³ Alâeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan*, (İstanbul, Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi, 1997), s. 336.

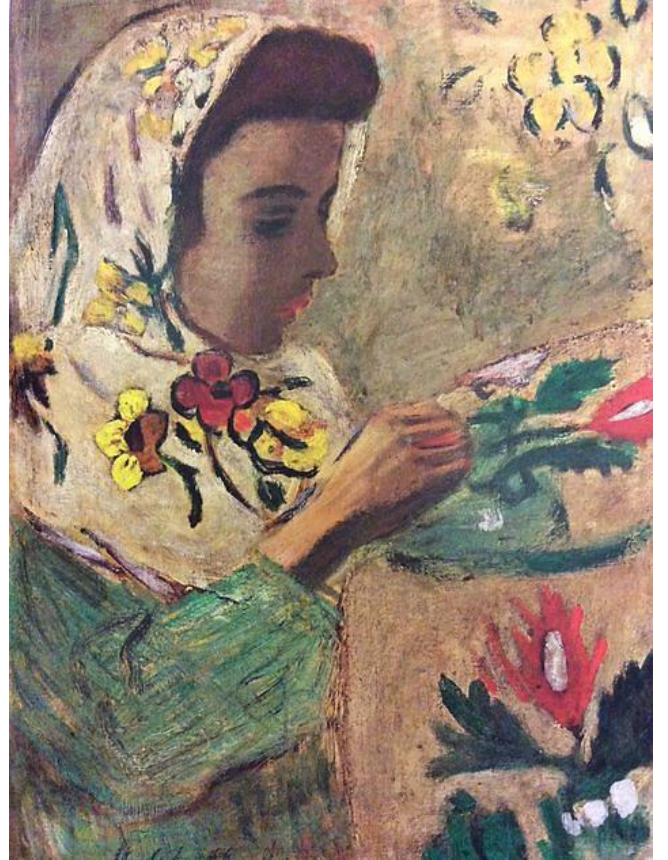
³⁴ Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 264.

³⁵ Hatunoğlu, "Buhara'da Ceditçilik Hareketi..." s. 26.

sebepe olan olay olarak gösterebiliriz. Buhara Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından komiteler arasında yapılan ve Rus temsilcilerin de dâhil olduğu toplantıda yasama organı olan “*Bütün Buhara İnkılabı Komitesi*” ve “*Halk Nazırlar Şurası*” (Cumhuriyet Hükümeti) kurulmuştur. Toplantıda alınan bazı kararlar ise Sovyetlerin reformistlere yaptığı yardımın işgale dönüşünün kesin bir kanıtıdır. Bu kararlar şöyledir: Kızıl Ordu'nun işgal edilen Buhara'da bir süre kalması ve ihtiyaçlarının karşılanması, yapılan savaş ile ilgili organlar ve Buhara'daki harbi unsurların Sovyet idaresine bağlanması, Buhara emiri ve o dönemdeki idarecilerin, tüccarların, din adamlarının, zenginlerin ve vakıfların mallarına el koyulması.³⁶ Sovyetlerin bütün bu baskılarına rağmen Buhara Hükümeti kısa süren ömründe oldukça önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Milli bir ordunun kurulması için çalışılmış, resmi devlet dili Farsça yerine Türkçe olarak kabul edilmiş, kapitülasyonlar kaldırılmış, milli para basımına tekrar başlanmış ve Buhara'da yeni okullar açılmıştır. Ankara Hükümeti ile de yakın temaslar kurulmuş ve 1921'de eğitim için Buhara'dan Türkiye'ye öğrenciler gönderilmiştir.³⁷ Fakat Sovyetler zamanla Buhara Hükümeti üzerindeki baskısını daha da arttırmış ve duruma karşı çıkan idareciler görevlerinden azledilmiştir. Tüccarlar, zenginler ve eski idareci kadro seçme ve seçilme hakkından mahrum bırakılmıştır. Bu durum görevlerinden uzaklaştırılan Yaş Buharalıların bir kısmının “*Basmacılar*” adı verilen Rus karşıtı silahlı güçlere katılmasına sebep olmuştur.³⁸ Neticede Buhara Milli Devleti 1920-1922 yılları arasında yaşayabilmiştir. Bu tarihten sonra yani 1922-1924 yılları arasında ülke Rusya Komünist Partisi'ne bağlı olan Buhara Komünist Partisi tarafından yönetilmiştir. Bolşeviklerin sömürge iktidarına son vereceklerine, halklara özgürlük vereceklerine ve eşitlik sağlayacaklarına dair vaatlerine inanan Yaş Buharalıları boş vaatlerle kandırıldıklarını geçte olsa ileride göreceklerdir. Bütün bu vaatler sonucunda sözde bağımsız bu iki ülkenin yaptığı anlaşmalar Buhara Halk Cumhuriyeti'ni zamanla maalesef Sovyetlerin uydusu ve sömürgesi bir devlet haline getirmiştir. Buhara Halk Cumhuriyeti 1924'te “*Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti*” olarak ilan edildi ve Buhara topraklarının yeni teşkil edilecek Özbekistan ve Türkmenistan Sosyalist Cumhuriyetlerine katılmasına karar verildi. Nihayet 1924'te Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ortadan kaldırıldığı kesin olarak ilan edildi. Buhara Hükümeti iki yıl yaşayabilmesine rağmen hürriyet mücadelesi 1934 yılına kadar devam etmiştir. Uzun yıllar Buhara'nın demokrasi ve hürriyete kavuşması için uğraşan Yaş Buharalıları milliyetçilikle ve halk düşmanlığıyla suçlanmış ve birçoğu da Stalin döneminde kurşuna dizilerek öldürülmüştür.³⁹

Sonuç: Türkistan coğrafyasında ilim ve kültür temelli ortaya çıkan Ceditçilik hareketinin ayrılmaz bir parçası diyebileceğimiz Buhara Emirliği'ndeki Yaş Buharalıları hareketi Türkistan tarihinin en mühim konularından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütünün bir parçası olmasına rağmen Buhara Emirliği'nde yaşanan bazı sosyo-kültürel durumlar, emirlik yönetimi ve buna karşılık ülkede demokrasi arayışı, emirlik üzerindeki Sovyet hâkimiyeti gibi nedenlerden ötürü Yaş Buharalıları hareketi diğer bölgelerdeki Ceditçilik hareketinden farklı olarak belirgin bir siyasi nitelik kazanmış ve Buhara Emirliği'nin son dönem tarihine damgasını vurmuştur. Yaş Buharalıların yenileşme talepleri ve hürriyet yolundaki çalışmalarının emirlik tarafından bir tehdit olarak algılanması ve buna karşılık Ceditçilerin baskı altına alınması onları Bolşeviklerle işbirliğine sevk etmiş ve bu durumda Buhara Emirliği'nin tarihine yön verecek gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur.

Malik AKSEL, Ressam 1901-1987

³⁶ Nurettin Hatunoğlu, “Azat Buhara Gazetesinde Yayınlanan Karikatürlerin Buhara Halk Cumhuriyeti'nin Sovyetleştirme Sürecine Yansımaları”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi/Journal of Turkish History Researches*, I/I, Zonguldak 2016: s. 121-122.

³⁷ Çelebi, *Türkistan Milli Mücadelesi*, s. 146-147.

³⁸ Hatunoğlu, “Buhara'da Ceditçilik Hareketi...”, s. 28.

³⁹ Çelebi, *Türkistan Milli Mücadelesi*, s. 146-147; Hatunoğlu, “Buhara'da Ceditçilik Hareketi...” s. 28.

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE HATUN/KADIN VE SİYASETTEKİ ROLÜ

Emine AKARSU*

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Giriş: Türk tarihi boyunca kadın ve erkeğin toplumdaki yeri ekonomik, siyasi, dini, sosyal ve kültürel değerlere bağlı olarak değişiklik arz etmiştir. Toplumsal bağlamda erkeğin yokluğunda kadın tüm sorumlulukları üstlenebilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nde kadının devlet erkânıyla birlikte saygın ve etkili bir konumu vardı. Büyük Selçuklu devletinde hatun; siyaset ilmine sahip ve hükümdar olmadığı zaman devlet idaresini yönetecek erdemliliğe sahipti. Bu dönemde hatunlar devlet işlerini hükümdar ile birlikte takip eder ve önemli konularda istişare ederek, kendi düşüncelerini beyan edebilirlerdi. Büyük Selçuklu Devleti'nde hatunların savaşa katılmaları ve savaşta düşmana karşı mücadele etikleri kaynaklar tarafından aktarılmıştır. Örneğin; Altuncan Hatun'un Bağdat seferine çıkması, eşi Tuğrul Bey'i kurtarması Selçuklu Devleti'nin yeniden siyasi bütünlüğünün korunmasında, Altuncan Hatun'un siyasetteki ilminin bir başarısının örneğidir. Biz bu tebliğimizde, Büyük Selçuklu Devleti'nde hatunların devlet üzerindeki siyasi etkilerini, siyasi nüfuzlarını hangi şekilde kullandıklarını ve devlete karşı yapmış oldukları faaliyetleri, bunun olumlu ve olumsuz sonuçlarını ele alarak değerlendirmeye çalışacağız.

Altuncan Hatun: Tuğrul Bey'in siyasi olarak kaynaklarda varlığını hissettiren eşi Altuncan Hatun, temiz ahlakının ve bilgili biri olmasının yanı sıra vatan kutsiyetinin vermiş olduğu maneviyatıyla hareket ederek kendi öz oğluna karşı cephe alışıyla Selçuklu hanedanının saygısını kazanmış ve sözüne itibar edilen bir hatun olarak anılmıştır. Selçuklu Devleti'nin birliğinin sağlanmasında Altuncan Hatun'un ileri görüşlü siyaset erbabı bir kadın olması ile göze çarpmaktadır. Tuğrul Bey, Altuncan Hatun'un fikriyatına önem vermiş ve aldığı kararlarda da onun düşüncesine ehemmiyet vermiştir.¹

Altuncan Hatun'un Selçuklu Devleti'ndeki siyasi rolü, İbrahim Yınal'ın Arslan Besasiri ile işbirliği içinde iken Selçuklu Devleti'ne fitne tohumu inşası sırasında Altuncan Hatun'u bu

komployu bozarken görmek mümkündür. Arslan Besasiri'den destek alarak Tuğrul Bey'e, isyan girişiminde bulunan İbrahim Yınal Hamedan'a hareket etmiştir. Bu durumu öğrenen Tuğrul Bey, hiç vakit kaybetmeden yola çıkmış ve bölgedeki hâkimiyeti sağlamak için Hamedan'a gitmiştir. Bu esnada eşi Altuncan Hatun'a durumu haber verip, Bağdat'ta gitmelerini söylemiştir.² Tuğrul Bey, Hamedan'a İbrahim Yınal kuvvetlerinden önce ulaşarak gereken hazırlıkları yapmıştır. İbrahim Yınal'ın askeri nüfuzunun fazla olması hasebiyle Tuğrul Bey, Hamedan önünde bozguna uğramıştır.³ Tuğrul Bey'in Hamedan'da mağlup olduğu haberi Bağdat'ta ulaşınca Sultanın eşi Altuncan Hatun, oğlu Enüşirvan ve vezir Kündüri ile Hamedan'a gitmek istemişler fakat Abbasi Halifesi buna razı olmayarak halife merkezi olan Bağdat'tın savunmasız kalacağını ve tekrar Büveyhi tehlikesinin çıkmasından korktuğu için ordunun dışarı çıkmasına izin vermemiştir.⁴ Hatta Tuğrul Bey'in esir edilmesinin yanı sıra öldürüldüğü söylemlerde ortaya çıkmıştır. Bu olaylar gelişirken Altuncan Hatun'un oğlu Enüşirvan için vezir Kündüri, Selçuklu tahtına Enüşirvan'ı geçirmek için Halifeyle istişare ederek, Halife'nin fikrini almış Halife de bu durumun gizli tutulmasını söylemiştir.⁵ Durumu fark eden Altuncan Hatun, Küdüri ve onunla birlik içinde olan oğlu Enüşirvan'ı yakalatıp cezalandırmak istemiş fakat onlar Bağdat'ın batı kesimine kaçarak Dicle Köprüsünü tahrip ederek şehre zarar vermişlerdir. Altuncan Hatun, Enüşirvan'ı bu olayın neticesinde tutuklanmasına karar vermiştir.⁶ Altuncan Hatun, Oğuzlar ile birlikte askeri teçhizatı tamamlayarak Tuğrul Bey'i esaret hayatından kurtarmak için Hamedan'a gitmiştir.⁷ Altuncan Hatun'un askeri birliğinin yanı sıra doğudan Çağrı Bey'in oğulları ve Ertaş'ın oğulları amcaları Tuğrul Bey için onlarda Hamedan'a gitmişlerdir.⁸ Yaşananların sonucunda Selçuklu Devleti'nin düzeni yeniden sağlanmış ve İbrahim Yınal bu muharebeden yenik çıkarak yay kirişiyile öldürülmüştür.⁹

* Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: emine.akarsu19@gmail.com.

¹ Mehmet Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, MEB, İstanbul, 1976, s.72.

² Sibt İbn'ul Cevzi, Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK Yay., Ankara, 2011, s. 72.

³ Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, El-Muntazam Fi Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485=1038-1092), Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK Yay., Ankara, 2014, s.35.

⁴ Sibt İbn'ul Cevzi, Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular, s.48.

⁵ Sibt İbn'ul Cevzi, Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular, s.66.

⁶ Sibt İbn'ul Cevzi, Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular, s.50.

⁷ Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, El-Muntazam Fi Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular, s.35.

⁸ İbnü'l-Esir, El-Kamil Fit Tarih, VIII, s.201.

⁹ Mehmet Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, s.63.

Ümmü Kıpçak Hatun: Alparslan'ın eşi olan Ümmü Hıfçak (Ümmü Kıpçak) Hatun'u Amidülmülk'ün devlet merkezinden alınmasının akabinde, Amidülmülk pişmanlığını dile getirmek için Ümmü Kıpçak Hatun'un yanına gitmiş ve hatunun eteğine yapışıp hizmet ve ululamada bulunmuş ve Hatun'dan "*Kendisinin affi için Sultan'a mektup yazmasını*" istemiştir. Hatun mektubu yazmış ve "*Kendisinin ve çocuğunun himayesine sığınmış olan Amidülmülk'ü affetmesi*" konusunda eşi Alparslan'a mektup göndermiştir.¹⁰ Fakat Alparslan mektuba itibar etmeyerek vezirin infaz etmiştir. Bu durum bize sultanların çevresinde yaşanan siyasi olaylar üzerinde hatunların siyasi meselelerde söz sahibi olduğunun kanıtıdır. Ümmü Kıpçak Hatun hakkında siyasi olarak bilgiler kısıtlı olup elde ettiğimiz bilgiler bu şekildedir.

Gevher Hatun: Gevher Hatun¹¹ ve Erbasan'ın evliliğinin ardından Tuğrul Bey zamanında Erbasan'a önemli yetkiler ve görevler verilmiştir. Bu durum Alparslan zamanında da devam etmiştir. Fakat nedeni bilinmeyen bir durumdan ötürü aralarının açıldığı Erbasan'ın, Alparslan'ın kardeşi olan Kavurd'un yanına gitmesi neticesinde Gevher Hatunu da eşinin yanına gitmesi ve Erbasan ve Kavurd'un niyetlerini öğrenip bilgi vermesini Alparslan, Gevher Hatun'dan istemiştir. Fakat bu sırada eşi Erbasan'ın Kavurd'un yanından ayrıldığı bilgisi gelince durum gerçekleşmemiştir.¹² Gevher Hatun'la yaşanan bu ilişkiler, Melikşah döneminde farklı bir boyut kazanmıştır. Melikşah'ın halası olan Gevher Hatun'dan belli bir miktar alınan borç paranın ödenmesi vakti geldiğinde, ödenmemesi üzerine Gevher Hatun, Vezir Nizamülmülk'e tehdit ederek ve yapılan kötü davranışlarına karşın, Anadolu'da eşinin başında bulunduğu Türkmenlere katılacağını açıklamıştır. Bu sırada Kavurd'un öldürülmesi üzerine kendi hayatından endişeye kapılan Gevher Hatun, Nişabur çevresini yağmalamıştır.¹³ Nizamülmülk yaşanan gelişmeleri Melikşah'a bildirerek, "*Onun öldür, aksi takdirde o bizim başımıza büyük bela açar*"¹⁴ diyerek Melikşah'ı durumu izah etmiş devletin geleceğini öne sürerek Gevher Hatun'un öldürülmesi konusunda Melikşah'ı ikna etmiştir. Sultan, 200.000 askeri birliği Gevher Hatun'un peşinden göndermiştir. Fakat buna gerek kalmayarak Hatun maiyetindeki askerler tarafından öldürülmüştür.¹⁵ Gevher Hatun'un öldürülmesinden ardından Hatun'un, otağını, mal ve parasını hepsini sultan Melikşah'a götürmüşlerdir.¹⁶ Gevher Hatun'un yağmalarda bulunması askeri ve siyasi nüfuzunun gücünün varlığının ispatıdır.

Terken (Celaliye) Hatun (Melikşah'ın Eşi): Büyük Selçuklu tarihinde hatun deyince direk akıllara gelen Melikşah'ın eşi Terken Hatun, Selçuklu Devleti'nin siyasi hayatında önemli işlere imza atmıştır. Terken Hatun, hem Melikşah'ın sağlığında hem Melikşah'ın vefatından sonra siyasi ve askeri alanda yetkileri en mükemmel şekilde kullanan Selçuklu hatunu olmuştur. Karahanlı soyundan olması hasebiyle nüfuzlu ve Sultan nezdinde kudret sahibiydi. Terken Hatun'un kendine ait divanı olması, idari işlerinde memurlara sahip olması, emrinde ordusunun olması ve resmi işlerinde veziri olması¹⁷ Terken Hatun'un sahip olduğu güç, kendisini devlet idaresinde kudretli hale getirmiştir. Terken Hatun'un bu yetkilerini örneklendirebileceğimiz olaylardan bahsetmek gerekirse, kızı Mahmelek Hatun¹⁸'u Abbasi halifesine verirken kullandığı güç, Melikşah ile Nizamülmülk'ün arasındaki etkisi, Berkjaruk ve oğlu olan Mahmud'un taht mücadelesinde siyasi ihtirasları akıllara gelmektedir. Sultan Melikşah kızı Mahmelek Hatun'un evlenmesindeki yetkiyi eşi Terken Hatun'a bırakmıştır.¹⁹ Dönemin veziri olan Nizamülmülk'te bu konu hakkında gelen kişileri Terken Hatun'a yönlendirmiştir. Netice itibariyle Terken Hatun durumu değerlendirerek Abbasi halifesine bazı şartlar sunarak Mahmelek Hatun'u vermiştir. Bu evlilikten Cafer el-Muktedi adında bir melik doğmuştur. Terken Hatun daha sonraki yıllarda kendi oğlu Mahmud'un Selçuklu Devleti'nin başına geçirebilmek için torunu olan Cafer'i Abbasi halifesine karşı kullanmıştır.

Melikşah ise bunun üzerine Nizamülmülk'e aracı göndererek siyasi alanda kim yetkin sen mi ben mi? diye sormuştur. Vezirin verdiği cevap ise, "Sultan'a söyleyiniz! Senin nail olduğun makam benim fikrim ve almış olduğum önlemler sayesinde. İster misin ki bulunduğu yerden hokkannın ve tacının alınmasını emredebeyim? Devlet bu taç ve divitle ortadan kalkar." diyerek Melikşah'a karşı sert beyanlarda bulunmuştur.²⁰ Bu durum Melikşah ve vezir Nizamülmülk'ün arasındaki açıldığının göstergesidir. Terken Hatun'un ise siyasi ihtiraslarının gerçekleşmesinde engel gördüğü Nizamülmülk'ün devlet idaresinden uzaklaştırmak adına yapmış olduğu faaliyetler tam anlamıyla neticeye ulaşmasa da sarsıntılara yol açmıştır. Yaşanan gelişmelerin sonucunda Nizamülmülk'ün fedailer tarafından öldürülmesi,²¹ Terken Hatun'un siyasi yoldaki engelini kaldırmıştır. Hakikaten Nizamülmülk'ün dediği gibi divitin kalkmasıyla Melikşah'ın tacı da kısa bir süre sonra tarih sahnesinden çekilmiştir. Daha sonra Terken Hatun, Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu varisi olarak kendi oğlu

¹⁰ Sibt İbnu'l Cevzi, Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular, s.145.

¹¹ Gevher Hatun, Çağrı Bey'in kızı ve Alparslan'ın da kız kardeşidir.

¹² Sibt İbnu'l Cevzi, Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular, s.136.

¹³ Sibt İbnu'l Cevzi, Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular, s.199.

¹⁴ Bülent Kaçın, Selçuklu Hatunları, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017, s.25.

¹⁵ Aydın Usta, Doğunun ve Batının Hâkimleri Selçuklular, Yeditepe Yay. İstanbul, 2018, s.84-85.

¹⁶ Bülent Kaçın, Selçuklu Hatunları, s. 25-26; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ötüken Yay., İstanbul, 1993, s.201.

¹⁷ Rahvendi, Rahat-üs sudür ve ayet-üs-sürür, s.130-131; Zekeriyâ Kitapçı, Abbasi Hilafetinde Türk Hatunları Selçuklu Sultanları, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1994, s.161.

¹⁸ Mahmelek Hatun bazı kaynaklarda Melikşah'ın kız kardeşi olarak geçmiştir. Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini, Tarih-i Güzide, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay. Ankara, 2018, s.352.

¹⁹ Zekeriyâ Kitapçı, Abbasi Hilafetinde Türk Hatunları Selçuklu Sultanları, s.161.

²⁰ İbnü'l Esir, El-Kamil Fit Tarih, X, s.192.

²¹ Nizamülmülk'ün ölümünde kaynaklar fedailer tarafından öldürüldüğü hakkında hemfikirlerdir. Rahvendi, Rahat-üs sudür ve ayet-üs-sürür (Gönüllerin rahatı ve sevinç alameti), s.132. Kaynakların bir kısmı da Ebu Ganaim ve Terken Hatun'un buyruğuyla öldürüldüğü hakkında bilgiler mevcuttur. Kama al-Din İbn al-'Adim, Buğyat at-Talab fi- Tarih Halab (Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleleri), Haz., Ali Sevim, TTK Yay., Ankara, 2011, s. 72.

olan Mahmud'u tahta geçirmek için uğraşmış ve Zübeyde Hatun'un oğlu olan Berkyaruk'un büyük olması nedeniyle Selçuklu varisi olarak onun uygun görülmesi, Terken Hatun'u Nizamülmük'ün taraftarlarıyla karşı karşıya getirtmiştir. Zübeyde Hatun'un tarih sahnesinde ismi ise oğlu Berkyaruk ve Mahmud ile taht mücadelesi esnasında kaynaklar tarafından zikredilmektedir. Terken Hatun'un Azerbaycan emiri İsmail b. Yakuti ile işbirliği yapması ve düzenlenmiş olan planda ise Terken Hatun'un İsmail b. Yakuti ile evleneceği vaadini vermiştir. Bu vaadin gerçekleşmemesi üzerine İsmail b. Yakuti kız kardeşi olan Zübeyde Hatun'a sığınmıştır. Terken Hatun Suriye'de bulunan Tacü'd-devle Tutuş'a da aynı vaade bulunmuş ve bu vaat kabul gördüğünde, Selçuklu hazinesinden faydalanarak gerekli hazırlıkları yapmıştır. Fakat bu sefer de Hatun, çaresi bulunamayacak kadar vahim olan ecel ile karşı karşıya gelmiştir.²² Büyük Selçuklu Devleti'nde şüphesiz siyasi alanda en etkin olan kadın Terken Hatun olmuştur. Gerek bünyesinde bulunan siyasi nüfuzuyla gerek devletin içerisindeki faaliyetleriyle devleti sarsmış ve devleti kaosa sürüklemiştir. Terken Hatun'nun girişmiş olduğu bütün entrikalara rağmen Berkyaruk Selçuklu tahtına oturmuştur.

Gevher Hatun: Devrin etkili hatunlarından biride Muhammed Tapar'ın eşi Gevher Hatun'dur. Gevher Hatun, Azerbaycan Meliki Kutbeddin İsmail'in kızıdır. Muhammed Tapar, Gevher Hatun'a Tebriz ve Azerbaycan meliklerine ait olan yerleri hâkimiyeti altına alarak eşine vermiştir. Gevher Hatun ise bu yerlerin idaresi için teşkilat kurarak başına vezir getirmiştir.²³ Gevher Hatun'un divan teşkilatı ile askeri gücü ve siyasi güce sahip olduğu anlaşılmaktadır. Muhammed Tapar'ın hastalığa yakalanınca bu hastalığın sebebi olarak Gevher Hatun'un sihir yaptırdığı söylentisi ortaya çıkmış ve bunun etkisinde kalan Muhammed Tapar, Gevher Hatun'a gözlerine mil çektirerek eve hapsedmiştir. Daha sonra emir vererek boğdurularak öldürülmüştür. Muhammed Tapar ve Gevher Hatun'un aynı günde²⁴ birinin eceliyle birinin insan eliyle öldürülmesi dikkat çekicidir. Mateos'un kayıtlarına göre, Muhammed Tapar, Gevher Hatun'u Sultan Sencer ile evlenerek çocuklarını saltanattan mahrum eder gerekçesiyle öldürttüğünü²⁵ yazmıştır.

Terken Hatun (Sultan Sencer'in Eşi): Sultan Sencer'in eşi olan Terken Hatun, Batı Karahanlı Arslan Han Muhammed b. Süleyman'ın kızıdır. Terken Hatun'un üstün vasıflarının yanı sıra at üstünde yetişmiş önemli Selçuklu hatunudur. Terken Hatun'un Sultan Sencer ile birlikte yapılan savaşlara iştirak etmesi, "*Yeryüzü Melikesi*" olarak anılması, kendisine ait

divan teşkilatı ve ikta'lara sahip olması, şahsına ait askeri nüfuzunun olması²⁶ siyasi hayata yetkinliğini göstermektedir. Terken Hatun 1141 yılında vuku bulan Katvan Savaşına iştirak etmiş ve savaş sonucunda esir düşmüştür. Sultan Sencer, esir düşen eşi için Karahıtaylara belli bir miktar fidye ödeyerek Terken Hatun'u esir hayatından kurtarmıştır.²⁷ Terken Hatun ve Sultan Sencer'in Oğuzlara esir düşmesiyle birlikte Terken Hatun kısa bir süre sonra yaşamını yitirmiştir.²⁸

Sonuç: Ele aldığımız hatunların askeri ve siyasi meselelerde aktif rol oynamaları Selçuklu Devleti'nde İslamiyet öncesi Türk kültürünün bir yansımasıdır. Selçuklu toplumundaki beraberlik genel bir ifade ile erkek-kadın ayrımından ziyade, birlik ve beraberlik yolunda fikirler, ortak görüş halinde hayata geçirilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti bünyesinde incelemiş olduğumuz kaynaklar ışığında genel olarak baktığımızda hatunların devlet bünyesine hem yararlı hem de devlete karşı sarsıcı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Altuncan Hatun'un siyasi hayata yapmış olduğu akıllıca davranışları Selçuklu Devleti'ni ayağa kaldırırken, Terken Hatun'un sergilemiş olduğu siyasi ihtirasları devleti hem karışıklığa itmiş hem de devletin giderek zayıflamasında etkili olmuştur. Terken hatun için bir önlem alınmayışı, Büyük Selçuklu Devleti'ne etkileri açısından önemlidir. Terken Hatun'un siyasi ihtirasları devleti ekonomik ve siyasi güç olarak da geriletmiştir. Nizamülmülk, Terken Hatun'un devlet bünyesinde sergilemiş olduğu davranışların neticesinde, devlet idaresine zarar vermesinden dolayı kadınların siyasi ve askeri alanda geri durmasını telkin etmiş ve daha sonraki dönemlerde de kadınların siyasi alanda geride kaldıkları görülmektedir. Terken Hatun siyaset ilmini ve ihtiraslarını Büyük Selçuklu ailesi üzerinde kullanmayıp Berkyaruk ile birlikte hareket etmiş olsaydı Büyük Selçuklu devleti adına bugün olumlu gelişmelerden bahsedilebilirdi. Netice itibarıyla Türk tarihinde kadın temiz kutsal ve güzel ahlakıyla anılmıştır. Türk kadını gerektiği zaman savaş meydanına inmiş ve cesaretiyle düşmana karşı korkusuzca savaşmıştır. Türk tarihinde önemli dönüm noktası olan Selçuklu Devleti, İslamiyet'in kabulüyle birlikte dinin getirmiş olduğu yeniliklere rağmen Kadın, askeri, siyasi, sosyal, kültürel ve dini hayata aktif rol olarak ülkesine katkı sağlamıştır.

²² Terken Hatun'un ölümü hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Bk. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 228.

²³ Havva Selçuk, "Selçuklularda Kadınların "Hatun" ve "Paşa" Unvanını Kullanması", Selçuklu Kültür ve Medeniyet Bildiriler II, Eylül 27-30, TTK Yay. Ankara, 2014, s. 50.

²⁴ Abdülkerim Özeydin, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi, TTK Yay. Ankara, 1990, s.150.

²⁵ Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev., H. Andreason, TTK Yay., Ankara, 1987, s. 262-263.

²⁶ Osman Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s.315.

²⁷ Osman Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 243-244.

²⁸ Bülent Kaçın, Selçuklu Hatunları, s.131.

TARİHİ SÜREÇTE TİBET'TE BUDİZM'İN YAYILIŞI VE ASYA TARİHİNDEKİ ÖNEMİ

Kağan ERTAN*

Kırklareli Üniversitesi

Giriş: Her millet tarihin içinde belirli çağlarda çevrelerindeki şartlar neticesinde liderleri veya halkın ta kendisi tarafından radikal kararlar almayı mecbur kılmıştır. Bu kararlar gelecek için belki iyi belki kötü olsa dahi temelinde artık o milletin hikâyeleri için yeni bir sayfa açar. Artık atalarının yollarını terk ederler, kendilerini bilinmez sorularla ve bulutlarla dolu geleceğe adım atarlarken bulurlar. Bundan sonra hiçbir şey eskilerde olduğu gibi olmayacaktır ve bu yaptıkları için kendilerinden sonraki nesiller tarafından iyi veya kötü hatırlanacaklardır. Üstelik bu etki sadece kendilerinde olmayacak çevrelerine de bu etkiyi yansıtacaklardır. Tibet milleti, Orta Çağ içinde bu sürecin örneklerinden biridir.

Budizm'in Tibet platosuna ilk geldiği zaman Tibetlilerin belki de tarihlerindeki en önemli figür olan Srong-brtsan sgam-po zamanındadır. Bazı görüşler ilk nüfuzun bu imparatorun uzak atası olan Lha to to ri'ye bağlasa da ilk Srong-brtsan sgam-po döneminde somut gelişmelerin başladığını görürüz.¹ Bu imparator zehirlenen babasından aldığı iç karışıklıklarla dolu olan imparatorluğu hem bürokratik hem de kültürel olarak imparatorluk kimliğine girmesini sağlamıştır. Aynı zamanda bu devir Budizm'in bu topraklara girmeye başlamasının ilk devirleridir. Srong-brtsan sgam-po hâkimiyetini sağlamlaştırmak için askeri sert tedbirler almıştır. Bunun en büyük örneği ise Çinli prenses Wen-Ch'eng ile evlenebilmek için Çin'in bir eyaletine saldırmasıdır.² Askeri yöntem kadar evlilik yöntemini de kullanan bu imparator birçok evliliğin belki de en önemlileri Nepalli gelin Bhrikuti ile yukarıda bahsettiğimiz Çinli gelin Wen-Ch'eng'dir. Bu iki evlilik sonucu Tibet siyasi olarak Nepal'in vassallığını kazanmıştır, Çin'den ise birçok kültürel gelişmenin yanında Budizm'in Tibet platosunda yayılmasında kendileri ile beraber gelen Budist rahipler ve el yazma eserleri bu dinin yayılmasındaki ilk tohumu atacaktır. Bu prenseslerden biri hayatta yapılan iyilikler ve bir

varlıktan ötekine geçiş aracılığıyla aydınlanmaya ve teslimiyete varan aşamalı yolu salık veren Hindu Budizmini yayan, diğer prenses fiziksel ve mantıksal etkinliğin insanın kendi doğasında Buda'yı bulmasını engellediğini ve bu etkinliklerin tamamen terk edilmesi ve yaşamsal her türlü eser ve faaliyetin ortadan kaldırılışıyla aydınlanmaya ulaşıldığını ileri sürer. Ek olarak bu dönemde Tibet Budizminin etkisine Çinli prenses sayesinde Konfüçyüsçü hatta Taocu etkinin girmiş ve Tibet'te ilk stupalar dikilmeye başlamıştır.³ Ayrıca Çinli eşi için bugün hala Tibet'in kutsal başkenti olan Lhasa(Tanrıların şehri) şehri kurdurttu, eşleri için manastırlar ve tapınaklar da kurdurttuğu gibi Budist mukaddes kitaplarını Tibetçeye çevirtti.⁴

Tabii ki Budizm bu coğrafyaya girmeye başlarken bu halkın eski inanışları ile mücadele etmesi gerekiyordu. Bu zamanda Tibetlilerin neye inandığı veya Budizm öncesi Tibet inanışının ne olduğu büyük bir tartışma meselesidir. Bu dinin hangi dinlerden etkilendiği, hatta bu dinin adının ne olduğu dahi bir tartışma meselesidir. Çoğunluk bir grup bu dini Bön diye adlandırırken, Jean-Paul Roux bu dinin XI. yy'da Tibet coğrafyasına geldiğini, asıl dinin adının ise Gcüg(İnsan dini) olduğunu öne sürer.⁵ Alfred Stein da bir insan dininden bahseder ama bu dinin Bön ve Budizm'in yerel inanışları kendi içine almasından dolayı kendisine bir ahlak anlayışı kaldığını söyler.⁶ Son olarak Per Kvaerne de bu din sorununu *chos* ve Bön olarak adlandırır ve *chos* ile Bön arasındaki farkı *chos*'un Hint Budizm ile olan bağımlı öne çıkarır ve Budizm öncesi öğeleri de içinde barındırırken, Bön dini dinsel olarak değil siyasi olarak Budizm öncesi dinsel geleneğe bağlayan tüm öğeleri öne çıkarmayı amaçlar.⁷ Ayrıca yine Alfred Stein'in yazdığına göre Bön rahipleri Bönplar Antik Tibet'te rahip türünde tek örnekti, Bön dini ise Antik Tibet'te dini unsurların olduğu tek dindi.⁸ Bu tartışmaya rağmen her iki ayrı taraf kralın mutlak

* Kırklareli Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: kaganertan96@gmail.com.

¹ Guiseppe Tucci, The Religions of Tibet, University Of The California Press, California, 1980, s. 1.

² Huang Chi-Huei, T'ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleri ile Münasebetleri, s. 20.

³ Jean Paul Roux, Orta Asya: Tarih ve Uygarlık, çev., Lale Arslan, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 154.

⁴ L. Ligeti, Bilinmiyen İç Asya, çev., Sadrettin Karatay, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1946, s. 280. Yine bu imparator döneminde kendisine sadık imparatorluk soylularından Thon-mi Anu-i bu Sambota'yı Hindistan'a Tibetliler için bir alfabe yapması için yollar. Bu soylu daha sonra Keşmir'deki Gupta yazısını Tibet diline uyarlayarak Tibet alfabesini icat eder. Bu alfabe ile ayrıca

imparatorluk içindeki bürokrasi de kurulmuş olur. Helmut Hoffman, Eski ve Ortaçağlarda Tibet, Erken İç Asya Tarihi, s. 509; Jean-Paul Roux, Orta Asya: Tarih ve Uygarlık, s. 155.

⁵ Jean-Paul Roux, Orta Asya: Tarih ve Uygarlık, s. 153.

⁶ Rolf Alfred Stein, Tibetan Civilization, Stanford University Press, Londra, 1972, s.192.

⁷ Per Kvaerne, Tibet : Mitoloji Soruna Giriş, Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü, Cilt : 2, haz., Yves Bonnefoy, çev. ed., Levent Yılmaz, Alfa Basım Yayın Dağıtım, İstanbul, 2016, s. 591.

⁸ Rolf Alfred Stein, Tibetan Civilization, s. 229.

otoritesinin tanrıların ta kendisinden geldiği ve tanrılar arasındaki bağlantıların sürdürülebilmesi için kurban kesilmesi gibi öğreti ve içerikleri açısından birbirine yakın özellikler gösterir.⁹ Kralın ta kendisine tanrı-kral kimliği koyan bu devlet dini her ne kadar teoride böyle bir görüntü sağlasa da tarihi tecrübe bunun tam tersini gösteriyordu. Mabet hiyerarşisiyle devlet ve savaş işlerini eline almış, ayinleri yöneten bahşılarla devletin kontrolünü eline almıştır. Efsanevi Tibet hükümdarlarından birisi bu baskıdan kurtulmayı denemiş ama akrabaları tarafından öldürülünce hem hükümdar hem de kabile reisleri mabetlere sadık kalmayı sürdürmüştür. Aynı zamanda kabileler arasındaki çatışmalar bu din adamlarının hâkimiyetini pekiştirmiş, bu da aristokrat ve din adamı sınıflarını yan yana yaşamalarına ve zamanla el ele vermelerine sebep olmuştur. Aslen Tibet İmparatoru her ne kadar fetih ve haraçlardan sağlam bir kazanç gelse bile her an tahtan indirilebiliyordu, ordu ise vezir unvanlı birinin elindedir (ki uzun bir dönem İmparatorluğu büyük vezir unvanlı kişiler yönetecektir¹⁰). Gumilyov, İmparator'un bu durumunu aristokratlar tarafından eli kolu bağlanan Helen Basileuslarına benzetir.¹¹ Belki de Budizm dininin kabulü ve Tibet platosunda nüfuz kazanması imparatorun bu aristokrat baskısını kırmasını sağlayacaktır ki Budistlerin gücünden çekinen soylular 739'da Hotten, Keşmir ve Gilgit krallıklarından kovulan sonra da Tibet'e kabul edilen rahiplerin gelişlerinden üç dört yıl sonra çiçek salgınının ortaya çıkmasını bu rahiplerin gelişinden kaynaklı olduğunu iddia ederek bu rahipleri sürmeleri bu korkunun bir işareti sayılabilir.¹²

Ama Budizm'in Tibet İmparatorluğu'daki varlığının kilit olaylardan biri ise aynı zamanda siyasi güç olarak zirveyi yaşadığı 755-797 arasında Khri-srong lde-brtsan'ın döneminde olur. Bu hükümdar her ne kadar Çinli annesinin etkisi ile Budist olsa da Bönpolaların baskısından ötürü başlarda tarafsız kalmış ve dinini gizlemiştir. Güvendiği adamları Hindistan ve Çin'e göndererek Budist yazılarını toplamaya çalışır ve Tibet'e önemli hocalar davet eder. Aynı zamanda Orta Asya ve Çin bölgesinde olan fetihler (ki bu fetihler Çin bölgesinde Çinlilerin başkenti Ch'ang-an'a kadar sıçramıştır.) bu imparatorun siyasi ve dinî otorite kazanmasına yol açmıştır.¹³ Başlangıç döneminde rakip soylulardan kurtulma çabaları sonucunda kendi inandığı dini yayma çalışmalarına başlayabilecektir. Öncelikle Hindistan'dan tanınmış Budist bilginlerden Santirakşita'yı davet eder. Fakat bu rakip soylulardan kurtulmak her şey demek değildir. Halk bu rahibe büyük bir muhalefet

indeydi, hatta Budist geleneğin anlatışına göre bu rahip vaaz vermeye başladığında bir gök gürlemesi olmuş, bir şimşek kral sarayına düşerek harap olmasına sebep olmuş, nehirlerin taşması gibi birçok felakete yol açarak halkın galeyana gelmesine sebep olmuştur. Bu durumlar karşısında Şantirakshita Khri-srong lde-brtsan'a bir başka rahip olan, duaları kötü ruhları ve cinleri kovabilen Tantracı Padmasambhava'yı davet etmesini tavsiye eder.¹⁴ Doğduğu yer olan Keşmiş ve Afganistan arasındaki bölgede Budizm'in değişik bir hali vardı. Budizm'de olmayan büyü, sihirbazlık, efsunculuk, muskalar buradaki Budizm'in bir parçasıydı. Budizm'in bu neredeyse "sapkın" halini Tibet'e getirmiş olan Padmasambhava'ya, yine içinde büyü unsurunun fazla olması sebebiyle halk tarafından Budizm'in bu çarpık biçimi ile kendi inanışları arasındaki benzerlik sayesinde daha olumlu bir ilgi çekmesine sebep olmuştur. Bu aşamadan sonra yavaş yavaş halk Budizm'e geçmeye, Lhasa'da ilk manastır bSam-yas manastırı bu dönemde inşa edilmeye başlanmıştır. Bu rahibin zamanla yanında öğrenciler katılmaya ve daha sonra başkalarının katılmasıyla da "Tercümanlar Evi" denilen bir yapıda çeşitli dillerdeki Budist metinleri Tibetçeye çevirme çalışmaları başlamıştır. Aynı zamanda bu evde Bön rahipleri Zhang-zhung bölgesindeki kutsal metinlerin de Tibetçe çevrim işlemleri başlamıştır. Özellikle Şantirakshita'nın öğrencilerinden biri olan Vairocana hem Budist hem Bön metinlerini çevirmekte önemli bir başarı gösterir. Kendisini hocasının On Mükemmellik öğretisine adanmış olsa da Çinlilerin Çan okulunun da benimsediği "ani" Aydınlanma öğretisine dayanan büyü-gizem karışımı Tantra metinlerini de çevirir ki bu hareketler ve Tibet dışından keşişlerin de buralara gelişi "Aniciler" ve "Kademeciler" arasında bir çatışmaya sebep olacaktır. Lhri-srong lde-brtsan başkanlığında 792-794 yılları arasında yapılan bu toplantılarda Hintli keşiş Kamasila ile Çinli keşiş Mahayana birbirlerine girerler, sonuçta Hint tarafı galip gelerek Çinli keşişlerin ülkelerini terk etmelerini istense de daha sonraları Çinlilerin okulları zaman içinde varlıklarını sürdürmeye devam eder. Nihayet 779 yılında Budizm Tibet İmparatorluğu'nun resmi dini ilan edilir, keşişlerini ihtiyaçlarının karşılanması için belirli kaynak ayrılmasına, hatta ve hatta belli sayıda Tibetli aileler keşişlerin masraflarını üstlenecek gibi daha sonradan kendisinin başını ağrıttacak kanunlar koyar.¹⁵

Khri-srong lde-brtsan döneminden sonra Khri-lde srong-brtsan döneminde ise hem çeviri çalışmaları hızlanmış, Mahavyutpatti denen Tibetçe Budist terimlerin birleştirilmesini

⁹ Jean-Paul Roux, Orta Asya: Tarih ve Uygarlık, s. 153; Aliya Şarafulina, Budizm'de ve Tibet Budizmi'nde İnanç Esasları, Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2013, s. 44.

¹⁰ Srong-brtsan sgam-po döneminden sonrası "Naipler Dönemi" diye adlandırılır, bunun sebebi oğlu rüştüne erdiğinde ölmesi, yerine torunun tahta geçmesi fakat küçük olması sebebiyle tahta naib olarak çok güvendiği veziri mGar Stong-brtsan yul-bzung naib olarak geçer. Bu vezirden sonrasında ise 5 oğlu ortak olarak devleti yönetmeye çalışacaktır, hatta bir dönem bir kadının bile naipliği söz konusudur. Khri-srong lde-brtsan dönemine kadar böyle bir muallak ve karışıklık dönemi olacaktır. Helmut Hoffman, Eski ve Ortaçağlarda Tibet, Erken İç Asya Tarihi, 510-511.

¹¹ Lev Nikolayevič Gumilyov, Eski Türkler, çev., Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 312-313.

¹² Helmut Hoffman, Eski ve Ortaçağlarda Tibet, Erken İç Asya Tarihi, 513-514.

¹³ Helmut Hoffman, Eski ve Ortaçağlarda Tibet, Erken İç Asya Tarihi, 514-516.

¹⁴ L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, s. 281; Helmut Hoffman, Eski ve Ortaçağlarda Tibet, Erken İç Asya Tarihi, s.516.

¹⁵ Helmut Hoffman, Eski ve Ortaçağlarda Tibet, Erken İç Asya Tarihi, s. 516-517; Jean-Paul Roux, Orta Asya: Tarih ve Uygarlık, s.157.

amaçlayan sözlüğün yazımı bu dönemde başlamıştır. Aynı zamanda bu dönemin kilit olayı ise Budist rahipler Tibet devlet işlerindeki nüfuzartmaya, hatta iki rahip Myang Ting-nge-'dzin ve Bran-ka dPal-yon önemli görevler üstlenirken ikincisi "Büyük Vezirlik makamına kadar erişecektir.¹⁶ İmparator Ral-pa-can döneminde İmparatorluk dönemindeki zirveyi yaşayacaklardır, Hintli keşişlerin kraliyet kütüphanesindeki eserleri daha fazla yer alacaktır¹⁷ ama söz konusu Budist keşişlerin artması ve Khri-srong lde-brtsan döneminde konulan Budist keşişler için yapılan harcamalar halkı iyice kızdırmıştı. Aynı zamanda devlet işlerinde nüfuz kazanan Budist rahipleri de Bön dinine mensup soyluların işine gelmiyordu. Bundan dolayı Bön dinine mensup soylular İmparatorun sarayına girdiler ve başını keserler. İmparatorun başını kesen gLang-darma "Ui-dum-brtan" ismi ile taht otururken elebaşı olan dBa's rgyal-to-re'yi Büyük Vezir tayin eder. Bu olay sonucu Budist rahiplerin saray tarafından desteği kesilir ve mülkiyetlerinden mahrum edilirler. Yaşı ilerledikçe Budist rahiplerinin dini hayatı bırakmalarını, aksi takdirde avcı olarak gönderileceklerini itaatsizlik edenlerin ölümle cezalandırılacağını emreder.¹⁸

Bu olaylar olurken Hla-lun'lu Pal-gyi-dorje meditasyon yaparken olanları duyar, beyaz bir atı kömürle siyaha boyamış, içi beyaz dışı siyah bir kürk pelerinle demirden ok ve yay kusanarak başkent Lhasa'ya gelir. Başkentte kralın büyük taş-taki yazıtları okurken görür ve atından inerek ona doğru vararak eğilir. Kral bunu başta bir tür selamlama zanneder. Önce okunu hazırlamak için diz çöküp sonradan hamle yapan rahibin oku kralın göğsünden vurur. 842'de cereyan eden bu olay aynı zamanda imparatorluğun sonu ile beraber Budizm'in birinci yayılma dönemine de son verecektir. Eski soylular imparatorluğun varlığını devamında kendi çıkarlarına göre bir şey görmeyecekler, imparatorluk yeniden küçük feodal beyliklere ayrılacaktır.¹⁹ Üstündeki soyluların baskısından kurtulup mutlak otorite kurmaya çalışan Tibet imparatorluklarının sık sık yaymaya çalıştığı Budizm, bu yayılma sürecini baskıya çevirmesi sonucu devletlerinden olacaktır. Bununla beraber Tibetliler belki siyasi olarak bu kadar geniş sınırlara yayılmayacaktır, ama hala Orta Asya tarihindeki bazı gelişmelere ön ayak olacak sürece gelecektir. Bunun ilk aşaması Budizm'in ikinci yayılışı ve reform süreçleri, ikincisi ise Moğollarla ilişkileridir. Bu iki gelişme belki kültürel olarak imparatorluk döneminden daha geniş bir alana yayılmaları söz konusu olacaktır.

Budizm'in Tibet'te İkinci Yayılışı Moğollar ve Dalay Lama: İmparatorluk çökmüş, Tibet platosu yine eskisi gibi birçok

prensliğe ayrılmıştı. Her yerde Budist rahipler büyük bir baskıya uğruyordu. Buna rağmen Tibet'te Budizm için hala bir umut vardı. Lhasa'nın güneybatı yakınlarında inziva yerlerinde baskına uğrayan üç "bilge adam" (*mkhas-pa-mi-gsum*) Kuzeydoğu Tibet olan Amdo'daki Huang-do yakınlarındaki Dantig Dağı'na sığınır ve kaçarlarken yanlarına Vinaya ve Abhidharma adlı din kitaplarını da almayı başarırlar. Bu dağda kendilerini meditasyona adanmış bir Bön ailesinden Mu-zu gSal-'bar adlı bir prens bu keşişlerden söz edildiğini duyar, onları bulur ve gördüklerinden etkilenerek keşişlerin arasına katılır. Sonradan bu şahıs Budist bilgin dGongs-pa rab-gsal olacaktır. Kendisinin ve öğrencilerinin yaptığı çalışmalar Tibet'te Budizm'in ikinci yayılışının ilk hareketi olacaktır. Amdo bölgesine her geçen gün daha fazla sayıda öğrenciler gelir, bunlar genel eğitimi aldıktan sonra dBUs ve gTsang gibi vilayetlere dönerek Tantraları yaymakla kalmazlar, ayrıca Vinaya geleneği ile bir köprü kurarlar.²⁰ Sonradan o kadar fazla manastır inşa edilecektir ki Tibet tamamen bir manastır yurdu haline gelecektir. Aynı zamanda tarih yazımını bu dönemde keşişler nüfuzlarına alır.²¹ Bu manastırların fazlalığı aslında okulların ve öğretinin çeşitliliğinin de artmasına sebep olmuştur. Bu bölünme ve çeşitliliği Atişa adlı bir Hintli rahip Tibet Budizm'inin batıl inançlardan kurtulmasını sağlayacak bir reformisttir.²² Ama Tibetlilerin bu gelişimleri genelde hep kendi içlerinde olmuştur. Dünyaya açılması meselesi olan bu birikim ve reformların Asya coğrafyasına yayılması, dışarıdan büyük bir gücün kendisini içine alması ile olacaktır. Bu öyle bir güçtür ki tarihin bundan sonraki sürecinde bu iki ulusun kaderleri bir olacaktır.

Her ne kadar tapınakların sayısı çoğalsa, din adamlarının nüfuzu artıp Tibet içinde çeşitli düşünce okulları açılrsa da Tibet içindeki kargaşa özellikle Orta Tibet'te devam ediyordu. Lakin bu anarşi ve kargaşa, 1207'de Moğolların bir güç olarak ortaya çıkmasıyla iktidarın kime ait olduğunun belirlenmesi gerekiyordu. Her ne kadar Tshal-pa ailesinden biri Tibet'in Çingiz'e bağlılığını bildirmeye gitse de bu sorun 1227'de Tangutların tarih sahnesinden silinmesiyle daha da artacak, Moğollar Tibetlileri ürkütecek kadar yakına geleceklerdi. Moğollar Harezmi seferindeyken haraç vermeyi kesen Tibet, 1239'da kuzey sınırından gelen bir saldırı ile karşılaşacak ve Tibet'te taş üstünde taş kalmayacaktı. Tibetliler çaresiz Moğollarla pazarlığa girişirler. Moğollar, Orta Tibet'te bulunun Sa-skya manastırının yönetici olan Kun-da rgyal-mtshan'ın Tibet'in en önemli şahsı olduğu kararına varırlar ve 1247 yılında Tibetliler Moğol egemenliğini tanırlar. Her ne kadar Sa-skya ma-

¹⁶ Helmut Hoffman, Eski ve Ortaçağlarda Tibet, Erken İç Asya Tarihi, s. 519

¹⁷ Guiseppe Tucci, The Religions of Tibet, s. 14.

¹⁸ Helmut Hoffman, Eski ve Ortaçağlarda Tibet, Erken İç Asya Tarihi, s.521 ; Guiseppe Tucci, a. g. e, s.16; Bu-ston, The History Of Buddhism in India And Tibet, çev., E. Obermiller, Sri Satrugu Publications, Delhi 1986, s. 198.

¹⁹ Helmut Hoffman, Eski ve Ortaçağlarda Tibet, Erken İç Asya Tarihi, s. 521-522; Bu-ston, The History Of Buddhism in India And Tibet, s.198-199.

²⁰ Helmut Hoffman, Eski ve Ortaçağlarda Tibet, Erken İç Asya Tarihi, s. 527-528.

²¹ Jean-Paul Roux, Orta Asya: Tarih ve Uygarlık, s. 228.

²² Aliya Şarafulina, Budizm'de ve Tibet Budizmi'nde İnanç Esasları, s. 48.

nastırına mensup olmayan bir grup rahip bu egemenliği kabul etmeyip isyan ettiyse bile 1251'de Moğollar yeniden buraya girip her yeri yakıp yıcağılardır.

Budizm, 1206 yılından itibaren Moğollar arasında tanışmıştı, özellikle bir süre sonra bu dinle ilgili Moğolların merakını görmüştü. Bu tarihten sonra ve Tibet'in Moğol hâkimiyetine girmesi ile Budist Lamalar²³ Moğol merkezlerine yönelik Budizm'i Moğollar içinde yaymaya çalışmışlardır.²⁴ Özellikle Güyük zamanında Müslümanların gücünü kırmak için Budizm'in yayılması ve devlet içinde kurumsallaşması sağlanacaktır. Özellikle Kubilay Kağan, Çin'in çarpaşık Budizm'ine karşı daha çok işine yarayacak olan Tibet Budizm'in gelişimini destekler. Bu gelişimin sebebi Çinli Budistlere nazaran Tibetli Budistlerin siyasete ve devlet yönetimi konularında daha uygun bir yapıya sahip olmalarıydı. Tibetli Lamalardan Phags-pa Lama'yı önce Eğitim Nazırı olarak atar ve sonrasında devletteki bütün keşişlerin başına geçirdi.²⁵ Ayrıca bu rahip ve bir başka rahip olan Grags-pa rgyal-mtshan ile beraber Moğollar için kare yazısı da denen bir alfabe icat ederler ama Moğollar arasında Uygur yazısı daha baskın çıkar.²⁶ Aynı zamanda İlhanlılar da Hülagü ve Abaka zamanında Tibet Lamalarını desteklemekte, memleketlerinin her tarafında Budist mabetler açtırmış ve bu mabetleri zengin hazinelerle beslemekteydiler.²⁷ Amma velakin Tibetlilerin Moğollar üzerindeki bu nüfuzu Çin'de Moğolların hâkimiyetinin bitişi, İran'da ise İlhanlıların İslam'a geçişi ile son bulur. Yine bir süre kendi içinde kaybolacak olan Tibet Gelug-pa okulunun kuruluşu ile yeni bir evrime geçer. Kurucusu Tsong-kapa'nın XIV. yy'daki reform hareketleri ile kurulmuş bu mezhep yapı itibarı ile diğer Tibet Budist yapısından biraz değişikti. Normalde Tibetli Budist rahipler evlenip çocuk sahibi olabiliyorken Tsong-kapa'nın gayretleri ile rahiplerin alkol alıp evlenmeleri yasaklanmış, Lamalara kesin sadakat esasını desteklenmişti. Ayrıca bu mezhebin mensubu kişiler ile Moğolların Orta Asya'daki birlikteliği Dalay Lama unvanının ortaya çıkmasına sebep olur. 1576'da Moğol Hanı Altan Han, Gelugpa okulunun lideri Tsong-kapa'nın ikinci ardılı Sonam Gyatso'yu ülkesine çağırır. Kokonor bölgesinde onu bir devlet adamı edasıyla karşılayan Altan Han, Sonam Gyatso'ya Dalay Lama (Okyanus Lama) unva-

nını verir. Böylece bu rahip Tibet'teki lamaların şefi konumuna yükselir, Moğolların özellikle beşinci Dalay-Lama'nın döneminde Budizm'e geçişi hızlanarak Moğol karakterinin tamamen değişimine sebep olur.²⁸

Sonuç: Tibetliler, Orta Asya tarihi alanındaki Türk telif eserlerinde belki de değeri henüz anlaşılmamış bir alandır. Bu telif eserlerin okunması ve yorumlamasından bir sonuç çıkarılmamız gerekirse Tibetliler Orta Asya'da çok fazla etkisi olmayan, içine kapanık ve hep gizemli duran bir alan olarak öne çıkmıştır. Aslında tarihi süreci derinlemesine incelediğimiz zaman Tibetlilerin Orta Asya sahasında Türkler, Moğollar ve Çinliler kadar bir etki ve nüfuzlarının olduğunu görürüz. Tibet tarihi, coğrafyasının sertliğine adapte olmaya çalışan ve coğrafyasına inat çevresindeki dünya ile bağlantıyı eksik etmemeye çalışan bir milletin tarihi olarak yorumlayabiliriz. Bunun en büyük örneği imparatorluklarının ve siyasi birliklerinin parçalanmasına rağmen birkaç kişinin çabası ile dış dünyadaki kültür ile bağlantının bir sembolü olan bu dine sıkı sıkı sarılarak kültür sahaslarını bir dönem de olsa genişletmelerine sebep olmuştur. Orta Asya tarihinin henüz Türk tarihçileri tarafından hala bulutlarla örtülü olan Tibetlilerin tarihi ile ilgili yapılacak tez, telif eser vb. çalışmalar Genel Türk Tarihinin Orta Asya kanadında birçok bulutun ortadan kalkmasına, hatta yeni yorumların gelmesi ile beraber Türk tarihine yepyeni bir bakış açısı ile bakmamızı sağlayacaktır.

²³ Yukarıda bahsettiğimiz Tantracı Padmasambhava, aynı zamanda Lamaizm tarikatının akidesini Tibet'e sokup, yerleştiren kişidir. Bu kişiler yapı olarak keşişlerden farklıdır. Kelime olarak keşiş değil mürşit anlamına gelmekte olup bir rahip gibi bekarlık yemini etmesine veya saçlarını kazınmasına gerek yoktur. Kendi aralarında Tantracı din adamları olduğu gibi inzivaya çekilip ömürlerini meditasyona harcamayı tercih edenlerde vardı. L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, 283; Françoise Pommaret, *Tibet: Yaralı Uygurluk*, çev., Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 42.

²⁴ Kemal Ramazan Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu: İranlı Hâkimiyeti Altında İran, Azerbaycan ve Türkiye'de Dini, İlmî, Fikrî, Edebi ve Mimari Hayat*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 39.

²⁵ Morris Rossabi, *Kubilay Han*, çev., Özgür Özol, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015, s. 139.

²⁶ Helut Hoffman, "Tibetan Historiography and the Approach of the Tibetans to History," *Journal of Asian History*, 4:2, 1970, s. 172. (erişim 29.04.2019); Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 136.

²⁷ Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür: İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev., Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 201.

²⁸ Aliya Şarafulina, *Budizm'de ve Tibet Budizmi'nde İnanç Esasları*, s. 49.; Jean-Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygurluk*, s. 381-382.

MOĞOL İSTİLASI SÜRECİNDE İSLAM DÜNYASINDA OLUŞAN MOĞOL ALGISİNİN SİYASÎ, SOSYAL VE PSİKOLOJİK ALT YAPISI

Kerra ALTUĞ*

Atatürk Üniversitesi

Giriş: Tarihi kaynaklara göre Timuçin küçük yaşlarda (1167 yılında) Kiyat klanının reisi olan babası Yesügey Bahadır (Yesugai-ba'atur)'ın Tatarlar tarafından öldürülmesi üzerine klanı tarafından terkedildi ve annesi, kardeşleri ile birlikte Onon Nehri kıyısında hayatta kalabilmek adına oldukça meşakkatli bir dönemden geçti. 1175 yılına doğru Kerait hükümdarı Tuğrul Han (To'oril-han)'ın tabiiyetine giren Timuçin, Merkitler ve Tatarlarla mücadele etti. Daha sonra sabık hamisi Tuğrul Han (To'oril-han) ve kan kardeşi Camuka (Camuha) ile de bozuşup bunları ortadan kaldıran müstakbel Cengiz Han, 1206 yılındaki Kurultay ile bütün Türk ve Moğol kabilelerini kendi liderliğinde birleştirdi ve ardından Kuzey Çin'in fethine girişti. Savaş Öncesi Hazırlıklar: Dua Ayını: Cengiz Han, ticaret kervanında bulunanların Otrar valisi Kayır Han lakaplı İnalıcık tarafından öldürülmesi üzerine, Hârezmşah Muhammed'e bir elçi gönderip bu olayın müsebbibi olan valinin kendisine teslim edilmesini istedi. Ancak Hârezmşah Muhammed, valiyi teslim etmek bir kenara, bu elçileri de öldürtünce¹ savaş artık kaçınılmaz oldu. Cengiz Han her seferinde mutat olduğu üzere, öfkeli bir şekilde, yalnız başına bir tepeye² çıktı. Başını açıp, yüzünü toprağa koyarak üç gün üç gece boyunca Tanrı'dan yardım istedi. Burada *Tanrım! Bu karışıklığı çıkarana ben değilim, bana intikam gücü ver* diyerek dua etti.³ Türk-Moğol devlet telakkisine göre hükümdarlara meşruiyetini veren yegâne kaynak Tanrı'dır. Hükümdarlar, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcileridir. Dolayısıyla Cengiz Han'ın dağa çıkıp dua etmesinin sebebinin savaşa dini/meşru bir zemin yaratmak olduğu açıktır. Ayrıca bu olay, Cengiz Han'ın Hârezmşah Muhammed'i hiç de küçümsemediğini göstermektedir. Nitekim Cengiz Han bu dua ayinini, Kin İmparatorluğu'na karşı sefere çıkmadan evvel de yapmıştı.⁴

Veliaht Tayini ve Kurultay: Sefere çıkmadan evvel hanımı Yesui'nin de tavsiyesiyle veliaht tayinini⁵ gerçekleştiren Cengiz Han, bir kurultay tertip ederek yapacağı sefer için ordusunu nizama soktu. Vladimircov'un da belirttiği gibi *Cengiz Han, hususi bir itinaya ile batı seferine hazırlanıyordu. Çünkü herhalde, Hârezmşah Muhammed'i gözünde büyütüyordu. Bunun böyle olması kuvvetle muhtemeldi... Bununla beraber, ihtiyatlılık, hususiyle askerî işlerde ihtiyatlı olmak, Cengiz Han'ın hassalarından biri idi.*⁶ Filvaki en ince ayrıntısına kadar ihtimam gösterilerek yapılan bu hazırlıklar, hem Cengiz Han'ın bu seferi ne derecede önemsedini göstermesi bakımından hem de bu tekml hazırlığın Türkistan'ın yerle yeksan edileceğinin ayak sesleri olması bakımından oldukça önemli idi. Veliaht tayini ve kurultay ile ordusunu tanzim eden Cengiz Han, batı seferi için Tang'ut hükümdarı Burhan'dan asker istedi. Ancak Burhan *Kuvveti yetişmedikten sonra onun hanlığı neye yarıyor?* diyerek bu isteği yerine getirmedi. Onunla hesaplaşmayı sona bırakan Cengiz Han,⁷ yeni bir yasa çıkararak harekete geçti ve Hârezmşah Muhammed'e bir elçi gönderdi. Gönderdiği haberde üzerine gelmekte olduğunu, bu savaşın sebebinin tüccarlarının intikamını almak olacağını belirtti.⁸ Cengiz Han böylece belki de Hârezmşah Muhammed'in *hazırlıksız yakalandım*⁹ bahanesinin önüne geçmeyi, savaşı başlatan tarafın kendisinin olmadığını göstermeyi ve böylece bu işin yükümlülüğünden kurtulmayı hedeflemekteydi. *Gizli Tarih*'te verilen kayda göre¹⁰ Cengiz Han 1219 yılında ordusunu Yukarı İrtiş bölgesinde topladı. Daha sonra Kayalık'a Karlukların yanına geldi. Bunların hükümdarı olan Arslan Han'ın birlikleri Moğol ordusuna mülâki oldular.¹¹ Bişbalg (Beşbalık)'tan Uygur İdikutu Barçuk ve Almalg hükümdarı Sugnak-Tegin de kuvvetleri ile birlikte Cengiz Han'ın kuvvetlerine katıldılar.¹²

* Atatürk Üniversitesi, SBE, Doktora Öğrencisi, e-mail: kerra.altug@atauni.edu.tr.

¹ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini, Tarih-i Güzide, çev., Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018, s. 395.

² Burası Burhan-Haldun dağları olmalıdır.

³ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 118-9; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, II, s. 482; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 235. İbnü'l-İbrî'de geçen başka bir kayıt için bkz. İbnü'l-İbrî, Târihu Muhrasari'd-Düvel, s. 9.

⁴ Abraham Constantin Mouradgea D'ohsson, Moğol Tarihi, haz., Ekrem Kalkan, IQ Kültür Sanat, İstanbul 2014, s. 67; B. Y. Vladimircov, Cengiz Han, çev., Hasan Ali Ediz, MEB, Yay., İstanbul 1950, s. 73; René Grousset, Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur, çev., Halil İnalıcık, haz., Ertuğrul Tokdemir-Mustafa Dönmez, TTK, Ankara 2015, s. 228.

⁵ Moğolların Gizli Tarihi, s. 174-81; Ahmet Temir, Cengiz Han Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, s. 93.

⁶ Vladimircov, Cengiz Han, s. 92-3.

⁷ Moğolların Gizli Tarihi, s.181.

⁸ İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, XII, s. 318; Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 119-20.

⁹ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 119.

¹⁰ Moğolların Gizli Tarihi, s. 181.

¹¹ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 120; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, II, s. 496; Grousset, Stepler İmparatorluğu, s. 248.

¹² Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 120; İbnü'l-İbrî, Târihu Muhrasari'd-Düvel, s. 9; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, II, s. 496; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 241. Ordunun sayısı hakkında Cüzcânî (Tabakât-ı Nâsirî, 2015, s. 137) 700.000 rakamını verirken, Cüveynî, (Tarih-i Cihan Güşa, s. 121) herhangi bir sayı belirtmeden ordunun Cengiz Han'ın oğulları ve seçkin emirlerin arasında taksim edildiğini ifade etmekle iktifa eder.

İstilanın Başlaması ve İstilada Kullanılan Metotlar: Bir savaşta kullanılan yöntemler, o savaşın muvaffakiyete ermesinde kuşkusuz en önemli âmillerdendir. Nitekim tarih boyunca pek çok savaşta stratejinin önemi açıkça görülmüştür. Moğolların Türkistan'ı başarılı bir şekilde istila etmesinde de bu strateji ve metotların büyük payı olmuştur. Son derece yüksek bir motivasyonla hazırlanıp, sistematik bir savaş planı yürüten Moğolların hilâfına, Hârezmşahlar Devleti'nde mütahiş bir teşkilâtsızlık söz konusuydu. Dolayısıyla metot ve stratejiden yoksun olan Hârezmşahların, Moğollar önünde münhezim olmaları mukadderdi.

Elçi Gönderme: Elçi gönderme, Moğolların bir şehre girmeden önce kullandıkları en sık yöntemlerdendi. Moğollar, üzerine yürüyecekleri memleketlerin idarecilerine önce elçiler gönderip onların savaşız teslim olmasını istemişlerdir. Bu, birçok yerde onların âdeti haline gelmişti. Elçilere diremeyenler kurtulmakta, onlara mukavemet yahut canlarına kast edenleri ölümün soğuk yüzü beklemekteydi. Çünkü elçi, Cengiz Han'ı temsil eden kişi anlamına geliyordu. O halde elçiye zeval getiren, Cengiz Han'ın otoritesini de tanımıyor demektir ve bunun da bir bedeli olmalıydı. Mesela, şehri savaşız teslim etmeleri haberini ulaştırması için Cengiz Han tarafından Sıgnak'a gönderilen Hasan Hacı adındaki bir kişi, bu görevi icra etmek için şehre gittiğinde şehirdeki serkeşler tarafından tekbirler getirilerek öldürüldü. Bunu duyan Cengiz Han, buraya yedi gün boyunca aralıksız hücum etti. Böylece bir elçinin öldürülmesine mukabil yüzlerce belki de binlerce insan canından oldu.¹³ Moğolların şehri savaşız olarak teslim etmeleri için elçi gönderdiği başka bir yer de Cend idi. Ulus-idi tarafından şehre gönderilen kişi Cin Timur isimli birisiydi. Fakat Cin Timur buraya vardığında halk onun etrafında toplanıp, onu öldürmeye yeltendiler. Cin Timur bu kargaşadan belagati sayesinde kurtulduysa da şehir halkı onun kadar şanslı olamadı.¹⁴ Elçi gönderilen diğer yer Zarnuk idi. Buranın sakinleri Sıgnak ve Cend'dekilere nazaran daha talihliydi. Cengiz Han tarafından Zarnuk'a gönderilen Danişmend Hacıb, diğer elçiler gibi, şehri teslim etmelerini istedi. Şehir halkı ona önce saldırmak istediysen de Danişmed Hacıb'in telkinleriyle sakinleşen halk, daha sonra mukavemet etmeden Zarnuk'u teslim etti. Burada kimseye dokunulmadan şehrin

kalesi yerle bir edildi. Bundan dolayı Zarnuk, *Kutlug Balık (Kutlu Şehir)* olarak anıldı.¹⁵ Bu şehirlerden başka Moğollar Nur şehrine de elçi gönderdiler. Tayir Bahadır'ın Nur'a gönderdiği elçi, şehri Cengiz Han'a teslim etmelerini istedi. Nur halkı da Cengiz Han'a bir elçi göndererek isteklerini yerine getireceklerini bildirdi. Bundan memnuniyet duyan Cengiz Han, şehri alması için en iyi generallerinden olan Sübetay'ı gönderdi. Cengiz Han şehre geldiğinde halk onu karşılamak için sokaklara çıkıp, çeşitli hediyeler sundular. Nur halkının bu davranışlarından hoşnut olan Cengiz Han, Hârezmşah Muhammed'in Nur halkından aldığı 1500 dinar vergiyi kendisine ödedikleri takdirde her türlü saldırıdan masun kalacaklarını söyleyince, halk bu miktarın yarısını peşin olarak ödedi. Kalan yarısı için de süre isteyen Nur halkı, böylelikle Moğol saldırılarından kurtulabildi.¹⁶ Tirmiz'e gönderilen elçiler de aynı amaçla şehre gittilerse de Tirmiz halkı itaat etmeyi reddetti. Dolayısıyla Tirmiz şehri de Moğol istilasından nasibine düşen payı almış oldu.¹⁷ Yukarıda belirtildiği ve görüldüğü üzere elçilere direnen şehirlerin bunun bedelini ödemekten başka şansları yoktu. Ancak itaat edenler canlarını kurtarabilmekteydi. Lakin bu itaat, kalelerinin yerle bir edilmemesine kâfi gelmemekteydi. Savaş yapmadan teslim olan şehirler katliamdan muaf olmaktaydı. Özkent ve Barçınlıkent bu şehirlerdendi.¹⁸ Ancak Belh istisna idi. Teslim olmaksızın başka bir çarelerinin olmadığını düşünen Belh halkı, mukavemet etmedi ise de Celâleddin Hârezmşah'ın burada karışıklık çıkardığı ve halkın samimi olmadığı düşünülerek, onların teslim olma teklifi kabul edilmedi. Şehirdeki herkes öldürüldü.¹⁹

Esirleri Diğer Savaşlarda Kullanma: Moğol istilasında en dikkat çekici yöntemlerden biri de bir şehirde esir edilenlerin, diğer şehirlerin hücumuna karşı kullanılmalarıydı. Meselâ Benâket, Otrar, Buhara ve Semerkant'ta aldıkları esirleri Hocend muhasarasına,²⁰ Zarnuk'tan alınanlar Buhara üzerine giden orduya,²¹ Nur'dan alınanlar Debusiye kuşatmasına,²² Buhara'dan alınanlar Semerkant ve Debusiye'ye,²³ Semerkant'tan alınanlar ise Ürgenç'e karşı kullanıldılar.²⁴ Kendi memleketlerine saldırmaya icbar edilen esirlerin görevleri bunlarla sınırlı değildi. Nişabur'da şehirden gelen ateş al-

Reşidüddin (Jami'u't-Tawarikh, II, 241), Çağatay (Çagadai) ve Ögeday (Ogodai)'in emrine birkaç tümen, Tuluy (Tolui)'a da tam tekmil bir ordu verildiğini kaydeder. Barthold (Moğol İstilasına Kadar Türkistan, haz., Hakkı Durmuş Yıldız, Kronik Yay., İstanbul 2017, s. 417), bu rakamın 150-000 ile 200.000 arasında olduğunu, Vladimircov (Cengiz Han, s. 94) ise 200.000'den fazla olamayacağı kanaatindedir. Bunlar içinde Cüzcânî'nin kaydının abartılı olduğunu, Barthold'un verdiği rakamın gerçeğe en uygun sayı olduğu kabul edilebilir.

¹³ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 123; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 242; Barthold, Türkistan, s. 426; D'ohsson, Moğol Tarihi, s. 101.

¹⁴ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 124; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 242-3; Barthold, Türkistan, s. 427; D'ohsson, Moğol Tarihi, s. 101.

¹⁵ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 131-2; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 245-6; Barthold, Türkistan, s. 420; D'ohsson, Moğol Tarihi, s. 103-4.

¹⁶ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 133-4; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 246; Barthold, Türkistan, s. 420-1; D'ohsson, Moğol Tarihi, s. 104.

¹⁷ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s.152.

¹⁸ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 123.

¹⁹ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 153.

²⁰ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 126; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 243; Barthold, Türkistan, s. 429; D'ohsson, Moğol Tarihi, s. 102.

²¹ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 132; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 246.

²² Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 133; Barthold, Türkistan, s. 421.

²³ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 136; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 247; Barthold, Türkistan, s. 422; D'ohsson, Moğol Tarihi, s. 106.

²⁴ Grousset, Stepler İmparatorluğu, s. 252.

tında, savaş aletlerini kurmaya, mancınıklar için gerekli taşları getirmeye zorlananlar, yine bu esirlerdi.²⁵ Bunlar bazen onar kişilik gruplara ayrılır ve her gruba bir Moğol bayrağı taşınırdı. Böylece, kuşatılacak şehrin halkı bunları görünce, karşısında oldukça kalabalık bir ordunun olduğunu zannederlerdi. Örneğin, Buhara'dan alınan esirlerin, Semerkant muhasarası için götürülmesi ve her on kişiden birinin eline bir bayrak verilmesi bu amaca matuf örneklerdir.²⁶ Miatları dolan bu esir ordusu, daha sonra boğazlanarak öldürüldü.²⁷ Moğol askerlerinin zayıflığını azaltan bu yöntem aynı zamanda psikolojik harbin de güzel örneklerinden biridir. Bu suretle, oldukça kalabalık bir ordu ile karşı karşıya olduğunu düşünen bölge halkının direnme gücü ve motivasyonu da kırılmış oluyordu.

Sahte Çekilişler: Kullanılan taktiklerden biri de bir şehir yağma ve ahali katledildikten sonra çekilir gibi yaparak bir yere kadar uzaklaşmaktır. Böylece Moğolların gittiğini sanan ahali, saklandıkları yerlerden çıkıyor, rahatça hareket ediyorlardı. Tam bu sırada geri dönen Moğol askerleri, geride kalanları da öldürüyorlardı. Nitekim Merv'in ikinci kez istila edilmesinde böyle olmuştu.²⁸ Alınan esirlerin yakalanıp düşmanın gitmiş olduklarını bağırarak söyletirmeleri ilginç olan başka bir stratejidir. Bu suretle saklandıkları yerden çıkan ahali, tıpkı Merv'de olduğu gibi, Moğol askerlerinin elinde can veriyorlardı.²⁹ Ateş yakarak geri çekilmek de başka bir yöntemleriydi. Böylece düşman onların geri çekildiklerinden haberdar olmuyor, üstelik oldukça kalabalık olduklarını düşünüyordu.³⁰

Mancınık ve Neft Kullanımı: Hârezm, Buhara, Cend, Semerkant, Tirmiz gibi şehirlere mancınıklar kullanılmış, özellikle Hârezm'de taş bulunamayınca dut ağaçları³¹ kesilip kütükler suya yatırılmış böylece bu ağaç parçaları ağırlaştırılmak suretiyle³² taş yerine kullanılmıştır.³³ Mansur Kuh Kalesi'ni zapt ederken Cengiz Han, etraftaki odun ve keresteleri toplattırmıştır. Bir kat kereste, bir kat toprak dizilerek oluşturulan muazzam tepe, kalenin surları hizasına kadar yükseltilmiştir. Yaya askerler -ki bunlar genellikle esirlerden oluşmaktaydı-

tepeye tırmanıp mancınıkları kurmuş ve kaleye ateş yağdırmaya başlamışlardır.³⁴ Bu mancınıklar onların en önemli kuşatma makinesiydi ve kurulmaları hiç de kolay değildi. Nişabur'da olduğu gibi bazen bu mancınıklar için gerekli olan taşlar, birkaç günlük bir yolculuk sonunda bulunup getirilmekteydi. Bu büyük şehirlerin duvarları, Kuzey Avrupa veya Akdeniz şehirlerinin tipik dikey taş duvarları gibi değildi. Bunlar daha çok büyük kil yığınları gibiydiler.³⁵ Bu kalelerin yerle bir edilmesi belki de bu yüzden daha kolay olmuştu. Mancınıkların imalatı, bu konudaki yetenekleri ile bilinen Çinli ve İranlı mühendislerin eliyle yapılmıştı. Bunlar sadece mancınık imalatı ile değil, diğer silahların yapımı ile de ilgilenmişlerdir.³⁶ Diğer en önemli taarruz araçlarından biri neft idi. Bunlar Moğol askerleri tarafından evlerin ve camilerin üzerine dökülmekteydi. Can havli ile dışarı kaçan halk mancınıkların, okların ve mızrakların hedefi olmaktadır.³⁷

Hendek, Köprü vs. Kullanımı: Buhara, Hârezm ve Cend'de hendekler doldurulmakta,³⁸ yine Cend'de surları aşmak için köprüler, iskeleler ve merdivenler kurulmakta,³⁹ Semerkant ve Hârezm'de su bentleri tahrip edilmekte böylece kale surlarının yıkılması ve şehrin sular altında kalması hedeflenmekteydi.⁴⁰ Moğol askerleri atlı, esirler yaya olmak üzere, Hocend'e üç fersah uzaklıktaki dağlardan taşlar getirtilerek bu taşlar Ceyhun'a dökülmekte, Benâket'te nehre zincirler çekilerek Hocend hâkimi Timur Melik'in kaçması önlenmekteydi.⁴¹

Hayvan Hırsızlığı: Şehirlere hayvan hırsız gibi yaklaşımları da ilginç olan başka bir taktikleriydi. Birkaç süvarinin hayvanlarını kovaladığını düşünen ahali, her şeyden habersiz bu hırsızların (!) peşlerine düşmekte ve kendilerini, pusuda beklemekte olan Moğol ateşinin içinde bulmaktaydılar. Nitekim Ürgenç ve Nişabur'da böyle olmuştu.⁴²

Bir Propaganda Aracı Olarak Katliam: Moğol istilasının ve bölgede yapılan katliamların en çarpıcı örneklerinden biri Ot-rar, Bamiyan ve Nişabur'da yaşanan olaylardır. Bu şehirlerin halkı yahut idarecileri Cengiz Han'ın kininin ölçeğini gösteren korkunç sahneler şahit olmuşlardır. Mesela istilanın başlamasının ve yüz binlerce insanın ölümünün müsebbibi

²⁵ Martin, "The Mongol Army," s. 68.

²⁶ İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, XII, s. 322.

²⁷ Grousset, Stepler İmparatorluğu, s. 252.

²⁸ Grousset, Stepler İmparatorluğu, s. 252.

²⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, XII, s. 333.

³⁰ İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, XII, s. 319; D'ohsson, Moğol Tarihi, s. 96.

³¹ Cengiz Han ile birlikte Batı Seferi'ne katılan Çinli seyyah Ye-lü Ch'u-t's'ai, bu bölgede çokça dut ağacı olduğundan bahseder. W. Eberhard, "Türkistan Seyyahatnamesi 1218," Belleten VIII/29, s. 1944, s. 140; Emil Bretschneider, "Moğol İmparatorluğu Devri," Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, haz., Kürşat Yıldırım, Ötüken Yay., İstanbul 2013, s. 207.

³² Barthold, Türkistan, s. 444; Jean-Paul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, çev., Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Dergah Yay., İstanbul 2018, s. 196.

³³ El-Cüzcâni, Tabakât-ı Nâsirî, s. 63; Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 124-5, 136, 145, 149; İbnü'l-İbrî, Târihu Muharasari'd-Düvel, s. 13; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 247, 254; Vladimirco, Cengiz Han, s. 98-9; D'ohsson, Moğol Tarihi, s. 118-9.

³⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, XII, s. 346.

³⁵ Hugh Kennedy, Mongols, Huns and Wikings Nomads at War, general ed., John Keegan, London 2002, s. 132-3.

³⁶ Richard D. McCreight, "The Mongol Warrior Epic: Masters of Thirteenth Century Maneuver Warfare" Masters's Thesis, U. S. Army Command and General Staff College, 1983, s. 72.

³⁷ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 136, 146, 150; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 248; Barthold, Türkistan, s. 444.

³⁸ İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, XII, s. 320; Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 124, 150; İbnü'l-İbrî, Târihu Muharasari'd-Düvel, s.13.

³⁹ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 124; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 243; D'ohsson, Moğol Tarihi, s. 103.

⁴⁰ İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, XII, s. 350; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 248, 254; Barthold, Türkistan, s. 425, 445; D'ohsson, Moğol Tarihi, s. 120. Meşhur seyyah Plano Carpini'nin de belirttiği gibi bu taktik, onların mutad uygulamalarındandı. Carpini, Moğolistan Seyyahatnamesi, s. 107.

⁴¹ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 126; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 244; Barthold, Türkistan, s. 429; D'ohsson, Moğol Tarihi, s. 102-3.

⁴² Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 149, 182; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 254; Barthold, Türkistan, s. 443.

olan Kayır Han lakaplı Otrar valisi İnalçık, beş aylık bir direnme sonucunda mutlak sondan kurtulamamış ve Gök Saray'a götürülerek Cengiz Han'ın emri ile gözlerine ve kulaklarına eritilmiş gümüş dökülmek suretiyle öldürülmüştür.⁴³ Başka bir örnek Bamiyan'da yaşananlardır. Cengiz Han'ın en sevdiği torunu ve Çağatay'ın oğlu olan Mütügen'in Bamiyan muhasarasında öldürülmesi üzerine esir alınmadan, yağma yapılmadan şehirde var olan her şey katledildi. Oraya yerleşmek ve orada bir şehir kurmak yasaklandı. Katliamın boyutu o derecedeydi ki şehre *Mavu Balıq (Lanetli Şehir)* adı verildi.⁴⁴ Nişabur'da olanlar, Bamiyan'dakinden çok da farklı değildi. Cengiz Han'ın damadı ve generali olan Tokuçar'ın Nişabur halkı tarafından öldürülmesi, yalnızca şehrin ahalisinin değil, kedi ve köpeklerin dahi öldürülmesine sebep oldu. Ölmüş numaralarının önüne geçilmesi için yerde yatan herkesin kafasının kesildiği bu katliama, Tokuçar'ın hanımı (Cengiz'in kızı) başkanlık etti.⁴⁵

Manevî Argümanlar: Moğolların istilada kullandıkları manevî argümanları da vardı. Örneğin Zarnuk'a gönderilen Danişmend Hacıb, kendisinin Müslüman olduğunu, Allah'ın rızasına müyesser olmak için Cengiz Han'ın emri ile Zarnuk'a geldiğini belirtmiştir.⁴⁶ Ahalisi Müslüman olan bir şehre Müslüman olan elçilerin gönderilmesi herhalde rastlantı değildir. Özellikle seçilmiş olan bu kişilerin, halkı dinî söylemlerle ikna etme misyonunu üstlendiklerini düşünmek yanlış olmaz. Böylece istilayı ilahî temellere dayandırarak, istilanın bir meşruiyet kazanması amaçlanmıştır. Aynı durum Buhara ve Nişabur'da da vaki olmuştur. Nitekim Cengiz Han buraya geldiğinde halkın işlediği günahlara karşılık, kendisinin onlara Tanrı tarafından bir ceza olarak gönderildiğine işaret etmiştir.⁴⁷ Zaten Buhara halkındaki algı da bu yöndedir. Örneğin Emîr İmam Celaleddin Ali b. el-Hasan er-Rindî ile Rükneddin İmamzâde arasındaki konuşmalar bunun delilidir.⁴⁸ Buhara'daki âlim, şeyh ve din adamlarının Moğol at ve katırlarının bakımı için görevlendirilmeleri,⁴⁹ psikolojik harbin ve tahkirin başka bir boyutudur. Cebe'yi, Uygurca yazdırılmış bir metni Nişabur halkına sunulmak üzere bölgeye gönderen Cengiz Han mektubunda *Kumandanlar, zenginler ve fukaralar biliniz ki Tanrı bana doğu ve batının yeryüzü imparatorluğunu verdi. İtaatime giren kurtulur, yazık onlara ki mukavemet ederler*⁵⁰ demiştir.

Sahte Mektuplar: Cengiz Han tarafından yazdırılan sahte mektuplar da istilada önemli bir rol oynadı. Örneğin, Hârezmşah Muhammed'in, annesi Terken Hatun'un akrabaları olan generallerine güvensizliğini bilen Cengiz Han, Sultan'a karşı ihanet içinde olduklarını gösteren ve bu generaller tarafından kendisine yazılan sahte mektuplar icat etti. Bu mektuplar Hârezmşah Muhammed'e ulaştıncı, Hârezmşah Muhammed hakikaten bir ihanet ile karşı karşıya olduğunu düşündü. Böylece Moğollara direnmek yerine, Irak-ı Acem'de yeni kuvvetleri harekete geçirmek için batıya kaçtı. Bu da Cengiz Han'a Ceyhun üzerinde muhalefetsiz bir bölge yarattı.⁵¹ Bu sahte mektup olayı bir psikolojik bozgun stratejisinin yanı sıra, Cengiz Han'ın Hârezmşah Devleti'nin iç meselelerine ne denli malik olduğunu gösteren çarpıcı bir örnektir. Cengiz Han'ın yalnızca Hârezmşah Muhammed'e değil, onun validesi olan Terken Hatun'a da haberler gönderdiği bilinmektedir. Daha önce Zarnuk'a elçi olarak gönderilen Danişmend Hacıb, bu kez de Terken Hatun'a elçi olarak gitti. Mesajında *Gördüğümüz kadarıyla anne hakkına karşılık senin oğlun asilik yapmaktadır. Onun emirlerinin birçoğuyla şuan ittifak etmiş durumdayım ve onun üzerine doğru yürüyorum. Tahtın bulunduğu elinizdeki vilayeti almak istemiyorum. Eğer itimat ettiğiniz birini benim yanıma göndererseniz, size Hârezm, Horasan ve Ceyhun'a kadar olan yerlerin bırakılmasını kabul edeceğim ve anlaşma mektubunu size göndereceğim* diyordu.⁵² Görüldüğü üzere Cengiz Han Terken Hatun'un maneviyatını bozmak emelindedir. Bu olayda da yine Cengiz Han'ın Hârezmşah Devleti'nin dâhili meselelerine ne derece vakıf olduğu görülmektedir. Nitekim Terken Hatun'a elçi gönderme meselesi tesadüfî bir hareket değildir. Cengiz Han, onun devlet içerisinde ne derece muktedir bir kadın olduğunu bilmiyor olamazdı.

Moğolların olağanüstü savaş başarılarında elbette birçok faktör bulunmaktadır. Ancak, tarihteki en büyük imparatorluklardan birinin oluşmasına sebep olan âmiller, Cengiz Han'ın istisnai bir yeteneğe sahip olması, gelişmiş askerî taktikleri kullanması, ordunun organizasyonu gibi kritik faktörlerdir.⁵³ İnalçık tarafından tüm tüccarların mallarına el konulması ve hatta kafilenin hepsinin öldürülmesi, Türkistan'ı Moğol istilasına açan *görünürdeki* sebep oldu. Çünkü doğuda Çin'i

⁴³ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 122; İbnü'l-İbrî, Târihu Muhrasari'd-Düvel, s. 10; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, II, s. 497; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 242; D'ohsson, Moğol Tarihi, s. 100-1.

⁴⁴ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 155; İbnü'l-İbrî, Târihu Muhrasari'd-Düvel, s. 13-14.

⁴⁵ El-Cüzcânî, Tabakât-ı Nâsirî, 2016, s. 72; Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 183; Grousset, Stepler İmparatorluğu, s. 250.

⁴⁶ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 131; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 245; D'ohsson, Moğol Tarihi, s. 103.

⁴⁷ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 135; İbnü'l-İbrî, Târihu Muhrasari'd-Düvel, s. 12; Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 247; D'ohsson, Moğol Tarihi, s. 105. Barthold'un bunu kabul etmediğine dair bkz. Barthold, Türkistan, s. 423.

⁴⁸ Detaylı bilgi için bkz. Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 135.

⁴⁹ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s. 135.

⁵⁰ Rashiduddin Fazlullah, Jami'u't-Tawarikh, II, s. 251; D'ohsson, Moğol Tarihi, s. 111.

⁵¹ Martin, "The Mongol Army", s. 59.

⁵² Coşkun Erdoğan, "Hârezmşâh Alâeddin Muhammed Dönemi Siyasî Tarihi (1200-1220)" Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015, s. 240.

⁵³ Witold Świecowski, "The Organization of the Mongol's War Expeditions in the Twelfth and Thirteenth Centuries," Fasciculi Archaeologiae Historicae XV, 2002, s. 33. Ayrıca Moğol atlarının önemi için bkz. Grousset, Stepler İmparatorluğu, s. 234-5; Timothy Way, "The Mongol Art of War and the Tsunami Strategy," Golden Horde Civilization 8, 2015, s. 32. Sosyal hayattaki yeri için bkz. Denis Sinor, "Horse and pasture in Inner Asia History", Oriens Extremus Vol. 19 No 1/2, 1972, s. 171-183.

hâkimiyetine almış olan Cengiz Han, nihayetinde batıya yönelecekti. Nitekim Hârezmşâh Muhammed'e *oğlum*⁵⁴ diye hitap etmesi, Cengiz Han'ın meseleye bakış açısını gösteren en güzel numunelerdendir. Otrar hadisesi vaki olsa da olmasa da Cengiz Han'ın bir dünya imparatoru olma tasavvuru, onun Hârezmşâh Muhammed ile karşı karşıya gelmesini kaçınılmaz hale getirdi. Hızla büyüyen Moğol devletinin ihtiyaçları, batının zenginliği, Hârezmşâh Muhammed ile ilişkileri son derece nazik olan Halife en-Nâsır Lidînillâh'ın Moğollar lehine temennileri ve Cengiz Han'ı daveti de⁵⁵ istilanın diğer bâtnî âmillerinden bir kaçıydı.⁵⁶ Tüm bu olaylar biri doğuda diğeri batıda hüküm süren iki büyük hükümdarın karşı karşıya gelmeleri için oldukça geçerli sebepleri teşkil etti. Böylece Batı İslâm dünyası ile Moğollar arasındaki ilk münasebetler, Hârezmşâh Muhammed'in Çin'e gösterdiği ilgi, Cengiz Han'ın da Moğol Devleti'nin ihyasına yönelik fikirleri üzerinden gerçekleşmiş oldu.

Türkistan Halkındaki Moğol Algısı: Yukarıda da değinildiği gibi Moğollar bir şehri istilaya başlamadan önce o şehre heyetler gönderirlerdi. Moğollar, bu heyetler vasıtasıyla propagandalarını yaptırmakta ve henüz o bölgeye gitmeden korku saçmaktaydılar. Böylece bölge halkında zaten dehşet uyandıran bir Moğol imajı oluşmakta, direniş düşünceleri de ortadan kalkmaktaydı. Moğolların ufukta görünür görünmez Buhara ve Semerkant'ın teslim olmasının altında yatan sebep de budur.⁵⁷ İbnü'l-Esîr'deki bir kayıt da bu Moğol korkusuna işaret eden en güzel örneklerdendir: Tek başına olan bir Moğol askeri bir köye girip, oradaki ahaliyi tek tek öldürür ve kimse karşı koymaya cesaret edemezdi. Veyahut yine tek başına silahsız bir Moğol, yakaladığı bir adamı silah bulup gelene kadar hiçbir yere ayrılmamasını istemiş, silahı bulup geldikten sonra adamı bıraktığı yerde beklerken bulmuştur. Başka bir örnekte de on yedi kişilik bir grup karşılıklarına çıkan tek bir Moğol atlısına mukavemet edememiştir. İçlerinden biri, karşı koymaları durumunda bu Moğol'u alt edebileceklerini söylesen de arkadaşlarının ondan korktuklarını ve böyle bir teşebbüse girişemediklerini belirtmiştir.⁵⁸ Ayrıca yine İbnü'l-Esîr'de tek bir Moğol askerinin yüz kişiyi öldürdüğüne dair kayıtlar vardır.⁵⁹ Moğolların Türkistan'ı istila ederken Kuzey Çin'de yaşadığı zorluklardan daha az müşkülât yaşamalarının sebebi yine bu korku idi. Çünkü Moğolların uzun yıllardır komşusu olan Çinlilerin onların bu dehşet verici durumlarına alışık olmalarının hilafına, Türkistan'dakiler Moğollarla ilk kez karşılaşmaktaydılar.⁶⁰

Moğollar, İslâm kaynaklarında *lanet olasıca, dehşet verici kasırga, Moğol kâfiri, küffâr, melun* gibi sıfatlarla anılmışlar⁶¹ hatta Deccal ile dahi kıyaslanmışlardır.⁶² Ayrıca Moğol istilasından dolayı halkın başına gelen olaylar anlatılırken, bu hadiseler İslâmî kaynaklarda Kur'an hükümlerine ve hadiselerle dayandırılarak değerlendirilmiştir.⁶³

Sonuç: Dünyanın en büyük imparatorluklarından birine sahip olan Moğolların başarılarının ardında, onların psikolojik harp ve askerî taktiklerinin çok büyük bir rolü vardı. Hatta Türkistan ve dahi dünyanın büyük bir kısmını onlara açan temel faktör buydu. Çok büyük bir orduya sahip olmadıklarına göre bu başarıların ardındaki sebep, onların stratejileri olmaydı. Son derece iyi planlanmış strateji kullanımı, kendilerine karşı gelenleri demoralize etmek için hesap edilen dehşet ve bunun propagandası, bölge halkını yine kendi bölgesine karşı canlı kalkan olarak kullanma, bu stratejilerin en çarpıcı örnekleriydi. Elbette bir lider olarak Cengiz Han'ın rolü de yadsınmazdı. O, her şeyden önce iyi bir asker ve emsali az görülmüş bir stratejist idi. Savaşın başlangıcından sonuna kadar yapılan hazırlıklar, hep onun organizatörlüğündeydi. Casusları etkin olarak kullanma, psikolojik harbi tüm boyutlarıyla uygulama onun en stratejik icraatlarından. Moğol askerinin Han'ına olan yüksek bağlılığı, askerî motivasyonlarının en ileri seviyede oluşu ve buna mukabil Hârezmşâh ordusunun bu hasletlerden uzak bulunuşu, istilanın başarıya ulaşmasını güdüleyen diğer âmiller oldu. Otrar hadisesi ile haklı bir gerekçeye kavuşup, infilak eden bu istila; Türkistan, İran ve hatta Avrupa'yı derinden etkilemesi cihetinden önemlidir. Ayrıca savaşa hazırlık evresinden istilanın sonuna kadar kullanılan yöntemler ve Moğol dehşetinin bıraktığı intiba, istilanın amacına ulaşmasında mühim faktörlerdendir. Son tahlilde Batı İslâm dünyasının tüm sosyal ve kültürel varlığının Moğol atlarının altında ezilmesini intaç ettiği bu istila; Türkistan, İran ve Avrupa'nın siyasi ve idarî yapısını da büyük oranda değiştirmiştir. Sistemik ve dengeli bir şekilde yürütülen bu seferin sonuçları, kullanılan harp tekniklerine bağlı olarak, oldukça yıkıcı olmuştur.

⁵⁴ Kafesoğlu, Hârezmşâhlar Devleti Tarihi, s. 233.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, XII, s. 397; Spuler, İran Moğolları, s. 29-30; Grousset, Stepler İmparatorluğu, s. 247; Kafesoğlu, Hârezmşâhlar Devleti Tarihi, s. 244; Weatherford, Cengiz Han, s. 165. Halifenin Cengiz Han'ı davet meselesine dair geniş bilgi için bkz. Erdoğan, "Hârezmşâh Alâeddin Muhammed Dönemi", s. 213-216.

⁵⁶ Erdoğan, "Hârezmşâh Alâeddin Muhammed Dönemi", s. 212-3.

⁵⁷ John Keegan, Savaş Sanatı Tarihi, çev. Selma Koçak, (İstanbul: Doruk Yay., 2007), 267.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, XII, 460.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, XII, 333.

⁶⁰ Grousset, Stepler İmparatorluğu, 252.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, XII, 313, 315, 323; el-Cüzcânî, Tabakât-ı Nâsırî, 2016, 64, 66.

⁶² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, XII, 313.

⁶³ bkz. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, XII, 315, 332; el-Cüzcânî, Tabakât-ı Nâsırî, 2016, 53.

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDE DEDE KORKUT HİKÂYELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Mazhar NARŞAP*

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Her millet yaşadığı coğrafi çevrenin şartları neticesinde kendisine ait olan bir kültürü meydana getirmiştir. Orta Asya coğrafyasında yaşayan Türkler de coğrafi çevrenin koşullarına göre konar-göçer yaşamı diğer adı ile atlı göçebe hayatı meydana getirmiştir. Bu göçebe yaşam basit bir göçebelik olmayıp yaylak ve kışlak arasında yapılan sistemli bir göç hareketidir. Türklerin kendilerine has olarak oluşturduğu bu konar-göçer yaşam hakkında yazılı ve arkeolojik kaynaklardan bilgi elde edilebildiği gibi sözlü kaynaklardan da bilgi elde edilebilmektedir. Bu sözlü kaynaklar içerisinde Dede Korkut hikâyeleri önemli bir yer tutmaktadır.

Dede Korkut hikâyelerinin esas adı “Kitab-ı Dedem Korkud Ala Lisani Taife-i Oğuzan” olup 12 hikâyeden meydana gelmektedir. Biri Dresden diğeri Vatikan olmak üzere iki nüshadan oluşan bu hikâyelerden olağanüstü figürler çıkarıldığında geriye Türk tarih ve kültürüne dair önemli bilgiler kalmaktadır. Dede Korkut hikâyeleri Türk kültür tarihinin siyasi, sosyal, dini, askeri ve ekonomik gibi unsurları hakkında bilgiler veren muazzam bir kaynaktır. Prof. Mehmet Fuad Köprülü’nün: “Bütün Türk edebiyatını terazinin bir kefesine, Dede Korkut hikâyelerini ise terazinin diğer kefesine koysanız, yine de Dede Korkut hikâyeleri ağır basar” şeklindeki ifadesi Dede Korkut hikâyelerinin önemini açıkça göstermektedir. Dede Korkut hikâyeleri Türklerin en önemli kültürel unsuru olan devlet ve devlet anlayışına dair bilgiler sunmaktadır. Türkler eskiçağlardan beri devlet ve devlet geleneğine sahip olmuşlar ve tarihin hiçbir devrinde devletsiz ve teşkilatsız kalmamışlardır. Çünkü Türkler için devlet milli varlığı her türlü tehlikeye karşı koruyan, halkı düzen ve adalet içinde yaşatan onun maddi ve manevi bakımından gelişmesini ve refahını sağlayan vazgeçilmez bir müessesedir. Devlet, halk içindir anlayışı bunun en güzel ifadesidir.¹

Dede Korkut Hikâyelerinde: “Oğul babamın sırrıdır. İki gözünün biridir. Devletli oğul sadağında oktur. Devletsiz oğul ocağında közdür. Baba ölüp mal kalmayınca oğul devletsiz kalınca mal neyler hanım, devletsizliğin kötülüğünden Allah he-

pimizi korusun” şeklinde geçen ifade devletin önemini en güzel şekilde göstermektedir.² Türk devletinin başında hükümdar bulunmaktadır. Hükümdar sağında ve solunda bulunan beyler ile devlet teşkilatını meydana getirmiştir. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren kültürel süreklilik içerisinde Türk devletlerinde ikili teşkilat hepmevcut olmuştur. Dede Korkut hikâyelerinde de Türk siyasi yapılanması olan ikili teşkilat görülmektedir. Sağda oturan beyler, solda oturan beyler şeklinde devlet teşkilatı yer almaktadır. Türk devletlerinde hükümdar başta olmasına rağmen devlet ile ilgili kararları her zaman meclisi ile birlikte almaktadır. Bu meclislere toy, kengeş, kurultay gibi adlar verilir. Dede Korkut hikâyeleri de meclis hakkında bilgiler vermektedir. Dede Korkut hikâyelerinde: “Bayındır Han yılda bir kez toy verip Oğuz beylerini konuk ederdi” şeklinde belirtilen ifadeden de anlaşılacağı üzere Bayındır Han yılda bir kez beyleri toplamakta burada beyler ile devleti ilgilendiren meseleler hakkında görüşüp karar vermekteydiler.³

Devlet meselelerinin görüldüğü yer ise toylardı. Bu toylar hükümdar tarafından verilmekteydi. Hükümdarın verdiği bu toylar hükümdarın unvanının yayılması açısından da önemliydi. Dede Korkut kitabında görülen: “Er malına kıymayınca adı çıkmaz”⁴ ve Kutadgu Bilig’deki: “Beyler cömert olursa adları dünyaya yayılır, bunların nam ve şöhretleri ile dünya konurur”⁵sözleri bunun en güzel örneğidir. Hükümdarın verdiği toylara Dede Korkut hikâyelerinde de rastlanılmaktadır. Bayındır Han’ın verdiği toy bir han toyuna en güzel örneklerden biridir. Bayındır Han’ın verdiği toy bir han toyu olmasının yanı sıra toylarda oturma düzeni hakkında da bilgi vermektedir. Türklerdeki ülüş töre ve gelenekleri bu protokolü düzenleyen bir töredir. Topluluk içinde herkesin yeri bu ülüş haklarına göre belirlenir. Ülüş sözü ülüş-mek veya üleş-mek köklerinden gelir manası pay demektir. Bir kişinin ülüş hakkı barışarı ile orantılı olmaktadır. Devlet toylarında herkesin oturacağı yer ve yiyeceği yemek önceden belirlenmekteydi.⁶ Hükümdarın verdiği toyun bir başka önemi ise hükümdarın hal-

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi, Doktora Öğrencisi, e-mail: narsapmazhar5@gmail.com.

¹ Salim Koca, Selçuklu Devri Türk Tarihinin Meseleleri, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, s. 63.

² Sadettin Gömeç, Türk Destanlarına Giriş, Akçağ Yayınları, Ankara, 2009, s. 315.

³ Orhan Şaik Gökyay., Kabalıcı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 26.

⁴ Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, s. 20.

⁵ Reşit Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1959, s. 155.

⁶ Koca, Selçuklu Devri Türk Tarihinin Meseleleri, s. 542.

kını nasıl refah yaşatacağını ve ekonomik gücünü göstermekte halk ve hükümdara bağlı beylerde bu toya katılarak hükümdara bağlılıklarını bildirmekteydiler. Hükümdarın toyuna katılmamak ise isyan manasına gelmekteydi. Dede Korkut hikâyelerinden İç Oğuz'a Dış Oğuz'un isyan etmesi ve Beyrek'in ölümü hikâyesi hem hükümdar toyuna hem de hükümdar toyuna katılmayan boyun cezalandırılmasına örnektir. Türk kültürünün ana unsurlarından bir diğeri ise ailedir. Türkler de aile toplumun en küçük birimidir. Türk sosyal hayatı, aile ve akrabalık bağları üzerine kuruludur. Aile, hem toplumun hem de devletin çekirdeğini ve temelini oluşturur. Türk ailesi baba ailesi tipindedir. Ailenin reisi babadır. Oğuzların aile düzeninde baba otoriteyi temsil eder. Töre gereği kendisine saygı duyulur, çatışmalar olsa bile aile bireyleri babaya karşı saygıda kusur etmezler. Dede Korkut hikâyelerindenKazan Bey oğluUruz'un esir düştüğü hikâyede geçen "ol zamanlarda oğullar ataya muhalefet etmezdi, oğul da sözünü iki eylemezdi, iki eylese oğul kabul etmezlerdi" şeklindeki ifadeden de anlaşılacağı gibi oğulların ve diğer aile fertlerinin babaya saygıları büyüktür.⁷ Eski Türk ailesinde babanın yanında annenin de söz hakkı vardı. Daha doğrusu babadan sonra aileyi, anne temsil ederdi. Kadın her şeyden önce erkeğin evdeşi yani ev arkadaşıdır. Türk kadını eşi ile birlikte ailenin bütün faaliyetlerine katılmaktadır.⁸ Türk kadını namus ve iffetine son derece düşkündür Türk kadını namusu için gerekirse çocuklarından veya kendi canından vazgeçmektedir. Dede Korkut hikâyelerinden Salur Kazan'ın evinin yağmalanması hikâyesinde kadınların esir düşmesi sonucu yaşadıkları olaylar karşısında verdikleri tepkiden de namuslarına ne kadar önem verdikleri açıkça görülmektedir. Türk ailesi genelde dışarıdan evlilik yoluyla oluşturulmaktadır. Kızlar dışarıya verilmekte, oğullar dışarıdan evlendirilmektedir. Bundan maksat akraba sayısını arttırmak ve karşılıklı olarak birbirlerinin desteğini kazanmaktır. Dede Korkut hikâyelerinden Deli Dumrul hikâyesinde Deli Dumrul'un yad kızı helalim var ifadesi dışarıdan evliliğin örneklerindedir. Toplumun en küçük yapısı olan ailede çocuk son derece önemlidir. Çocuk hem ailenin hem de toplumun devamı olarak görülmektedir. Ailede erkek çocuğun olmaması ya da bütün erkek çocukların ölmesi büyük bir

felaket olarak görülmekte adeta ocağın sönmesi olarak nitelendirilmektedir.⁹ Dede Korkut hikâyelerindenDirse Han oğlu Boğaç Han hikâyesi çocuğu olmayan bir ailenin durumunu anlatmaktadır. Türk toplumunda aile önemli bir yapıdır. Aile evlenme yolu ile oluşmakta olup evlilik dışı münasebetler toplum tarafından ağır bir şekilde cezalandırılmaktadır. Dede Korkut hikâyelerindenBasat'ın Tepegözü öldüresi hikâyesinde de evlilik dışı münasebeti ve bunun sonucunda toplumun cezalandırılması hakkında sembolik bir anlatım bulunmaktadır. Türkler yaşadıkları coğrafi çevre şartlarından dolayı hayvancılık ile meşgul olmakta ve bunun neticesinde beslenmelerinde genel olarak hayvansal ürünler kullanmaktadırlar. Dede Korkut hikâyelerinde de yenilen yiyecekler ve içecekler hayvansal ürünlerdir. Türk kültürünün en eski döneminden itibaren domuz beslemedikleri ve onun etini yemedikleri bilinmektedir. Dede Korkut hikâyelerinde de domuz eti yemedikleri ve beylerin düşmana esir düştüklerinde kendilerine domuz eti yedirmelerinin de büyük azap sayıldığı bildirilmektedir.¹⁰ Türk tarih ve kültürünün en değerli kaynaklardan Dede Korkut hikâyeleri Türklerde askeri teşkilat ile ilgili bilgilerde vermektedir. Bozkır kavimleri hem kendilerini hem de yurtlarını düşmanlarından korumak amacıyla ordu-millet anlayışı temelinde dayanan kendilerine özgü bir ordu teşkilatı kurmuşlardır.¹¹ Türk ordu teşkilatının ana temelini atlı savaşçılar oluşturmaktadır. Bu atlı savaşçılara alp denilmektedir. Alplar toplumun koruyucusu ve kahramanı oldukları için toplumda saygın bir konumda bulunmaktadırlar. Her aile kendi çocuğunun alp olması istemekte ve çocuklar alp olması için özendirilmekteydi. Alp kelimesi eski ve yeni birçok Türk lehçesinde kahraman, cesur, yiğit, zorlu manalarına gelmektedir.¹² Türk toplumunda kahramanlık göstermiş, toplumun yararına bir şeyler yapmış olan ergenlik çağına erirmiş çocuğa ailesinin verdiği adından başka olarak bir alp adı verilmektedir ve kahraman artık toplumda bu adı ile anılmaktadır. Alplara ad verme ile ilgili olarak Dede Korkut Hikâyelerinde de ad koyma toylarına rastlanılmaktadır. Örneğin Dirse Han Oğlu Boğaç Han Hikâyesinde, Boğaç Han bir alp adı olarak yer almaktadır.¹³ Türk toplumunda kahramanlık gösterip ad almak aynı zamanda kişinin toplumdaki yerini de belirlemektedir.

⁷ Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, s. 89.

⁸ Salim Koca, Türk Kültürünün Temelleri-2, Pelin Ofset Tipo Matbaa, Ankara, 2010, s.121.

⁹ Koca, Türk Kültürünün Temelleri-2, s.119.

¹⁰ Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, s. 1145.

¹¹ İlhami Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, Akçağ Yayınları, Ankara, 2016, s. 212.

¹² İlhami Durmuş, Türk Tarihinin Öncüleri, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, s. 23.

¹³ Muharrem Ergin, Dede Korkud Kitabı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 25.

Dede Korkut hikâyelerinden Uşun Koca Oğlu Segrek'in hikâyesi ise toplumda yer almak için kahramanlık göstermenin önemi en iyi şekilde ifade etmektedir.¹⁴ Kahramanlık göstermeyip ad almayan birisinin bey oğlu dahi olsa beyliğe layık görülmeceği ise Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Esir Olduğu hikâyede anlatılmaktadır.

Dede Korkut Hikâyelerinde atlı göçebe yaşam tarzının bir gereği olarak, kendi boyunu koruma, tabiata ve düşman kavimlere karşı güçlü olma ve kendilerini savunma amacıyla sürekli mücadele içinde olmak, insanlara ister istemez savaşçı ve mücadeleci bir kimlik kazandırmıştır. Zaten göçebe ve akıncı kimliği olan bir toplumda, çocukların alp tipine uygun olması yani kahraman, korkusuz, çevik ve yiğit olması istenilir. Sadece erkek çocukların değil, kızların da korkusuz, yiğit ve kahraman olmaları yani alp tipine uygun olmaları istenilirdi. Dede Korkut hikâyelerinde de savaşçı kadınlara dair bilgiler bulunmaktadır. Dede Korkut hikâyelerinden Kam Börü Beg oğlu Bamsı Beyrek hikâyesinde Banu çiçek bir er gibi Bamsı Beyrek ile mücadele etmiştir. Yine Dede Korkut hikâyelerinden Kanglı Koca-Oğlu Kan Turalı Hikâyesinde Selcen hatun, üzerlerine gelen düşmana karşı Kan Turalı ile birlikte savaşmışlardır.

Türk ordu teşkilatının en önemli bir diğer unsuru ise attır. At Türklerin bütün hayatında ön plana çıkmaktadır. Uçsuz bucaksız coğrafyaların kısa zamanda aşılması, geniş otlaklar ve sürülerin kontrol altında tutulması, yaylaktan kışlağa, kışlaktan yaylağa göç, Tanrı'ya ve atalara kurban edilmesi, etinin yenilmesi, sütünün içilmesi ve boyların kendi aralarındaki ve diğer düşmanlara karşı verilen mücadelelerde hep at görülmektedir. Bu durumda at Türklerin sosyal, siyasi, iktisadi, dini ve askeri hayatında en önemli unsurlardan birisidir. Hatta kültüre isim verecek değere ulaşmış ve bozkır kavmi olan Türklere atlı Kavimler ve onların oluşturdukları kültüre de atlı Kültür denilmiştir.¹⁵ Dede Korkut hikâyelerinde de atın önemi açıkça görülmektedir. "Yayan erin umudu olmaz" şeklinde geçen bir ifade bozkır ordusunun atlı süvari olduğunu eğer ki atı olmayan bir alpin savaşamayacağını belirtilmektedir. Türk askeri teşkilatının başlıca silahları ok ve yay idi. Türkler bu silah sayesinde birçok savaşta büyük başarılar elde etmişlerdir. Dede Korkut hikâyelerinde de askeri araç ve gereçler hakkında bilgi verilmektedir. Dede Korkut hikâyelerinde okların kayın ağacından yapıldığı ve Ak yelekli ötkün ok, kargı dilli kayın ok, kayın dahı yeleşinden som altın ok, uç yelekli ok ve gez gibi çeşitli adlar altında okların kullanıldığı görülmektedir.¹⁶ Okları koymak içinde kullanılan ok torbası karşılığında Dede Korkut kitabında üç ayrı sözcük verilmiştir;

Bilük, sadak ve tirkeştir. Bu okluklar daha önce ağaç kabuğundan daha sonra da deriden yapılmıştır.¹⁷

Bozkır kavimlerinin dini gök tanrı dini idi. Eskiçağlarda başka hiçbir kavim ile iştiraki olmayan bu inanç sisteminde Tanrı en yüksek varlık olarak itikadın merkezinde yer almıştır.¹⁸ Türk inancında tanrı tek olarak kabul edilmiştir. Türk inanç sisteminde tek tanrı olmasının yanı sıra toplumunda ağaç, su, ateş gibi kutsal inanç unsurları da yer almıştır. Tanrının tek olduğu Dede Korkut hikâyelerinde de görülmektedir. Dede Korkut hikâyelerinden Salur Kazan'ın evinin yağmalanması hikâyesinde kâfirler esir ettikleri Uruz'u asmak istediklerinde Uruz'un söylediği "Tanrının birliğine yoktur şüphe" sözleri Tanrının tek olduğu göstermektedir.¹⁹ İbn Fadlan Oğuzlardan biri zulme uğrar veya başına kötü bir şey gelirse başını semaya doğru kaldırır, bir tanrı der, şeklinde tanrının birliğini ifade etmektedir.²⁰ Türk inanç sisteminde tabiat kuvvetlerinin kutsal sayıldığı görülmektedir. Bunların en güzel örnekleri ise Dede Korkut hikâyelerinde görülmektedir. Dede Korkut hikâyelerinin genelinde ağaç inancı vardır. Geleneksel Türk dini içerisinde tabiat kuvvetlerine inanç çerçevesinde ağaçlar önemli bir yer tutmaktadır. Türklerde, Ötüken ormanlarının Göktürkler ve Uygurlar devrinde bütün Türklerce mukaddes sayıldığını bilinmektedir.²¹ Dede Korkut hikâyelerinin son kısmında Dede Korkut tarafından yapılan dua da ise gölgelik kaba ağacın kesilmesin denilmektedir. Esasında dua da yer alan ağaç evi ve aileyi temsil etmektedir. Kesilen ağaç ise ailenin yok olduğunu göstermektedir.

Ağaç inancını Kültürel süreklilik içerisinde Anadolu coğrafyasında da devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in Şeyh Edebali'nin evinde gördüğü rüya Orta Asya bozkırlarından gelen bir inancın devamıdır. Geleneksel Türk dini içerisinde su da önemli bir dini anlam ve mahiyete bürünmüş; bu çerçevede su kaynağı, pınar, ırmak ve göl gibi, su ile alakalı oluşumlar kutsiyet kazanmışlardır. Böylece su, Türk din tarihi içerisinde karşımıza her şeyden önce temizlik ve safiyet sembolü olarak çıkmaktadır.²² Dede Korkut hikâyelerinde de su inancına rastlanılmaktadır. Dede Korkut hikâyelerinden Salur Kazan'ın evinin yağmalanması hikâyesinde "su hak yüzünü görmüştür" ifadesi suya kutsallık atfetmektedir. Günümüzde Anadolu'nun birçok yerlerinde hidrellez gününde kadın ve kızların Tanrı'ya dilek yazıp suya atma adetleri su inancının kültürel süreklilik içerisinde devam ettiğinin bir yansımasıdır.²³ Hayatın devamını sağlayan su, Türklerin ilk dönemlerinden günümüze kadar kutsallığını devam ettirerek gelmiştir.

¹⁴ Ergin, Dede Korkut Kitabı, s. 199.

¹⁵ Durmuş, Türk Tarihinin Öncüleri, s. 218.

¹⁶ Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, s.1128.

¹⁷ Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, s. 1129.

¹⁸ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010, s. 295.

¹⁹ Ergin, Dede Korkut Kitabı, s. 52.

²⁰ Ramazan Şeşen, İbn Fadlan Seyahatnamesi, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010, s. 10.

²¹ Abdülkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 62.

²² Harun Güngör, Türklerin Dini Tarihi, Rağbet Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 77.

²³ Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 492.

Ekonomi, tarım, ticaret, zanaat, sanayi, hayvancılık gibi çeşitli kollara ve tiplere ayrılmaktadır. Ekonomi tiplerinin oluşumunda ve gelişmesinde, toplumun içinde yaşadığı tabii çevrenin ve iklimin başlıca rolü ve etkisi bulunmaktadır.²⁴ Bozkır Türk ekonomisinin esasını, yüksek ovalar ve yaylalar olan bozkır coğrafyasının iklim şartları gereği hayvancılık teşkil ediyordu. Destanlarda bozkır kültürünün vazgeçilmez unsuru olan ata sıkça rastlanılmaktadır. Dede Korkut hikâyelerinde sürüler halinde atları belirtmek için tavlavla atlar diye ifade edilmektedir. Örneğin, Salur Kazan'ın evinin yağmalanması hikâyesinde düşmanların tavlavla atları da yani at sürüleri de götürdüğü ifade edilmektedir. Yine söz konusu hikâyelerden Bamsı Beyrek hikâyesinde ise Banu Çiçek için düncü olarak giden Dede Korkut, Bayındır Han'ın tavsiyesinden iki at istemektedir. Dede Korkut hikâyelerinden Dirse Han oğlu Boğaç Han hikâyesinde düzenlenen dilek toyununda göl gibi kırmızı sağıdır ifadesi görülmektedir. Kırmızı kültürel süreklilik içerisinde günümüzde de yapılmaktadır.

Türklerde koyunun başlıca geçim kaynağı olduğunu destanlarda da görebilmekteyiz. Örneğin; Dede Korkut hikâyelerinden Salur Kazan'ın evinin yağmalanması hikâyesinde Salur'un obasını basan düşmanların Salur Kazan'a vurulacak en büyük darbenin Kapılı Derbendinde bulunan on bin koyunu ele geçirmek olduğu söylemesi koyunun ekonomik açıdan önemini açıkça ortaya koymaktadır. Dede Korkut hikâyelerinde düzenlenen toylarda ise koyun eti yenilmektedir. Koyunyunünden hem çeşitli kumaşlar dokunmakta, hem de keçe, kepenek, çizme, ip, döşek, yastık ve yorgan gibi çeşitli eşyalar yapılmaktaydı.²⁵ Ayrıca yapağı ve yün tabirlerini Dede Korkut hikâyelerinden Basat'ın Tepegöz'ü öldürmesi hikâyesinde Tepegöz'e yemek pişirecek kişiler olan Yünlü Koca ve Yapağılı Koca'nın isimleri olarak da görebilmekteyiz.

Türklerin beslemediği hayvanların başında domuz gelmektedir. İskitler hakkında bilgi veren Herodotos, onların domuzu kurban etmediklerini hatta topraklarında dahi beslemediklerini belirtmektedir.²⁶ Domuz sözü neredeyse bütün dillere de olduğu gibi, Dede Korkut hikâyelerinde de hakaret ve küfür olarak kullanılır. Beyrek zindandan kurtulup da Oğuz'a döndüğünde bir yalan düzerek nişanlısını almaya kalkışan Yalancı oğlu Yaltacuk'u hay domuz oğlu domuz diye aşağılar. Kâfirler yakaladıkları Oğuz beylerini, onlara hakaret olsun diye domuz damına kapatır ve onlara kara domuz etinden yahni yedirir. Kazan Bey, kendilerini övmek şartıyla serbest bırakmak isteyen kâfirleri küçücük domuz şölenli diye aşağılık görür.²⁷

Ekonomik temeli hayvancılığa dayanan bozkır coğrafyasında çoban ve çoban kültürü de oldukça önemlidir. Bu nedenle Türk kültüründe çoban ve çobanlık gibi doğrudan hayvancılıkla ilgili terimlerde ortaya çıkmıştır. Kültür tarihimizin en önemli kaynaklarından biri olan Dede Korkut Hikâyeleri'nde çobanla ilgili dikkat çekici bilgiler yer almaktadır. Söz konusu hikâyelerden Salur Kazan'ın evinin yağlanması hikâyesinde çoban kültürüne rastlanılmaktadır. Türk devletlerinin temel geçim kaynağını hayvancılık meydana getirmiş bunun neticesinde de komşu milletlere genellikle başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve et, deri, kösele, kürk, hayvani gıdalar satarlar, karşılığında hububat ve giyim eşyası almışlardır. Asya Hunları, Göktürkler, Uygurlar Çin ile Batı Hunları da Bizans ile bu esaslarda ticaret anlaşmaları yapmışlardır.²⁸ Türk ticari hayatında uzun zaman diliminin değiş-tokuş önemli bir yer tutuyordu. Eski dünyada paranın ortaya çıkması ve kullanımından sonra Türkler tarafından da ticarete para kullanılmıştır.²⁹ Türklerin para kullandığı Dede Korkut hikâyelerine de yansımış olup söz konusu hikâyelerde geçen altın akça tabiri paranın kullanıldığının en önemli göstergesidir.

Sonuç olarak, Orta Asya coğrafyasında kendilerine has kültürlerini oluşturan Türklerin tarih ve kültürüne dair önemli bir kaynak olan Dede Korkut hikâyeleri siyasi, sosyal, askeri, dini ve ekonomik gibi birçok konu hakkında bilgi vermektedir. Dede Korkut hikâyelerinde sembolik anlatımlarla geçen konular tarihsel süreç içerisindeki Türk toplumlarında da görülmekte ve kültürel süreklilik olarak takip edilebilmektedir. Dede Korkut hikâyelerinde de bir milleti millet yapan her türlü unsura rastlamamak mümkündür. Türk tarih ve kültürünün birçok unsurunu Dede Korkut hikâyeleri içinde bulabilmek son derece mümkündür.

²⁴ Koca, Türk Kültürünün Temelleri-2, s.150.

²⁵ Koca, Türk Kültürünün Temelleri-2, s. 160.

²⁶ Herodotos, Herodotos Tarihi, çev. Mümtelim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015, s. 319.

²⁷ Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, s. 1157.

²⁸ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 312.

²⁹ Durmuş, Türk Tarihinin Öncüleri, s. 273.

NURULLAH GENÇ: ‘YAĞMUR’U YAZANA KADAR ÜÇ AY DUVARLARLA KONUŞTUM’

Röportaj: Nuriye ÇAKMAK ÇELİK

Erzurum’un elektriği, okulu ve yolu olmayan bir dağ köyünde, 9 çocuklu bir ailede doğdu. İlk ve ortaokulu akrabalarmının yanında okudu. Babası yıllar boyunca karlar üzerinde sırtında taşıdı. Kurt sürüsünün içinde kaldılar, birçok tehlike atlattılar. Tek amacı okumaktı. Ortaokul ikinci sınıfta çalışmaya başladı. Okuma hayatı boyunca ayakkabı boyacılığı, buluşçuluk, inşaatçılık ve fırıncılık yaptı. Ortaokulu ve liseyi birincilikle bitirdi. Üniversitedeyken yüz gecesini Erzurum Tren Garının banklarında geçirdi. Şiirlerini burada yazdı. 1990 yılında Türkiye Diyanet Vakfı ‘N’at-ı Şerif Büyük Ödülü’nü kazandıran ‘Yağmur’ şiirini yazdı. 2001’de profesör oldu, danışmanlık şirketi kurdu. SPK üyesi ve Merkez Bankası Meclis Üyesi olarak görev yaptı. Şiir yazmayı hiç bırakmadı. Nurullah Genç, bir roman tadındaki hayat tecrübesiyle ‘Doğduğum Ev’in konuğu...¹

9 Eylül 1960 tarihinde Horasan’ın Pinaduz köyünde 9 çocuklu bir ailenin çocuğu olarak doğdunuz. Nasıl bir evdi?

-Doğduğum evi anlatabilmek için köyümüzün yeniden nasıl kurulduğunu anlatmam lazım. Dedem ve onun babası Bolşevik ihtilalinden sonra çekilirken Ruslarla mücadele ediyorlar ve Ruslar tarafından alınıp götürülüyorlar. Köyün diğer erkekleri de gençleri de götürülüyor, kimse kalmıyor. Çocuklar ve kadınlardan başka kalan yok. Yollarda telef oluyor birçoğu. Dedemin babası trende ölüyor. Cesedini camdan atıyorlar mesela. Hatta eliyle tutmak istiyor cesedi. Rus askeri bileğine vuruyor, bileğini incitiyor. Bir, bir buçuk yıl sonra Sibirya’da ormanda ağaç keserken Rusça öğreniyor ve o askerle konuşuyorlar, asker soruyor ‘neden tutmak istedin’ diye. Dedem rahmetli de diyor ki, "Mezarına bırakır gibi bırakacaktım onu, besleme ile bırakacaktım sen benim elime vurunca yapamadım." Bu büyük bir trajedi yani o gidiş.

Sibirya’da 4 yıl kaldıktan sonra geriye dönüyor. Döndüğünde köy tamamen yıkılmış durumda. Aile yok. 8 yıl başka bir köyde kalıyor. Ve adım adım gelerek, giderek o 8 yıl içerisinde köyü yeniden inşa ediyor. Bizim kaldığımız evi de böyle inşa ediyor işte. Komşulardan kalanları çağırıyor. Beraber yardımlaşarak onların evlerini yapıyor. Babam evlendikten bir süre sonra çok kalabalık olduğu için ayrılma ihtiyacı hissediyor

ve ayrılıyor. Yani evini ayırıyor. Dedem ve amcalarım babama hemen o büyük evin yanında bir küçük ev yapıyorlar. Ben o evde gözümü açtım.

“İki odası olan, bir tandır evi olan, uzunca bir avlusu olan, hemen bitişiğinde bir ahır ve samanlığı olan bir evdi burası. Tabi sıkıntılar içerisinde yapılmış bir ev. Okul yok, elektrik yok. Gaz lambaları ile aydınlanırdı evimiz. Bir mahrumiyet köyüydü işin açıkçası.”

Elektrik ve okulun olmadığı bir köy. Nasıl bir çocukluk geçirdiniz?

-Okul yok, elektrik yok. Lüks lamba bile çok azdı. Gaz lambaları ile aydınlanırdı evimiz. Bir mahrumiyet köyüydü işin açıkçası. Okul olmadığı gibi yol da yoktu. Tarlaları falan çorak, susuzdu arazisi. Engebeli, taşlı. Gidip gelmek son derece zor. Kar yağdığında zaten kapanır. Bir tarafa gidemezsiniz.

Belki birçok şeyden mahrum büyümüşsünüz ama rüya gibi bir ortama sahipmişsiniz; köy odası. Nasıl bir odaydı?

-Benim en büyük talihimdir o oda. Rahmetli dedem Bekir, Sibirya’da Rusçayı öğreniyor. Okuma yazmayı biliyor Rusça. Zaten Osmanlıca’yı da çok iyi okuyup yazıyor. Kısmen Arapça, Farsçaya aşına. Ve yaptığı ilk şey, köyü imar ederken yeniden misafir odasını kurmak ve oraya bir kitaplık koymak. İstanbul’a gelip, burada sahaflardan aldıkları kitapları ya da Erzurum’dan aldıkları kitapları o kitaplığa yerleştirmiş. Yani ‘bu köyde ilk ne yapılır’ diye sorarsanız, okunur. Okul yok ama irfan okulu var. Köyümüz bir irfan köyü. Uzun kış gecelerinde o meclisi kurarlardı, irfan meclisini. O odada irice bir soba vardı. Akşamleyin o soba yakılırdı. İyice ısınırdı oda. Evlerinde yemeklerini yiyen köy insanları dedemin odada postunda oturduğunu ve insanları beklediğini bilirlerdi. İçeri giren selam verir ve bir adabı muâşeret çerçevesi içerisinde, edeple geçer yerine oturur... Herkesin yeri de aşağı yukarı belliydi. Çocukların da öyle. Oturlardı, akşam namazı kılınmış olurdu.

Sonra rahmetli Rıza Amcam, Hasan Amcam ya da babam, dedemin işareti ile Ahmediye’yi ya da Muhammediye’yi alırdı.

¹ Röportajı yayımlamamıza müsaade eden Nuriye ÇAKMAK ÇELİK Hanım’a gösterdikleri nezaketten dolayı ziyadesiyle müteşekkirimiz. Röportaj için bk.

<https://www.gzt.com/roportaj/nurullah-genc-yagmuru-yazana-kadar-uc-ay-duvarlarla-konustum-3497386>.

Efendimizin hayatını anlatan bir siyer alırdı eline. Ya da cenk-namelerden birisini. Çünkü altı yedi ay okunurdu. Hepsı sırayla okunurdu. Battal Gazi destanları, Hz. Ali cenkleri, Köroğlu destanları da orada okunmuştur, iyi biliyorum. Ama dikkatinizi çekeyim tüm bu kitaplar manzumeler halinde yazılmıştı. Yani, şiir hazzi da alırdık biz.

Rahmetli babanız Niyazi Mısri'nin divanının tamamını ezberden okurken amcanız da halk şairi olarak bin 500'ün üzerinde şiir yazmış. Edebiyata olan aşinalık civar köylerde de yaygın mıydı?

-Hayır, hayır bu sadece bizim ailemize ve bizim köye hastı. Başka köylerde de misafir odalarında oturulurdu, kitaplar okunurdu ama bu şiir faslı sadece bize hastı. O uzun kış gecelerinde sadece Siyer-i Nebi okunmazdı. Yatsı namazından sonra şiir faslı başlardı. Ama o şiir faslı içerisinde tarih olurdu, felsefe olurdu, gerekirse coğrafya olurdu.

“O köyde şekillendi benim alt yapım, ruh dünyam...”

Çünkü bir köy düşünün, 30 yıl kitap okumuş insanlar ve her türden kitabı okumuşlar. Tahmin ediyorum 5 - 6 divan bir kışta bitirilirdi. 40'ın üzerinde şairin adını işitmişim ben o köy odasında. 20'nin üzerinde de şiiri ezberlemiştim zaten 10 yaşında. Babam rahmetli de misafir odasında şaşırmasın diye evde Niyazi Mısri Divanı'nı okurdu. Ben kitaptan kontrol ederdim. Baba burası doğru, burası yanlış diye söyledim. Yunus Emre'nin bütün şiirlerini, onun divanını da tamamını ezberden okurdu. Halk şairi olan Rıza Amcam hiç çalışmamıştı. Dedem rahmetli ona demiş ki, “senin görevin okumak ve okutmak, sen çalışmayacaksın”. Onun için çalışmayı bilmezdi fazla. Amcam Osmanlıca'yı öyle bir hızla yazardı ki takip edemezdik.

“Bir köy düşünün, 30 yıl kitap okumuş insanlar ve her türden kitabı okumuşlar. Tahmin ediyorum 5 - 6 divan bir kışta bitirilirdi. 40'ın üzerinde şairin adını işitmişim ben o köy odasında. 20'nin üzerinde de şiiri ezberlemiştim zaten 10 yaşında.”

Size gelirse, ilkokulu okuma süreciniz çok enteresan. Normalden daha kısa sürede ve 2 ayı köyde okumuşsunuz...

-Evet doğrudur. Rahmetli Dedemin şöyle bir travması vardı. Bütün ailesini kaybetmiş. Sibiryadan dönmüş kimse yok, düşünabiliyor musunuz? 1967 yılında Şakir isminde bir amca oğlu geldi Denizli'den. Birkaç gün ağladı, susturamadılar. Hatırlıyorum. "Dedem niye ağlıyor?" dediğimizde babam derdi ki, "Deden bütün ailesine şimdi ağlıyor." Çünkü demiş ki; "Ben ailemin hiçbir ferdine ağlayamadım. Şakir'i görünce hepsi bir anda gözümün önünden geçti. Hepsine şimdi ağlıyorum." Bizi de kaybetmemek için dışarı gitmeye karşı bir

tepkisi vardı. Babam bunu bildiği için korkuyor, beni de okutmak istiyor. Nasıl ikna ederiz diye düşünüyör.

Köyde okul yok. Beni mutlaka dışarı götürmesi lazım. Ama nereye götürecektir. Düşünün ki ilkokul benden çok yıllar sonra kuruldu köye, benden sonra çocuklar okuyamadılar. Babam, nasıl okutayım diye düşünürken bir gün Horasan'a gidiyor. Diyor ki, bir bakayım bir yol bulurum belki orada. Horasan'da böyle mazlum mazlum gezerken, çaresiz kalıyor. Ana caddede yürürken yeni mezun uzaktan akrabası bir öğretmenle karşılaşılıyor. Durumu anlatınca Hüsni Öğretmen de diyor ki, "Ben Ceyrekköy'üne öğretmen geldim. Getir benim yanımda okusun." Babam o gün eve bayram etmiş gibi geldi. Dokuz yaşındaydım, o günü unutmuyorum. Ertesi gününe hazırlık yaptılar. Beni aldı. Mart ayıydı. Sırtında taşıyarak götürdü. Neden? Çünkü köyümüz dağın eteğinde ve rampa bir yerde. Çok zor inmek çıkmak. İnerken kayıyorsunuz, çıkarken yoruluyorsunuz. Ben bir iki kilometre yürüdüktan sonra yoruldum. Dokuz yaşındaki bir çocuğu, on kilometrenin sekizini taşıyarak köye götürdü. Kan ter içinde kaldı.

“Oğlum okur musun, saman sepeti taşır mısın?”

9 yaşında ilkokula kaydoldunuz. Sonra?

-Köye gittik. Aldılar beni imtihan ediyorlar. Akşama doğru Hüsni Öğretmen dedi ki babama: "Bu çocuk ilkokulu bitirdi. Bütün derslerden hem de beş üzerinden beş alarak geçti." Geometri öğrenmişim ben. Dokuz yaşında açılı öğretmişti babam yani düşünün. Ama dedi ki: "Bu çocuk dokuz yaşında, bunun ilkokul kültürü yok, okul kültürü yok. Bunu doğrudan diploma düzenler de ortaokula gönderirsek bu büyük bir travma yaşar. Kendisinden yaşça büyük olanlarla yürüyemez" dedi. Babam "Ben zaten alın bunu ilkokul mezunu yapın diye getirmedi. Birden de başlatabilirsiniz" dedi. Öğretmen de "Üçüncü sınıftan başlasın iki ay, üç ay okusun. Dördü, beşi tam okusun ki o kültür oluşsun" dedi. Böyle karar kıldılar. Anlaştılar. Babam beni onun evinde bıraktı. Bir anda köye döndü. Ben bir gün içerisinde dokuz yaşında ailemden ayrıldım. Çok acıydı tabi yani bir anda böyle çaresiz kaldım ama babam da sordu: "Oğlum okur musun, saman sepeti taşır mısın?" Ben de: "Baba okumak istiyorum" dedim. Bunu da dediğim için geri dönemedim.

Ama üç ayda bitirdiniz üçüncü sınıfı. Dört ve beşinci sınıflar?

-Üç ay böyle bitti. Fakat babamı üç aydan sonra aldı bir düşünce, dördüncü sınıfı nerede okuyacak bu çocuk, beşi nerede okuyacak? Utanıyor da yani gidip diyecek 'oğlumu size getirsem kalabilir mi, okuyabilir mi' diye. Çok da erdemli bir adam. Ama başka yolu da yok. Bir gün dedi ki: "Ya Hüsamet'in iyi bir adamdır. Acaba ona mı gitsem". O gün döndüğünde ikinci bayramını yaşıyordu. Ben dördü ve beşi eniştemin, ha-

lamın yanında okudum. Ama hiç sıkıntı çekmiyordum. Rahmet olsun gerçekten şimdi Allah'a şükrediyorum. Ben o kadar dışarıda kaldım, okudum hep mübarek insanlar rastladı. Böyle hani inciyle ilgilenir gibi ilgilendiler benimle. Hiçbir sıkıntı hatırlamam.

Yoğun karların içinde babanızın sizi sırtında taşıdığı anılarınız var, biraz bahseder misiniz o günlerden?

-Köyden çok güzel bir hatıram vardır. İrfan ehli bir insanın bir çocuğa nasıl davranılacağını göstermesi açısından da önemlidir. Babam beni sırtına aldı köye götürüyor. Yine yürüyemedim. Yürüyemeyince aldı taşıyor beni. Şiirler okuyor falan ama böyle puslu bir hava. Tam köyün bitişiğindeki rampaya geldik. O rampadan tırmanıyoruz babam bir anda bana (Dağın ismi Pinaduz'dur, orada bir veli yattığına inanılır) "Dağın tepesinde Pinaduz Babaya bak. Orada bir tilki var" dedi. Dağ da bir hayli zirvesi olan bir dağ yani yüksek. Baktım baktım dağın tepesinde bir şey göremedim. "Bak bak görmüyor musun tilkiyi?" dedi. "Baba göremiyorum" dedim. O arada yoldan çıktı kendisi, ben de zannediyordum ki o da dağa bakmak için yoldan çıktı. Bir anda rampadan çıktı bir hilal çizdi. Tarlanın içerisinde yürüyor. Bata çıka tekrar yola doğru çıktı. Ama bir sekiz on defa bana, "Nasıl göremezsin? Tarlaya bak, tepeye bak" dedi. Sonra döndü dedi ki: "Şimdi dağdan dön, aşağıya bak" dedi. Aşağıya bir baktım ki, sekiz on tane kurt. Bir kurt sürüsü ile karşılaşmışız meğer. Bir anda karşımıza çıkınca ben onları görüp korkmayayım diye tilki var diyerek beni dağın tepesine yönlendirdi. Ben de merakla tilki arıyordum.

Kurtlar?

-Babam kurtlarla karşı karşıya kalınca arasında sekiz on metre kalmış. Yani çok yakın, bir anda çıkmışlar. Ben o kurtların gözlerini hatırlıyorum şu anda. "Baba bunlar ne" dedim. "Oğlum bunlar kurt sürüsü" dedi. Ve yürüdü yukarıya doğru dedi: "Oğlum ecelimiz gelmemiş. Yani bunların ortasından neredeyse geçecektik sen korkmayasın, bağırmayasın diye seni yukarıya yönlendirdim, ben hayvanların önünden ayrıldım. Demek ki karınları tok" dedi. Dolayısıyla böyle de bir hatıramız vardır. O kadar mübarek bir adamdı ki; o kadar sabırlı, kanaatkâr... Hiç o zahmete, zahmet demedi. Ben hep sırtında giderdim. Bıyıkları buz tutardı. Kaşları... Böyle buzları kırar alırdım yani. Hep dudakları kıpırdardı ya şiir okurdu ya zikrederdi ve ben de onu takip ederdim. İlkokul öyle bitti.

Ortaokul eğitiminiz de farklı değil. Teyze ve amca yanında kalarak okumak nasıldı?

-Tekrar babamı aldı bir düşünce iki sene sonra. Ortaokulu ne yapacağız? Aklına Kars geldi. Kars'ta teyzem var. "Onun çocukları var, onlarda kalsa bir sene okusa şehre alırsın. Sonra Erzurum'a ya da Horasan'a getiririz" diye düşündü. Babam bindi trene gitti. Geldiğinde üçüncü bayramdı... Diplomamla beraber Kars'a, teyzemin evine gittik. Bir defa görmüştüm. Bir anda kaynaştık ve ben başladım ortaokul birinci sınıfa gitmeye. Ama hep başarılı olmam lazım, ortaokulu birincilikle bitireyim diye mücadele ettim. Yılın ilk üç ayı biraz sıkıntı çektim. Mahalle çocukları tat vermediler, yolumu kestiler, harçlıklarımı aldılar. Helal olsun, sonradan çok güzel kardeş olduk hepsiyle. Çocuk hali. Yolu kesiyorlar harçlığını alıyorlar, defterimi kitaplarımı karıştırıyorlar, paçalarım, ceketim çamur oluyordu onlarla kavga ederken. Bu üç ay devam etti böyle. Teyzem de "Bu çocuk okumuyor yaramazlık yapıyor.

Orada burada birileri ile kavga ediyor herhalde bunu geri gönderelim" diyormuş. Beni aldı bir telaş, bunlar beni geri gönderirse ben ne yapacağım? Okumak istiyorum fakat söyleyemiyorum da çocuklar beni darp ediyorlar, harçlığını alıyorlar diye.

Bir kemerim var çıkarıyorum kendimi savunuyorum paramı almasınlar diye. Genellikle de giderken yapıyorlar. Onlara dedim ki: "Bir daha giderken yapmayın dönerken yapın çünkü okulda temizleyemiyorum üstümü." Sağ olsunlar çok saygılıydılar. Giderken dokunmuyorlardı. Dönerken çıkıyorlardı karşıma... Bir gün teyzemin oğullarından biri yakaladı beni tam çocuklarla kavga ederken. 'Bu ne hal' deyince onlar kaçtı. Ben de ilk defa ağladım. Çünkü iki üç ay devam etti bu hal. Bir de o dövdü beni, sen nasıl bize söylemezsin diye.

Bir dayak da ondan yedim. Eve geldim birkaç gün ağladım, susamadım. Çünkü üzülüyorum 'eyvah ben gideceğim' diye. Teyzem öğrenince çok üzüldü, çok ağladı. Sonra teyzemin oğlu gidip o mahalledeki komşuları, o evleri, çocukları dolandırmış artık ne demişse ben yılın ikinci üç ayını krallar gibi yaşadım. Orta biri bitirdim ve geri döndük. O yıl Amcam evini Horasan'a taşıdı. Sorun da halloldu. Amcam, "Artık Nurullah'ı getir bizde kalsın okusun" demişti ve benim Horasan yıllarım başladı.

Bu yıllar aynı zamanda çalışmaya başladığınız yıllar olsa gerek. Hangi işleri yaptınız?

-Boyacılık yaptım ama şöyle oldu. Amcam bir kahvehane kiraladı. Oğlu Ahmet garsonluk yapıyor benim yaşında. O para kazanıyor, ben okuyorum. Ben kafaya koydum. Dedim ki, ben çalışarak okuyacağım. Sonra bir baktım birisi kahvehaneye girdi. Birisinin ayakkabılarına eğildi. Bir sandık koydu. Ayakkabısını üzerine aldı başladı onu böyle boyamaya, fırçalamaya. Hayatımda ilk defa boyacı görüyorum. Dikkatle takip ettim. Bitirdi, adam çıkardı para verdi. O gidince Ahmet'e sordum, "Bunlara boyacı deniyor. Ayakkabı boyuyorlar" dedi. Dedim, bak bu daha özgür bir iş, bağımsız yani bir kahveye bağımlı kalmaktansa bir boya sandığı alıp boyacılık yapmak daha iyi. İstedğim anda bırakırım çünkü. Dersime çalışırım. Böyle düşününce de gittim amcama ben çalışmak istiyorum dedim. "Sınıfta kalırsın, okuyamazsın" dedi. "Hayır ben okurum. Ödevlerimi de yaparım" dedim.

Bunun üzerine gitti boya sandığı yaptırdı. Ben hararetle boyacılık yapıyorum. Para kazanıyorum, hoşuma gidiyor. Amcam mübarek adam götürüp paralarını ona veriyorum, o alıyor bir yerde saklıyor paralarını. Dedim ki, daha böyle mantıklı yapayım bu işi. Defterlerimden birinin arka sayfalarına başladım ayakkabısını boyatan insanların isimlerini sorup yazmaya. "Dayı senin adın ne?", "Kaç ayakkabın var?", "Siyahı da var mı mesela kahverengisi?", "Hep bu saatlerde mi geliyorsun bu kahvehaneye?" Kahvehaneleri dolaşıyorum hep. Şu saatte falan kahvehaneye gelir, şu saatte gider... Ayakkabısını boyarken çorabını boyarsam ne yapar? Tokat mı atar

yoksa paramdan mı keser? Bunların notlarını aldım. Boya fiyatını da 50 kuruştan 25 kuruşa düşürmüştüm zaten. Ucuz boyuyorum sürümden kazanayım diye. Müthiş ayakkabı boyamaya başladım. Yani inanılmaz arttı sayı.

Bir şirket gibi kurumsallaşmışsınız resmen...

-Ama tabi Horasan küçük bir yer, kahvehane sayısı sınırlı, ayakkabı boyatan sayısı sınırlı, müşteri kapasitesi belli. Yani epeyce bir müşteriyi ele geçirince diğer boyacılar toplanmışlar, Allah rahmet eylesin Vahit diye birisi vardı, "Bunun boya sandığını kırılım bir daha boya yapamaz" demişler. Sekiz on boyacı bir anda kısırdılar bir yerde. Ayakkabı boyamla yürüyorum. Vahit başlarında. Tanyorum da hepsini. İyi bir darp ettiler beni. Boya sandığımı da kırdılar. Hakkım helaldir hepsine. Vahid'i kaybettik Allah rahmet eylesin. Ölümünden önce de beni aramıştı "Bana hakkını helal ettin mi?" diye. Helal olsun, o çocukluk haliydi. Yani biz çocuklukta neyden sorumluyuz ki? Ayakkabı boya sandığım kırılınca eve gittim amcam çok sinirlendi. "Ben yeniden boya sandığı yaptıracam" dedi. Ben "hayır" dedim, "artık ben boya sandığımla onların karşısına çıkamam yeni bir kavga olursa çok üzülürüz" ve boyacılığın böylece noktalamış oldum ortaokul ikinci sınıfta...

Başka bir meslek mi buldunuz?

-Çalışıyorum, derslerim iyi hepsinden dokuz on alıyorum. Ödevlerimi yapıyorum. Gittim kendi arayışlarımla bir lokanta buldum. Beyaz Amca diye birisi var lokantacı. Ona gittim konuştum. "Bana bulaşıkçı olarak yararsın gel" dedi. "Akşam okuldan sonra gece 10'a kadar, 11'e kadar bulaşıkları yıka. Yalnız günde bir kap yemek yiyeceksin iki kap değil. Yani sabah çorba içeceksin, öğlen de bir kap yemek yiyeceksin, akşam zaten yemeyeceksin. Gidip evinde yiyeceksin." Böyle bir kuralı varmış. Ben de tamam dedim başladım ama doymuyorum. Hafta sonları cumartesi-pazar, hafta içleri akşam gidiyorum bir kap yemek yiyorum doymuyorum. Baktım ki olmuyor. İki kap yemeye başladım ama oradaki çalışan kişiye, "Benim hesabıma yaz, yevmiyemden düş" dedim. Üç ay sonra fark etti, "Sen niye düşük yevmiye alıyorsun" dedi Beyaz Amca. Dedim ki: "Yemek yiyorum. Onu düşünüyorum." "Burada yemek yiyemezsin fazla, git dışarıda ye. Burada kural var bozamazsın." dedi. Ben bunun üzerine ayrıldım. Bulaşıkçılığı bıraktım.

Sonra fırıncılık günleriniz başlıyor. Neden fırın?

-Fırınla karşılaştım bir gün. Hemen kahvehanenin bitişiğinde bir fırın var. Türkiye'nin bugünkü durumunun anlaşılması açısından da önemli. Bu söylediğim yıl 1972-73 yılı ben ortaokul üçe gidiyorum. Jeneratörle elektrik verildiği için gece lambalar sönüyor. Kahvehaneler 12'ye kadar cıvı cıvı. Herkes elektrikten son anına kadar yaralanmayı istiyor ve kahvehaneler tıklım tıklım. 12'den sonra kapkaranlık bir şehir. Gaz lambaları yanıyor, yakılıyor. Fırın karanlığa gömüldüğünden

fırının içi de karanlık olduğundan dolayı usta ekmeğe pişiremiyor. Ekmeğe pişirebilmesi için bir çırağın el feneriyle fırın kapağının içerisine tutması lazım ki usta ekmeği pişirebilsin. Çıрак da kaçmış, gitmiş. Çıraksız kalmışlar. Hafta sonu usta bana, "Yarın okul yok bize bugün fener tutar mısın?" dedi. Dört saat fener tuttum 12'den 4'e kadar. 4'te elektrikler geliyor jeneratör yeniden çalışıyor. Gittim uyudum. Ertesi gün çıрак gelmeyince bir daha tutum. Dedim bu ne güzel bir iş. Burada fener tutsam 4'te uyusam, 8'de kalksam okula gitsem, akşam gelsem ödevlerimi yapsam, 12'ye kadar biraz uyusam diye bir kurgu yaptım. Sordum ustaya, çıрак ne kadar para alıyor diye. Yani çok paracı olduğumdan değil ama para kazanmak istiyorum ki babama da yardımım olsun. Baktım boyadan daha fazla para kazanıyor. O zaman tamam dedim. "Olmaz" dedi. "Sen okuyorsun, amcan bize kızar" dedi. Gittim amcamla konuştum. Onlar çıрак bulamayınca, amcamdan da izin alınca ben başladım fener tutmaya. Bırakmıyorum. Hafızamda hep şu var, derslerden zaten sıkıntım yok, fırıncılığı öğreneyim. Nasıl bir sevdim fırıncılığı. Müthiş kendimi verdim. Özdeşleştim. Ve ben bir yıl okul bitene kadar gece 12'den 4'e kadar fener tuttum.

"Dedim bu ne güzel bir iş. Burada fener tutsam 4'te uyusam 8'de kalksam okula gitsem, akşam gelsem ödevlerimi yapsam, 12'ye kadar biraz uyusam diye bir kurgu yaptım. Para kazanmak istiyorum ki babama da yardımım olsun. Ve ben bir yıl okul bitene kadar gece 12'den 4'e kadar fener tuttum."

Fırında mı uyuyordunuz?

-Un çuvallarının üzerinde uyuyordum. Yüzüm gözüm un içerisinde. Duş alıyordum. Elbisemi giyiyordum, okula gidiyordum. Fırıncılık bitti. Ben fırıncılığı öğrendim. Hatta düşünün ben çırağıyım. Usta gitti ustasız kaldılar. Ortaokul üçüncü sınıf talebesi olarak günde yirmi beş çuval olmak üzere yetmiş beş çuval unu üç günde hamur yaptım ve pişirdim orada bir iki kişiyle beraber. Yani artık mesleği o kadar öğrenmiştim bir yılın sonunda.

Amcanızın sizden bir talebi yok. Ya da daha önce yanında kaldığımız teyzenizin. Babanız da size "okuyacaksın çalış" demiyor. Sizin çalışmak konusunda hissettiğiniz bu ağır sorumluluğun sebebi ne?

-Hayır, hayır öyle bir şey yok. Allah Teâlâ şöyle bir yapı vermiş bana. Yani bir zamanım varsa bir şey yapayım o zaman içerisinde. Bir şey halledeyim... Babam büyük sıkıntılar içerisinde beni okutuyor. Yer bulamıyoruz. Oraya götürüyor. Buraya götürüyor. Sırtında taşıyor. Koyununu satıyor, bana harçlık yapıyor. Ben babama katkı sağlamalıyım, babama destek olmalıyım diye düşünüyordum.

"Zengin adam elindekileri verebilendir"

-Buradan kazandığım paralarla babamın ahırına belki bir koyun alırım, anneme belki bir etek alırım, kardeşlerime hediyeler alırım diye düşünüyordum. Bu vardı hafızamda. Babam derdi ki: "Zengin adam elindekileri verebilendir." Böyle bü-yüttü bizi. "Bir adam elindekileri veremiyorsa yoksuldu" derdi.

Gelelim Erzurum İmam Hatip Lisesi'ne girişinize...

-O fırında çalışırken zihin dünyamda bir tek soru işareti vardı. Parasız yatılıyı kazanmam lazım. Harıl harıl, tekrar tekrar çalışıyordum. Hatta lisede okuyanlardan bir iki tane kitap almıştım. Onları okuyordum ki, parasız yatılıda bunlardan soru gelirse onları da yapayım diye. Çünkü parasız yatılıyı kazanamazsam babam artık karar vermişti, paralı yatılıya verecekti ve ahırındaki 12 tane koyundan 10'unu satıp götür-recekti. Babam koyunlarını satmasın diye parasız yatılıyı kazanmam gerekiyordu. Yatılı sınavları oldu. Köye gittim. Bütün herkesin sınav sonuç belgeleri geldi, benimki gelmedi. Dolayısıyla kazanamadım diye üzüldüm ve Horasan'a gittim tekrar. Çok üzüldüm. Bir hafta falan böyle ağladım. Köye de dönemedim üzüntümden dolayı. Sonra babam geldi. Bana sarıldı. "Oğlum önemi yok, nasiptir. Ben koyunları satar götürürüm. Sen rahat ol. Ortaokulu birinci olarak bitirdin. Vardır bunda bir hayır." dedi. Sonra güz oldu ve 10 koyunu aldı Horasan'a benimle götürdü.

"Hayatımın en zor yolculuğu, babamın okumam için koyunlarımı satmaya gittiği yolculuktu."

-Hayatımın en zor yolculuğuydu. Babamın umurunda değil. Koyunları satıyor adam ya şiir okuyor ya zikrediyor falan. Gittik Erzurum'a. Paralı yatılıya götürdü beni. Kayıt yaptırdı. Veznedara "Bir yıllık parasını peşin vereceğim" dedi. Taksit taksit ödüyormuş birçok çocuk sahibi. "Bir daha gelemem. Köyümüz uzak, dağda" dedi. 10 koyunun birini harçlık yaptı, kendisine ve bana. 9 koyunun parası ancak yetti. Verdi paralı yatılıya... Camdan dışarı bakıyorum akşamları. Üzülüyorum aklıma o koyunlar geliyor. Çünkü sebep oldum. Ahır boşaldı. Şöyle düşünüyorum, 9 kardeşiz. Kardeşlerim hangi süttten hangi yoğurttan faydalanacaklar...

"Gittik Erzurum'a. Paralı yatılıya götürdü beni. Kayıt yaptırdı. Veznedara "Bir yıllık parasını peşin vereceğim. Bir daha gelemem. Köyümüz uzak, dağda" dedi. 10 koyunun birini harçlık yaptı, kendisine ve bana. 9 koyunun parası ancak yetti. Verdi paralı yatılıya..."

Hem kazanamadınız hem de koyunlar satıldı...

-Evet, öyle ama tam iki ay geçmişti ki, Müdürümüz Abdurrahman Teber dedi ki: "Oğlum sen listede varsın. Niye kayıt yaptırmadın?" Bana belge gelmedi, dedim. "Oğlum kaydın son haftası" dedi. Babama telefon ettim 15 güne ancak geldi babam. Nasipte de var ya, kayıtları uzattılar bir hafta daha. Babam yetişti ve kaydımı sildirdi oradan.

Parasız yatılıya kayıt yaptıracamız. Helallik istedi veznedardan, paranın geri kalanını alacak. Adam dedi ki: "Seyfullah abi, 9 koyundan ikisi gitti". Çıkardı yedi koyunun parasını. Babam ona şunu sordu: "Harçlığı olmayan, taksitini ödeyemeyen çocukları iyi biliyorsun değil mi? Bu parayı sana emanet olarak bıraksam tamamını. Harçlığını ödeyemeyen çocukların harçlıklarını adil bir şekilde en ihtiyacı olandan başlayarak harcar mısın?". "Abi sen ne diyorsun? Bu çok büyük para" dedi. "Ben zaten bu parayı gözden çıkarmıştım. Ben gelecek üç yılın otuz koyunundan kurtuldum. Hani neden o belge gelmedi? Nurullah'ın belgesi? Çünkü bu koyunlar bu çocukların rızık. Allah bana sattırdı ki bunları onlara vereyim" dedi babam. Veznedarın böyle durduğu yerde gözlerinden yaşlar geldi. Kalktı babamın boynuna sarıldı. Ben babamın elinden tuttum.

İmam hatibe doğru yürüdük. Elini bırakamıyorum. "Baba sen ne yaptın ya diyeceğim", diyemiyorum. Döndü bana dedi ki: "Oğlum her şeyin sahibi Allah'tır. Koyunların ne önemi var ki. Oradaki çocuklar rahat etsinler. Keşke çok koyunum olsa da hepsini peşinen ödeseydim" dedi. Ve biz böylece gittik parasız yatılıya ve benim parasız yatılı günlerim başladı. Babam beni bırakıp döndü. Ben hemen ne yaptım, gittim yeni bir boya sandığı yaptırdım. İmam hatipte boyacılığa başladım.

"Çanakkale şiiri yazdım ama altına adımlı yazamadım"

Bugünlerde şiir çalışmalarınız da başlıyor. Çok ilginç bir Çanakkale şiiri maceranız var. Sizden dinleyebilir miyiz?

-Başladım boyacılık yapmaya. Bana Cenabı Hak yolları öyle açtı ki. Gittim mesela parasız yatılının müdürüne. Dedim ki: "Ben Horasan'da okurken fırında çalıştım, boyacılık yaptım. Hocam çalışmak istiyorum. Para kazanmak istiyorum aynı zamanda." "Allah Allah, ne yapacaksın?" dedi. "Boyacılık." "Parasızyatılıda boyacı yok. Ama derslerini ihmal etmeyeceksin" dedi. Bana bir köşe ayırdı. Dört yıl orada oturdum akşamları, orada ayakkabı boyadım. Şiirler de yazıyorum. Kültür Bakanlığının yarışmasında, Tarım ve Orman Bakanlığının Türkiye geneli yarışmasında Türkiye ikincisi ve birincisi oldum. Şiir okuma yarışmasında da Mehmet Akif'in bir şiirini okuyarak okuma birincisi oldum Erzurum'da. Şimdi bunları görünce Abdurrahman Teber hocamız, şiirle ilgili bir şey olduğunda beni çağırıyor artık. Çanakkale de böyle gündeme geldi. Son sınıftaydım. Bir gün çağırdı beni. "Bir liste vereceğim orada elliye yakın şiir ve yazı ismi var bunlar diğer liselere

dağıtılmış. İşte Erzurum Lisesine, Atatürk Lisesine, ortaokullara falan. Üç gün sonra Çanakkale Şehitlerini anma yıl dönümü var. İmam hatip lisesini temsilen de sen orada bir şiir ya da yazı okuyacaksın sahnede". O zaman Üçüncü Ordu da Erzurum'da. "Tören de çok muhteşem olacak. Üçüncü ordu komutanı katılacak" dedi. Gittim iki gün İl Halk Kütüphanesini dolaşım. Yok. Koca bir destan Çanakkale. Ama o 50 yazının ve şiirin dışında bir şey bulamadım. Nereye bakıyorsam yok. En son kapısını çaldım hocanın. Girdim. Hocam dedim, bunların dışına bir şey bulamadım. Kızdı. "Ben seni nasıl göndereceğim oraya. Sen şiir yazıyorsun git bul" dedi. Beni bir daha gönderdi. Çıktım...

Ne yaptınız peki?

-Sıtkı Aras diye bir tanıdığım vardı. Onun bir doktor asistan odası vardı, Ziraat Fakültesindeydi. Aldı beni üniversitenin tarih hocalarına götürdü. Tarihçiler baktılar, dediler bunların dışında bir şey yok. Kaldım çaresiz. Geriye döndüm. Hocanın kapısını çalacağım, çalamıyorum. Aklıma bir şey geldi, "acaba ben Çanakkale şiiri yazabilir miyim?" Geriye döndüm yurda gittim. Tarih kitabını aldım. Tarih kitabında koca Çanakkale destanı iki paragraf... Okudum okudum okudum. Sabaha kadar uyuyamadım ve o ifadelerden yola çıkarak bir Çanakkale şiiri yazdım. Hamasi bir şiir. Bitirdim şiiri ve altına kendi adımlı yazamadım. Cesaret edemedim. Yani nasıl diyeyim ki; bunu ben yazdım diye? 'Ziya Osman Saba' yazdım. Dedim ki, nasıl olsa müdür bey Ziya Osman Saba'nın Çanakkale şiirini bilmez. Arada kaynar. Oradakiler de bilmez. Ben gider bunu okurum. Sonra yırtar atarım. Kapısını çaldım, "Hocam buldum" dedim. Baktı gözümün içine, şiire baktı. "Allah Allah, Ziya Osman Saba'nın böyle bir şiiri mi varmış" dedi. "Ben böyle bir şiiri olduğu hatırlamıyorum, hemen edebiyat hocanı çağır" dedi. "Eyvah" dedim, "şimdi yandık". Nurdan Hanımı gittim çağırdım. Baktı baktı. "Müdür Bey, Ziya Osman'ın üslubu değil bu. Ziya Osman'ın böyle bir şiiri de yok zaten" dedi. Döndü bana Müdür Bey, "Sen bunu nereden buldun" dedi. Çaresiz kaldım. "Hocam bulamadım, yokmuş. Tarihçi hocalara da gittim" dedim. "Peki, bu ne?" dedi. "Ben yazdım" dedim. "Kendi adımlı yazamadım altına. Ziya Osman'ın adını yazdım." Bir alkışladı, sarıldı, beni bir öptü. Nurdan Hanıma dedi ki: "Dersleri tatil ediyoruz. Bütün öğretmenleri çağır buraya. Öğrencileri topla." Bütün öğrenciler toplandı, öğretmenler. Çıktı bir konuşma yaptı. Sonra çağırdı, ben şiiri okudum. Bir alkış koptu. Nasıl mutluydum o gün biliyor musunuz? Ertesi gün gittim törene. En son girdim kulise. Çıktım sahneye. Artık kimseyi görmüyorum. Üçüncü Ordu Komutanı önde, subaylar tıklım tıklım dolu bir sahne. Ben bakıyorum. Bir süre sonra her şey dağıldı gözümün önünde. O şiiri nasıl yazdığımı anlattım ve şiiri okudum. Bir alkış koptu. Ordu Komutanı sahneye çıktı ve bana sarıldı. Tebrik etti. Dedi ki: "Bizim büyük destanımız oğlum. Sen ne güzel bir Çanakkale şiiri yazmışsın bu yaşında". Ordu Komutanı sahneye

çıkarmak da arkasından subaylar çıkmaz mı? Ben yarım saate zor indim sahneden. Bütün subaylar çıktı. Sarıldılar, öptüler beni. Çanakkale böyle oldu ve bu Arif Nihat Asya'nın 'Bayrak' şiirini yazmasına da çok benzer. Sonradan okudum ki, Arif Nihat Asya Bayrak şiirini de böyle bir hadiseyle yazmış. Milli Eğitim Müdürlüğü kendisinden bir bayrak şiiri istemiş Adana'da. Bulamamış. Çocukları göndermiş, arayın, tarayın. Bulamamışlar. Gece kendisi oturmuş o bayrak şiirini yazmış. Tarih sanki böyle tekrerrür etti bizim Çanakkale'yle ilgili yazdığımızda.

Nurullah Genç, imam hatip öğrenciliği boyunca yaptığı ayakkabı boyacılığı ve paralı ödev günlerini anlattı.

Bir yandan boyacılık yapıyorsunuz, bir yandan okul birincisi olup Erzurum İmam Hatip Lisesini bitiriyorsunuz. Mezun olur olmaz ne yaptınız?

-Okul bitti. Boya sandığım paketledim, koydum. Artık boyacılık yok. Öğretmenlerimden birisine verdim 4 yıl o paraları ben. O sakladı bir yerlerde. Hoca bir liste getirdi bana. Gün gün yazmış bütün paraları. Onları denkleştirmiş büyük paralara dönüştürmüş. Yani nasıl bir servet kazanmışım dört yılda biliyor musunuz? Baktım 10 koyun parasından çok fazla. Babama, kardeşlerime, akrabalarım, amcama, yengeme bir sürü hediyeler aldım Horasan'a gittim. Horasan'da Behçet Aktaş diye bir arkadaşım vardı mahalle arkadaşım. Behçet'i aldım yanıma gittik hayvan pazarına 10 tane koyun aldık. Köye gittik. Tevafuk babam da duvarın dibinde oturuyor. Biz böyle koyunları o tarafa sürünce babam bir anda ayağa kalktı.

Behçet'in zannetti. Çünkü köyümüzün dağında yayla var. O yaylaya çeşitli sürüler gelirdi. Zannetti ki, Behçet sürü getirmiş köye. "Behçet hayırdır yaylaya koyun mu getirdin?" dedi. "Valla yok Seyfullah Amca, ben Nurullah'a arkadaşlık ettim. Bu koyunları Nurullah getirdi" dedi. Babam, "Ne koyunu, oğlum bunlar ne?" dedi. "Ee Baba sen bu koyunları ahırdan götürmüştün ya satmak için, ben onları yeniden yerine getirdim" deyince babam şöyle bir ağladı önce. Gözlerinden yaşlar geldi. Kalktı, geldi ve bana sarıldı. Dedi ki: "Oğlum bu çok güzel de biliyor musun seni okutmak için yüz tane koyunum olsaydı hepsini satmam gerekseydi ve hiçbirini bu köye dönmeseydi ben yine satardım. Ama sen ne güzel çocuksun ki 10 tane koyun getirdin ahıra oğlum."

"Nasıl bir servet kazanmışım dört yılda... Baktım 10 koyun parasından çok fazla. Babama, kardeşlerime, akrabalarım, amcama, yengeme bir sürü hediyeler aldım Horasan'a gittim. Babam dedi ki: "Oğlum bu çok güzel de biliyor musun seni okutmak için yüz tane koyunum olsaydı hepsini satmam gerekseydi ve hiç biri bu köye dönmeseydi ben yine satardım."

Bu arada lisede ilginç bir meslek daha öğreniyorsunuz değil mi?

-Boya yapıyorum, ayakkabı boyuyorum. Rıfat Kars diye bir arkadaşım var dedi ki: "Nurullah bir saate kaç ayakkabı boyuyorsun?" Dedim: "10 çift boyuyorum. İki saatte 20 çift." "Benim şu anda vaktim yok. İki gün sonra da vermem lazım. Coğrafya ödevim var onu yap." "Olur" dedim. Yirmi çift ayakkabı parası aldım. İki üç gün içerisinde onun ödevini yapıp verdim. Hani biter dedim bir kişinin ödevi. Duyan geldi. Ben bir süre sonra talepleri karşılayamaz oldum. Zafer geldi, Seyfettin geldi. Ben böyle başladım paralı ödev yapmaya. Ayakkabı boyası kadar para kazanıyorum ödevlerden. Hiç de zorluk çekmiyorum. Bir gün dediler ki, Müdür Bey seni çağırıyor. Gittim. Pencerenin kenarında duruyor. Kapıdan girdim ama yüzü çok öfkeli, sert duruyor. Yanına gittim, döndü kulağımdan tuttu ve çekti. Canım yandı yani. "Hocam ne yaptım ben" dedim. "Sen imam hatip lisesinin birincisisin. Boyacılık yapıyorsun, para kazanıyorsun. Senin derdin ne? Bir de başkalarına ödev yapıyorsun. Ya sen ne biçim çocuksun" dedi. "Hocam parayla yapıyorum" deyince durdu. Para aldığımı bilmiyor tabi. Zannediyor ki bedava ödev yapıyorum. "Nasıl yani?" dedi. "Hocam ayakkabı boyası kadar para alıyorum" dedim. "Kimin ödevlerini yapıyorsun?" dedi. Baktı ki böyle hep ödev yapamayacak öğrenciler bunlar. Durdu durdu. "Ya" dedi. "Bunlar zaten ödev yapamaz. Al paralarını yap ödevlerini." Ben ruhsatı alınca çok rahat bir şekilde kalan sürelerde ödev yaptım.

Gelelim üniversiteye... Edebiyatla iç içe büyüdünüz ama iktisat okumayı tercih ediyorsunuz. Neden?

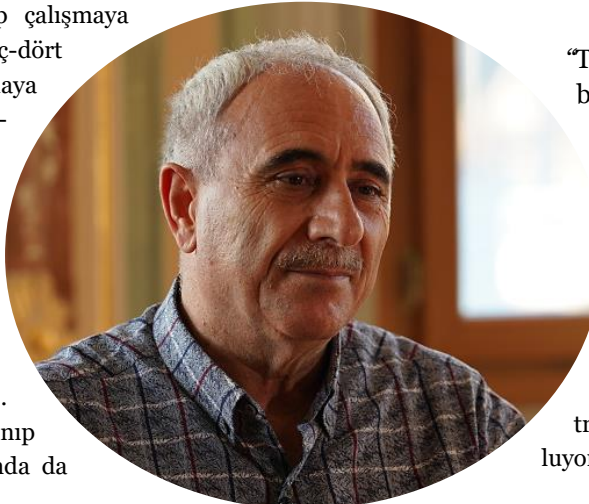
-İmam hatip lisesinde edebiyat koluyduk. Fen kolu mezunları; tıp fakültelerine, fen fakültelerine girebilirdi. Ama biz giremiyorduk. Yani Erzurum Tıp Fakültesi beni almıyordu mesela. Sadece ziraat fakültesine, işletme fakültesine. Ben de o zamanlar Namık Kemal'in bir sözünü okumuştum, "Edebiyat okuyanın edebiyat yapması, edebiyat yapanın da edebiyat okuması lazım gelmez." Şöyle düşünmüştüm, ben edebiyata ömrümü vereceğim belli. Çok seviyorum; şiiri, sanatı. Okumak ve öğrenmek zorundayım zaten. O zaman başka bir alandan niye kendimi mahrum edeyim? Hem edebiyat öğreneyim hem iktisat öğreneyim diye tercih yaparken; bir işletme fakültesi, iki ziraat fakültesi, üç edebiyat fakültesi diye gittim. Zaten ilk tercihim geldiği için de işletme fakültesini kazandım. O yıl içerisinde iktisada dönüştü ismi. Böyle oldu.

Üniversitede de hem çalışıp hem okumaya devam ettiniz mi?

-Ben boya sandığımı aldım, yeniden üniversite yurtlarına götürdüm ve boyacılık yapmaya başladım. Yurt idaresinden izin aldım. Bir berber vardı yurttta. Daha 12 Eylül ihtilali olmamış. Sağ sol kavgaları var. Birçok sıkıntılar var. Sağcılar bile kendi aralarında kavga ediyorlar. Nöbet tutuyorlar. Yani düşünün. O berberin yanında bir yer ayırdılar bana. Ben orada başladım boyacılık yapıyorum. Dersten geliyorum ayakkabı boyuyorum. Atıyorum sandığımı oraya. Bir gün boya yapıyordum kavga çıktı. Kavganın içerisine kaldım. Berberin camına böyle yapıştım yani dayak yemeyeyim diye. Ama nasıl bir toz duman koptu. Yurt karıştı. Benim sandığı aldılar birbirlerine fırlattılar. Fırçalarını aldılar, fırlattılar. Fırçalarını kırıldı. Sandığının parçası kalmadı. O ona fırlattı. O ona fırlattı.

Kavga bitti. Polisler falan geldi ve ben kalktım. Sandık yok. Fırçalar yok. "Tamam" dedim. "Artık boyacılık işi bitti. İkinci defa kırıldı sandığım. Ekmek teknemi kırdılar" dedim, boyacılığı bıraktım. Ne yapayım diye düşünürken henüz tam soğuklar falan da çökmemişti. Birkaç inşaat buldum. Gittim çivi çektim, iskele kurdum arkadaşlarla bir grup oluşturduk. Tetanos iğnesi olduk epeyce. Yani o pash çiviler batardı dururdu ellerimize. Sonra fırınları araştırdım. Asıl mesleğim o. Hafta sonları ve hafta içi izne giden ustalar buldum bazı fırınlarda. Onların yerlerine gidip çalışmaya

başladım. Haftada üç-dört gün de fırınlarda çalışmaya başladım. Yine çalışıyorum ve üniversiteye gidiyorum. Hedef olarak da şunu belirledim, ikinci sene tıp fakültesine gideceğim. Neden? Çünkü fark derslerini vereceğim; fizik, kimya, biyoloji... Tıp fakültesini kazanıp doktor olacağım. Aklımda da

böyle bir hedef var. Abdurrahman Teber'e götürdüm üniversite sınav sonuçlarını. Fen puanım oldukça yüksek. Dedi ki: "Oğlum bu puanla tıp fakültesini kazanırdın sen. Ya böyle adaletsizlik olur mu?" dedi.

Sebebi İmam hatipli olmanız mı?

-Tabi. İmam hatipli olmam. Çünkü imam hatipli olduğumuz için edebiyat kolu sayılıyoruz tamamımız ve fen puanıyla alan yerlere giremiyoruz. Yani negatif bir ayrımcılık vardı o zaman imam hatip liselerine karşı maalesef. Ben kafama koydum, gittim Atatürk Lisesine yazıldım. Fizik, kimya, biyoloji derslerine giriyorum. Bir taraftan boyacılık yapıyorum. Bir taraftan üniversite dersleri, bir taraftan fırın. Böyle gidip geliyorum. İşte tam o günlerde bir karar alındı. Akşam 18'den sonra yurda giriş yasaklandı. Ben de 8'de başlıyorum 11'de çıkıyorum fırından. Üç saat, dört saat hamur yapıyorum, bitirip dönüyorum. Yurt kapanmış oluyor. Nerede kalacağım? Birkaç gün halama gittim. Her gün halama da gidemem. Bir gün geldim yine yurt kapanmış. Üzüldüm. Ya ne yapayım ben şimdi? Nerede kalayım? Birisi dedi ki: "Otogara git." Hemen otogar da yakındır, üniversitenin çıkışıdır. Gittim otogara. Dedim orada kalayım sabaha kadar. Çok soğuktu. Bir ince palto var üzerimde, üşüdüm. Dört saat emin olunuz böyle gittim geldim otogarın içerisinde. Oturamıyorsunuz. Zaten öyle banklar falan da yok yani.

Sağa gidiyorum sola gidiyorum. Lavaboya gidiyorum. Kapılar sürekli açıldığı için inanılmaz bir soğuk geliyor. İhtiyar bir adamın dikkatini çekmiş, geldi yanıma: "Evladım sen nedir böyle dolaşıyorsun sürekli? Yolcu değilsin. Belli ki bir sorunun var" dedi. "Amca ben dışarıda kaldım. Üniversite yurtlarına giremedim. Burada konaklayayım" dedim. "Neden buradasın, tren garına gitsene, gar daha sıcaktı" dedi. Böyle bir şimşek çaktı. "Sen Nedim'in yanına git" dediler. Sınıf arkadaşımız Nedim Kâhya tren garında çalışıyor, memur. Hemen ertesi gün gittim Nedim'i buldum, durumu anlattım. Gitti bana hemen bir battaniye getirdi, yastık getirdi. Bir bank ayarladı, üzerine 'N' harfi yazdı. Dedi ki, "burası senin evin, gel burada kal. İstedığın zaman kalabilirsin."

"Tren garında uyurken meczup diye para bırakırlardı yanıma"

Şiirinizde geçtiği gibi Erzurum'da tren garında, banklarda uyumuşluğunuz var yani...

-O bank bana yumuşak döşek gibi gelirdi. Yorulurdum çünkü gelip yastığa başıma koyardım, üzerime çekerdim battaniyeyi, yatardım. 4 yılda 100 günü geçmiş neredeyse tren garında uyuduğum gün sayısı. Nedim'i buluyorum. Onunla çay içiyoruz. Oradaki makinist-

lerle bütün oradaki personelle arkadaş oldum. Gidiyorum zaten "Nurullah neredesin çay soğudu" diyorlar bana. Güzel tarafı ne biliyor musunuz? Şiirlerim orada doğdu benim. Bütün şiirlerim orada yerleşmiş içime. Akşam oluyor, çayımızı içiyoruz. Nedim gidiyor, makinistler gidiyor, o çalışma yerleri kapanıyor.

Yolcular gidiyor. Tek başıma kalıyorum. Gölgeleler gidiyor. Kuşlar gidiyor, karanlık çöküyor. Ben bankın üzerinde bekleme salonunda tek başımayım. Kimse yok. "Allah'ım diyorum, ne kadar yalnızım ben, nasıl yalnızım şu anda." Sonra diyorum ki, "Allah'ım sen varsın ben yalnız değilim". Sonra uyuyorum, gecenin bir vaktinde banliyö treni geliyor. Yolcular boşalıyor. Yolcular bekleme salonuna hücum ediyorlar, uyanıyorum. Bazen öyle derin uyuyorum ki, yolcular geliyorlar uyanmıyorum. Bazen uyanıyorum, yanımda paralar görüyorum. Meccup diye para bırakıyorlar yanıma. Bazen yanımda yiyecekler buluyorum. Bir meccup gece yarısı tren garında uyuyor, nimetlensin diye. Paraları alıyorum. Onları olmasi gereken kişilere götürüp veriyorum. O yiyecekleri, arkadaşlara ya da birilerine ikram ediyorum. Benim 100 gecem aşığı yukarı tren garında böyle geçmiş.

"O bank bana yumuşak döşek gibi gelirdi. Yorulurdum çünkü gelip yastığa başıma koyardım, üzerime çekerdim battaniyeyi, yatardım. 4 yılda 100 günü geçmiş neredeyse tren garında uyuduğum gün sayısı."

Yağmur'a gelirse... Nasıl bir yolculuğa çıktınız da bu yağmur yağdı? Gerçi siz yağdı kelimesini sevmiyorsunuz...

-Evet, indi, 'rahmet indi' diyorum ben. O köy odasına gitmemiz lazım yeniden. O şiir fasılları naatla kapanırdı. Rahmetli Rıza Amcam bir naat okurdu. Babam makamla söylerdi. Su gazeli okunur, analizi yapılırdı. O zamanlar rahmetli Rıza Amcam derdi ki, "Bir şair naat yazmamışsa adam olmamıştır." Benim de üniversite birinci sınıftan itibaren artık dergilerde şiirlerim yayınlanmaya başladı. Ben bir naat yazmalıyım. Çünkü yoksa adam olmayacağım ben düşüncesi o günlerde başladı, 90 yılına kadar devam etti. Yazamadım. Ellinin üzerinde naatı inceledim. Belki ellinin üzerinde denemeler yaptım. Hepsine 'Yağmur' adını verdim. Benim naatımın ismi 'Yağmur'du zaten. O köy odasında şekillenmişti.

Yağmur'un bir bilet hikâyesi de var bildiğim kadarıyla?

-Tabi, 90 yılında bir film biletinin arkasında ortaya çıktı. Neden? 10 yıl yağmur, yağmur diyorsunuz ama bir şey yazamıyorsunuz. 90 yılına geldiğinde "artık ben şiir yazmayı bırakayım çünkü naat yazamıyorum" dedim. Tam böyle bırakmayı düşündüğüm zamanlarda Cenabı Hak yol açtı önümde. İstanbul'dan Erzurum'a dönüyorum. Bir filmin galasına davet edilmiştim. Üniversitede öğretim üyesiyim. Otobüsün camından dışarı bakıyorum. O zaman İstanbul'da Topkapı'daydı otogar.

Trafikten dolayı tıkkış tıkkış olurdu. 4, 5 saat kaldık. İniyorum, geliyorum. İhtiyaçlarımı karşılıyorum.

Otobüs bir türlü hareket etmiyor. Yağmur yağdı, camlar puslu. Gölgeleler gidip geliyor, camlarda silüetler. Kendi kendime bir anda dedim ki, "Nereye gidiyor bu insanlar?" Otobüsün kapısından baktım. Herkes bir yerlere gidip geliyor. Koşuşturuyorlar yağmur altında. Okçular Tepesine gitti aklım. Yani Hz. Peygamber 'buradan ayrılmayın' dediği halde niye terk ettiniz dedim, niye gidiyorsunuz? Hepsi ahashap mübarek insanlar, yıldızlar. Ama böyle sanki onlara sitem ettim. Orada dursaydınız diye. Abdülhamid Han'a gitti aklım bir anda. Onu böyle tahtından indirmek üzere, azletmek üzere gidenlere sitem ettim. Bazılarına kızdım, haykırdım. Siz niye onu indiriyorsunuz. Osmanlı yıkılmasın diye uğraşıyor. Siz Osmanlıyı yıkmak için tahtından indiriyorsunuz. Osmanlı ondan sonra çöktü, yıkıldı zaten. Böyle bir hal içerisinde kendime sordum; 'Sen nereye gidiyorsun?'

"Ellinin üzerinde denemeler yaptım ve hepsine 'Yağmur' adını verdim"

Bir tarih muhasebesi yapmışsınız... Sonra?

-Dört beş saat sürdü. Bileti çıkardım arkasına; "Sensiz ufuklarım, yalancı bir tan düştü / Sensiz kıtalar boyu uzayan vatan düştü / Bir kölelik ruhuna mahkûm olunca gönül yüzyıllardır dorukta bekleyen sultan düştü." diye yazdım. Sonra dedim ki; Allah'ım ben herhalde bir şey yazmaya başladım... Bir halin içerisinde girdim. Bu bir naat mı acaba diye. Onu böyle sıkıştırdım göğsüme. Otobüs hareket etti gidiyoruz. Ben unutmuyorum. Arada bir bakıyorum, okuyorum. "Oh ya Rab-bim diyorum ben bir şey yazmaya başladım". Çünkü mısralar zorluyor beni artık. Eve gittim kapıyı çaldım, eşim açtı kapıyı. İki çocuğum var. Eşime dedim ki, "Ben bir şey yazmaya başladım ama ne olduğunu da tam bilmiyorum. Biraz sıkıntılı bir haldeyim, içim çok dolu. Bu süre içerisinde, bu bitene kadar bana tahammül eder misin?" "Tabi ki sen yaz yeter ki" dedi. 40 metre kare bir evdeyiz, asistan lojmanı küçük, iki tane oda. Dedim ki, "Şu odada ben bununla uğraşırken sen çocuklara bu odada sahip ol olur mu? Konsantrasyonumu bozarlar." Allah razı olsun. 3 ay gerçekten o odadan çocukları sokmadı içeri. Ama günler bitmiyor. O da merakla bekliyor. Ben geliyorum, odaya kapanıyorum. Yemek yiyorum odaya kapanıyorum. Duvarla konuşuyorum. Bütün bir tarih. Hz. Âdem'den bugüne kadar. Peygamberler tarihi, İslam tarihi, Batı tarihi, Bizans, Roma, Orta çağ... Bütün bir kâinat, bütün dünya bir muhasebe içerisinde o duvarlarla konuştum ve benim ufukuma hücum ettiler. Sonra mısralar dökülmeye başladı. "Var edenin adıyla insanlığa nur" diye başladı ve devam etti şiir...

O üç ayda okulu ne yaptınız, çevreniz, arkadaşlarınız?

-O üç ay içerisinde derslere gidiyorum. Arkadaşlarıma 'merhaba' diyorum, 'Allaha ısmarladık' deyip ayrılıyorum. Oysa

benim sosyal hayatım çok zengindir. İnsanlarla bir araya gelirim. Fıkralar anlatırım, kurgular yaparım, şakalar yaparım. Azıcık yüzüm dökük olsa sorarlar zaten "sana ne oldu?" diye. Arkadaşlar demişler ki: "Bu hasta oldu, doktora götürmemiz lazım." Bir doktor psikiyatrist arkadaşımız var Erzurumlu. Ona gitmişler o demiş ki: "Mutlaka bir problem var. Böyle olmaz bir insan birdenbire. Depresyondadır alın getirin." Geliyorlar diyorlar ki: "Ya hastaneye gidelim. Bir arkadaş var rahatsız, onu görelim." Beni mahsusen oraya götürmek için. "Sonra gideriz arkadaşlar selam söyleyin, Allaha ısmarladık" deyip ben çekip gidiyorum. Gitmiş anlatmışlar, "getiremiyoruz" demişler. Demiş ki: "Tamam bu kesin rahatsız. Çünkü gelmek istemez zaten. Takip edin omuzlarının düştüğünü anladığınız an yakalayın getirin. Çünkü artık tedavi olması lazım". Bunlar beni takip etmeye başladılar omuzlarım düşecek mi diye... Üç ay bitti, şiir bitti. Bugünkü haliyle, hiçbir şey değişmemiştir. Yani harf değişmemiştir. O odadan nasıl çıktıysa öyledir o şiir. Aldım gittim. Arkadaşları topladım dedim ki: "Arkadaşlar hakkınızı helal edin. Böyle bir hal oldu. Ben garip bir şekilde bir odaya kapandım ve bir şiir yazdım 'Yağmur' adında. Bir naat yazmak nasip oldu Efendimizi anlatan. Bir mutlu oldular. Sonra şiiri okudum. Gözleri doldu hepsinin. Sonra gittim Horasan'a. Peygamberimizin bir torunu, mübarek bir zat vardı Muhammed Zeki Bayram diye. Sahih bir peygamber torunu, zarif bir insan, mübarek bir insan. Hiç ona şiir okumamıştım. "Size bir şiir okuyacağım" dedim. "Oku" dedi. Şiiri baştan sona okudum.

Ne dedi?

"İşte şimdi adam olmuşsun" dedi. Ben böyle duygulandım. Ağladım. Dedim ki "Amcamla konuştunuz mu?". "Hayır, neden" dedi. "Çünkü o böyle derdi" dedim. "Bilmem oğlum amcanın ne dediğini. Ama bu şiiri yazan adam olmuş demektir" dedi. Bir garip duygular içerisinde Erzurum'a döndüm. 'Yağmur' böyle oldu işte. Böyle yazıldı.

1983 yılında fakülteniz bitiyor ve 2001 yılında profesör oluyorsunuz. Ancak birçok farklı alanda kariyer yaptınız. Hangi görevlerde bulundunuz?

-Evet. Çok çalıştım. Her işimi zamanında yapmayı arzu eden birisiyim. Planlı çalışırım. Program yaparım. Mutlaka not alırım. Notlarıma göre takip ederim her şeyi. Hatta böyle çok komik de bir hatıram var. Bir gün eve gittim eşime dedim ki, "Ya ben bugün bir şey yapacaktım hatırlamıyorum ne olduğunu." "Ajandana bak" dedi. Baktım yazmıyor. "O zaman yarın yaparsın" dedi. Erzurum'dan İstanbul'a İstanbul'dan Erzurum'a gider gelirdim. Böyle çok yoğun bir gün. Uyuyayım dedim artık yarın aklıma gelirse, yapabileceğim bir şeye yaparım. Uyudum. Gece yarısı uyandım. Dedim ki: "Kalk. Kalk. Ben dün hiç yemek yememişim. Onu yapacaktım akşam". "Nasıl olur" dedi. Dedim, kahvaltı dâhil hiçbir şey yememişim onu unutmuşum. Gece yarısı gelmişim eve, yazmadığım için de yapamamışım. Yazarak yapıyorum ben. Çok unutkan

birisiyim aynı zamanda. Ve bizim hanım sağ olsun kalktı dedi ki: "İşte buna yemek yapılır." Böyle çalıştım yani. Şiir yazabilirim ihmal etmeden. İşimi yapabilirim ihmal etmeden.

"Bir koltukta birden fazla karpuz taşınır"

-Bir koltukta birden fazla karpuz taşınır. Hayır, hayır, insan bir koltukta bir karpuz mahkûm edilmiş bir varlık değil aslında. Bu bizim için bir tuzak deyimdir. 'Bir koltukta iki karpuz taşınmaz.' Taşınır kardeşim. Allah insana çok büyük kabiliyetler vermiştir. İşinde başarılı olur. Sanatla da uğraşabilir. Aynı anda başka bir işi de kotarabilir. Aynı anda üç farklı alanda ilim tahsil edebilir. Çünkü eskiler, eski âlimlerin unvanıydı yed-i tula sahibi olmak. Yedi alanda o günün profesörüydü; Biruni mesela, İmam Gazali, İbn Haldun. "Biz iki alanda bir şey yapamayacak mıyız?" derdim. Böyle çalıştım ve çok şükür Allah bunu nasip etti. "Şiir yazabilirim ihmal etmeden. İşimi yapabilirim ihmal etmeden. Bir koltukta birden fazla karpuz taşınır. Hayır, hayır, insan bir koltukta bir karpuz mahkûm edilmiş bir varlık değil aslında. Bu bizim için bir tuzak deyimdir."

Hayatınızın ilk yıllarında çok ciddi bir 'parasızlık' yaşıyorsunuz. Sonra da tabir-i caizse para üzerine tahsil yapıyorsunuz ve parayla ilgilenen en önemli kurumlardan Sermaye Piyasası ve Merkez Bankasında yönetici oluyorsunuz?

-Evet, ne güzel değil mi? Kaderi ilahi. Çok enteresandır. Benim ilk girdiğim dersin adı 'Para Banka'dır. Ben aslında yönetim organizasyon hocasıym ama iktisadi ilimler ve idari bilimler fakültesinde asistandım. Allah rahmet eylesin bir dekanımız vardı çağırdı beni: "Oğlum yönetim asistanısın ama Para Banka hocası yok. Para Banka'ya gireceksin" dedi. "Hocam benim alanım değil" dedim. "Hayır. Bunu öğreneceksin ve gireceksin" dedi. Ben üç ay Para Banka çalıştım sonra derse girdim. Bankayla ilgili imtihanım Merkez Bankasında, parayla ilgili imtihanım da Sermaye Piyasası Kurulunda oldu. İlginç bir tevafuk.

Peki, sizce para nedir?

-Para tedavül aracıdır. Mal ve hizmetleri tedavül ettiğimiz, değiştirdiğimiz bir araçtır. Para bir araç olmaktan başka hiçbir işe yaramaz. Ama para araç olmaktan çıkıp amaç olma noktasına getirildi, bütün dünyayı hâkimiyeti ve hegemonyası altına aldı maalesef. Bu yüzden para benim için önemsizdir. Paranın karşıladığı şey önemlidir. O da nedir ki? Yiyeceğimiz bir tabak yemektir zaten. Giyeceğimiz bir takım elbise ya da bir abadır, bir hırkadır. İki takım giydisek, deli der içeri atarlar. Üç kap yemek yesek zaten midemiz hasta olur. Bir süre sonra yiyemez oluruz.

Para bu kadardır. Bu yüzden Allah bana o parasızlıklarım içerisinde çok da para nasip etti. Danışmanlık şirketim vardı.

Yüzlerce kuruma danışmanlık yaptım, hizmet ettim. Para kazandım. O paralar nerede bilmiyorum. Evim var çok şükür şu anda. Ne oldu? Nereye gitti? Bilmiyorum. Nereye gittiyse helal olsun. Hiç önemi yok. Dünyada iki nimet var benim en çok önemseydiğim. İman nimeti. Allah benden kendisine olan imanımı, Müslümanlığımı, vahdaniyete olan teslimiyetimi, tevhide olan gönül tutkumu almasın bir. İkincisi de sağlığını almasın. Dünyanın en büyük hazinesidir. Bu ikisini benden almasın. Parayla ilgili imtihanı da Allah'ın izniyle o zaman veririz.

YAĞMUR

Vareden'in adıyla insanlığa inen Nur
Bir gece yansıyınca kente Sibir dağından
Toprağı kirlerinden arındırır bir Yağmur
Kutlu bir zaferdir bu ebabil dudağından
Rahmet vadilerinden boşanır ab-ı hayat
En müstesna doğuşa hamiledir kâinat.

Yıllardır boz bulanık suları yudumladım,
Bir pelikan hüznüyle yürüdüm kumsalları,
Yağmur, seni bekleyen bir taş da ben olsaydım.

Hasretin alev alev içime bir an düştü,
Değiştirdi hayal köşküm, gözümde viran düştü,
Sonsuzluk çiçeklerle donandı yüreğimde,
Yağmalanmış ruhuma yeni bir devran düştü.

İhtiyar cübbesinden kan süzülür Nebi'nin,
Gökyüzü dalgalarını ipekten kanatlarla,
Mehtabını düşlerken o mühür sahibinin,
Sarsılır Ebu Kubeys kovulmuş feryatlarla,
Evlerin arasına dikilir yeşil bayrak,
Yeryüzü avaredir, yapayalnız ve kurak.

Zaman, ayaklarımda tükendi adım adım,
Heyûla, bir ağ gibi ördü rüyalarımı,
Çölde seni özleyen bir kuş da ben olsaydım.

Yağmur, gülşenimize sensiz, baldıran düştü,
Düşmanlık içimizde; dostluklar yaban düştü,
Yenilgi,ilmek ilmek düğümlendi tarihe,
Her sayfaya talihsiz binlerce kurban düştü.

Bir güzide mektuptur, çağların ötesinden,
Ulaşır intizarın yaldızlı sabahına,
Yayılır o en büyük muştı, pazartesinden,
Beyazlık dokunmuştur gecenin siyahına,
Susuzluktan dudağı çatlayan gönüllerin,
Sükûtu yar, sevinci dualar kadar derin.

Çaresiz bir takvimden yalnızlığa gün saydım,
Bir cezir yaşadım ki, yaşanmamış mazide,
Dokunduğun küçük bir nakış da ben olsaydım.

Sensiz, kaldırımlara nice güzel can düştü,
Göğsümüzden umutlar bican düştü,
Yağmur, kaybettik bütün hazinesini ceddin,
En son, avucumuzdan inci ve mercan düştü.

Melekler sağnak sağnak gülümser maveradan,
Gümüş ibrik taşıyan zümrüt gagalı kuşlar,
Mutluluk nağmeleri iştiriler Hıradan,
Bir devrim korkusuyla halkalanır yokuşlar,
Bir bebeğin secdeye uzanırken elleri,
Paramparça, ateşler şahımın hayalleri.

Keşke bir gölge kadar yakınında dursaydım,
O mücella çehreni izleseymdim ebedi,
Sana sırlısıklam bir bakış da ben olsaydım.

Sarardı yeşil yaprak; dal koptu; fidan düştü,
Baykuşa çifte yalı; bülbüle zindan düştü,
Katil sinekler deldi hicabın perdesini,
İstiklal boşluğunda arılar nadan düştü.

Dolaşan ben olsaydım Save'nin damarında,
Tablosunu yapardım yıkılan her kulenin,
Ebedi aşka giden esrarlı yollarında,
Senden bir kıvılcımın, süreyya bir şulenin,
Tarasaydım bengisu fişkırın kâkülünü,
On asırlık ocağın savururdum külünü.

Bazen kendine âşık deli bir fırtınaydım,
Fırtınalar önünde bazen bir kuru yaprak,
Uğrunda koparılan bir baş da ben olsaydım.

Sensizlik depremiyle hancı düştü; han düştü,
Mazluma sürgün evi; zalime cihan düştü,
Sana meftun ve hayran, sana ram olanlara,
Bir bela tüneline ağır imtihan düştü.

Badiye yaylasında koklasaydım izini,
Kefenimi biçseydi Ebva'da esen rüzgâr,
Seninle yıkasaydım acılar dehlizini,
Ne kaderi suçlamak kalırdı, ne intihar.
Üstüne pırl pırl damladığın bir kaya,
Bir hurma çekirdeği tercihimdir dünyaya.

Suskunluğa dönüştü sokaklarda feryadım,
Tereddüt oymak oymak kemirdi gururumu,
Bahira'dan süzülen bir yaş da ben olsaydım.

Haritanın en beyaz noktasına kan düştü,
Kırıldı adaletin kılıcı; kalkan düştü,
Mahkûmlar yargılıyor; hâkimler mahkûm şimdi,
Hakların temelinde sanki bir volkan düştü.

Firakınla kavrulur çölde kum taneleri,
Ahuların içinde sevdan akkor gibidir,
Erdemin, bereketin doldurur haneleri,
Sensiz hayat toprağın sırtında ur gibidir,
Şemsiyesi altında yürürsün bulutların,
Sensiz, yükü zehirdir en güzel imbatların.

Devlerin esrarını aynalara sorsaydım,
Çözüldü zihnimde buzlanmış düşünceler,
Okşadığın bir parça kumaş da ben olsaydım.

Sensiz, tutduğumuz dallardan yılan düştü,
İlkin karardı yollar, sonra heyelan düştü,
Güvenilen dağlara kar yağdı birer birer,
Sensizlik diyarımdan püsküllü yalan düştü.

Yağmur, duysam içimin göklerinden sesini,
Yağarsın; taşlar bile yemyeşil filizlenir,
Yıldırımlar parçalar çirkefin gövdesini,
Sel gider ve zulmetin çöplüğü temizlenir,
Yağmur, bir gün kurtulup çağın kundaklarından,
Alsam, ölümsüzlüğü billur dudaklarından.

Madeni arzuların ardında seyre daldım,
Küflü bir manzaranın çürüyen güllerini,
Senin için görülen bir düş de ben olsaydım.

Şehirler kâbus dolu; köylere duman düştü,
Tersine döndü her şey sanki asuman düştü,
Kırık bir kayık kaldı elimizde, hayali,
Hazindir ki; dertleri aşmaya umman düştü.

Ay gibisin, güneşler parlıyor gözlerinde
Senin tutkunla mecnun geziyor güneş ve ay
Her damla bir yıldız süslüyor göklerinde
Sümeysa'yı arıyor her damlada bir saray
Tohumlar ve iklimler senindir, mevsim senin
Mekânın fırçasında solmayan resim senin.

Yağmur, bir gün elini ellerimde bulsaydım,
Güzellik şahikası gülümserdi yüzüme
Senin visalinle bir gülmüş te ben olsaydım.

Tavanı çöktü aşkın; duvarlar üryan düştü,
Toplumun gündemine koyu bir isyan düştü,
İniltiler geliyor doğudan ve batıdan,
Sensizlikten bozulan dengeye ziyan düştü.

Islaklığı sanadır ahımın, efganımın,
İçimde hicranınla tutuşuyor nağmeler,
Sendendir eskimeyen cevheri efkârımın,
Nazarın ok misali karanlıkları deler.
Bu değirmen seninle dönüyor; ahenk senin,
Renkleri birbirinden ayıran mihenk senin.

Bir hüznün ülkesine gömülüp kaldı adım,
Kapanıyor yüzüme aralanan kapılar,
Sana hicret eden bir Kureys de ben olsaydım.

Yağmur, ayrılığımıza seninle derman düştü,
Beynimin merkezine ölümsüz ferman düştü,
Silindi hayalimden bütün efsunu ömrün,
Bir dönüm noktasında aklıma Rahman düştü.

Nefesinle yeniden çizilecek desenler,
Çehreler yepyeni bir değişim geçirecek,
Aydınlığa nurunla kavuşacak mahzenler,
Anneler çocuklara hep seni içirecek,
Yağmur, seninle biter susuzluğu evrenin,
Sana mü'mindir sema; sana muhtaçtır zemin.

Damar damar seninle, hep seninle dolsaydım,
Batılı yıkmak için kuşandığım kılıcın,
Kabzasında bir dirhem gümüş de ben olsaydım.

Kardeşler arasına heyhat, su-i zan düştü,
Zedelendi sağduyu; körleşen iz'an düştü,
Şarkısıyla yaşadık yıllar yılı baharın,
İnsanlık bahçemize sensizlik hazan düştü.

Yağmur, seni bekleyen bir taş da ben olsaydım,
Çölde seni özleyen bir kuş da ben olsaydım,
Dokunduğun küçük bir nakış da ben olsaydım,
Sana sırlısıklam bir bakış da ben olsaydım,
Uğruna koparılan bir baş da ben olsaydım,
Bahira'dan süzülen bir yaş da ben olsaydım,
Okşadığın bir parça kumaş da ben olsaydım,
Senin için görülen bir düş de ben olsaydım,
Yeryüzünde seni bir görmüş de ben olsaydım,
Sana hicret eden bir Kureys de ben olsaydım,
Damar damar seninle, hep seninle dolsaydım,
Batılı yıkmak için kuşandığım kılıcın,
Kabzasında bir dirhem gümüş de ben olsaydım...

Nurullah GENÇ

“Hayatın En Büyük Trajedisi Yoksulluk Değil, Zenginliğe Doymamaktır”.

Cemil Sena (ONGUN) 1894-1981

AKSARAYLI ÂŞIK SURURİ BAŞER

Hazırlayan: Necmettin AYGÜN – Selim KARAGÖZ

Aksaray Üniversitesi

Derman olduk her derde,
Hem kalleşe hem merde,
Hoşgörülük hep serde,
Böyle geçti ömrümüz.

Tarih, Aksaray'ın önemli bir kültür ve medeniyet şehri olduğunu göstermektedir. Aksaray, bilhassa Selçuklu ve Osmanlı zamanlarında sayısız ilim ve tefekkür ehlinin yanında devlet adamlarını da yetiştirmiş olmasıyla dikkat çeken bir kültür havzasına karşılık gelmektedir. Aksaray'ın Cumhuriyet devrinde yetiştirdiği münevverlerden biri konumuz olan Âşık Sururi Başer'dir. Türk milleti, ürettiği destanlarla, masallarla, şiirlerle yüzyıllar boyunca kendi kültürünü şekillendirmiş ve günümüze kadar yaşatmıştır. Şiir geleneği Türk halklarında çoğunlukla atalardan torunlara aktararak süregelmiştir. Asırlar boyunca sazlarıyla, sözleriyle halkın derdine tercüman olan, halkla ağlayıp gülen âşıklar da çoğunlukla yetiştikleri ortamlarda özellikle ninelerinden, dedelerinden beslenirler. Bu usta-çırak ilişkisi, Manas Destanı'nı hâlâ devam ettiren sözlü geleneğin günümüze kadar aktarılmasındaki en önemli taşıyıcı unsurlardan olmuştur. Okulda okuyarak öğrenme şansı olmayan, meşhur bir âşığın yanında yetişme imkânı bulamamış olan Sururi Başer, ailesini, özellikle düğünlerde türkü söyleyen, ölümlerde ağıt yakan ninesini ve annesini örnek almış, ilk hocası ve ustası olarak annesini bellemiş ve bu sayede önemli eserler ortaya koymayı başarmıştır. Annesi sağlığında türküler söyleyen, ağıtlar yakan birisiydi. Kanaatimizce Sururi Bey, âşıklık özelliğini annesinden almıştır.

Hayatı: Mehmet Sururi Başer'in mensubu olduğu Paşabeyoğulları sülalesi, Aksaray'ın yerli sülalelerinden olup, aslen Yuva Köyü ahalisindedir. Sülalenin geçmişini 1740'lardan beri olacak şekilde ortaya koymak mümkündür. Şöyle ki: Osmanlı nüfus kayıtlarına göre aileden Mustafa (Paşabeyoğlu Osman'ın oğlu Mustafa) 1830'da 71 yaşında olup Gerveli'deki

Şeyh İmam Gazzalî Vakfî'nin mütevellisi görevindedir. Bu kayıt, onun en azından okur-yazar bir kimse olduğuna işarettir. 1834'te Aksaray'a Bölcek Mahallesi'ne taşınmış olduğu kayda alınmışsa daexp (Başbeyoğlu Mustafa bin Osman, Uzun boylu kumral sakallı) bu geçici bir durumdur. Zira 1840'ta nüfusu hâlen Yuva Köyü'ndedir. Bununla beraber Âşık Sururi'nin babası Ali Rıza Bey'in Küçük Bölcek'te doğduğu (1894) dikkate alındığında bilemediğimiz bazı yakın akrabalarının 1830'larda Bölcek'te ikamet etmekte olduğu söylenebilir.¹ Paşabeyoğlu Mustafa 1830'da Gerveli'de hane 52'de kayda alınmış olmakla beraber burada çocuklarına dair bir kayda yer verilmezken, aynı tarihte Yuva Köyü'nde hane 22'de de kaydı vardır ve burada 1834'te 80 yaşında olarak gösterilmiş olup, çocukları ve torunları ile birlikte kayda alınmıştır. Bu durum, Mustafa'nın aslen Yuva Köyü ahalisinden olduğuna, Gelveri'deki varlığının ise daha ziyade vakıf mütevellisi olmak görevinden kaynaklandığına işaret olarak görülebilir. Mustafa burada "Çalikoğlu Mustafa" ibaresiyle kayda girmiştir. Oğulları Mehmet 1834'te 40, Osman 35, İbrahim 25, Süleyman 20 ve Abdüssamet ise 18 yaşındadır. Büyük oğul Mehmet'in 1834'te 2 yaşında olan Mustafa, 5 Şubat 1833'te doğan Hüseyin ve 4 Nisan 1835'te doğan Ahmet adında üç erkek çocuğu; diğer oğul İbrahim'in ise 1834'te 1 yaşında Mustafa adında olan bir erkek çocuğu bulunmaktadır.²

1840 yılında aile Yuva Köyü'nde hane 7'de kayda alınmıştır ve burada baba ile oğul adı (sehven) yer değiştirilerek verilmiştir: "Çalık Mustafa oğlu Seyyid Osman". Seyit Osman (doğrusu Çalık Mustafa) 100 yaşında gösterilmiş olup, bu tarihte "Paşabeyoğlu" sülale adına ise yer verilmemiştir. Bu yaş esas alındığında Çalikoğlu Mustafa'nın 1740'larda doğduğuna hükmetmek icap eder. Bu durumda baba konumundaki Seyit Osman'ın ise en geç 1720'lerde yani Lâle Devri'nin başlarında doğmuş olduğu ileri sürülebilir. Baba'nın "Seyit" unvanı taşıması ailenin Hz. Peygamber'in Hz. Ali ile Fâtıma'dan doğan torunlarının soyundan geldiklerini göstermekte olmanın yanında Aksaray toplumunun ileri gelenlerinden (en azından

¹ 1830'da Bölcek Mahallesi'nde hane 28'de mesleği süvari olan 14 yaşındaki Sipahi Mehmet (Başbeyoğlu Hasan'ın oğludur) ile hane 32'de mesleği rençber olan 42 yaşındaki Mehmet (Başbeyoğlu Ahmet'in oğludur) ikamet etmektedirler. Ayrıca Bölcek'e 1834'te gelip yerleşen, ancak nereden geldiği belirtilmemiş olan 40 yaşındaki Süleyman (Başbeyoğlu Ahmet'in oğludur) adına rast gelmekteyiz. Bunların büyükbabalarının aynı kimse olma ihtimali

göz ardı edilmemelidir. Bk. Necmettin Aygün, Nüfus Defterleri'nde Aksaray'ın Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1830-1845), Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, I. Cilt, Ankara 2016, s. 68, 85.

² Aygün, a. g. e, Cilt I, s. 85, 87, 221 ve Aygün, a. g. e., Cilt II, s. 197, 275.

Sururi Başer'in ilk eğitmeni ve hocası ninesi ve annesiydi. Eski Türk geleneklerini, destanlarını, ninnilerini, manilerini çok iyi bilen bir ailede yetişen Başer'in şair ruhu küçük yaşlarda bu ortamda yeşermeye başlamıştı.

okur-yazar) olduklarının emarelerindedir. Çalık Mustafa'nın 1840'ta vakıf mütevellisi görevi (muhtemel yaşlılığından dolayı) devam etmemektedir ve meşgale olarak "çiftçi" kaydı mevcuttur.³ Yine bu tarihte oğullardan İbrahim hariç, Çalık Mustafa oğulları ile birlikte bir hanede/evde gösterilmiştir. Oğullarından Mehmet 40, Osman 30, Süleyman 30 ve Abdüssamet 20 yaşındadır. Torunlardan (Mehmet'in oğlu) Hüseyin 8, Hasan 4 ve Yusuf 2 yaşındadır. Daha önce adları geçen torunlardan Mustafa ve Ahmet'in ise (muhtemel vefatları nedeniyle) 1840'a varamadıkları anlaşılmaktadır. Köyde başka bir hanede (hane 15) kayda giren İbrahim (Çalık Mustafa'nın oğlu İbrahim) ise 1840'da 30 yaşında olup, 3 yaşında Mustafa ve 1 yaşında Ali (Âşık Sururi'nin babası olan Ali Rıza Bey, bu Ali'den inme olmalıdır, zira baba adının oğul veya bilhassa toruna verilerek yaşatılması eski bir Türk geleneğidir) adlarında iki oğlu bulunmaktadır. Sülale çiftçilikle meşguldür.⁴

Âşık Sururi'ye gelirsek; Küçük Bölcek Mahallesinde 1894 yılında dünyaya gelen baba Ali Rıza Bey, I. Dünya Savaşı yıllarında dokuz sene askerlik yapmış, Enver Paşa'nın muhafız ça-

vuşluğu görevinde de bulunmuştur. Âşıklık geleneğinin Aksaray'daki en önemli temsilcilerinden biri olan Mehmet Sururi Başer, 20 Mart 1932'de dünyaya gelir. Dilsel yetileri oldukça gelişmiş olan Başer, sözlü geleneğin yüzlerce yıldır aktararak yaşandığı İslamiyet öncesi geleneklerin İslam ile harmanlanarak yaşamaya devam ettiği bir kültür ortamında yetişmiştir. Bu geleneklere örnek olarak Başer'den önce 3 çocuğunu kaybeden ve sonra yedi yıl boyunca çocuk sahibi olmayan baba Ali Rıza Bey'in, Sururi Başer doğduktan sonra oğlunu kaybetmemek için uyguladığı İslam öncesi gelenekleri uygulamasını gösterebiliriz. 1938 yılında Aksaray'da Cumhuriyet İlkokuluna başlayan Başer, okulda düzenlenen müsamerelere katılır, çeşitli etkinliklerde türküler söylerdi. İlkokuldan sonra ailesi onu Kur'an kursuna göndermeye karar verir. Burada Arap harflerini sökerek zamanla Aksaray İl Halk Kütüphanesi'ndeki eski ve yeni yazılı eserlerin çoğunu okur hâle gelir. Bir yandan da manifaturacı bir ahabplarının yanında tezgâhtar olarak çalışmaya başlar. 1955 yazında Aksaray'ın ileri gelen ailelerinden Karavaslar'ın kızı Sulbiye Karavas ile evlenir ve altı çocukları olur. Sururi Başer, 2012 yılında

³ Gerveli'deki Şeyh İmam Gazzali Vakfına mütevellisi (baş idareci) olmak, acaba Paşabeyoğulları'nın aslen İmam Gazzali soyundan geldiklerine yorumlanabilir mi? Şimdilik bilemiyoruz. Ancak 1495'te Aksaray'da Aksaray Miralay (Alaybeyi: Aksaray'daki sipahilerin başı) görevinde olan Hamza Bey Çelebi (babası Sinan Bey, dedesi Oruç Bey idi) İmam Gazali neslindedir. Hamza Bey, 1529'da Aksaray'da, Bimarhane Mahallesi'nde bir mektep "Hamzabey Mektebi" ve 1524-1525'te Selime Köyü'nde de bir câmi yaptırmıştır. Hamza Bey'in kızının "Paşa Hand Hatun" adını taşıması da "Paşabeyoğulları" sülale adı bağlamında ilginç bir ayrıntıdır. Bk. İbrahim Hakkı Konyalı, Aksaray Tarihi, Cilt II, İstanbul 1974, s. 1458, 2416-2430. Ayrıca, buraya kadar verilen

nüfus bilgilerine göre sülalede Ahmet adına sıklıkla rast gelinmesi önemli bir ayrıntı olmalıdır. Nitekim Selime Köyü'nde bulunan Camii Şerif ve sair vakıf kalemlerinden oluşan Hamza Bey Vakfı Mütevelliliği görevine Ocak 1628'de Oruç Bey soyundan, vakıf evladından Ahmet adında birinin ataması gerçekleşmiştir. Bk. Aksaray'ın Tek Şer'iyye Sicili (Haz: O. Özdiç-M. F. Gül-E. Y. Azap), Ankara 2014, s. 196.

⁴ Kübra Apak, 1840-1841 Tarihli Aksaray Nüfus Defterlerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Aksaray Üniversitesi, SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray 2017, s. 172-173.

kaybettiği eşi ile elli yedi sene devam eden evlilik hayatlarında aralarında gönül kırıcı hiçbir hadisenin yaşanmadığını, birbirlerinin eşi, kardeşi, bacısı olup hep destek olduklarını söyler.

Sururi Başer 1951 yılında askere gider ve askerde girdiği sıhhiye görevliliği sınavını kazanarak Eskişehir'deki hava hastanesine gider. Genel Cerrahi Polikliniği'nde çalışırken önce onbaşıllığa, ardından da çavuşluğa terfi eden Sururi Bey, Nisan 1953'te terhis olur. Terhis olduktan sonra Aksaray'a dönerek askere gitmeden önce çalıştığı manifatura dükkânında çalışmaya devam eder. Meslek hayatı boyunca Sururi Bey Sümerbank'ta satış memuru, sonra satış amirliği ve mağaza amirliğine yükselir. Tayinini aldirarak bir süre Kayseri'de çalıştıktan sonra altı çocuğuyla memleket dışında geçinemeyeceğini anlayınca Aksaray'a dönerek, önce Aksaray Belediyesi'nde muhasipliğe atanır. Bir yıl sonra da katıldığı din görevliliği sınavını kazanarak Eğri Minare Camii'nde müezzinlik yapmaya başlar. Buradaki uzun yıllar çalıştığı görevinden 1980 yılında emekliye ayrılır.

Dünya Görüşü ve Edebi Kişiliği: Şair Sururi'nin dünyaya bakış açısı veya kişiliği, "Bürütüşçü olmadım. Hakikat yolunda radikal biri olarak yürüdüm. Hiçbir gruba girmedim. Hurafe ve batıl itikatlara inanmam. Hiçbir münasebetimde bencil, bukaemun bir kişi de olmadım. İyiye, doğruya, güzele gitmeyi yeğ bilirim. Böyle yürüdüm, böyle yaşadım" önceliğindedir. Başer'in "hayat felsefem" olarak özetlediği dünya görüşü çalışkanlık ve doğruluk üzerine kuruludur. O, bu vatan için canlarını veren ve bu vatani bizlere emanet eden, gönderden bayrağımızı indirmeyen, ezan sesini dindirmeyen başta Mustafa Kemal Paşa'yı ve silah arkadaşları şehit ve gazileri her zaman rahmetle yad etmiştir. Çocuk yaşta hem mektepte fenni ilimleri alması hem de medrese talimi göyerek İslam'ı öğrenmesinin yanında Arapça göyerek dillere yatkınlığını geliştirmesi ile birlikte hem Türk ediplerin hem de yabancı fikir insanlarının eserlerini okumuş olması onun iyi bir şair olmasında etkili olmuştur. Nitekim Başer, Aksaray İl Halk Kütüphanesi'ndeki eski yazılı eserleri okumuş ve böylece genel kültürünü geliştirmiş biridir. Türk ediplerin yanında Konfüçyüs, Sokrates, Aristoteles ve Eflatun gibi düşünürlerin eserlerini okumuş, bellemiş biriydi. Oldukça naif (ince fikirli ve düşünceli) bir yapıya sahip olan Başer, kendinden çok karşısındakini düşünür, birini kırdığını, incittiğini düşündüğü zaman huzursuz olur, gözüne uyku girmezdi. Toplum içinde gruplaşmayı sevmeyen âşığa göre tefrika hem dinin hem de milletin düşmanıdır. İbadet ve inanç konusunda bağımsız olmanın, tefrikalaşmaya hizmet etmemek için en güzel davranış olduğunu vurgulamıştır. Allah ile doğrudan irtibatla bulunmak ve doğrudan O'na yönelmek varken araçlar aramak, Allah'ın da arzu etmediği bir iştir.

Sururi Başer, delikanlılık yıllarında çizdiği sevgili tasvirlerinde hep 'beşeri' güzelliği anlatırken, delikanlılıktan sonra olgunlaşınca yine sevgi ve sevgili konulu şiirler yazmaya devam eder. Ancak bu şiirlerde anlatılan sevgili, ok kırıklı, kiraz dudaklı beşeri sevgili değil, mutlak olan ilahi sevgilidir. Herhangi bir tarikat ve cemaate bağlı olmamakla birlikte, tasavvufu iyi biliyordu. Diğer taraftan sosyal konular üzerine de pek çok şiir yazmıştır. 'Gaziler' şiirinde hem Bedir, Uhud, Malazgirt, İstanbul'un Fethi gibi tarihi konulara değinmiş, hem de güncel hadiselerden söz etmiştir. Bunun dışında içkinin zararlı oluşu, Aksaray'ın çeşitli tarihi mekânları, çeşitli dini meseleler gibi konularda da şiirler yazmıştır. Ercişli Emrah, Karacaoğlan, Yahya Kemal Beyatlı gibi şair ve âşıklardan etkilenerek eserler vermiştir.⁵

Babası ve çocukları ile 5.4.1962

Bu yönleri ile Şair Sururi'yi, doğaya ve topluma karşı derin sevgi besleyen sorumluluk sahibi bir şahsiyet olmanın yanında, din ve devlet olgularının ulvililiğine ziyadesiyle önem veren, insan ilişkilerindeki hassas dengeli adalet ve liyakat önceliğinde sağlamanın gerekliliğini benliğinde hissederek ve buna göre tavır ve davranış sergileyen bir münevver, tefekkür ehli olarak tanımlamak mümkündür. Bunların yanında Sururi Bey, Aksaray'daki muhtelif mekânları şiirlerine konu edinmesiyle ve bunları şiirlerinde ustalıkla işlemeyle kökleyle barışık ve geleneklerini güne ve geleceğe aktarmak sevdiğinde olan "yetkin bir Aksaraylı" olarak kendini göstermiştir. O, şiirlerinde toplumsal meseleleri işlerken, "dış etkenlerin" tesirinde kalmadan hareket etmesiyle, yani gözlemlerini (şiirini) doğrudan doğruya, diğer bir ifade ile "meşe odunu" gibi sağlam bir şekilde sunarak bir bakıma "gözünü budaktan sakınmayan" irade sergilemesiyle tefekkür ehlinin, aydın bir şahsiyetin en önemli görevinin "sadece ve sadece hakikatin peşinden koşmak olması gerektiğini emsalleri ile okurlarına hedef olarak göstermektedir.

⁵ Âşık Sururi hakkında şimdiye kadar yapılmış en önemli çalışma Sayın Peker tarafından gerçekleştirilmiştir. Bk. Selçuk Peker, Gönüm Sürürü Aksaraylı

Âşık Sururi Başer ve Şiirleri, Aksaray Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2016.

EYLER SENİ (22.11.2002)

Âlimin sohbeti altın ile incidir.
Cahil ile sohbet etme,
İlla bir can incidir.

Arayıp bulursan kâmil bir kulu
Sohbet ü deminde bell'olur hali
Güllerden peteğe dökerler balı
Akar gönüllere bal eyler seni

Hitabet, belagat olur yerinden
Sohbeti manalı, daim derinden
Dökerler inciyi tatlı dilinden
Hakkın menziline yol eyler seni

Kırıp incitmezler kelim sözleriyle
Anlatırlar szü içten özülle
Tatlı dili ile güler yüzüyle
Tomurcukken açan gül eyler seni

Gönüller arınıp haller şenlenir
Ruha gıda veren sözler demlenir
Benliğinde maneviyat canlanır
Kelim damla iken sel eyler seni

Konuşursan dinler sukut hal ile
Cevabını verir kibar dil ile
Uğraşmaz vazında para pul ile
Kelim sözleri hal eyler seni

Aman cahil ile ünsiyet etme
Yıkar gönül kâben zul eyler seni
Kendini bilmeyenle yollara gitme
Yakar ateşle kül eyler seni

Kendi söyler kendi dinler lafını
Manalı manasız eyler gafını
Pot kırar da hiç dilemez affını
Gönlüyün tahtında zul eyler seni

İlim yok, görgü yok karışır diller
Mecliste sohbeti yapıyom beller
Bakarsın manada karışır yollar
Bozar kardeşliği el eyler seni

Surur, kâmil zatta insanlık vardır
Cahil kişilerle anlaşmak zordur
Kendini beğenir daima şerdir
Bakarsın geçmeyen pul eyler seni

KOCA PELİTLE HASBIHAL (20.12.1998)

Dökülmüş yaprağın, cavlamış dalın
Kararmış, kurumuş, kalmamış halin
Dalların kurumuş, eğilmiş belin
Gayri sen derdine yan Koca Pelit

Yiğit gördün, gelin gördün, kız gördün
Açıp kollarını üstüne gerdin
Geleni geçeni seyredip durdun
Gayri geçenleri an Koca Pelit

Buruşmuş kabuğun, koflamış için
Eğmiş boynun yere dumanlı başın

Öğrendim dokuz yüz seneymiş yaşın
Çekilmiş damardan kan Koca Pelit

Bekçi m'oldun sin-i ervah çemine
Yandı m'ola günahkârlar şemine
Yazık olmuş gençliğinin demine
Canandan evveli can Koca Pelit

Vâkıf mısın kabirdeki hallere
Günahından feryat eden dillere
Sormadın mı ölüp varan kullara
Geçmiyor mu orda şan Koca Pelit

Seyrettin mi gündüz vakti geceyi
Toprak altı suallerde niceyi
Zengin fakir yatan genci kocayı
Kalmamış senin de gün Koca Pelit

ERVAH'TA UÇAN TURNALARA

Eğlenin turnalar gitmeyin durun
Şöyle hatır sorup geçin turnalar
Ne olur inip de bir mola verin
Bizden dua alıp uçun turnalar

Nerden gelip nere gider yolunuz
Pek de güzel yeşiliniz alınız
İşildiyör tüleğiniz teliniz
Hak selamın verip geçin turnalar

Çok dokundu bana, çıkan sesiniz
Ayrım'ola yoksa yaren, eşiniz
Bilemedim erkeğiniz dişiniz
İnip de suyumuz için turnalar

Denizler deryalar aşır geçtiniz
Yüce dağlar, belenleri aştınız
Benim gibi herhal yorgun düştünüz
Dinlenip de sonra göçün turnalar

Kiminiz tek kalmış yalnız uçuyor
Baktım pek de dertli ötüp uçuyor
Gayet yüksek menzilini aşıyor
Şimdi Hasan Dağı'n aşın turnalar

Hazan bitmiş kış mevsimi geliyor
Sarardı yapraklar güller soruyor
Tez varın menzile akşam oluyor
Yağmur, kar yağmadan geçin turnalar

Turnam dertli ötüp kanat açmayın
Avcılar acımaz alçak uçmayın
Ovalar dururken dağdan geçmeyin
Bozmadan katırı koşun turnalar

Turnalar bu yoldan dönülmez gayrı
Çoktur bu dünyanın cefası cevri
Aman birlik olun uçmayın ayrı
Yurd u yerinize uçun turnalar

Bozmayın katırı hele sırayı
Eşinizle ayırmayın arayı
Surur'a açtınız derin yarayı
Bari gönlün alıp uçun turnalar

TARİHTE YER EDİNİMİŞ AKSARAYLILAR: HAMZA BEY ÇELEBÎ (AKSARAY MİRALAYI)

İbrahim Hakkı KONYALI

İstanbul'da Başbakanlık Arşivi'nde 392 numarada kayıtlı *Kanunî* devrinde Karaman Eyaleti'ni ve bu arada *Aksaray* Livası'nın hassını, zeamet ve tımarlarını yazan İl Yazıcı defterinin 308 inci sayfasından öğrendiğimize göre 930 H.-1523/1524 M. yıllarında *Hamza Bey Çelebî Aksaray* Miralayı idi. Babası *Sinan Bey* dedesi *Oruç Bey*'dir. Defterde bu haberler verildikten sonra altına kenar yazısı halinde şunlar yazılmıştır: "Mezkûr *Hamza, İmam-ı Gazâlî* neslinden olup kadimden timara tasarruf edip beratı, *Aksaray* Alaybeyi olup bervech-i zeamet tasarruf eder." Bu kayıt bize *Hamza Bey Çelebî*'nin *İmam-ı Gazâlî* neslinden indiğini ve elinde memuriyet beratının *Aksaray* Alaybeyi beratı olduğunu, *Eyyübî*'ne bağlı birkaç köyü zeamet yoluyla tasarruf ettiğini gösteriyor. Bu köylerin senelik geliri 22199 akçedir¹. Yine bu deftere göre سلمه = *Selime* (1) Köyü'nün malikanesi bu *Hamza Bey*'indir.

Elindeki padişahın mukarrernamesine göre bu malikane için iki eşkinci eştirecektir. Defterde *Hamza Bey Çelebî*'nin altında oğlu *Ali*'nin tımar kaydı vardır. Altına kenar yazısı halinde şunlar eklenmiştir: "Mezkûr *Ali* Siphazade olup atası alaybeyi olup *Absarı* karyesini tasarruf eder." Bu kaydın tarihi 15 Ramazan 930 (1523-24 M.) dir. Yine bu defterden öğrendiğimize göre *Sinan Bey*'in *Mahmud* isminde bir oğlu daha vardır. Altına şunlar yazılmıştır: *Mahmud* veled-i *Sinan Bey Aksaray* Sancağı *Beyi* oğlu olup dirliğe lâıyk olmağın verildi. (F. 18 Şabân sene: 930). *Selime* Köyü Mezarlığı'nda bulunduğumuz bir mezar taşından öğrendiğimize göre *Oruç Bey*'in *Derviş* isminde bir oğlu daha vardır. *Hamza Bey Çelebî Aksaray*'da 935 H. -1529 M. yılında mektep ve *Selime* Köyü'nde 931 H. -1524-25 M. yılında bir cami yaptırmıştır. *Paşa Hand Hatun, Hamza Bey Çelebî*'nin kızıdır.

Hamza Bey'in Vakfiyeleri: *Hamza Bey Çelebî*'nin *Selime* ve *Absarı* köylerindeki mescitlerinin vakfiyyesi:

Ali Gürün Bey bize *Hamza Bey Çelebî*'nin orijinal vakfiyesinin iki sayfa haline getirilerek çekilmiş fotoğrafını gönderdiler. Fotoğraf iyi çekilmemiştir. *Mehmed Hamzakadı Bey*'in söylediklerine göre bu orijinal vakfiye vâkıfın torunlarından *Hasan Hoca* tarafından *Feridun Nafiz Uzluk*'a 1954 yılında 250 liraya satılmıştır. Yine onun anlattığına göre, *Baba Yusuf-ı Hakikî*'nin türbesindeki kitaplar arasında bulunan *Cemal-ed-din Aksarayî*'nin torunu *Şeyh Muh-id-din*'in yazma divanı da çalınmıştı. *Aksaray*'ın tarihine ışık tutacak birçok

orijinal belgeler de bu suretle aşırı olarak *Almanya*'da satılmıştır. Vakfiyenin baş kısmı ve orta tarafları yer yer kopmuştur. Vakfiyenin üstünde tescil eden kadı'nın ve ayrıca dört kadı'nın tasdik satırları vardır (Biz kitabımızın birinci cildinin 969 uncu sahifesinde bir zühul eseri olarak bu fotoğrafları orijinal gibi gösterdik). Vakfiye 935 yılı Şevvali'nin dokuzuncu günü tanzim edilmiştir. Vakfın tesciline şunlar şahitlik etmişlerdir: *Ali Çelebî* oğlu *Bekir Çelebî*, *Hacı Hamud* oğlu *Hasan Çelebî*, *İlyas* oğlu *Mahmud Çelebî*, *Sinan-ed-din* oğlu *Hasan çelebî*, *Hocaşah* oğlu *Baba Yusuf*, *İbrahim* oğlu *Mehmed Fakih*, *Pür Hasan* oğlu *Bahşayış*, *İshak* oğlu *Osman*, *Salih Sofu* oğlu *Turak*, *Hüsam Halife* oğlu *Yakub*, *Mahmud* oğlu *Emre*, Vakfiyyeyi yazan *Hasan oğlu Mahmud* oğlu *Cemal*.

Vakfiyede vâkıf şöyle geçer:

فجرالاعيان حمزه بك چلبی بن سنان بن المرحوم اورچ بك الاقسرای مولداً و مسكناً له

Türkçesi şöyledir:

Âyanın övünme medarı, doğuş, mesken ve oturuş yeri *Aksaray* olan rahmetli *Oruç Bey* zade *Sinan Bey* zade *Hamza Bey Çelebî*. Vakfettiği yerler şunlardır:

Dar-i Zafer *Aksaray* Kalesi'nin *Yenikapı* önündeki üç dükkânın 12 sehminin tamamı.

Bu dükkânların sınırları üzerinde *Kılıç* kızı *Hatun*'ün varislerinin, *Hacı* oğlu *Kara*'nın dükkânları ve umumî yollardır.

Aksaray'da *Demirci Çarşısı*'ndaki bir dükkânın 12 sehminin hepsi.

Bu dükkânın sınırları üzerinde *Abbas* oğlu *Yusuf*'ün ve *Dakikoğlu*'nun dükkânları ve umumî yollardır.

Aksaray'da *Kılıçlar Çarşısı*'ndaki bir dükkânın 12 sehminin hepsi.

Sınırı üzerinde *Hacegî Mescidi*, yolcular için vakf edilen sebil, *Hacı Ali* dükkânı ve umumî yol vardır.

Köklemoğlu dükkânı diye meşhur olan dükkânın altı sehminin tamamı.

Sınırı üzerinde vakıf *Hamza Bey zade Çelebî*'nin *Ali Paşa*'nın dükkânı, doğusunda *Pir Mehmed Paşa*'nın evi (1), kuzeyinde *Kulaksız* diye meşhur *Ömer* oğlu *Mustafa*'nın dükkânı ve umumî yol vardır.

¹ İ. H. Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi, Fatih Yayınevi, İstanbul 1974, Cilt II, s. 2416-2427.

Aksaray'da *Eskici Çarşısı*'nda ve geçit (köprü) yanındaki dükkânın altı sehminin tamamı.

Sınırı üzerinde umumî yol, *Divane Yusuf oğlu Hacı Velî*'nin boş arazisi, *Çardığın* ve *Çelebî* oğlu *İlyas*'ın dükkânları vardır.

Aksaray'da *Yenikapı* önündeki dükkânın altı sehminin tamamı.

Sınırı üzerinde umumî yol. *Efendire* oğlu *Hamza*'nın ve sahipleri okunamayan başkalarının da mülkleri vardır.

Vakfiyenin ikinci kısmının baş tarafı iyi çekilemediği için bazı satırlar iyi okunamıyor.

Aksaray'a bağlı *Selime Köyü*'ndeki değirmenin tamamı.

Genedala Köyü'nde *Kızılyazı* denilen arazinin tamamı.

Selime Köyü'ndeki arazinin tamamı.

Bu arazinin sınırı üzerinde *Susadı* ve *Mandama* köylerinin toprakları da vardır.

Selime Köyü'ndeki başka toprakların tamamı.

Absarı Köyü'nde Hasan Değirmeni adlı bir değirmenin 12 sehminin tamamı.

Absarı Köyü'nde iki tarla ile bir başka değirmen.

Absarı Köyü'nde sıra sıkma yerinin tamamı.

İki çiftliğin öşürleri.

Hamza Bey Çelebî bütün bunları *Selime Köyü*'ndeki mescidinin imamı, müezzini, kandilcisi ve başka hizmetlileri ile *Absarı Köyü*'nde yaptırdığı mescidin maslahatları için vakf etmiştir. *Hamza Bey Çelebî* mütevelliliği hasbî olarak oğullarına ve kuşaklar boyunca oğullarının oğullarına şart koşturur. Nesli yok olursa tevliyet işini Aksaray Kadısının reyine bırakmıştır.

Hamza Bey Çelebî'nin 936² Tarihli Evrak Vakfiyesi: *Hamza Bey Çelebî*'nin *Ankara*'da *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*'nde eski 22 numaralı Mücedded Anadolu Defterinin 122nci sahifesinde 150 sıra numarasında 936 yılı³ Cümad-ed-ulâsının evvellerinde tanzim edilmiş Arapça bir vakfiye sureti bulduk. Metni 43 satırdır. Üç satırı da şahitlere tahsis edilmiştir. Vakfiye Arapça bilmeyen bir katip tarafından birçok korkunç yanlışlarla kopya edilmiştir. Bu arşivin kopya edilmiş Arapça ve Farsça vakfiyelerinin hemen hepsi böyledir. *Aksaray* Valisi *Abdullah Sabri Karter*'in şimdi elimizde bulunan 92 sahifelik 1937 yılında tutulmuş (*Aksaray Dağarcığı*) adlı defterinin 39uncu sahifesinden 43üncü sahifesine kadar bu vakfiyenin bir sureti vardır. *Abdullah Sabri Karter* bu vakfiyenin aslını *Aksaray*'da birisinde bulmuş ve Arapça bilmeyen birisine birçok hatalarla ve noksanlarla kopya ettirmiştir. Vakfiyenin orijinalinin şimdi kimde ve nerede olduğunu bilmiyoruz. Bu, kuşaklar boyunca erkek evlâda yapılmış bir vakıftır. Vakfiyede *Hamza Bey Çelebî İmam-ı Gazalî*'nin torun

larından *Oruç Bey zade Sinan Bey*'in oğlu olarak gösterilmiştir. Her iki sureti önümüze alarak vakf ettiği yerleri şöyle tespit ettik:

Aksaray'ın köylerinden *Selime Köyü*'nün tamamı.

Bu köyü *Yaprakhisar*, *Alayundlu*, *Senirini*, *Bulasa* ve *Eskinuz* köyleri sınırlandırıyor.

Absarı Köyü'nün tamamı.

Köyü Göstük, *Göktaş*, *Viranşehir*, *Mamason*

köyleri ile *Yazır* ve *Kekrol* mezreaları sınırlandırıyor.

Kızılhayat Mezreasının tamamı.

Bu mezreyayı *Büyükçay*, *Tac-ed-din*, *Küpelu* ve *Kayıck* köyleri sınırlandırır.

Senir Köyü'nün 12 sehminden üç buçuk sehminin tamamı.

Bu köyün sınırları üzerinde *Gürman* ve *Gelegüle* köyleri ile *Aksaray* vardır.

Tavşancıl (*Tavşancı*) *Mezreası*'nın 12 sehminden altı sehminin tamamı

Bunun sınırları üzerinde *Rumdiğın*, *İnuzartık*, köyleri ve *Musular* *Mezreası* vardır.

Musular *Mezreası*'nın 12 sehinden altı sehminin tamamı.

Bu mezreyayı *Harha*, *Tavşancı*, *İnuzartık* ve *Dinek* mezreaları ile umumî yol sınırlandırır.

Hamza Bey Çelebî bu saydığımız yerleri; pınarları, çayları, dereleri, tepeleri, ekilen ve ekilmeyen yerleri ile ağaçlı ve ağaçsız toprakları bütün bağlantıları, vakfiyede zikredilen, zikredilmeyen her çeşit hakları ile kendinden olan oğullarına (öz oğullarına) ve oğlu *Mahmud* Bey'in *Bostan* adlı küçük oğluna, kendinden olan kızı *Paşa Hand Hatun*'a vakf etmiştir. *Paşa Hand Hatun* hayatta bulunduğu müddetçe vakıftan faydalanacaktır. Ölürse hissesi kendi oğullarına ve kuşaklar boyu oğullarının oğullarına, eğer oğul boyu münkarız olursa nesiller boyunca kızlarına ve onların evlâdına kalacaktır. Vakfiyede *Hamza Bey Çelebî*'nin oğullarının adları zikredilmemiştir. Yalnız oğlu *Mahmud* Bey'in oğlu *Bostan* Bey ile kızı *Paşa Hand Hatun*'un adları anılmıştır. *Mahmud* Bey kendinden evvel öldüğü için vakıf oğlu *Bostan Çelebî* adına yapılmıştır. Eğer *Hamza Bey Çelebî*'nin kadın ve erkek evlâdı tamamen yok olursa vakfın gelirleriyle *Aksaray* şehrinin dışında çocukların okuması için yaptırıp vakf ettiği mektebinin yanına bir zaviye yapılmasını şart koşturur. Hayatta bulunduğu müddetçe vakfının mütevellisi kendisi sonra oğulları ve oğullarının oğulları olacak ve mütevellilik hakkı almayacaklardır. Nesli münkarız olursa mütevellilik işi *Aksaray Kadısı*'nın reyine kalacaktır.

Hamza Bey'in 955 H. Tarihli Vakfiyesi: *Aksaray* Valisi *Abdullah Sabri Karter*'in (*Aksaray Dağarcığı*) adlı şimdi elimizde bulunan defterinin 82. -92. sahifelerinde Arapça bir vakfiye

² 1529-1530.

³ Miladi 1529-30.

sureti vardır. Aslının kimde ve nerede olduğu bilinmiyor. Arapça bilmeyen birisi tarafından diğerleri gibi korkunç hatalarla kopya edilmiştir. Eğer tarihinin kopyasında hata edilmişse vakfiye 955 yılı Saferinin ortalarında⁴ hazırlanmıştır. Şahitleri arasında şunlar vardır: *Şeyh Safî Çelebî* oğlu *Baba Musa Çelebî*, *Saru Mehmed* oğlu *Hacı Kemal*, *Hacı Mustafa* oğlu *Hoca Paşa*, *Hüseyin Çelebî* oğlu *Hacı İbrahim Çelebî*, *Alâ-ed-din* oğlu *Ahmed Kethüda*, *Hacı Safa* oğlu *Mahmud*, *Şeyh Baba Musa Çelebî* oğlu *Hacı İbrahim Çelebî*, *Hatib Salih* oğlu *Turak Halife*, *Kabil* oğlu *Ali*, *Hüseyin Çelebî* oğlu *Hacı Hasan Çelebî*, *Naib Gazi Fakih* oğlu *Mevlânâ Sinan Halife*, *Hatib Çelebî* oğlu *Ali Bey Çelebî* ve vakfiyenin kâtibi *Hüsam-ed-din*. Vakfiyede Hamza Bey Çelebî “Büyüklerin ve âyanın öğrenme medarı” şeklinde vasıflandırılmıştır. Vakfettiği yerler şunlardır:

Selime Köyü’nde içinde birçok odaları, iki ahır, iki yazlığı, kileri, mutfak, güvercin burcu ve ayrıca güvercinliği bulunan bir büyük evle bitişiğindeki bahçe.

Bu evin doğusunda ve kiblesinde vakıf yerleri, batısında yol vardır.

Bu evin yakınındaki üzüm bağı.

Bu üzüm bağı *Künbed yeri* diye meşhur olan arazi ile oğlu *Ali Paşa Çelebî*’nin elinde bulunan yerlerle sınırlandırılır.

Selime’de *kilise güvercinliği* diye meşhur olan güvercin burcu.

Selime’de içinde birçok anbarlar bulunan ve *Gürpınar* diye meşhur olan ev.

Aksaray’ın dışında *Yusuf-ı Hakikî Hankâhı* yakınındaki büyük evin ve teferruatının tamamı.

Bu evin iki avlusu, dört ahır, iki anbarı, sofası, yazlık, kışık odaları ve iki sundurması vardır. Bu evin Kiblesinde cami, doğusunda *Rumdiğin Çayı*, kuzeyinde ve batısında *Hamza Bey Çelebî*’nin üzüm bağı bulunuyor.

Selime Köyü yakınındaki üzüm bağı.

Bu bağıın kiblesinde *Ali Paşa Bey*’in, doğusunda *Mehmed Bey*’in, batısında *Ahmed Bey*’in yerleri vardır. Kuzeyini umumî yol sınırlandırır.

Selime Köyü’nde birisi *Kalaycı Hüyüğü*, öbürü *Küçükhiyüyük* diye meşhur olan iki güvercinlik burcu.

Selime Köyü’nde *Bezzâzistan* (Bedesten) diye meşhur olan ev.

Bu ev *Sultanhisarı*’na bitişiktir. İki katlıdır, odaları çok büyüktür.

Selime Köyü’nde (Bağdı) diye meşhur olan yazlıklı ve kışıklı evin tamamı.

Kekrul Mezreasının 12 sehminde dört sehminin tamamı.

Bu köyün Kible tarafında *Baban Mezreasıyla Demirci Köyü*, doğusunda *Göstük* ve *Aksungur Mezreaları*, batısında *Ab-sarı*, *Sarathı köyleri* vardır.

Selime Köyü’nden *Künbed*, *Kamışlık*, *Çardiv*, *Uzunyer* ve *Keskek yeri* şöretlerini taşıyan tarlalar.

Bu tarlalar yerlerinde pek meşhur oldukları için sınırları yazılmamıştır.

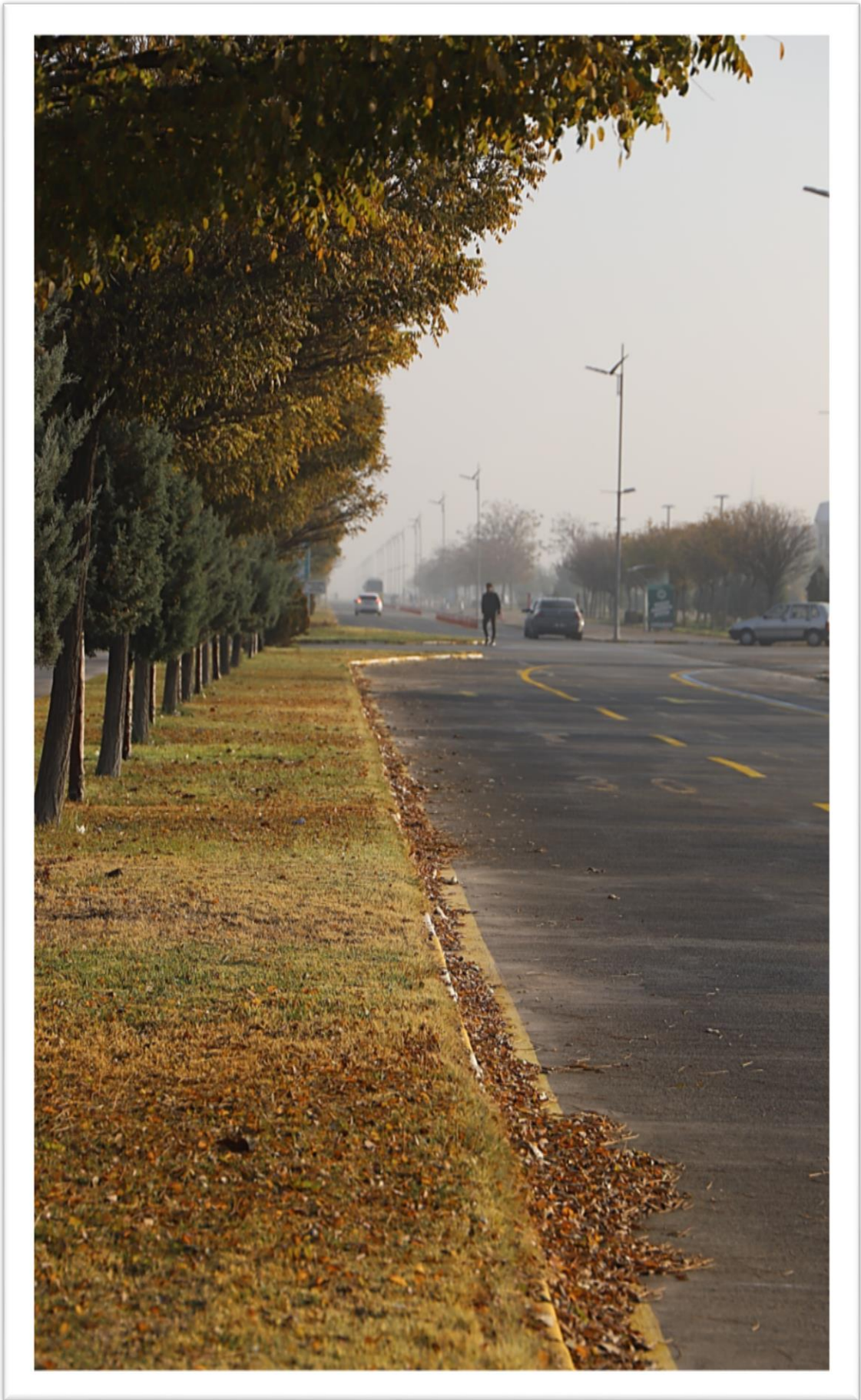
Hamza Bey Çelebî yukarda saydığımız yerleri erkek evlâdına eşi *Selçuk Hatun*’a vakf etmiştir. Nereleri kimlere vakfettiği vakfiyede ayrı ayrı gösterilmiştir. *İmam-ı Gazalî* neslinden inen *Hamza Bey Çelebî Aksaray* Miralayı’dır. Babası *Sinan Bey Aksaray* Sancak Beyi (Aksaray Alaybeyi, Aksaray Mirli-vası) şekillerinde tavsif ediliyor. Vakfiyede vakfedilen şeyler oğullarına ve nesiller boyu oğullarının oğullarına, eğer oğullarının nesilleri munkarız olursa kız evlâdına şart koşulmuştur. Bu vakfiyeye göre *Hamza Bey Çelebî*’nin oğulları şunlardır: *Ahmed Bey*, *Mehmed Çelebî*, *Ali Paşa Bey* (*Ali Paşa Çelebî*), *Hüsrev Bey*. 936 tarihli vakfiyesinden *Mahmud Bey* isminde bir oğlunun daha olduğunu, kendinden evvel öldüğü için onun oğlu *Bostan Çelebî* adına vakıf yapıldığını, *Paşa Hand Hatun* adlı bir de kızı olduğunu öğrendik. *Hamza Bey Çelebî* 955 tarihli vakfiyesiyle eşi *Alâ-üdd-vele Bey* zade *Şahrüh Bey*’in kızı *Selçuk Hatun*’a da vakıflar yapmıştır. Bu vakıf Selçuk Hatun *Selime*’de oturmak şartıyla kayıtlıdır. Ölünce adına yapılan vakıflar oğullarına ve oğullarının oğullarına kalacaktır. *Hamza Bey Çelebî* ile eşi *Selçuk Hatun*’un *Aksaray*’da *Yusuf-ı Hakikî Hankâhı*’nın yanındaki evlerinin yakınında bir üzüm bağları vardır. Bunu da her ikisi müşterek olarak oğulları *Hüsrev Bey*’e nesiller boyunca erkek evlâdına, erkek evlâdı munkarız olursa kız evlâdına vakf etmişlerdir. Eğer *Hamza Bey Çelebî*’nin erkek ve kız evlâdı tamamen munkarız olursa vakf edilenlerin hepsi *Aksaray*’da yaptırdığı mektebine ve *Aksaray* fakirlerine tahsis edilecektir. Bu vakfiyesinde ayrıca belirtilmiştir. Bu vakfiyeye göre *Hamza Bey Çelebî* 955 H. Yılında⁵ sağ idi. Mezar⁶ taşı kitabesinin birler ve onlar hanesi kırıldığı için şimdilik ölüm yılını tespit edemedik. *Mehmed Hamzakadı*’nın, bize verdiği ve vaktiyle mezar taşından aldığı söylediği kitabeyi yanlış kopya ettiği anlaşılıyor. Vakfiyelerinden öğrendiğimize göre oğlu *Mahmud Bey*’in de *Bostan* adlı bir oğlu vardır.

⁴ Mart 1548.

⁵ 1548’de.

⁶ Hamza Bey’in mezarı, muhtemel adı buradaki vakfiyede geçen Yusuf Hakiki Hangâhı yakınındaki üzüm bağlarına karşılık gelen, şimdiki Nevşehir Caddesini takip ederek Leyla Hatun Camii’ni geçtikten sonra Kurca Mahalleye varmadan yolun sonunda yer almaktadır. Günümüzde burası Şeyh Hamit Mahallesi içinde kalmakta ise de Cumhuriyetin ilk yıllarından 80’lere kadar Bimarhane Mahallesi olarak bilinmektedir. Konyalı, mezarın bulunduğu yerde Hamza Bey’in 1529’da yaptırdığı bir de mektep olduğunu, ancak bu

mektebin son yıllarda yıkıldığını, mektepte okuyanlarla görüşme imkanı bulunduğunu belirtmektedir. Yine Konyalı, Hamza Bey’in mektebini 1529’da yaptırdığını, vakfiyesini de 1529-1530’da tescil ettirdiğini esas alarak ölüm tarihinin 1530 ve sonrasında olabileceğini belirtmektedir. Zira mezar taşından ölüm tarihini çıkarmak mümkün olmamıştır. Bk. Konyalı, Aksaray Tarihi, C. II, s. 1458. *Hamza Bey, Aksaray* Miralayı (Alaybeyi) olması hasebiyle, muhtemel devlet adına 1526’daki Mohaç Savaşına, 1529’daki Viyana Kuşatmasına, 1532’deki üçüncü Macar seferine diğer Aksaraylı sipahilerle birlikte, Aksaray adına katılmış tecrübeli bir askerdi.

ARAŞTIRMACI-ÖĞRETMEN GAFFAR TOTAYSALGIR (1882- 1950) VE AKSARAY

Necmettin AYGÜN

Osmanlı'nın son dönemlerinden 80'li yıllara kadar Anadolu'da bir "araştırmacı-yazar-öğretmen" profilinin varlığı söz konusudur. Günümüzde eşine pek rast gelinmeyen bu tipolojinin temsilcilerinden biri de yazımızın esin kaynağıdır.

Ülkemizin önde gelen Sanat Tarihçilerinden hemşerim, nezaket-perver Prof. Dr. Haşım Karpuz Hocam birkaç yıl önce bir zarf içinde 30 kadar fotoğrafı Konya'dan Aksaray'a, tarafıma göndermişti. Totaysalgır tarafından çekilen bu fotoğraflar Aksaray da dahil olmak üzere Konya ve çevresindeki bazı şehir ve kasabalardaki tarihi binaları, mekânları vb. göstermekteydi. Öylesine bir göz gezdirmeden sonra çalışma masamın gözünde yerini alan bu zarf unutulmaya terk edilmişti. Derken, dergimiz Genç Kalemler'de Aksaray ile ilgili eski ve yeni görsellere yer vermek gelenek hâline geldiğinden, 6. sayının planlanması aşamasında bu sefer Aksaray ile ilgili hangi görsellere veya hangi konulara yer versek diye düşünürken, bu fotoğraflar tekrar ilgiye mazhar oldu. Bu bağlamda Sayın Totaysalgır'ın hayat hikâyesine dair bilgi gerekiyordu. Sanal ortamda kim olduğuna bakıldığında, akademisyen Saim Cirtil Bey tarafından Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi'nin 7-8. Sayısında (1992-1993) Totaysalgır hakkında bir monografinin kaleme alındığı görüldü. Ehlinin malumu olduğu üzere bu gibi durumlarda hissedilen heyecanı, sevinci anlatmak imkân dahilinde değildir. Saim Cirtil Bey bu yazıyı, bir tesadüf eseri aynı addaki torunuyla tanışması neticesinde, torunundan elde ettiği bilgi ve belgelere dayanarak gerçekleştirdiği ilave araştırmalar sonucu hazırlamıştır. Biz bu yazıyı Saim Bey'in yayımlanmış olan makalesinden bazı kısımları buraya aynen alarak ve ilave olarak da Haşım Karpuz Bey'in gönderdiği ve 1930'lara ait olduğu düşünülen fotoğraflardan Aksaray ve çevresi ile ilgili olanlarından birkaçına yer vererek tamamlıyoruz. Devrin münevverlerinden olduğu bariz olan Sayın Totaysalgır'ı rahmetle anarak Saim Cirtil Bey'in ilgili monografisine bakıyoruz:

"Bu yazı, Cumhuriyetin ilk yıllarında Konya ve çevresindeki incelemeleri ile tanınan araştırmacı-öğretmen Totaysalgır'ı tanıtmayı, 1909-1934 yılları arasında öğretmenlik görevi yanı sıra araştırma yazıları ve kitaplar hazırlayan Totaysalgır'ın hayatı ve eserleri hakkında çok az şey biliniyordu. Bir tesadüf

eseri aynı adlı torununa rastlamamız hayatını ve yayınlanmamış eserlerini öğrenmemize vesile oldu. Araştırmacı bir öğretmen Gaffar Totaysalgır, cumhuriyetin ilk yıllarında Konya'da yayınlanan günlük gazetelerdeki makaleleri ile yayın hayatına başlamıştır. Zamanın aydını olarak, Atatürk'ün tezlerinde ileri sürdüğü görüşleri desteklemek için¹ görev yaptığı yerlerin anıtları, etnografyası, halk edebiyatı, yer isimleri ve halk inanışları gibi birçok değişik konu üzerinde araştırmalar yapar. Bu araştırmalarının birçoğunu yayınlamıştır. Daha sonra Halk Evleri'nin faaliyetlerine katılmış ve Konya Halkevi Dergisi'nde makaleler yazmıştır. Yazarın üzerinde durduğu konular zamanında yerli araştırmacılar tarafından hiç araştırılmamıştır. Konya il sınırları içinde kalan yerleri kapsayan bu incelemelere, benzer çalışmalar çok sonraları yapılmaya başlanmıştır.

Kısa Hayat Hikayesi²: 1882 yılında Kırım'ın Yalta Kazası Avcuköy Kasabası'nda doğmuştur. Babası Osmanoğullarından Abdülcelil'dir. Abdülgaffar Totaysalgır ilk öğrenimini Kırım'ın Avcuköy ve Özenbaş kasabalarında, orta öğrenimini ise Yalta Kazası Rus Jimnazı'nda yapmıştır. Kırım'da devam etmekte olan ve iyice artan Rus zulmünden dolayı 19 Nisan 1903 Perşembe günü İsmail Gaspıralı'nın yazarımızla Bahçesaray'dan gönderdiği mektubu okunmuş ve Türkiye'ye gelmek üzere birçok Kırımlı göçmen ile birlikte memleketinden ayrılmıştır. 21 Nisan 1903 Cumartesi günü Sivastopol'dan vapura binerek 22 Nisan'da İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da gelen göçmenleri yerleştirmek üzere Konya, Eskişehir ve İskenderun olmak üzere üç yer gösterilmiştir. Totaysalgır da Konya'yı seçmiş ve 1 Mayıs 1903'te Konya'ya gitmek üzere İstanbul'dan vapurla İzmit'e geçmiştir, 2 Mayıs'ta İzmit'ten trene binerek 3 Mayıs'ta Konya'ya gelmiş ve göçmenler için tahsis edilmiş olan Gemalmaz Mahallesi'nde bir eve yerleştirilmiştir. Konya kazalarında beş yer göçmenlerin iskânı için ayrılmış ve yazarımız Konya-Ereğli'ye bağlı Ayrancı'da oturmak üzere at arabası ile 12 Haziran'da Konya'dan ayrılmıştır. Okuma yazması olması sebebiyle Ayrancı'da 2 Aralık 1903'te ekme tevzi memuru olarak çalışmaya başlamıştır. Daha sonra tekrar Konya'ya gelerek Muallim Mektebi'nden diploma almış, bunu takiben de mektepte açılan birçok kurslara

¹ Totaysalgır'ın bir aydın profilini yansıtmasını sadece Atatürk döneminin gelişmelerinde aramak doğru değildir. Osmanlı'nın son dönemlerinde veya Cumhuriyetin ilk yıllarında İsmail Gaspıralı ve Zeki Velidi Togan örneklerinde olduğu gibi Rusya'dan veya Balkanlardan Anadolu'ya gelenler, gelmiş oldukları coğrafyalarda, memleketlerinde bilhassa iyi birer tahsil sürecinden geçmiş kimselerdir. Ayrıca Rus ve Bulgar vb zulmünden kurtulmak için bura

Müslümanları açısından eğitim-öğretim görmek yegâne kurtuluş yolu olarak görülmekteydi.

² Saim Cirtil burada şöyle bir dipnot düşmüştür: "Yazarın kendi el yazısı ile Osmanlıca olarak tuttuğu ve daha sonra Eskişehir'deki oğlu tarafından günümüz alfabesine aktardığı günlüğünden alınmıştır. Bu günlüğün metnini veren torunu Gaffar Totaysalgır'a teşekkür ederim". Bk. Saim Cirtil, "Gaffar Totaysalgır 1882-1950", s. 239.

katılmıştır. Öğretmen olarak Konya-Ereğli Kazası Osmaniyeli (Ayrancı) Nahiyesi'nde 25 Ekim 1325 (1909) tarihinde göreve başlamış, 1925 yılı başlarına kadar burada hizmet etmiştir. Aynı yıl Karaman Kazası'nda mubassırlık, Karaman İdadisi ilk kısmına başöğretmen, sonra Menbaülirfan Mektebi öğretmenliği, Şemülmaarif Mektebi başöğretmenliğine, Ilgın-Argıthani Mektebi başöğretmenliği; daha sonra Konya merkez Karaarslan Mektebi öğretmenliğinde görev yapmış ve 17 Eylül 1934 tarihinde kendi isteği ile emekli olmuştur. Emekli olduktan sonra bir müddet Konya'da oturan Totaysalgır, 1939 yılında dünya siyasi durumunun bozulması ve geçim sıkıntısından dolayı nisan ayında Ayrancı'ya gitmiştir. Öğretmenliği sırasında gezdiği yerlerde yaptığı inceleme ve araştırmaları Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından nakli mükâfatla ödüllendirilmiştir. Eserlerinin bir kısmı basılmıştır. 1 Eylül 1950 tarihinde Ayrancı'da hayata gözlerini yummuş ve burada defnedilmiştir.

Sonuç: Kırım'da gördüğü Rus zulmünden dolayı Anadolu'ya gelmiş, I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşının zor günlerini yaşamıştır. Kurtuluş Savaşı, Cumhuriyetin İlanı ve kurulan yeni Türkiye'yi görmüştür. Olayları günlük takip etme yeteneği ve iyi gözlemciliği ile görev yaptığı çevreleri gezmiştir. Zamanı için şahsi fotoğraf makinesi lüks olmakla birlikte gezdiği yerlerin fotoğraflarını çekmiş ve bir cam negatif arşivi de oluşturmuştur. Konya Halkevi'nin düzenlediği bir fotoğraf yarışmasında Ilgın'daki Lala Mustafa Paşa Kervansarayı konulu fotoğrafıyla birinci seçilmiştir. Buralarla ilgili araştırmalarında eski eserlerin yanında halkın yaşayışı, folkloru, edebiyatı, yer adları üzerinde de durmuş ve bir dizi kitap ve makale hazırlamıştır. Bu araştırmalarının bir kısmı basılmış bir kısmı da hazırlanmış ancak basılamamıştır. Yayınlanan Eserlerin Listesi

“Karaman Kazası”, Babalık, Sayı: 2657, Konya, 29 Mart 1927.
“Karaman Kazası”, Babalık, Sayı: 2697, Konya, 16 Mayıs 1927.

“Argıdham Nahiyesi”, Babalık, Sayı: 2637, Konya, 2 Mart 1928.

“Akşehir Kazası”, Babalık, Sayı: 2758-2759, Konya, 31 Temmuz 1928, 1 Ağustos 1928.

“Akşehir Kazası”, Yeni Fikir Mecmuası, Sayı: 38, Konya, 12 Ağustos 1928.

Eflatun Pınarı ve Eski bir Ma'bed, Konya Halkevi Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırmaları, No: 3.

Konya'da Eti Tapınaklarından Eflatun Pınarı, Konya, 1935.

Konya'da Eti Tapınaklarından Gargara İkizin Eti Tapınağı, Konya, 1936.

Konya'da Eti Tapınaklarından Siella Eti Tapınağı, Konya, 1937.

Saideli (Kadınhanı), Konya, 1939.

Karaman (Larende), Konya, 1944.

“Kuzören ve Sarıoğlan Köyleri”, Ekekon, Konya, 30 Temmuz 1938, 1 Ağustos 1938, 4 Ağustos 1938, 5 Ağustos 1938.

“Arvana Köyü-Gölü-Ablahanım-And Efsanesi”, Konya, Sayı: 52, Konya, 1943, s. 30-40.

“Mut Kazası ve Baba Hocand”, Konya, Sayı: 64-65, Konya, 1944, s. 17-18.

“Konya'da Seyid Ahmed, Fakih Ahmed ve Şeyh Alaman”, Konya, Sayı: 67-68, Konya, Mayıs-Haziran 1944, s. 33-35.

“İshaklı Bucağı ve Hanı”, Konya, Sayı: 116-117, Konya, 1948, s. 40-47.

“Konya ve Sultan Hanı”, Konya, Sayı: 120-121, Konya, 1948, s. 34-36.

Yayınlanacaklar

Sultanhanı Köyü ve Sultanhanı

Akşehir İlçesi'nde Aramalar

Ilgın İlçesi'nde Aramalar

Türk Mezarları

Ayrancı'da Etiler

Ahiler

Çukurbağ-(Ma-gırı-as) Balgason Köyü ve Habiller Köy

Yakınlarında Eti Tapınakları

Aksaray Vilayeti³

Pratik Bahçecilik”.

altında birçok eserin fotoğrafı yanında kitabeleri de ilave etmiştir. Kitapta 41 adet fotoğraf bulunmaktadır. Ayrıntısı için bk. Ciritil, “Gaffar Totaysalgır 1882-1950”, s. 240.

³ Gaffar, Aksaray Vilayeti Dahilinde Türk Eserleri, Konya, 1930, 106 Sayfa (Basılmamıştır). Bu çalışmanın aslı kendi adını taşıyan ve öğretmen olan torunundadır. Yazar, kitabı hazırlayış nedeni olarak Aksaray'ın anıt yönünden zengin bir vilayet olduğunu ve burası hakkında hiç yayın yapılmadığını belirterek bunun için yazma gereği duyduğunu ifade etmiştir. Bu eserde Eski Eserler başlığı

Fotoğraflar: Gaffar Totaysalgrı. Haşim KARPUZ Arşivi

KIZILAY ARŞİV BELGELERİNDE SAVAŞ ESİRLERİ

Hazırlayan: Bahar KAYMAZ

Aksaray Üniversitesi

“Onlar, seve seve yiyeceği yoksula, yetime ve esire yedirirler.”
(İnsan, 76/8)

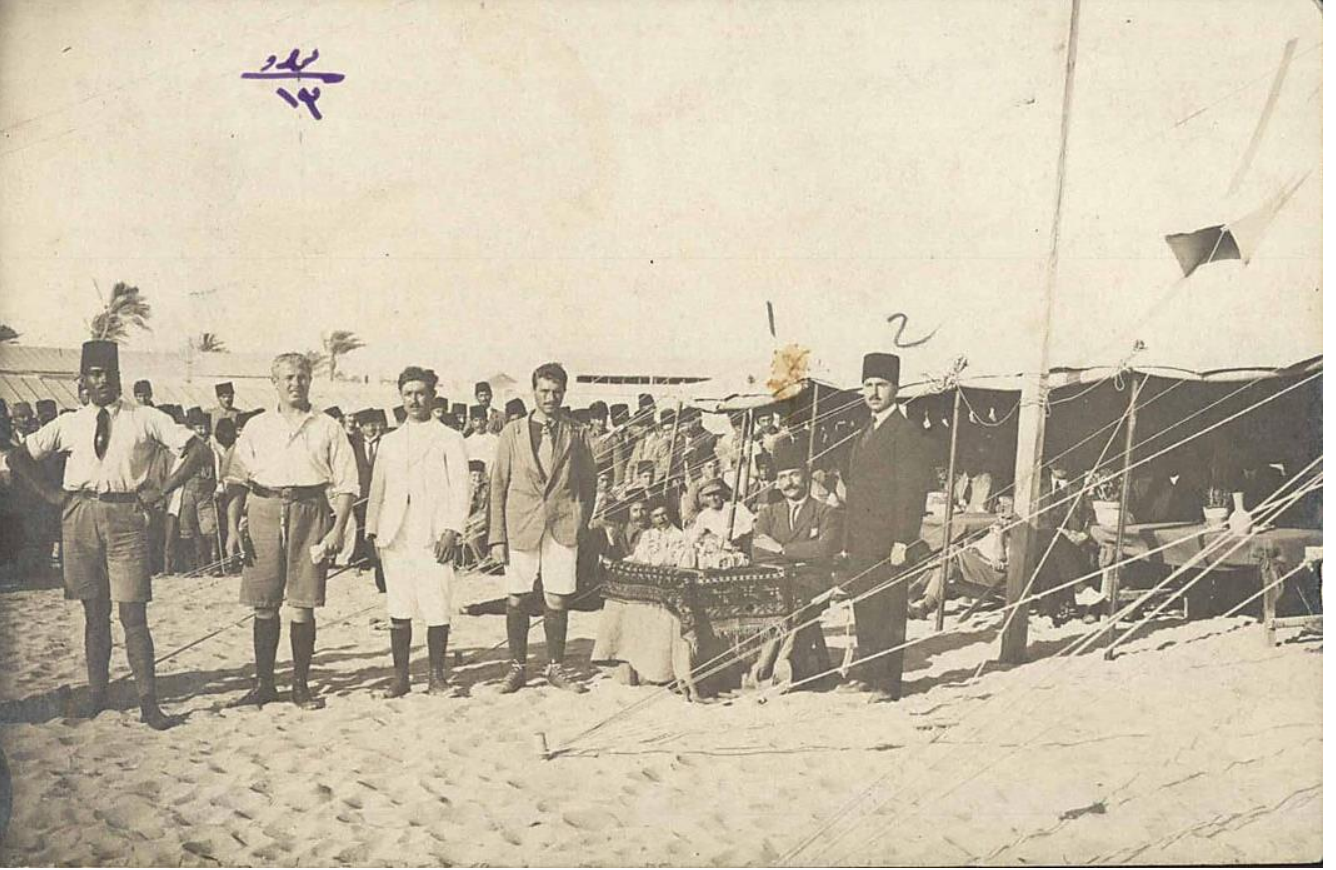
Kızılay, 11 Haziran 1868 tarihinde "Osmanlı Yaralı ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyeti" adıyla Dr. Marko Paşa, Dr. Abdullah Bey, Kırmılı Aziz Bey ve Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın girişimleriyle kurulmuştur. 1877'de "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti", 1923'de "Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti", 1935'te "Türkiye Kızılay Cemiyeti" ve 1947'de "Türkiye Kızılay Derneği" adını almıştır. Kuruluşa "KIZILAY" adını Ulu Önder Atatürk vermiştir. Kızılay 1876 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'na kadar geçen sürede, Türkiye'nin taraf olduğu tüm savaşlarda cephe gerisinde kurduğu hastaneler, hasta taşıma servisleri, donattığı hastane gemileri, yetiştirdiği hemşireler ve gönüllü hasta bakıcılar aracılığıyla savaş alanında yaralanan ve hastalanan on binlerce Mehmetçik'in yardımına koşmuş, dost ve düşman askerinin bakım ve tedavisine yardımcı olmuş, savaş esirlerine gereken insancıl yardımları yapmış ve savaştan etkilenen sivil halkın bakımı ve korunması için çaba göstermiştir. I. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'da görülen büyük kolera salgınından bu yana yurdumuzda ortaya çıkan doğal afetlerde felaketzedelerin bakımını, barınma ve beslenmelerini sağlamıştır. İnsanlık tarihi toplumlar arasında meydana gelen sayısız savaşlara şahit olmuştur. Türkiye'nin taraf olmadığı savaşlardan kaynaklı acıları dindirmek için de tüm varlığıyla çalışan Kızılay, Birinci Körfez Savaşı'ndan etkilenen ve ülkeye sığınan on binlerce mülteciye hizmet vermiş; Afganistan, Bosna – Hersek, Irak ve Suriye'de savaştan etkilenen insanlara yardım eli uzatmıştır. Kızılay, Somali, Filistin ve Suriye başta olmak üzere çatışmalarda zarar gören sivil halka Türk halkının dost elini uzatmanın yanı sıra kurulduğu günden bu yana doğal afetlerden etkilenen 137'nin üzerinde ülkede uluslararası yardım faaliyetlerine katılmıştır. Hemşirelik eğitimi, ilkyardım, sağlık ve ülkemizin kan ihtiyacının karşılanmasına yönelik kan hizmetleri alanlarında öncülük yapmış olan Kızılay, korunmaya gereksinim duyan pek çok vatandaşımıza gereken sosyal yardım hizmetleri sunmaya devam etmektedir.

Bu yazımın kaynağı olan eser “Kızılay Arşivi Belgelerinde Savaş Esirleri” adını taşımaktadır. Eser, Prof. Dr. Gülfettin Çelik, Prof. Dr. Recep Karacakaya, Prof. Dr. Zekai Mete, Prof. Dr. Hamdi Genç ve Doç. Dr. Faruk Bal tarafından kaleme

alınmıştır. 2018 yılında Kızılay-İstanbul Medeniyet Üniversitesi tarafından [İstanbul] yayınlanan eser 303 sayfadır.

Belgelerin Osmanlıca asılları ile Türkçe transkriptleri; Türkçe, İngilizce ve Arapça özetlerinin yer aldığı eser 21 cm. genişliğinde ve 30 cm. yüksekliğinde şömişli bir kapak yapısına sahiptir. Savaşlar, katılan devlet sayısının çokluğu ve buna bağlı olarak da çatışma sahasının genişliği gibi sebeplerden insanlık tarihi için önemli sonuçlar doğurmuştur. Askeri, ekonomik, siyasi ve sosyal sonuçları yanında, savaşların ortaya çıkardığı en önemli sonuçlarından biri de savaş esirlerinin durumu olmuştur. Bu bağlamda Savaş esirlerinin sorunlarının çözülmesi açısından 1912 yılının Mayıs ayında toplanan IX. Washington Salib-i Ahmer Konferansı bir dönüm noktası oluşturur. Konferansta savaş esirlerine insancıl yaklaşım gerektiğine ilişkin karar alınmıştır. Bu önemli girişim, ilk olumlu sonuçlarını Balkan Savaşları sırasında vermeye başlamıştır. Balkan Savaşı'nın çıkması üzerine Cenevre'deki Uluslararası Kızılhaç Genel Merkezi, Belgrat'ta İsviçre Konsolosunun başkanlığında uluslararası bir acente kurmuştur. Bu kurumun Osmanlı savaş esirlerine de faydalı hizmetler yapacağı düşünüldüğünden, İstanbul'da Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne bağlı Üsera Komisyonu adı altında özel bir heyet kurulmuş ve 14 Aralık 1912 tarihinden itibaren görev yapmaya başlamıştır. Nitekim söz konusu eser, esir düşen Osmanlı askerleri ve Osmanlı Devleti tarafından esir alınan yabancı askerlerle ilgili Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin faaliyetlerine ışık tutmaktadır. Ülkemizin çok önemli arşiv belgelerine sahip kurumlarından biri olan Türk Kızılayı Arşivi'nde yer alan esirler ile ilgili binlerce belge arasından seçilen örnekler bu eserde yayınlanmıştır. Belge sayısı toplamda 98 tane olup bazı örnekleri şunlardır:

Rusçuk'ta altı yüzden fazla Osmanlı esirinin bulunduğu, Bulgarların Osmanlı esirlerine kötü muamelede bulunduğu, Osmanlı esirlerine aileleri tarafından yapılacak yardımların, Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından yapılması, Rus ve İngilizlerin Osmanlı esirlerine kötü muamelede buldukları, İngiliz Salib-i Ahmer Cemiyeti'nin İngiliz esirlerin fotoğraflarının gönderilmesinden dolayı memnuniyet duyduğu, Harp esirlerinin haberleşmelerinde kullanılacak esir kartları hakkında,

Hilâl-i Ahmer Hastanesi'nde tedavi olan Rus esir Simon Olenk'in ailesine yazdığı Rusça mektup,
Erzurum'da bulunan Ermeni esirlere kötü muamelede bulunulduğu iddialarının gerçek dışı olduğu,
Eskişehir'de bulunan yabancı esirlere gelen paraların dağılımını gösteren liste,
Rusya'da bulunan Osmanlı esirlerinden Yüzbaşı Ayetullah Efendi'nin anne ve babası hakkında bilgi istediği.

*Galata'da Merkez Rıhtım Han
Hülâsa: Rus üserâsının mektûbdan başka bir şey okumalarını hakkında*

Adana'da: Bağdad İnşaat Kıt'atı Müfettişliği'ne

Rusya'da bulunan Türk üserâsı muhâberâtının sıkı bir takayyüd ve kontrole tâbî tutulduğu anlaşılmiş ve bi'l-mukâbele nezdimizde bulunan Rus üserâsına da o vechile mu'âmele ifâsı münâsib görülmüş olmağla taburlarda bulunan Rus üserâsına memleketlerinden gelen mektûblardan mâ'adâ kitâb ve gazete mütâlâ'a etdirilmemesi ve nezdlerinde bu kabîl kitâb var ise bi'l-âhire i'âde edilmek üzere yedlerinden hemen aldırılması lüzûmunun ta'minen tebliğ ve inbâsı ricâ olunur.

*Şimendüfer Şu'besi Müdürü Nâmına Kaymakam
(İmza)*

Provaya-Raçka
25 Kânûn-ı evvel [1]336

Huzûr-ı Sâmûlerine

Muhterem Efendim!

İnsâniyete ve dolayısıyla biz esirlere senelerden beri olan hizmet ve mu'âvenetleriniz bizim için unutulmaz pek büyük hizmetlerdendir. Herkese başka başka sûretle birer hizmetiniz sebkât etdi. Birçoklarına âilesinden ebeveyninden sevindirecek sıhhat haberler verdiniz ve onları her dürlü merâklardan kurtardınız. Birkaç seneden beri bendeniz de âilemin hayât ve memâtına dâir hiçbir haber alamadım. Merâkdayım. Lutfen âtîdeki adresle âileme mürâca'at ederek keyfiyeti onlara bildirmenizi ve sıhhat haberlerini müş'ir bir mektûb göndermenizi istihâm eylerim.

Âilemin adresi: Sivas vilâyetine tâbî Karahisâr-ı şarkî sancağında Mes'udiye kazâsının Kikoş karyesinde Palalıoğullarından Ahmed b. Mehmed.

El-yevm esâretde bulunduğum adres: Viladi Rostok'da Pravya Raçka'da Japon Laker'inde 437 numaralı Ahmed bin Mehmed diye tahrîr buyurunuz.

YARGILAMAK MI ANLAMAK MI? ÇİNLİLER TARİHİ NASIL YAZDILAR?

Gökay KOCAL*

Kırklareli Üniversitesi

Giriş: Çin’de tarih yazım geleneği ve kaynakların objektifliği üzerinde durmadan önce tarih yazımının ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında bilgi vermek gereklidir. Resmi Çin tarihi Hsia 夏 hanedanıyla başlar, ancak bu hanedan ile ilgili yazılı veri yoktur ve arkeolojik materyaller de oldukça azdır. İkinci hanedan olan Shang 商 hanedanı ise konumuz açısından ayrı bir öneme sahiptir çünkü bu hanedan döneminde yazı icat edilmiştir.¹ Shang hanedanı döneminde yazının ve astrolojinin bütünleştiğini ve fal yazıtları 甲骨文 adı verilen devletin geleceği hakkında malumat edinmek için başvurulmuş bir takım ritüellerin ortaya çıktığını görüyoruz. Bu ritüeller, kaplumbağa kabuklarına ya da hayvan kemiklerine kişilerin ya da olayların yazılması ve daha sonra bu nesnelere ateşe atılmasıyla gerçekleştirilirdi. Ateşe atılan kaplumbağa kabukları ya da hayvan kemikleri ateşte ısınır, böylece yüzeyinde çatlaklar oluşurdu daha sonra falcı bu çatlaklara bakarak olayın nasıl sonuçlanacağı hakkında birtakım kehanetlerde bulunurdu. Bu fal yazıtları dediğimiz materyallere Çin tarih yazımının en ilkel hali gözüyle bakmamız yanlış olmaz.

Şahsi Tarihçilik ve Chien Han Shu 前漢書: Çin’in ilk dönemlerinde sarayda “Edebi Eserler Kalem” adlı küçük bir memurluk altında şahıslar ya da aileler tarafından hazırlanmış tarihler önce İmparatora sunuluyor ardından devlet bu eserlerden uygun gördüklerine resmiyet kazandırıyor.² Burada dikkat etmemiz gereken hususlardan biri de bazı eserlerin sırf beğenilsin diye devlet görüşüyle yazıldığı örnekler de olmuştur, ancak bunlar gerçek bir tarih olarak değil, edebiyat olarak sayılmışlardır.³ Bu da bize daha o dönemlerde Çin’de objektif tarihlerin daha çok beğenildiği yönünde izlenim vermektedir. Şahsi tarihçilik olarak sınıfladığımız bu eserlere en büyük iki örnek Shih Chih ve Han Shu’dur. Pan Ku班固, Shih Chih’den farklı bir tarih yazmak istemiş ve Shih Chih gibi genel değil özel bir hanedanlık tarihi yazmaya başlamıştır. Ancak bir itibar sonucu resmi tarihi kişisel düşünceleriyle değiştirdiği suçuyla eserini bitirmeden tutuklanıp, hapsedilmiştir.⁴ Daha sonra İmparator, Pan Ku’nun topladığı belgeleri görmüş ve

onun iyi bir tarihçi olduğuna kanaat getirerek onu saray kütüphanesinde göreve atamıştır. 20 yıl sonra Pan Ku, vatana ihanet suçuyla tekrar hapse atılmış ve kısa bir süre sonra 92 yılında ölmüştür. Bu olaydan sonra Pan ailesi gözden düşmüş, ailedeki erkek bireyler öldürülmüş sadece uzak topraklarda askerlik görevinde bulunan Pan Ch’ao班超⁵ ve Pan Ku’nun kız kardeşi Pan Chao 班昭 ‘un (evlendikten sonraki ismi ile Cao Dajia 曹大家) hanedana hizmet etmesine izin verilmiştir. Pan Ku’nun ölümünden sonra Han Hanedanı Tarihinin yazımı kız kardeşine kalmıştır. Bu nedenle Han Shu’yu incelerken Pan Ku’nun yazdığı kısımlar ve Pan Chao’nun yazdığı kısımları ayrı ayrı değerlendirmemiz gerekmektedir.

Öncelikle yukarıdaki “resmi tarih” ifadesi oldukça dikkat çekicidir. Yukarıda hanedan gözüyle yazılan tarihin değil, aksine birebir gerçeklerle örtüşen tarihin daha çok beğeni kazandırdığını söylemiştik. Ama yine de eleştirel bakmamız gerekirse Pan Ku gerçekten resmi tarihi değiştirdi mi? Pan Ku’nun bu suç nedeniyle hapse atılmasından sonra İmparatorun bu metinleri incelediğini ve Pan Ku’nun iyi bir tarihçi olduğuna kanaat getirdiğini biliyoruz. Şimdi Pan Ku’yu inceleyecek olursak; öncelikle babası saray kütüphanesinde çalışan bir soylu idi. Pan Ku’nun babası Han Wu-ti hayranıydı ve Shih-Chih’nin onu layıkıyla anlatmadığını düşünen birisiydi. Bu nedenle Shih Chih’ye bir zeyl hazırlamış ve bu eseri devam ettirmesi için oğluna nasihat vermişti. Ancak Pan Ku, birinin eserini tamamlamaktansa kendi eserini yazmak istedi. Pan Ku zaman içinde saray içi entrikalara karışmış, çocuk İmparatorun naipliğini yapan Dul İmparatoriçe Dou ile yakın ilişkilerde bulunmuş ve bir zaman sonra vatana ihanet suçuyla ikinci kez hapse atılmıştır. Ancak Pan Ku’nun yazdığı kısımların herhangi bir şekilde yok edilmemesi de Pan Ku’nun vatan haini olup olmadığı hususunu da sorgulamamıza neden olmaktadır. Eğer vatan haini olsaydı büyük bir ihtimalle eserin hanedan tarafından yok edilmesi ya da gayri-resmi durumda bırakılması gerekirdi ki Han Hanedanı Tarihi günümüzde bile Çin’in 24 resmi tarihinden biri sayılmaktadır. Bu tarihten sonra ise eseri yazma işi Pan ailesinde erkek birey

* Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, gokay_kocal@outlook.com.

¹ Feyza Görez, Beyliklerden İmparatorluğa Giden Süreç ve İlk İmparator Qin Shi Huang Di, Ankara Üniversitesi DTCF Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2011, s. 2.

² İsenbike Togan, 7. Ve 8. Yüzyıllarda Çin ve Türk Resmi Tarih Anlayışına Farklı Yaklaşımlar, TÜBA Yayınları, Ankara 2008, s. 15.

³ Togan, a. g. e., s. 15.

⁴ Tilla Deniz Baykuzu, a. g. e., s. 5.

⁵ Pan Ch’ao, Han Hanedanı döneminde yaşamış ünlü bir Çin generalidir. Pan Ku’nun ikiz kardeşidir.

kalmadığı, tek kalan erkek birey olan Pan Ch'ao'nun ise uzak topraklarda general olarak görev alması hasebiyle Pan Chao'ya kalmıştır. İmparator, Pan Chao'ya saraydaki hanımlara öğretmenlik görevini vermiştir. Pan Chao bir yandan saray hanımlarının eğitimini üstlenirken diğer taraftan da ağabeyinin başlattığı Han Hanedanı Tarihi projesini tamamlamaya çalışıyordu. Tüm ailesindeki erkek bireylerin öldürülmesine şahit olan dul bir kadının ve bunun ötesinde evlatlarını⁶ korumak isteyen bir annenin öyle bir siyasi ortamda objektif bir eser yazıp yazmadığı konusuna da eleştirel bir zihniyetle yaklaşmamız gerekmektedir. Dolayısıyla her şeye rağmen emperyalist Çin'in tek kadın tarihçisi sayılan Pan Chao'nun yazdığı bölümler de sorgulamaya açık olmalıdır.

Tarih Encümeninin Kurulması ve Chiu Tang Shu 舊唐書: Tang 唐 hanedanı diğer tüm hanedanlıklardan daha sistemli ve kozmopolit bir devlettir. Siyasi, eğitim ve askeri alanda yapılan değişiklikler kadar memuriyet ve kurumsallık açısından da yenilikler görülmektedir. Özellikle Han devrinde olmayan saray sekreterliği, tarih kurumu ve hususi arşiv Tang hanedanında görülmekteydi.⁷ Arşiv ve Tarihçilik Kurumu gibi memurlukların kurulmasıyla “Edebi Eserler Kalem” adı altında devlet kontrolündeki şahsi tarihçilik son bulmuş ve kurumsal tarihçilik ile birlikte tarih yazımı doğrudan devletin tekeline girmiştir. Böylece Çin'de gerçek belgelere dayanan tarihçilik bu devirde başlamış oldu. Kurumsal tarihçiliğin başlamasıyla İmparatorların saltanat dönemini anlatan belgeler İmparatorun saltanat süresince yazılmaya başlanmıştır.⁸ Aynı zamanda tarihi belgelerin objektifliğinin yitirilmemesi için dönemin İmparatorunun bu belgeleri görmesine izin verilmiştir. Hatta bu vakanüvisler, tarih yazma görevinin imparatora itaatten çok daha önemli bir görev olduğunu düşünmüşlerdir.⁹

Chiu Tang Shu: Tang devri kayıtlarını objektiflik açısından üç dönemde inceleyebiliriz.

T'ai Tsung 太宗 dönemi: Tai Tsung'un tahta çıkışı oldukça olaylı olmuştur. Velihtken babasının ve kardeşlerinin kendisine suikast planladığını düşünmüş ve onlardan önce davranarak sarayın Hsüan-wu 玄武 kapısında iki kardeşini de oklayarak öldürmüştür.¹⁰ Bu olayı öğrenen babası kendisinin de öldürüleceği korkusuyla tahtı Tai Tsung'a devretmiştir. Bozkır kültürünün Çin'e girmesiyle birlikte atalar kültürünün bariz bir şekilde önem kazandığı bu devirde tahta böyle bir olay sonucunda geçmek Tai Tsung'un prestijini olumsuz yönde etkileyebilirdi. Ancak akıllı bir yönetici olan Tai Tsung kendisine

güçlü bir ekip oluşturarak böyle bir negatif ortamın oluşmasını izale etmiştir.

Bu dönemle ilgili üzerinde durmamız gereken bir diğer kişi de Tai Tsung'un en büyük oğlu veliaht prens Li Ch'eng Ch'ien' 李承乾 dir. 8 yaşında veliaht olan Li Ch'eng Chi'en diğer tüm prenslerden farklı hayatıyla göze çarpmaktadır. Tam bir Türk hayranı olan Ch'eng Chi'en çok küçük yaşlarda Türk dilini ve kültürünü öğrenmişti. Ch'eng Chi'en Türk gibi giyiniyor, saçlarını Türkler gibi örüyor ve özellikle en yakınında Türklere benzeyen kişileri tutuyordu. Erişkin bir çağa geldiğinde Türk kültürüne olan ilgisi artarak devam etmiştir. Ch'eng Chi'en bir gün Türklerin ölüm merasimini de taklit etmek istedi. Bir tabutun içerisine girerek adamlarına tabutun etrafında at koşturmalarını, yüzlerini çizmelerini ve saçlarını tıraş etmelerini söyledi. Yanındakiler derhal prensin dediklerini yaptılar, ardından prens onlara şöyle dedi “İmparator olduğumda merkezi ülkeyi terk edeceğim, bozkırlara çıkıp Türklere buluşacağım. Su-mo Kağana gidip yanında bir Şad olarak savaşa gireceğim”. Bunu duyanlar onun büyülenmiş olduğunu söylemişlerdir.¹¹ Prens 635 senesinde asil bir ailenin kızıyla evlendirilmiştir. Ancak o istediği sevgiyi bu evlilikte bulamamış ve müzikli eğlencelere kendisini kaptırmıştı. Bir gün sanatçılar arasında 15-16 yaşlarında bir delikanlıya âşık oldu. Prens ve genç adam zamanla sarayda birlikte yaşamaya başladılar. İmparator, küçüklüğünden beri yaptığı her şeye katlanmıştı ama bu duruma bir el koymalıydı. Saraya asker göndererek bu genci ve etrafındaki birçok kişiyi öldürttü. Prens Ch'eng Chi'en bu olaydan öylesine etkilenmişti ki babasına ve onu şikâyet ettiğini düşündüğü kardeşine kin duymaya başladı. Genç adama duyduğu sevgi o kadar derindi ki doğu köşküne bir oda yaptırdı ve sevgilisinin bir resmini koydurdu. Her gece köşke gidip odanın içerisinde sıkılarak yürüyor ve durmadan ağlıyordu. Bundan sonra ne babasını ne de başkasını umursadı; öncelikle sarayın bahçesine bir anıt mezar yaptırdı ve sevgilisi için bir kitabe diktirdi.¹² Ardından yaylalara çıkıp Türkler gibi yaşamaya devam etti. Prens 643 senesinde babasına karşı bir isyan çıkarmak istemiş ancak bu planın ihbarını alan Tai Tsung ondan önce davranıp yardımcılarını ve destek çıkan kişileri öldürtmüştür, bu tarihten iki yıl sonra da prens ölümle cezalandırılmıştır.

Wu Zetian dönemi 武則天: Belgelerin objektifliği doğrultusunda ilerlerken incelememiz gereken bir diğer şahsiyet Çin'in ilk ve tek kadın hükümrani Wu Zetian dönemidir. Wu Zetian henüz genç bir kızken Tai Tsung'un haremine girmiştir. Tai Tsung'un vefatının ardından gelenek olarak haremdeki diğer kadınlarla birlikte rahibe olmuştur.¹³ Tai Tsung'un

⁶ Pan Chao'nun bilinen iki kızı ve iki oğlu olmuştur. Oğlu Cao Gu 曹谷, eyalet memuru olarak göreve atanmış, diğer oğlu Cao Cheng 曹成 ise hizmet yemine karşılık arazi almış ve Qi Feodal Krallığında kıdemli bakanlık görevinde bulunmuştur. Bret Hinsch 韓獻博, “Ban Zhao”, Berkshire Dictionary of Chinese Biography, Berkshire Publishing Group, V/1, s. 226.

⁷ Eberhard, a. g. e., s. 200.

⁸ Togan, a. g. e., s. 26.

⁹ Togan, a. g. e., s. 27.

¹⁰ Tilla Deniz Baykuzu, Son Bilgiler Işığında Kürşat İsyanı, Kömen Yayınları, Konya 2017, s. 12.

¹¹ Liu Mao-tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 382.

¹² Tilla Deniz Baykuzu, Son Bilgiler Işığında Kürşat İsyanı, Kömen Yayınları, Konya 2017, s. 68.

¹³ Eberhard, a. g. e., s. 207.

yerine 9. oğlu Li Chih李治¹⁴, Kao Tzu 高祖 unvanı ile tahta geçince âşık olduğu Wu Zetian'ı kendi haremine almıştır. Wu Zetian böylece rahibeliği bırakıp Kao Tzu'nun cariyesi olmuştur. Bu ilişkiden ilk olarak İmparator ve cariyeye Wu'nun kızları dünyaya gelmiştir. Kao Tzu'nun meşru imparatoriçesinden herhangi bir çocuğu olmamıştır. Kaynaklar İmparatoriçe'nin bu durumdan muzdarip olduğunu ancak teselliye başka kadımların çocuklarıyla ilgilenecek bulunduğunu yazarlar. Bir gün İmparatoriçe bu sebeple Wu Zetian ve kızını ziyaret etmiştir. Wu, İmparatoriçe ve kundaktaki prensesi baş başa bırakmış, küçük prensesle ilgilenen İmparatoriçe daha sonra köşküne geri dönmüştür. O köşke gider gitmez, Wu Zetian odasına dönmüş ve kundaktaki kızını boğarak öldürmüştür. Ardından sarayda çılgınlık atarak ağlamış ve İmparatoriçenin kızını öldürdüğünü söyleyerek suçu İmparatoriçe'ye atmıştır.¹⁵ Bu olaydan sonra İmparatoriçe gözden düşmüş ve onun yerini Wu Zetian almıştır. Zamanla İmparatoriçe Wu, kocası üzerinde derin bir hâkimiyet kurmayı başardı. Hatta onun hastalığını bahane ederek dinlenmesini söylüyor kendisi ise devleti yönetiyordu. Ancak o kocasını ve oğullarını önünde hep bir engel olarak görmüştür. Kao Tzu'nun vefatından sonra İmparatoriçe kendi iki oğlunu sırasıyla tahta geçirerek onların meşrutiyetinden de yararlandı. Bir süre sonra ikinci oğlunu da tahttan indirdi. Yerine kendi kardeşini tahta çıkardı. Tang Hanedanı döneminin ilk yıllarında Konfüçyüs yasaları tutucu bir şekilde benimseniyordu. Bu yasalar doğrultusunda bir kadının hükümdarlığı geçersiz ve utanılacak bir durumdu. Bu arada Wu Zetian kendi saltanatını meşrulaştırmak için Konfüçyüs yasalarını açıkça reddederek dini propagandaya başladı. 690'da Koca Bulut Sutrası'nı kullanarak gelecekte Buda'nın dışı bir hükümdar olarak yeniden dirileceğini öne sürerek Tang Hanedanını yıktığını ve yerine Chou周hanedanını kurduğunu açıkladı ve tahta kendisi geçti.¹⁶ Wu Zetian'ın matrikal saltanatının ilk yıllarında, kadın bir hükümdarın Çin'i yönetmesine karşı çıkanlar olsa da Wu Zetian bir ekip kurarak akla gelmeyecek işkencelerle muhaliflerini ortadan kaldırdı. Üstelik Wu Zetian'ın kurduğu bu patronaj sistemi her şeyden anında haberdar oluyor ve Wu Zetian'a karşı çıkanları henüz faaliyete geçmeden ortadan kaldırıyorlardı. Tüm acımasızlığına ve sertliğine rağmen Wu Zetian Çin tarihindeki en iyi siyasetçilerden biri sayılmaktadır.

Wu Zetian 705 senesinde vefat etmiş, ölmeden önce kendisi adına üzerinde hiçbir şey yazmayan bir kitabe diktirmiştir. Günümüz Çin tarihçileri bu kitabeden bahsederken, Wu Zetian'ın, bir kadın olarak bu dünyada yaptığı faaliyetlerin birkaç cümleye sığmayacağını vurgulamak için böyle bir metafor

düzenlediğini söylerler. Bir diğer görüş ise Wu Zetian ölümüne yakın yaptıklarından pişmanlık duymuş ve Konfüçyüs yasalarının bir kadına devlet yönetim yetkisi vermemesinden kaynaklanan utançla kitabeyi boş bırakmıştır. Ancak biz ilk görüşün daha gerçeğe uygun olduğunu düşünüyoruz. Bu dönemde Çin geleneklerine ters düşen uygulamaların görülmesi kendisi de aykırı bir karaktere sahip olan Wu Zetian'ın, bu faaliyetleri gerçekleştirmiş olacağını düşündüğümüzden bu dönemin de objektif olduğunu söyleyebiliriz.

An-Shih 安史 isyanı dönemi: An Lu Shan 安祿山'ın annesi Türk, babası ise Semerkand'lı bir Soğd'tur. Çin ordusuna giren An Lu-shan zamanla ordu içerisinde hızlı bir şekilde yükselerek komutan olmuştur. Savaşçı olduğu kadar etrafındaki insanlara kibar davranan, soğukkanlı, söz oyunlarını ve aynı zamanda nükte yapmasını iyi bilen An Lu-shan, zamanla İmparator'un da gözüne girmiştir. İmparator Hsüan Tsung 玄宗 bir keresinde An Lu-shan'ı çok sevdiği için başbakan yapmak istemiş, ancak yanındaki bürokratların An Lu-shan'ın okuma yazma bilmediği konusundaki telkinleriyle son anda bu karardan vazgeçmiştir.¹⁷ An Lu-shan güzel sözleriyle İmparator'un gönlünü fethederken diğer taraftan İmparator üzerinde büyük etkisi olan cariyeye Yang Kuei-fei 楊貴妃 ile de arasını iyi tutmuştur. Bir gün İmparator, An Lu-shan'a bir isteği olup olmadığını sormuş, o da yaşça kendisinden küçük olan Yang Kuei-fei'in evlathlığı olmak istediğini söylemiş ve bu cevap İmparator'un çok hoşuna gitmiştir. Yang Kuei-fei Çin tarihinde Sı da mei nü四大美女 yani en güzel dört kadından biri sayılmaktadır. Bu hanım güzelliği kadar çapkınlıklarıyla da tanınmaktadır. Yang Kuei-fei'in bu çapkınlıkları İmparator tarafından da bilinmekteydi ama Hsüan Tsung buna pek ses çıkarmıyordu. Yang Kuei fei, o devirde annelerin bebekleri için yaptırdığı "Üç Banyo Töreni"ni An Lu-Shan ile yapmak istemiştir önce An Lu-shan'ı güzelce yıkamış ardından haremdeki kızlarla birlikte onu kundaklamıştır. Bu tören İmparator'u duygulandırmış ve İmparator ödül olarak cariyeye altın ve gümüş paralar vermiştir.¹⁸ An Lu-shan sarayla yakın ilişkiler kurduktan sonra 12 yıl boyunca rahatça bu plan için hazırlanmış, kendine ait bozkırlı askerlerden oluşan bir hassa birlik, silah yapımı için birkaç yüz aile ve savaş masrafları için ekonomik gelir kaynakları oluşturmuştur. 755 senesinde dava arkadaşı Shih Ssu-ming 史思明 ile birlikte isyanı başlatmış, isyanı başlatır başlatmaz da Yen 燕 devletini kurduğunu açıklamıştır. Çin literatüründe An-Shih isyanı olarak da bilinen bu isyan aynı zamanda Çin tarihini derinden sarsan olaylardan biridir. Olay vuku bulduğunda Çin'e her yönden altın ça-

¹⁴ Li Chih, küçük yaşta annesini kaybettiğinden tüm çocukluğu buhran içinde geçti. Geceleri dışarı çıkar temiz hava alarak zihnini rahatlatırdı. Kürşat isyanında bahsi geçen prens de Li Chih'dir. Bu rahatsızlıkları İmparator olduğunda da devam etmiş bu nedenle devlet yönetimi eşi Wu Zetian'a kalmıştır.

¹⁵ Cihad Baban, İsa Öncesinden Günümüze Çin Tarihi, İstanbul 1983, s. 53.

¹⁶ Charles Halcombe, Medeniyetin Köklerinden 21. Yüzyıla Kadar Doğu Asya Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 133; Aybike Şeyma Tezel, A Study

on China's Only Female Ruler Wu Ze Tian, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s. 77.

¹⁷ Tilla Deniz Baykuzu, An Lu-shan İsyani ve Büyük Yen Devleti, Kömen Yayınları, Konya 2012, s. 78.

¹⁸ Baykuzu, a. g. e., s. 71.

ğını yaşatan Tang hanedanı çözülmez bir yıkılış sürecine girmiştir. Kısa sürede Luo-yang洛陽 ve Chang-an 长安 gibi iki başkentini ve diğer önemli şehirlerini kaybetmiştir. Bu olay sonrasında Hsüan Tsung sarayı terk etmek zorunda kalmıştır. Ancak 8 yıl süren bu isyanın 5. yılından sonra Uygurların da desteğiyle ve biraz da Yen Devleti'nin kendi iç karışıklıkları nedeniyle Tang hanedanı isyana karşı atak yapabilmıştır. Kaynaklarda yer alan bu ifadelerin de objektif olduğunu düşünmekteyiz. Belgelerde isyanın ilk yıllarında anlatılan olaylar gerçek Tang belgelerine dayandırılmaktadır. Ancak isyan devam ederken birçok önemli kütüphane zarar görmüş ve tarihi belgeler de kaybolmuştur. İsyanın bitmesinden sonra yeni İmparator Su Tsung 肅宗, halktan kişilerin elinde bulundurduğu resmi belgeleri derhal saraya getirmelerini, herhangi bir cezaya çarptırılmayacakları konusunda bir ferman çıkarmıştır. O dönemde tarihi belgelerin sıradan kişilerin elinde bulunması suç sayılmaktaydı. Bu ifade de bize tarih yazma yetkisinin yalnızca devlet tekelinde olduğunu yansıtmaktadır. İsyanın hemen ardından tarihi belgeler konusunda böyle bir ferman çıkarılması ise bize Tang hanedanının yok olacak duruma geldiği noktada bile tarihe önem verdiğini hissettirir.

Sonuç: Çin hanedan yıllıkları Türk tarihinin erken dönemleri için muhteviyat bakımından en zengin kaynak durumundadır. Öte yandan bu belgelerin abartılı ifadeler içerdiği hakkında da genel bir kanaat bulunmaktadır. Böyle bir ifade de Çin kaynaklarının objektif olup olmadığı hususunda bir pencere açmaktadır. Kendi devletlerinin çıkarları için her türlü entrikaya başvuran ve bunda herhangi bir beis görmeyen bir milletten dürüst bir tarih yaklaşımı beklenilebilir mi? Çalışmamızda bu sorular üzerinden Çince kaleme alınan kaynakların dönemsel özellikleri de göz önüne alınarak tarihi bir belge olarak ne kadar objektif olabilecekleri hususunu tartışmaya çalıştık. Bir belgenin objektif olup olmadığını anlamanın en güzel yolu da o dönemin tarihçilerinin kendi devletleri ve şahsiyetleri hakkında yazdıklarını okumaktır. Bizde bundan yola çıkarak Çinli vakanüvislerin kendi devlet adamları hakkında yazdıklarına baktık ve bu kişiler hakkında şaşırtıcı derecede detay verdiklerini ve bunu kâğıda aktarıırken oldukça objektif olabildiklerini gördük. VII. yüzyılda Tang Hanedanı'nın kuruluşuyla birlikte II. İmparator Tai Tsung döneminde sarayda arşiv ve tarih kurumunun kurulmasıyla vakanüvislik Çin sarayında memurluk haline gelmiştir. Bu durumda Han hanedanı döneminde başlayan devlet kontrolündeki şahsi tarihçilik, Tang Hanedanı'ndan sonra tamamen devlet eline geçmiştir. Tang Hanedanı'nı anlatan Chiu Tang Shu adlı eseri üç bölümde inceleyerek, her bölümde yaşanan krizleri ön planda tutarak bu kaynakların objektif olup olmadığını inceledik. Özellikle Tai Tsung'un tahta

çıkış hikâyesi ile Wu Zetian'ın İmparatoriçe olma serüveni dönemin tarihçileri tarafından oldukça detay verilerek anlatılmıştır. Ancak An Lu-shan isyanı dönemine geldiğimizde sadece isyanın ilk yılları hakkındaki belgelerin objektif olduğunu görüyoruz. Ancak o karmaşa döneminde bile Çinliler tarihe sırt çevirmemişlerdir. Yaptığımız incelemeler sonucunda 618-759 yılları arasındaki Tang kayıtlarının objektif olduğunu söyleyebiliriz.

Son söz olarak Çin tarih yazımının Türklere karşı nasıl bir tavır sergilediğine bakacak olursak, tarihi naklen yazmakla birlikte kimi dönemler ayrıntılı bilgiler kaydetmişler kimi dönemler ise üstü kapalı geçiştirmişlerdir. Bu durum gayet anlaşılır bir durumdur. Medeni Çin'in küçük gördüğü barbarlara karşı yenilgileri, onlar için utanılacak bir durumdu. Utanç duydukları bu mağlubiyetleri uzun uzadıya anlatmaları beklenemezdi. Çinliler genel olarak Türk geleneklerini ve psikolojisini de anlamamışlar bu nedenle de karşılaştıkları olaylara Çinli psikolojisiyle cevap aramaya çalışmışlardır. Bu durumda da Çin tarih yazımı ne kadar nesnellik üzerine temellendirilse de belgelerin yine de tenkit edilmesinin gerekliliği karşımıza çıkar.

MATRAKÇI NASUH; HAYATI, ESERLERİ VE TARİH-İ SULTAN BAYEZİD

Hazırlayan: Adem KELEŞ

Aksaray Üniversitesi

Giriş: Birçok tarihçi, yazar ve düşünür II. Bayezid (1481-1512) dönemini, devletin gelişme döneminde bir duraklama evresi olarak görürler. Onlara göre II. Bayezid devri, kendinden önce hükümdar olan babası Fatih Sultan Mehmed (1451-1481), kendinden sonra hükümdar olan oğlu Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve torunu Kanûnî Sultan Süleyman'ın hükümdarlıklarına nazaran oldukça sönük geçmiştir. Aynı zamanda pek kahramanca bir manzara arz etmeyen akıbeti de onun değerini azaltan sebepler arasında gösterilir. Oysa bu düşünce gerçek değildir. Kardeşi Cem'le girişmiş olduğu saltanat mücadelesinde kardeşinin Avrupa'ya kaçıp Rodos'a sığınması, iç mesele olarak başlayan bir sorunu dış mesele haline getirmiştir. Bu durum karşısında II. Bayezid, Cem nezdinde Osmanlı devletine karşı oluşturulacak ittifakları izlediği barışçıl siyaset sayesinde ustalıkla savuşturmuştur. Ayrıca babasının yapmış olduğu fetihlerin sindirilmesini sağlamıştır. Çünkü Fatih döneminde yapılan fetihler ve bu fetihlere bağlı olarak devletin hızlı bir şekilde siyasi ve fiziki olarak büyümesi kontrol altına alınıp sindirilmeseydi devlet önlenemez bir felakete sürüklenebilirdi. Osmanlı Devleti, II. Bayezid'in saltanatı döneminde az büyümüş olsa da yapmış olduğu fetihler son derece değerlidir. Mora yarımadası ve Arnavutluk'taki sahil kentlerinin alınması sayesinde Osmanlılar sadece Balkan yarımadasına değil, bütün doğu Akdeniz'e ve buradaki ticarete de hâkim oldular. Ayrıca baktığımızda bir kara devleti olarak inkişaf eden Osmanlı Devletini, izlediği deniz politikası sayesinde oluşturduğu donanmayla denizlerde de söz sahibi haline getirdi. Ayrıca onun barışçıl bir siyaset takip etmesi, Osmanlı devletiyle diğer devletlerarasındaki ticari ilişkileri geliştirdi. Bu ticari faaliyetler ile babası zamanında boşalan Osmanlı hazinesini yeniden doldu. Onun devleti sağlam temeller üzerine oturtması sayesinde ondan sonra gelen, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman zamanında Osmanlı Devleti bu kadar ihtişamlı bir hale geldi. Osmanlı Devleti, II. Bayezid döneminde ilim anlamında da büyük ilerlemeler kaydetti. Onun ilme ve ilim adamına verdiği değer sayesinde pek çok âlim, sanatkâr ve şair yetişmiştir. Molla Lutfî, Müeyyedzâde Abdurrahman, İbn Kemal, İdrîs-i Bitlisî, Tâcîzâde Câfer ve Sâdî çelebiler, Zenbilli Ali Efendi, Necâtî, Zâtî, Visâlî, Firdevsî, Matrakçı Nasuh gibi birçok âlim ve şair onun zamanında yetişti. Ayrıca, resmi tarih

yazıcılığı onun zamanında gerçek anlamda başladı. İdrîs-i Bitlisî'ye Farsça, İbn Kemal'e Türkçe birer Osmanlı tarihi yazdırdı. Onun zamanında 909-917 (1503-1511) yılları arasında muhtelif kimselere verilen ihsan ve hediyeleri ihtiva eden bir İn'âmât Defteri'nde birçok şairin, sanatkârın, ulemânın ve meşâyihin ismine rastlanması, onun ilim ve kültüre verdiği değeri açıkça ortaya koyar. Bayezid ayrıca Avrupa'daki sanat hareketlerine de tamamıyla kayıtsız kalmamış, bazı sanatçılarla temas kurmaktan çekinmemiştir. Leonardo Da Vinci, padişaha yazdığı mektupta Haliç ve Boğaz üzerinde birer köprü yapmaya hazır olduğunu bildirmiş, Michelangelo da köprü yapımının düşünüldüğünü duyunca bir ara İstanbul'a gelmeyi istemiştir. Fakat bu teşebbüsler gerçekleşmemiştir.

Hayatı: Gerçek adı Nasuh bin Karagöz bin Abdullah el-Bosnavi olan Matrakçı Nasuh 16. yy'da yaşamış çok yönlü bir bilim adamıdır. Kendi ifadesine göre babasının adı Abdullah, dedesinin adı da Karagöz'dür. Doğum ve ölüm tarihleriyle ilgili kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte 1480'li yıllarda doğduğu ve H. 971/M.1564'te öldüğü tahmin edilmektedir. Doğduğu yer hakkında ise yazdığı kitapların başında kendini tanıtırken kullandığı tanımlardan fikir yürütülerek Bosnalı ya da Priştineli olduğu söylenir.

Matrakçı Nasuh, II. Bayezid (1481-1512), I. Selim (1512-1520) ve Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinde yaşamış tarihçi, matematikçi, hattat, ressam, coğrafyacı, silahşör ve özellikle Matrakçı namıyla ün salmış önemli bir isimdir. Devşirme olarak küçük yaşta Osmanlı sarayına alınmış ve II. Bayezid'in son yıllarında Enderun'da Şa'î'nin öğrencisi olarak ders almıştır. Her ne kadar yapıtlarını geç dönemde vermiş olsa da tıpkı Pîrî Reis gibi oda II. Bayezid döneminde yaşanan büyük kültürel ortamın ve dinamizmin yetiştirdiği bir kişiliktir. Nasuh, hocası Şa'î'nin de etkisiyle divânî yazı stiline önde gelen isimlerinden biri olmuştur. Divânî yazı stiline, küçük ve kapalı yazılan harfleri büyüterek harflerin daha kolay yazılmasını ve okunmasını sağlamıştır. Matematik ve Geometri alanında da önemli bir bilim adamı olan Nasuh, bu alanda da önemli çalışmalar yapmış ve uzunluk ölçülerini gösteren cetveller hazırlamıştır. Nasuh, Matrak oyunundaki başarısı ve bu oyunu icat etmesinden dolayı Matrakçı lakabını

almıştır.¹ Aynı zamanda Kanûnî'nin verdiği berattan çok iyi bir silahşör olduğu da anlaşılmaktadır. 1529 yılında verilen berattaki bilgilere göre, Nasuh, Yavuz Sultan Selim'in son zamanlarında, Hayır Bey'in Mısır valiliği sırasında Mısır'a giderek silahşörlük yarışmalarına katılmış ve diğer ünlü silahşörleri saf dışı bırakmıştır. Bu maharetinden dolayı Kanûnî kendisini bütün Osmanlı ülkelerinde eşine rastlanmayan usta bir silahşör olarak methetmiştir. Bu maharetinden dolayı "Silahi" adıyla da anılmıştır.

Eserleri: Matrakçı Nasuh'un, yazı hayatına 1517 yılında yazdığı *Cemâlül-Küttab ve Kemâül Hüssab* adlı matematik kitabıyla başladığı görülmektedir. İki bölümden oluşan eserin konusu; temel matematik konuları, kesirler ve ölçeklerdir. Aynı kitabı 1533 yılında geliştirerek Umdu't Hissab adıyla Kanûnî Sultan Süleyman'a sunmuştur. Aynı zamanda çok önemli bir tarihçi olan Nasuh, Kanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatı sırasında onun emriyle Muhammed b. Cerir et-Taberî'nin "*Tarihür-resul ve'l mülk*" adlı eserini Arapçadan Türkçeye çevirmeye başlamış, eseri Türkçeye çevirmekle kalmamış gerekli gördüğü yerlerde müdahalede bulunmuş ve eklemeler yapmıştır. Ayrıca 1520 yılında Türkçe tercümesine başladığı Taberî'nin eserinin noktalandığı yerden devam ederek İslam tarihi ve Selçuklu tarihini kuruluşlarından itibaren alarak 1551 yılına kadar süregelen Osmanlı tarihini yazmıştır. *Mecmau't-Tevârih* adını verdiği bu III ciltlik eserin I. Cildi yaratılıştan Hz. Süleyman'ın ölümüne kadar olan dönemi anlatır. II. cildi İran Kralı Keykubad'ın hükümdarlığı ile başlayıp Sâsânî Hükümdarı Nûşirevân devri olaylarını anlatmaktadır. III. Cildi ise Hz. Muhammed'in doğumundan başlar Abbâsiler dönemi tarihini, ardından kısaca Türklerin menşesini, Gazneliler, Selçuklular devirlerini ardından Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar dönemini anlatır. Ayrıca Nasuh'un, British Museum'da (Or., nr. 12879) da "*Câmiu't-tevârih*" adıyla kayıtlı, birbirini tamamlar mahiyetteki üç ciltlik eseri ise *Mecmau't-tevârih*'in muhtasar bir versiyonudur. Türk tarihi hakkındaki genel bir girişle birlikte Kanûnî Sultan Süleyman dönemini de içine alan bu eserin Osmanlı tarihiyle ilgili kısmı, iltifat ve teşviklerinin sonucu olarak hazırlandığı için kendisine takdim edildiği anlaşılan Sadrazam Rüstem Paşa'ya atfedilerek "*Rüstem Paşa Tarihi*" adıyla tanınmaktadır. Matrakçı Nasuh, 1529 yılında silahların nasıl kullanılacağıyla ilgili ve dövüş yöntemlerini anlatan *Tuhfetül Guzât* (Gazilere Armağan) adlı bir eser daha kaleme almıştır. Bu eserde Nasuh hem "Matrak" hem de "Silahşör" unvanını kullanmıştır. Bazı krokilerin de bulunduğu bu eser İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde mevcuttur. Eserde, ok atmak, mızrak, kılıç, kalkan, topuz, gönder ve at talimlerini kapsayan silahşörlükle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu yılın ağustos ayında padişahın oğulları Mustafa, Mehmed ve Selim için yapılan

muhteşem sünnet düğünü münasebetiyle Atmeydanı'nda düzenlenen şenliklerde çok beğenilen bir gösteri sunmuştur. Gösteride içinde topları, darbezenleri ve bir hisar için gerekli olan bütün malzemesiyle kâğıttan iki yürür hisar yapmış, içine de askerler yerleştirmiştir. Hisar içine yerleştirilen askerler buradan çıkarak toplar, tüfekler ve matraklarla gösteri yapmışlardır.

Matrakçı Nasuh'un muhtemel ki en önemli eseri, Kanûnîyle çıktığı İrakeyn (1434-1535) seferinden sonra yazdığı "*Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han*" veya "*Mecmûa-ı Menazil*" adlı resimli olarak hazırladığı eserdir. 1537 yılında tamamladığı eser 88 sayfa metin, 7 sayfa minyatür, 25 sayfa minyatürlü metin ve 218 sayfadan oluşmaktadır. Nasuh, bu eserinde sefer sırasında ordunun geçtiği şehir, kasaba, köy ve diğer menzillerin asıllarına uygun resimlerini yapmış bunların hangi iklimde bulunduğunu ve aralarındaki mesafeleri göstermiştir. İstanbul'dan başlayan yolculuk, Gebze, İzmit, İznik, Kütahya, Konya, Niğde, Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum, Tebriz, Sultaniye, Hamedan üzerinden Bağdat'a varır. Bu çevredeki kutsal yerlerin dolaşılmasından sonra dönüş yolunda ise Tatvan, Bitlis, Diyarbakır, Halep, Adana ve Eskişehir gibi önemli şehirlerden geçilerek yolculuk sonlandırılır. Topografik ve şematik bir karakter taşıyan bu eser mimarlık tarihi için eşsiz bir kaynak ve belge niteliğindedir. Matrakçı Nasuh'un bu eserlerden hariç üç eseri daha bulunmaktadır. Müstakil olarak bulunan bu eserler Nasuh'un yazdığı "*Süleymannâme*"nin bir parçası olduğu düşünülmektedir. Bu eserlerden biri 1538'de Kanûnî'nin Karaboğdan seferini anlatan "*Fetihnâme-i Karaboğdan*"dır. Bir diğeri "*Tarih-i Feth-i Şikloş Estergon ve İstol-Belgrad*" adlı eserdir. 1542-1543 yılları arasındaki olayları anlatan bu eser, *Mecmû-i Menazil*'de olduğu gibi, Kanûnî'nin ikinci Macaristan Seferi'ndeki konaklama yerleri, kale, derbent ve menzilleri adları ve görüntüleri ile anlatılmaktadır. Eserin bir bölümünde, bu tarihte Fransa'ya yardıma koşan Hayrettin Barbaros Paşa komutasındaki Osmanlı Donanmasının giderken uğradıkları Nice, Toulon, Marsilya ile dönüşte uğradığı Reggio, Antibes ve Cenova gibi liman kentlerinin minyatür planları yer almaktadır. Eserde, 32 adet minyatür bulunmaktadır. Eser, seferin tamamlandığı 1543 yılında bitirilmiştir.

Tarih-i Sultan Bayezid: Matrakçı Nasuh'un yazdığı diğer üçüncü eser ise yazımızın da konusunu teşkil eden Tarih-i Sultan Bayezid ve Sultan Selim Han'dır. British Museum'da (Add.23586)da bulunan bu yazma eserin II. Bayezid kısmı ayrı Yavuz Sultan Selim kısmı da ayrı olarak basılmıştır. Bu eserin II. Bayezid'e ait olan kısmı müellifi tarafından resimli olarak hazırlanmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi'nde Ktp. No. R.1272 şeklinde kayıtlı olan bu eser II. Bayezid dönemindeki

^{*} Arş. Gör. Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

¹ Matrak, şimsir ağacından yapılan büyük ve ağır olan lobut biçiminde bir sopadır. İki kişiyle oynanan oyunda amaç rakibin kafasına vurabilmektir. Matrak yaklaşık 160 hareketten oluşmaktadır.

olayları anlatmaktadır. Eserde bulunan 10 minyatür II. Bayezid döneminde fethedilen Kili, Akkırman, Modon, Koron, Navarin, İnebahtı ve Osmanlı donanmasına ait gemilerin tasvirleridir. Tasvirlere Matrakçı Nasuh'un çizgici, kuş bakışı tekniği ve üslubu egemendir. Bu minyatürlerde denizler gümüş yaldızlıdır. Minyatürlerdeki evler Nasuh'un diğer minyatürlerinde olduğu gibi kuş bakışı görünümlüdür ve mimari özelliklerine dikkat edilmiştir. Evlerin ve binaların şekilleri ve mimari unsurları dikkatle çizilmiştir. Bazı minyatürlerde evler ve binalar kuvvetli renklerle boyanmış olmasına rağmen bazıları ise soluk renkte boyanmıştır.

Tarih-i Sultan Bayezid, hem tarihçiler hem de içindeki zengin malzemesiyle Türk Dili Edebiyatı araştırmacıları için temel bir kaynaktır. Siyaset Bilimciler içinse, iktidar ve söylem ilişkisini analiz etmek için iyi bir örnektir. Klasik Türk Sanatıyla ilgilenenler ve Sanat Tarihçileri içinse, içerisindeki minyatürler ve görsel malzemesiyle temel bilgiler vermesi açısından önemlidir. Müellifin, eserinde II. Bayezid döneminde fethedilen İnebahtı, Modon, Koron, Navarin gibi deniz savaşlarını resmetmesi tesadüf değildir. Bu dönemde II. Bayezid, karada olduğu gibi denizlerde de güçlü ve rekabetçi bir donanma oluşturma çabası içindedir ki bu da kendisini önceki padişahlardan ayıran bir özelliktir. Nasuh da eserinde çizdiği minyatürlerle II. Bayezid'in bu özelliğini ön plana çıkararak onun denizlerde üstünlük kurma çabalarına atıfta bulunmak istemiştir.

Olayları kronolojik bir sıra içerisinde, kendi yorumuyla anlatan Nasuh'un söylemleri oldukça gerçekçidir. II. Bayezid'in kardeşi Cem'le olan mücadelesi üzerinde çok durmadan, olaydan yüzeysel bir şekilde bahsetmektedir. Nasuh, II. Bayezid'in tahta çıkmasını Allah'ın takdiri olarak görmekte, bunu da Kur'an'dan verdiği ayetlerle belirtmektedir. "*Allah dileğini yapar (Kur'an, 14:27) ve dilediği hükmü verir (Kur'an, 5:1)*". Bu şekilde II. Bayezid'in saltanatını meşrulaştıran Nasuh, daha sonra sırasıyla, II. Bayezid'in Kili ve Akkırman seferlerini, Çukurova'da Memlûklulara karşı verdiği mücadeleyi, Arnavutluk seferini anlattıktan sonra, İnebahtı, Modon, Koron gibi birbirini tamamlayan üç deniz savaşı üzerinde yoğunlaşır. Nasuh, bu üç deniz savaşını anlatırken çizdiği minyatürlerle de anlatımını canılaştırır. Nasuh, son olarak, Şahkulu İsyanı ve II. Bayezid'in oğulları arasındaki taht mücadelelerinden bahsederek eserini sonlandırır.²

Kaynakça

AKIN Kamile, Matrakçı Nasuh'un Minyatürlerinin Harita İllüstrasyonları Açısından İncelenmesi ve Süleyman Demirel

Üniversitesi Harita İllüstrasyonu Uygulaması, Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Tezhip Ansanat Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2015.

AND M, Bir Renaissance İnsanı: Matrakçı Nasuh, Kültür ve Sanat Dergisi, Türkiye İş Bankası Yayınları, Yıl 1, Sayı 3. 1989.

BEKİROĞLU KESKİN Gaye, Osmanlı İmparatorluğu'nda Haritacılık ve Matrakçı Nasuh, Necmettin Erbakan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017.

BİLGE Reha - TULUM Mertol, Tarih-i Sultan Bayezid, Arvana, İstanbul 2015.

BİLGE Reha - TULUM Mertol, Tarih-i Sultan Bayezid, Giza, İstanbul 2012.

ÇAĞLAYAN Nilgün, XVI. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Minyatür Sanatı ve Kanûnî Dönemi Minyatür Sanatçısı Matrakçı Nasuh, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1995.

ÇALIŞKAN Nil Nadire, Matrakçı Nasuh Gözüyle Bitlis, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

ERKAN Davut, Matrakçı Nasuh'un Hayatı ve Eserleri Üzerine Notlar, Osmanlı Araştırmaları, Sayı 37. 2011.

ERKAN Davut, Matrakçı Nasuh'un Süleymân-Nâmesi (1520-1537), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

FİŞHER N. Sydney, Sultan Bayezid Han 1481-1512, çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

KİSSLİNG H. J, İkinci Sultan Bayezid'in Deniz Politikası Üzerine Düşünceler (1481-1512), Türk Kültürü, Sayı 84, Yıl VII, Ekim 1969, s. 894-907.

TANINDI Zeren, Türk Minyatür Sanatı, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1996.

TOKLUCU Ahmet, Matrakçı Nasuh'un Süleymannâmesi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

YURDAYDIN Hüsyin G, Matrakçı Nasuh, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1996.

YURDAYDIN Hüsyin G, Matrakçı Nasuh, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 28, Ankara 200.

YURDAYDIN Hüsyin G, Nasuhü's Silahi (Matrikçı) Beyan-ı Menazil-i Sefer- İrakeyn-i Sultan Süleyman Han, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 1976.

² Matrakçı Nasuh'un "Tarih-i Sultan Bayezid" (Sultan II. Bayezid'in Tarihi), adlı bu eseri Sultan II. Bayezid'in ölümünün 500. yıl dönümünde Reha Bilge ve Mertol Tulum'un ortak çalışmasıyla günümüz alfabesiyle yayınlanmıştır. Matrakçı Nasuh, Tarih-i Sultan Bayezid Sultan II. Bayezid'in Tarihi, Haz.

Reha Bilge- Mertol Tulum, Giza Yayınları, İstanbul 2012. Aynı eser, 2015 yılında sonuna tıpkı basımı da eklenerek tekrar basılmıştır. Matrakçı Nasuh, Tarih-i Sultan Bayezid Sultan II. Bayezid'in Tarihi, Haz. Reha Bilge- Mertol Tulum, Arvana Yayınları, İstanbul 2015.

SİVEREK KAZASI 2700 NUMARALI NÜFUS DEFTERİ'NİN TAHLİL VE DEĞERLENDİRMESİ

Ahmet SEYFİ*

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Giriş: Osmanlı Devleti'nde yapılan nüfus sayımlarının kaydedildiği nüfus defterleri yakın zamana kadar araştırmacılara açık değildi. Bu defterlerin araştırmacılara açılmasıyla birlikte defterler üzerindeki çalışmalar hızla artmaya başladı. Bu defterler tutuldukları yöre hakkında önemli bilgiler vermektedir. Tutuldukları yörenin tarihine ışık tutmakla beraber, insan sayısı, kültürü, ekonomik ve sosyal durumu gibi çeşitli konular hakkında da bilgiler vermektedir. XIX. Yüzyıl toplumu kozmopolit bir yapıya göstermektedir. Bu nedenle zengin müşterek bir kültür varlık göstermektedir.¹ Bu çalışmada da bölge halkının nüfusu, yaş ortalaması, meslekleri ve fiziksel özelliklerinin yanı sıra 1835 yılında Siverek'te kaç Müslüman Mahallesi ve camisi olduğu, ilçenin idari sınırları ve köyleri hakkında da bilgiler verilmektedir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde 1835 Tarihli Siverek Nüfus Defteri'nin tanıtımı ve 18. ve 19. yüzyıllardaki nüfus tahrirleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde 1835 Tarihli Siverek Nüfus Defteri'nin değerlendirilmesi (şahıs adları, unvan ve lakaplar, fiziksel özellikler, meslek grupları, malikâne sahipleri) hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde Siverek'te Demografik Durum (yerleşim ve yer adları, Müslüman nüfus, gayrimüslim nüfus, nahiye ve köylerin nüfusu ve nüfusun yaş ortalaması) hakkında bilgiler verilmiştir. Dördüncü bölümde ise Siverek'te İdari Yapı ve İdarecilere (askerler, imamlar ve muhtarlar) ait o dönemdeki bilgiler verilmiştir. Bu çalışmada, XIX. yüzyılın ilk yarısında Siverek'in başta demografik yapısı olmak üzere sosyal, ekonomik, askeri ve idari durumuna ilişkin bir takım bilgiler verilmiştir. 1835 Tarihli Siverek Nüfus Defteri, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde NFS. d. koduyla ve 2700 numara ile kayıtlıdır. Defterde kişilerin kaydedildiği toplam 1715 hane mevcuttur. Ancak bazı haneler çift yazılmıştır. Defterde Yahudi ve Ermeni mahalleler vardır.

İncelenen Siverek nüfus defterinde Efendi, Şeyh, Ağa, Molla, Hacı, Arap, Hafız, Kör, Keşiş, Keşişoğlu, Buharalı, Palulu, Badıllı, Boz, Deli, Çavuş ve Berber gibi unvan ve lakaplar tespit edilmiştir. Buradan anlaşıldığı üzere defterdeki unvan ve lakaplar kişinin mesleğini, sosyal statüsünü, fiziksel özelliğini,

memleketini ve dini durumlarını ifade etmektedir. Berber ve Saraç lakapları muhtemelen kişinin icra ettiği meslekle özdeşleşmiştir. Badıllı ise Çermik'te Beğdili boyuna mensup Badıllı/Badıllu aşiretinin varlığı bilinmektedir.² Siverek'te Cami-i Kebir Mahallesi'nde 2, Hüseyin Çeribaşı Mahallesi'nde 1, Hasan Çelebi Mahallesi'nde 2 ve Gülabi Bey Mahallesi'nde 3 olmak üzere toplam 8 kişi için Efendi unvanı kullanılmıştır. Bunlardan sadece birinin mevkisi bellidir. O da Gülabi Bey Mahallesi'nin imamı Mehmed Efendi'dir. Bir ilmi unvan olan molla, bazı İslam toplumlarında din âlimlerine ya da belirli bir düzeyde eğitim görmüş kimseler için kullanılır. Siverek ve çevresindeki köylerde 39 şahıs için molla unvanı kullanılmıştır. Siverek Nüfus Defteri'nde "Şeyh" isim olarak kullanıldığı gibi bir unvan olarak da kullanılmıştır. Hasan Çelebi Mahallesi'nde 2, Arastul köyünde 1 ve Kantara köyünde 1 kişi için şeyh unvanı kullanılmıştır. Ayrıca Gülabi Bey Mahallesi'nde bir kişinin künyesi verilirken Şeyh Bekir hanesinde kiracı Arap Ali şeklinde verilmiştir. Kazada Ağa unvanıyla anılan 2 kişi bulunmaktadır. Bunlardan biri Cami-i Kebir Mahallesi'nde Hasan Ağa'nın hanesinde kiracı Hasan, ikincisi Gülabi Bey Mahallesi'nde Hasan Ağa hanesinde kiracı Hasan şeklinde kaydedilmiştir. Bu kişilerin yaşayıp yaşamadığı hakkında bilgi sahibi değiliz. Hacı lakabı da kazada kullanılmıştır. Cami-i Kebir Mahallesi'nde 6 kişi, Cami-i Kebir Mahallesi'nin kiracılarında 3 kişi, Hüseyin Çeribaşı Cami-i Mezbur Mahallesi'nde 4 kişi, Hüseyin Çeribaşı Mahallesi kiracılarında 1 kişi, Hasan Çelebi Cami-i Şerif Mahallesi'nde 5 kişi, Gülabi Cami-i Şerif Mahallesi'nde 11 kişi, Gülabi Cami-i Şerif Mahallesi kiracılarında 1 kişi olmak üzere toplam 31 kişi hacı unvanı kullanılmaktadır. Siverek'te hafız unvanıyla anılan 8 kişi vardır. Bunlardan Cami-i Kebir Mahallesi'nde 2, Hüseyin Çeribaşı Mahallesi'nde 3, Hasan Çelebi Mahallesi'nde 2 ve Gülabi Bey Mahallesi'nde 1 kişi ikamet etmekteydi. Gülabi Bey Mahallesi'nde bir kişinin künyesi verilirken *Kör Ali hanesinde Buharalı Ömür* şeklinde verilmiştir. Burada belirtilen kör kavramının gözleri görmeyen mi yoksa mecazen gerçeği anlamayan, hidayete ermemiş manasında mı kullanıldığı pek anlaşılmemaktadır. Kanaatimizce buradaki kör kavramı,

¹ Muhammed Köse, Kayseri Şehri İdari, Demografik, Sosyal ve Siyasal Yapısı 1830-1860, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2018, s. 33-34.

² Yusuf Halaçoğlu, Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650) I., Ankara 2009, s. 213-214.

gözleri görmeyenden çok gerçeği görmeyen manasında bir lakap olarak kullanılmıştır. Çünkü defterde genelde görmeyenler için a'mâ³ kavramı kullanılmıştır. Muhtemelen defterde geçen deli lakabı da aynı kör gibi mecazi anlamda kullanılmıştır. Siverek'te deli lakabıyla anılan üç kişi vardır. Siverek kazasında Arap lakabının yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca lakap olarak kullanılmasının yanında isim olarak da çok kullanılmıştır. Buradaki Arap lakabının kişinin etnik durumuna mı yoksa mecazi olarak Araplara benzediği için mi kullanıldığını bilemiyoruz. Ancak kanaatimizce buradaki Arap lakabı kişinin etnik durumuna vurgu yapmaktadır. Çünkü bölgede Arap toplumunun yaşadığı bilinmektedir. Bu durum kullanılan Arapça yer isimlerinden de anlaşılmaktadır. Arap lakabı kullananların sayısı kazada 19'dur. Siverek merkezde ikamet eden gayrimüslimlerin kullandığı unvanlar olarak sadece keşiş unvanı tespit edilmiştir. Keşiş Hristiyanlıkta sıkı bir itikadi disiplinle yaşamını sürdüren kişidir. Keşişlerin bazıları münzevi bir hayat yaşarken bazıları kendisi gibi diğer keşişlerle manastırda yaşarlar.⁴ Siverek'teki keşişler ikinci durumda olanlardandır. Bunların sayısı 3 kişidir. Ayrıca Hasan Çelebi Mahallesi'nde bir kişi keşişoğlu lakabını taşımaktadır.

Fiziksel Özellikler: Siverek Nüfus Defteri'nde bazı şahısların fiziksel özellikleri kaydedilmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki bu fiziksel özellikler başka yerlerin nüfus defterleri ile kıyaslandığında çok azdır. Örneğin; Palu sancağının nüfus defterinde şahısların boyları ve sakalları ile ilgili bilgiler verilirken⁵, bu bilgiler Siverek Nüfus Defteri'nde yoktur. Siverek Nüfus Defteri'nde belirtilen fiziksel özellikler genelde kişinin özürsüz durumu ile ilgilidir. Bu özürsüzlük durumları ise şunlardır: a'mâ (görmeyen), yekçeşm (tek gözlü), gözleri şaş ve topaldır. 21 kişinin fiziksel özellikleri bulunmaktadır. Bunların başında iki gözü kör olup görme kabiliyetini kaybetmiş a'mâlar gelmektedir. Kazada 14 kişi olan a'mâların 8'i gayrimüslim mahallesinde bulunmaktadır. Ayrıca kazada 2 şahsın da tek gözü (yekçeşm) görmektedir. Bunlar defterde Farsça tek gözü gören manasında *yekçeşm* olarak belirtilmiştir.

Meslek Grupları: Şehir ve kasabalarda tarım dışı mal ve hizmet üretimi ile alım-satımı yapanlara, el sanatları ile uğraşanlara ve herhangi bir iş kolunun belirli bir alanında uzmanlaşmış meslek sahiplerine genel olarak esnaf denir. Osmanlı Devleti'nde bir meslek dalmı icra eden birçok muhtelif esnaf grupları vardır. Bu meslek gruplarının kökenleri Osmanlı'dan çok önceye özellikle Türk-İslam devletlerine kadar uzanmaktadır. Her meslek kolunun kendine mahsus gelenekleri ve her mesleğin bir de piri yani kurucusu vardır. Örneğin; Hz. Âdem

çiftçilerin, Hz. Lokman hekimlerin, Hz. Davud demirci ve zırhçıların, Hz. Yusuf saatçilerin, Hz. İdris terzilerin, Hz. Muhammed tacirlerin, Selman-ı Farisi berberlerin, Ahi Evran ise debbağ esnafının piri kabul edilmektedir.⁶ Siverek Nüfus Defteri'ne göre kazada 27 farklı esnaf grubu bulunmaktadır. Bu esnaf gruplarının çoğu Cami-i Kebir Mahallesi'nde toplanmıştır. Bunun sebebi muhtemelen yerleşim yerlerinin çoğunun Cami-i Kebir yani Ulu Cami etrafında toplanıp, gelişmesidir. Nitekim kaza merkezinde Gülabi Bey Mahallesi'nden sonra en kalabalık nüfus da burada bulunmaktadır. Cami-i Kebir Mahallesi'nden sonra esnafın Hüseyin Çeribaşı Mahallesi'nde toplandığını görmekteyiz. Bunlar 3 Attar, 1 Bakkal, 2 Berber, 1 Keçeci, 1 Tellak, 2 Bahçeci, 1 Bezzaz ve 1 Kaffâf esnafıdır. Mahalleler arasında esnafın en az olduğu yer ise Gülabi Bey Mahallesi'dir. Kayıtlara göre mahallede sadece 1 bakkal ve 1 bezzaz bulunmaktadır. Bazı meslekler sadece gayrimüslimler arasında görülmektedir. Özellikle Nalbant, Kuyumcu, Kazancı, Kılıççı ve Yemenici meslekleri sadece gayrimüslimler arasında vardır. Bu meslekler arasında Kuyumculuk mesleği Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler arasında çok yaygın olan bir meslektir. Esnaf grupları arasında bugün isimleri pek duyulmayan ya da unutulmaya yüz tutmuş meslekler bulunmaktadır. Örneğin; Keçeci esnafı, yünden ya da keçi kılının dövme suretiyle hazırlanan dokunmamış kumaşı üreten esnafa denir. Çobanların soğuğa karşı korunmak için üstlük olarak, evlerde döşemelik olarak ve çadırların üstünü örtmek için kullanılabilir.⁷ Bugün manifaturacı diye tanımlanan Bezzaz, bez satan demektir. Osmanlı Devleti'nde Bezzaz esnafı bedestenlerde bez satmaktaydı. Ahmet Vefik Paşa bedestenini, *bez satan bezzaz mahalli* diye tarif eder.⁸ 1835 yılında Siverek'teki Müslüman mahallelerinde 1'i de gayrimüslim mahallesinde olmak üzere 12 Bezzaz vardır. Siverek'te 1 kaffâf mesleği yani sepetçi mesleği bulunmaktadır. Ancak burada bazı ihtimaller üzerinde durulması gerekir. Çünkü meslek gruplarıyla ilgili birçok Kaffâf diye bir meslek bulunmamaktadır.⁹ Kaffâfın sepetçi esnafı olduğu, pek ilgili olmayan bir çalışmada görülmüştür. Bundan dolayı defterdeki birçok yazım yanlış da göz önünde bulundurulduğunda kelime yanlış yazılmış olabilir. Bu yüzden kesin bir şey diyemiyoruz. Sarrac, atların eğer ve koşum takımlarını yapan ve süsleyen esnafıdır. Kayıtlarda bu meslek sadece Cami-i Kebir Mahallesi'nde icra edilmekte olup, toplam mesleği icra eden de 3 kişi vardır. Bu üç kişinin ayrı ayrı dükkânları olduğu manasına gelmez. Osmanlı esnaf teşkilatında, her meslek grubunun kendi aralarında oluşturduğu ve lonca adı verilen bir teş-

³ Sözlükte a'mâ, iki gözü kör olması nedeniyle görme kabiliyetini kaybetmiş kişi ya da mecazen gerçeği anlamayan, hidayete ermemiş manalarına gelmektedir.

Ahmet Saim Kılavuz, "A'mâ, DTV. İslam Ansiklopedisi, II., 1989, 553.

⁴ Şinasi Gündüz, "Keşiş", Din ve İnanç Sözlüğü, Ankara 1998, s.218.

⁵ Muhammed Köse, "Palu Kazası Nahiyeleri ve Köylerinin Demografik ve Sosyal Yapısı, Arı Sanat Yayınları, İstanbul Aralık 2016, s. 40-42.

⁶ Ahmet Kal'a, "Esnaf", TDV. İslam Ansiklopedisi, XI, 1995, s. 423.

⁷ Mehmet Zeki Pakalın, "Keçe", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri, İstanbul 1983, s. 236.

⁸ Semavi Eyice, "Bedesten", TDV İslam Ansiklopedisi, V., 1992, s. 302.

⁹ Ömer Demirel, "Osmanlı Esnafı (1750-1850)", Türkler, XIV., Ankara 2002, s. 253-264.

kilatlanma vardır. Bu teşkilatlanma özü itibarıyla ahilik teşkilatına dayanır. Ahilik teşkilatında kişi, mesleğinin inceliklerini öğrendiği gibi iyi insan mezzetlerini, dini ve ahlaki eğitim de almaktaydı. Teşkilatın kendi içinde kural ve kaideleri olup, buna uyma zorunluluğu vardır.¹⁰ Kişinin çırak olarak girdiği meslek grubunda usta olarak çıkması belli bir süre eğitim alması ve belli aşamaları geçmesine bağlıydı. Esnaf arasındaki hiyerarşide çıraklıktan başlayıp, kalfa, usta, yiğitbaşı, ustabaşı, esnaf kethüdası ve esnaf şeyhi mertebelerine yükseliyordu. Bu süreç kesin olmamakla birlikte çırak olan kimse üç yıl gibi bir süre çalıştıktan sonra kalfalığa, kalfalıkta da üç yıl çalışıp ustalığa geçtiğine dair örnekler vardır. Ustalığa geçen kişi hemen kendi mesleğini icra etmezdi. Çünkü Osmanlı esnaf teşkilatı birbiriyle rekabet esasına göre değil, karşılıklı kontrol ve yardım esasına göre kurulmuştur. Bir yerde ancak ihtiyaç olması durumunda iş yeri açma izni verilmekteydi. Ayrıca Osmanlı'da bazı kişilerin, babalarının mesleklerini devraldıkları görülmektedir. Bu durum Siverek için de geçerlidir. Örneğin; Cami-i Kebir Mahallesi'nde çulha olduğu belirtilen Mustafa veled-i Hasan'ın oğlu Hüseyin'in de aynı meslekte olduğu belirtilmiştir.¹¹ Yine aynı mahallede terzi olduğu belirtilen İbrahim veled-i El-Hacı Hasan'ın iki oğlunun da terzi olduğu belirtilmektedir.¹² Bunun yanında babasının berber, çocuğunun Sarraç olduğunu gösteren örnekler de vardır.¹³ Kayıtlarda meslek gruplarının yanında bazı şahısların mektepte, medresede veya talebe olduğu belirtilmiştir. Cami-i Kebir Mahallesi'nde 6 kişi mektepte ve 3 kişi talebe, Hüseyin Çeribaşı Mahallesi'nde 5 kişi mektepli ve Hasan Çelebi Mahallesi'nde 1 kişinin de medresede olduğu belirtilmiştir.

Malikâne Sahipleri: Osmanlı Devleti'nde mukataa denilen gelirlerin toplanmasında muhtelif yollar takip edilmiştir. Bu yollardan biri de iltizam sistemidir. Bu sistemde devlet belli bir bölgede, limanda, madende vs. yerlerde toplayacağı gelirleri özel bir şahsa vermekteydi. Mukataaların toplanmasında izlenen başka bir yolda malikâne sistemidir. Malikâne, iltizamdaki gibi üçer yıllık değil de ömür boyu verilen iltizamlardır. 1695 yılında Osmanlı maliyesinin artan nakit ihtiyacı nedeniyle iltizamla işletilen mukataalar malikâneye dönüşmeye başlamıştır.¹⁴ Siverek Nüfus Defteri'nde bazı şahısların malikâne sahibi oldukları belirtilmektedir. 1835 yılında Siverek merkezde Cami-i Kebir Mahallesi'nde 5, Hasan Çelebi Mahallesi'nde 5 olmak üzere toplam 10 malikâne sahibi bulunmaktadır. Malikâne sahipleri sâhib-i malikâne ve ashâb-ı malikâne olarak ifade edilmiştir.

Siverek'te Demografik Durum: Yerleşim ve Yer Adları: 1835 Tarihli Siverek nüfus defterine göre Siverek merkezde 4 Müslüman Mahallesi bulunmaktadır. Bunun yanında gayrimüslimlerin yaşadığı mahalle ya da mahalleler olup, adları belirtilmemiştir. İncelediğimiz defterde de gayrimüslimler zimmi ve Yahudi şeklinde iki kısımda gösterilmiş olup, hepsi toplu olarak gayrimüslimler kısmında verilmiştir. Şehirlerde kalabalık yerleşim yerleri Cami-i Kebir yani Ulu Cami etrafında toplanmaktadır. Bundan dolayı her şehirde bir Ulu Cami Mahallesi vardır. Siverek'te bu mahalle Gülabi Bey Mahallesi'nden sonra en kalabalık mahalledir. Şehirdeki diğer üç mahalle de isimlerini muhtemelen mahalle içinde bulunan camilerden almışlardır. Zamanla cami etrafında yerleşimler artınca muhtemelen mahalle bu adla anılmıştır. Bu mahalleler Hüseyin Çeribaşı Cami-i Şerif Mahallesi, Hasan Çelebi Cami-i Şerif Mahallesi ve Gülabi Bey Cami-i Şerif Mahallesi idi. Müslüman mahalleleri nasıl cami etrafında şekilleniyorsa gayrimüslim mahalleleri de kilise ve sinagoglar etrafında toplanmaktadır. Kazada yaşayan 11 Yahudi dışındaki gayrimüslimlerin isimlerinden anlaşıldığı üzere Ermeni taifesidir. Dolayısıyla bunlar bir Ermeni kilisesi etrafında toplanmışlardır. Nitekim 1858 tarihli bir mühimme defterinde Siverek dışında Ermeni cemaatine mahsus bir kilise olduğu belirtilmektedir.¹⁵ XIX. yüzyılın ikinci yarısında Siverek'te Yahudiler dışında gayrimüslim cemaatler olarak Ermeni, Katolik, Süryani ve Protestanlar bulunmaktadır. Bu dönemde gayrimüslimlerin yaşadığı mahallelerin adı Ermeniyan Mahallesi, Reaya Mahallesi ve Kilise Mahallesi olarak geçmektedir. Şehirde üç kilise vardır. Muhtemelen bu kiliseler ayrı ayrı mahallelerde yer almakta olup, Protestanlara ait kilise Hasan Çelebi Mahallesi'nde yer almaktadır. Gayrimüslimlerin çoğu Gülabi Bey ve Cami-i Kebir Mahallelerinde ikamet etmektedir.

Siverek merkezde yer isimlerinden sonra nahiye ve köy isimleri bulunmaktadır. Bu dönemde Siverek'e bağlı Burhan, Arap, Hoşin, Şehr, Dağbaşı isimli nahiyelere rastlanmıştır. Siverek'e bağlı köyler, şahıs adları gibi Arapça ve Türkçe kökenli olduğu görülmektedir.¹⁶ Siverek'te Karahan adı dışında Kara lakabı taşıyan iki köy daha vardır. Bunlar Karakilise ve Karakoyun köyleridir. Yer isimleri sadece bölgede yaşayan insanların kültür ve gelenekleri ile ilgili olmayıp bazen bulunduğu arazinin coğrafi konumuna göre bir isim alır. Bu açıdan bölgedeki yer isimleri değerlendirilirken arazi de göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin; Güngörmez köyünün adı coğrafi konumundan dolayı güneşi çok geç gördüğünden dolayı gün-görmez şeklinde ifade edilmiştir.¹⁷

¹⁰ Sebahattin Bayram, "Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilatı Ve Esnaf Loncaları", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 21, 2012, s. 81-115.

¹¹ BOA, NFS. d, Defter No:2700, s. 5.

¹² BOA, NFS. d, Defter No:2700, s. 7.

¹³ BOA, NFS. d, Defter No:2700, s. 11.

¹⁴ Ahmet Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, İstanbul 2005, s. 203-205.

¹⁵ İhsan Satış, 1835 Tarihli Siverek Nüfus Defteri, Murat Kitap ve Yayınevi, Ankara 2016, s. 21.

¹⁶ Yahya Kemal Taşkın, "Meşrutiyetten Cumhuriyete Siverek", Şanlıurfa 2001, s. 31-32.

¹⁷ Mehmet Salih Erpolat, "Osmanlı Coğrafyasındaki Yer İsimlerini Doğru Tespit Etmenin Zorlukları....", s. 5.

Müslüman Nüfus: 1835 Tarihli Siverek Nüfus Defteri'ne göre Siverek'in merkezinde dört mahallede Müslümanlar ikamet etmektedir. Bu mahalleler: Cami-i Kebir Mahallesi. Hüseyin Çeribaşı Mahallesi, Hasan Çelebi Mahallesi ve Gülabi Bey Mahallesi'dir.

Gayrimüslim Nüfus: İncelenen nüfus defterinde gayrimüslimler topluca Müslüman nüfusundan sonra verilmiştir. Bu deftere göre Siverek'te gayrimüslimlerin sayısı 270'i merkezde, 200 kırsalda olmak üzere toplam 470'tir.

Nahiye ve Köylerin Nüfusu: 1835 Tarihli Siverek Nüfus Defteri'nde daha önce belirtildiği üzere sadece şehir ve Dağbaşı nahiyeleri bulunmaktadır. Şehir nahiyesine bağlı 35 köy bulunurken, Dağbaşı nahiyesine bağlı 11 köy bulunmaktadır. Nüfusun köylere dağılımına bakıldığında en kalabalık köy Şehir nahiyesinde Karakoyun, Dağbaşı nahiyesinde Miyadun köyüdür. En az nüfusa sahip köyler ise Şehir nahiyesinde Molla Köyü, Dağbaşı nahiyesinde ise Mirhas köyüdür.

Siverek'te İdari Yapı ve İdareciler: Askerler: Tespit edebildiğimiz kadarıyla Siverek'te 1835 yılında yapılan nüfus sayımı sadece askere alınacak erkekler sayılmıştır. Bu kişiler Asakir-i Mansure ordusuna alınmıştır. Cami-i Kebir Mahallesi'nde 4 kişinin bu orduda yer aldığı belirtilmektedir. Bunların 3'ü 20 yaşında, 1'i 25 yaşındadır. Hasan Çelebi Mahallesi'nde yine 4 kişi bu orduda yer almaktaydı. Bunların 2'si 18 yaşında, 1'i 15 yaşında ve diğeri 20 yaşındadır. Gülabi Bey Mahallesi'nde 3 kişinin orduda olduğu belirtilmiştir.

Muhtarlar: 1835 Tarihli Siverek Nüfus Defteri'nde her mahallenin muhtarları ayrı ayrı olarak belirtilmiştir. Muhtarlar muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sani olarak belirtilmiştir. Her mahallenin nüfusu verilmeden önce mahallenin birinci muhtarı (muhtar-ı evvel) ile mahallenin imamı belirtilmiştir. Burada karşımıza Cami-i Kebir Mahallesi'nin iki farklı muhtarı çıkmıştır. Birisi mahallenin girişinde yazılan Hafız Mahmud, diğeri aynı mahallede ikamet eden ve muhtar-ı evvel olan Mehmed veled-i Abdurrahman'dır. Ayrıca Hasan Çelebi Mahallesi'nde de buna benzer bir durum vardır. Muhtar-ı sani olanların isimleri belirtilirken mahalle içinde yaşayan ve muhtar-ı sani oldukları belirtilen kişilere göre belirlenmiştir. Bu konuda mahalle girişlerinde bir bilgi bulunmamaktadır.

İmamlar: İncelediğimiz 1835 yılı Siverek Nüfus Defteri'nde kayıtlı dört caminin imamı belirtilmiştir. Cami-i Kebir'in imamı Hafız Osman, Hüseyin Çeribaşı Camisi'nin imamı El-Hac Mehmed, Hasan Çelebi Camisi'nin imamı Hafız Mustafa ve Gülabi Bey Camisi'nin imamı Mehmed Efendi'dir.

Sonuç: Bu defter Dağbaşı ve Şehir nahiyelerini kapsamaktadır. Buna göre Siverek merkezde 1.375 Müslüman 457 gayrimüslim olmak üzere toplam 1.732 erkek nüfus ikamet etmekteydi. Bunlardan Şehir 1.524 kişi nahiyesinde 913 kişi Dağbaşı nahiyesinde yaşamaktaydı. Gayrimüslimler dağınık bir şekilde Müslüman mahallelerinde yaşamaktadırlar. Müslü-

manlar camii etrafında toplanırken, gayrimüslimler kilise etrafında yoğunlaşmıştır. Defterdedeki verilerden bölgede Türk, Arap ve Kürt kültürünün etkisi anlaşılmaktadır. Ancak Arap ve Türk kültürleri daha baskındır. Defterde en çok kullanılan Mehmed isminden. (445 defa kullanılmıştır) bölgedeki Müslüman ahalinin Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyte olan sevgisini yansıtmaktadır. Defterde ayrıca bölgedeki o dönemde insanların meslekleri, fiziksel özellikleri, bölgede kullanılan lakap ve unvanlar hakkında ve ekonomik durumları hakkında da bilgi verilmektedir. Siverek'te 1835 senesinde 27 farklı meslek grubu icra edilmekteydi. Nüfus defteri bölge ile ilgili askeri ve idari bilgilerde vermektedir. Yeniçeri ordusunun yıkılmasından sonra kurulan Asakir-i Mansure ordusuna Siverek'ten katılanlar olmuştur. Siverek'te Müslüman mahallelerinde muhtarlar olduğu gibi gayrimüslimler arasında da muhtarlar vardır.

Anlatmam derdimi derdsiz insana
Derd çekmeyen derd kıymetin bilemez
Derdim bana derman imiş bilmedim
Hiçbir zaman gül dikensiz olamaz

Gülü yetiştirir dikenli çalı
Arı her çiçekten yapıyor balı
Kişi sabır ile bulur kemal
Sabretmeyen maksudunu bulamaz

Ah çeker aşıklar ağlar zarınan
Yüce dağlar şöhret bulmuş karınan
Çağlar deli gönül ırmaklarınan
Ağlar ağlar göz yaşların silemez

Veysel günler geçti yaş altmış oldu
Döküldü yaprağım güllerim soldu
Gemi yükün aldı gam ilen doldu
Harekete kimse mani olamaz

Âşık Veysel

PARA VAKIFLARININ İŞLEYİŞİ VE FAALİYETLERİ

Tolga GÜRBÜZ*

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Giriş: Sözlük anlamı durdurmak, alıkoymak olan Arapça kökenli vakıf kelimesi, hukuki anlamda, her ne kadar farklı mezhepler tarafından farklı şekilde tarif edilsede, gayrimenkul veya menkul bir malın, sahibi tarafından dini, sosyal veya hayrî bir amaca hizmet etmesi için ebediyen tahsis etmesi şeklinde özetlenebilir.¹ İnsanların kendi hemcinslerine yardım etme düşüncesi, insanlık tarihi kadar eski olduğu için eski devlet ve hukuk sistemlerinde vakıf sistemine benzer yapılarla rastlamak mümkündür. Hammurabi Kanunları (Babil), Eski Mısır, Eski Yunan ve Roma hukuku örnek olarak zikredilebilir. Bunların yanında İslamiyet öncesi Türk tarihi içerisinde de vakfa benzer uygulamalara rastlanılmaktadır.² Ancak vakıf uygulamasının hukuki ve uygulama olarak zirve noktasına ulaşması İslamiyetle beraber gerçekleşmiştir. Kur'an-ı Kerim ayetleri ile Hz. Peygamberin söz ve uygulamalarında fakir, muhtaç ve kimsesizlere yardım etmek, mal ve mülkünü Allah yolunda harcamak, öldükten sonra bile amel defterinin açık kalmasını sağlayacak sadaka-i cariye vermek gibi hayır ve hasenata sık sık vurgu yapılmıştır. Buna bağlı olarak da zikredilen öğütlerin uygulama sahası olan vakıflar İslamiyetin ilk dönemlerinde ortaya çıkmış ve ilerleyen yıllarda İslam coğrafyasına yayılmıştır.³ Vakıf müessesesi, kendisine Osmanlı Devleti içerisinde geniş bir yer bularak gerek yoğunluk gerekse çeşitlilik bakımından zirve noktasına ulaşmıştır ki bu çeşitliliklerden bir tanesi de para vakıfları olmuştur.

Osmanlı'da Vakıf ve Para Vakıfları: Osmanlı Devleti'nde, diğer İslam ülkelerinde de olduğu gibi, eğitimden sağlığa, ulaşımdan ticarete halkın gündelik ihtiyaçlarını karşılayan cami, merderese, köprü, şifahane, han, hamam, bedesten, çeşme gibi yapılar vakıflar tarafından inşa edilmiş ve bu kurumların hem varlıklarını sürdürmesi için gereken tamirat ücreti hem de faaliyet göstermeleri için çalışması gereken personellerin maaş ödemeleri vakıflar tarafından finanse edilmiştir. Bu durum vakıfları Osmanlı Devleti için kilit bir noktaya yükseltmiş, hem padişah ile ailesi hem de üst düzey devlet görevlileri tarafından vakıflar kurularak bu müessese devlet tarafından destek görmüştür.⁴ Bu vakıflar içerisinde para vakıfları da

önemli bir yere sahiptir. Para vakıflarının temel özelliği, vakfın mal varlığının tamamının veya bir kısmının nakit para olmasıdır. Osmanlılardan önce uygulanıp uygulanmadığı tam olarak bilinmemektedir. Osmanlı'da para vakfına ait ilk kayıt 1423 yılına aittir.(Hacı Muslihiddin bin Halil tarafından Edirne Kenise(Kilise) mahallesinde 10.000 akça ile kurulmuştur.) 15. yüzyılda ortaya çıkan para vakıfları 16. yüzyılda oldukça yaygınlaşmaya ve vakıf sistemi içerisinde önemli bir yer işgal etmeye başlamıştır. Bu durum ise devrin önde gelen âlimleri arasında tartışmalara sebebiyet vermiştir.⁵

Para Vakfı Konusundaki Tartışmalar: Para vakıfları ile gayrimenkul vakıflar arasında kuruluş gayesi bakımından bir fark bulunmamaktadır. Para vakıfları ile ilgili temel iki sorun, paranın vakfın sahih olması için gerekli olan ebedilik şartını taşıyıp taşıyamaması ve para vakfının işletilmesinde faiz uygulamasının yapıp yapılmadığıdır. Aslında bu konu Osmanlı'dan önce de tartışılmış ancak Osmanlı'daki gibi yoğun uygulama olmadığı için tartışmalar sadece teori aşamasında kalmıştır.⁶ Osmanlı'daki tartışmalar her ne kadar 16. yüzyılda başlamışsa da meselenin daha iyi anlaşılabilmesi adına Hanefi mezhebi âlimlerinin konu hakkındaki görüşlerine göz atmak faydalı olacaktır. Hanefi mezhebine göre vakfın tanımı, bir malın mülkiyetinden vazgeçerek onu Allah'ın mülkü hükmünde kabul etmek ve menfaatini de insanlara tahsis etmek olarak özetlenebilir. Ayrıca vakfedilecek olan şeyin kullanımının mübah olması, vakfedenin kendi mülkü olması, vakfedilecek malın belirli olması, meşgul olmaması ve ebedî olması şartları gerekmektedir. Ebedilik şartı gereği İmam-ı Âzam menkulun vakfını kesin olarak caiz görmez. İmameyn (Ebu Yusuf ve İmam Muhammed) ise menkullerin vakfedilmesini gayrimenkule tabi olması şartıyla kabul eder. Mesela vakfedilen tarla ile birlikte o tarlada ekme-biçme işleri için kullanılacak alet-edevât da vakfedilebilir. Buna ek olarak Ebu Yusuf at, deve ve silahın İmam Muhammed de bunlara ek olarak örf haline gelmiş menkul malların vakfını caiz görmüştür. Son olarak Hanefi fıkıh bilginlerinden olan İmam Züfer de para vakıflarını caiz görmüştür.⁷ İmam Muhammed ve İmam Züfer'in görüşleri para vakıflarını caiz gören Osmanlı âlimleri

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih, 4. Sınıf, tlggrbz92@gmail.com

¹ Bahaeddin Yediyıldız, XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi-Bir Sosyal Tarih İncelemesi (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003) 8-9.

² Ahmet Akgündüz, İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988) 11-14.

³ Diyanet İslam Ansiklopedisi, Hacı Mehmet Günay (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), "Vakıf" maddesi.

⁴ Diyanet İslam Ansiklopedisi, Bahaeddin Yediyıldız (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), "Vakıf" maddesi.

⁵ Tahsin Özcan, Osmanlı Para Vakıfları-Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003) 10-13.

⁶ Hüseyin Çınar ve Miyase Koyuncu Kaya, Vakıflar Kaynakçası (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2015) 82.

⁷ Emrullah Dumlu, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Uleması Arasında Para Vakıfları Etrafında Cereyan Eden Tartışmalar(Ebussud, İbn Kemal- Çivizade, Birgivi)" İLTED, (2015/2) :305-313.

in temel dayanak noktası olmuştur. Osmanlı'da para vakıflarıyla ilgili ilk müstakil eser İbn Kemal tarafından kaleme alınmış olunan *Risale fi Cevâz-ı Vakfi'd-Derahim ve'd Denânîr* isimli çalışmadır ve İbn Kemal bu eserinde para vakıflarının caiz olduğunu savunmaktadır. Bu risaleden sonra ise Rumeli kazaskerliği görevinde iken, Ebusuûd Efendi tarafından İbn Kemal'in görüşlerini destekleyen ve para vakıflarının caiz olduğunu belirten fetvalar kaleme almıştır. Bu fetvalara Anadolu kazaskeri olan Çivizade Muhyiddin Mehmed Efendi tarafından bir reddiye yazılmasıyla beraber tartışmalar başlamıştır. Tartışmalar devam ederekn Çivizade'nin Rumeli kazaskeri olduğu sırada bu reddiyeyi padişaha sunarak onu ikna etmesiyle beraber para vakıfları, düzenlenen bir hükm-ü şerif ile yasaklanmıştır.⁸ Bu yasağa Ebusuud Efendi'nin yanında dönemin Halvetî şeyhlerinden Sofyalı Bâli Efendi de tepki göstermiş ve padişah Kanuni Sultan Süleyman'a, Çivizade Muhyiddin Mehmed Efendi'ye ve Sadullah Çelebi'ye birer mektup göndermiştir. Mektuplarında kısaca para vakıflarının Balkanlara Osmanlı'nın fethiyle beraber geldiğini ve 300 yıldır bölgede mevcut olduğunu, buna bağlı olarak da halkın gündelik hayatta kullandığı yapıların büyük bir çoğunluğunun para vakıfları sayesinde ayakta kalabildiğini, eğer para vakıfları yasaklanırsa bu yapıların ortadan kalkacağını bunun sonuncu olarak da en büyük zararı önce bölge halkı daha sonra da devletin göreceğinden bahsetmiştir. Çivizadeye karşı diğer bir tepki ise 1545 yılında Şeyhülislam olan ve 29 yıl bu görevi sürdüren Ebusuud Efendi'den gelmiştir. Yazmış olduğu *Risale fi Vakfi'l-Menkul ve'n Nukud* isimli eseriyle para vakıflarının caiz olduğunu belirtmiş ve 1548 yılında da padişahı ikna ederek para vakfı yasağını kaldırtmıştır. Son olarak İmam Birgivi 1572 yılında para vakıflarının caiz olmadığına dair bir risale kaleme almışsa da padişahın desteğini alamamış ve para vakıfları Osmanlı'nın sonuna kadar varlığını sürdürmüştür.⁹

Para Vakıflarının Kurulması: Para vakıfları ya vakfi kuran kişinin vakfiyeyi hazırlayarak doğrudan kadiya başvurmasıyla ya da ölen kişinin vasiyeti üzerine malının üçte birinin aşmayacak şekilde para vakfettesiyle kurulmaktadır. Vasiyet yoluyla kurulan vakıfların tescili konusunda bir problem bulunmadığı için vâkıfın ölümüyle beraber vakıf kurularak mütevelliyeye teslim edilir ve vakıf belirlenen şartlar çerçevesinde faaliyetlerine başlar. Doğrudan kurulan vakıfların tescil işlemlerinde ise bir takım protokollere uyulmak zorunluluğu vardır. Bu protokoller para vakıflarının meşruiyeti ile ilgili çıkan tartışmalar sırasında, vakfa geçerlilik ve meşruiyet kazandırmak için Ebusuud Efendi tarafından ortaya koyulmuştur. Buna göre; vâkıf vakfın nasıl işleyeceğini ve kazancın nereye

sarf edileceğini belirledikten sonra vakfiyeyi hazırlar, vakfını kurar ve mütevelliyeye teslim eder. Bir süre sonra vâkıf mütevelliyeye ile tekrar kadı huzuruna çıkarak vakfın tüm şartlarını ayrıntılı şekilde anlatır mütevelliyeye de onu tasdik eder. Vâkıf daha sonra vakfın sahih olmadığı iddiasıyla mütevelliyeden anapara ve kazancın iadesini ister. Mütevelliyeye ise vakfın İmam Züfer'in görüşüne göre sahih olduğunu ve buna bağlı olarak da vakfın sahih olduğunu söyler. Kadı da İmam Züfer'in görüşü doğrultusunda vakfın sıhhatine hükmederek mütevelliyeye lehine karar verir. Böylelikle tescil işlemi tamamlanır ve vakıf, vakfiyeye geçen şartlar doğrultusunda faaliyetlerine başlar.¹⁰

Para Vakıflarının İşletilme Usulleri: Para vakıflarının işletilmesinde en fazla kullanılan usul muamele-i şer'iyyedir. Muamele-i şer'iyyeye de fıkıh kitaplarında faizden kaçmak için başvurulacak yol olarak geçen bey'u-l 'iyne işlemine Osmanlı'nın verdiği isimdir. Bu işlemde faize bulaşmamak için alacaklıya ödenecek farkın mutlaka bir satış işlemiyle ortaya çıkan borç olmasına büyük özen gösterilmiştir.¹¹ Mesela vakfın mütevellisi, vakıftan borç alacak kişinin herhangi bir malını peşinen 1000 akçaya satın alır daha sonra aynı malı o kişiye 1100 akçaya geri satar ve borcu bir sene vadelenendirir. Diğer bir yöntemse mütevelliyeye ilk olarak borç alacak kişiye 1000 akça borç verir daha sonra ise vakfa ait herhangi bir eşyayı bir sene vadeli olacak şekilde aynı kişiye 100 akçaya satar. Borçlu almış olduğu malı üçüncü bir şahsa hibe eder, üçüncü şahıs da kendisine hibe edilen malı tekrar vakfa hibe eder. Böylelikle borçlanma sırasında yapılan alım-satım veya hibe işlemleri ile faize girilmemiş olunur.¹²

Her ne kadar teknik anlamda faize bulaşılmamış olursa da bu uygulamaya sıcak bakmayanlar da bulunmaktadır. Zaten bu uygulama şekline topluma yararlı olduğu düşünüldüğünden dolayı daha çok para vakıflarında ve yetim mallarının işletilmesinde göz yumulmaktadır. Bunun yanında muamele-i şer'iyyenin nasıl yapılacağı sadece mütevelliyelere bıkılmayıp bazı sınırlandırmalar getirilmiştir. Bunlarda ilki muamele oranıdır, bu oran zamana göre değişiklik gösterse de %10-%20 arasında seyretmiş %20'den yukarıya asla çıkartılmamıştır. Diğer şartlar ise işlemin ancak şer'i muamele ile yapılması (alım-satım veya hibe yoluyla) ve muamele-i şer'iyyenin tescil edilmesidir. Şer'i muamele yapılmayan ve kadıya tescil ettirilmeyen durumlarda ribh(kazanç) talep edilememektedir.¹³

Kullanılan diğer bir usul de bey' işlemleridir. Bey' satmak, satın almak anlamlarına gelmektedir. Alt işlemleri bulunan bu uygulama da para vakıfları tarafında kullanılanı genellikle bey bi'l-vefadır. Bu uygulamanın temelinde verilen

⁸ Tahsin Özcan, Osmanlı Para Vakıfları-Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003) 28-38.

⁹ İsmail Kurt, Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat (İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015) 28-42.

¹⁰ Tahsin Özcan, Osmanlı Para Vakıfları-Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003) 50-53.

¹¹ İsmail Kurt, Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat (İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015) 73-75.

¹² Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri" Türk Tarih Belgeleri Dergisi, (1966): 40.

¹³ Tahsin Özcan, Osmanlı Para Vakıfları-Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003) 58-64.

borca karşılık, borçlunun bir malını rehin alma yer almaktadır. Para vakıflarının bu uygulamayla kar etmesi de alınan rehinin kiraya vermesi ile mümkündür. Mesela bir kişi para vakfından 10.000 akçayı 12 ay vadeyle borç olarak alsın ve karşılığında aylık kira geliri 100 akça olan evini bey bi'l-vefa olarak vakfa satsa vakıf o evin kirası olan 1200 akçayı kazanç olarak elde eder. Bunun yanında vade bitiminde borç ödenirse evi sahibine geri satar, ödenmezse ev vakfın mülküyetine geçer. Ancak vakfın kiraya verilecek malı kiraya verememe riski de bulunmaktadır. Bunun yanında borç alacak kişi kendi oturduğu evi rehin olarak verebilir ve vade boyunca o evde kira vermek karşılığında oturmaya devam edebilir, bu işleme ise bey'ul-istiğlal denilmektedir. Bu uygulamayı Maliki

ve Hanbeliler örtülü faiz olduğu gerekçesiyle cevaz vermişler ancak Hanefi ve Şafiiler caiz görmüşlerdir.¹⁴

Bir başka usul de mudârebedir. Mudârebe, İmam Züfer'in para vakıflarının işletilmesi hususunda tavsiye ettiği uygulama olmasının yanında günümüz İslam bankacılığının da temelini oluşturmaktadır. En kısa tanımıyla mudârebe sermaye-emek ortaklığıdır. Elinde para bulunan ancak bu parayı işletecek durumda olmayan kişilerle, bilgisi, tecrübesi ve sağlığı ticarete yatkın olan ancak sermaye sıkıntısı çeken kişilerin bir araya gelmesiyle oluşur. Taraflardan birisi sermayeyi temin eder, diğer taraf ise o sermayeyi işleterek kâr elde eder. Elde edilen kâr yapılan anlaşmaya bağlı olarak taraflar arasında pay edilir.¹⁵ Bidaa usulünde ise sermaye karşılık beklemeden hayır amaçlı olarak çalıştırılır ve kazancın tamamı sermaye sahibine verilir. Bidaa usulü de yine İmam Züfer tarafından para vakıflarının işletilmesi hususunda tavsiye ettiği uygulamadır. Ayrıca bu uygulama şekli para vakfına daha fazla gelir sağlayacağından dolayı vakfın amaçlarına daha çok hizmet etmektedir.¹⁶ Son usul ise faizsiz borç verme anlamına gelen karz-ı hasendir. İslam dininde tavsiye edilen ve sadakadan daha faziletli bir davranış olduğu ifade edilen karz-ı hasen uygulamasında borçlu ne kadar para aldysa,

borcunu vadeli yada vadesiz şekilde ödemesine bakılmaksızın yine aynı miktarda ödeme yapmaktadır. Tüm bu usuller içerisinde karz-ı hasenin para vakfına gelir sağlamaması, mudârebe ve bidaa işlemlerinde zarar etme ihtimalinin bulunması ve bu zararın mütevelliler tarafından tanzim edilmesi gerektiğinden dolayı mütevellilerin bu işe yanaşmak istememesi, bey' işlemlerinde rehin olarak alınan malın kiraya verilememe riskinin bulunmasından dolayı; para vakıflarında büyük bir oranda muamele-i şeriyye usulu uygulanmıştır.¹⁷

Vakıfların Varlıklarını Sürdürülebilmesi İçin Alınan Tedbirler: Bir vakfın kurulabilmesi için vâkıfın mahkemeye başvurması ve hazırladığı vakfiyeyi kadıya tasdik ettirmesi gerekmektedir. Vakfiyelerde genellikle hamdele ve sal-

vele, (Allah'a hamd, Hz. Peygamber'e selam) vakıf kurmanın sevabı hakkında ayetler ve hadisler, vakfeden kişinin adı, vakfın nasıl ve kimler tarafından yönetileceğinin bilgisi, vakıf şartlarına uyulması için dua, uymayanlar için ise beddua metni yer alır.¹⁸ Para vakıflarına ait vakfiyelerde, vakfın nasıl işletileceği kısımda ilk olarak paranın hangi usulle işletileceği aktarılır, daha sonra ise genellikle paranın zayi olmaması ve vakfın devamlılığı için kimlere, hangi şartlar doğrultusunda borç verilmesi gerektiğinden bahsedilir. Bunlardan en yaygın olanı ve bütün vakfiyelerde bulunana rehn-i kavi ve kefil-i melî yahut ikisinden biriyle yani verilen borca karşılık alınacak sağlam rehin ile teminat ve alınan borcu ödeme gücüne sahip bir kefil olması şartıdır. Bu şartın yanında yolculara (özellikle denizlerde yolculuk edenlere) fesat ehline, okuma yazması olmayana, halk arasında müsrif olduğu bilinen kişilere, seyyidlere, kadınlara, yeniçerilere, sipahilere, müderris, geri ödeme imkânı bulunmayanlara, işi gücü olmayanlara, müflis, kötü karakterli vs. kişilere verilmemesi belirtilmektedir.¹⁹

Para Vakıflarının Sosyal Güvenlik Boyutu: Para vakıfları tek kişi tarafından kurubildiği gibi, vakıf kurma amacıyla bir

¹⁴ Hamdi Döndüren, "Osmanlı Tarihinde Bazı Faizsiz Kredi Uygulamaları ve Modern Türkiye'de Faizsiz Bankacılık Tecrübesi" Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (2008) : 7-10.

¹⁵ Hamdi Döndüren, "Vakıf Paranın Kullanımı" Altınoluk Dergisi, (Ocak 1991) : 31-32.

¹⁶ Hamdi Döndüren, "Mudarebe'nin Avrupa'ya Geçişi: Comenda", Altınoluk Dergisi, (Nisan 1991): 31-33.

¹⁷ Tahsin Özcan, Osmanlı Para Vakıfları-Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003) 69-75.

¹⁸ İsmail Kurt, Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat (İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015) 112.

¹⁹ Hüseyin Çınar, "Osmanlı Döneminde Rumeli'de Vakıf Paranın Kullanılmasında Aranılan Şartlar" ADAM Akademi Sosyal Bilimler Dergisi (2017) : 156-163.

araya gelen insanların oluşturduğu ortak fonla da kurulabilmektedir. Osmanlı toplumunda aynı meslek grubuna ait bireyler yahut aynı yerde yaşayan (mahalle-köy) insanlar bir araya gelerek bir fon oluşturmuşlar ve bu fonla kurulan para vakıfları birer sosyal güvenlik kurumu olarak faaliyet göstermişlerdir. Bunlar mahalle veya köy sakinlerinin kurduğu avarız vakıfları, aynı meslek grubuna sahip esnafın oluşturduğu esnaf sandıkları ve yeniçerilerin kurduğu orta sandıklarıdır.²⁰

Avarız Vakıfları: Devlet hazinesinin artan giderler konusunda yetersiz kalması sonucunda halkın vergi yükünde artış olmuştur. Bu durum karşısında mahalle veya köy sakinleri bir araya gelerek fon oluşturmuşlar ve bu fonla kurulan para vakıflarının geliriyle vergileri ödeme konusunda sıkıntı çeken fakir ve muhtaç kimselere yardım etmişlerdir. İlk etapta avarız vergisinin karşılanması için kurulan bu vakıflar, avarızın eskisi kadar sık toplanmamasıyla beraber köy veya mahalle heyetinin uygun gördüğü yerlere sarf edilmeye başlanılmıştır. Bunlar yangın, sel, deprem gibi doğal afetler sonucunda zarar görenlere yardım edilmesi, fakir, dul ve yetimlerin ihtiyaçlarının karşılanması, kimsesizlerin evlendirilmesi ve sahipsiz cenazenin kaldırılması, su yolu ve kaldırım inşası, zarar gören mahalle mektebinin tamirati gibi amme hizmetleridir.²¹

Esnaf Sandıkları: Bilindiği üzere Ahilik teşkilatı rekabet değil dayanışma üzerine kuruludur. Bu dayanışmanın en iyi tezahürlerinden birisi de esnaf sandıklarıdır. Orta sandıkları da denilen bu fonun gelirleri, her esnafın vermiş olduğu ücret, kalfalığa ve ustalığa yükselirken ödenen harç, kira gelirleri ve bağışlardan oluşmaktadır. Oluşturulan para vakfının gelirleriyle de teşkilata ait mülklerin tamir masrafları, esnaf toplanmalarının giderleri, fakir ve muhtaçlara yardım, teşkilat içinde zor duruma düşmüş esnafıya yardım etmeye harcanmaktaydı. Ayrıca bu sandıklar kredi ihtiyacı olan esnafa kredi sağlamış böylece esnafın tefecilerin eline düşmesine engel olmuştur.²²

Orta Sandıkları: Yeniçerilerin orta sandığı adı verilen ve birliklerinde(ortalarında) bulunan para vakfi statüsünde bir yardımlaşma sandığı bulunmaktadır. Ulufe dağıtımda %3-5 arasında tas parası olarak toplanan ve bekâr olarak ölen yeniçerilerin metrukâtlarının satımıyla elde edilen paralarla kurulan bu vakıflar savaşta esir düşen yeniçerilerin kurtarılmasında, hasta ve muhtaç olanlara yardım etmede kullanılırdı.²³ Bunlara ek olarak ebeveynleri vefat eden çocukların, onlardan kalan malları tasarruf etme yaşına gelene kadar malların zayi olmaması için ve yetimin yeme, içme, sağlık, eğitim vb.

masraflarını karşılama bunu yaparken de anaparanın eksilmesini engelleme adına yetime ait menkul malların para vakfi olarak işletilmesine rastlanılmaktadır. Eytam sandıkları adı verilen bu uygulama ile hem yetimler korunup gözlenmiş hem de onlara miras olarak kalan malların zarar görmesinin ve eksilmesinin önüne geçilmiştir.²⁴

Para Vakıflarının Faaliyetleri: Para vakıflarının temel faaliyeti ihtiyaç sahibi olan kişilere kredi sağlamasıdır. Böylelikle insanlar ticaret yapabilmeleri için gerekli olan parayı tefecilerin eline düşmeden bulabilmişler ve ticari faaliyetlerde bulunabilmişlerdir. Bu bağlamda bakıldığında para vakıfları Osmanlı ticaret hayatı ve ekonomisine canlılık veren kurumların başında gelmektedir. Ayrıca gayrimenkul vakıflarda olduğu gibi Osmanlı şehirlerinin ve gündelik hayatının vazgeçilmez öğelerinden olan cami, medrese, hamam, bedesten, köprü, yol, çeşme gibi imar ve bayındırlık faaliyetlerine katkıda bulunmuşlardır. Bunların yanında sosyal güvenlik kurumları görevi de görmektedirler.²⁵ Bunlara ek olarak fakir fukaranın yemek, elbise gibi ihtiyaçlarını karşılamak, hem vakıf içerisinde çalışan personelin hem de merderese, şifahane gibi kurumlara çalışanlara maaş ödeyerek istihdam ve iş imkânı sağlamak, Kur'an okutmak, Kur'an ve ilim öğretmek adına ücret tahsis etmek gibi fonksiyonları da bulunmaktadır.²⁶

Sonuç: İslam müesseselerinin başında gelen vakıflar, Osmanlı Devleti içerisinde kendisine büyük bir yer edinmiştir. Dini, iktisadi, içtimai, eğitim, bayındırlık gibi pek çok faaliyetin gerçekleşmesinde büyük katkısı olan vakıflara padişah ve devlet erkânı da büyük destek vermiştir. Osmanlı'da 15. yüzyılda ortaya çıkan para vakıfları ilerleyen yıllarda büyük bir rağbet görmüş, ancak yayılması kolay olmamıştır. Özellikle 16. yüzyılda Çivizade Muhyiddin Mehmed Efendi, Birgivi Mehmet Efendi gibi devrin ileri gelen âlimleri tarafından yoğun bir eleştiriye maruz kalmıştır. Bu eleştiriler sonucunda on yıl kadar kapatıldıysa da Ebusuud Efendi'nin çabalarıyla tekrar faaliyete geçmiş ve Osmanlı'nın yıkılışına kadar faaliyette bulunmuşlardır. İslamiyetin kesinlikle karşı olduğu faiz uygulamasına girmemek için muamele-i şer'iyye, bey', mudarebe ve bidaa gibi çeşitli usullerle çalıştırılan para vakıflarının temel fonksiyonu piyasaya nakit enjekte etmek olmuştur. Böylelikle ihtiyaç sahipleri tefecilere bulaşmadan ihtiyaçlarını karşılayabilmişlerdir. Bunun yanında çeşitli örgütlenmeler sonucunda sosyal güvenlik kurumları görevini de üstlenmişler ve böylelikle Osmanlı toplum hayatını kolaylaştıran kurumlardan birisi haline gelmişlerdir.

²⁰ Ahmet Tabakoğlu, İktisat Tarihi-Toplu Makaleler I (İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2005) 381-383.

²¹ Diyanet İslam Ansiklopedisi, Mehmet İpşirli (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), "Avarız Vakfı" maddesi.

²² Selahattin Bayram, "Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Loncaları" İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (2012) : 88-89.

²³ Ahmet Tabakoğlu, İktisat Tarihi-Toplu Makaleler I (İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2005) 381-382.

²⁴ Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları" İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (2006) : 104-106.

²⁵ Ahmet Akgündüz, İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988) 164-165.

²⁶ İsmail Kurt, Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat (İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015) 122-135.

OSMANLI DEVLETİ'NDE İLK RESMİ KUR'AN BASIMI

Ayşe ATAMAN*

Sakarya Üniversitesi

Giriş: Osmanlı Devleti'nde ilk matbaanın kuruluşu, 1727 yılında İbrahim Müteferrika tarafından gerçekleştirilmiştir. Kurulduğu tarihten İbrahim Müteferrika'nın ölüm tarihi olan 1745 tarihine kadar faaliyet gösteren matbaada 10 adet eser basılabilmektedir. Bu eserler dil, tarih, coğrafya vb. konularla ilgili olup içlerinde din ile alakalı bir eser barındırmamaktadır. Zira matbaanın açılışı için verilen fetvada dini içerikli eserlerin basımına müsaade edilmemekteydi. Yazma kitaplara aşına olan Osmanlı toplumu, başlangıçta dini eserlerin matbaada basılması hususunda gönülsüz bir tavır sergilemiştir. Bu tavır 1803 senesinde, matbaada basılan ilk dini eser olan Birgivi Risalesi'nin basımına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra artık matbaada din ile alakalı eserler ardı sıra basılmıştır. Ancak Kur'an-ı Kerim'in ilk olarak matbaada basılması için ise yaklaşık yetmiş sene daha geçmesi gerekmiştir. İlk olarak 1871 tarihinde Maarif Nezareti'nin emri ile matbaada ilk Kur'an-ı kerim basımına teşebbüs edilmiş, ancak bu teşebbüsün başarısızlığa uğraması sonucunda 1874 yılında Ahmed Cevdet Paşa kontrolünde Matbaa-i Amire'de ilk Kur'an-ı Kerim basımı gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'ni bu basıma sevk eden faktörler ve basım süreci, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Matbaanın Açılışı ve İlk Dini Kitap Basımı: Osmanlı Devleti'nde Türkler tarafından kurulan ilk matbaa, III. Ahmet'in padişahlığı sırasında 1727 yılında İbrahim Müteferrika tarafından kurulmuştur. İbrahim Müteferrika'nın ölüm tarihi olan 1745 yılına kadar faaliyet gösteren matbaada 10 adet eser basılabilmektedir. Bu kitaplar, dil tarih, coğrafya vb. konular ile ilgili olup içlerinde herhangi bir dini kitap bulunmamaktadır. Matbaada basılan kitaplara zamanla ilginin artması, başlangıçta Kur'an olmasa bile dini kitapların basılmasını mümkün kıldı.¹ Osmanlı Devletinde dini kitaplar ilk matbaanın kurulmasından yaklaşık 86 yıl sonra 1803 yılında 16. yüzyılın meşhur âlimi Mehmed Birgivi'nin Risale-i Birgivi' sinin basılmasıyla başladı.² İmam-ı Birgivi'nin bu eseri, itikada, ibadete ve ahlaka dair herkes için lüzumlu meseleleri, güvenilir kaynak-

lara dayanarak özetleyen bir ilmihal kitabı niteliğinde olmasının yanı sıra, Türkçe olarak kolay anlaşılır bir dille yazılmış olması ve halkın günlük dini ihtiyaçlarına cevap vermesiyle hem âlimler hem de halk nazarında da muteber ve meşhur olmuştur.³ Taşındığı bu özellikler, onun ilk olarak basılan dini kitap olmasında etkili olmuştur. Bu kitapla birlikte basımevi halk için kitap çıkarma konusunda en önemli adımı atmış oluyordu denebilir. Çünkü o devirde her halde en çok aranan kitaplar, çoğunluğun dine bağlı dünya görüşüne cevap verdikleri için din konusundaki eserlerdi. Birgivi'nin Risalesinden sonra dini konulu kitaplar diğer kitaplara nazaran daha çok ilgi gördüğünden bu kitaplar daha çok basılmaya başlanmıştır.⁴ Bu şekilde ilk dini kitap basımı ile devam eden süreç, zaman içerisinde Kur'an basımına kadar ilerlemiştir.

Osmanlı Devleti'nde Kur'an Basım Süreci: On sekizinci yüzyılda Osmanlı bürokrasisinin ve devlet okullarının genişlemesi, düşük maliyetli kitaplar için emsalsiz bir ihtiyaç yarattı. Baskı makinesi bu ihtiyacın çeşitli alanlarda karşılanmasına olanak sağladı ama Kur'an ekonomik, dini ve kültürel sebeplerin birleşimi nedeniyle basılmasına karşı çıkan ulema ile yakın ilişkileri olan hattatlar tarafından kontrol edildiği için basılamamıştı. Ulemanın bir kısmı matbuat teknolojisinin, hattatların nafakalarını ekonomik olarak böleceğinden endişe ediyor ve yeniden üretim metodunun dinsel saflığıyla ilgili kaygılanıyorlardı. Ayrıca Müslüman Kutsal Kitabının üretilmesinde Avrupa'dan ihraç edilen ağır makinelerin kullanılması günah ve saygısız bir eylem olarak görülüyordu. Kitap nüshacılarının ve ulemanın belli bir kısmının muhalefeti bu konudaki devlet siyasetini etkileyerek Kur'an'ın mekanik olarak yeniden üretilmesini bir süre engellemiştir.⁵ Osmanlı Devleti'nde kitap basma işinin kademe kademe ilerlediği görülmektedir. Önce dini olmayan kitapların basılmasına müsaade edilirken, zamanla dini kitapların basılmasına da müsaade ediliyor.⁶ İlk dini kitap basımından yaklaşık yetmiş yıl sonra ise İmparatorluk dâhilinde Kur'an basımına başlanılıyor. 1870'lere gelindiğinde Kur'an basım ve dolaşımının önünü alamayacağını fark eden Osmanlı Devleti, gerek buna

* Sakarya Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: ayseatanman95@gmail.com.

¹ Ali Birinci, Tarih Yolunda (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 320.

² Ayşe Polat, Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi, FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, sayı:11, 2018, s. 97.

³ Ahmet Turan Aslan, İmam Birgivi (İstanbul: Seha Neşriyat, 1992), 78.

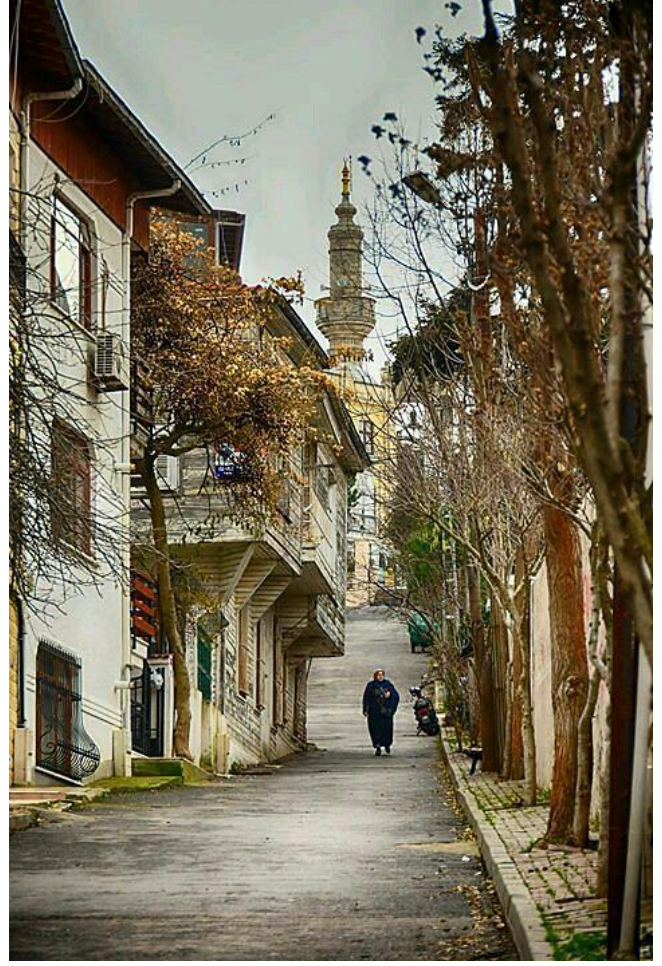
⁴ Jale Baysal, Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968), 63.

⁵ Bret Wilson, Milliyetçilik Çağında Kur'an Tercümeleleri, çev:Ceren Can Aydın, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 47-48.

⁶ Osman Keskiöğlu, "Türkiye'de Matbaanın Tesisi ve Mushaf Basımı", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15 (1967), 131.

binaen gerekse Kur'an'a sayıca daha fazla ihtiyaç duyulmasından ötürü Kur'an basımını yasal hale getirmeye karar veriyor.⁷ Busbecq, 1560 yılında İstanbul'da tamamladığı dört elçilik raporunun üçüncüsünde kutsal kitapların basımı ile ilgili şu yorumu yapmıştır:⁸ *"Tarihte Türkler kadar, başka ülkelerin yararlı icatlarını kolaylıkla alıp benimseyen bir millete daha rastlamak zordur. Bunun en iyi örnekleri, önce bizim icat ettiğimiz, sonra onların bizden aldığı küçük ve büyük top vb. buluşlardır. Buna rağmen nedense kitap basmaya ve çalar saat kullanmaya bir türlü ikna edilememişlerdir, çünkü "hattın" (el yazması kutsal kitaplar) baskıya dönüştüğü anda kutsallığını yitireceği tasasından bir türlü kurtulamamaktadırlar..."*. Bu tarihten, ilk Kur'an basımına kadar geçen yaklaşık üç yüz yıl içerisinde, Osmanlı toplumunda söz konusu endişe kaynağının devam ettiğini görmekteyiz. Şüphesiz o zamanlarda Kur'an'ı el yazması olarak görmeye alışmış bir Müslüman için, basma mukaddes kitabını kolay algılamak mümkün gibi değildir. Çünkü Osmanlı toplumunda kitap, sadece metin olarak değil fiziksel görünüş olarak da algılanan bir olgudur. Yani, bir Müslüman'ın gözünde Kur'an'ın metni halife Osman'ın zamanında olduğu gibi belirlenmişse, Kur'an'ın şekli de öteden beri yazma olarak var olmuştur.⁹ Yukarıdaki örnek de, yaklaşık üç yüz yıl içerisinde toplum nezdinde kutsal kitabın basılmasına karşı oluşan algının dönüşümünü görmemiz açısından önem arz etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde resmi olarak Kur'an basımı 1870'li yıllara gelindiğinde başlasa da bu tarihten çok önce, özellikle İstanbul'da gayri resmi yollarla Kur'an basımı yapılmaktaydı. İstanbullu yayıncıların resmî ya da kaçak suretle her dönem Kur'an basmaya devam ettikleri bilinen bir gerçektir. Bu yayıncıların başında da İstanbul'da ilk matbu Kur'an basımını gerçekleştiren Acem basmacı/matbaacılar gelmektedir.¹⁰ Örnek vermek gerekirse, ilk Türk kitapçılarından olan İranlı Hacı Kasım Efendi kendisinin gayri resmi olarak Kur'an basma hikâyesini kısaca şöyle anlatmaktadır. *"İşte bu sıralarda (1864) Kur'an-ı Kerim'in basılması da yasak idi. İlk olarak Kur'an-ı Kerim'i basan Beyoğlu'nda La Türki basmahanesi idi. Ondan alır satardık. Tanesi bir Osmanlı lirasına yani 10 kuruşa alınır. Bir aralık Kur'an-ı Kerim'in basıldığı halk arasında duyulmuş olacak ki gelip soranlar oldu. Gün geçtikçe daha çok soruluyordu. Soranlara bir tane vardır, kendimiz okumak için temin ettik diyordum. Koynumdan çıkarıp gösteriyordum, fakat müşterinin eline vermeğe cesaret edemiyordum. Bu tarihten bir iki sene geçti. 1867 yı-*

*ında Süleymaniye Camii şerifi civarında o zamanın tekniğine göre bir taş makinesi ve kalıpları ihzardan sonra bir basmahane tesisi ile Kur'an-ı Kerim basmaya muvaffak oldum.*¹¹

Hacı Kasım Efendi, Hakkaklar Çarşısında bulunan dükkânında 1200 tane gayri resmi basım Kur'an bulunduğunu ve bu durumun Matbuat idaresi tarafından duyularak, dükkâmı teftiş etmek için bir heyetin geldiğini de anlatır.¹² Yine başka bir İranlı matbaacı, Kitapçı Tahir'in de dükkânında Kur'an-ı Kerim sattığı bilinmektedir. Ancak bunlar çoğunlukla ruhsatsız basılan Kur'an'lardır.¹³ Matbaa'dan önce Kur'an-ı Kerim, orijinal metnini korumayı amaçlayan, ona ait olmayan herhangi bir şeyin metne girişini önleyen ve harfleri ve kelimeleri çoğunlukla dekoratif şekilleri ile muhafaza eden hattatlar tarafından el ile yazılmıştır.¹⁴ On dokuzyüzyıl ortalarının İstanbul'unda bir Kur'an nüshası, kâtibin hızı ve koşullarına bağlı olarak bir ay, birkaç ay ya da

⁷ Ayşe Polat, "Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi", FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 11 (2018), s. 98.

⁸ Franz Babinger, Müteferrika ve Osmanlı Matbaası, çev: Necdet Kuran Burçoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), 7.

⁹ Örlin Sabev, İlk Osmanlı Matbaa Serüveni, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 3. Baskı, 2013), 322.

¹⁰ Filiz Dıgıroğlu, "Tedkik-i Mesâhif-i Şerife ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi Kütüphanesi'ndeki Mushaflar", Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi, 34 (2018), 152.

¹¹ Naşid Baylav, İlk Türk Kitapçılarından Hacı Kasım Efendi (İstanbul: Baha Matbaası, 1962), 9.

¹² Baylav, a. g. e., 1

¹³ Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", Osmanlı Araştırmalar Dergisi (2017), 201.

¹⁴ Necmettin Gökkır, "Printing Mushaf or Gaining Power and Authority over the Muslim World", İlahiyat Tetkikleri Dergisi, 2 (2018), 25.

yıllar içinde el marifetiyle üretilebilirdi. İnsan eliyle üretim yönteminin bir sonucu olarak Kur'an'ın en mütevazı nüshası bile çok az sayıda insanın sahip olabileceği bir nesneydi.¹⁵ El yazması Kur'an'ların yüksek fiyatları dolayısıyla da, halkın az bir kısmı onları satın alabiliyordu. El yazması Kur'an'ları satın alamayan çoğunluk ise imparatorluğa gizlice sokulan yahut imparatorluk içerisinde gayri resmi yollarla basılan ruhsatsız Kur'an'ları satın almaya yöneliyordu. Devlet bu gayri resmi basımlara karşı çeşitli tedbirler alsa da, tamamen önlemeye muvaffak olamıyordu. Bu ruhsatsız Kur'an'ların, ülkeye girişinin ve basılmasının tam anlamıyla önlenememesi ve bunların halkın elinde dolması devleti son derece rahatsız etmiştir. Hatta Ahmet Cevdet Paşa, İranlıların gizlice bastıkları Kur'an'ların bakkal dükkânlarında dahi satılır olmasından duyduğu rahatsızlığı eserinde dile getirmiştir.¹⁶ On dokuzuncu yüzyılda kurulmuş olan yeni okul sistemi, Kur'an nüshalarına duyulan ihtiyacı arttırmış ve matbaacılığın yayılması her türlü kitabın daha ucuz, kitap sahipliğinin de daha yaygın olmasını sağlamıştır, dolayısıyla Kur'an'ın basılı nüshalarının satın alınabilir ve erişebilir olması gerektiğine dair beklentiyi yükseltmiştir.¹⁷ Tüm bu faktörler, Osmanlı Devleti'ni Kur'an basım sürecine doğru götürmüştür.

Osmanlı Devletinden veya daha doğru bir ifade ile İstanbul'dan alınan bir ruhsatla ilk defa Kur'an, Namık Kemal'in de yakın arkadaşlarından olduğu anlaşılan A. Fanton isimli bir İngiliz tarafından Londra'da basılmıştır. Geniş bir sermayedar takımından destek gören bu baskı ile Namık Kemal ve Halil Şerif Paşa'nın da çok yakından alakadar olduğu görülmektedir. Yüz bin civarında basmayı düşündükleri bu Kur'an'dan büyük kazanç elde etmeyi planlamışlardır.¹⁸ Osmanlı tebaasına düşük maliyetli ve güvenilir bir nüsha temin etmeyi amaçlayan bu basıma karşı muhalefet de kısa sürede oluşmuştur. Londra'da Kur'an'ın basılmasına karşı olanlar için nüshaları İngiltere'de basma ve İstanbul'a getirme olasılığı, eğer daha kötü değilse, tıpkı İran ya da Rusya'dan gelen karaborsa versiyonların işportacılığı kadar sakincaydı.¹⁹ Londra'da Kur'an basımına karşı çıkanlardan biri de Ali Suavi'dir. Suavi, bu muhalefetini Ulum Dergisi'ndeki bir yazısında, söz konusu basımda kullanılan mürrekkebin domuz yağı içerdiğini ve bu durumun Müslümanlar açısından tehlike arz ettiğini söyleyerek ifade etmiştir.²⁰ Bu basıma verilen tepkiler, genel anlamda Osmanlı devletinde Kur'an basımına karşı oluşan muhalefet hakkında da bize fikir sunmaktadır.

Ancak bu basım işinden ne yazık ki çok fazla memnun kalmamıştır. Ahmed Cevdet Paşa eserinde, bu memnuniyetsizliğin sebebini, basımda Kur'an yazılarının layıkıyla çıkması olarak açıklar.²¹ Bu memnuniyetsizliğin üzerine devlet nezdinde Kur'an basma düşüncesi tam olarak yerleşmiş ve icraata geçilmiştir. Kur'an basım projesine önderlik etmek için seçilen kişi, projeyi başarıyla tamamına erdirmek için hem ulemadan referans almış hem de siyasi feraseti olan meşhur araştırmacı Ahmet Cevdet'tir.²² Ahmed Cevdet Paşa, bu basım sürecini şöyle anlatmaktadır;

"...meclis-i mahsus-ı vükelada lede'l müzakere Matba'a-i amire'de ihtiramat-ı lazime yerine getirilmek şartıyla Mushaf-ı şerif tab'ı tensib ile icrası tarafımıza havale buyruldu. Derhal tab'hanede yeniden dest-gahlar kuruldu; ve san'at-ı mezkurede mahir Ali Efendi ma'rifetiyle Şeker-zade'nin meşhur Mushaf-ı şerifi tab' ettirildi. Bu kerre ol nüsha Der-saadet'de Reis-i huffaz olan Timur Hafız'a okutturuldu ve

¹⁵ Wilson, a. g. e., 47.

¹⁶ Ahmed Cevdet Paşa, Tezakir, 40 Tetimme (Ankara: TTK Basımevi, 1991), 128.

¹⁷ Wilson, a. g. e., 50.

¹⁸ Ali Birinci, "Osman Bey ve Matbaası", Müteferrika, 39 (2011), 24.

¹⁹ Wilson, a. g. e., 80

²⁰ Ali Suavi, "İstanbul'da Mektup", Ulum, 6 (1870), 82.

²¹ Ahmed Cevdet Paşa, a. g. e., 128.

²² Wilson, a. g. e., 87.

*görülen yanlışlar asrımızda Şeyhül'l-hattatin ve Reisül'ulemaolan İzzet Mustafa Efendi'ye tashih ettirildi ve asrımızda yeni zuhur eden aks-i ziya san'atında mahir olan erkan-ı harb fotoğrafhanesinde müstahden Kolağası Hafız Ali Efendi ma'rifetiyle tab'u temsil ettirildi.*²³ Böylelikle İstanbul'daki ilk resmi Kur'an-ı Kerim 1874 yılında Ramazan ayının sonuna doğru basılmıştır. Ayrıca Kur'an'ın basılmasıyla ilgili endişeleri yatıştırmak için Cevdet Paşa tarafından kaleme alınan bir beyan basılan versiyonun sonuna eklenmiştir. Beyanda, kaligrafik metne saygı niteliğinde bir atıfta bulunulurken, kaligrafi ve baskı gelenekleri arasındaki devamlılığa da vurgu yapılmıştır.²⁴ Yetmiş nüsha taş baskısı olarak bastırılan Kur'an-ı kerim el yazması gibi aharlı kâğıtlara bastırılarak ilk olarak devletin ileri gelenlerine hediye edilmiştir. Bundan sonra Kur'an basımı devlet içerisinde yaygınlaşmıştır. Matbaanın Avrupa'da kullanılmaya başlamasından 439 sene, Türkiye'ye matbaanın geliştinden ise 152 sene sonra İstanbul'da Kur'an-ı kerim basımı gerçekleşmiştir.²⁵ Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği bu icraatla Kur'an-ı Kerim basımını kendi denetimi altına almak istediği görülmektedir. Kur'an'ın alışverişte kullanılacak bir meta olmadığı ve onun kutsallığının korunması gerektiği düşünülerek bu duruma hükümet tarafından el konulmuştur. Ayrıca, devlet kontrollü bir şekilde Kur'an dağıtımını yaparak başkaları tarafından ticaret malzemesi haline gelen basımlardan da kurtulmak istemiştir.²⁶ Basım konusunda üzerinde durulması gereken önemli bir husus da kullanılan basım tekniğidir. 1860'larda fotolitografinin gelişmesi metin ve imajların yeniden üretimi için pahalı olmayan yeni bir metot sağlıyordu. Devlet yetkililerinin "yüksek kaliteli, hatasız Kur'an üretmek ve bunu kritik bir biçimde etkin bir maliyetle yapmak gibi bir kaygısı olduğu için fotolitografik baskıyı kullanmayı seçtiler. Kur'an basımı için bu durum, Kur'an'ın son derece saygıdeğer kaligrafik edisyonlarının hatasız ve masrafsız olarak yeniden üretilebileceği anlamına gelmekteydi.²⁷ Bu yeni teknik metin içerisinde ani değişimi önleyerek ve estetik duyarlılıkları koruyarak elyazmasından baskıya yumuşak bir geçiş sağlamıştır. Ayrıca teorik olarak harf-blokunda olduğu gibi dizgi gerektirmediği için hatalarla ilgili endişeleri de gidermiştir. Bu teknik sayesinde matbaacılar, saygıdeğer bir hattat tarafından kopyalanan kıymetli bir elyazmasını seçebilir ve bunu basılmış bir kitaba dönüştürebilirlerdi.²⁸

Müslüman matbaacılar için litografi tekniği, Kur'an basımının taşınabilir olması haricinde çeşitli avantajlara da sahipti. İlk olarak, bu teknik çok daha ucuz bir maliyete sahipti ve böylelikle karmaşık makine ve materyallerin ithalini azaltabili-

lirdi. Bir diğeri, bu tekniğin Arapça harf yazımı ve yazım şekillerinin basımı için ihtiyaç duyulan karmaşık tipte tasarım ihtiyacını gidermesidir. Son olarak, bu teknik, Kur'an metninin kaligrafik hazırlığının, iyi tasarlanmış ve uygulanmış bir litografik basım noktasına gelmesine olanak sağlıyordu.²⁹ Bu şekilde baskı teknolojisi yoluyla seri üretim, Kur'an nüshalarının daha ekonomik hale gelmesini sağlamıştır. Aynı zamanda düşen fiyatlar da Osmanlı devlet söyleminin Kur'an basımının kar amacı gütmeyen, halk için kitabı satın alınabilir kılmak üzere tasarlanmış bir girişim olduğu vurgusuyla aynı doğrultudadır, bu gerekçe Osmanlı edisyonlarının pek çoğunun künyesine de dâhil edilmiştir.³⁰ Avrupa ve diğer ülkelerdeki Kur'an basımlarına kıyasla İstanbul basımı oldukça geç bir tarihte başlasa da, en fazla Kur'an basımı burada yapılmıştır. Ayrıca İstanbul baskısı Kur'an-ı Kerimler, sıhhati ve basılırken sarf edilen dikkat dolayısıyla yalnızca Osmanlı topraklarında değil, bu topraklar dışında özellikle İran'da da çok rağbet görmüştür.³¹ İstanbul'da gerçekleşen bu ilk resmi Kur'an basımı sayesinde devlet, gayri resmi olarak basılan veya ülkeye sokulan basımlardan kurtulmayı ve Kur'an'ın bir ticaret malzemesi haline gelmesini önlemeyi hedeflemiştir. Ayrıca halkın uygun fiyatı ile Kur'an'a ulaşımını sağlamak da hedefler arasındadır. Ahmed Cevdet Paşa önderliğinde gerçekleştirilen basımdan sonra, Kur'an basımı yaygınlaşmış ve II. Abdülhamid döneminde de artarak devam etmiştir.

Sonuç: Osmanlı Devleti genel olarak Kur'an basımında temkinli bir politika izlemiştir. 1726 yılında matbaa açıldığında dini kitap ve Kur'an basımına izin çıkmamış ancak zamanla matbaa kendi avantajlarını gösterdikçe bu yönde adımlar atılmaya başlanmıştır. 1803 yılında ilk dini kitabın basımıyla birlikte Kur'an basımı için bir kapı aralansa da resmi basım için 70 sene daha beklenerek 1874 yılında gerçekleştirilmiştir. 1870'lere gelindiğinde gerek devlet içerisinde gayri resmi Kur'an dolaşımını engellemek gerekse Kur'an'ın bir ticaret malzemesi haline gelmesinin önüne geçmek amacıyla Kur'an basımına karar verilmiştir. Ayrıca okulların sayılarının hızla artması sonucunda talebelerin ve halkın Kur'an'a duyduğu ihtiyacın çoğalması da devletin basım kararı almasında etkili olmuştur. Tüm bu etkenler Kur'an basımını zaruri hale getirerek hem halk hem de devlet nezdinde önemli bir devlet adamı olan Ahmed Cevdet Paşa nezaretinde basım gerçekleştirilmiştir. Basımda kullanılan teknik konusundaki hassasiyet de, basım işinin ne kadar önemsendiğinin bir göstergesidir. Kur'an basımında kullanılan litografik basım tekniği, el yazmasından baskıya yumuşak bir geçişi mümkün kılmış ve böylelikle Kur'an basımının ve baskı Kur'an'ların kolaylıkla benimsenmesi sağlanılmıştı.

²³ Ahmed Cevdet Paşa, a. g. e., 128-129.

²⁴ Wilson, a. g. e., 90.

²⁵ Gökçir Necmettin, Armağan Emine, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Tefsir İlimine Katkısı ve Tercüme-i Şerife Adlı Eseri", Usul Araştırma Dergisi, 20 (2013), 151.

²⁶ Gökçir, Armağan, a. g. m., 151.

²⁷ Wilson, a. g. e., 89.

²⁸ Wilson, a. g. e., 89.

²⁹ Albin, a. g. m., 269.

³⁰ Wilson, a. g. e., 93.

³¹ Yıldız, a. g. m., 202.

Fotoğraflar: Savaş ULUKAYA

TEREKE DEFTERLERİNİN TARİH YAZIMINDAKİ YERİ

Tuba HAYAL*

Ordu Üniversitesi

Giriş: İslâm adli teşkilatının yargı müessesesi olan şer'iyeh mahkemeleri kadı ve naipin bizzat kaza işini icra ettikleri dairelerdir.¹ Şer'iyeh mahkemelerini beyan etmek için “*mec-lis-i şer'i, meclis-i şer'i şerif-i enver*” tabirleri kullanılmaktadır.² İslâmiyet'in doğuşundan itibaren başlayan süreç aşama aşama gelişmiştir. Buna göre İslâmiyet'in yayılmasıyla birlikte mahkemede kadılık görevini Hz. Muhammed bizzat kendisi yapmıştır. Yine Hulefâ-i Raşidîn zamanında da mahkemede kadılık görevini çoğu zaman halifeler doğrudan kendileri yerine getirmişlerdir. Emeviler ve Abbâsiler devrinde de şer'iyeh mahkemeleri genişleyerek devam etmiştir.³ Osmanlı Devleti'nde de kadılık kurumu devam etmiş ve bu devlet, Hanefî mezhebinin yorumladığı İslâm hukukunun, fiili olarak en büyük temsilcisi olma özelliğine sahip olmuştur.⁴ Önceleri hukuki davalara bakan kadıların sonradan görev alanları genişlemiş, bu genişlemeye tabi olarak onlar tarafından tutulan veya tutturulan mahkeme kayıtlarının ihtiva ettiği bilgi zenginliği de genişlemiştir.⁵ Osmanlılarda ilk defa kadılığa kimin tayin olunduğu kesin olarak bilinmiyorsa da tayin eden padişahın Osman Gazi olduğu kesindir. Kâtip Çelebi'nin “*Takvimü't-Tevarih*” inde Osman Bey tarafından 1289 senesinde, kadı nasedildiği haber verilmektedir.⁶ Kadıların yetiştirecek bir kaynak henüz mevcut olmadığından, ilk Osmanlı kadıların Anadolu, İran, Suriye ve Mısır gibi yerlerden gelmişlerdir.⁷ Bazı kaynaklarda ise kadı askerliğin 1362 senesinde I. Murad zamanında ihdas edildiği bildirilmektedir.⁸ Yine kanunnamelerle kadıların rütbe ve dereceleri ile kullanacakları elkabın tespiti, bu padişahın zamanında yapılmıştır. Kadılık düzenleme çalışmaları daha sonraki yıllarda da

devam etmiştir. İdari birim olarak kazaların başka sancaklara bağlanmaları ve buralara tayin edilecek kadıların rütbe ve dereceleri kanunnamelerle belirlenmiştir.⁹

Osmanlı'da Tereke (Miras) Mefhumu ve Tereke Taksimi: Sözlükte “*kök, temel; birinin diğerinden devraldığı eski durum, bakiye*” anlamlarındaki irs (virâse) kökünden türeyen miras kelimesi, çok defa irs ile eş anlamlı olmak üzere “*bir şeyin bir kişi veya topluluktan diğerine geçmesi, başkasından kalan, tevarüs edilen şey*” manalarında kullanılır. Fıkıh terimi olarak irs ve miras, ölen bir kimsenin (mûris) mal varlığının akıbetini düzenleyen kuralların bütününü ifade eder.¹⁰ Kadılar maiyetlerinde çalışan ve bu işin uzmanı olan kasamlar vasıtasıyla, terekeyi ayrıntılı olarak tespit ve taksim eder ve bunları sicillerine kaydederlerdi.¹¹ Kadılar tarafından tutulan ve vefat edenlerin mallarının kayıt altına alındığı defterlere “Tereke Defterleri” adı verilmektedir. Muhalefet Defterleri ve yahut Metrukât Defterleri gibi çeşitli isimler alan bu defterler bölgedeki halkın durumuna göre bazı yerlerde müstakil olarak tutulmuş bazı yerlerde ise miras kayıtları kadının tuttuğu diğer defterler içerisine yazılmışlardır.¹² Ailedeki menkul ve gayri-menkul mülke sahip bir kişinin ölümünü müteakip gündeme gelen miras olgusu, Osmanlı toplumunda İslâm hukukuna göre şekillenmiştir.¹³ İslâm hukuku miras hukukunu “ferâiz” kavramı ile ifade etmiştir. Ferâiz veya şer'i miras hukuku, miras bırakanın terekasının hisselerine taksimi ve bu hisselerin mirasçılara nasıl ve hangi şartlarda geçeceğini düzenlemiştir.¹⁴ Terekelerde, ölen bir kişinin tüm mal varlığının iğ-neden ipliğe dökümü yapılır. Bu nedenle terekeler bize pek çok şeyi anlatır. O yörede yaşayan insanların gelir düzeyleri,

* Ordu Üniversitesi, SBE, Doktora Öğrencisi, e-mail: hayaltuba61@gmail.com.

¹ Hacı Haldun Şahin, Üsküdar Kadılığı 6/281 Numaralı Şer'iyeh Sicili (1090/1679), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992, s. 11.

² Nagehan Güneş, 11 Numaralı Develi Şer'iyeh Sicili (H. 1320-1/M. 1903-4) Transkripsiyon ve Değerlendirme, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2013, s.2.

³ Erhan Alpaslan, 1247-1254 H./M.1830-1838 Tarihli 2 No'lu Varna Şer'iyeh Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 1996, s.1.

⁴ Bedrettin Kolaç, 2 Numaralı Eğin Şer'iyeh Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi 1822-1844 (1238-1258), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992, s.47.

⁵ Şevki Karabekiroğlu, 234 Numaralı Maraş Şer'iyeh Sicili H.1323-1325/M.1905-1908 Değerlendirme ve Transkripsiyon, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 1999, s.1.

⁶ Galip Eken, Gaziantep'in 113 Numaralı Şer'iyeh Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H.1168-1169 M.1755-1756), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1988, s.10.

⁷ Güngör Göçer, 220 ve 221 Numaralı Şer'iyeh Sicillerine Göre Burdur'un Sosyo-Ekonomik Tarihi (1889-1893), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2010, s. 9.

⁸ Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s.15.

⁹ Şahin, Üsküdar Kadılığı 6/281 Numaralı Şer'iyeh Sicili (1090/1679), s. 14.

¹⁰ Hamza Aktan, “Miras”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXX, İstanbul 2005, s. 143.

¹¹ Kuşu, Şer'iyeh Sicillerine Göre H.1065-1079/M. 1655-1669 Tarihleri Arasında Edirne'de Sosyo-Ekonomik Hayat, s. 10.

¹² Levent Kuru, 29 Numaralı Edirne Şer'iyeh Sicili, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2006, s. 12.

¹³ Rıdvan Çubuk, Şer'iyeh Sicillerindeki Tereke Kayıtlarına Göre XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Kırsal Toplumu Hakkında Bir Araştırma (Uşak Kazası Örneği:1880-1883), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak, 2011, s. 5.

¹⁴ M. Faruk Karacaoğlu, 1765-1768 Yılları Arasında Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (59 Numaralı Konya Şer'iyeh Siciline Göre), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008, s.96.

giyim ve kuşamları, yeme-içme alışkanlıkları, bölgede yetiştirilen ziraat ürünleri, kullanılan eşyalar gibi. Tüm bunların yanı sıra, terekelere bakılarak ölen insan sayısını tespit etmemiz de mümkündür.¹⁵ Tereke kayıtlarında bulunan mirasçıların sayılarına bakarak bir ailenin yapısı hakkında bilgi edinebilmektedir. Fakat ailenin bağlı bulunduğu yerleşim biriminin nüfusu hakkında sağlıklı verilere ulaşmak pek mümkün değildir. Çünkü terekenin tutulması, yani ölen kişinin bıraktıklarının kayda alınması kadıya intikal etmesine bağlı bir durumdur.¹⁶ Terekelerin kadılığa intikal etmesi için genellikle şu üç şarttan birinin olması gerekirdi:

- Mirasçı taraflar arasında herhangi bir anlaşmazlığın vuku bulması
- Varisler arasında küçük (buluğ çağına ermemiş) çocuk veya çocukların olması
- Ölen kişinin varisinin olmaması veya kişinin ölmesi de uzun süredir ortalarda görünmemesi yani kaybolması.¹⁷

İncelediğimiz Şer'iyye Sicillerindeki kayıtlarda ölen kişilerin ardından hissedar olanlara dair birçok belge vardır. Vefat edenin karısı, çocukları ve akrabalarının yanı sıra doğmamış çocuğu da hisse almakla yükümlüydü. Anne karnındaki çocuğa, yani cenine "haml" de denir.¹⁸ Örneklendirecek olursak; Göbek nahiyasının Cami-i Kebir Mahallesi'nde yaşayan Mustafa oğlu İbrahim'in ölümü üzerine veraseti zevcesi Mustafa kızı Âmine ile küçük oğlu Osman ve doğmamış çocuğuna intikal etmiştir. Bu tereke kaydında merhumun oğluyla doğmamış çocuğuna aynı miktarda pay verilmiştir. Verilen pay çocuğun erkek olma ihtimali üzerindedir. Bu durum muhtemelen onun mirastan eşit pay alması için yapılan bir uygulamadır.¹⁹ Diğer bir husus da şer'i miras hukukunun temel özelliğidir. İslâm miras sistemi gereğince taksim esnasında erkek çocuklar kız çocuklarından iki kat fazla pay alır. Örneğin; Karabedirler köyünde ikamet eden İbrahim oğlu Hacı İbrahimoğlu Mahmud'un tereke kaydında²⁰ Hisse-i ibnül mezbûr Mustafa (ölen kişinin oğlu)- 210 kuruş 30 para / Hisse-i bintül mezbûr Fatma (ölen kişinin kızı)- 105 kuruş 15 para paylaştırılmıştır. Ölen kocanın iki eşi varsa eşler terekeden eşit pay alıyorlardı.²¹ Delihıdır köyünden Hasan oğlu İmamoğlu Şerif'in ölümü üzerine mirası zevceleri Ümmügülsüm ve diğer Ümmügülsüm'e edilen pay şu şekildedir: Hisse-i

zevce-i mezbûre- 320 kuruş 37 para Hisse-i diğer zevce-i mezbûre - 320 kuruş 37 para²² almıştır.

Bazı kayıtlarda ise aynı mahallelerde müslimlerle birlikte gayri müslimlerin de yaşadığı görülmektedir. Miras taksimi de şer'i hukuk kurallarına göre yapılmıştır. Bunlarla ilgili belgede; Hacıhasan Mahallesi'nde ölen Rum milletinden Nikola'nın oğlu Lukakoğlu Mihail'in mirası küçük oğlu Nikol ve kızı Olga'ya kalmıştır.²³ Sıklıkla görülen diğer durum ise kaybolan şahsa ait miras taksimidir. Pınarbaşı köyünde yaşayan Süleyman oğlu Süleymanoğlu Mehmed'in tereke kaydında askerlik görevini yaptığı sırada kayıp olan oğlu Süleyman'a²⁴ Hisse-i ibn-i gâib mezbûr Süleyman-761 kuruş 12 para pay verilmiştir. Miras ve tereke işlemlerinde sadece ölen kişiden kalan malların paylaşılmasını değil, aynı zamanda borç verdiği kişilerden alacağı olan meblağın da vasiye intikal ettiğini görüyoruz. İncelediğimiz kadı sicillerinden örneklendirecek olursak; Sivaslı köyünde vefat eden Hasan oğlu Çorbacıoğlu Mustafa'nın veraseti babası Abdullah oğlu Hasan, küçük oğlu Hasan, küçük kızları Ayşe ve Hatice ile eşi Hüseyin kızı Fatma'ya kalmıştır. Çocukların vasileri amcaları Hasan oğlu Musa, Çorbacıoğlu Mustafa'nın hayatta iken Aybek Mahallesi sakinlerinden Hüseyin oğlu İbrahim Bey'den 100 kuruş alacağı olması münasebetiyle mahkemeye başvurmuş ve 100 kuruşun ödenmesini talep etmiştir. Hüseyin oğlu İbrahim Bey 100 kuruşu inkâr etmiş olsa da Hasan oğlu Musa şahitlerinde vasitisiyle borcunun olduğunu ispatlamıştır. Sonuç olarak mahkeme 100 kuruşun Hasanoğlu Musa'ya teslim edilmesine karar vermiştir.²⁵

Tereke Sahiplerinin Unvanları: Osmanlı dönemi devlet ve toplum hayatında kişilerin isimlerinin yanında kullandıkları lakap ve unvanlar, onların mesleki durumları, toplum içindeki konumları, statüleri vb. konularda bilgiler vermektedir. Bu sebeple lakap ve unvanlar, geçmiş dönemdeki toplumsal değerlerin anlaşılmasına yardımcı olabilecek hususiyetler taşımaktadır.²⁶

Tereke Defterlerinde Envanter Kayıtları

Giyim-Kuşam: Şer'iyye sicillerinde erkek-kadın herkesin kullandığı eşyalar ve giysilerle ilgili olarak da değerli bilgiler bulunmaktadır.²⁷ Çünkü sicillerdeki tereke kayıtlarında, ölen

¹⁵ Selçuk Soytürk, Marmaris Şer'iyye Sicillerine Göre H. 1303-1329/M. 1885-1911 Tarihleri Arasında Marmaris'te Sosyo-Ekonomik Hayat, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2004, s. 35.

¹⁶ Çubuk, Şer'iyye Sicillerindeki Tereke Kayıtlarına Göre XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Kırsal Toplumuna Hakkında Bir Araştırma (Uşak Kazası Örneği:1880-1883), s. 6.

¹⁷ İlker Er, Balıkesir Tereke Kayıtları Üzerinde Değerlendirme (1670-1700), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir, 2008, s. 5.

¹⁸ Ferhat Bildik, 1837-1840 Tarihlerinde Konya'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu (83 Numaralı Konya Şer'iyye Siciline Göre), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010, s.19.

¹⁹ U. Ş. Ş., 8291, s. 48-49

²⁰ U. Ş. S., 8291, s.127.

²¹ Esra Şahin, 1754 Numaralı Çorum Şer'iyye Siciline Göre Çorum'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1826-1838), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum, 2017, s.37.

²² U. Ş. S., 8291, s. 45.

²³ U. Ş. S., 8291, s. 29.

²⁴ U. Ş. S., 8291, s. 62.

²⁵ U. Ş. Ş., 8291, s. 9.

²⁶ Saim Yörük, "Çelebi Unvanı Hakkında Bir Değerlendirme", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. IV, S.8, Yaz 2011, s. 290.

²⁷ Güven Dinç, "Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Antalya'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu", OTAM, S. 17, Ankara 2005, s.16.

bir kimsenin malları sayılırken o kişiye ait bütün eşyalar sayılırdı.²⁸ Bu eşyalar doğal olarak ölen kişiden kalan elbiseleri de kapsamaktaydı.²⁹

Ev Eşyaları: Ev eşyaları, bir ailenin yaşam tarzının ve ekonomik durumunun anlaşılmasında önemli bir faktör olup, bu eşyalar evin tamamlayıcı bir unsuru niteliğindedir. Osmanlı evlerinin içinde kullanılan eşyalarda genel amaç istirahatın sağlanmasıdır. Ev yerleşim düzeninde dikkati çeken bir diğer husus da odanın ya da evin bir bölümüne boşluğun ve yalnlığın hâkim olmasıdır. Bu sadelik arayışında, ihtiyaçtan fazlasını israftan sayan İslâm dininin eşyaya bakış açısı da tesirli olmuştur.³⁰

Mutfak Araç-Gereçleri: Osmanlı dönemi mutfak eşyalarının tespitinde en önemli kaynaklardan birisi tereke kayıtlarıdır. Osmanlı döneminde genelde kadın terekeleri mutfak eşyaları bakımından zengin bir durumdadır. Bunun nedeni mutfak eşyalarının genelde kadınların çeyizi içerisinde addedilmiş olmasıdır. Nitekim Anadolu'da evlenecek kızlara, nitelik ve nicelik olarak kaliteli ve çok miktarda kap tedarik edilmesi, kızı gelin olan eve "Hırsız açtı" deyiminin kullanılmasına bile neden olmuştur.³¹

Tarım Aletleri: Osmanlı Devleti'nde çiftçiler, tarım aleti olarak ekseriyetle ağaçtan yapılmış tarım aletleri kullanmaktaydılar. Bu aletler, saban, el orağı, çapa, tırpan ve sürgü gibi aletlerdi. Çift sürmede ise karasaban kullanılmaktaydı. Çağın modern tarım araçlarından yararlanmayan Osmanlı çiftçisi, çift sürme işlemi için geleneksel olarak öküz, at, katır ve camızlardan faydalanıyordu.³²

Meslekler: Şer'iyye sicilleri, genel anlamda hukukî yargı ve hükümleri içerse de ait olduğu dönemin halk hayatı ve yaşayış biçimleri hakkında da bilgiler sunmaktadır. Bunlardan biri de halkın meşgul olduğu meslekler, din ve devlet görevlileridir. Doğrudan veya başka bir vesileyle, çoğu zaman sadece isimleri geçen meslekler sicillerde kendilerine yer bulmuştur.³³

Aile Hayatı: Aileyi daha geniş bir şekilde tanımlayacak olursak "geçimlerini ortak temin eden kişilerden oluşan ev halkı

demektir". Terim olarak ise "aile, evlilik, nesep veya hısımlık gibi yollardan birbirine bağlanmış kişilerin oluşturduğu grup olarak tanımlanmaktadır."³⁴ Zaman, mekân ve toplumlara bağlı olarak aileyi meydana getiren unsurlar, bazen çok sayıda bireyin katılımıyla geniş aileyi, bazen de az sayıda birey ile çekirdek aileyi ortaya çıkarmaktadır. Kınalızade Ali Çelebi aile birimini meydana getiren unsurları beş maddede toplamıştır. Bunlar, baba, anne, çocuklar, hizmetçi ve beslenmeyi sağlayan yiyeceklerdir.³⁵ Çekirdek aile tarihsel süreç boyunca var olmakla birlikte içinde bulunulan dönemde sanayileşme ve kentleşmenin getirdiği bir aile modeli olarak değerlendirilmiştir. Bu aile modeline çağdaş sanayi toplumlarında sıkça rastlanmaktadır.³⁶ Uşak'ta ve Yozgat'ta çekirdek ailenin yaygın olduğu incelediğimiz sicillerden anlaşılmaktadır. Uşak'ın Kalınkilise köyünden Yunus oğlu Hasan'ın tereke kaydında zevcesi Mustafa kızı Eyser oğulları Ali, Veli, İlyas ile kızları Ayşe, Elif ve Ümmü'nün³⁷, Yozgat'ın Tekye mahallesinden Mehmed Tefvik'in tereke kaydında verâseti zevcesi Rukiye Hatun ile kızları Vecihe, Refika, Emine, Hayriye, Şefika ve oğulları Ahmed, Abdullah'ın³⁸ çekirdek aileden oluştuğunu görmekteyiz. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ailedeki hâkimiyetin müstenid olduğu kişiye göre iki farklı isimle adlandırılır. Biri baba hâkimiyetine dayanan, onun çocuklarını ve yakınlarını kapsayan aileye³⁹ "ataerki (pedersâhi-patriarcal)", aile, diğeri ise anne hâkimiyetine dayanan, onun çocuk ve yakınlarını kapsayan "anaerki (mâdersâhi-matriarcal)" ailedir. İnsan topluluklarında ataerki aile yapısı yaygın olmasına karşılık anaerki aile yapısı da mevcuttur. Ayrıca eş sayısına göre aileler tek eşli ("monogami)" ve çok eşli ("poligami)" olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.⁴⁰ Osmanlı Devleti İslâm dinini uygulamada esas alırken çok eşliliği kabul görmesi bu hususta tenkit edilmesine sebebiyet vermiştir. Ancak İslâm hukuku çok evliliği bir takım şartlara bağlamıştı. En önemli şart olarak sunduğu kadınlar arasındaki adaleti sağlamaktır. Buna müteakip yapılan araştırmalar da göstermiştir ki Osmanlı ülkesinde yaşayan bütün erkekler arasında evlilik oranını yüksek değerlerdir.⁴¹

²⁸ Erdal Taşbaş, 15 No'lu Antalya Şer'iyye Sicili Defterine Göre 1866-1867 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2007, s. 124.

²⁹ Ruken Tanrıseven, 12 No'lu Şer'iyye Sicili Defterine Göre 1862-1864 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2007, s. 97.

³⁰ Serhat Bal, "Osmanlı'nın Son Döneminde Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Uşak'ta Gündelik Yaşama Bir Bakış", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, S.21, Aralık 2005, s. 380.

³¹ Bahaeddin Ögel, vd., Tarih Yazımı Üzerine (Yöntemler-Yaklaşımlar-İlkeler-Yorumlar), Berikan Yayınevi, Ankara, 2017, s. 154.

³² Taşbaş, 15 No'lu Antalya Şer'iyye Sicili Defterine Göre 1866-1867 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu, s.126.

³³ Altuğ Ortakçı, "Şer'iyye Sicillerinden Hareketle 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Geçerken Çorum'da Meslekler", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 1, Haziran 2011, s.107.

³⁴ Ahmet İlhan Aybek, 40 Numaralı Konya Şer'iyye Siciline Göre Konya'da Sosyal Hayat, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu, 2017, s. 23.

³⁵ Arzu Karaslan, "Osmanlı Toplumunda Ailenin Teşekkülünde İlk Adım: Namzedlik", Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, C. V, S.2, Batman 2015, s.188.

³⁶ Ahmet Özkiraz, Gül İşçi Baş, "Osmanlıdan Günümüze Türk Toplumunda Aile Yapısı ve Boşanma", KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, S.30, Karaman 2016, s. 88.

³⁷ U. Ş. S., 8292, s. 47.

³⁸ Y. Ş. S., 8874, S.14.

³⁹ Mehmet Emin Üner, "Şer'iyye Sicillerine Göre Urfa'da Kadın ve Aile (XVII-VIII. Yüzyıllar)", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.34, Şanlıurfa 2015, s. 24.

⁴⁰ Mehmet Akif Aydın, "Aile", TDV İslam Ansiklopedisi, C. II, İstanbul 1989, s.196.

⁴¹ Sevda Gürbüz, 296 Numaralı Karaman Şer'iyye Sicili Çerçevesinde 1829-1832 Yılları Arasında Karamanda Sosyal, İdari ve Hukuki Hayat, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009, s. 28.

Klasik dönem için özellikle tereke defterleri üzerinde yapılan araştırmalara göre birden fazla evlilik oranları %5- 12 arasındadır. Yine birden fazla eşle evlilik oranı köylerde şehirlere göre düşüktür. Bunun gelir ve servet farklılığından kaynaklandığı söylenebilir. Osmanlı toplumunda Müslüman olmayanların tek eşli olmaları bunu dini dayanaklı olduğunu gösterir. Bunun dışındaki bütün toplum kesimlerinde görülen çok eşliliğin temel sebebinin çocuk, özellikle erkek çocuk sahibi olmak olduğu söylenebilir.⁴² Çok eşliliğin Osmanlı'da rağbet görmediğini incelediğimiz.

İki eşle evlilik yapanların çocuk sayıları incelendiğinde en çok 9 çocuklu aile ile en az 1 çocuklu aile, 3 eşle evlilik yapanların çocuk sayıları incelendiğinde ise en çok 7 çocuklu aile ile en az 5 çocuklu aileye rastlamaktayız. Çocuksuz aile mevcut değildir. Bu çocukların büyük (kebir) ya da küçük (sagır) olduğu sicillerde belirtilmiştir. İncelenen kayıtlarda eşlerin ölümü neticesinde sonraki evliliklerin gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan 3 kişi ise erkek çocuğu olmadığı için ikinci evlilik yapmıştır. Bu itibarla ikinci evliliklerin ilk eşlerin ölümü veya erkek çocuk isteği üzerine gerçekleştiği ifade edilebilir. Osmanlı Devleti'nde, aile hukuku esas itibarıyla İslâm hukukuna dayanmasıyla birlikte, nadiren örfi hukukun etkileri görülmüş ve bazı istisnai konularla sınırlı kalmıştır. Öyleyse İslâm aile hukukundan ayrı bir Osmanlı aile hukuku düşünülemez.⁴³ Çünkü Osmanlı aile kurumunu ilgilendiren nikâh, mehir, nafaka boşanma, vasi, miras gibi pek çok kavram İslâm aile hukuku kuralları doğrultusunda belirlenerek uygulanırdı.⁴⁴ Osmanlı ailesi oldukça geniş bir terimi ihtiva eden bir mefhumdur. Bu mefhumun içine Osmanlı hanedanından başlayarak, devletin sınırlarının uzandığı coğrafyada yaşayan bütün milletleri Osmanlı ailesi olarak dahil etmek gerekir. Farklı hukuk sistemine dahil olsalar da, hayatlarındaki Osmanlı ailesi özelliği, sadece Osmanlı siyasi hakimiyetinden değil aynı zamanda uzun bir tarihin güçlendirdiği coğrafyanın paylaşılması ile ilgilidir.⁴⁵ Bu coğrafyada başta Anadolu olmak üzere, Suriye, Irak, Mısır, Cezayir ve Tunus halkının büyük bir çoğunluğu Müslümanlardan oluşmaktaydı. Mora Yarımadası, Erdel, Eflak, Boğdan, Sırbistan ve Macaristan'da ise Hıristiyan halk çoğunlukta idi. Müslümanlar arasında da dil, kültür farkları bulunmakla birlikte mezhep çeşitliliği de mevcuttu. Bu toplulukların hepsinde de dini inanışlar, bireyin ilk kalıcı tesirlere maruz kaldığı ailenin sağlam temellere dayanması için önemli ilkeler getirmişlerdir. Örf ve adetler noktasında farklı uygulamalar olsa da toplumun ortak talebi kutsal sayılan bu kurumun bütünlüğünün muhafazasıdır. Osmanlı Devleti'nde de aile kurumu kutsal sayılarak hukuki düzenlemelerle koruma altına alınmıştır.⁴⁶

Sonuç: Osmanlı tarihi araştırmalarında şer'îye sicilleri sadece hukuki değil; iktisadi, idari, askeri gibi pek çok alanda bilgi veren değerli kaynaklardır. Buldukları bölgede adaleti tesis etmekle görevli kadılar tarafından tutulan bu defterler, tutulduğu dönemin aydınlatılmasında birinci derecede başvurulması gereken kaynaklardır. Osmanlı Devleti, kendinden önceki İslâm devletleri gibi güvenilir ve tanınmış kimseleri kadılık makamına getirmişlerdir. Öyle ki Peygamberden beri süregelen bu gelenek Osmanlı Devleti'nde de devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk kadılığa atanan Osman Gazi zamanında Tursun Fakih olmuştur. Kadılar tarafından tutulan bu defterlerde yer alan tereke dökümü ile birlikte döneme dair birçok bilgi açıklığa kavuşmuştur. Öncelikle ölen kişinin terekesi varislerine taksim edilirken İslâm hukuku esaslarına göre paylaştırılmaktaydı. Ölen kişinin malvarlığı; eşine, çocuklarına, anne, babası ve kardeşlerine ayrılmaktaydı. Ödemesi sonradan bırakılan mehirler erkeğin vefatı halinde veya kocasından boşanması söz konusu olduğunda kadınlar mağdur edilmeyip kocasının mirasından hakkına düşen meblağ ve mehr-i müecceci kendisine verilmekteydi ve daha sonra varisler arasında taksim edilmekteydi. Yapılan bu taksim edilme hususu İslâm miras sistemine göre idi. Buna göre erkeklerin kadınlara nispetle 2 kat fazla pay alabilmesiydi. Ayrıca zaman zaman rastladığımız hamile eşin doğmamış çocuğuna dahi hisse verilmekteydi. Dikkat çeken durum ise bu payın cinsiyet üzerinden düşünülmesiydi. Yani çocuğun erkek olma olabilirliğinden miras paylaştırılmaktaydı. Tereke kayıtları sayesinde incelenen Uşak ve Yozgat Şer'îye Sicil kayıtlarında döneme ve yörelere ait değerli envanter kayıtları mevcuttur. Gerek giyim kuşam gerek ev eşyaları gerek ise mutfak araç gereçleri zikredilen yörelerin orta halli bir yaşam sürdürdüğünü göstermekteydi. Bu eşyalar arasında çaydan, kahve cezvesi, sini, minder, mum, saat, salta, setre, yorgan, ayine gibi eşyalar vardı. Son olarak ise Uşak yöresine ait incelenen dönemde çok eşliliğe nazaran tek eşli evliliklerin hâkim olduğunu ve çocuk sayısının çok olmadığını görmekteyiz. Diğer evliliklerde ise kadının vefatı halinde veya erkek çocuğun olmaması durumunda ikinci bir evliliğin gerçekleştiğini saptamaktayız. Tek eşli evliliklerde ortalama çocuk sayısı 2 ile 3 arasında değişirken diğer evliliğin beraberinde sayı artmaktaydı. Her iki defterden aldığımız veri örneklerinden birine baktığımızda iki eşle evlilik yapanlarda en çok 9 çocuklu aile ile en az 1 çocuklu aile, 3 eşle evliliklerde ise en çok 7 çocuklu aile ile en az 5 çocuklu aile görülmektedir.

⁴² İşıl Yurtuluş, 979 Numaralı Bolu Şer'îye Sicilinin XIX. Yüzyıl Bolu Tarihine Katkıları (H.1295-1296/M. 1878-1879), Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Bolu, 2008, s. 161.

⁴³ Esra Yakut, "Klasik Dönem Osmanlı Aile Hukukunda Kadının Konumu", Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi, C. I, S.1, Eskişehir 2015, s.2.

⁴⁴ Zehra Şahin, "1839-1841 Yıllarında Osmanlı Ailesi: Sivas Örneği", Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi", C. I, S.1, Batman 2012, s.1296.

⁴⁵ Karacaoğlu, 1765-1768 Yılları Arasında Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (59 Numaralı Konya Şer'îye Siciline Göre), s.44.

⁴⁶ Karaslan, 2015, 188.

TEREKE ARAŞTIRMALARI VE GÜNÜMÜZE OLAN YANSIMALARI

Şule Sema ALKOÇ*

Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş: Şer'iyye sicili; şer'iata ait, şer'iatle ilgili, şer'iata uygun anlamlarına gelen "şer'iyye" kelimesi ile resmi vesikaların kaydedildiği kütük manasına gelen "sicil" kelimesinin birleşmesiyle oluşmuştur. Toplumda yaşanan hukuki olaylar, kadınların yargıları, merkezden gelen ferman ve buyrulduklar, hüccetler, nasb ve aziller, belediye işleri, vakfiyeler, kişiler arasındaki anlaşmazlıklardan mahkemeye akmedenler bu defterlere kaydedilmiştir.¹ Şer'iyye sicil defterleri, içerdikleri bilgilerin zenginliği nedeni ile Türk iktisadi, sosyal ve kültürel tarihinin en önemli kaynaklarından biri durumundadır.²

Tereke Kayıtlarının Önemi: Kayıtlar, ölenin terk ettiği menkul ve gayr-i menkul her türlü malların, borç alacak, vasiyet, hibe gibi hak ve tasarrufların ayrıntılı bilgisini vermektedir. Başka bir ifade ile vefat eden kişilerin sosyal durumlarının, medeni hallerinin, aile yapılarının, statülerinin, meslek ve devlet kademesindeki görevlerine ilişkin bilgilerin yanında, hayatta iken tasarrufunda bulunan her türlü giyim kuşam, ev eşyası, mobilya ve mutfak takımları, kiler mevcudu, ev, bağ, bahçe, değirmen, dükkân, çiftlik gibi gayrimenkulleri, çiftlikte mevcut araç gereç, hayvan cins ve miktarlarını, ambarda mevcut veya tarlalarda ekili tahılı veya miktarı ve çeşitleri, atölye, dükkân gibi ticari faaliyetlerin yapıldığı mekânlarda bulunan aletlerle malzemenin veya ticari emtianın çeşit ve

miktarlarını vermiş ve bütün malların tahmini veya müzayedede satışları sonunda ele geçen fiyatları tespit etmiş, kayıt altına almıştır.³

Sözü geçen defterler, belli tarihi devirlerde ve bölgelerde, esnaf, çiftçi, tüccar ve çeşitli kademelerde devlet hizmet gören sosyal gruplar arasında servet dağılımı ve unsurları, maddi kültür yapısı, hayat, konfor veya lüksün seviyesi, eşya ve ürün çeşitleri, her türlü imalathaneler ile zirai işletmelerin teşkilatı, üretim araçları ve kapasiteleri, ticari usul ve münasebetler, kredi şekilleri ve bütün bu servet unsurlarının pek çoğunun bulunduğu yer ve piyasa değerini tespit ile piyasada cârî para cins ve değerlerini ihtiva etmesiyle para tarihi gibi çok önemli konuların aydınlatılmasını sağlamaktadır.⁴

Tereke Kayıtları Üzerine Yapılan Çalışmalar: Bu çalışmada yapılan çalışmalar iktisadi, sosyal ve kültürel olmak üzere üç ana grupta toplanarak değerlendirilecektir.⁵

İktisadi Açından İncelenen Kayıtlar: Tereke belgeleriyle Türkiye'yi tanıştıran kişi Ömer Lütfü Barkan'dır. Çalışmasında, askeri zümrenin servet kaynakları, yatırımları, işlettikleri paralar, sahip oldukları çiftlikler, köleler ve fiyat tarihi gibi iktisat tarihine ilişkin konulara önem vermiştir. Barkan sonrası tereke çalışmaları, Hüseyin Özdeğer ve Said Öztürk'le onun

* Gaziosmanpaşa Üniversitesi, SBE, Doktora Öğrencisi, e-mail: sule.alkoc@gmail.com.

¹ Ahmet Akgündüz, İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: "Şer'iyye Mahkemeleri ve Şer'iyye Sicilleri" Türkler, haz., Hasan Celal Güzel, 10 (2002): 59.

² Bkz: Şer'iyye sicilleri hakkında geniş bilgi için; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Şer'i Mahkeme Sicilleri", Ülkü, VII/29 (1935); Turgut Mümtaz Yaman, "Şer'i Mahkeme Sicilleri", Ülkü, XII (1938): 153-164; Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", AÜ DTCF Dergisi, 1/2 (1943): 89-96; Halil İnalçık, "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Kaynakları", İktisat Fakültesi Mecmuası, 15 (1953): 51-75; Halil İnalçık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Hayatı ile İlgili Belgeler: Bursa Kadı Silinden Seçmeler", Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi, X (1980-81): 1-91; Osman Ersoy, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, XXI-3/4 (1963): 33-85; Nazmi Sevegen, "Şer'i Mahkemelerin Sicil Hazinesi", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 8/44 (1971): 16-18; Mücteba İlgürel, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, XXIII (1974-75): 123-167; Kamil Toygar, "Şer'iyye Mahkemeleri Siciller", Halk Bilimi, 8 (1975): 9-11; Yusuf Halaçoğlu, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru Adana Şer'iyye Sicilleri", İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 30 (1976): 99-108; Osman Ersoy, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru" Tarih Araştırmaları Dergisi, XIII/24 (1979-80): 1-20; Yusuf Oğuzoğlu, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru" Tarih Araştırmaları Dergisi, XIV/25 (1981-82): 343-361; Mübahat Küttükoğlu, "Sicil-i Ahval Defterlerini Tamamlayan Arşiv Kayıtları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 12 (1982-1998): 141-157; Mehmet Kayıran ve Mustafa Öztürk, "Tokat ve Antalya Şer'iyye Sicilleri Kataloğu", İ. Askeri Tarih

Semineri, (1983): 143-158; Mehmet Kayıran, "Şer'iyye Sicillerinin Askeri Tarih Bakımından Önemi", İ. Askeri Tarih Semineri, (1983): 131-143; Rıfat Özdemir, "Şer'iyye Sicilleri Toplu Kataloğuna Doğru", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, VI (1987): 191-198; M. Ali Demirbaş "Tire Şer'iyye Sicilleri Kataloğu", Tarih İncelemeleri Dergisi, VII (): 289-297; Ahmet Akgündüz ve Diğerleri, Şer'iyye Sicilleri, (İstanbul: İ. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1989); Cahit Baltacı, "Şer'iyye Sicillerinin Tarihsel ve Kültürel Önemi", Osmanlı Arşivi ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, (1985); Reşad Kaba, "Geç Dönem Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Kaynak Olan Mahkeme Sicilleri", Tarih ve Toplum, 3 (1985): 49-53; Mehmet İpşirli, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer'iyye Sicilleri", Tarih ve Sosyoloji Dergisi Semineri, (1991): 157-162; İbrahim Yılmazçelik, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri", Türk Dünyası Araştırmaları, (1994): 41-62; Orhan Avcı, "Şer'iyye Sicilleri Toplu Kataloğunda Tarih Tespiti", Erdem, 12/34 (1999): 45-72; Fethi Gedikli, "Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'iyye Sicilleri", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 3/5 (2005): 187-213;

³ Hüseyin Özdeğer, 1463-1640 Yılları Arasında Bursa Şehri Tereke Defterleri, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1988), 9.

⁴ Mehmet Genç, "Osmanlı Arşivlerinden Yaralanma Yöntemi", Osmanlı Arşivleri ve Araştırma Sempozyumu, (1985): 155-163.

⁵ Bkz: Coşkun Çakır, "Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tezler Bibliyografyası (1933-1999)", Divan, (1999/2): 251-379; Fatih Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 11/22 (2013):193-229; Yunus Uğur, "Mahkeme Kayıtları (Şer'iyye Sicilleri): Literatür Değerlendirilmesi ve Bibliyografya", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 1/1 (2003):305-344

başlattığı ekolden devam etmiştir. Servetin bileşenleri ve toplumsal gruplar arasındaki dağılımı, zenginliğin kaynakları gibi konular işlenmiştir. Demografik veriler daha detaylı incelenmiştir. Türkiye'nin ilk kapsamlı tereke çalışmaları iktisat tarihçileri tarafından yapılmıştır.⁶ Ömer Demirel ise tereke kayıtlarını her açıdan inceleyen isimlerden biridir. "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı" adlı makalesinde tereke sahiplerinin özellikleri, eş sayıları, evlat sayısı ve aile nüfusu üzerinde durmuştur. Buradan elde edilen istatistiki neticelerin güvenilirliğinden bahsetmiştir.⁷ Bu çalışma ve peşinden aile ile ilgili yapılan diğer araştırmalar günümüzde Osmanlı aile yapısının temel oluşumunu rivayetlere bırakmadan kesin sonuçlarla yansıtmaktadırlar. Osmanlı- Türkiye iktisat tarihi alanının en önde gelen isimlerinden olan Şevket Pamuk Ankara'daki 1560 ila 1910 yılları arasında bini aşkın tereke kaydını inceleyerek, Osmanlı zenginleri servetlerini nasıl kullanıyordu sorusuna cevap aradığında ilk önce kişisel varlıklara bakarak Osmanlı ekonomisinde zaman içinde ne gibi uzun vadeli değişiklikler olduğunu tespit etmeyi amaçlamıştır. İkinci olarak ise Osmanlı variyetlilerinin servetlerini nasıl kullandıklarını incelemek olmuştur. Bu soruların cevaplarıyla toplumun maddi olarak üst tabakasının servet dilimindeki yerlerini, hangi alanlara yatırım yaptıklarını, nakit ve alacak verileriyle günümüz gazetelerinin ekonomi sayfalarını bile gölgede bırakacak bilgilere erişilmiştir.⁸ İktisadi yapının orta tabakası, şehirlî üretici kesimi oluşturan Osmanlı esnafının 18. yüzyıl ikinci yarısında Bursa'da içinde buldukları ekonomik ve sosyal şartları inceleyen Miyase Koyuncu Kaya Bursa esnafının elinde bulundurduğu sermayeleri, maddi varlıkları, kredi ilişkileri ve alacak verecek ilişkileri üzerinde araştırma yapılırken detaylı çalışmalar yapmıştır. Sonuçta bu dönemde tüm esnafın nakit para sıkıntısı içinde olduğu ve kredi alma verme işine giriştikleri anlaşıl-

maktadır.⁹ Bu araştırmada hammadde, nakit ve kredi ihtiyacının her dönem ticari piyasada önemli olduğu görülmektedir.

Bu kez de bir yabancı, Galata'da Venedik elçiliği tercümanı olan Venedikli Corci Tomazo'nun 1672'de İstanbul'da ölümü Metin Ziya Köse'nin tereke kaydında borç-alacak ilişkisini incelemesine vesile olmuştur. İtalya'da köklü bir aileye mensup olan Corci, yaşamış olduğu İstanbul'da para vakıflarından ve münferit şahıslardan aldığı paralarla bir borç batağı içerisinde hayatı sonlanmıştır. Ölüm sonrası borç-alacak hukukunu görmek açısından çalışma, önemli bir noktaya değinmiştir.¹⁰ XVIII. yüzyılda Osmanlı taşrasında statü ve servet arasındaki ilişkiyi Özlem Başarır iltizam uygulamasında yönetici sınıfın kendi lehine zenginleşmesini göstermesi açısından değerlendirmiştir.¹¹ Devlette mali ve idari görevlerde bulunmuş iltizam sahibi iki kişinin terekelerini inceleyerek servet, gündelik hayat, tüketim alışkanlıkları ve yatırım araçlarını tespit etmiştir. Sonuçta bu kişilerin servetlerini tüketim amaçlı değil daha çok yatırım ve tasarruf amaçlı kullandıkları anlaşılmıştır.¹² Osmanlı toplumunda iktisadi hayatı yansıtan birçok tereke çalışması makale, yüksek lisans ve doktora tezi olarak literatürde mevcuttur.¹³

Sosyal Açıdan İncelenen Kayıtlar: Kişilerin terekelerinden yola çıkarak Osmanlı toplum yapısını anlamaya ve çözmeye çalışan araştırmalardır. Örnek verecek olursak; Osmanlı sosyal hayatında kadının rolünü anlatmak açısından Gökhan Civelek'in çalışması, Manastır şehrinin elit kadınları arasında bulunan Ayşe Hatun'un terekesini gösterebiliriz. Bu belgenin incelenmesiyle dönemin kadınlarının kullandığı eşya, sahip oldukları mülk, yaşam standardı ve gündelik yaşamla ilgili veriler toplamıştır. Balkan toplumunda köklü ve seçkin bir aileye mensup kadın tipini ve yaşam tarzı bu çalışmada yansıtılmıştır.¹⁴ Osmanlı devletinde sosyal hayatın bir parçası olan

⁶ Fatih Bozkurt, a.g.m., 205.

⁷ Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Bellekten*, 54/211 (1990): 945-961.

⁸ Şevket Pamuk, "Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?", *Seçme Eserler I: Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (İstanbul, İş bankası Kültür Yayınları, 2007), 147-154.

⁹ Miyase Koyuncu Kaya, "18. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa'da Esnafın Mali Durumuna Örnekler", *EKEV Akademik Dergisi*, 40 (2009): 261-277.

¹⁰ Metin Ziya Köse, "Osmanlı Galatası'nda Tercüman Olmak: Bir Venedik Tercümanının Terekesi ve Borçları (1672)" *Turkish Studies*, 6/3 (2011):1065-1074

¹¹ İltizam:17. Yüzyıldan itibaren devlete gelir getiren kaynaklar, yavaş yavaş belirli bir bedel karşılığında şahıslara verilmeye başlandı Bu usulün adı iltizamdi. İltizamı üzerine alan kimseler yani mültezimler geliri devlete peşin olarak öderler sonra bunu halktan tahsil ederlerdi.

¹² Özlem Başarır, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Statü-Servet İlişki Üzerine Bir Değerlendirme", *History Studies*, 3/3 (2011): 49-67.

¹³ Ömer Demirel, "Sermaye Borç Alacak İlişkileri Açısından Tokat Esnafı ve Tüccarı", *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (25-26 Eylül 2014) Bildiriler*, 1 (2015):377- 391; Bilgin Aydın ve Rıfat Ünal, " XVI. Yüzyılda Üsküdar'da Ev Satışları" *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V (1-5 Kasım 2007) Bildiriler*, ed: Coşkun Yılmaz, Üsküdar Belediyesi, 1(2008): 217-226; Arif Bilgin ve Fatih Bozkurt, "Bir Mali Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmâl Mukataaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (2010): 1-31;Alpay, Bizbirlik, "Osmanlı Devleti'nde Ticaret ve Üretim Dair Değerlendirilebilir Bir Kaynak: Tereke Defterleri Üzerine Bir Deneme", *Türkler*, 10/(2002): 731-735; İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678) Sofya Örneği", *OTAM*, 31

(2012):41-60; Şule Sema Alkoç, "Osmanlı Dönemi Ev Eşyalarının Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve İktisadi Açından Değerlendirilmesi: Tokat Örneği (1811-1850)" (Yüksek lisans tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2015); Nuri Köstüklü, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarih Araştırmalarında Tereke Defterlerinin Yeri ve Önemi (Muğla Örneğinde)", *Gazi Eğitim Dergisi*, 29/7 (2009):872-896; Nurhan Mıstanoğlu, "1855-1857 Yılları Arasında Isparta'da Fiyatlar ve Mal Varlığı Durumu (187 Numaralı Isparta Şer'iyye Siciline Göre)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (2008): 23-46; Christoph K. Neumann, "Birey Olmanın Alamiyeti Olarak Tüketim Kalıpları: 18. Yüzyıl Osmanlı Meta Evreninden Örnek Vakalar", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 8 (2009): 7-47; Gülser Oğuz, "Bir Osmanlı Kentinde Taşınır Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013); Zeynel Özlü, "XVIII ve XIX. Yüzyılda Göynük'te Fiyatlar", *Bilgi*, 39 (2006): 127-162; Cengiz Toraman, "Bir Kamu Politikası Uygulama Aracı Olarak Tereke Muhasebesi ve Osmanlı Uygulaması", *Mali Çözüm*, 15/71 (2005): 116-126; Nuri Yavuz, "Borç-Alacak İlişkileri Çerçevesinde Besnizade Seyyid Mehmed Efendi'nin Terekesi", *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu (1999)*, haz., Yusuf Küçükdağ, (2000): 67-75; Fehmi Yılmaz, "Terekelere Göre Kırım Kayıtlarının Servetleri", *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu (5-8 Nisan 2010) Bildirileri*, haz., Mehmet Aparağ vd.,(2011): 351-376; Serap Yılmaz, "İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi ve Ticari Etkinliği Üzerine Düşünceler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 7/1 (1992):191-215.

¹⁴ Gökhan Civelek, "XVII. Yüzyıl Ortalarında Elit Bir Kadının Terekesi: Manastır'lı Aişe Hatun", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 54 (Haziran 2015): 241-260.

Crimean History - Virtual Museum / Виртуальный музей "История Крыма"

kölelik kavramı üzerinde ise Ümit Güler XVII ve XVIII. yüzyıllarda Kıbrıs'ta köleliğin yerini anlatan bir çalışma yapmıştır. Tereke kayıtlarında mal varlığı içinde kaydedilen kölelerin toplum içindeki nitelik ve niceliklerine dair bilgiler elde edilmiştir. Sonuç olarak ise Kıbrıs Osmanlı toplumunun daha önce adaya hâkim olan devletler gibi köleci bir yapıda olmadığı ortaya çıkmıştır.¹⁵ Diğer bir taraftan toplumundaki üst refah seviyesini yansıtmaması açısından ise Mustafa Akbel'in Galata zenginleri üzerine yapmış olduğu Osmanlı'da milyoner olmanın anlatıldığı çalışma güzel bir örnektir. Araştırılan tereke kayıtlarıyla Osmanlı imparatorluğu İstanbul'unda, önemli bir ticaret ve diplomatik merkez olan Galata'da servetin oluşmasındaki etkenler hakkında bilgi sahibi olmaktadır. İncelenen sekiz terekeden ikisi gayr-i Müslimlere aittir. Müslümanların zenginlik kaynağı devlet görevleri ve yapmış oldukları ticarettir. Gayr-i müslimler ise toptancılık ve ticaret yaparak zengin olmuşlardır. Tereke kayıtlarında mesleki araç ve gereçler, ticari eşyalar, silahlar, giysiler, kürkler, köle ve cariyeler de bulunmaktadır.¹⁶

Üst düzey devlet memurlarının yaşamına dair merak ettiklerimizi de H. Baha Öztunç'un kaleme aldığı Mahmud Hamdi Paşa'nın terekesinde görebiliriz. Paşa, 1836 yılında Rumeli valiliği yapmakta iken vefat etmiştir. Paşa'ya ait eşyalara bakıldığında giysiler, alet ve gereçler, çeşitli ve değerli süslemeli

at koşumları görülmektedir. Ayrıca II. Mahmud ile özdeşleşen fesin, Paşa'nın kullandığı eşyalar arasında sayıca hayli fazla olması dikkate şayandır. Bundan, Padişah'ın başlatmış olduğu yenileşme hareketinin devletin üst düzey memurları tarafından kabul gördüğü ve uygulandığı anlaşılmaktadır. Böylece belge, gerçeklere tanıklık ederek Paşa'nın sosyal statüsünü buna bağlı olarak sürdürdüğü yaşam tarzını yansıtmaktadır.¹⁷ Tanju Demir'in Denizli Şer'iyye sicillerinden araştırmış olduğu bir tereke sosyal yaşamda ticaretin durumunu aydınlatmaktadır. 1779 yılında uluslararası ticaret yaparken kaldığı handa ölen Sakızlı Rum kumaş tüccarı Yorgi veled-i Minol'un kaydında Hollanda, İngiltere ve Fransa'dan gelen kumaş ve diğer tekstil ürünleri bulunmaktadır. Onun terekesi bizlere dönemin dokumacı esnafı ile ilgili bilgiler de vermektedir. Ayrıca Denizli gibi dokumacılıkta ün salmış bir şehirde ithal kumaş ürünlerin satılıyor olması sadece Osmanlı'nın büyük kentlerinde değil, görece mütevazı ve aynı işi yapan bir şehirde talep bulması oldukça ilginçtir. Bu belge, taşradaki yaşam kalitesinin yüksekliği hakkında akılda kalıcı bir soru oluşturmaktadır.¹⁸ Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan gayr-i müslim halktan başka, bu topraklardan farklı amaçlar içinde geçen zimmiler vardır.¹⁹ İşte bu kişilerden birisi, Murat Hanılçe'nin araştırmasını yaptığı, gerek İngiltere gerekse Amerika tarafından Hz. Muhammed'in topraklarına gönderilen ilk modern misyoner Henry Martin'dir.

¹⁵ Ümit Güler, "Kıbrıs Tereke Kayıtlarında Köleler (17. ve 18. Yüzyıl)", İstem, 16/31 (2018): 107-123.

¹⁶ Mustafa Akbel, "Osmanlı'da Milyoner Olmak; 18. Yüzyılın Başlarında Galata Zenginleri", Vakantüvis, 3/1 (Bahar 2018): 38-68.

¹⁷ H. Baha Öztunç, "Bir Rumeli Valisinin Emvâl-i Metrûkesi: Mahmud Hamdi Paşa'nın Muhallefatı", Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 12/2 (Kış 2017): 53-76.

¹⁸ Tanju Demir, "Bir Tereke Yetmiş Denizlili", A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 38/24 (2005): 131-144.

¹⁹ Zimmi: Anlaşma ile İslam dünyasında yaşamayı kabul edilmiş, hayatı korunan gayr-i müslim (bkz: Abdullah Yeğin vd, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat,1065).

Ayrıca İncil'i Urduca, Farsça ve Arapçaya çeviren büyük bir İncil çevirmeni olarak da ün salmıştır. İran tarafından gelip İstanbul tarafına giderken 1812'de hastalanmış olduğundan dolayı Tokat menzihanesinde son nefesini vermiştir. Tereke kaydı tutularak bir örneği de İstanbul'daki Fransız büyükelçiliğine gönderilmiştir. Eğer bu belge olmamış olsaydı ondan geriye kalanların içinde iki Kütahya bardak, üç kahve kaşığı ve Saksonya kâse kaldığını kimse bilmeyecekti...²⁰ Osmanlı toplumunda sosyal hayatı yansıtan birçok tereke çalışması makale, yüksek lisans ve doktora tezi olarak literatürde mevcuttur.²¹

Maddi Kültür Açısından İncelenen Kayıtlar: Tereke kayıtları incelemelerinde maddi kültür tanımlanmıştır. Kişilerin gündelik hayatında kullanmış olduğu doğrudan veya dolaylı olarak kişisel veya ortak eşyalardır. Ev, ev eşyası, kitap, aydınlatma- ısınma araç ve gereçleri, tarım –hayvancılık-av araç ve gereçleri, giyim-kuşam ve takı maddi kültür öğeleri olarak tanımlanabilir. Osmanlı toplumunun geriye bıraktığı en önemli kültür elçilerinden biri de kitaplardır. Orlin Sabev'in okuyan taşralı bir toplumla bizi tanıştırmaları Rusçuk tereke kayıtlarında çıkan kitaplarla olmuştur. En fazla kitap sahipleri, ilmiye mensubu olan kadı, müftü, müderris, medrese öğrencileri, imam ve hatipler, efendi ya da molla unvanı taşıyanlardır.²² 18. yüzyıldan bugünkü dünyamıza geldiğimizde de kitaba rağbet edenler hemen hemen aynı meslek guruplarıdır. Osmanlı toplumunda giyim kuşam ve takı bir kişinin kültürünü, sosyal statüsünü ve tarzını gösteren bir unsurdur. Korunma ve örtünme gibi zorunlu ihtiyaç olması dışında giyim kişilerin zenginlikleri, dinleri ve kültürleri ölçüsünde farklılıklar gösterir. Gülser Oğuz 17. yüzyıl Edirneli hanımların giysilerini tereke kayıtlarına dayandırarak bu çerçevede anlatmıştır.²³ Çağlar boyunca değişmeyen tek şey kadınların ken-

dilerini giydikleri ve taktıklarıyla ifade etmesidir. Maddi kültürle ilgili değişik çalışmalardan birisi de muhallefat kayıtlarından 18. yüzyıl ilk yarısında Trabzon'da temizlik ve vücut bakım malzemeleri incelemesidir. Temel Öztürk, makalesinde Trabzon halkının başta dini inançları olmak üzere diğer ihtiyaçları doğrultusunda birçok temizlik eşyası ve maddesi kullandığını belirtmiştir. Hatta ürün çeşitliliğinin fazla olup yöreye has şekilleri olduğunu ifade etmiştir.²⁴ Görüldüğü gibi Osmanlı toplumunun temizlik ürünlerine duyduğu hassasiyet günümüzde de devam etmektedir. Osmanlı toplumunda sosyal hayatı yansıtan birçok tereke çalışması makale, yüksek lisans ve doktora tezi olarak literatürde mevcuttur.

Sonuç: Kültür; somut ürünler, söz ve yazı ile gelecek kuşaklarla bağlantı kurmaktadır. Tereke kayıtları veya muhallefat defterleri adı ile tutulan mahkemelik miras kayıtları bir toplumun kültür aktarımı için eşi bulunmaz belgelerdir. Devletin resmi kurumu olan kadılık tarafından tutulduğu için güvenilirlik oranı yüksektir. Ayrıca sahip olunan mal kavramına olan detaylı bakış bugünkü tarihçiler için eşi bulunmaz bir hazine gibidir. Bir tereke kaydı bir kişinin hayat hikâyesini anlatırken, bir defterdeki kayıtlar toplumun bir dönemini, yansıtmaktadır. Tereke kayıtlarının çalışma yelpazesi geniş, örneklemelerde görüldüğü gibi iktisadi, sosyal ve maddi kültürümüz açısından da günümüzle bağlantısı kuvvetlidir. Tereke belgeleri ile yapılan her çalışma geçmişteki kültürümüzün daha kolay anlaşılmasını ve aktarılmasını sağlayacaktır.

²⁰ Murat Hanılçe, "Tokat'ta Medfün Meşhur Bir Misyoner: Henry Martyn", Tokat Sempozyumu (01-03 Kasım 2012) Bildiriler, 1 (2012):151-183.

²¹ Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika'nın Yeni Yayınlanan Terekesi ve Ölüm Tarihi Üzerine", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 15 (2004): 349-362; Jülide Akyüz, "Ermeni Kadınlarına Ait Terekeler", *Erciyes Üniversitesi Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu I: Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği (2006 Kayseri)*, 2 (2007): 455-465; İsmail Arslan, "19. Yüzyıl Sonlarında Edremit'te Beş Köylü Beş Tereke", *Tarih Okulu Dergisi*, 17 (2014): 443-466; Tülay Artan, "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası", 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam, ed: Tülay Artan, *Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, (1998): 49-64; Yavuz, Cezar, "Bir Âyanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmailoğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)", *Belleten*, 41/161 (1977): 41-78; Musa Çadırı, "Hüseyin Paşa Terekesi", *Belgeler*, 11/15 (1986): 145-164; Faruk Doğan, "On dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Taşrasında Bir Kadının Hukuk Mücadelesi: Midilli Nazırı Kulaksızade Mustafa Ağa'nın Miras Davası", *History Studies*, 3/2 (2011): 163-190; Ömer Düzbakar, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1968 Yılları Arasında Bursa Örneği", *OTAM*, 23 (2008): 85-100; Meryem Kaçan Erdoğan, "Mülteci Bir Macar Prensi ve Terekesi Rakozi Jozsef", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23 (2011): 81-102; Volkan Ertürk, "Orta Dereceli Bir Osmanlı Memurunun Mal Varlığı: Edirne Bostancıbaşı Hacı Veliyüddin b. Habib'in Terekesi", *HUMANİTAS*, 1/2 (2013): 87-103; Necdet Ertuğ, "18. Asır İstanbul Şer'iyye Sicillerinde, Miras ve Satış Hüccetlerindeki Sosyal Nitelikli Verilerin Değerlendirilmesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 11(2004): 1-30; Fatma Müge Göcek ve Marc David Baer, "18. Yüzyıl Galata Kadı Sicillerinde Osmanlı Kadınlarının Toplumsal Sınırları", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed., Madeline C. Zilfi, çev., Necmiye Alpay,

(İstanbul, Yurt Yayınları, 2000): 705-716; Cemal Kafadar, Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken (Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun), (İstanbul, Metis Yayınları, 2009); Erdoğan Keleş, "Hayriye Tüccarı Elhac Mehmed Ağa'nın Terekesi", *Belgeler*, 22/36 (2011): 65-104; Metin Ziya Köse, "Osmanlı Galatası'nda Tercüman Olmak: Bir Venedik Tercümanının Terekesi ve Borçları (1672)", *Turkish Studies*, 6/3 (2011):1065-1074; Yunus Özger, "Bayburtlu Şair Zihni'nin Ölümü ve Tereke Defteri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11/26 (2004): 211-225; Orlin Sabev, "Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi (21-23 Kasım 2012 İstanbul)*, haz., Mehmet Yıldırım ve Songül Kadioğlu, 1 (2013): 259-272; Cahit Telci, "Canik Muhassılı Vezir Elhac Ali Paşa'nın 1779 Tarihli Muhallefat Defterleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 4 (2000): 159-182; Kenan Yıldız, "Sanatkar Bir Devlet Adamından Geriye Kalanlar: Esad Muhlis Paşa'nın Terekesi", *Yavuz Argıt Armağanı*, haz., Mustafa Birol Ülker, (2010): 209-264; Asiye Yılmaz, "16. Yüzyılda Zengin Bir Üsküdarlı Dellak Hızır Ağa'nın Terekesi", *Toplumsal Tarih*, 88 (2001): 49-54; Edip Uzundal, "Osmanlı İlimiyye Teşkilâtından Bir Portre: Şeyhülislam Halil Efendi ve Terekesi", *History Studies*, 10/8 (2018): 177-196;

²² Orlin Sabev, "Okuyan Taşralı Bir Toplum: Rusçuk Müslümanlarının Kitap Sevgisi (1695-1786)", *Balkanlarda İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri Bükreş (1-5 Kasım 2006)*, (2011): 575-607.

²³ Gülser Oğuz, "61 Numaralı Edirne Şer'iyye Siciline Göre 17. Yüzyılda Edirneli Kadınların Giyim-Kuşam Kültürü", *Milli Folklor*, 92 (2011):106-116.

²⁴ Temel Öztürk, "Kadı Sicillerindeki Bazı Muhallefatlara Göre Trabzon'da Temizlik ve Vücut Bakım Malzemeleri (1770-1750)", *Osmanlı Araştırmaları*, 32 (2008): 249-282.

ŞER'İYYE SİCİLLERİNDE ŞARTLI TALÂK: DÖNMESİ BEKLENMEYENLER

Bahar KOCABAŞ*

Gaziosmanpaşa Üniversitesi

III. Mustafa döneminde yayımlanan bir fermanla şöyle denilmektedir: “Defter sandıkları üzerlerine memûrlarıyla birlikte herhanginizin sorumlu olduğu yere dâhil olur ise emin mahallere koyup gecelerde beklettiresiniz ve yolda dahi yeterli miktarda işe yarar kılavuz ve muhâfızlar tayin edip emin ve sâlim eyleseniz ve siz ki o beldelerin kâdı, a'yân ve eşrâfı-sınız. Zikrolunan defterler Devlet-i Âliyyenin hazinesi mesâbesinde olmakla muhâfazasına dikkat ve ihtimâm cüm-lenize vacib ve lazım olduğu ve iyâzen bi'llâhi Te'âlâ bir say-fasına ya da bir harfine zarar irişirse cevâbına güç yetireme-yeceğini gereği gibi mülâhaza ederek bu defterlerin kasaba dâhilinde emin ve mahfûz sağlam bir yerde bulunup sâlimen korunduğuna kanaat getirmeniz.”¹⁷ Bu ferman Osmanlı devletin-in sahip olduğu hassasiyeti, bu hassasiyetle devletin hafı-zası sayılacak belgeleri koruduğunu ve belgelere hazine mua-melesi yaptığını, bir harfinin dahi zarar görmesinden endişe duyulduğunu göstermesi açısından önemlidir. Devlet yöneti-minin kayıt altına alma ve kayıtları koruma üzerine geliştirdiği bu hassasiyet sayesinde bugün milyonlarca belge günümüze ulaşmış ve birbirinden farklı alanlarda kullanabildiğimiz veri kaynaklarımızı oluşturmuştur. Bu çalışmanın kaynağını da Kadı defterleri manasına gelen dava kayıtlarından oluşan şer'iyeye sicilleridir. Bu defterler merkezde ve taşrada her tabakadan insan arasındaki hukuki ilişkileri içerir.² Şer'iyeye sicilleri mahkeme sırasında tutulan defterler olduğu için içerisinde; nişan, evlilik, boşanma, hırsızlık, gasp, taciz, tecavüz, içki içilmesi, eve namahrem alınması gibi olaylar üzerine bildirilen şikâyetler, miras ve vasi tayini ile alakalı işlemleri içeren kayıtlar ve merkezden gönderilen ferman, buyruldu, tezkere, berat, emir gibi kayıtlar bulunmaktadır. Sondaj usulü denilen usulle meydana getirdiğimiz bu çalışmada ise boşanma kayıtları farklı dönemler ve farklı bölgelere ait

şer'iyeye sicillerinden dava kayıtları seçilerek hazırlanmıştır. Tez olarak çalışılmış şer'iyelerden 36'sı taranarak muallak talâk örnekleri aranmış bunlardan sadece 6 farklı bölgeye ve farklı zaman dilimine ait mahkeme kayıtlarında muallak talâk sınıfına uygun şartlı talâk örneği bulunmuştur. İncelenen şer'iyeye sicilleri arasında şartlı talâk olayına rastlanan defterler aşağıdaki tabloda verilmiştir. (bkz. Tablo 1)

Tablo 1: Şarh Talâk Kaydı Bulunan Şer'iyeye Sicilleri

Şartlı Talâk Kaydı Bulunanlar	
Numara ve İsim	Tarih Aralığı
1572 No'lu Rodosçuk Ş. Ş. ³	1623
5 No'lu Hasköy Ş. Ş. ⁴	1640
16 No'lu Konya Ş. Ş. ⁵	1672-1673
47 No'lu Antep Ş. Ş. ⁶	1696-1697
1229 No'lu Edremit Ş. Ş. ⁷	1711-1712
1763 No'lu Samsun Ş. Ş. ⁸	1857-1860

Defterlerden elde edilen verilerin değerlendirmesinin anlaşılması için öncelikle İslam hukukuna göre ailenin oluşumu ve nikâhın feshi yoluyla ailenin dağılması meselesini anlamamız yerinde olacaktır. Ailenin temelini oluşturan evlilik, tüm ilahi dinlerde tarafların kendilerine özgü bir paylaşım alanı meydana getirmelerine sebep olmuş ve insan soyunun devamını sağlayan katkıyı mümkün kılacak tek meşru ilişki olarak kabul edilmiştir.⁹ İslam dini de evliliğe ve ailenin kurulması işine önem vermiş, nesilleri ve toplumu korumak amacı ile evlilik¹⁰, “birleştirme, bir araya getirme” gibi anlamları olan fikhî ilkeler çerçevesinde kadın ve erkek arasında yapılan bir akid olan nikâhla gerçekleştirilmiştir.¹¹ İslam Peygamberi ta-

* Gaziosmanpaşa Üniversitesi, SBE, Doktora öğrencisi, e-mail: b. kocabas07@outlook.com.

¹ Haz. Yusuf İhsan Genç, Mustafa Küçük vd, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 3. bs. (İstanbul: Başbakanlık Basımevi, 2010), s. XXVII.

² Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Yunus Uğur (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003) “Şer'iyeye Sicilleri maddesi”.

³ Şeyda İbicioğlu, “1572 No'lu Tekirdağ (Rodosçuk) Şer'iyeye Sicili Transkripsiyonu ve Tahlili” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016), s.99-100.

⁴ Hasköy 5 Numaralı Kadı Sicilleri, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, C.23, s.268.

⁵ Bahar Kocabaş, “1672-1673 Yılları Arasında Konya'da Sosyal Hayat (16 Numaralı Konya Şer'iyeye Siciline Göre)” (Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2017), s.36.

⁶ Bahar Candan, “47 Numaralı Gaziantep Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (126-267. Sayfalar sarası)” (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2018), s.227.

⁷ Tuğba Ayas, “1229 Numaralı Edremit Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi” (Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2015), S.69.

⁸ Osman Keskiner, “1763 No'lu Samsun Şer'iyeye Sicil Defteri (H.1274-1277)” (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1990) s.272-1162.

⁹ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Fahrettin Atar (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003) “Nikâh maddesi”

¹⁰ Esat Yılmaz, “İslam Hukukunda Nikâh Akdi ve Şartın Nikâh Akdine Etkisi” (Yüksek Lisans tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2018), 9.

¹¹ Fahrettin Atar, a. g. m., s. 112.

rafından helalin en sevimsizi boşanma olarak bildirilse de boşanmak yani nikâh akdinin feshi de nikâh kadar İslami kaideler çerçevesinde meşrudur.¹² Evlilik bağı koparmak isteyen taraflar evliliği devam ettirmeye zorlanamaz ve evlilik birliği belirli yöntemlerle sonlandırılır.¹³ Evliliğin bitirilmesi üç şekilde mümkün olur: Muhâlea, tefrik ve talâk.¹⁴ Muhâlea kelimesi, “elbiseyi çıkarmak, soyunmak, ayırmak” anlamına gelirken belirli bir bedel karşılığında erkeğin eşinden ayrılmasını kabul ederek nikâhı feshetme durumudur.¹⁵ İslam hukuku Bakara suresinin 229. ayeti gereğince eşiyile anlaşamayan ve aralarında geçimsizlik olan kadına boşanma hakkı vermiştir. Kadın böylelikle mehir, iddet nafakası, maünet-i sükna denilen iskân bedeli gibi pek çok masraftan vazgeçtiğini ifade ederek eşiyile boşanma konusunda anlaşmaya gider.¹⁶ “İki şeyi birbirinden ayırmak” anlamına gelen tefrik ise fıkıh terminolojisinde kadının mahkemeye başvurarak boşanma isteğini beyan etmesine karşılık gelmektedir.¹⁷ Hanefiler ve kısmen Şafîiler boşanmanın kocaya ait bir hak olduğu ilkesine dayanarak mahkeme kararı ile kadının boşanma talebini belli sebepler sonucunda kabul etmişlerdir.¹⁸ İslam hukukunca kabul edilebilir boşanma nedenleri; özürlü ya da hastalık, nafaka alamaması, şiddet ve geçimsizlik, gaiplik ya da ila ve li’an gibi nedenlerdir.¹⁹ Fakat bu sebepler tüm Sünni mezheplerce tartışmazsız kabul edilmiştir diyemeyiz. Hanefi mezhebi yalnızca evliliğin devamına mani olan cinsi bir rahatsızlık ya da kusuru boşanma sebebi olarak kabul etmiştir.²⁰

Talâk sözlükte “serbest kalmak, bağımlıyı çözmek” anlamında olup fıkıh terminolojisine göre karşılık gelen mana boşama ve boşanmadır.²¹ İslam hukuku boşanma hakkını evlilik hayatını emniyet altına alacak bazı önlemlerle beraber erkeğe vermiştir. Erkek tek taraflı iradesi ile boşandığını herhangi bir mahkemeye başvurmaksızın bildirmesi yeterli görülmüştür.²² İslam hukuku erkeğin boşanma yetkisini bilinçli kullanması²³ için erkeğe boşanmanın ardından gündeme gelecek, mehir, iddet nafakası gibi bir takım sorumluluklar yükleye-

rek; boşanmanın sayı ve zaman olarak sınırlanması gibi tedbirlerle evlilikleri koruma altına almıştır.²⁴ Erkeğe verilen boşanma hakkı anlamına gelen talâk da ikiye ayrılmıştır: Talâk-ı ric`i ve talâk-ı bain. Talâk-ı ric`i zifaf`ın olması ve boşanmak için kullanılan kelimelerin boşanma isteğini ifadeye yetersiz olması şartlarının mevcudiyeti halinde taraflara geri dönme hakkı verir ve böylece erkek hanımına kadının iddet dönemi bitmeden dönebilmektedir.²⁵ Talâk-ı bain ise kesin bir ayrılma işaret eden talâk türüdür. Erkeğe üç boşanma hakkı verilmiştir ve erkek dilerse bu haklarının üçünü aynı anda kullanabilir ve bu şekilde talâk-ı bain gerçekleşmiş olur.²⁶ Bain talâkla ayrılan çiftlerin tekrar evlenebilmeleri için kadının iddet dönemini doldurduktan sonra başka biri ile sahih bir evlilik yapması ve ondan boşanıp iddet süresini doldurup eski eşi ile evlenmesi gerekmektedir.²⁷ Bunlar sünnete uygun talâk türleri olup Sünni talâk sınıfındadır. Bir de sünnete ve Kur`ân-ı Kerim`e uymayıp dört mezhebin fakihlerinin çoğu tarafından hukuken geçerli olduğu bildirilen bid`i talâk, duruma ve zamana göre ayrılmak üzere iki kısım olarak sınıflandırılmıştır. Bunlardan biri zamanla alakalı bir şartın sunulduğu muzâf talâk, diğeri şartın duruma alakalı olduğu ve çalışma konumuzu oluşturan Muallak talâktır.²⁸ Muallak talâka göre erkek boşanmayı bir durumun gerçekleşmesine bağlamalıdır. Erkekler zevcelerine karşı “Menziline dâhil olursam, eğer seni darb edersem, on güne dek sefere gitmezsem...” gibi cümlelerle talâk`ın gerçekleşmesi için bir durumu şart olarak sunmuşlardır.²⁹ Kadı sicillerinde de talik-i talâk denilen bu şartlı talâk davalarıyla ilgili çok çeşitli örnekler bulunmaktadır.

Araştırmanın içeriği, evli olan erkeğin herhangi bir sebepten şehir değiştirmesi durumunda arkasında bıraktığı zevcesinin hareketlerinin mahkeme kayıtlarına yansımaları takip edilerek oluşturulmuştur. Kadının giden erkeğin ardından sergilemiş olduğu hareketleri yönlendiren ise erkeğin ayrılmadan ya da ayrıldıktan sonra haber gönderip şart koşup bain talâkla eşinden boşandığını ifade etmesidir. Erkeğin mahkeme huzu-

¹² Rifat Uslu, “Talâk Suresinin İslam Aile Hukuku Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/59 (2018 Ekim), s.1438. (erişim 22.04.2019); Yasin Gökğöz, “İslam Hukukunda Zaman Açısından Sünnete Aykırı Boşanma (Bid`i Talâk)”, *Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 5/9 (2017 Bahar), s.73. (erişim 22.04.2019).

¹³ Ali Kaya, “17. Yüzyıl Bursa Şer`iye Sicillerinin İslam Aile Hukuku Açısından Tahlili”, *UÜİF D.*, 17/1 (2008), s. 95. (erişim 24.04.2019)

¹⁴ A. g. m., s.96-99.

¹⁵ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Fahrettin Atar, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), “Muhâlea maddesi”.

¹⁶ Hatice Yüzgeçler, “2 Numaralı Yozgat Şer`iyye Siciline Göre Yozgat`ta Aile” (Bozok Sempozyumu, Bozok Üniversitesi, Yozgat, 5-7.05.2016); Ali Yüksek, “İslam Aile Hukukunda Boşama Yetkisi ve Kadının Boşanması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/32, s.347, (erişim 24.04.2019).

¹⁷ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Halil İbrahim Acar, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), “Tefrik maddesi”.

¹⁸ A. g. m., s.277.

¹⁹ İsmail Kıvrım, “17. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntâb Örneği: Talâk, Muhâla`a ve Tefrik)”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/1 (2011), s.388 (erişim 24.04.2019).

²⁰ A. g. m., s.388.

²¹ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Halil İbrahim Acar, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010) “Talâk maddesi”

²² Saadet Maydaer, “Klasik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer`iyye Sicillerine Göre)”, *UÜİF D.*,16/1 (2007),s.300. (erişim 24.04.2019); İbrahim Yılmaz “Yetki ve Sistem Açısından İslam Hukukunda Boşanma” (Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006), s.17.

²³ Saadet Maydaer, a. g. e., 300-301.

²⁴ İbrahim Yılmaz, a. g. e., s.18.

²⁵ Mehmet Hüsrevoğlu, *İslam`da Evlilik ve Boşanma* (Kayseri: Arznet Yayıncılık, 2010), s.127-149.

²⁶ A. g. e., s.135-138; Saadet Maydaer, a. g. m., s.302-306.

²⁷ Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, Saffet Köse (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2010), “Hülle maddesi”.

²⁸ Kaşif Hamdi Okur, “İslam Hukuku`nda Boşanma Yemini (Talâka Yemin) Meselesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/15 (2009 Ocak), 9-10 (erişim 24.04.2019).

²⁹ A. g. e., s.9.; Esra Yakut, “İslam-Osmanlı Hukuku`nda Erkek tarafından Koşulan Şart veya Belirlenen Süre ile Evlilik Akdinin Sona Erdirilmesi”, *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2/4 (2016), s.65. (erişim 24.04.2019)

runda bir beyanatı olmadan kadının eşinin gaipliğini öne sürüp boşanmak istediğini bildirmesi Hanefi mezhebi tarafından kabul görmemiştir. Böyle bir talep karşısında olması gereken, kadının evlenme isteğinin mağduriyetten kaynaklanmış olmasından yola çıkarak kadının, varsa çocuğunun ihtiyacını karşılamak için ona nafaka bağlamaktır.³⁰ Örneğin, 23 Zilhicce 1108 13 /Temmuz 1697 tarihinde Antep'te Ehl-i Cefa mahallesinde yaşayan Raziye bint-i El- Hac Mehmed isimli hatun Mahkemeye çıkıp zevci Ali bin Veli'nin kendisini talâksız bir şekilde terk edip başka bir memlekete gittiğini bildirek İslam hukukunun kendisine farz kıldığı nafakayı talep etmiş, yoksulluk ve fakirlik zamanlarında borç verme kurumunda görevli olan eşinin dönmesi için izin istemiştir. Kadının üzerine Raziye'nin nafakası için günlük üçer akçe verilmesini buyurmuş ve eşi Ali'nin de dönmesine müsaade ettikten sonra eşinin kendisine nafaka göndermediğine dair istenilen yemin edildiğinde dava kapanmıştır.³¹ Görülüyor ki kadının mağduriyetinin giderilmesi için nafakayla birlikte bir iş sebebi ile bulunduğu şehirden ayrılan eşin dönmesine dahi izin verilmiştir. Bu gibi bir olay da 28 Şevval 1274/ 11 Haziran 1858 tarihinde Samsunda yaşanmıştır. Samsun Hançerli mahallesinde yaşayan Fatma bint'il hâc Emin Efendi isimli hatun mahkemeye gelip eşi Mehmed Efendi ibn-i Osman ile ikisinin çocukları olan oğlu Rızayı nafakasız terk edip başka diyara gittikten sonra bir sene bile nafaka göndermediğinden paraya ve kıyafetlere ihtiyaç duyduklarından bahsedip üzerlerine farz olan nafakayı talep etmiştir. Bunun üzerine Fatma Hatun ve Rıza'ya yüzer guruştan toplam iki yüz guruş, farz olduğu üzere. İhtiyaç ortadan kalkana kadar ve çocuk kendi ihtiyaçlarını karşılayacak duruma gelene kadar nafakanın verilmesini buyurmuştur.³²

Hanefi mezhebine göre kadınlar şayet kocaları gittikleri yerden dönmezse ya da ölüm haberleri gelmezse yaşlıları ölene kadar kocalarından ayrılamıyorlardı. Nafakayı çözüm olarak yeterli bulmadığını tahmin ettiğimiz kadınlar bu sebeple eşlerinin kendisine talâk sözü verdiğini mahkeme huzurunda bildirip mağduriyetlerinin ortadan kalkması için boşanıyorlardı. Saadet Maydaer'in Bursa Şer'iyye sicillerindeki boşanma vakalarını inceleyip ulaştığı sonuca göre böyle bir durumda Hanefi mezhebinden kadınlar davayı Şii mezhebine göre hükmedilen mahkemelere fermanla yasaklanana kadar havale etmişlerdir. Fakat bu durum da Maydaer'in de ifade ettiği gibi yokluğu bahane edilen kocanın döndüğü zaman kadının başka bir mağduriyet yaşamasına sebep olmaktadır.³³ Bu mağduriyetlerden birine 21 Cemazi'el-âhir 1083/ 14 Ekim 1672 tarihinde mahkemeye yansıyan vaka örnek olarak gösterilebilir. Konya'nın Debbaghane mahallesinde yaşayan Cafer bin Mehmed mahkeme huzuruna çıkıp zevcesi Ayşe bint-

i Şaban'ın kendisiyle nikâhlyken başkasıyla evlendiğini bildirmiştir. Cafer evli oldukları dönemde şehir dışına çıkmış on yıl süreyle dönmediğinde Ayşe, İbrahim isimli başka birisiyle evlenmiştir. Bu durum Ayşe'ye sorulduğunda Ayşe, Cafer'in mektup gönderip talâk ettiğini bildirdiğini bunu da tasdik ettirdiğini ifade etmiştir. Cafer'den talâk etmediğini yemin ederek ispatlanması istendiğinde Cafer, eşini boşamadığına yemin etmiştir.³⁴ Bu örnek eşin gaipliğinin her durumda mağduriyet ortaya çıkardığının göstergesidir.

(Evasıt)11-20 Muharrem 1050/3-13 Mayıs 1640 Tarihinde mahkemeye taşınan olaylardan birinde ise Hasköy'ün Ahmet Çelebi mahallesinde yaşayan Aişe bint-i Ali isimli hatun kadının huzuruna çıkıp iki ay önce (o an huzurda olmayan) eşi Ali'nin Müslümanlardan bazı kimselerin huzurunda "başka şehre gidersem benden bain talâk ile boş ol" dediğini sonra da Donanma-i hümayundan bedel alıp gittiğini söyleyip boş olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine şahitlerin bu doğrultudaki ifadeleri alınmıştır.³⁵ Bu dava örneğinde kadının şahitlerin onayı ile boşanma işlemini gerçekleştirdiği görülmektedir. 19 Şevval 1033/ 4 Ağustos 1624 tarihine kayıt olan bir başka olayda ise Rodosçuk (Tekirdağ) şehrinde, yaşadıkları şehirden ayrılmayı planlayan Ramazan bin Bali ayrılığın ardından herhangi bir şüpheye mahal bırakmayarak zevcesi Sultan bint-i Mehmed Efendi ile birlikte mahkemeye çıkıp zevcini bırakıp başka bir şehre gideceğini doksan güne kadar gelmezse Sultan'ın kendisinden talâk-ı bain ile ayrılmasını istediğini bildirmiştir.³⁶

Talâkla şehirden, eşten, haneden ayrılışların vekâletle yapılmış olduğu da görülmektedir buna göre 12 Rebi'ül-ahir 1083/7 Ağustos 1672 tarihinde kaydolunan bir davada Konya'nın Pürçüklü mahallesinde yaşayan Halil bin İbrahim, mahalleden bazı kişilerin şahitliğinde Ahmed bin Mahmud'u vekil tayin etmiştir. Başka bir şehre gitmek istediğini, üç sene tamam olur da dönemezse vekili olarak hanımını talâk-ı bain ile talâk etmeye vekilinin vazifeli olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Ahmed'in vekâleti ile Rabia bint-i Ahmed'le Halil İbrahim boşanmışlardır.³⁷ Benzeri bir olay da 17 Rebi'ül-ahir 1083/ 12 Ağustos 1672 tarihinde Konya'nın Pir Esad mahallesinde gerçekleşmiştir. Süleyman bin İbrahim, Es-Seyyid Oruç Çelebi ibn-i Es-Seyyid Hüseyin vekâletiyle Oruç Çelebi'ye "üç yüz gün sonra gelmezsem eşimi talâk-ı bain ile talâk et" diyecek olmuş ve bunun üzerine üç yüz gün dolunca talâk, vekil aracılığı ile gerçekleşmiştir.³⁸ Eşlerin ayrılıklarının ardından talâk'ın gerçekleşmesi için belirttiği süreler muhtemeldir ki dönmeyi planladıkları ve muhakkak dönmüş olacaklarını hesap ettikleri günlerdir. Ama yukarıda da görüldüğü gibi çoğu olayda verilen süre zarfında zevcin avdeti mümkün olmamış ve kadınlar herhangi bir mağduriyet söz

³⁰ Saadet Maydaer, a. g. e., s.307-308.

³¹ Bahar Candan, a. g. e., s.227.

³² Osman Keskiner, a. g. e., s.272.

³³ Saadet Maydaer, a. g. e., s.307-308.

³⁴ Bahar Kocabaş, a. g. e., s.36.

³⁵ Hasköy Kadı Sicilleri, a. g. e., s.268.

³⁶ Şeyda İbicioğlu, a. g. e., s.99-100.

³⁷ Bahar Kocabaş, a. g. e., s.36.

³⁸ A. g. e., s.36

konusu olmasa bile vekile ya da mahkeme huzurunda kadıya ifade edilen talâk, kesin ve ayrılcı talâk olduğu için eşlerinden ayrılmaları gerekmiştir. 4 Rebi'ül-âhir 1124 /11 Mayıs 1712 tarihinde mahkemeye yansıyan olaylardan birinde ise sefere gitmek için şehirden ayrılan koca verdiği süre aralığında dönmüş ve şart gerçekleşmediği için talâk düşmüştür. Buna göre Edremit'te yaşayan ve 1 Rebi'ül evvel 1123/ 19 Nisan 1711'de sefere giden ve eşini şartla talâk eden Mehmed bin Abdullah'ın eşi Aişe bint-i İbrahim, Edremit mahallesinde yaşayan Mustafa bin Mehmed ve Bekir bin Mehmed isimli kimseler sefere giden Abdullah'tan haber sormak istemiş bunun üzerine Aişe'nin eşinden haber alınmıştır. es-Seyyid Mehmed gönderdiği haberde hala seferde olduğunu bildirip ayın başından itibaren on dört ay sonuna kadar dönmezse zevcesinin üç talâk ile kendinden boşanmasını talep etmiştir. Nihayetinde on dördüncü aya gelince Es-Seyyid Mehmed savaştan dönmüştür. Bunun üzerine şahitler huzurunda taraflar Mehmed'in zamanında döndüğünü ifade edip aralarındaki nikâhın fesholmasını engellemişlerdir.³⁹ 1 Rebi' 1274/20 Ekim/ 19 Kasım 1857 tarihinde mahkemeye ulaştırılmış olan

bir dava kaydına göre ise Samsun'un Kamlus karyesinde kadın, dönmeyen zevci Ahmed Hasan oğlu Lütfullah ardından başka birisi ile evlenmek durumunda kalmış evliliğin olması için gerekli olan belgelerin talebi sırasında eşinin gaipliğinin sebebi soruşturulmuştur. Sinop muharebesinde şehid olduğunu cepheden arkadaşı Ahulu karyesinden İcioğlu Osman İbn-i Ömer isimli kimse haber vermiş ve kadına Sadi beğ mahallesinden Tataroğlu Mustafa'yla nikâhlanması için izinnâme verilmiştir.⁴⁰

Hâsılı; Osmanlı devleti devraldığı kültür medeniyet mirasına; idare ve yargı sistemine katkıda bulunup geliştirmiştir. Osmanlı siyasi ve sosyal hayatına yön veren İslam hukuku Osmanlı devleti ile birlikte en gelişmiş haline ulaşmıştır. Örfi ve şer'i hukukun birlikte dengeli ve makul ölçülerde bulunduğu Osmanlı hukuk sistemi asırlarca devletin adaletle hükmetmesine vesile olmuştur. Osmanlı hukuk sistemi içinde en önemli kurum hiç şüphesiz diğer İslam devletlerinde de olduğu gibi Kadılık müessesidir. Kadı Osmanlı devletinin son zamanlarına kadar devletin en önemli idare ve yargı adamı olmuştur. Kadıların varlık alanlarından biri olan mahkemelerde tutulan defterler ise Osmanlı yönetimi ile şekillenen İslam hukukunun boyutlarını anlamamız açısından kıymetlidir. Bu defterler için kadı sicilleri, şer'iyye sicilleri gibi birbirinden farklı pek çok isim kullanılmaktadır. Şer'iyye sicillerin hepsinde rastlayabileceğimiz en yaygın konu ise evlilik- boşanma gibi Osmanlı toplumunun en küçük birimi olan aileyi ilgilendiren hukuki konulardır. İslam evlilik kurumuna önem vermiş Allahın emri Peygamberin kavli ile başlanan iki aile arasından çıkıp bir aile olma yolundaki serüven bazen beklenmedik zamanlarda başka bir serüvenin başlamasıyla sonlanmıştır. Gerçekten de özellikle örneklerini aradığımız yukarıda değindiğimiz olaylar göstermektedir ki erkekler çıktıkları yoldan geri dönmeyerek arkalarında bıraktıkları ailelerine zor zamanlar yaşatmışlar, kadınlarını mağduriyetin eşiğinde bırakmışlardır. Pek çoğu artık dönmesini beklemeyi bırakıp başka birileri ile evlenmeye niyetlenmiş bunun içinde Osmanlı yargı sisteminin çok hukuklu yapısından faydalanmışlardır. Kadın islamiyette önemli bir yer tuttuğu için mağdur olması kanunlarla engellenmeye çalışılmıştır. Fakat şer'iyye sicilleri vesilesi ile şahit olduğumuz olaylar göstermektedir ki maddi bir mağduriyetten kadın kurtarılsa bile manen yaşamış olduğu bir mağduriyetin varlığı ihtimal dâhilindedir. Bakara Suresi 214. Ayette buyuruyor ki siz sizden öncekilerin başlarına gelenlerin benzerini yaşamadan Cennet'e girebileceğinizi mi düşünüyorsunuz? Bizden öncekilerin yaşadığı; yaşamak istemeyeceğimiz, çok fazla metanet ve güç gerektiren vaka var ki bu naklettiklerimiz de bunlardan biri... Allahın emri üzerine yola çıkarak bilinir bilinmedik sıkıntılar yaşayan tüm ecdadımızın ruhları şad olsun.

³⁹ Tuğba Ayas s.69.

⁴⁰ Osman Keskiner, a. g. e, s.1162.

II. MEHMED DÖNEMİ EKONOMİ POLİTİKALARININ KANUNNAMELER ARACILIĞIYLA İNCELENMESİ

Zekeriya YILDIZ*

Mustafa Kemal Üniversitesi

Giriş: 1444 yılında genç yaşta padişah ilan edilip, Varna Savaşı ve ardından Buçuktepe Olayı ile 1446 yılında tahttan indirilen II. Mehmed, 1451 yılında babasının ölümüyle birlikte ikinci kez tahta geçmiştir. Yönetim gücünü elinde bulunduran padişahın bu defa merkezi otoriteyi sağlayabilmek adına güçlü bir devlet ekonomisi yaratma amacıyla olduğu görülmektedir. Bu çalışmada dönemin kanunnamelerinden yola çıkılarak ekonomik ve siyasi olaylar ekseninde II. Mehmed'in ekonomi politikaları, merkezi yönetim kurma süreci ve sosyal hayata olan etkileri aydınlatılmaya çalışılacaktır. Ekonomik alanda aldığı önlemlerin sonuçlarıyla birlikte ortaya konulması adına ilk tahta çıktığı yıllarda yaşanan siyasi ve askeri durumun gözden geçirilmesi anlaşılabilirlik açısından önem taşımaktadır.

II. Mehmed'in Ekonomi Politikaları: Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, kendisinden önceki tarım imparatorlukları gibi provizyonist bir ekonomik politika yürütmekteydi. Provizyonist politika gereği devlet tüketicinin yanında yer almakta, temel amacı ise reyanın iâşesini karşılamaktı. Piyasada malın bolluğu fiyatların düşmesine neden olduğu için devlet, üretim ve tüketimde hassas bir kontrol mekanizması oluşturarak dengeleri korumaktaydı. Sürekli yapılan ithalat, oluşabilecek bir kıtlığa karşı önlem olarak görülmekte, devletin fiyatları dengede tutma siyaseti ile birlikte üretim ve tüketimde müdahaleci bir strateji uygulamaktaydı. Uygulanan provizyonist politika gereği devlet için paranın önemi artmakta bu sebepten dolayı da ekonomiye düzenli olarak devlet tarafından müdahale yapılmaktaydı.¹ Devletin, yeni para basımı, tağşiş gibi parayla alakalı aldığı kararlar darphanelerde uygulanırdı. Paranın tağşiş edilme kararı ile birlikte halk bu darphanelere giderek eski külçe veya akçelerini vererek yerine yeni vezinlere göre ayarlanmış parayı alıyor ve yaptığı bu işlemde paranın değeri düşürüldüğü için zarar ediyordu. Ayrıca devlet, tağşiş uygulamasında hizmet bedeli de alarak gelirini arttırıyor.²

Adeta 5/1 yani %20 oranında yeni vergi ekliyordu.³ II. Mehmed döneminde bir gelenek haline gelen tağşiş bu dönemde padişahın cülusuyla birlikte 1451, 1461, 1475 ve 1481 yıllarında uygulanmış olup her tağşişte devlet hazinesine yüz bin altın para kazandırıldığı tahmin edilmektedir.⁴ Fatih Dönemi Osmanlı Kanunnameleri'nden çıkarılan bilgilerden yola çıkılarak dönemin ekonomik politikalarına ilişkin çıkarımlar aşağıda verilmiştir.

Akgündüz Kanunnamesine göre, tarihi kesin olarak tespit edilememekle birlikte Osmanlı'nın ilk altın parası olan sultaniden bahsedilmemesi üzerine tarihçiler tarafından 1478 öncesi olarak düşünülen İstanbul ve Edirne Altın Yasaknamesi'nin "*Eğer frengi flori arı altın olursa, yüz miskal altundan yüz yığirmi dokuz kesdürüb yüz yığirmi beş florisini ısına verüb dört florsini darbhaneye resmin ala. Narh bunun üzerine ola. Amma getürdükleri altın kem olub floriye yaramazsa hallaseye koyub bişüreler, ta kim floriye yarar ola ve altını dabhaneciye vereler.*"⁵ şeklindeki ifadelerinden yola çıkılarak kestirilen yüz yirmi dokuz florinin dört florisi darphaneye vergi veya hizmet bedeli olarak verilmekteydi. Yine Akgündüz'ün tespitine göre 1471 yılına ait olduğu düşünülen kanunun "*Ve İslambol'da ve Burusa'da ve Ayasluğ'da ve Amasya'da ve Konya'da yüz dirhem gümüşü iki yüz seksenbeş akçeye alalar, evvelki adet üzere. Ve Siroz'da iki yüz seksen üç akçeye alalar ve Nevabir'de iki yüz seksenbir akçeye alalar.*"⁶ şeklindeki ifadesiyle eyaletlerdeki para ağırlıklarının değişkenlik gösterdiği görülebilmektedir. Yeni paranın tedavüle sokulmasının hemen ardından eski para ile alışveriş yasaklanmaktaydı. Herhangi bir bölgede eski akçenin kullanıldığı yönünde bir bilgi geldiği takdirde darphane emini, yasakçıları o bölgeye göndererek kalb akçe veya gümüş kullanan kişileri yakalattırıyordu. Bu kişilerin mallarının mü-

* Mustafa Kemal Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: zekeriya.yildiz.092@gmail.com.

¹ Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, 14. Basım, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 41-42; Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai..., 532.

² Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai..., 527.

³ Halil İnalçık, Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I: Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim, 59. Basım, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 121.

⁴ Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai..., 526; İnalçık, Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı..., 121; Ziya Karamursal, Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, 2. Baskı, (Ankara: TTK, 1989), 20.

⁵ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki..., 442.

⁶ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki..., 384.

sadere edilmesiyle birlikte kol kesme ve idam cezaları da verilmektedir.⁷ Akgündüz'e göre 1477 ya da 1478 yılına ait olduğu düşünülen Rumeli Bakır Yasağı'nda yer alan "Rumeli şehirlerinde pul yürüyü-gelen yerlerde eski pul battal etdüre, kimesne eski pul ile mu'amele etmeye, edecek olursa kulum bula, dutup pulun elinden alub bakır narhına pul sarraflarına satturup kendünün hakkından gele, kimesne yasağın arasına girmeye"⁸ şeklindeki ifade ile devletin eski parayla ticaret yapmayı yasakladığı ve denetim yaptığı anlaşılmaktadır. Yine Akgündüz Kanunnamesine göre 1478 yılında Anadolu Eyaleti'nin tamamını kapsayan Gümüş ve Eski Akçe Yasaknamesi'nde yer alan "Varub ohgelmiş kanun ve kaide üzerine yasak ede ki, kimesne eski akçe ile satu bazar ve mu'amele etmeye. Her kim edecek olursa dutub hakkından gele."⁹ şeklindeki ifadeyle cezaların uygulanması için görevlilere sıkı tembihte bulunduğu görülmektedir. Bu ceza kararları Şeyhülislam'ın fetvasıyla gerçekleşmekte olup bu kararların alınmasında padişahın herhangi bir etkisi bulunmamaktaydı. Devletin, bu tür uygulamalarıyla, alınan kararları sıkı bir şekilde denetlediği sonucuna varılabilir. Malların halka kaliteli ve ucuz ulaşımını devlet, İhtisab Kanunnameleri ile sağlamakta ve denetlemekteydi. Esnafın denetlenmesi muhtesib ve muhtesibe bağlı kol oğlanlarınca yapılmaktaydı. Bilinen ilk İhtisab Kanunnamesi II. Beyazid dönemine aittir.¹⁰ Ancak Akgündüz'ün tespitine göre II. Mehmed dönemi için de bir İhtisab Kanunnamesi çıkarıldığı düşünülmektedir.¹¹ II. Mehmed döneminde çıkarıldığı düşünülen İhtisab Kanunnamesinin tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte dört maddeden oluşmaktadır. Kanunnamenin maddelerinin "Mesela deriyi kasbane ile yüzeler, bıçağ ile yüzmeyeler, delük ve yaruk etmeyeler. Eğer deride delük ve yaruk bulunursa, yüzen kimesnenin muhtesib hakkından geliüb cerimesin ala.", "Ve bir kassabın elinde ne kadar dükkân varsa, narh verildikde bir dükkanda et eksük olursa, muhtesib let urub habs ede. Elbetde buldurmayınca olmaya."¹² şeklindeki ifadelerle uygunsuz üretim ve satış yapan esnafa hapis cezası gibi birtakım cezaların verildiği ve devletin esnafı kontrol ettiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde üretici-tüketici ilişkilerinde tüketici yanında yer alarak sabun, mum, ibrişim, susam ve deniz ürünleri gibi sosyal hayatta önem arz eden emtiaların da kontrolünü sağlamaya çalıştığı kanunnamelerde görülebilir. Bu doğrultuda Akgündüz'e göre tarihi kesin olarak belli olmayan ancak II. Mehmed döneminde çıkarıldığı öngörülen İstanbul Dalyan Yasaknamesi'ndeki bir ifadede "Öte yakada ve berü yakada kim gerekse balık avlatmaya. Her kim uğurlayın balık avlarsa, dutub bahğın elinden alub kendünün gereği

gibi hakkından gele, kimesne man'i olmaya.", bir diğerinde ise "Ve balıkçılara dahi yasak ede ki, her biri avladıkları balıkları getirüb amilin eminine göstermeyince satmayalar. Ve illa satacak olurlarsa ki, mezbur kulum bula, gereği gibi haklarından geliüb yasak eyleye."¹³ şeklindeki ifadelerde yasak avlanmanın ve tutulan balıkların görevliler tarafından kontrol ettirilip o şekilde satılabileceği kanunlaştırılmıştır. Yine aydınlatma aracı olarak kullanılan mumun üretiminin yapıldığı yer olan mumhaneler ile alakalı Akgündüz'ün tespitine göre II. Mehmed döneminde derlendiği düşünülen İstanbul Mumhane Kanununda "Mumhanemden gayrı mum dökülmeye ve satılmaya ve büyük olan kalıbları ve kiçi kalıbları ve pare mumları getirüb mumhanemde satarlar, gayrı yerde satmayalar." şeklindeki ifadeyle sosyal hayatta yeri önemli olan mumun sadece mumhanede dökülüp satılacağından bahsederek "Her kim emrime muhalefet edecek olursa, kulum dutub gereği gibi hakkından gele. Ve kadı ve subaşı malım babında mu'avenet eyleyeler. Kimesneye yasağın arasına girüb mani' ve dafi' olmayalar." ifadesiyle de kanuna uymayana verilecek cezadan bahsedilmektedir.¹⁴ Yine Akgündüz'e göre tarihi kesin olarak bilinmeyen Aydın-Eli Susam Yasaknamesi'ndeki "Ve buyurdum ki, varub ol vilayetlerde yürüyüb olub-gelmiş kanun üzre yasak ede ki, bundan gayrı yerlerde susam alub gitmeyeler ve gizleyüb anbara koymayalar ve her kim 'amilden uğurlayın anbar kurub susam satacak olursa, mezkûr kulum bula, elinden alub beğlik ede ve kendünün gereği gibi hakkından gele."¹⁵ şeklindeki ifade de susamın fiyatının artmasına neden olabilecek faaliyetlerin gerçekleştirilmemesi ve bunun cezalandırılacağı göstermektedir. Yine Akgündüz Kanunnamesine göre 1479 yılında kanunlaştırıldığı düşünülen Foça Sabunhanesi Yasaknamesi'nde "Ve büyük kalıbı dahi doğradub satmayalar, bütünle satarlar. Her kim bunun hilafına edecek olursa ki, mezkûr kulum bunu dutub sabunun elinden alub kendünün gereği gibi hakkından gele." ifadesinde sabunun üretim ve tüketiciye ulaşım aşamasındaki süreçlerde çıkarılan kanuna uyulması, aksi takdirde verilecek ceza belirtilmiştir. Yasaknamenin diğer bir ifadesinde "Ve Foça'dan gayrı yerlerde Iraki sabun işlenme istenürse men' edesiz. Bu babda gereği gibi mu'avenet edesiz, ihmâl ve müsahele etmeyesiz." ise bu bölgeden başka yerlerde sabun üretiminin olmayacağı ve kontrolünün sağlanması gerektiği bildirilmiştir.¹⁶

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren fetih politikası izlemiştir. II. Mehmed döneminde de devam eden bu politikayla birlikte fetihlerin genellikle madenlerin bulunduğu bölgelere

⁷ Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai..., 528.

⁸ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki..., 401.

⁹ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki..., 207.

¹⁰ Mübahat S. Küttükoğlu, Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı, (Ankara: TTK, 2018), 347-348.

¹¹ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki..., 378.

¹² Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki..., 379.

¹³ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki..., 454.

¹⁴ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki..., 456.

¹⁵ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki..., 592.

¹⁶ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki..., 594.

doğru gerçekleştirildiği görülebilmektedir. Bu dönemde Osmanlı Devleti, bir diğer denetim mekanizmasını madenler üzerinde uygulamıştır. Bu doğrultuda Serebriniç'te uygulanan ve Akgündüz'e göre tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte bu bölgenin 1454 yılında fethedildiği için 1454 sonrası derlendiği düşünülen Serebriniç Maden Yasaknamesi'ndeki "Ve mezkûr kulum her kimde gümüş sezer ise, araya, bulunduğundan sonra baturmayub alub darphaneme göndere ve dahi teftiş ede. Her kanda kalbazan bulunursa, ol yerün kadısı ve subaşı katına iledüb anlar dahi teftiş edüb göreler. Şer ile kalbazanlığı sabit olursa hüküm edeler, mezkûr kulum boğazından asub rızkını beğlik ede, kimesne mani olmayı."¹⁷ Şeklindeki ifadede kalpazanlık suçunu işleyen kişilere bir ta'zir cezası olan asılarak idam cezası verileceği ve mallarına el konulacağı anlaşılmaktadır. Yine Akgündüz'ün tespitine göre 1455 yılında hazırlanmış olan Zaplanina ve Planina Maden Yasaknamesi'nde "Ve kalbazanı bulduğu gibi kadı katına ilede, ol dahi teftiş ede göre. Şer' ile kalbazanlığı sabit olursa hüküm ede ki, kulum boğazından asub rızkını beğlik ede, hiç ahad mani' olmaya ve medhal kılmaya."¹⁸ bulunan ifade ile de kalpazanlık suçunu işleyen kişinin asılarak idam edilme cezası uygulanacağı ve mallarına el konulacağı görülmektedir. Düzenlendiği tarih kesin olarak bilinmeyen ancak Akgündüz tarafından II. Mehmed dönemine tarihlenen Novoberdo Gümüş Yasaknamesi'nde "Ve her kimde kalb akçe bulunursa, kadı ve subaşı katına ilede. Anlar dahi teftiş edeler, kulum boğazından asub rızkını beğlik ede."¹⁹ bulunan ifadeyle de kalb akçesi bulunan kişilerin asılarak idam edileceği ve malına el konulacağı hükümleştirilmiştir. Zaplanina Yasaknamesinde bulunan "Ve her yere giden yolcuların yüklerin araya. Her kim uğurlayın gümüş alub giderse ki, bula, gümüşü alub benim için beğlik ede ve kendünün gereği gibi hakkından gele. Ve her kimde gümüş sezerse, araya, bulunduğundan sonra ol gümüşü baturmayub darphaneme getüre."²⁰ ifadede ise başka ülkeye gümüş para kaçırmaya çalışan kişilerin yakalanıp cezalandırılmasını ve gümüşün alınıp darphaneye ulaştırılması kanun edilmiştir. Yine Novoberdo Gümüş Yasaknamesi'nde "Ve Dubrovnik'e ve gayrı kafir vilayetine giden yolcuların yüklerini araya. Her kim uğurlayın gümüş alub giderse ki, kulum bula, gümüşü ve eski akçeyi elinden alub beğlik ede." bulunan ifadeyle de başka ülkelere gümüş kaçırmaya çalışan kişilerin cezalandırılıp malına el konulması gerektiği bildirilmiştir. Yine aynı yasaknamede bulunan "Ve bezirganların ve yolcuların ve karbansarayın hücrelerin araya. Her kimde kulum mührünsüz gümüş veya eski akçe bulursa, darphaneme iledüb dirhemine ikişer akçe akçeyi vereler. Ve kimse eski akçeyle satu-bazar ve mu'amele etmeye, yeni akçe ile ede. Her kim eski akçe ile edecek olursa

ki, kulum bula, dutub gereği gibi hakkından gele."²¹ şeklindeki ifade ile yolcuların, bezirganların ve kervansarayların aranıp eski akçe bulunursa bu akçelerin darphaneye iletilip, eski akçe ile alışveriş yapılmaması yapanların ise cezasının verileceği bildirilmiştir.

II. Mehmed döneminde devletin sıkı denetim mekanizmasının bir örneği de gümrükler üzerinde görülmektedir. Gümrük, devletlerin sınırları üzerinde bulunan ticarete konu olan malların kontrollerinin yapıldığı ve vergilerinin alındığı yerdir. Osmanlı Devleti'nde gümrüklerde alınan vergilere gümrük rüsümü denmekteydi. Gümrük resmi, bu dönemde malın kıymeti esas (ad valorem) alınarak belirlenirdi yani malın gümrüğe girdiği andaki kıymeti üzerinden bir bedel belirlenir ve alınırdı. Osmanlı Devleti'nde kara ve sahil gümrükleri bulunmaktaydı. Sahil gümrükleri genellikle iç ve dış ticarete, kara gümrükleri ise genellikle iç ticarete konu olmaktadır. İstanbul, İzmir, Antalya, Kefe, Selanik, Trabzon gümrükleri sahil gümrüklerine, Bursa, Bağdat, Şam, Halep, Diyarbakır, Edirne ve Belgrad ise kara gümrüklerine örnek teşkil etmiştir.²² II. Mehmed döneminde Osmanlı Devleti'ndeki gümrüklerin işletilmesi ve denetlenmesi hakkında önemli tedbirler alındığı kanunnameden de anlaşılabilir. Akgündüz'ün tespitine göre II. Mehmed'in son dönemlerde hazırlandığı düşünülen İstanbul Gıda Maddeleri Gümrük Kanunnamesi'nde geçen "Mahruse-i Konstantiniye'ye kurudan gelen buğdaydan ve arpadan ve darudan ve undan ve alafdan her ne gelirse Edrene-kapusu ve Top-kapusu ve Yeni-kapudan gelüb ve gayrı kapudan gelmeyüb doğru kapana gelüb Edrene adeti üzre mezkur amiller satandan yüz akçede dört akçe gümrük alalar ve undan müslimandan iki akçe ve kafirden üç akçe gümrük alalar." şeklindeki ifadede İstanbul'a gelen mallarının belirlenen üç gümrük kapısından yani Edirnekapı, Topkapı ve Yenikapı'dan giriş yaptırılması bunun dışında İstanbul'a mal getirilmemesi gerektiği ve ürünün satışını yapan kişiden yüz akçede dört akçe vergi alınacağı, un üzerinden ise Müslümandan iki akçe, gayrimüslimden üç akçe vergi alınacağı belirtilmiştir. Yine aynı kanunnameye geçen "Ve denizden gelen[i] dahi kapana iledüb mezkur amillere adet üzre gümrüğün vereler, zinhar hilafını etmeyeler, edecek olurlarsa ki, kulum bula, gereği gibi hakkından gele, fi'l-cümle kurudan ve denizden her ki, buğday ve arpa ve alaf ve daru getirecek olurlarsa, doğru kapana getirüb emrüm mücebince gümrüğün vereler. Özr ü bahane etmeyeler." ifadesinde denizden ve karadan gelen buğday ve arpa ürünlerinin tamamının vergilerin ödendiği kapana getirilmesi getirmeyenlerin ise cezalandırılacağı görülmektedir.²³ 14 Ocak 1476 yılına ait İstanbul ve Galata Gümrük Kanununda geçen "Ve şimdi etmekteilerde ve gayrındaki, satmak

¹⁷ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki..., 482.

¹⁸ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki..., 501.

¹⁹ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki..., 558.

²⁰ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki..., 501.

²¹ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki..., 558.

²² DİA, Mübahat S. Küttükoğlu, (Ankara: TDV, 1996), C.14, "Gümrük (Osmanlılarda Gümrük)" maddesi, 263.

²³ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki..., 448.

için un almışlardır, zikrolunan muccebe buğdaydan ve arpadan ve alefden ve durudan ve undan gümrük alına. Bu veçhile mutasarrıf olub altı ayda bir kışta cevap vere. Filcümle zikrolunan nesnelere bir kimesne gümrük vermek için meta' gizleyecek olursa ki, sonra buluna, ol gizlediği meta' alub beğlik edeler.” şeklindeki ifade gümrük resmi vermemek için getirilen malı saklayanların bulunup cezalandırılması ve saklanan mallara el konulması kanunlaştırılmıştır. Yine aynı kanunda yer alan “*Ve gemi reisleri, amil desturunsuz gemilerden taşra davar ve meta' çıkarmayalar ve taşradan gemilerine davar ve meta' koydurmayalar. Her kim amilden uğurlayın taşradan davar koyub ya içerüden çıkaracak olursa ki, buluna, davarların ve meta'ların alub beğlik edüb reisinin burnuna kıl geçürüb şehri gezdüreler. Ve bezirganlar dahi amilden davarların gizleyüb eksük demeyeler ve illa dedükleri davardan ziyade davar çıkarsa ki, buluna, ziyade bulunan davarların beğlik edüb reislerinin hakkından geleler.”* şeklindeki ifade gemi reislerinin gemiye görevlilerin izni olmadan mal koyup başka bölgede satmaması eğer bulunursa burnuna kıl geçirerek şehirde gezdirilmesi bulunan mallara el konulması kanunlaştırılmıştır.²⁴ Akgündüz'e göre tarihi belirtilmemiş olan Ege Denizi'ndeki Hurşid Adasını kapsayan Deniz Kenarındaki Yalılarla İlgili Tahıl Yasaknamesi'nde geçen “*Kimesneye benim desturunsuz tahıl satturmaya, her kim benim desturunsuz denize tahıl sata, kadıları mar'rifetile döğüp sakalını kesüb tahılını elünden alub kendünün hakkından gele, hiç aferide mani' ve muarız olub yasağum yermiye ve arasına girmeye.”*²⁵ ifade izinsiz tahıl satılmaması, satanların ise kadı tarafından sakalı kesilerek ve tahılına el konularak cezalandırılacağı belirtilmiştir. Akgündüz'ün tespitine göre 1454-1463 veya 1479-1481 arası derlendiği düşünülen Bursa Gümrük Yasaknamesi'nde geçen “*Ve bezirganlar kumaşların tamam arz edeler, gizleyüb eksük demeyeler ve illa gizleyecek olursa ki kulum bula, dutub beğlik ede.”*²⁶ ifade ile bezirganların vergi ödememek amaçlı kumaşları saklamamaları, saklayacak olurlarsa kumaşlarına el konulması gerektiği bildirilmiştir.

Osmanlı toplum sistemi içerisinde yöneten kesim görevleri gereği büyük servet edinirken yönetilen kesim ile arasındaki gelir farkı artmaktaydı. Askeri sınıfa mensup bireyler emekli olduktan sonra büyük servete sahip olmakla birlikte bu birikimleri ile yeni iktisadi faaliyetlerde bulunup devlete karşı yeni bir servet aristokrasisi ya da bir burjuvazi sınıfı oluşturma tehlikesi bulunmaktaydı. Buna karşı Osmanlı Devleti, askeri sınıfa mensup kişilerin öldüklerinde mal varlıklarına müdahale etme yetkisini elinde bulunduruyordu. Ancak bu prensip nadir olarak kullanıldığı için devlet, bu sınıfı teşviklerle vakıf kurma sistemine yönlendirdi. Böylelikle vakıf sisteminin de temellerini attı.²⁷

Sonuç: II. Mehmed'in ilk tahta çıkışının ardından gerçekleşen Buçuktepe Olayı, Osmanlı Devleti'ndeki ilk yeniçeri isyanı olmuştur. Bu olayın ardından Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışında değişimin olduğu görülmektedir. Zira II. Mehmed, ikinci defa tahta çıktığında devlet yönetiminde sıkı denetim uyguladığı bir politika gütmüştür.

Sıkı denetim uygulanan alanların başında devletin varlığını sağlayacak en önemli unsur olan ekonomi gelmektedir. Ekonomik alanda II. Mehmed, Osmanlı Devleti gelirlerinin artmasını önemseyerek bir takım hükümler çıkarmıştır. Bu dönemde para üzerinde uygulanan taşış politikaları neticesinde paranın değeri düşüyor ve yeniden basılan paralar üzerinde %20 oranında vergi alınarak Osmanlı Devleti'ne yeni bir gelir kalemi oluşturularak hazine geliri arttırılıyordu. Hükme uymayıp eski parayla ticaret yapan kişilere ceza verildiği görülmektedir. İhtisab Kanunnameleri ile Osmanlı Devleti esnaflar üzerindeki denetim hakkını kullanmakta bu kanunlarla esnaf sıkı bir şekilde denetlenmekte ve hükme uymayan kişiler yakalanıp, hapis cezası ile cezalandırılmaktadır. Ticarete konu olan mallarda yine sıkı denetim uygulanmaktadır. Susam, tuz, mum gibi ürünlerin ticaretini yapan tüccarlar hükümlere aykırı davranırlarsa çeşitli cezalarla karşılaşmaktadır. Madenler ile alakalı hükümlerde ise kalpazanlık suçunu işleyen ve kalb akçesi bulunan kişilerin mallarına el konulup idam cezasının uygulanacağı, gümüş kaçırmaya çalışan kişilerin ise mallarına el konulması gerektiği belirtilmiştir. Gümrüklerle alakalı çıkarılan hükümlerde ise gümrük kapılarının yerleri belirtilmiş, bu kapıların dışında ticaret yapılmaması gerektiği, izinsiz ticaret gerçekleştiren kişilerin mallarına el konulması, burnuna kıl geçirerek şehirde gezdirilmesi, sakalının kesilmesi gibi cezaların uygulandığı yine gümrük resmi vermemek için mal saklayanların mallarına el konularak cezalandırılacağı hükümlerde belirtilmiştir. Vakıflar üzerinde de devlet gelirlerini arttırmak için düzenlemeler yapılmıştır. Bu doğrultuda gayr-ı sahih vakıf olan vakıflar iptal ettirilerek miri topraklar timara çevrilmiş ve askeri sınıfa dirlik olarak dağıtılmıştır. Bu dönemde çıkarılan hükümler neticesinde Osmanlı Devleti'nin her alanda sıkı denetim mekanizması oluşturduğu ve halk tabanında rahatsızlık duyulduğu Aşıkpaşazade Tarihi örneğinde olduğu gibi döneme ait kroniklerinde de görülmektedir.

²⁴ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuku..., 423.

²⁵ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuku..., 539.

²⁶ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuku..., 605.

²⁷ Mehmet Genç, “Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi ve Vakıflar”, Vakıflar Dergisi, 42, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Aralık 2014), 15.

“MEVLA” SÖZCÜĞÜ ÖRNEKLİĞİNDE “ÇELEBİ” SÖZCÜĞÜNÜN KÖKENİNE FARKLI BİR BAKIŞ

Ayşe ARSLAN*

Uludağ Üniversitesi

Giriş: Tarihin akışı içerisinde kelimeler durağan kalmamış, ilk anlamlarından az veya çok uzaklaşarak yeni anlamlar kazanmıştır. Bu durum bazen anlam daralması, bazen anlam genişlemesi, bazen de ilk anlamından oldukça ayrı bir manayla karşımıza çıkmaktadır. Kültürel değişimler, coğrafya, din ve gelişen teknoloji gibi etkenler kelimelerin zaman içerisinde tahavvül etmesine neden olmuştur.

“Mevla” Sözcüğü: Arap yarımadası, Asya kıtasının güneybatısında, doğusunda Basra körfezi, batısında Kızıldeniz, güneyinde Umman denizi, kuzeyinde Suriye ve Filistin çölleri bulunan yarımadadır. İslamiyet’in yayıldığı dönemde Arap yarımadasında ve Mekke’de kölelik anlayışı hâkimdi. Köleler toplumsal statü olarak en alt tabakada bulunurdu. Kölelere herhangi bir hak verilmezdi. “Mevla” sözcüğü, “İslâm hukukunda kölesini azat eden efendi, azat edilen köle ve velâ sözleşmesinin taraflarından biri anlamlarında kullanılan bir terim” olarak karşımıza çıkmaktadır.¹ Kelime Arapça *vly* kökünden gelen “*mavla*”, “veli, egemen, efendi, yönetici” fiilinden alıntıdır. “Mevla” sözcüğünün ilk anlam olarak “azat edilmiş köle” anlamına geldiği görülmektedir. Dönemin koşullarına ve kültürüne baktığımızda köleliğin yaygın olarak yapıldığı bir coğrafya içerisinde onu karşılayacak kelimelerin olması pek tabidir. Fakat “Mevla” kelimesi, hem “azat edilmiş köle” hem de, “kölesini azat eden efendi” anlamında kullanılmıştır. Kelime aynı anda köle ve köle sahibi manasını taşımaktadır. “Mevla” sözcüğü ilk olarak Âşık Paşa’nın *Garib-name* adlı eserinde kullanılmıştır:

“Aklı hakk’a döndüre iş duydura / Leşkeriyle nefsi akla uydura. Kim-durur ol evliyâdur evliya / Akl u nefsi bunlar iltür Mevla’ya”² şeklinde yer almaktadır. Buradaki kullanım “tanrı, yaratıcı, ilah” anlamındadır. “Mevla” kelimesi görüldüğü gibi köle manasından tahavvül ederek, köle sahibi, kul sahibi, yaratıcı manasına dönüşmüştür. Günümüzde “Mevla” kelimesi, “azat edilen köle” manasından oldukça uzaklaşmıştır. Dini literatürde de “tanrı, ilah, yaratıcı” manalarına gelecek şekilde yerini almıştır.

“Mevla” Sözcüğü: İslamiyet öncesi ve sonraki dönemlerde köleliğin yaygın olmasından bahsetmiştik. Buna bağlı olarak yeni kelimelere ihtiyaç duyulmuştur. “Mevla” sözcüğü tıpkı “Mevla” kelimesi gibi *vly* kökünden gelen “*muvali*”den türemiştir. “Mevla” kelimesi Emevi devleti döneminde uygulanan politikalar sonucu ortaya çıkmıştır. Arap olmayan Müslüman halklar için kullanılan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Köle manası için kullanılan “Mevla” sözcüğü, zaman içerisinde “köle sahibi, kul sahibi, yaratıcı, tanrı” anlamına tahavvül etmiştir. Köle anlamını karşılayacak olan “Mevla” sözcüğü kullanılmaya başlanmıştır. “Mevla” kelimesi de anlam olarak günümüzde artık “ilah, tanrı” anlamıyla kullanılmaktadır.

“Çelebi” Sözcüğünün Menşei Meselesi: “Çelebi” kelimesinin menşei üzerine birçok araştırmacı fikir ortaya atmıştır. Fakat tam bir fikir birliği sağlanamamıştır. W. Barthold, İslam Ansiklopedisi’nde “Çelebi” maddesi için “Çelebi, ihtimal odur ki “Çalap” (Allah) kelimesinden gelmektedir.”³ şeklinde yazmaktadır. Kelimenin anlamını Türk Dil Kurumu (TDK), “Bektaş ve Mevlevi pirlерinin en büyüklerine verilen unvan”, “Hristiyan tüccar” ve “görgülü, terbiyeli, olgun” manalarına gelecek şekilde açıklamıştır.⁴

“Çalap” kelimesi Anadolu Türklerinde “Allah” kelimesi için kullanılırdı. “Yazı dilinde “Çalab” ilk defa olarak, VIII. (XIV.) asırda Anadolu’nun Türk şairlerinde görülüyor: bu kelimenin Çağataycaya da yabancı olmadığı hakkında ortaya atılmış olan iddiayı şimdiye kadar hiçbir misal teyit etmemiştir.”⁵ Ebû’s-Su’ûd (ve ondan sonra Türkolog K. Foy) a göre “Çelebi”, “Türkmen dilinde Allah manasına gelen “Çalab” kelimesine –i ilave edilerek, ilim ve iyilik sıfatlarını haiz olan şahıslara denilirdi, zengin adamlara denilmesi hatadır.”⁶ Anadolu’nun Türk şairleri “Çalap” sözcüğünün “tanrı, yaratıcı, Allah” manasında kullandıkları eserler kaleme almışlardır. Bunlardan örnekler inceleyelim:

“Zira kim ten bir avuç toprag-ı / Bilelikden ol dem ol ırag-ı. Çün Çalap ol topragı kıldı güher / Pes bu ten üstinde çok

* Uludağ Üniversitesi, Lisans 4. Sınıf Öğrencisi, e-mail: ay. e1996@windowslive.com.

¹ Bkz. Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, “Mevla” maddesi.

² Âşık Paşa, *Garib-name*: (1330), haz., Kemal Yavuz, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002), s.73.

³ TDV İslam Ansiklopedisi, W. Barthold, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), “Çelebi” maddesi.

⁴ Ş. Haluk Akahın vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 516.

⁵ Barthold, a. g. m., s. 369.

⁶ Rossi, a. g. m., s. 13.

şükranâ var.”⁷ beyiti günümüz Türkçesi ile tercüme ettiğimizde; zira ki ten bir avuç toprak idi, bilmekten o vakit çok uzak idi, Çalap o toprağı cevher kıldı da, sırf bu yüzden bile çokça şükretmesi gerekir anlamı çıkmaktadır. Burada “Çalap” kelimesi “Allah” manasında kullanılmıştır. Diğer örneğimize bakalım:

“İmdi gelün cânumuzun râhatın / İsteyelüm ol Çalab’un rahmetin. Kankı tâ’atda görelüm gizlüdür / Kankısınun üzresine yazludur.”⁸ Gelin Allah’ın (Çalap) rahmetinden canımızın rahatını isteyelim, hangi ibadette gizlidir görelim hangisinin üzerinde yazılır, anlamıyla kullanılmıştır ve yine “Çalap” kelimesi “yaratıcı” anlamıyla yazılmıştır.

“Çelebi”, “Callab-i” (Celabi): “Çelebi” ile ilgili birçok görüşten yukarıda bahsetmiştik. Marcel Erdal’ın da ortaya attığı görüş üzerinde fikrimizi belirteceğiz. “Çelebi” kelimesinde orijinal formun “Çelap” olduğunu göz önüne alırsak hem “Çalap” hem de “Çelap” olarak açıklamamıza izin verir. “Anadolu dilinde bu kelimeler kullanılmaktadır. Bu kelimelere +i ekleyerek Çelab+i, kolayca Çelebi olmaktadır. Örneğin; Arapça olan Tabaşir, Türkçede, Tebaşir Tebeşir olması gösterilebilir.”⁹ Görüldüğü gibi kültürler birbirlerinin etkisiyle kelimeler alırlar ve bu kelimeleri kendi içlerinde emerek o dile ait bir kelime olarak ortaya koyarlar. Devletler, yeni bir fetih, göç veya yeni bir din etkisiyle yeni kelimelerle karşılaşabilirler. Karşılaşmış oldukları dillerle zamanla alış-verişte bulunabilirler. Bu dünya tarihinde karşılaştığımız olağan bir durumdur. “Çelebi” kelimesi içinde durum bundan farklı değildir. Türkler İslamiyet’le birlikte yeni bir alfabe ve dille karşılaşmışlardır. Yeni bir din etkisi ile kültürel alış-verişler olmuştur. “Çelebi” kelimesi de Arapça “köle veya hayvan ithalatçısı” anlamındaki “Callab” (celleb), c-l-b kökünden türetilmiştir. “Çelebi”nin sonundaki +i eki Arapçadaki nisbet eki değil, tekil I. İyelik (sahiplik) ekidir. Fransa’daki “Mösyö” ve Kuzey Afrika terimi olan “Sayyid+i” ile benzerlik gösterir. İkisi de ilk kişiye adil görevi yapan bir anlam içerir. Diğer bir örnekte, “Efendim” kelimesidir. Kelime Türkçedeki sahiplik ekiyle birlikte konuşma dili olarak kullanılır.¹⁰

“Çelebi” sözcüğü ilk kullanımında “köle sahibi, efendi” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. Tarama sözlüğünde bu kelime “sahip, köle” anlamında verilmiştir. Bununla ilgili birkaç örnek inceleyelim:

Borovkov tarafından incelenen Orta Asya tefsirinde “Çelebi” kelimesi aynı anlamda kullanılır. “anın bir kara kulı bar ardi, aytdı: “Ya çalabim, sanga na boldı?”¹¹ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî’nin kaleme aldığı örneği inceleyelim: “Çelebidür, kamu

dirlik. Çelebe gel; ne gezer sen? Çelebi kulların ister; çelebiyi ne sanur sen?”¹² “Çelebi” kelimesinin kul ile yan yana kullanılması tesadüfi değildir. Çelebi’nin hem Orta Asya hem de Anadolu’da bu tür erken kaynaklarda “köle sahibi”, “köle tüccarı” olarak kullanılması bu anlamın eskiliğini ve merkezizetçiliğini vurgular.¹³

Erken dönem Anadolu Türk şairlerinin bu kelimeyi köle sahibi anlamında kullandığı görülmektedir. Bu durum edebi eserlere de yansımaktadır. “Türkçedeki “Çelebi”nin “Callab-i” den türetildiği açıkça görülmektedir. Bu gelişme ünlüler söz konusu olduğunda da normaldir. Çift harfi tekli olarak yazmakta herhangi bir sorun yaratmaz. Çift ‘l’ nin sadeleştirilmesini eski Uygurcadan da biliyoruz. Buna elig “kral” el+lig örneğini verebiliriz. Öte yandan Arapçadaki ‘c’ sesi Türkçe de yerini korur. Arapça kelimelerin sessiz hale geldiği iki örnek verecek olursak; “cahaz, çeyize, curab, “çorap” olmuştur. Eski Türkçe’de ‘c-ç’ harfleri yoktur. Çelep/Çelap/Çalap kelimeleri okumada herhangi bir fonolojik problem yoktur. En eski Türkçe’nin hali hazırda ilk hecede bir ön ve ikinci hecede bir arka sesli harf olduğu varsayılmıştır. “Callab” Türkçeye ödünç alındığında başına gelen de budur.”¹⁴ Peki, nasıl oldu da geçmişte “köle tüccarı, köle sahibi” anlamında olan “Callab” kelimesi zamanla yaratıcı anlamına geçti? Mevlana’nın beyitinden yola çıkarak bunu yorumlayabiliriz. “İnanan kişinin kendisini köle (Allah’a kul) olarak gördüğünde, Tanrı köle efendisi dışında ne olabilir?”¹⁵ Örneklerimizi destekleyecek bir diğer kaynak 1121 yılında yazılmış olan “Karahanlı Arazi Satış Belgeleri”dir.

Yarkent’te Bulunan Karahanlı Hukuk Metinleri: Karahanlı Devleti (840-1212), Türk tarihi için önemli devletlerden biridir. İslamiyet’i kabul etmesine bağlı olarak ilk Türk-İslam eserleri bu dönemde verilmiştir. Bu dönemde yetişmiş önemli isimler geçiş dönemi dediğimiz eserleri kaleme almışlardır. Dönemin Türkçesi “Orta Türkçe” olarak bilinir. Türkler, İslam dinini kabul etmeden kendilerine has farklı dini inançlara inanıyorlardı. Bu inançlar yüzyıllar boyunca kültürle sentezlenerek kendilerine özgün bazı ritüellere dönüştü. Türkler İslamiyet’i kabul ettikten sonra da kendi kültür ve geleneklerini tamamen silmemiş, devam ettirmişlerdir. Kendilerine ait olan kültürel unsurları İslam diniyle karıştırmışlardır. Bu durum gerek dini yaşayışa gerekse dillerine yansımıştır. “Aynı zamanda Yusuf Has Hacib ve Kaşgarlı Mahmud gibi aydınları Türk yaşam tarzını bozmadan, çalışmalarında popüler bilgeliği birleştirmişlerdir. Ortaya Doğu, Batı ve Asya

⁷ Âşık Paşa, Garib-name, s. 27.

⁸ Âşık Paşa, Garib-name, s. 39.

⁹ Marcel Erdal, “Early Turkish Names For The Muslim God and The Title Çelebi,” Asian and African Studies 16, Printed in Israel (1982): 407-416.

¹⁰ Erdal, “Early Turkish Names For The Muslim God and The Title Çelebi”, s. 413.

¹¹ Erdal, “Early Turkish Names For The Muslim God and The Title Çelebi”, s. 413.

¹² Erdal, “Early Turkish Names For The Muslim God and The Title Çelebi”, s. 412.

¹³ Erdal, “Early Turkish Names For The Muslim God and The Title Çelebi”, s. 412.

¹⁴ Erdal, “Early Turkish Names For The Muslim God and The Title Çelebi”, s. 413.

¹⁵ Erdal, “Early Turkish Names For The Muslim God and The Title Çelebi”, s. 413.

arasında sentez oluşmuş ve bu kelime dağarcığına yansımıştır.”¹⁶ Bu dönemde birçok yazılı belge bırakılmıştır. Bizim konumuzla alakalı olan Yarkent kentinde bulunan Karahanlı Arazi Satış Sözleşmeleri’dir. Bu hukuk metinleri 1975 yılından beri bilinmektedir. Karahanlı dönemine ait birçok yasal belge bulunmuş ve bunların birkaçının kısa açıklaması yayınlanmıştır. Bizi ilgilendiren arazi satış belgeleridir. “Bu metin Arapçadır fakat tanıklar kısmı Karahanlı Türkçesi ile yazılmıştır.”¹⁷ Orijinal metinler kaybolmuştur. Fakat metinlerin çekilmiş fotoğrafları Londra’daki Oryantal ve Afrika Araştırmaları okulunun kütüphanesinde korunmaktadır. “Bulunan bu belgelerde kişisel isimler, unvanlar bazı bilgilerin yanı sıra 21 Nisan 1121 tarihlerinde Yarkent kentinde bulunan bu belge Arap harfleri yerine Uygur iki tanığın ismini verir. Bulunan son belge tamamen Uygurcadır.”¹⁸ Bundan bu iki kişinin İslamiyet’i kabul ettiği fakat hala eski geleneğe bağlılığını sürdürdüğü sonucunu çıkarabiliriz. Belli ki bu tanıklar hala Uygur alfabesini kullanıyorlardı. Yarkent kentinde bulunan “Karahanlı Satış Sözleşmeleri” kısmen Arapça, kısmen de Uygurca yazılmıştır. Eski Türkçe de ‘b-p’ ve ‘c-ç’ yazımında bir ayrım yoktur. Çalap/Çelep/Çelap kelimeleri bu metinlerde kullanılmıştır. “Yazı uzun ve kısa ünlüler arasında ayrım yapmadığından ödünç alınan veya aslen Türkçe olan kelimeler arasında ayrım yapılamaz. Ayrıca Arapçada olduğu gibi bu metinlerdeki çift ünsüzlerde tek olanlar gibi yazılmıştır. Bunlar göz önüne alındığında kelimenin Arapça “callab” ya da “celab” veya birçok yönden okunabileceği anlamına gelir.”¹⁹ Satış belgesinde bu kelimeleri kullanan üç tane tanıktır. Biri tanığın abisi, diğeri toprak alıcısı olarak görülen Hüseyin oğlu İshak’tır. Bu kişi aynı zamanda bir arsaya sahiptir. “Bu metinler aynı satıcılara atıfta bulunmakta, kısmen de aynı tanıkları kaydettiğinden ve hepsi de Rabul köyü yakınlarında hazırlandığı için ‘İshak Cellab (Callab)’ın aslında aynı kişi olduğu kanısına varıyoruz. Ayrıca Barthold tarafından aynı gruptan bir Arapça metin de Rabul topraklarıyla bağlantılıdır. Burada İshaq al-Callab adıyla bir camiden bahseder.”²⁰ Bu kişinin birçok arazisi olduğu için durumu iyi (zengin) dir. Bu kişi zengin olduğu için köyüne bir cami yaptırmış olduğu yorumunu yapabiliriz. “Barthold yayınladığı belgesinde “Callab” kelimesini “kölelerin ithalatçısı” olarak vermiştir. Diğer kişiler ise, Hallac Ali Callab ve İsmailoğlu Hasan Callab

Khattçı’dır. Bu kişilerin mesleklerine baktığımızda biri pamuk üreticisi diğeri ise hattatdır. Bu kişilerin hem kendi meslekleri var hem de köle ithalatçısıdır.”²¹

“Eski Türkçe ile yazılmış metinde Bektuzin isimli şahısla, Bektuzinin generalin oğlu Ahmet, herhangi bir zorluk ve kavga olmaksızın İshak Callab’a Rabul köyünde bir arsa satıldığını söylüyor. Bu satış belgesinin Sıçan yılının Nisan ayında yazıya geçirildiğini yazıyor. Metinde Hasan İshak Callab’ı tanıdığını belirtiyor.”²² Diğer satış belgesinde yine “Hasan Callab isimli kişiye arazisini sattığını söylemekte ve kim dava edecek olursa haksızdır diye belirtmektedir.”²³ “Tutulan diğer satış sözleşmesinde “İsmail oğlu Hasan (hattat/Callab’ı) tanıyorum” diye belirtilmektedir.”²⁴ Hattat burada İsmail Hasan’ın mesleği olarak belirtilmiş, “Callab” ise unvan olarak yazılmıştır. “Muhtemelen “Callab” Yarkentliler için “iyi ve etkili” unvanına da sahipti. Bu kelimenin kullanımı Osmanlıdaki Çelebi’den çok uzak olamaz. Yarkent dışındaki metinlerin dışında “Çelab” veya benzeri bir formun başlık olarak kullanıldığını bilmiyoruz.”²⁵

Anadolu’da daha sonraki dönemler “Çalap” kelimesi yaratıcı kelimesini karşılarsa da eski kullanımda farklı kelimeler dikkat çeker. Türklerde tanrı anlamını veren birçok kelime vardır. Örneğin bunlardan biri “Bayat” kelimesidir. *Kutadgu Bilig*’de bunun örneği vardır: “Bayat atı birla sözüğ başladım / Törütgan igidga kaçurgan idim.”²⁶ “Sözlerime Tanrının adıyla başladım, besleyen ve yaratan ustam” anlamını vermektedir. Özetle en erken dönemde Türkler tarafından Tanrı’ya atıfta bulunmak için “bayat” kelimesi kullanılıyordu.”²⁷ Daha sonraki dönemlerde “Callab”(Cellab)dan türeyerek anlam değişikliğine uğrayan “Çalap” sözcüğü kullanılmaya başlanacaktır. “Mevla” Kelimesi Örneğinde “Çelebi” Yorumu: “Callab” veya “Cellab” köle sahibi anlamında kullanılmıştır. Edebi metinlerde yaratıcı anlamıyla da kullanılmıştır. “Metinde belirtildiği gibi “köle, köle tüccarı”, “Cellab”ın Tanrı’ya atıfta bulunması için yeterli çerçeve oluşturmuştur.”²⁸ Metnin başında da anlatıldığı gibi “Mevla” kelimesi de ilk anlamıyla köle anlamındaydı. Dönemin şartları, coğrafya, kültür ve buna bağlı olarak köleliğin yaygın olması bununla açıklanabilir. Fakat bu kelime daha sonra “köle” anlamından, “köle sahibi” anlamına tahavül etmiştir. “Mevla” kelimesi günümüzde “yaratıcı, tanrı, ilah” anlamında kullanılmaktadır. “Köle anlamı veren “Mevla” sözcüğünün bu anlamda kullanımını bir hadisle yasaklanmıştır.”²⁹ Kuzey Afrika’da “Mevla”

¹⁶ Erdal, “Early Turkish Names For The Muslim God and The Title Çelebi”, s. 411.

¹⁷ Şinasi Tekin, “A Qarahanid Document of a. d. 1121 (A. H. 515) from Yarkand,” *Harvard Ukrainian Studies Vol.3/4 Part:2* (1979): 868-883.

¹⁸ Tekin, a. g. m., s. 868.

¹⁹ Erdal, “Early Turkish Names For The Muslim God and The Title Çelebi”, s. 413.

²⁰ Erdal, “Early Turkish Names For The Muslim God and The Title Çelebi”, s. 414.

²¹ Erdal, “Early Turkish Names For The Muslim God and The Title Çelebi”, s. 414.

²² Marcel Erdal, “The Turkish Yarkand Documents,” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London Vol: 47 No:2* (1984): 269.

²³ Erdal, “The Turkish Yarkand Documents”, s. 277.

²⁴ Erdal, “The Turkish Yarkand Documents”, 287.

²⁵ Erdal, “Early Turkish Names For The Muslim God and The Title Çelebi”, s. 415.

²⁶ Erdal, “Early Turkish Names For The Muslim God and The Title Çelebi”, s. 415.

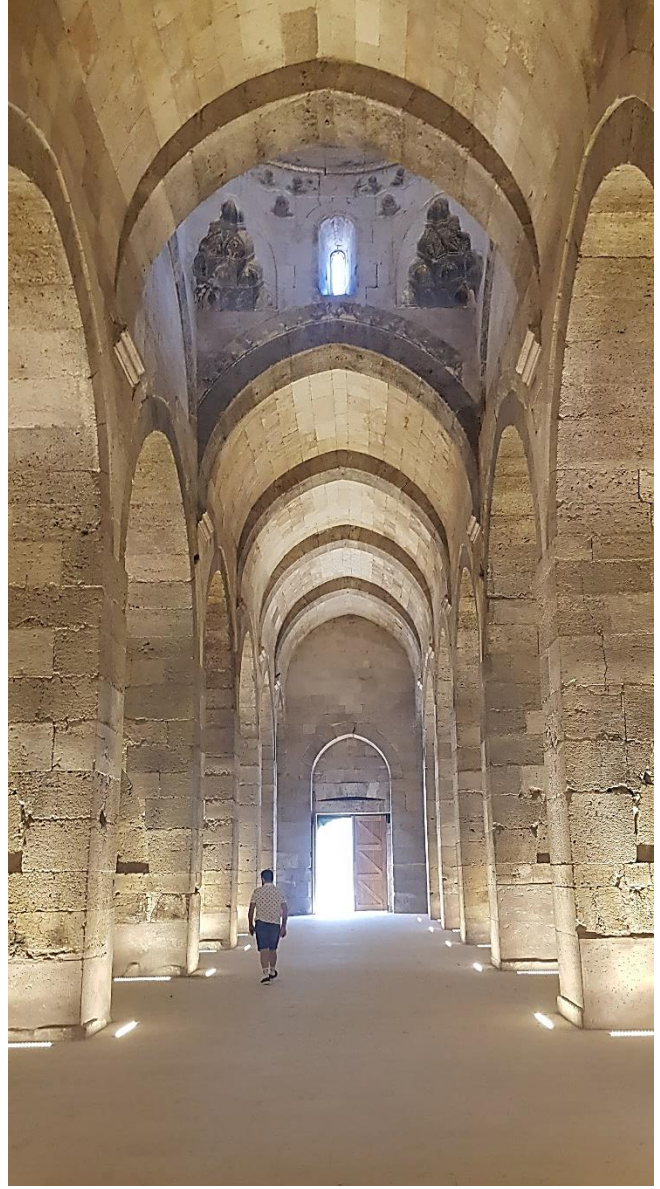
²⁷ Erdal, “Early Turkish Names For The Muslim God and The Title Çelebi”, s. 416.

²⁸ Erdal, “Early Turkish Names For The Muslim God and The Title Çelebi”, s. 415.

²⁹ Erdal, “Early Turkish Names For The Muslim God and The Title Çelebi”, s. 415.

kelimesine (a) harfi eklenerek azizlere atıfta bulunulmuştur. Celâleddîn-i Rumi'ye verilen lakapta "Mevla" köküne eklenerek "Mevlana" eklenerek I. Çoğul şahıs anlamını vermiştir. Kelime "Çelebi"nin yaptığı gibi yeni bir anlam kazanmıştır. Arapçadaki "Callab" sözcüğü sahiplik eki olan ve olmayan ekler ile Türkçeye alınmıştır. "Bir bütün olarak "Callab+i" Güneybatı Türkçesine modern Türkçeye "Mösyö" gibi girdi. İlk başta orijinal anlamını "köle efendisi" olarak korudu ancak bazı ekler aldı.³⁰ Değişimler göstererek "Callab" (Celab) kelimesi "Celep" kelimesine dönüşmesi muhtemeldir. "Sözlükte "satmak için mal ya da hayvan getiren kişi" ve "bir yerden ithal edilen deve, at ve mal" anlamlarındaki celeb kelimesi, Türkçe'de kasaplık hayvanları ve özellikle koyun sürülerini sevk edip kasaplara satan kimseler için kullanılmış, celeplerin sattığı kasaplık hayvanlara da "celep malı" denilmiştir.³¹ "Celab" kelimesinin Anadolu'da Celep olması olağandır. Kelime bir yandan "tüccar" diğer yandan ise bazı sosyal kurumlara gelen kişiler anlamında kullanıldı. "Callab" kelimesi Türkçeye emildi. "Callab" sözcüğü Anadolu Türklerinde "köle tüccarı, tacir" anlamıyla devam etmiştir. Bu kelime zamanla coğrafya ve kültüründe etkisiyle telaffuz olarak farklılık göstermiştir. "Celep" söylemiyle anlamını korumuştur. Tıpkı "köle" anlamındaki "Mevla" sözcüğü gibi "köle tüccarı" anlamındaki "Callab"da "köle sahibi, kul sahibi" anlamındaki "Çalap" kelimesine dönüşmüştür. Kelime Anadolu şairleri ve Mevlevi tarikatı mensupları tarafından "okumuş, efendi, Allah yolunda" anlamında kullanılacaktır.

"Çelebi" unvanına ilk olarak biz Hasan Hüsameddin Çelebi (1125-1284)'de rastlıyoruz. Hüsameddin Çelebi, Mevlânâ'nın müritlerinden biridir. "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin, *Meşnevî*'yi yazmasına vesile olan müridi ve halifesidir."³² Çelebi Hüsameddin 1258 yılında halife olarak seçilmiş ve Mevlevi tarikatının en üst piri olmuştur. Mevlana bu kişiye oldukça saygı duymuş ve bu unvanı ona layık görmüştür. Çelebi'lerin evlenip evlenmediklerine dair durumda dikkatimizi çekmektedir. Nasturi Türklerindeki "şelab veya şelib" lerinde yaşamları boyunca evlenmedikleri bilinmektedir. Evliya Çelebi (1611-1684) de bu unvanı taşımaktadır. Evli olduğuna dair herhangi bir kayıt yoktur. Çelebi'lerin evlenip evlenmediklerine dair konuda araştırmaya değer bir konudur. "Çelebi kelimesi, Osmanlı yazı lisanında, XI. (XVIII.) asra kadar, hanedan mensuplarının, yüksek dini erkânın (bilhassa tarikatların başlarında bulunanların), meşhur müelliflerinin vb. unvanı veya lakabı olarak kullanılmıştır."³³ Anadolu'da bu kelime son zamanlarda "okuma bilen, efendi, nazik" anlamlarında da kullanılır. XVIII. yüzyılda Türkiye'ye gelmiş ve Osmanlı Devleti'nde bazı görevler ifa etmiş olan James W. Redhouse da "Çelebi" kelimesine benzer anlamlar yüklemiştir.

"Osmanlı toplumunda sıkça kullanılmıştır".³⁴ "Bu unvan, Osmanlıların ilk dönemlerinde şehzadeler için de kullanılmıştır. Osmanlılarda padişahların erkek çocuklarına evvelce bey, sonra Çelebi unvanı verilmiştir."³⁵ Zaman içerisinde bu kelime unvan veya lakap olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç: Karahanlı belgelerinde köle tüccarı manasındaki "Cal(l)ab" Türkçe'ye alınarak zamanla "Celep" şekline dönüşmüştür. Bu kelime ilk zamanlar köle sahibi anlamını korumuştur. Köle sahibi anlamındaki kelime zamanda kul sahibi anlamına atıfta bulunacak şekilde yaratıcı manasında kullanılmıştır. "Çelebi" sözcüğü "Cellab-i"den tahavvül ettiği düşünülmektedir.

³⁰ Erdal, "Early Turkish Names For The Muslim God and The Title Çelebi", 416.

³¹ TDV İslam Ansiklopedisi, M. Sait Türkhan, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), "Celep" maddesi.

³² TDV İslam Ansiklopedisi, H. Ahmet Sevgi (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), "Hüsameddin Çelebi" maddesi.

³³ Barthold, a. g. m., s. 369.

³⁴ Saim Yörük, "Çelebi Unvanı Hakkında Bir Değerlendirme," Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 18/4 (2011): 291.

³⁵ İpşirli, a. g. m., s. 259.

KADI SİCİLLERİ IŞIĞINDA TEREKE DEFTERLERİNE DAİR BİR İNCELEME

Yasemin AKTAŞ*

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Şehir kadınlıklarında tanzim edilen siciller içeriklerine göre belli gruplara ayrılmaktadır. Genel başlıklarıyla bunlar hüccec, ferman, narh, ihtisab ve terekelerdir. Bu çalışmada, Osmanlı miras hukukunun önemli belgeleri arasında olan Kadı Sicilleri ve bunların içinde bulunan Tereke defterleri incelenecektir. Terekeler üzerine kesin bir sınır çizmemekle beraber bu alanda yapılan çalışmaların sayısı ve içeriği her kaynakta farklı farklı karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı hukukunda önemli bir yere sahip olan Tereke kayıtları, kadılar tarafından tutulur ve dönemin içtimai-iktisadi hayatına ilişkin önemli bilgiler sunar. Tereke kayıtları sayesinde bir kişinin sahip olduğu tüm mal varlığı kayıt altına alınmaktadır. Ve bu bilgiler ışığında Osmanlı Devleti'nde sosyal ve ekonomik hayatla ilgili kesin olamasa da bir hükme varmak mümkün olmaktadır. Tereke, Osmanlı miras hukukuna göre ölen kişinin geride bıraktığı malların tamamına verilen isimdir. Ölen kişilerin mal varlığının dökümü olan tereke kayıtları, genellikle Şer'iye Sicilleri'nin içinde dağınık halde bulunur.¹ Fakat İstanbul, Edirne ve Bursa gibi büyük şehirlerde ayrı defterler halinde tutulduğu da görülmüştür. Bu tanım, metrukâtlar için salt bir ifadeden ibaret olmamakla beraber interdisipliner bir form halini alışı burada incelenecektir. Barkan'a göre yetim ve gariplerin hakkının korunması üzerine terekeler yazılmıştır² ki bu da terekenin tutulma sebeplerinden biridir. Muhallefâtlar, herhangi bir eşya veya malın tespit ve bölüştürülmesi üzerine ortaya çıkan belgelerdir. Akla gelebilecek ilk sorulardan birisi de her ölen kişinin terekesinin tutulup tutulmayacağı meselesidir. Bu konu hakkında da çeşitli görüşleri kaynaklarda görmekteyiz. Bu noktada herkesin terekesinin tutulamayacağını söylemek net bir ifade olacaktır. Zira tereke tutulması için de belli bir ücret ödenmesi gerekmektedir. Bu işin belli bir masrafı vardı ve bu nedenle özellikle maddi durumu iyi olmayan kişiler hakkında tereke kayıtlarının sayısı diğerlerine oranla azdır. Yine tereke masrafından kaçınmak isteyen varisler yabancı bir varis olmadığı sürece ölen yakınları ile ilgili tereke kaydı yaptırmayabiliyorlardı.³ Bu ücreti veremeyecek kadar malı olmayan bir insanın tereke kaydının

tutulduğunu ifade etmek doğru olmayacaktır. Akıllara gelen diğer bir soru ise yabancı halden insanların -sefirler, tüccarlar-terekesinin tutulması hususudur. Tüccarların veya sefirlerin Osmanlı yönetiminde önemli bir yeri vardır. Herhangi bir görevle ülkeye gelmiş ve burada vefat etmiş bu insanların da terekesinin tutulduğunu görmekteyiz. Ki zaten bunlar ekonomik açıdan zengin insanlardı ve terekeleri de bu doğrultuda tutulurdu. Diğer bir sınıf ise askeri sınıf üyelerinin terekeleridir. Ki bunlar tereke defterlerinde önemli yer tutar zira askeri sınıfa mensup bir insanın terekesi kesinlikle tutulma zorunluluğuna tabii idi. Özellikle askeri zümreye mensup kişilerin muhallefâtı ayrıntılı bir şekilde kayda geçirilir. Yeniçerilerin vefatı halinde muhallefâtları ocak tarafından kayda alınır, varisleri varsa ona verilir. Mirasçısı olmayan muhallefâtı ise kendi ocağına kalırdı.⁴ Yeniçeri ağası ile orta veya bölü kumandanları, bunların varisi olarak kabul edilir ve 10.000 kuruşa kadar olan miras yeniçeri ağasına bırakılırdı; bunun üzerindeki miktar hazineye giderdi.⁵ Elbette sadece sayılan kişilerin terekeleri alınmıyordu. Yine bu konuda değineceğimiz bir diğer grup da seyyid ve şeriflerdir. Bunlar hem siyasi hem de içtimai bir rol oynadıkları için Osmanlı'da daima mühim bir yer edinmişlerdir. Bu kişiler askeri sınıf üyesi gibi muamele görmüşlerdir. Elbette bu durumu sömürüp kötüye kullananlar da yok değildir.⁶ Bu doğrultuda şunun da belirtilmesi gerekir ki, askeri sınıfa mensup beşe, alemdar gibi unvanlarla anılan tereke sahiplerinin diğerlerine oranla daha mütevazı olduğu hatta terekelerinin borçlarını karşılamakta yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Askeri sınıf mensubu tereke sahiplerinden bilfiil askerlikle meşgul olan yeniçeriler ise bağımlık yapmış, gemi ya da kayık satın alarak ticarete atılmışlardır. Çalışılan yeniçeri tereke çalışmalarında tespit edilen kayıtlarda servet açısından mütevazı oldukları görülmektedir. Bu sınıf içerisinde yer alan ilmiye mensuplarının servetini oluşturan mal grupları değerlendirildiğinde nakit/alacak ve ticari malların ağırlıkta olduğu görülmektedir.⁷ Elbette Tereke kayıtlarının belli bir tutulma ve kayıt altına alınma

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: yasemin.aktas@hotmail.com.

¹ Yusuf Oğuzoğlu, "Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Kültürel Malzeme Olarak Değeri", III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (1985): 1.

² Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Kassamına Ait Tereke Defterleri", Türk Tarih Kurumu Belgeler Serisi, C. III, S.5-6, (1966) : benzer bilgi için, Özdeğer; Bursa Şehri Tereke Defteri, s.8.

³ Suraiya Faroqhi, Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak, çev. Gül Çağlal, Özgür Türesay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 219.

⁴ İslam Ansiklopedisi, Tahsin Özcan, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), "Tereke" Maddesi,

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), s.318.

⁶ İslam Ansiklopedisi, Mustafa Sabri Küçükkaşçı, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), "Seyyid" Maddesi.

⁷ Meryem Kaçan Erdoğan, "Tereke Kayıtlarına Göre XVII. Yüzyılın Ortalarında Rusçuk'ta Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat", Akademik Araştırmalar Dergisi, S.45,(2010) : 181-212.

şekli vardır. Belirlenen görevliler dâhilinde bu işlem yapılmaktadır. Genel hatlarıyla muhalefât kayıtları dört kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda ölen kişinin kimliği, unvanı, ait olduğu zümre, mesleği, ikamet ettiği ve öldüğü yer, ölüm şekli, vefat tarihi gibi bilgiler yer alır; bu arada mirasçılarının kimler olduğu belirtilir. İkinci kısımda kalan malların ayrıntılı bir dökümü verilir. Burada kaydedilen her malın bilirkişi tarafından tespit edilen değeri de yazılır. Üçüncü kısımda teçhiz, tekfin, ıskat, ita'm-ı fukara, resm-i kısmet ve diğer işlemler için yapılan masraflarla borçlar sıralanır; varsa mehir ve nafaka borçları özellikle kaydedilir. Son dönemlerde, ölen kişinin devlete olan borçlarının tahsiline öncelik verilmesi, ardından diğer alacaklılara ödemede bulunulması yönünde bazı düzenlemeler yapılmıştır. Son bölümde mirasçılardan her birinin mirastan alacağı hissenin oranı ve hissesine düşen malın nakdî değeri belirtilir.⁸ Terekelerin kaleme alınışı için gerekli şeylerin yerine getirilmesini sağlayan görevlilere verilen paralar da tutarları ile terekelerde yazılı olarak verilmektedir. Ama terekelerin en önemli kısmı ölen kişinin ardından kalan para ve mal başta olmak üzere varsa ev, arazi, dükkân vb. gayrimenkulleri ile ölen kişi kadın ise mihri⁹ ya da mihirlerin bilgileri yer almaktadır.¹⁰ Terekeler bu şekilde sistematik bir yapıda kayıt altına alınmaktadır. Bu yapı hakkında bilgi verdikten sonra bu kayıtların kim tarafından ve neden tutulduğu açıklanmaya çalışılacaktır. Barkan metrukâtların yetim ve öksüzlerin hakkının korunması adına yapılan bir politika olduğunu söylemektedir. Bu surette bu görevi en iyi Kadı'nın yapabileceğini söylemek gerekmektedir. Bunların bu göreve bakma sebebi ise devlet haklarının zayıf edilmeden hazineye intikal ettirilmesidir. Kadı, din görevlisi olduğu için kimsenin hakkına girmeden bu işi yapacağı düşünülmektedir. İlk zamanlarda amaçlarından sapmadan görevlerini uygun bir şekilde yerine getirmişlerdir. Ancak devletin buhranlı zamanlarında ücret alamadıkları zaman usulsüzlüklere başvurdukları görülmüştür.¹¹ Bunlar, resim miktarı belirlenirken yapılan küçük toplama ve çıkarma oynamaları, tereke toplamını olduğundan daha az yazma, mirası eksik dağıtma gibi usulsüzlüklerdir. Bu şekilde yaptıkları hatalar ve oynamalar ile kendilerine ek gelir sağlamaya çalışmaktadırlar. Kadılar bu iş ile ilgili birinci bilirkişiydi. Kassam, metrukât, muhalefât kadı sicilleri içinde hepsi aynı yere sahiptirler. Kadılar mirası hak neyse usule göre dağıtmakla görevliydi. Ancak bazen kadılar mirasa el koyup sehimlere göre taksim etme salahiyetini de gösteriyordu. Terekeye el koymasının her sebebi

devletin yararı kapısına çıkmaktadır.¹² Kadılar elbette bu işi tek başına yürütmüyorlardı. Bilirkişi olarak Kadı görevliydi ancak onun yanında kazasker, dellal ve kassam dediğimiz görevliler de bulunuyordu.¹³ Dellal; alışverişte, alıcı ile satıcı arasında aracı olan, bir kişinin satılacak malını çevreye duyurarak satan kimsedir. Simsar ve komisyoncu ile de aynı anlama gelmektedir. Kassam ise ölen kişilerin mal varlıklarını paylaştıran kadılık memurudur.¹⁴ Osmanlı'da askeri sınıf üyelerinin işlerine bakanlar kazasker kassamlar ve diğeri de reayanın işlerine bakan şer'i mahkeme kassamlarıdır. Bu kurumda Tanzimat'la birlikte değişim yaşanmıştır. Şöyle ki, Tanzimat'tan sonra kazaskere ve kadılara ait kassamlıklar kaldırılmış, yalnız İstanbul'da bir kassamlık bırakılmıştır.¹⁵ Böylece eyalet ve sancakların resm-i kısmet işleri de kadılara terk edilmiştir. Kadıya yardımcı olan bu kişilere ilişkin genelde kaynaklarda karşımıza bilgi çıkmamaktadır. Bilirkişi olarak kadı tanımı yapıldığı için diğerlerine fazla yer verilmez. Fazla yer verilmese de bunların varlığı herkesçe malumdur. Görevliler arasında "askeri" ve "beledi" ayrımları da kaynaklarda karşımıza çıkan bir diğer husustur. Bu kavramları tanımlamak gerekirse; şehirli veya köylü halka ait miras taksimlerinden alınıp geliri mahallin kadısına ait bulunan resimler için doğrudan doğruya bu kadıların vekili olan kişilerdir. Beledî'lere şehirli de denilmektedir. Askeri zümrenin tereke kayıtlarını kayıt altına almalarının zorunlu olduğunu söylemiştik. Sadece bu zümreye özgü bu işi yapmakla görevli hassa beytülmal eminleri vardı. Bunlar sivillerin tereke kayıtlarını tutamazlardı. Sivillerin ise amme beytülmal emini denilen görevli kişi ile terekelerinin kayıt altına alındığını görmekteyiz. Miras bırakmadan ölen veya mirasçıları tespit edilemeyen kişilerin terekeleriyle ilgili işlere muhalefât kalemi bakardı.¹⁶ Görüldüğü gibi bu konuya ilişkin tüm hususlar ince bir şekilde düşünülmüştür. Hem şer'i hukuka göre hem de örfi hukuka göre bir devletin insan haklarını koruması açısından yapılmış önemli bir uygulama olmaktadır. İnsan haklarının korunmasında kölelere ilişkin de bazı hükümler yer almıştır. İslam inancına göre de biliyoruz ki, köleler kişiye emanet edilen insanlar olarak görülür. Osmanlı Devleti'nde de bu durum değişmeden karşımıza çıkmaktadır. "Siz ne yiyor ne içiyorsanız ona da o yemekten yediriniz." "Kölem denmesin kızım veya oğlum densin" gibi sözlerle kölelere verilen değeri ortaya çıkarmaktadır. Köle sahibi hangi sınıfa mensupsa kölesi de o sınıfa mensup olmaktadır. Efendisi askeri sınıfa mensup bir kişiyse köle de doğal olarak o şekilde muamele

⁸ Özcan, a. g. m., s.407.

⁹ MEBİA, Otto Spies, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993) "Mehir" Maddesi. Yazar için bk. İslam Ansiklopedisi, Erdem Uçar, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2009) : 417.

¹⁰ Mevlüt Dede, "Osmanlı Kadı Sicillerinde Tereke Kayıtları", (Sosyal Bilimler Genç Araştırmacılar Sempozyumunda Sunulan Bildiri, Diyarbakır, 2009).

¹¹ Tafsillatlı bilgi için bk. Gülser Oğuz, "Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri", Turkish Studies (2014) :409-426.

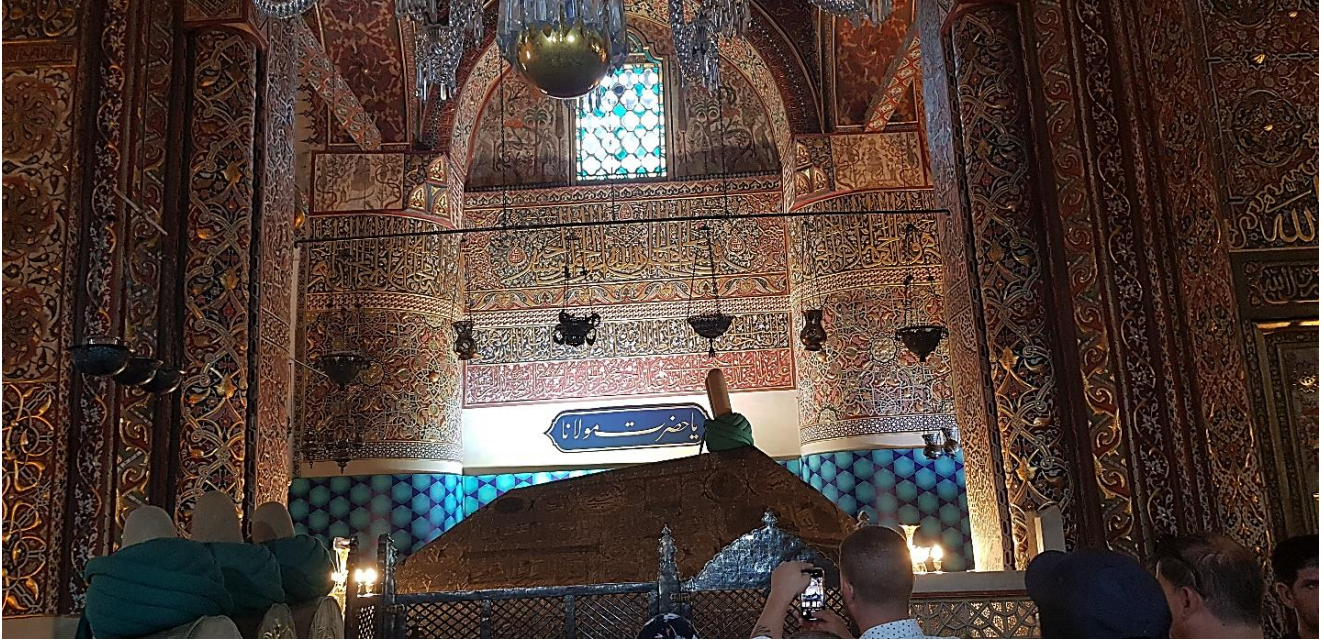
¹² Hüseyin Özdeğer, 1463-1640 yılları arasında Bursa Şehri Tereke Defteri, (İ. Ü. Rektörlük Yayınları, 1988), 10.

¹³ Yusuf Oğuzoğlu, a. g. m. 1.

¹⁴ Fehmi Yılmaz, a. g. e., 219-325.

¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, (Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 83. Kadılık kurumuyla ilgili ayrıca bk. Feda Şamil Arık, "Osmanlılarda Kadılık Müessesesi 1", OTAM, (1997) : 1-71. Ayrıca bir kadıda olması gereken özellikler için bkz. İslam Ansiklopedisi, Ebül'ulâ Mar-din, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), "Kadı" Maddesi.

¹⁶ Özcan, a. g. m., 406.

görmektedir.¹⁷ Bu şekilde terekeleri kayıt altına alınması sırasında görevli olan kişiler açıklanmış bulunmaktadır.

Terekelerin Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Analizi: Ölen kişilerin her türlü mallarının kayıt altına alındığı tereke defterleri, şüphesiz Osmanlı toplum hayatını her yönden açıklığa kavuşturan çok önemli belgeler arasındadır. Tereke kayıtlarında ölen kişilerin isimleri, dini durumları, varsa unvan veya meslekleri, baba adları, ikamet ettikleri ve vefat ettiği yer ve şekiller açıkça kaydedilirken, yine varsa mirasçıları (varisleri), eşi ve mirasta pay alma hakkına sahip diğer kişiler de isimleriyle birlikte kayıt altına alınmaktaydı. Ölen kişilerin yekûnlarından yola çıkılarak, servetlerine bakıldığında geride bıraktıkları mallar da hayatlarına dair bazı ipuçları sunmaktadır. Yine kayıtlarda, gayrimüslim nüfusa dair verilerin de bulunması bu kişiler hakkında sosyo-ekonomik açıdan bir hükme varacağımızı işaret etmektedir. Kayıtlara göre ölen kişilerin geride kalan mallarının cins ve miktarları hakkındaki bilgilerle ne tür işlerle meşgul olduklarını öğrenmek mümkündür. Ticari değer taşıyan malların çokluğu da yine kişinin o malın ticaretiyle uğraştığını göstermektedir. Kullanılan ve geride miras olarak bırakılan mallarda zanaat ürünleri de bulunmaktadır. Bırakılan bu zanaat ürünleri o zanaatın erbaplığının yapıldığını düşündürmektedir. İktisat tarihi açısından büyük önem taşıyan Tereke Defterleri, terekelerdeki eşyaların fiyatlarını ve dönemin narh fiyatlarını tespit etmekte bize kolaylık sağlamaktadır. Böylece fiyat hareketleri hakkında da yoruma gitmek mümkündür. Bakıldığında, servet kalemlerinden yola çıkılarak gelir düzeyleri, yatırım kaynakları, meslekleri hakkında bilgi sahibi olunmuştur. Yine eşyalar incelendiğinde dönemin giyim-kuşam kültürü, imal edilen

ürünler, lüks mallar tespit edilmektedir. Osmanlı tarih araştırmalarında her zaman araştırmaya şayan bir başka konu da kadının toplumdaki yeri ve önemidir. Tereke kayıtlarından yola çıkılarak, kadınların sosyal statülerini, refah düzeylerini, ekonomik alanda üretime katkılarını, eğitim düzeylerini öğrenmek bu konudaki çalışmalarını bir adım daha öne taşıyacaktır. Osmanlı'da tek tip bir kadın tiplemesi söz konusu değildir. Osmanlı kadınının toplum içindeki konumu bulunduğu yerleşim yerine ve yüzyıla göre farklılık göstermektedir. Yasal olanakların kadınlara tanıdığı imkânların dışında, çevre, ekonomi, millet faktörleri ve tabii ki kişilerin bireysel özellikleri bu farklılaşmayı doğurmaktadır. Osmanlı kadının üretime katkısı yine sosyal statüsüne göre farklıdır.¹⁸

Sonuç: Bu alanda çalışma yapmış hem Türkiye'den hem de yabancı ülkelerden araştırmacılar geleceğe ışık tutmak için önemli bir atılım yapmışlardır. Tereke kayıtları, toplum yapısını incelemek için önemli belge türlerinden birini oluşturmaktadır. Bu kısım ile ilgili sonuç olarak, devletin de koruması altında değerli olarak görülen her belgede olduğu gibi Tereke kayıtları da günden güne kullanılmaya değer görülmüş belge türleri arasında yerini almaktadır. Yapılan çalışmalara bakıldığında, öncü kaynak olarak Barkan, İnalcık, Özdeğer, Öztürk gibi çalışmacılar örnek alınmıştır. Tereke çalışacak olan araştırmacılar da bu çerçevede etrafında çalışmalarına yön vermişlerdir. Sonuç olarak; 1970'lerden itibaren tümevarım amaçlı ve niceliksel çalışmalarda kullanılan Tereke defterleri Türk ve Dünya tarihçiliğinde başarı ile kullanılmaktadır.

¹⁷ Barkan, a. g. m., 28.

¹⁸ Emine Dengeç, "Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları", *History Studies*, C. 2, S. 1, (2010) : 24.

OSMANLI DEVLETİ'NDE ÇİNGENELER/KIPTİLER

Sümeyye ŞAHİN*

Aksaray Üniversitesi

Giriş: Osmanlı Devleti, birçok topluluğu bünyesinde barındıran bir devlettir. Bu topluluklardan biri de Çingenerlerdir. Peki gerek günümüzde gerekse geçmişteki topluluklara nazaran göçebe bir yaşam benimseyen Çingenerler, göç ettikleri yerlerde nasıl muamele görmüşlerdir? Bu topluluğun Osmanlı Devleti içindeki yaşam tarzı nasıldı? Biz bu gibi sorular ışığında Çingenerler hakkında bilgiler vermeye çalışacağız. Anadolu'dan sonra Bizans topraklarına geçen Çingenerler, orada "Atsingonoi" ismi ile anılmışlardır.¹ Rivayete göre miladi 803 yılında meydana gelen bir ayaklanmada Bizans imparatoru I. Nikephoros Grenik'e yardım etmelerinden ötürü kendilerine Bizans topraklarında serbestçe dolaşma izni verilmiş, böylece Çingenerler Bizans topraklarına girmişlerdir.² XIII. Yüzyıla gelindiğinde her kral değişikliğinde kendilerine uygulanan siyaset ve tavır farklılığından dolayı Bizans topraklarından da göç etmeye başlamışlardır.³ Trakya'dan sonra Balkanlar'a yönelip Yunanistan'ın Korfu Adası'na göçen Çingenerler, 1326 yılında Frank baronlarının hizmetine girdikleri gibi Sırp Kralı Stephan Duşan da 1348 yılında kendilerine bir manastır vermiştir.⁴ Balkanlar'dan sonra Avrupa'ya geçmişlerdir. Avrupa'da ilk görülmeye başlandıkları andan itibaren iyi muamele görmüşlerdir. XV. yüzyılın sonlarına doğru Papa'nın himayesini de elde etmeleriyle her ülkenin hükümdar ve prensleri tarafından da iyi karşılanmış oldular. Ancak çok geçmeden Türklere karşı casusluk yaptıkları iddiası yayılınca takip altına alınmış ve gördükleri iyi muameleden eser kalmamıştır. XVI. ve XVIII. yüzyıllarda büyü yapmak, çocuk çalmak, hırsızlık, insan eti yeme gibi ithamlara da maruz kalınca, Çingenerler hakkında ölüm cezası gibi sert hükümler verilmeye başlandı.⁵ Macaristan ve Transilvanya'da Romanların isimleri değiştirilmeye çalışılarak "Yeni Köylüler" ya da "Yeni Macarlar" olarak adlandırılmaları zorunlu tutularak asimile ettirilmeye çalışılmışlardır.⁶ XX. yüzyıla gelindiğinde ise kendilerini Nazi Almanya'sındaki toplama kampında bulmuşlardır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra da asimile bir millet haline gelmişlerdir.⁷ Çingenerlerin Yerleşik Hayata Geçiş: Çingenerlerin Türk toplumlarıyla münasebetleri Selçuklu zamanına kadar uzanmaktadır. Selçuklu Devleti ile başlayan münasebetler neticesinde Anadolu'dan Avrupa'ya geçen Çingenerler, orada çeşitli eziyetler sonucunda göç etmeye mecbur kalmışlardır.⁸ Göçler sonucunda Osmanlı Devleti'ne gelenlere "Çingâne" şeklinde hitap edildiği gibi Mısır ile münasebetlerinden dolayı "Kıpti" ifadesi de kullanılmaktaydı.⁹

Osmanlı Devleti, bünyesinde barındırdığı bütün milletlere hoşgörülü bir tavır sergileyerek onları şer'î ve örfî hukuk çerçevesinde oluşturmuş olduğu sisteme göre yönetmekteydi. Bu sistem çerçevesinde Müslüman ve Hıristiyan Romanlara ayrı bir politika uygulanmamıştı. Ancak Çingenerlerin kültürleri ve sosyal yaşamları bu sistemle uyum sağlayarak sorunlar yaşamalarına sebebiyet vermiştir.¹⁰ Dolayısıyla Müslümanlarla ve gayrimüslimlerle aynı statüde tutulamayan bu topluluğun diğer milletleri etkilememeleri için Balkan kasaba ve köylerine iskân edildiler. İskân edildikten sonra yerleşik hayata geçenleri Çingene mahallelerinde yaşamlarını sürdürdüler. Alishkin oldukları göçebe hayatı bırakarak yerleşik hayata geçmeleri ne kadar zor olsa da zamanla bu durum yaygınlık gösterdiği gibi geçim amacıyla tarımla uğraşanları da olmuştur.¹¹ Kragovac'da bulunan Müslüman Çingenerlere ise davranışlarının bozuk olmasından, İslam dinini doğru düzgün bilmemelerinden ve cahil kalmalarından dolayı bir imam tayin edilmiştir.¹²

Yerleşik hayata geçen Müslüman Çingenerler genellikle şehir dışı gibi kırsal alanlarda ikamet etmeyi tercih etmekteydiler. Gayrimüslim Çingenerler ise Rumeli'den gelerek İstanbul'da bir müddet konaklayıp Anadolu içlerine doğru dağılırlardı.¹³ Müslüman Çingenerler 55 kazada bulunurken, gayrimüslim

* Aksaray Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: shn. sumeyye@gmail.com.

¹ Altınöz, Osmanlı Toplumunda Çingenerler, 31.

² Süleyman Faruk Göncüoğlu ve Şükriye Pınar Yavuztürk, "Sulukule ve Çingenerleri", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.23, (Erzurum 2009): 112.

³ Muhammed Dağ, "Temettuat Defterlerine Göre Edirne'de Romanlar", (yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2015), 14.

⁴ Altınöz, Osmanlı Toplumunda Çingenerler, 35.

⁵ Osman Mert, "Kumanova'daki Müslüman Mezarlığı ve Roman Mezarlığı", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S.44, (Güz 2017): 287.

⁶ Dağ, "Temettuat Defterlerine Göre Edirne'de Romanlar", 16.

⁷ Hermann Berger, Çingene Mitolojisi, çev., Musa Yaşar Sağlam, (Ankara: Araç Yayınevi, 2000), 12.

⁸ Sanem Kurt Topuz, "Yurttaşlık Kavramı ve Türkiye'de Yurttaşlık: Edirne Çingenerinin/ Romanlarının Yurttaşlık Algısı Üzerine Bir Araştırma", (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2010), 90-91.

⁹ İsmail Altınöz, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Çingenerler/ Romanlar.", Tarih-Ten Günümüze Türkiye'de Romanlar, (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015), 22.

¹⁰ Dağ, "Temettuat Defterlerine Göre Edirne'de Romanlar", 17.

¹¹ Marushiakova-Popov, Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingenerler, 45.

¹² İbrahim Sezgin, Osmanlı Romanları, (Edirne: Roman Dili ve Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2015), 115-117.

¹³ Altınöz, Osmanlı Toplumunda Çingenerler, 179.

Çingenerler 35 kazada toplanmışlardı. Çingenerler kendi kadılıkları dışındaki başka kadılıklarda bulunamazdı. Başka kadılıklara gidenlerin tespit edilmesi durumunda cezâ-yi müeyyide uygulanarak kadı tarafından yargılanmaktaydılar.¹⁴ Müslüman ve gayrimüslim Çingenerlerin aynı yerde yaşamaları da yasaktı. Aynı yerde yaşamaları halinde önce uyarılmışlar, uyarılara kulak asmadıkları takdirde gayrimüslim Çingenerlerden alınan vergiler Müslüman Çingenerlerden de alınmıştır.¹⁵ Biz Osmanlı Devleti'nde yaşayan Çingenerlerin varlığına dair ilk kayıtlara II. Murad zamanında 1430 tarihli Niğbolu sancağına ait tımar defterindeki kayıtlarda rastlamaktayız. II. Murad döneminde Edirne'de bulunan vakıf kayıtlarında orada Çingene köyünün olduğu bildirilmektedir. Bu köyde yaşayan Çingenerler tarımla uğraştıkları gibi vakıflarda da yer almışlar, vakıf için 5458 akçe gelir sağlamışlardır.¹⁶ Vakıflarda yer alan Çingenerler ile Çingene sancağında bulunanlar hukuki bakımdan eşit sayılmamışlardır. Çingene sancağında ikamet edenler sancak beyinin sorumluluğu altında iken, vakıf topraklarındakiler raiyyet sahibinin sorumluluğu altındaydı. Buradaki Çingenerlerden alınan vergiler raiyyet sahibinin gelirleri arasında yer almıştır. En fazla Çingene vakfının bulunduğu yer ise Edirne'de bulunan Sultan Bayezid Han vakfıdır.¹⁷ Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmesiyle Kasımpaşa'da Çürüklük denilen mevkiye iskân ettirilen Çingenerler, daha sonra "Ayvan-saray, Sulukule, Sultan Mahallesi ve Üsküdar'da Selamsız Mahallesi"ne yerleştirildiler. Aslında Çingenerler, İstanbul'un fethinden çok önce de burada ikamet etmekteydiler. İstanbul'un fethiyle sadece belli bir düzene oturtulmuşlardır. Fatih Sultan Mehmed'in Balat şehrinde getirtmiş olduğu Çingenerleri Balat Mahallesi'ne iskân ettirmesiyle de İstanbul, ale'l-husûs Balat Mahallesi, Çingenerler için önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Balat Mahallesi'nden sonra da Edirnekapı ve Sulukule bölgesinde yoğun olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesine göre, Çingenerler Gümülcine ve Mentеше sancağından İstanbul'a getirilip yerleştirilmişlerdir. Edirnekapı ve Sulukule'de yerleşmekten çok konaklamayı tercih etmekteydiler.¹⁸ Çingenerler ülkenin her yerine dağılmış olsalar da çoğunlukla Rumeli bölgesinde ya-

şamlarını sürdürmüşlerdir. Bu nedenle tam tarihi bilinmemekle birlikte Rumeli'de Çingene sancağı oluşturulmuştur. Çingene sancağının varlığına dair ilk kayıtlara II. Bayezid döneminde rastlamaktayız. Bu sancak Rumeli'de yaşayan Çingenerleri belli bir düzene oturtmak ve sistemli bir şekilde vergi toplanabilmesi için kurulmuştur.¹⁹ Bu sancağın merkezi Kırkkilise bugünkü adıyla Kırklareli olup "Hayranbolu, Malkara, Yanbolu, İpsala, Gümülcine, Dimetoka, Keşan ve Çorlu'yu" içine alan bölgeden oluşmaktadır. Burada gayrimüslim Çingene bulunmaktaydı. Çingenerler Rumeli'de 90

kadılıktan oluşmakta ve 383 cemaate ayrılmaktaydılar.²⁰ Sadece Rumeli'ye yerleşmekle kalmamışlar Anadolu'nun değişik yerlerine de yerleşmişlerdi. "Ege, Marmara ve Karadeniz bölgesinde Roman olarak adlandırılırken; Erzurum, Artvin, Bayburt, Erzincan ve Sivas'ta Poşa; Van, Hakkâri, Mardin ve Siirt'te Mitrib; İç Anadolu'daki Çingenerler için Elekçi, Akdeniz'de bulunanlar için Arabacı ya da Manuş, Adana ve Osmaniye'de yaşayanlar için de Cano" tabirleri kullanılmaktadır. Günümüzde bu adlandırmalar hâlâ devamlılığını sürdürmektedir.²¹ Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi sırasında Kara Çingene adlı bir köyde konaklamış olması da Çingenerlerin o zamandan beri Anadolu'da yerleşik hayat sürdürdüklerini bize göstermektedir.²² Kanuni dönemiyle de Rumeli eyaleti ile İstanbul ve çevresinde yaşayan Çingenerlerin sancak sayılması kararlaştırılmış²³ ve Rumeli'de toplam 26 sancak oluşturulmuştur.²⁴

Çingenerlerden Alınan Vergiler ve Sosyal Hayatları: Devlet ve toplum arasındaki en mühim bağlantı noktalarından biri olan vergiler, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan her millettten alınmaktaydı. Yerleşik hayat süren Müslüman ve gayrimüslimlerden farklı farklı vergiler alınmakla birlikte onların yaşam tarzları da birbirinden ayrılmaktaydı. Ancak Osmanlı Devleti'nde yaşayan Çingenerler, Müslüman ve gayrimüslim olarak ikiye ayrılmalarına rağmen vergiler hususunda birbirlerine denk sayılmışlar, gayrimüslimlerden cizye adındaki vergi alınırken, bu vergi Çingenerlerin hem Müslüman hem de gayrimüslimlerinden alınmıştır. Müslüman Çingenerlerden 22 akçe ispençe alınırken bu miktar gayrimüslimler için 25

¹⁴ Altınöz, Osmanlı Toplumunda Çingenerler, 84.

¹⁵ Dağ, "Temettuat Defterlerine Göre Edirne'de Romanlar", 24.

¹⁶ Altınöz, Osmanlı Toplumunda Çingenerler, 81.

¹⁷ Altınöz, Osmanlı Toplumunda Çingenerler, 156-160.

¹⁸ Altınöz, Osmanlı Toplumunda Çingenerler, 176-178.

¹⁹ Emine Dinceç, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Çingenerler", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.20, (Isparta 2009): 35.

²⁰ Dağ, "Temettuat Defterlerine Göre Edirne'de Romanlar", 24-25.

²¹ Suat Kolukırık, "Romanlar ve Akraça Gruplarının Sosyolojik Görünümü: Kamusal Hizmetlere Erişim ve Katılım İmkânı Üzerine Bir Değerlendirme", Tarihten Günümüze Türkiye'de Romanlar, (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015), 40.

²² Dağ, "Temettuat Defterlerine Göre Edirne'de Romanlar", 26.

²³ Altınöz, Osmanlı Toplumunda Çingenerler, 116.

²⁴ Göncüoğlu- Yavuztürk, "Sulukule ve Çingenerleri", 113.

akçe, Çingenerin dul kadınlardan alınan vergi ise 6 akçe ispençedir.²⁵ Kanuna göre yalnızca evin reisi aileleri adına bu vergiyi vermekle yükümlüydü.²⁶ Bu vergileri vermek istemeyen Çingenerler ise çoğunlukla çiftlik sahiplerinin yanına sığınmaktaydı. Bu durum bir süre sonra yaygınlık göstermeye başlamıştır. Çingenerlerden vergilerin alınabilmesi için çiftlik sahiplerinin yanına sığınmalarına engel olunması gerekiyordu. Bu amaçla konuyla ilgili ferman ısdar edilmiştir.²⁷ Çingenerlerin yerleşik hayata geçmeleri olmasına rağmen yapıları gereği göçebeliliğe alışkın olduklarından vergilerin toplanmasında bu münasebetle sorunlar da yaşanmaktaydı. Vergi memurları bir önceki dönemde Çingenerleri yerlerinde bulurken bir sonraki dönemde aynı yerde bulamaya biliyorlardı. Bu durumda da göçen Çingenerlerin vergilerini kendileri ödemek zorunda kalıyorlardı. Memurlar da bu vergileri karşılayamadıklarında ya kaçıyorlar ya da mallarına vergi borcu olarak el konuluyordu. Memurların ise yerlerinde buldukları Çingenerlerden alacakları verginin fazlasını zorla aldıkları oluyordu.²⁸ Bu sorunları çözmek ve göçebe olan Çingenerlerden de düzenli olarak vergi toplanabilmesi için, kadıların Çingenerlerle birlikte dolaşması kararlaştırılmış, kadı isterse bir kişiyi vergi toplama işinden sorumlu tutabilmiştir. Orduya hizmet edenlerle kalelerde yaşayan ve silah bakımı gibi görevlerde çalışan Çingenerler bu vergiden muaf tutulmuştur.²⁹ Bunların elinde görevlendirildiklerine dair belgeler de bulunmaktaydı. Bu belge sayesinde vergi vermezlerdi. Vergisini veren kişiye alındı belgesi verilir, böylece vergisini verenin ismi defterden silinirdi.³⁰ Ancak vergi toplayan memurun, vergiden muaf olan Çingenerlere zulüm edip zorla vergi aldığına dair merkeze şikâyetlerin gönderildiği de olmuştur.³¹ Zulüm eden memurlara yönelik şikâyetler üzerine memurlar hemen o yerden uzaklaştırılmıştır. Örnek verecek olursak, Gelibolu ve Malkara kadılarına gönderilmiş olan bir hükümden memur olan Koçi Çavuş'un adamı Ali'nin Çingenerlerden ispençelerini cem' etmekle görevlendirildiği, görevi sırasında yirmi nefere gezerek fakara halktan yetmiş, seksen akçe ispençe almamak üzere bırakmadığına dair şikâyetler bulunmaktadır.³²

XVI. Yüzyılın ikinci yarısında devlet içindeki düzen bozulmaya başladığı gibi Çingene sancağı içerisindeki disiplin ve güvenilirlik de bozulmaya başlamıştı.³³ XVI. yüzyılın sonlarına doğru ise Çingenerler gurbet taifesi ile hareket etmeye başlamış, birlikte Müslüman ahaliye kılavuzluk ederek yoldan çıkartmaya çalışmışlardır. Bu yüzden de toplum düzenini bozan bu grupların men' edilmesi için kadınlara ve sancak beylerine hükümler yazılmıştır.³⁴ Divan'dan sancaklara yollanan

bu hükümlerde, gurbet taifesi ve Çingenerlerin güzel bayanları satın alıp cariye edindikleri, onlardan faydalanarak çalgılı, oyunlu eğlenceler düzenledikleri bildirilmekteydi. Arşiv kayıtlarında da bazı Çingenerlerin toplum düzenini bozdukları gibi kadınları ve kızları alıp zorla fuhuş yaptırdıklarına dair şikâyetler söz konusudur. Çingenerler dolayısıyla ülkede fahişelikte de artış meydana gelmiştir. Toplumdaki bu bozulmanın daha da çirkinleşmemesi için önlem alınması gerekmektedir. Bunun için de 6 Ekim 1564 tarihinde Diyarbakır, Halep, Dulkadiroğlu, Karaman ve Anadolu beylerbeyliğinde bulunan her sancağa, Çingenerlerin dolaşarak çalgılı eğlenceler düzenlemelerinin engellenmesini içeren hükümler gönderilmiştir. Aynı zamanda 1530-1531 tarihli Kanunnâme-i Kıptiyân-ı Vilayet-i Rumeli'ye göre, Edirne, Filibe ve Sofya'da olan Çingenerlerden gayri meşru işle uğraşan kadınlarından ayda yüz akçe kesim vergisi alınmıştır. Alınan bu önlemlerle toplumun daha kötüye gitmesi ve Çingenerlerin ahaliyi kendilerine benzetmelerinin biraz da olsa önüne geçilmiştir.³⁵ Çingenerler vergi toplamak için gelen görevlilerin, topladıkları vergileri gasp etmeye de başlamışlardı. Gurbet taifesi ve Çingenerlere halkın huzurunu kaçırdıkları, düzeni bozdukları için cezalar verilmekteydi. Bu cezalardan birisi de kürek çekme idi. Bu ceza işledikleri suçlara karşılık verildiği gibi orduda lazım olan kürekçi ihtiyacını karşılama amacı da gütmektedir. 1573 yılından itibaren Çingenerler donanma hizmetinde yer almaya başladılar. Donanmada yer alanların vergi borçları affedilecekti. Kürekçi olarak yazılmak isteyenlerin kaydını ise cemaat başı tutacaktı. Ancak bu uygulamada başarı sağlanamamıştır. Donanmadaki kürekçi ihtiyacını karşılamak için zorla götürülmek istenen Çingenerlerin bazen görevliler tarafından şiddete maruz kaldığı olmuştur.³⁶ Gurbet taifesi ve Çingenerlerin yapmış oldukları faaliyetler artık halkta huzur bırakmadığı gibi verilen cezalar ve alınan tedbirler de işe yaramamaktaydı. Kadınlı erkekli kahvelere girmeye başlamışlardı. Bu durum celaliler ortaya çıkana kadar devam etmiştir. Celalilerin ortaya çıkmasıyla birlikte artık soyacakları yer kalmadığından Çingene ve gurbet taifesine dair şikâyetler azalmaya başlamıştır. Artık halkın başı celalilerin yaptığı gasplar ve huzursuzlukla beladaydı.³⁷

XVII. yüzyılın başında yaya ve müselleme Çingenerlerinin kaldırılmasıyla geri hizmet bölümüne ulufeli ve ateşli silah kullanabilenler alınmış, böylece tımarlı sipahiler Çingenerlerin yerini doldurmaya başlamıştır.³⁸ Aynı zamanda bu dönemde devlet sınırları içindeki göçler hız kazanmaya başladı. Çingenerler Osmanlı-Avusturya savaşlarını fırsat bilerek Kuzeydoğu

²⁵ Altınöz, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Çingenerler/ Romanlar", 25.

²⁶ Marushiakova- Popov, Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingenerler, 32.

²⁷ Sezgin, Osmanlı Romanları, 39.

²⁸ Altınöz, Osmanlı Toplumunda Çingenerler, 251-152.

²⁹ Marushiakova- popov, Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingenerler, 32.

³⁰ Sinan Şanher, Hukuki Düzenlemeler Işığında Osmanlı Çingenerleri, (İstanbul: UKİD-TİKA, 2013), 38.

³¹ Altınöz, Osmanlı Toplumunda Çingenerler, 255.

³² BOA, MD. III. HK.116.

³³ Dineç, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Çingenerler", 43.

³⁴ Altınöz, Oğsmanlı Toplumunda Çingenerler, 100.

³⁵ Emine Dineç, "Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları", History Studies, C.2, S.1, (Ankara 2010): 23.

³⁶ Altınöz, Osmanlı Toplumunda Çingenerler, 105-108.

³⁷ Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, (İstanbul: Cem Yayınları, 1995), 107.

³⁸ Dineç, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Çingenerler", 43.

Sırbistan, Kuzeybatı Bulgaristan ve Doğu Banat'ın Avusturya ordusu tarafından işgal edilmesinden faydalanarak Osmanlı Devleti'ne sızmışlardı. Bazı tarihçiler bu göç hareketini Balkanlara ikinci göç olarak adlandırmaktadır.³⁹ XVII. Yüzyılda bozulmaların arttığı ve Osmanlı Devleti'nin Celali denilen eşkiya grubu ile uğraştığı sırada sarayda karar verme yetkisi belli bir otoriteden çıkıp dilsizler, bazı vezirler ve küçük memurlar dışında Çingenerlerin de eline geçmişti.⁴⁰ Çingenerler cellat teşkilatının çoğunluğunu da oluşturmaktaydılar.⁴¹ Tüm bunların yanında tenekeci, nalbant, kuyumcu, deri işçiliği, terzi, boyacı, kasap, bahçıvanlık işleriyle de uğraştıkları görülmektedir.⁴² Çingenerler, Donanmada çivi kesmek, esirlerin ayağına takılacak zincirleri yapmak -ezelden beri demircilik işinde iyi olduklarından mütevellit- gibi işlere de getirilmişlerdi.⁴³

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Çingenerler artık şehrin iç kesimlerine doğru bilakis Fatih Camii civarındaki Büyük Karaman ve Dülger-zâde Mahallelerine doğru yayılma göstermişlerdir. Ancak işledikleri suçlar münasebetiyle bu yerlerden Sulkule, Yenibahçe, Ayvansaray, Üsküdar, Kasımpaşa'ya tekrardan yerleştirilmişlerdir. Kasımpaşa'ya yerleşen Çingenerler buradaki tersane adına çalıştırılmışlardı. Burada çalışan Çingenerlerin Müslüman mı yoksa gayrimüslim mi olduğuna dair ise elimizde bir bilgi yoktur.⁴⁴ Çingenerlerin eğlenceye düşkün oldukları da bilindiğine göre bunların Osmanlı Devleti'nde de müziksiz, danssız yapamayacakları aşikârdır. 1846 yılında Abdülmecid Gabrova'da vermiş olduğu davete Çingene bandosunu da çağırmıştır. Müziklerini çok beğenen padişah onlara bahşiş vermekle birlikte şeflerine fildişi bezeli bir keman da göndermiştir. Çingenerler devlette önemli kutlamalarda da yer almış, çeşitli çalgılar çalmışlardır. Yeni padişah tahta çıkacağı zaman da kutlamalarda çalgı çalmaktaydılar. Kazanılan zaferlerden sonraki şenliklerde yine çingenerler çalgı çalmıştır.⁴⁵ Çingene erkekleri gibi kadınları da eğlencelerde yer alarak geçimlerini buradan sağlamaktaydılar. Dans ve müzik eşliğinde Çingene ve bazen de Yahudi kadınlar cümbüş yaparak evlerde, şehir dışında kurulan çadırlarda, hanlarda eğlence hizmeti vermekteydiler.⁴⁶ 1860'lı yıllara gelindiğine Vidin kasabasında sokak köpeklerinin sayısındaki fazlalık nedeniyle, kasaba yetkilileri yerel Çingenerleri bu köpekleri yakalamakla görevlendirdiği gibi kuyruklarını da kesip getirmeleri halinde 2 kuruş ödemişlerdir.⁴⁷ 1829 yılında Çingenerlerin merkez edindiği Edirne, Ruslar tarafından işgal edilmişti. Bu işgalle birlikte Müslüman kesim göç etmeye başlamış, böylece Edirne'nin nüfusu 140.000'den 100.000'e düşmüştür. Müslüman ahalinin yerine de Hıristiyan kesim yerleşmiştir.

Edirne'deki bu durum 93 harbine kadar devam etmiştir.⁴⁸ Bu tarihten sonra İstanbul'a gelen göçmenlerin kayıtlara muhacir olarak düşülmesine karar verilmiştir. Bu uygulamayla Çingenerlerin Osmanlı Devleti'nde "Kıpti" diye adlandırılmasından kurtarılmaları ve muhacir olarak kayıt altına alınmaları da amaçlanmıştır. Ancak bu kayıtlar sırasında bazı memurların eski alışkanlıkları sürdürdükleri ve İstanbul'daki Müslüman Çingenerleri nüfusa Kıpti olarak kaydetmeye çalıştıkları, bunun neticesinde de aralarında tartışmaların olduğu bilinmektedir. Şûrâ-yı Devlet Tanzîmât Dairesi tarafından; 20 Ocak 1886 tarihli bir mazbata ile duyurulan kararda, Müslüman Kıptilerin diğer Müslümanlarla kayıt altına alınmaları, Müslüman olmayanların ise gayrimüslim cemaatlerle kayıt altına alınmaları bildirilmiştir.⁴⁹

'Sonuç: Çingenerlerin çoğu kabul etmese de köklerinin Hindistan'a dayandığı yapılan araştırmalar sonucunda kesinlik kazanmıştır. İlk önce Anadolu'ya gelen Çingenerler buradan Avrupa'ya yayılmışlardır. Avrupa'da ilk başlarda iyi karşılanmış olmalarına rağmen daha sonrasında dışlanmışlar ve eziyetlere maruz kalmışlardır. Çingenerler Avrupa'dan dışlanmaları sonucunda kendilerini tekrar Anadolu'da bulmuşlar ve Osmanlı Devleti himayesinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nde yaşamları çoğunlukla Rumeli bölgesinde geçmiş olup, kendilerine ait merkezi Kırkkilise olan Çingene Sancağı oluşturulmuştur. Çingenerler Avrupa'da eziyetlere maruz kalırken Osmanlı onlara sahip çıkmış, Müslüman ve gayrimüslimler ayrı olarak belli bir bölgede toplanıp yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Belli bir bölgede yaşamlarına rağmen Anadolu'nun çeşitli yerlerine de dağılmışlardır. Bu bilgiler ışığında Avrupa'ya bakarak daha rahat hareket ettikleri ortadadır. Osmanlı Devleti onlara özgür yaşama ortamı sağlarken onların kendilerine özgü davranışları Çingene olmayan halkı etkilediğinden buna engel olunmaya çalışılmıştır. Çingenerler genelde demircilik işinde iyi oldukları için devlet onlardan istifade etmiş, müzik de Çingenerlerin ayrılmaz bir parçası olduğundan müzik işiyle de uğraşmışlardır. Bu vesileyle sarayda eğlencelerde yer almışlardır. Bunların yanında cellat teşkilatının da çoğunu oluşturmaktaydılar. XVII. yüzyılda da sarayda karar verme yetkisini ellerinde bulundurmaları da dikkat çekicidir. Ashında Çingenerler Osmanlı Devleti'nin sosyal ve idari yapısı içinde sandığımızdan çok daha fazla yer almışlardır. Tüm bu bilgilere rağmen Osmanlı Devleti'ndeki çingenerlere dair veriler eksiktir. Bazı konularda da ikilemler mevcuttur.

³⁹ Marushiakova- Popov, Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingenerler, 59.

⁴⁰ William. J. Griswold, Anadolu'da Büyük İsyan, Çev. Ülkün Tansel, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 34.

⁴¹ Ece Yüksel, "Osmanlı Cellatları", Yeditepe Üniversitesi Tarih Bilimi Araştırma Dergisi, C. 1, S.1, (İstanbul 2017): 80.

⁴² Halime Ünal, "Türkiye'de Yaşayan Kültürel Bir Farklılık: Çingenerler", Batman Üniversitesi Yaşam Bilimler Dergisi, C.1, S.1, (Batman 2012): 617.

⁴³ Dağ, "Temettuat Defterlerine Göre Edirne'de Romanlar", 19.

⁴⁴ Altınöz, Osmanlı Toplumunda Çingenerler, 179-180.

⁴⁵ Marushiakova- Popov, Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingenerler, 77.

⁴⁶ Dinceç, "Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları", 22.

⁴⁷ Marushiakova- Popov, Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingenerler, 79-101.

⁴⁸ Dağ, "Temettuat Defterlerine Göre Edirne'de Romanlar", 6.

⁴⁹ Egemen Yilgür, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve "Çingenerler": Vergi, Askerlik ve Adlandırma Meseleleri", Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.2, S.18, (İstanbul 2018): 285.

II. ABDULHAMİT'İN HAFİYELERİ

Mustafa SATICI*

Aksaray Üniversitesi

Giriş: 30 Mayıs 1876 tarihinde Osmanlı tahtına oturan Sultan II. Abdülhamit, amcası Sultan Abdülaziz'in katledilmesi ve abisi Sultan V. Murat'ın tahttan indirilmesi gibi olaylarla karşılaşmış, onlar gibi öldürülmek ya da tahttan indirilmekten vehmetmiştir. Bu olayların ardından, V. Murat'ı yeniden tahta çıkarmak için girişilen Ali Suavi Olayı II. Abdülhamit'in vehim ve şüphelerinin artmasına yol açmıştır. Ayrıca Jön Türklerin Avrupa'ya giderek Sultan II. Abdülhamit aleyhinde sürekli propaganda faaliyetinde bulunmaları, Bulgar ve Ermeni komitelerinin çalışmaları gibi içte yaşanan sorunlar vardır. Dışta ise Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde oynadıkları oyunların ardı arkası kesilmemiştir. Osmanlı Devleti'ni bölüp parçalamak için ellerinden geleni yapmıştır. Bu olaylara muhattap olan Sultan II. Abdülhamit kötü bir akbete maruz kalmamak için bazı önemli tedbirler almıştır. Bunların en önemlisi ise istihbaratın toplanması için en önemli kaynak olan Hafiyelik Teşkilatı'nın kurulmasıdır. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren istihbaratı etkin bir şekilde kullanmıştır ancak en etkili ve teşkilatlı hale Sultan II. Abdülhamit döneminde gelmiştir.

Hafiyelik Teşkilatı'nı Hazırlayan Sebepler ve Teşkilatın Kuruluşu: Sultan II. Abdülhamit, Osmanlı Devleti'nin çok zor durumda olduğu, iç çalkantıların büyük çoğunlukta yaşandığı bir zamanda tahta geçmiştir. II. Abdülhamit padişahlığının ilk zamanlarında Osmanlı Devleti için büyük bir felaketle sonuçlanan ve Balkanlarda büyük oranda toprak kaybetmemize neden olan Osmanlı-Rus Savaşı'nın (1877- 1878) acı sonuçlarına katlanmıştır. Daha sonraki dönemlerde uyguladığı iç ve dış politikada 93 Harbi'nin sonuçlarını göz ardı etmemiş ve bu sonuçları önemsememiştir. II. Abdülhamit'in tahta geçtiği sıralarda başlayan Bosna-Hersek İhtilâli, öğrencilerin gösterileri, Selanik'te Alman ve Fransız sefirlerinin öldürülmesi gibi olayların sıkıntıları devam etmekteydi. Osmanlı Devleti bu dönemde çok zor durumda olmakla beraber içte ve dışta birçok sorunlara mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bu sorunlara örnek verecek olursak; Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesi ve katledilmesi, Avrupalı emperyalist devletlerin Balkanlarda ıslahat için baskı yapması, Sırbistan ve Karadağ'ın harp ilânı ve Tershane Konferansı gibi gelişmeler devleti oldukça zora sokmuştu. Fıtratı gereği evhamlı bir yapıya sahip

olan II. Abdülhamit memleketin durumu bu şekildeyken Osmanlı tahtına oturmuştur.¹ Sultan Abdülhamit Hafiyelik Teşkilatı'nın neden kurulması gerektiğini, seleflerinin bu konudaki hassasiyetlerini ve istihbaratın gerekliliğini şu kelimelerle açıklamıştır: “*Osmanlıda töre budur. Padişah tebaasının ne düşündüğünü, hangi şikâyetlerinin olduğunu, bir yandan kendi kadılarından valilerinden hükümet yolu ile öğrenir, diğer yandan ülkenin dört bucağına serpilmiş tekkelerin şeyhlerinden, dervişlerinden haberler toplar; ülkeyi buna göre idare ederdi. Ceddim Sultan II. Mahmud buna gezginci dervişleri de ekleyerek istihbaratı genişletmiştir. Ben tahta çıktığım zaman durum buydu ve böylece devam ediyordu.*”² Sultan Abdülhamit Londra Sefiri Musurus Paşa'dan eski Sadrazam ve Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın İngilizler'den para aldığını öğrenmiştir. Devletin önemli bir paşasının bu şekilde İngilizlerden para almaya tenezzül etmesi karşısında üzüntü duymuştur. Devletin üst makamlarında görev yapan bir sadrazamın kendi devletine ihanet etmesi edindiği istihbarat bilgilerini de kendi menfeatine göre bildireceği anlamına gelmekteydi. Sultan Abdülhamit'in eniştesi Mahmut Paşa'nın Jön Türkler hakkında önemli bilgiler getirmesi olayı da bunun üzerine gelmiştir. Sultan'ın bu bilgileri nasıl edindiğini sorduğunda Mahmud Paşa'nın şahsına ait bir istihbarat teşkilatı kurduğunu belirtmesinin üzerine Sultan II. Abdülhamit, Mahmud Paşa'dan bu teşkilatı şahsına devretmesini istemiştir. Sultan II. Abdülhamit hatıratında şu ifadeleri kullanmıştır: “*Cedd-i Azizim Selim Han (III. Selim) şu sözleri söylemiştir; 'Yabancıların elleri ciğerlerimin üstünde geziyor, aman biz de yabancı devletlere elçiler gönderelim ve onların neler yapmaya çalıştığını bir an önce öğrenelim'*” diyerek içinde bulunduğu durumun sıkıntısından yakınmıştır. III. Selim'in bu feryadı üzerine Sultan II. Abdülhamit, “*yabancıların ellerini ciğerlerinin içinde hissettiğini*” belirterek durumun ne kadar karışık olduğunu belirtmiştir.” Hafiyelik Teşkilatı'nı hazırlayan sebeplere bakacak olursak bu olayları şu şekilde ifade edebiliriz. Hafiyelik Teşkilatı'nın kurulmasındaki en önemli husus Sultan Abdülhamit'in şüpheli bir yapıya sahip olmasıdır.³

Suavi vakasından yaklaşık olarak iki ay sonra Temmuz 1878'de V. Murat'ı Çırağan Sarayı'ndan kaçırmak için tekrar plan yapıp harekete geçilmiştir. Planı yapanların başında

* Aksaray Üniversitesi, FEF, Tarih Bölümü, Lisans. e-mail: msatici945@gmail.com.

¹ Emre Gör, II. Abdülhamit'in Hafiyelik Teşkilatı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016, s. 63-64.

² İsmet Bozdağ, Abdülhamit'in Hatıra Defteri, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002, s. 81.

³ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 285.

Kelanti Skaliyeri⁴ ve Aziz Bey vardır. Kelanti tarafından V. Murat ile alakalı bir komite kuruldu.⁵ Bu komite üyeleri V. Murat lehine çeşitli semtlere beyannameler asmıştır. Komitenin gözü bir ara o kadar dönmüştü ki; Sultan II. Abdülhamit'e suikast düzenlemeyi bile düşünmüşlerdi. Şubat 1878'de yapılan plana göre suyollarından Çırağan Sarayı'na girilip V. Murat oradan alınacak ve Aziz Bey'in evine getirilecektir. Ardından softalar ve halkla beraber biat töreninin yapıldığı mekânlardan birine getirilip ilgili ulema ve devlet erkânı çağırılıp V. Murat'ı yeniden tahta çıkarılacaktı ancak komite planlarını gerçekleştirmeye çalıştığı sıralarda birinci Çırağan Vakası vuku bulmuş ancak bir neticeye ulaşamamıştır. Bu olay komiteyi daha da ateşlendirdi. Komite üyeleri V. Murat'ı kaçırma planı yapmak için Aziz Bey'in evinde sık sık toplanmaya başlamışlardır. Bu sırada hem Komite üyesi olup hem de V. Murat'ın maiyetinden olan Hüsnü isimli kişinin ihbarı üzerine Aziz Bey'in evi zabtîyeler tarafından sarıldı. Bu sırada komite üyeleri evde toplantı halindeydi, yapılan baskında komite üyelerinden olan Skaliyeri, Nakşibent Kalfa⁶ve Ali Şefkati kaçmayı başarıp yurt dışına kaçmışlardır. Yakalanan komite üyeleri sorgulanarak kimisi sürgüne kimisi ise hapse mahkûm edilmiştir.⁷ Bu birinci ve ikinci Çırağan vakaları Sultan Abdülhamit'in kaygı ve kuruntularının iyice artmasına sebep olmuştur. Bu olayların ardından Çırağan Sarayı'ndaki muhafız sayısı ve hafiyeye sayısı artırılmıştır. Sultan Abdülhamit'in yapısındaki belirsiz olan vehamet, onun yapısında doğuştan beri vardır. Gerek çocukluk döneminde gerekse şehzadelik döneminde bu korku duygusu mevcuttu. Babası Abdülmecid'in ona "*benim kuruntulu oğlum*" diye hitap ettiği bilinmektedir.⁸ Yaptığımız açıklamalardan da anlaşılacağı üzere; Hafiyeye Teşkilâtı'nın hazırlanmasında iki önemli sebep vardır. Birincisi Sultan Abdülhamit'in vehimli bir fitrata sahip olması, ikincisi ise dönemin siyasi olayları ve bununla irtibatlı olarak Sultan II. Abdülhamit'in haber alma ihtiyacının doğmasıdır.⁹

Hafiyelerin Sınıfları ve Gözetleme Yerleri: Zaptîye Nezaretine bağlı sivil polis memurlarının dışında saraya bağlı olan hafiyeler dört sınıfa ayrılır. Birinci sınıf olan "tabaka-i bâlâ" yüksek topluluk sınıfı olarak bilinir. Bu sınıftaki kişiler vükelâdan, saray mukarriplerden, kurenadan, elçilerden, yüksek mülkî, askerî, ilmiye ricalinden, valileler gibi yüksek rütbeli kişiler bu sınıfa dâhildiler. Bu kişilerin yalnızca bir kısmı hafiyelik yapmıştır. Bu kişilerin kendine ait hafiyeleri veya teşkilatı bulunmazdı. Tabaka-i bâlâ hafiyeleri yazmış oldukları jurnal raporlarını doğrudan sultana sunma imkânına sahiptiler. Kendilerini ön planda olmak istemedikleri jurnallerde doğrudan değil de dolaylı yollardan veya kendisine bağlı olan

bir başka hafiyeye yazdırıp bu jurnalleri sultana ulaştırmışlardır. Bu sınıfın maiyetindeki kişiler verilen emirleri en iyi şekilde yerine getirirlerdi. Bu kişiler amirlerine taassub eder ve bu hizmetleri sayesinde genelde amirleri tarafından iftihar kaynağı olurlardı. Bu kişiler hizmetlerini ne kadar iyi yaparlarsa dereceleri aynı oranda yükselirdi. Hatta aralarında bâlâ rütbesine erişenler bile vardı. İkinci sınıf hafiyelerin arzuları ve istekleri sadece para ve rütbe olmuştur. Merhamet ve insaf etmez, fenalık yapmakta çekinmezlerdi. Bunlar haydut çetelerinin reislerine benzetilebilir. Bu hafiyeler tabaka-i bâlânın maiyetinde olan kişilerden oluşmuştur. Saraya bağlı olmayan memurlara, alt sınıftaki görevlilere ve halka karşı çok kötü davranmalarına karşılık bağlı oldukları tabaka-i bâlâdan olan birinci sınıf hafiyelere karşı aşırı derece bağlı olurlardı. Bu hafiyeler icraatlarını yaparken bağlı buldukları birinci sınıf hafiyeye nezaretinde yapardı. Görevli oldukları mıntikalarda araştırma yaparken yapılanları, konuşulanları hatta düşünceleri bile gizlice araştırmışlardır. Türlü iftiralar atmaya kalkarlardı, evleri basarak aramalar yaparlardı. Bununla da kalmayarak ırz ve namuslara da göz dikmişlerdi. Üçüncü sınıf hafiyeler, birinci ve ikinci sınıf hafiyelerin gizlice araştırmaları yaptıkları kişilerdi. Bu kişiler, genellikle nezaretlerde çeşitli memuriyetlerde bulunurlardı. Bu sınıftaki hafiyeler yazdıkları jurnalleri hem efendilerine gösterir hem de sözlü olarak açıklamalar yapardı. Bu kişiler efendileri ile görüşmelerinde yakınlacak canlar düzenlenecek tertipler hakkında bilgi alıp bunları uygulamışlardır. Dördüncü sınıf hafiyeler ise saraydan bir menfaat kapmak arzusuyla yapıp tutuşan, sarayda bir şekilde tutunmanın yollarını arayan acemi olarak adlandırabileceğimiz kişilerdir. Bu kişiler "*mühim maruzatım var, celbimi istirahat ederim*" şeklinde Beykoz, Bakırköy, Maltepe gibi telgraf merkezlerinden saraya telgraf çekip beklerler, kabul edilirse hazırladıklarını sunarlardı. Bu bilgileri kabul olursa bekledikleri ihsan ve atıfete kavuşurlardı.¹⁰

Fehim Paşa: Fehim Paşa, Serhafiyeye unvanıyla devletin istihbarat faaliyetlerini yöneten kişilerden birisidir. Fehim Paşa, II. Abdülhamit'in son dönemlerinde ağırlıklı olarak görevde bulunmuş ve bu döneminin önemli isimlerinden olan Fehim Paşa 1873 yılında İstanbul'da doğmuştur. Tam olarak ismi Ahmet Fehim olup II. Abdülhamit'in sütkardeşi olan Esvapçıbaşı İsmet Bey'in oğludur. Fehim Paşa Mekteb-i Harbiye'de öğrenimini tamamlayıp 1894 yılında mezun olmuştur. Babasının II. Abdülhamit'in gözündeki nüfuzu sayesinde önce padişah yaver olarak görev yapmış ardından 1898'de paşalığa yükselmiştir. 15 Aralık 1902 yılına gelindiğinde ise Başkâtip Tahsin Paşa'nın imzasıyla Miralvalık (tuğgeneral) rütbesinden Feriklik (tümgeneral) rütbesine yükselmiştir.

⁴ İstanbul'daki Mason Teşkilâtında Prodos loncasının üstad-ı azamıdır.

⁵ Karal, a. g. m., s. 502.

⁶ V. Murat'ın annesinin cariyesidir.

⁷ Karal, a. g. e., s. 503.

⁸ Emre Gör, A. g. e., s.73

⁹ A. g. e., s.73.

¹⁰ İrtem, a. g. e., s. 28-33.

Rütbesi hızla yükselen Fehim Paşa babası ile II. Abdülhamit'in arasının yakın olmasından dolayı genç yaşında hızla yükselmiştir.¹¹ Fehim Paşa yaklaşık olarak 1902 tarihlerinde II. Abdülhamit'in istihbarat teşkilatının başına getirilmiştir. Görev yaptığı sıralarda İstanbul'da geniş çaptı bir istihbarat ağı kurmuş ve her bölgede kendi maiyetinde hafife ve muhbirleri bulunmaktaydı. Fehim Paşa yaptığı faaliyetler ile Sadrazam Ferid Paşa, Kabasakal Mehmet Paşa, Hasan Paşa, Fuad Paşa ve Alman Sefiri Marshall von Bieberstein gibi isimlerinde arasında bulunduğu birçok kimseyle ters düşmüştür.¹² Fehim Paşa'nın başlıca uğraştığı görevlerinin içinde; Özellikle Veli-aht Reşat Efendi olmak üzere şehzadelerinin bütününe hal ve hareketlerini takip ettirmesi, Sultanın Yıldız Sarayı'ndan çıkacağı zamanlarda güvenliği ve istihbaratı sağlamak, gayrimüslümleri, silah tacirlerini, gümrükleri ve limanları gözetletmektir. Bunlardan hariç kendisine gelen istihbarat raporlarının doğruluğunun araştırılması gibi işlerle uğraşmıştır. Fehim Paşa'nın görev alanı genel olarak Beyoğlu bölgesi olması rağmen diğer bölgeleri kontrolleri altında tutan paşalar üzerinden bütün şehri kontrol altına almıştır. Fehim Paşa sadece II. Abdülhamit'ten emir alır ve sadece ona karşı sorumlu olan

bir kişidir.¹³ Fehim Paşa'nın bu şanslı günleri 1905 yılından itibaren sönmeye başlamıştır. Gerek yerel halk gerekse gayrimüslüm halkın üzerine aşırı derecede korku salan paşa hakkında gelen şikâyetlerin ardı arkası kesilmemesi. Özellikle Beyoğlu bölgesinden yoğun bir şekilde şikâyetler gelmeye başladı. Bu şikâyetler o kadar artmıştır ki artık elçiliklerden bile şikâyetler gelmeye başlamıştır. Paşanın o eski parlak günlerinin bitmesinde özellikle yabancı elçiliklerden gelen bu şikâyetler sebep olmuştur. Almanya, İtalya, İngiltere ve Avusturya elçiliklerinden yoğun olarak şikâyet gelmektedir. Avusturyalı ve İtalyan silah tüccarlarına Fehim Paşa'nın memurları tarafından sürekli müdahale edilmiştir. 1907 yılında İngiltere elçiliğine Ventura isimli Musevi bir vatandaşın Fehim Paşa tarafından sıkıştırıldığı ihbarı gelmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında diplomatik krize sebep olmuştur. Sadrazam Ferit Paşa'nın Yıldız Sarayına sunmuş olduğu bir arzında Fehim Paşa'nın yapmış olduğu başkaca uygunsuz davranışlardan söz edilir. Tüm bunlara rağmen Osmanlı istihbaratı açısından önemli hizmetleri olan Fehim Paşa, Yıldız Sarayı tarafından sürekli korunmuştur. Tüm bu korumalara rağmen Alman elçisi olan Biberstein'in şikâyetinin ardından Fehim Paşa eski itibarını kaybetmiş ve sürgün hayatı başlamıştır. Bu şikâyete bakacak olursak Almanya elçiliğine gelen bu şikâyette, Kaspar adında bir Alman

tüccarın gemisine Fehim Paşa tarafından el konulmasıdır. Bu durum hemen Yıldız Sarayı'na bildirilir. Gemi Kaspar isimli kişiye iade edilmiş olmasına rağmen Alman elçisi bu durumun arkasını bırakmamıştır. Alman elçinin baskıları üzerine II. Abdülhamit Şubat 1907 tarihinde Fehim Paşa'yı Bursa'ya sürgün etmiştir.¹⁴ II. Meşrutiyet, Fehim Paşa Bursa'ya sürüldükten bir buçuk yıl sonra ilan edildi. Bu süre zarfında Fehim Paşa, Bursa'da İstanbul'a dönmenin yollarını aramış, Bursa Valisi Tevfik Bey'le bilgi alışverişinde bulunmak ve Mabeyn'den gelen telgraflara cevap vermek gibi işlerle ilgilenmiştir. Vali Tevfik Bey, Mudanya'da olan Fehim Paşa'ya telgraf çekerek Bursa'ya dönmesi gerektiğini söylemiş ancak Fehim Paşa bunu dinlemeyerek Yenişehir istikametine gitmiştir. Çok kısa bir süre sonra da Yenişehir girişinde halk tarafından öldürülmüştür. Bu olayı Vali Tevfik Bey hatıratında detaylıca anlatmıştır.¹⁵ Genç yaşta hızla paşalık rütbesine yükselen ve linç edilerek öldürülen Fehim Paşa hakkında pek olumlu değerlendirmeler yoktur. II. Abdülhamit'in başkâtibi olan Tahsin Paşa, Fehim Paşa hakkında "*Baş Journalci*" olarak bahsetmiştir. Tahsin Paşa; "*Fehim Paşa Saray dâhilinde hiç nüfuzu olmayan bir adamdan başka bir şey değildi; o kadar*

¹¹ Emre Gör, "II. Abdülhamid Dönemi'nden Bir İstihbaratçı Profili: Serhafiye Fehim Paşa (1873-1908)", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.1, C.3, 2019, s. 72.

¹² Gör, a. g. m., s. 73.

¹³ Gör, a. g. m., s. 73.

¹⁴ Gör, a. g. m., s. 74.

¹⁵ Gör, a. g. m., s. 78.

kuvvetli tanımış olmasına rağmen huzur-ı hümâyuna hiç girmemişti.” şeklinde değerlendirmiştir. Bu değerlendirme Fehim Paşa hakkında yapılan değerlendirmelerin en hafifidir. Fehim Paşa’yı gayrimüslüm tebaa “*ecnebilere taziyik eden*” “*haraç kesen*” ve “*jurnalci*” gibi ağır usulularla anmışlardır. Devletin resmi kayıtlarında bile Hafife Fehim Paşa ve Fehim Paşa’nın adamları eşşiradandır gibi ifadelere çokça rastlanır.¹⁶

Kabasakal Mehmet Paşa: Mehmet Paşa Çerkez asıllı olup kölezâdedir. Kendisi Hafife Teşkilatı’nın en ünlü hafiyelelerinden. Yelpaze şeklinde olan ve göğsüne kadar gelen sakalları sebebiyle kabasakal unvanını almıştır. Mehmet Paşa padişaha çok sadıktır hatta bir akrabasıyla otururken bu konuda “*Padişah peygamber vekilidir. Kendisine hem itaatim hem muhabbetim son derecelerdir. Şöyle bil ki zât-ı şâhâne bana ‘Mehmet babam kes deyü kat’i bir emîr verse besmeleyi çeker arkasından tereddüd etmeden babamı keserim*” sözlerini söyleyerek sadakatının ne derece büyük olduğunu göstermiştir.¹⁷ Mehmet Paşa’nın padişaha sunduğu jurnallerin çoğu günümüze ulaşmıştır. Bu jurnaller sebebiyle Türkler arasında itibarı yoktu. Özellikle Çerkezleri kayırdığından diğer halklar tarafından tepki çekiyordu. Sultan Abdulhamit 1909 yılında tahttan indirildiğinde ise İttihatçılar Mehmet Paşa’nın peşine düştüler. Sultan Abdulhamit, Mehmet Paşa’ya haber göndererek İstanbul’u hemen terk etmesini istemişti. Mehmet Paşa da derhal İstanbul’u terk edip Mudanya’ya geçmişti fakat Bursa’da halk tarafından tanınarak tutuklandı. Tekrar İstanbul’a sevk edilip Bekir-Ağa Bölüğü’nde hapsedildi. Hapishanede kaldığı sırada son defa ailesiyle görüşebildi, idam edileceğini bildiğinden kendisini buna hazırlamaya başlamıştı. İttihatçılar 14 Haziran 1909 tarihinde Mehmet Paşa’yı idama mahkûm etti. Ertesi gün 15 Haziran 1909 tarihinde idm edilmiştir.¹⁸

Zeki Paşa: Zeki Paşa askerî ve siyasî bilgisi yüksek önemli pasalardandı. Zengin içeriğe sahip kütüphaneye sahip, çeşitli sanatlarda ehil biriydi. Yüksek askerî rütbeye sahip Zeki Paşa, Sultan Abdülhamit’e haber yetiştirmek arzusu ve gayretiyle önemli çalışmalar yürütmüştür. Bilgileri toplarken bu bilgi iç istihbaratı kapsıyorsa kendi haber alma kaynaklarından yararlanıyor, dış istihbaratı kapsıyor ise çeşitli Avrupa gazetelelerinden yararlanarak elde ettiği bilgileri doğrudan Sultan Abdülhamit’e aktarıyordu. Bu konuda diğer hafiyelelerden geride kalmak istememiştir. Jurnale konu olabilecek olan herhangi bir olayı veya haberi bir an evvel Sultan’a aktarmak hevesinde olmuştur. Eğer bu jurnalin kendisinden önce Sultan’a aktarıldığını öğrenirse geç kaldığını düşünerek endişelenir ve girdiği şoktan çıkmak için üzerine soğuk su döktürürdü.¹⁹ Sultan Abdülhamit’e karşı son derece bağlılığı olan Zeki Paşa, sultan

hastalandığı bir vakit Sultan’ın arkasından çok ağıt yakıp bu hastalığı kendisi için *mukaddime-i felâket*²⁰ olarak yorumlamıştır. Zeki Paşa Meclis-i Hâs’ta olan biten her şeyi günü güne Yıldız’a ihbar etmiş, sultana olan bağlılığını her fırsatta göstermek, dile getirmek istemiştir. Ancak bu davranışı Meşrutiyetin ilanından sonra kendi felaketini getirmiştir. Ayrıca Zeki Paşa’nın çok açgözlü birisi olduğu da bilinmektedir. Balıklı Çiftliği namünasip bir zamanda sultandan yalvarırcasına istediğini birçok kimse bildirmektedir.²¹

Zülüflü İsmail Paşa: İsmail Paşa sarâyın önemli kişilerindedir. Oldukça sert bir mizaca sahip olan bu paşa, bütün askerlerin, askeri mektebe bağlı olanların en yüksek rütbelisinden askeri talebelere kadar hepsinin korkulu rüyası olmuştur. Tophane Müşiri Zeki Paşa’nın rütbesinin İsmail Paşa’ya göre daha yüksek olmasına rağmen İsmail Paşa’dan korktuğunu birkaç defa dile getirmiştir. İsmail Paşa fenalık yapmaktan çekinmez, canlarını yaktığı kişilerden ötürü herhangi bir üzüntü duymazdı. *Hafiyelelerin Listesi* isimli risalede İsmail Paşa için *kalpsiz yaşayan bir mahlûktur*, ifadesi yer almaktadır. Askeri mektepte birçok öğrenci İsmail Paşa yüzünden sürgün yemiş, uzaklaştırılmış ve ortadan kaldırılmış. Mekteplerde talebelere herhangi biri az da olsa kendisine karşı bir kalkışma göstermeye kalksa talebenin bu kalkışmasının sonucu çeşitli cezalar da ardından gelirdi.²²

Sonuç: II. Abdülhamit dönemi her anlamda tartışmaya açık bir dönemdir. Bu dönemde etkin olarak kullanılan hafiye teşkilatı ise daha çok tartışmaların odağı olan bir konudur. Teşkilatın bünyesinde çalışan hafiyelelerin devlete zararı olduğu kadar yararı olduğu da görmezden gelinmeyecek kadar önemli bir durumdur. Hafiyelelerin yerel bölgelerde, Osmanlı Devleti’nin sınır boylarında ve dış devletlere karşı yapmış oldukları başarılı faaliyetler vardır. Hafiyeleler başarılı bir şekilde istihbarat akışını sağlamıştır. Devletin veya sultanın şahsına yapılacak herhangi bir tehlikeli durumun önceden haber alınıp ilgili makama ileten hafiyeleler sayesinde gerekli tedbirler alınmıştır. Hafiyelelerin kendilerinin yazdıkları istihbarat raporları olan jurnallerin içerikleri incelendiği zaman gerekli gereksiz her şeyin jurnal edildiği anlaşılmıştır. Ancak bu jurnaller arasından mutlaka gerçeği yansıtan istihbarat bilgileri gelmiştir. Bunlar da oluşabilecek bir durum karşısından önceden önlem alınmasını sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında jurnal raporları çok önemlidir. Bu konuda daha detaylı araştırma yapıp doyurucu bilgilere ulaşılması için mevcut arşiv belgelerinin en iyi şekilde incelenmesi gerekmektedir. Detaylı araştırmalarla daha doğru bilgiler gün ışığına çıkacaktır.

¹⁶ Gör, a. g. m., s. 78-79.

¹⁷ Gör, a. g. e., s. 192-193.

¹⁸ <https://www.jinepsgazetesi.com/makale/kabasakal-cerkes-hakul-mehmet-pasa-1527> (01.05.2019)

¹⁹ Tahsin Paşa, Haz. Ahmet Zeki İzgören, Yıldız Hatıraları, İz Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.230.

²⁰ Mukaddime-i felâket: Her şeyin önüne geçen musibet.

²¹ Gör, a. g. e., s. 150-151.

²² Gör, a. g. e., s. 190-192

8191 NUMARALI GÜMÜŞHANE-ŞİRAN ŞER'İYYE SİCİLİNE GÖRE OSMANLI'DA VASÎ TAYİNİ

Cansu ÇALIŞKANOĞLU*

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş: Sözlükte “eklemek, bitişmek; birinden bir işi üzerine almasını istemek” anlamındaki vasy kökünden türeyen vesayet, fıkhîta eda ehliyeti bulunmayan veya eksik olanlarla ehliyeti sonradan kısıtlananların mallarını koruma ve işletme, onlar adına mallarında tasarrufta bulunma yetki ve sorumluluğunu yahut veli/hâkim tarafından bir kimseye bu yetki ve sorumluluğun verilmesini ifade eder.¹ Bu yetkiyi veren veliye (baba ve dede) mûsî, yetki verilen kimseye vasî yahut mûsâ ileyh, vesayetin sağladığı yetki ve yüklediği sorumluluğa mûsâ bih, vesayet altındaki kimseye de mûsâ aleyh denilmektedir.² Vasî-i muhtar; ölünün hayatta iken tayin ettiği vasî olup vasiyeti yerine getirmekle vazifelidir.³ Vasî-i mansub; yetim için hâkim tarafından tayin edilen vasîdir.⁴ Vasî, “bir kimsenin, ölümünden sonra onun adına yapılmasını istediği şeyleri kendisinden talep ettiği kimse” manasına gelip, kelim ve mezhepler tarihinde Zeydiyye dışındaki Şia fırkalarınca kullanılır ve Hz. Peygamber’in temsilcisini, onun adına faaliyet yürüten kimseyi, onun halefini, varisini ifade eder.⁵ İmâmîyye Şîası’na göre Resûl-i Ekrem vasî kelimesini ilk defa, sahip olduğu silâh vb. maddî şeylerle birlikte siyasî ve ruhanî yetkilerini Hz. Ali’ye devrettiğini bildirmek için yazdığı sayfalarda kullanmıştır.⁶ Osmanlı Devleti’nde şer’iyye sicillerinin en erken 1455 tarihli örneklerine Bursa’da rastlanmakla birlikte bu defterler, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yeni mahkemelerin kurulması sebebiyle içerdiği konular açısından bir daralmaya uğramışsa da XX. yüzyıl başlarına kadar düzenli biçimde tutulmuştur.⁷ Kadılık müessesesinin Osmanlıların ilk devrinden itibaren mevcudiyeti dikkate alındığında bu tür defterlerin daha erken dönemlerde de var olduğu, ancak bunların günümüze ulaşmadığı ileri sürülebilir.⁸ Kayıtların konuları ise çok çeşitlidir. Alelade vak’alar, cinayetler, nikâh ve vergi kayıtları, narh uygulamaları, tayinler, lonca davaları, vakfiye ve vakıf muhasebe verileri en çok göze çarpan

örnekleri olup bu belge ve konu çeşitliliği şer’iyye sicillerini tarih, hukuk, iktisat vb. pek çok disiplinin ana kaynakları arasına katmıştır.⁹ Bugün Gümüşhane’ye bağlı bir ilçe olan Şiran’a ait iki şer’iyye sicili bulunmaktadır. Bunlardan ilki ve çalışmanın kaynağını oluşturan 8191 numaralı sicil H. 1302-1324 (M. 1885-1906), ikincisi ise H. 1324-1329 (M. 1906-1911) tarihlerini kapsamaktadır. İncelenen 8191 numaralı sicilde 34 adet vasî tayini kaydı bulunmaktadır. Bunlardan 32 tanesi müslim, 2 tanesi gayrimüslimdir. 2 tanesi farklı günlerde görülmüş olan mahkeme kaydı olup, aynı kişinin vasî tayininden bahsedildiğinden tek başlık altına alınmıştır. Çalışmada 1885-1906 yılları arasını kapsayan 8191 numaralı Şiran şer’iyye siciline göre Osmanlı’da vasî tayini meselesi inceleterek, vasî-vesayet konusuna bir kaynak oluşturmak amaçlanmıştır. Vasî tayinleri rüşt ispatı, mecnunluk, bakamama, vasî değişimi, ölüm sonucu gibi sebeplerle gerçekleştirilmiştir.¹⁰ İncelenen defterde kayıtlı olan vasîlerin hepsi ölüm sebebiyle tayin edildiği için ölüm sonucu gerçekleşmiş olan vasî tayinleri üzerinde durulacaktır.

Vasî Tayini Meselesi ve Vasîlerin Yükümlülükleri: İslam hukukunda aciz kimselerin koruma işlerini üstlenen kişiye vasî adı verilir, vasî olan kimse mahkemeden nafaka talep etme hakkına sahiptir. Vasîlik görevi çoğunlukla babanın ölümü üzerine, çocuklarına bakmakla yükümlü olan anneye, bazen de akrabalarından ya da mahalleden güvenilir bulunan kişilere de vasîlik görevi verilmiştir.¹¹ Vasî tayini mahkeme tarafından yapılır mahkeme vasî tayin edeceği kişinin dindar, ahlaklı, güvenilir olmasına dikkat eder, güvenilir olduğuna kanaat getirirse vasî olarak tayin ederdi. Eğer vasîyi ölmeden evvel merhum şahıs belirlemiş ise ve vasî; Müslüman, akıllı, bâliğ, emin ve tam fiil ehliyetine sahip olmak gibi vasîde aranan şartlardan birini taşıyor ise o kişi hâkim tarafından vasî olarak tayin edilemezdi.¹² Aranan şartları taşısa da vasînin

* Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: cansugop90@gmail.com.

¹ Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ali Bardakoğlu, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), “Vesayet” maddesi.

² Ali Bardakoğlu, agm.

³ Ferit Devellioğlu, Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2008), 1138.

⁴ Devellioğlu, a. g. e., 1138.

⁵ Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Mustafa Öz (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), “Vasî” maddesi.

⁶ Mustafa Öz, a. g. m.

⁷ Yunus Uğur, a. g. m.

⁸ Yunus Uğur, a. g. m.

⁹ Yunus Uğur, a. g. m.

¹⁰ Seda Saraç Özturan, “19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Osmanlı Mahkemelerinde Vasî Tayini,” Vakânüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/International Journal of Historical Researches, 3/1 (2018): 239-254.

¹¹ Betül Özger ve Mehmet İpçioğlu, “C. 74/F4 Numaralı Şer’iye Siciline Göre 1827-1833 Tarihleri Arası Konya’nın Sosyal Ve İdari Yapısına İlişkin Kayıtların Analizi,” Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 12 (2006): 295-319.

¹² Ahmet Akgündüz, Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No. 6, 1986), 251.

devam edebilmesi için de bazı yükümlülükleri yerine getirmesi gerekmektedir. Vasî olarak tayin edilen şahsın vesayet işlerini, başkalarından yardım alarak idare ettiği bizzat kendisinin yürütemediği, vesayet işlerini yürütmekten aciz olduğu delillerle ispat edilirse vasîliği elinden alınır ve bir başkasına verilir.¹³ Bazı durumlarda vasînin yanında bir de gözlemci (nâzır) tayin edilmiştir. Bu durumda malların idare ve muhafazasından vasî sorumludur ancak vasî gözlemciyi haberdar edip görüşünü almadan vasiyetçiye ait hiçbir şeyde tasarruf edemez. Belgelerde kendisine vasî tayin edilen çocuktan sagır (küçük) diye bahsedilmektedir. Vasî, küçüğün malında menfaat sağlayacak şekilde, küçüğün mal varlığını artırmak amacıyla ticarete bulunup her çeşit yararlı işi yapabilir; fakat yetimin malıyla kendi adına ticaret yapamaz, yetimin malından borcunu ödeyemez, ödünç verip alamaz ayrıca onun malını satın alması ya da malını ona satması da caiz değildir.¹⁴ İmam-ı Azam'a göre; vasînin, eğer vasîsi bulunduğu çocuğun menfaati varsa onun malını kendisine satması veya almasında bir sakınca yoktur fakat İmameyn'e göre böyle bir satış sahih değildir.¹⁵ Çocuklarda temyiz¹⁶ yaşı yedi veya daha yukarısı olup, çocukların bulûğ çağına girmesiyle reşit olduğu kabul edilmekle birlikte reşit olma yaşı genel olarak kız çocuklarında dokuz, erkek çocuklarında on iki olarak kabul edilerek, kız ve erkek çocukların buluşa girme alametleri bu yaşlarda da görülmemiş ise her ikisinin de on beş yaşını bitirince baliğ olduklarına hükmedilmektedir.¹⁷ Bakıma muhtaç kişi büyüdüğünde mahkemeye başvurarak vasîsini azledebilirdi. Şiran Şer'iyye Sicilindeki Ölüm Sebebiyle Gerçekleşen Vasî Tayinleri: Çalışmanın temel kaynağını oluşturan 1885-1906 yıllarını kapsayan 8191 numaralı Şiran şer'iyye sicilinde 34 adet vasî tayini kaydı bulunmaktadır. Bunlardan ikisi aynı kişinin vasî tayininden bahsetmektedir. İki adet gayrimüslim kayıt bulunurken 32 tanesini müslimler oluşturmaktadır. 33 kayıt Şiran Kazası'nın çeşitli köylerinden olup 1 tanesi kasabadandır. Defterde mevcut olan vasî tayinlerindeki vasîler ölüm sonucu tayin edilmiştir. Mezkûr defterde kendisine vasî tayin edilen tüm köylerdeki toplam kız sayısı 20, erkek sayısı 40 olup toplamda 60 çocuğa vasî tayin edilmiştir. Her çocuğa vasî tayin edilen bu kayıtların 4 tanesinde vasînin yanında nâzırın da tayin edildiği görülmektedir. Vasî çocuğun bakımı, ihtiyaçlarının karşılanması, eğitimi, malının idare edilmesi, nafakasının temini gibi meselelerden bizzat sorumludur. Ancak önemli kararlar alırken ve bu işleri yürütürken nâzıra da sormak zorundadır. Her zaman olmasa da bazı durumlarda aksaklık ve usulsüzlük teşkil edebilecek durumları önlemek maksadıyla nâzır tayin edilmekteydi.¹⁸ Nâzır atamalarında,

iki farklı vasî üzerine tek nâzır tayin edilebilirken, aynı zamanda tek kişi farklı çocuklara hem nâzır hem de vasî olarak tayin edilebilmekteydi.¹⁹ Bahsi geçen belgelerden 5 tanesinde çocuklara ne kadar para tayin edildiği hakkında teferruatlı bilgi verilirken diğerlerinde, küçüğün ya da küçüklerin ihtiyaçlarının karşılanmasından vasînin sorumlu olduğu ve bu ihtiyaçların genellikle merhum babaları ya da annelerinin kalan malından temin edilmesi gerektiği ya da vasînin ihtiyaç olduğu durumda borçlanabileceği belirtilmektedir.

8191 numaralı Şiran Şer'iyye sicilindeki vasî tayini kayıtlarından, 12 Receb 1304 (6 Nisan 1887) tarihli kayda göre; Şiran kazası Sarıca köyünden olan ve ordu-yı hümâyün üçüncü alayının birinci bölüğü üsteğmeni Seyid Ağa ibn-i Ahmet taburda hizmette iken şehit olup vefat etmiştir. Şevki ve Adem adında iki çocuğu vardır. Güvenilir olduğu düşünülen bazı Müslümanların şahadetleriyle çocuklar reşit olana değin, vasîleri olarak Sarıca köyü ahalisinden ve çocukların dayıları olan Veli Ağa ibn-i diğer Ahmet tayin edilmiştir. Ve çocukların her türlü ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için hazineye borçlanmasına yetki ve izin verilmiştir.²⁰ 29 Muharrem 1306 (5 Ekim 1888) tarihli kayıta, Şiran Kazası İslam Tersun (Ericcek) Köyü'nden Mercanoğlu Hüseyin bin Ahmed vefat etmiştir. Ahmed, Osman, Hasan adında 3 küçük erkek çocuğu Fatma adında da 1 küçük kızı vardır. Çocuklara vasî olarak anne baba bir kardeşleri olan abileri Ömer tayin edilmiştir ve her birine 10'ar paradan 1 gurus nafaka bağlanmasına karar verilmiştir. Belge aynı tarihe ait iki kayıttan oluşup ilk kayıta vefat eden kişi söylenmiş ve vasî olarak kimin tayin edileceği belirtilmiş, ikinci kayıta aynı durum tekrarlanıp küçük çocuklara ne kadar nafaka verileceği hususu belirlenmiştir.²¹ 1 Zilkade 1307 (19 Haziran 1890) tarihli kayda göre; Şiran kazası Karaca kasabasından Marazoğlu Mehmed Ağa bin Süleyman vefat etmiştir. Küçük oğlu Hacı Mehmed için vasî olarak aynı kasaba ahalisinden ve damatları olan İdris Efendi ibn-i Hacı İbrahim vasî olarak tayin edilmiştir. Babasından kendisine intikal eden malların emaneten idaresi ve kendisine reşit oluncaya değin senelik 150 gurus verilmesine ve bu işlerin küçüğün vasîsi İdris Efendi tarafından yürütülmesine karar verilmiştir.²² 3 Cemâziye'l-evvel 1308 (15 Aralık 1890) tarihli kayıta; Şiran kazası Beşdam köyü ahalisinden Kanaloğlu Yusuf bin Hüseyin vefat etmiştir. Mehmed adında 1 küçük oğlu, Hanım adında 1 küçük kızı vardır. Anneleri Emine bint-i Salih vasî olarak, amcaları Mustafa Ağa da nâzır olarak tayin edilmiştir. Nâzırları Mustafa Ağa mahkemeye gelerek otuzar paradan toplam 60 para çocuklara nafaka verilmesi talebinde bulunmuştur. Mahkeme bu meblağın müteveffanın kalan

¹³ Ahmet Akgündüz, a. g. e., 252.

¹⁴ Ahmet Akgündüz, a. g. e., 252-261.

¹⁵ İbrahim Halebi, Şerh-i Mülteka el-Ehbur (Mevkûfat) İslâm Fıkhı, çev., Nedim Yılmaz (İstanbul: İlmi Neşriyat, 1993), 553.

¹⁶ bkz: Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, İbrahim Kafi Dönmez, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yaynevi, 2011) "Temyiz" maddesi.

¹⁷ Ahmet Akgündüz, a. g. e., 262.

¹⁸ Hüseyin Muşmal ve İrem Gürbüz, "Osmanlı'da Vasîlik Kurumu: Konya Örneği," Turkish Studies History 13/16 (2018): 225.

¹⁹ Muşmal ve Gürbüz, a. g. m.

²⁰ Şiran Şer'iyye Sicili 8191: 13/10.

²¹ ŞŞS 8191: 35/11-12.

²² ŞŞS 8191: 60/13.

malından çocuklara temin edilmesine ve çocukların her türlü ihtiyaçlarının karşılanması için borç yapılabileceğine karar vermiştir.²³ 11 Safer 1306 (17 Ekim 1888) tarihli kayıta; Şiran kazası İslamtersun (Ericcek) Köyü'nden Oğuzluoğlu Mehmed Çavuş bin İsmail'in vefat ettiği ve ardında kalan merhumun küçük torunu Miyase bint-i Mustafa'ya vasî olarak akrabalık ilişkisi bulunmayan Molla Hüseyin bin Süleyman'ın vasî olarak tayin edildiği görülmektedir.²⁴ Hiçbir akrabalığı bulunmayan birinin vasî olarak tayin edilmesi küçüğün ya merhumdan başka vasî olarak tayin edilebilecek bir akrabasının bulunmadığını ya da bulunan akrabalarının vasîliğin şartlarına uyum sağlamadığının bir göstergesidir. 3 Şaban 1323 (3 Ekim 1905) tarihli kayda göre de; Şiran kazası Limniş (Günyüzü) Köyü'nden Molla İbrahim bin Mehmed bin İbrahim ticaret için gittiği Rusya'nın Cadura Kazası'nda vefat etmiştir. Çocukları Ahmed, Edhem ve Halil İbrahim'dir. Dedeleri olan Mehmed Efendi ibn-i İbrahim vasîleri olarak tayin edilmiştir.²⁵

Belgelerde kaydolmuş olan vasî tayinlerinin 33 tanesi normal seyirde ve olması gerektiği şekilde gerçekleşmiş olup bir problem görülmezken 1 kayıta küçüğün 3 vasî değiştirdiği görülmektedir. Bu kayıt; 5 Cemâziye'l-ahir 1305 (18 Şubat 1888) tarihli kayıttır. Kayda göre, Erzurum Vilayeti Bayburt Sancağı Şiran Kazası Karaca Köyü'nden Cedidoğlu Mehmed bin Halil vefat etmiştir. Ardında küçük oğlu Mevlüd'ü bırakmıştır. Mevlüd'e vasî olarak amcası tayin edilmiştir. Fakat Amcası mahkemeye verdiği istifa dilekçesiyle vasîlikten vazgeçmiştir. Bunun yerine mahkeme şahitlerin huzurunda bu işe ehil olduğu düşünülen aynı köyün ahalisinden Koyunoğlu Yusuf bin Ahmet'i vasî tayin etmiştir. Merhum Mehmet'ten oğluna kalan tarlaların kira gelirinden 575 kova buğday ve 200 kova arpa toplam 790 çeşitli zahire önceki vasî Ali'den alınarak eski teamül üzere kazanç/faiz ettirmesi üzere Koyun oğlu Yusuf'un uhdesine verilmiştir. Ancak vasî olarak tayin edilen Yusuf'un idaresine verilen zahireyi kar ettirmedeği, zimmetine geçirdiği ve hasar ve telef ile çürüttüğü aşikâr olduğu halde Aynı köyün ahalisinden İsmail Efendizâde Ömer İzzet Efendi ibn-i İsmail Efendi ve Tavalcı oğlu Mahmut bin Ali ve Mehmet oğlu Hüseyin bin Mehmet adlı kişiler mahkemeye gelerek 5 kanun-i sani tarihinde kefalet senedi vermişlerdir. Bu senetle mallarının kefil ve tazmin edicisi olduklarını söylediler. Bunun üzerine Yusuf bin Ahmet'ten vasîlik kaldırılarak adı geçenlerden Mehmet İzzet Efendi İbn-i İsmail vasî tayin edilmiştir.²⁶

8191 numaralı Şiran Şer'iyye sicilinde geçen gayrimüslim kayıtlar incelendiğinde, bunlardan birine göre; 13 Cemâziye'l-ahir 1313 (1 Aralık 1895) tarihinde, Şiran kazası Söfker (Everen) Köyü ahalisinden Rum milletinden Yani veled-i Gregor

veled-i Anastas vefat etmiştir. Anadolu ve Bartanaç adında iki tane küçük kız çocuğu vardır. Vasîleri olarak anneleri Sürmeli bint-i Nasuka tayin edilmiştir.²⁷ Bir diğer gayrimüslim kayda göre ise; 16 Muharrem 1308 (1 Eylül 1890) tarihinde Şiran kazası Çağlı Köyü'nden ve gayrimüslim tebaadan Kostantin oğlu Nikola vefat etmiştir. Panik adında bir erkek çocuğu vardır. Vasî olarak ise annesi Anna bint-i Andon tayin edilmiştir.²⁸ Müslüman çocuklara Müslüman vasî tayin edilmesi şart iken, bir gayrimüslim çocuğa genellikle kendi dindaşından ya da akrabasından biri tayin edilirken zaman zaman da Müslüman vasîlerin atandığı bilinmektedir.²⁹ 8191 numaralı defterdeki vasîlerin genel olarak anne veya akrabalarından seçilmiş olduğu görülse de hiç kan bağı bulunmayan kişilerin de vasî olarak seçildiği görülmektedir. Bu durum, küçüğün ya akrabasının bulunmaması ya da bulunan akrabalarının vasîde aranan şartları barındırmaması ve ya en önemlisi güvenilir olmadığı şeklinde yorumlanabilir. 8191 numaralı defterdeki belgelerde tayin edilen vasîler incelendiğinde en çok annenin, ardından amcanın vasî olarak tayin edildiği görülmektedir. Şiran sicilinde akrabalık bağı bulunmadan vasî olarak tayin edilenlerin oranı da azımsanmayacak sayıda olup toplam vasî'nin %9'unu oluşturmaktadır. Kayıtlarda 19 adet köyün ismi mevcut olup; Ayna İslam Tersun ve Sarıca'dan 3'er tane, Çirmiş, Ergü, Gersut-ı zir, İnözü, Karaca, Seydibaba ve Uluşiran köylerinden 2'şer tane, Beşdam, Çağlı, Çal, Gersut-ı Bala, Giriftin, Kuzan, Limniş, Söfker, Tamara, Telme köylerinden 1'er tane geçmektedir.

Sonuç: İncelenen belgelerden anlaşıldığı üzere ölüm neticesinde vefat eden velilerin ortada kalan çocukları için çocukları reşit olana kadar onların her türlü ihtiyaçlarının karşılanması ve miraslarının korunması için bir vasî ataması yapılmıştır. Tayin edilecek vasîde başta güvenilir olmak gibi çeşitli kriterler ölçüt olarak alınmış, vasîler genellikle dede, anne amca gibi akrabalarından seçilip aranan kriterleri taşımazlarsa yabancı biri vasî olarak tayin edilmiştir. Bazı durumlarda vasînin yanında bir de nâzır tayin edilmiştir. Tayin edilen vasînin çocuğun mallarını suiistimal ettiği ve korumadığı durumlarda vasîlik hemen alınıp bir başkasına verilmiştir. Çocukların korunmasına yönelik olan bu uygulama, Osmanlı'nın İslam hukuku çerçevesinde çocuk haklarına önem verdiğini onları başını boş, sahipsiz bırakmadığını göstermektedir.

²³ ŞSS 8191: 90/182.

²⁴ ŞSS 8191: 36/21.

²⁵ ŞSS 8191: 255/1.

²⁶ ŞSS 8191: 23/23.

²⁷ ŞSS 8191: 162/14.

²⁸ ŞSS 8191: 80/138.

²⁹ İhsan Karataş, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2009), 80.

ERMENİ MİSYONERLİK FAALİYETLERİNİN YAYILMASINDA SİVAS ÖĞRETMEN KOLEJİ FAKTÖRÜ

Elif Seda KARACAOĞLU*

Bahkesir Üniversitesi

Amerikan misyoner teşkilatı olarak kurulan Board Teşkilatı¹ Sivas'ta eğitim faaliyetleriyle ön plana çıkmıştır. 1880 yılında başlayan eğitim faaliyetleri 1915 yılına kadar gelişerek devam etmiştir. Sivas Vilayeti'nde, Amerikan misyonerleri eğitim çalışmalarına önem vermiştir. Sivas merkez ve kazalarından olan Tokat, Gürün, Zara'da açmış oldukları okullarla bölge halkının Protestanlaştırılması için çalışmışlardır. Şark meselesinin üst boyuta geldiği ve hissedildiği bir dönemde Osmanlı Devleti büyük tehlikeler ile karşı karşıyaydı. XX. Yüzyılın başında ise Amerika Birleşik Devletleri bu meselede etkin bir rol oynamıştır. Osmanlı Devleti büyük güçler arasında II. Abdülhamid'in sürdürmüş olduğu politika ile ayakta kalmaya çalışıyordu. İç ve Dış politikada azınlıklar ve onlara verilen imtiyazlar nedeniyle sıkıntılar yaşanmaktaydı. Amerikan misyonerleri ve diğer misyoner örgütleri de bu sıkıntılı dönemden fayda çıkarmak amacındaydı. Ülke gerilemeye giderken misyoner örgütleri ve faaliyetleri büyüyordu.

Amerikan misyoner okullarının kurucuları ve okul idarecileri genellikle Amerikan misyonerlerinden oluşmaktadır. 1880 yılında Dr. Henry T. Perry Sivas Erkek Okulu'nu kurmuştur. Misyoner kayıtlarında okul "Sivas Normal Okulu" olarak adlandırılmaktadır.³ Bu okul Sivas'ta kurulan kız okuluyla birlikte Amerikan misyonerlerinin öğretmen yetiştiren bir kurumu haline gelmiş ve sonuçta Sivas Öğretmen Koleji adını almıştır. Misyoner Perry'den sonra 1900 yılında Ernest C. Partidge Normal Okulun müdürü olmuştur. Partidge, Sivas'ta eğitim faaliyetlerini yürütmüş ve raporlar düzenleyerek bu faaliyetler hakkında Amerikan Misyonerlerinin merkezi olan Boston'ı bilgilendirmiştir. Sivas Normal Okulu'nun 1901 yılındaki planı incelendiğinde⁴ eğitim faaliyetlerini yan yana olan üç okulda yürütüldüğü görülmüştür. 1901 yılında bu okullarda 432 öğrenci eğitim almaktadır. Normal Okulda 80 orta kısımda 100, ilkokul kısmında 100 çocuk ve 129 çocuk da şapellin altındaki 3 odada eğitim almaktadır. Sivas misyoneri okulun şartlarının geliştirilmesi için diğer istasyonlardaki misyonerlerle iş birliğine girmektedir. 18 Eylül 1903'te Ernest

R. Partidge, Merzifon ve Kayseri'deki Protestanların erkek okulunun salonu genişletilmiş ve 100 öğrencinin eğitim alabileceği bir salon haline getirilmiştir. Misyoner okullarında İncil dersi müfredatta yer almaktadır. Amerikan misyoner okullarının hemen hepsinde bu ders zorunlu olarak okutulmaktadır. Bu dersin fasilasız yürütülmesine misyoner teşkilatı büyük önem vermiştir. 1903 yılında Sivas'ta eğitim çalışmalarını yürüten Bayan Graffam da İncil sınıfı faaliyetlerini yönetmekte ve İncil derslerini Sivas okullarında yürütmektedir.⁵ Amerikan misyoner okullarında öğrenci sayısı Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yıldan yıla artış göstermektedir. Kurumlar kendilerini kabul ettirmekte ve çevrelerinde rağbet gören okullar haline gelmektedir. 1903 yılı raporuna göre Sivas şehrindeki Normal Okulun gelişimi bu bilgiyi doğrulamaktadır. Normal Okul 1903 Yılı İstatistiği;⁶ Öğrenci Sayısı; 1893: 33, 1902: 100, Toplam Maliyet; 1893:72,50, 1902: 110,90. Öğrencilerden Alınan Ücret; 1893:9,18, 1902:50,31. Gider; 1893:62,32, 1902:30,29.

Görüldüğü üzere Sivas'taki eğitim faaliyetleri yıldan yıla artarak devam etmiştir. Mali bilgilerden çıkartılan sonuç ise diğer Amerikan okulları gibi Normal Okul da ücretli bir okul olarak hizmet vermektedir. Misyoner okullarında öğrencilerin zorla eğitim alması diye bir şeyden bahsetmemiz mümkün değildir. Çünkü bu okullar günümüz okulları gibi ücretli okullardır. Sadece yetimhane ile birlikte kurulan Amerikan kurumlarında, kimsesiz çocuklara ücretsiz hizmet verilmektedir. Hatta bu öğrenciler Amerika'ya götürülerek kendi Protestan teşkilatlarına kazandırılmaktadır. Misyoner kurumları ve o kurumlarda eğitim alanlar mezun olduktan sonra aralarındaki bağı koparmamaktadır. 18 Ekim 1906 Sivas Normal Okul mezunları okul ve istasyon faaliyetleri için kullanılması amacıyla aralarında 150 lira toplamışlardır.⁷ Protestanlaştırma amacı güden okullarda bu şekilde iş birliği ve dayanışma esastır. Çünkü verdikleri eğitimin meyvelerini sonraki yıllarda toplamak misyonerlerin ana hedefi olmuştur.⁸

* Bahkesir Üniversitesi, FEF, Lisans 4. Sınıf Öğrencisi, e-mail: elif_seda_94@hotmail.com.

¹ Amerikan misyonerlerinin dünya çapında faaliyetlerinin yürüten bir misyoner örgütüdür. BKZ: Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika Ankara 2000,

² Frank Andrew Stone, Academies for Anatolia, London 1984,s.92

³ Frank Andrew Stone, Academies for Anatolia, London ,1984,s.92

⁴ Özgür Yıldız, Misyonerlik ve Amerikan Board Teşkilatı, İstanbul 2009

⁵ P. A. B. C. F. M., Reel 623, Belge No:741.

⁶ P. A. B. C. F. M., Reel 623, Belge No:742.

⁷ P. A. B. C. F. M., Reel 623, Belge No:796.

⁸ P. A. B. C. F. M., Reel 623, Belge No:897-898.

Amerikalı misyonerler sadece diğer istasyonlar ve Protestanlarla iş birliği içinde kalmayıp Gregoryan Ermeniler ile de iş birliği yapmışlardır. Amerikan misyonerleri, Sivas'ta okulda çalışmaları hakkında Sivas Başpiskoposu Yardımcısı Savars Vartabed ile de görüşmeler yapmışlardır. Piskoposun okulu Gregoryen okuludur. Misyonerlerin belirttiğine göre; Gregoryen Okulu'nun öğretmenleri daha yüksek maaş almaktadırlar. Gregoryen Okulu'nun 1800 öğrencisi var iken Sivas'ta Amerikan misyonerlerinin dış istasyonlar dâhil toplam 900 öğrencisi vardır. 1909 yılında Amerikan misyonerlerinin Sivas'ta bulunan okullarından 19 kişi mezun olmuştur.⁹ (14 Erkek 5 Kız) 14 erkek mezundan 9'u misyonerlerin Sivas'ta bulunan kendi okullarına yerleşmişlerdir. Diğerlerinden 3'ü Amasya'ya, 1'i Malatya'ya, 1'i de Van'a gitmiştir. Mezun olan 5 kız öğretmen köy okullarına gitmişlerdir. 1910 yılı Sivas İstasyonu Yıllık Raporuna göre Sivas'ta eğitim istatistikleri; 1910 yılı Sivas Eğitim İstatistiği; Normal Okul Erkek Öğrenci Sayısı: 115. Kız Yüksek Okulu: 79. Erkek Hazırlık Anaokulu: 225. Kız Hazırlık Anaokulu: 439. Sivas Şehrindeki Toplam Öğrenci Sayısı: 858. Okula Gitmeyenler: 12. Dış İstasyondaki Öğrenciler: 16.

Misyonerler Sivas'taki okullarında geleneksel Cuma akşam etkinlikleri düzenlenmektedir. Bu etkinlikler hem kızlara hem de erkeklere yönelik olmaktadır. Çeşitli sunumlar, konserler ve sosyal etkinlikler düzenlenmektedir. Zaman zaman aileler de bu etkinliklere iştirak etmektedirler. Bunun yanında misyoner okulu olduğu için vaaz hizmetleri de ihmal edilmemiştir. Sivas'taki Amerikan okullarının diğer bir özelliği ve okulların halk tarafından talep edilmesindeki etkin bir unsur da öğrencilere mezun olduktan sonra işlerine yarayacak mesleki eğitimin verilmesidir. Normal Okulda Fransızca, İngilizce ve Geometri dışında erkek öğrencilere okul hayatlarından sonra yapacakları işlerle ilgili eğitim verilmiştir. Bu nedenle misyonerler bir halı atölyesi kurmuşlar ve bu konuda eğitim vermişlerdir. Yine bunun yanında öğrencilere mobilya üretimi ile ilgili mesleki bilgi ve beceriye dayalı eğitim vermişlerdir.¹⁰ Öğrencilere sandalye yapımı ve çeşitli tamir işleri öğretilmiştir. Kapı ve pencere yapımı işine başlamak için misyonerler çalışmaktadırlar. Bundan başka Amerika'dan sağladıkları dikiş makineleriyle terzilik eğitimi de vermektedirler. Görüldüğü üzere erkek öğrenciler yetenekleri doğrultusunda çeşitli mesleklerle yönelik eğitim almaktadırlar. Böylece hayatlarını daim ettirmeleri açısından faydalı bir eğitim ortamı onlara sunulmaktadır. 1910 yılında misyonerlerin pedagoji eğitimi üzerinde de hassas bir şekilde durmaları, Öğretmen Koleji olarak teşkilatlanmanın habercisi olmaktadır. Normal Okuldan mezun olan öğrenciler Öğretmen olarak görev yapmaktadırlar. Bu nedenle eğitimle ilgili derslerin son derece önemli olduğunu vurgulayan misyonerler; Psikoloji, Mantık,

Pedagoji, Metot, Öğretmenlik Uygulaması derslerinin deneyimli öğretmenlerce verilmesinin çok faydalı olacağını savunmaktadırlar. Bunun yanında; Fransızca, Tarih, Bilim, Ekonomi ve İncil derslerinin de öğretmen adaylarına verilmesi gereken önemli dersler olduğunu hatırlatmaktadırlar.¹¹ Misyoner okulunun ana amacı doğal olarak Protestan öğretmenler yetiştirmektir. Bu nedenle İncil dersleri üzerine vurgu yapılmaktadır. Bunun yanında genel amaçları Hristiyanlık eğitimi almış öğretmenleri Anadolu'nun çeşitli bölgelerine göndererek Protestanlığı yaymaktır. 1912 yılında yapılan yardımlar ve katkılarla kurum genişletilmiş ve büyümüş Sivas Öğretmen Koleji olarak adlandırılmıştır. Okulun 1912 yılında 12 öğretmeni ve kayıtlı 502 öğrencisi olmuştur. Sivas Öğretmen Koleji'nin ömrü Balkan Savaşları, akabinde çıkan I. Cihan Harbi nedeniyle kısa sürmüştür. 14 Ağustos 1914 Sivas Öğretmen Koleji adıyla düzenlenen I. Cihan Harbi'nin Osmanlı Devleti'ne ve okul çalışmalarına etkisi açık olarak ortaya çıkmıştır.¹² Bu raporu da misyoner Bay Partridge hazırlamıştır. Yine misyonerin Sivas şehrinde genel şartların değişmesinden duyduğu sıkıntı göze çarpmaktadır. Sivas Öğretmen Koleji'nde Görev Yapan kişilerden bazıları şunlardır: İngilizce Öğretmeni: Michael Eff. Müzik Öğretmeni: Bay Favre. Fransızca Öğretmeni: Düzenli olarak çalışan bir Fransızca Öğretmeni yoktur. İncil Dersleri: Bay Holbrook.

Bunun yanında hükümetin Amerikan okullarına sürekli yazılar göndermesi ve okulların hükümet barakalarına dönüştürülmesi misyonerleri büyük ölçüde rahatsız etmiştir. Diğer bir rahatsızlık konusu da ordu için Hristiyanlardan alınan vergi olmuştur. Görüldüğü üzere olağanüstü durum tüm imparatorlukta dolayısıyla da Sivas'ta da hissedilmektedir. Amerikan kurumlarının hastaneye, esir hapishanesine dönüştürülmesi savaş boyunca görülen olaylardandır. Bunun yanında misyonerin şikâyetçi olduğu diğer bir husus yerli öğretmenlerin askere alınmasıdır. Sivas'ta bulunan okulda sadece 3 öğretmen kalmış ve misyoner okulun normal zamanında açılacağı şüphesini uyandırmıştır. Misyonerin bu endişesi yersiz olmamış sonuçta Normal Okul olarak kurulan ve genelde öğretmen yetiştiren Sivas'taki kız ve erkek okulları öğretmen kolejiye dönüşmüş fakat savaş şartları bu kurumun sonunu getirmiştir. Nitekim 1915'te Sivas Öğretmen Koleji kapanmıştır. Böylece Sivas'ta Amerikan Misyonerlik faaliyetleri durma noktasına gelmiştir.¹³

⁹ P. A. B. C. F. M., Reel 623, Belge No:796.

¹⁰ P. A. B. C. F. M., Reel 628, Belge No:609.

¹¹ P. A. B. C. F. M., Reel 628, Belge No:610.

¹² P. A. B. C. F. M., Reel 628, Belge No:611.

¹³ Gürsoy Şahin, Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Sivas ve Şuşehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri, İstanbul 2007,s.66.

1697 NUMARALI RODOSCUK ŞER'İYE SİCİLİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Pınar DOĞANAY*

Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Giriş: Osmanlı mahkemelerinde kadılar huzurunda tutulan Şer'îye Sicilleri, Osmanlı Devleti'nin dini, siyasi, askeri, hukuki ve sosyo-ekonomik yapısının doğru bir şekilde incelenmesine olanak sağlamaktadır.¹ "Kadı sicili", "kadı defteri", "sicil-i mahfûz" ve "mahkeme defteri" gibi isimlerle adlandırılan bu defterler, şer'î mahkemelerde kronolojik sıra ile tutulurdu.² Bu mahkemelerde görülen davalarda, İslam hukuku ve örfî hukuk kurallarına riayet edilir, ortaya çıkan anlaşmazlıklarda "Hanefî Fıkhı" doğrultusunda hüküm verilir.³ Yazı türü olarak rika, talik, sülüs ve divani çeşitlerinin kullanıldığı defterlerin ebadı hakkında ise kesin bir bilgi verilebilmek mümkün değildir.⁴ Resmî bir evrak olan Şer'îye Sicilleri, mahkemelere taşınan her türlü anlaşmazlığın yanı sıra tereke kayıtları, vasi tayinleri, mülk satışları, evlilik akidleri, borç-alacak gibi kayıtlarla birlikte merkezi hükümetten gönderilen ferman, berat, buyruldu, kanunname gibi yazıların veya kadıların birbirleriyle ya da diğer mahalli idarecilerle yaptıkları yazışmaları içermektedir.⁵ Osmanlı idari teşkilatının bir parçası olan eyalet, sancak, kaza ve karyelerin mevcut durumları ve burada görev alan beylerbeyi, sancakbeyi, mutasarrıf, kaymakam, kadı, naib, müftü ve diğer yetkililer hakkında bilgilerin yer aldığı sicillerde ayrıca halkın sosyal ve iktisadi hayatı hakkında da bilgilere ulaşılabilir.⁶ Halkın yaşam tarzı, geçim kaynakları, kullandıkları ev, giyim ve süs eşyaları, komşuluk ilişkileri, eğlence şekilleri, bölgede yetiştirilen tarım ürünleri, mevcut meslek grupları, haktan toplanan vergiler, imal edilen sanayi ürünleri, memurlara ödenen ödenekler, hukuk ve ceza davalarındaki tazminatların miktarı ve cinsi bu konulardan birkaçıdır.⁷ Sicillerde ayrıca yerleşim yerlerindeki vakıflar ve bu vakıfların kimler tarafından tesis edildiği, gelir-giderleri, çalışanlarının yaptıkları hizmet ve aldıkları maaşlarının yanı sıra cami, mescit, han, hamam,

tekke, zaviye, medrese, kütüphane gibi sosyal hayatın idamesi için gerekli olan yapıların tarihi hakkında da bilgilere ulaşmak mümkündür.

Rodoscuk Şer'îye Sicilleri: Rodoscuk Şer'îye Sicilleri, Hicri 953-956 yıllarını kapsayan 1510 numara ile başlamakta ve Hicri 1188-1190 yıllarını içeren 1754 numara ile biten toplam 244 defterden oluşmaktadır.⁸ Araştırmaya konu olan 1697 numaralı defter H.1200-1203// M.1785-1789 yıllarını kapsamaktadır. Defterde Rodoscuk'a ait toplam otuz mahalle, on iki karye ismi yer almaktadır. Mahallelerin büyük kısmı Müslim ve gayrimüslim tebaaya göre ayrı ayrı şekillenmiş olup küçük bir kısmında Müslim ve gayrimüslim tebaa iç içe yaşamaktadır.⁹ Gayrimüslim tebaanın yaşadığı mahalleler de kendi aralarında Ermeni ve Yahudi mahalleleri olarak ayrılmaktadır.¹⁰

Defterde yer alan belgelerin büyük kısmını tereke ve mülk satış kayıtları oluşturmakta olup bunları sırasıyla vasi tayini, nafaka, boşanma gibi kayıtlar takip etmektedir. Müslim ve gayrimüslim tebaanın bir arada yaşadığı mahallelerdeki davalarda tıpkı diğer mahallelerdeki davalar gibi mülk satışı, tereke kaydı ve vasi tayininden ibarettir.¹¹ Bu durum bölgede Müslim ve gayrimüslim tebaa arasında herhangi bir anlaşmazlık olmadığını şayet oldu ise de bunun kayıtlara yansımadığını göstermektedir. Karyelerdeki mülk satış oranlarına bakıldığında mahallerdeki oranlardan farklı olarak zimmilerin mülk ediniminde büyük bir paya sahip olduğu görülmektedir. Bunda zimmi tebaanın yaşadığı karyelerin, Müslüman tebaanın yaşadığı karyelerden sayıca fazla olmasının payı büyüktür. Tereke kayıtlarına göz atıldığında Müslümanlara ait kayıtların daha fazla olduğu görülmektedir. Zimmilere ait kayıtlar, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Yeni Mahalle'de daha

* Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, e-mail: pinardoganay_68@hotmail.com.

¹ Selçuk Hava, "Şer'îye Sicillerinin Şehir Tarihçiliği Açısından Önemi (Kayseri Örneği)", *Türkiyat Araştırmaları Ens. Yayınları*, 7 (2015): s.361.

² Demir Alparslan ve Döner Yasin, "Gümüşhane Şer'îye Sicili (1887-1892)", *Mavi Atlas*, 5/1 (2017): 161.

³ Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, (Ankara: Türk TTK Yayınevi, 1984), 83.

⁴ Uzunçarşılı, a. g. e, 116; Akyel Salih, "1840-1843 (H. 1256-1258) Tarihli Eğin Şer'îye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/1 (2005): 300.

⁵ TDV İslâm Ansiklopedisi, İlber Ortaylı (İstanbul: TDVY, 2011), "Kadı" maddesi.

⁶ Taş Yasin, "Urfa Şer'îye Sicilleri Üzerine Bir Değerlendirme", *TOD*, 7/ XVIII (2014): 458.

⁷ İnalçık Halil, "Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi İçin Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, 1935: 31.

⁸ Ahmet Akgündüz, *Şer'îye Sicilleri*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1998), 206.

⁹ RSS, 1697, 62/3, 7/3.

¹⁰ RSS, 1697, 12/3, 14/4.

¹¹ RSS, 1697, 5/1, 6/5, 9/4.

fazla iken, Müslümanlara ait kayıtlar, Hacı Mehmed Mahallesi'nde daha fazladır. Bu durum bir anlamda Yeni Mahalle ve Hacı Mehmed Mahallesi'ndeki nüfus yoğunluğunun diğer mahallelerden daha fazla olduğunu göstermektedir. Kadın-erkek cinsiyet dağılımına göre bakıldığında ise erkeklere ait kayıtların bir miktar daha fazla olduğu görülmektedir. Bu kayıtlardan bir kısmı mahalle sakinlerine ait iken bir kısmı da mahalleye Anadolu'dan veyahut Balkanların herhangi bir köşesinden misafir sakin olarak gelmiş kişilere aittir.¹² Bu şahıslara ait terekelerin büyük kısmı aile bireylerine aktarılmakla birlikte varisi olmayanların terekeleri beyt-ül mal'a aktarılmıştır.¹³ Karyelere ait tereke kayıtları incelendiğinde ise karyelerin hepsinin Müslüman tebaaya ait olduğu ve toplam sekiz tereke kaydının bulunduğu görülmektedir. Bu kayıtların üç tanesi kadınlara ait olup geriye kalan beş tanesi erkeklere aittir. Nüfus yönünden kozmopolit yapıya sahip olan şehirde meslek çeşitliliğinin çok fazla olmadığı Müslim ve gayrimüslim mahallelerindeki mesleklerin gruplarının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Yirmi iki çeşit esnaf ve zanaatkâr grubu yer aldığı şehirde ağırlıklı olarak "Bakkal", "Fırıncı", "Kasap" ve "Arabacı" gibi günlük

ihtiyaçların karşılanması için ihtiyaç duyulan meslek grupları ile birlikte şehirde üretimi yoğun olarak yapılan mum ve yağlardan dolayı "Mumcu" ve "Yağcı" gibi mesleklerde bulunmaktadır. Bunun yanı sıra tarım ve hayvancılığın yapıldığı şehirde "Besici" ve "Tüccar" gibi meslek grupları da bulunmaktadır. Bu gruplar arasında "Yağcı" ve "Mumcu"lar haricindeki genellikle üretimlerini şehir içine satan esnaf gruplarıdır.¹⁴

Sonuç: Defterde Rodoscuk'a ait toplam otuz iki mahalle ve on iki karye ismi yer almaktadır. Mahalle ve karyelerin büyük kısmı Müslim ve gayrimüslim tebaaya göre ayrı ayrı şekillenmiş olup küçük bir kısmında Müslim ve gayrimüslim tebaa iç içe yaşamaktadır. Defterde yer alan kayıtların büyük çoğunluğunu mülk ve tereke kayıtları oluşturmakta olup bunları sırasıyla vasi tayini, nafaka, boşanma gibi kayıtlar takip etmektedir. Mülk satış kayıtlarının büyük çoğunluğu gayrimüslim tebaa arasında veyahut Müslüman tebaa arasında gerçekleşmiş olup küçük bir kısmı Müslim ve gayrimüslim tebaa ara-

sında gerçekleşmiştir. Satışların büyük bir bölümünün erkekler arasında yapıldığı görülse de kadınların da dâhil olduğu satışlar bulunmaktadır. Bu satışların büyük bir kısmı Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Yeni Mahalle ile Müslümanların yoğun olarak yaşadığı Hacı İsa Mahallesi'nde gerçekleşmiştir. Şehir merkezi ve kırsal alandaki sosyal hayat incelendiğinde ise Müslim ve gayrimüslim tebaa arasında herhangi bir anlaşmazlık yaşanmadığı şayet yaşandı ise de bunun kayıtlara yansımadağı görülmektedir. Hem mülk satış kayıtlarından hem de meslek guruplarının büyük bir çoğunluğunu tekelinde bulundurmaları sebebiyle gayrimüslim tebaanın Müslüman tebaaya oranla sosyal hayat içerisinde çok daha fazla aktif rol aldığı söylenebilir. Tarım ve hayvancılığın önemli bir geçim kaynağı olduğu kazada ayrıca yirmi iki çeşit esnaf ve zanaatkâr grubu bulunmaktadır.

¹² RSS, 1697, 24/5, 50/1.

¹³ RSS, 1697, 58/1, 47/1.

¹⁴ Yukarıdaki rakamlar kazadaki mevcut esnaf gruplarının sayısı hakkında kesin bilgi vermemekle birlikte bir tahmin yapabileceği olanağı sağlamaktadır.

KUTADGU BİLİĞ VE SİYASETNAME'YE GÖRE HÜKÜMDARLIK ANLAYIŞI

Duygu ŞAHİN*

İnönü Üniversitesi

Giriş: Devlet, hukuken emretme ve o emrin icra kudretini elinde bulunduran yüksek bir sosyal nizâmdır. Bu emretme hakkı, ahali tarafından kabul görmedikçe meşru sayılmazdı. Meşruluğu tanınan devletlerde gelenekçi, karizmatik ve kanunî hâkimiyet olmak üzere ortak vasıfta üç tip hâkimiyet anlayışı görülmektedir. Eski Türk hâkimiyet telakkisi yetkileri Tanrı tarafından verilen “karizmatik tip” olarak kabul edilmiştir.¹ Hükümdarın Tanrı tarafından güç ve yetkilerle donatılmasına rağmen Türklerde yöneticiler tanrı-kral sayılmamıştır.² Türklerin kadir-i mutlak Tanrı'nın emrinde ve himayesinde oldukları, onun yüceliği karşısında kendi tevazu ve acizlerini itiraf ettikleri anlaşılmaktadır. “Tanrı gibi” tabirini Tanrı'ya benzer veya “semanın oğlu” değil, hakanların ilahi teyit ve himayeye mazhar oldukları veya Tanrı tarafından memur edilmiş buldukları manasında anlamak gerekmektedir. bahsedilen telakkiye Müslüman Türklerde ve sultanlarda da rastlanılmaktadır. Burada yüksek ruhların ve dolayısıyla hakanların doğum ve ölümlerinde Tanrı'ya yakın bulunmaları inancı esastır.³

Kutadgu Bilig ve Siyasetnâme'ye Göre “Kut” Anlayışı: Türklerin sahip olduğu kut inancı iki ayrı Müslüman Türk devletinde yazılmış olan Kutadgu Bilig ve Siyasetnâme'de açık bir şekilde zikredilmiştir.⁴ Her iki eserde de “kut”un hükümdara Tanrı tarafından verildiği açık bir şekilde ifade edilmektedir. Hükümdar Tanrı'nın emirlerine uyup halka karşı iyi ve dürüst davranarak hükümdarlığı akıl ve istekle yapmalıdır. Bu durum Kutadgu Bilig'de; Bu beyliği sana lütfederek verdi, bunun şükürünü kıl ey geniş bilgili.⁵ İsteyip almadın sen bu beylik gücünü Tanrı verdi fazsıyla, bu belli.⁶ Bu beyler gücünü Tanrı'dan alır; halk iyi olursa, bey de iyi olur. Doğruluk için Tanrı buraya dikti seni, doğru ol, doğrulukla yaşa haydi. Tanrı kime verirse bu beylik işini, o işe denk verir akıl ve gönlünü. Kimi bey olarak yaratmak isterse Tanrı, ona önce uygun tavır, akıl verir ve kol kanat gerer.

Siyasetnâme'de ise; Bil ki Yüce Allah her asırda ve çağda “halk” arasında birini seçer onu padişahlara layık ve medhe değer hünerlerle süsler insanlar onun adaleti içinde yaşasınlar, emin olsunlar, daima devletinin bekası istesinler diye, dünya işlerini ve Allah'ın kullarının huzur içinde yaşamasını ona tevdi eder, fesad, karışıklık ve fitne kapısını ona kapattırır; onun heybet ve haşmetini Allah'ın kullarının gönüllerinde ve gözlerinde yerleştirir. şeklinde yer almaktadır. Tanrı tarafından bahşedilen kut her ne kadar sınırsız yetkiler verse de halka karşı sorumluluklarını yerine getirmemesi “kut”un elinden alınmasına neden olurdu. Siyasetnâme'de ise; Semavi saadet dolayısıyla, mutsuz günler geçip de, rahat ve emin günler gelince, yüce ve kutsal Allah meliklerin oğullarından adil ve akıllı birini çıkarır; ona bütün düşmanlarını kahredecek bir talih (devlet) verir; bütün işlerde temayüz eden; her işte, padişahların adetlerinin nasıl olmuş bulunduğunu, onun babalarının Bârgâh'ının ve memleketinin düzen ve sisteminin nasıl olduğunu herkesten araştıran ve herkese soran, kitapları okuyan, akıl ve ilim verir. Fazla zaman geçmeden, memleketin bütün düzenini kanununu tekrar yerine getirir, herkesin çapını ve derecesini ortaya çıkarır; değerlileri kendi payelerine ulaştırır; değersizlerin ellerini kısa eyler; kendi iş ve mesleğine gönderir; nankör(ler) (kâfir-i nî'met)in kökünü kazır; dinin dostu, zulmün düşmanı olur. Hak dinine yardım eder. Allah'ın izni ve lütfü ile beyhudeliği (heva'î) ve bidat'i kardırır⁷ şeklinde daha detaylı bir ifadeyle yer alır. Kutadgu Bilig'e göre hükümdar asil soya mensup olmak zorundaydı; Anasından doğduğunda beylikle doğar, görüp öğrenir, hangi işin iyi olduğunu bilir. Bu beylik işi beylerin işidir, beylerin işini bey olan bilir.⁸ Bu beylik için soyluluk gerekli cesur, kahraman, yiğit yürekli. Babası beyse oğlu bey doğar o da ataları gibi bey olur. Bakarsan görürsün şimdi bu Türk beyleri dünya beylerinin en iyileri. Bu Türk beylerinden adı belli Tonga Alp Er'dir kut'u belli. Ne seçkin ne yüce ne yiğit eren dünyada tetik durup bu cihana hükmeden. İranlılar Efrasiyab

* İnönü Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: duyghusahin_44@hotmail.com.

¹ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007), 248.

² Hükümdarın diğer insanlardan tek farkı ilahi bir bağışla dünyaya gelmiş olmasıydı. Bkz., Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, Türkler II, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 828.

³ Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, (İstanbul: Ötüken Yayınlar, 2011), 114.

⁴ Kut anlayışı sadece İslam dönemi kaynaklarında değil İslamiyet'ten önceki Türk devletleri kitabelerinde de görülmektedir. En belirgin şekliyle Orhun

abidelerinde bu anlayış hakanın “Tanrı buyurduğu için, Kağan oturdum” diye halkına hükümdarlığının meşruiyetini belirttiği bilinmektedir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2008), 12.

⁵ Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, (çev: A. Çakan), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), beyit 5470.

⁶ Yusuf Has Hacib, beyit: 5469.

⁷ Nizâmü'l-Mülk, 117-118.

⁸ Yusuf Has Hacib, beyit: 1935.

der ona bu Efrasiyab iller aldı akınlarla.⁹ Siyasetnâme’de ise soyluluk, “... Allah’ın kullarına, onlardan önce, başkalarının sahip olmadıkları bir mutluluk vermesi yüce Allah’ın takdiri olduğu için, babadan babaya ta büyük Efrasiyab’a kadar çıkan iki büyük soydan gelir. Bil ki Yüce Allah her asırda ve çağda “halk” arasında birini seçer onu padişahlara layık ve medhe değer hünerlerle süsler insanlar onun adaleti içinde yaşasınlar, emin olsunlar, daima devletin bekası istesinler diye, dünya işlerini ve Allah’ın kullarının huzur içinde yaşamasını ona tevdi eder, fesad, karışıklık ve fitne kapısını ona kapattırır; onun heybet ve haşmetini Allah’ın kullarının gönüllerinde ve gözlerinde yerleştirir.”¹⁰ şeklinde yer verilmiştir. Akıllı ve bilgili olmak Türk hükümdarı için en önemli vasıfların başında gelmekteydi. Çünkü akıl ve bilgiden yoksun olan biri devleti hakıyla yönetemez ve devlet yok olmaya mahkûm olurdu. Akıl ve bilginin Türk hükümdarı için önemi Kutadgu Bilig’de; İnsan akılla değer bulur, yücelir bu ikisiyle saygınlık kazanır. Kimde akıl varsa o asil olur kimde bilgi varsa o beylik bulur. Akıllıya kut ne güzel yaraşır düşün, ya iyi tavırlı bilgiye nasıl uyar. Akıldan gelir bak her türlü iyilik bilgiyle büyür er, bulur seçkinlik. Bilgiyle başlarsa işin başında kişi akılla anlarsa onarır işini. Halkını bilgiyle yönetir beyi bilgisi olmazsa işe yaramaz aklı...¹¹ Siyasetnâme’de ise; “... Nûşirevân-ı Âdil babasının yerine tahta oturdu. 18 yaşında olmasına rağmen padişahlık işini yürütüyordu.¹² ... Padişah bilmediği her şeyi sorar, hadiseyi araştırır. Bildiği zaman kalbine yazar. Zira bir müddet böyle yapılırsa, kendisine adet olur. Sonra zaman geçmez ki, daha fazla şeriat ahkâmı ve Kur’an tefsiri, Resûl -selam üzerine olsun- hadiseler ona malum olur ve ezberlerler. Böylelikle kuvvetli fikir sahibi olur.” ifadelerine yer verilmiştir.¹³

Hükümdar sahip olduğu kut gereği halk arasında düzen ve adaletin sağlanmasında kendi takdirine göre değil, Türk töresine uygun kararlar vermek zorundaydı.¹⁴ Devlet olmanın amacı ve hükümdarın asıl vazifesi adaletli olmaktır. Çünkü devletteki bütün işler bu unsura bağlı olarak gelişmekteydi. Adaleti sağlayamazsa halk arasında karışıklık ve huzursuzluklara sebebiyet vermiş olurdu. Böylelikle gözetilmesi gereken en önemli unsur adalettir. Kanun bizzat hükümdar tarafından teşkil edilmekteydi.¹⁵ Adalet unsuru Kutadgu Bilig’de şöyle anlatılmıştır; “Kendine kalıcı bir beylik istiyorsan eğer adil ol ve halkın güçlülüğünü gider.¹⁶ Bilgili olmalı bey, akıllı ve doğru ününün yayılması için yürekli ve tedbirli. Bütün erdemi herkesten üstün olmalı halka karşı adaletli davranmalı. Bey halka karşı iyi ve adil olursa onun yararı dokunur bütün halkına. Kişi malını alma, yine dökme kan bu iki günahla inler

insan verirken can. Bu zorba kişi beyliği sürdüremez bu zorbalığı halk kaldıramaz. Töre su gibidir, zulüm yakar ateş gibi duru su akıttın ve söndürdün ateşi. Kötü olma, kötülüğü kötülere uygula kötülerin hepsini ilinden temizle. Hasım edinme kendine, yine dökme kan bu iki günahla ağlar çıkar-ken can. Siyasetnâme’de ise; “İmdi padişahlar böyle olmuşlardır; zayıfların ve yoksulların haklarını düşünmüşlerdir. Memurlar, iktâ sahipleri, gulamlar hususunda bu dünyada iyi ad sahibi olmak, öteki dünyada kurtuluşu sağlamak için ihtiyatlı davranmışlardır. Sağlam ayak basmamaları, yerleşmemeleri ve sıkıntı vermemeleri için her 1-2 yıla kadar âmiller ve iktâ sahipleri değiştirilmelidir. Reâyâyâ karşı dürüst iyi davranmalıdırlar ki, vilayet mamur kalsın. ... Peygamber-salât ve selam üzerine olsun- in yârânı zamanında doğruluk-tan başka (bir şey) olmaması ve hiç kimsenin ayağına (mahkeme) hükmünden geri çekilmemesi için (adaleti) bizzat yerine getirmişler hiç kimseye havale etmemişlerdir. Adem -selam üzerine olsun- zamanında şimdiye kadar her vakit her millet ve mülkte (insanlar) adalet dağıtmışlar insafı gözetmişlerdir; doğruluk için çalışmışlardır; öyle ki, memleket onların hanedanında birçok yıllar karar kılmıştır.” denilmektedir.¹⁷

Türk devlet töresinde hükümdardan istenilen en önemli özellik, onun kahraman ve cesur olmasıydı. Çünkü hükümdar toplulukları bir çatı altında toplamak, isyan edenleri itaat altına alıp düzeni sağlamak, akın ve savaşlarda zafere ulaşmak, devletin istiklalini korumak gibi son derece zor görevlere sahipti. Bütün bu işler son derece büyük bir cesaret ve güç istemekteydi.¹⁸ Hükümdarın güç ve cesareti Kutadgu Bilig’de şöyle geçmektedir; Bu beylik için soyluluk gerekli cesur, kahraman, yiğit yürekli. Halk için beyin alp atıcı olması iyidir büyük işler bunlarla yapılabilir. Yürekli olmalı bey, alp, atılgan yüreğiyle düşmana karşı koyan. Dünyayı elinde tutan er akıllı olmalı halkın başında bulunan yürekli olmalı. Cihamı elde tutmak için erdem gerek eşeği alt etmek için aslan olmak gerek. Kimin arkası varsa o güçlü olur bu güçlü kişinin kut’u köklü olur. Siyasetnâme’de ise; Eğer Allah korusun bende gandan bir isyan şeriatı hafife alma yüce Allah’a itaatte veya fermanlarına karşı kusur olursa, onları tedip etmek ve yaptıklarının cezasını vermek ister.¹⁹ O, Allah’tan korkan, adil, uyanık, âlim sever, kuvvetli fikir sahibi, temiz dinli ve gazi idi.²⁰ şeklinde yer almaktadır.

Türk devlet geleneğinde gafil ve ihmalkâr olmak affedilemez bir durum teşkil etmekteydi. Hükümdarın devlet işlerini yürütürken devlet bekası için düşünerek ve aceleci bir şekilde davranmamaları, öfkelerine hâkim olmalarının gerektiği,

⁹ Yusuf Has Hacib, beyit: 277.

¹⁰ Nizâmü’l-Mülk, 8.

¹¹ Yusuf Has Hacib, beyit: 1968.

¹² Nizâmü’l-Mülk, 28.

¹³ Nizâmü’l-Mülk, 51.

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu ve Mehmet Saray, Atatürk İlkeleri Ve Dayandığı Tarihi Temeller, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi, 1998), 29.

¹⁵ “Hem güler yüz, hem de âdil olsa şah, memleket artık mesuttur çekme âh!”, bkz. Feriddin-i Attâr, Pendnâme, çev. (A. M. Şahin), (İstanbul: Şule Yayınları, 2018), 16.

¹⁶ Yusuf Has Hacib, beyit: 1435.

¹⁷ Nizâmü’l-Mülk, 35.

¹⁸ Salim Koca, 830.

¹⁹ Nizâmü’l-Mülk, 8.

²⁰ Nizâmü’l-Mülk, 41.

devlet işlerinde tedbir ve uyanıklık son derece önemliydi. Kutadgu Bilig'e göre; devlette ihmalkârlığın yanında zulüm de varsa, o zaman devlet harap olmaya ve bozulmaya yüz tutar.²¹ Hükümdarın devletin huzurla bekası için zeki, akıllı ve siyasete uygun davranması gerekmektedir. Kutadgu Bilig'de bu durum şöyle ifade edilmiştir; Bu himmetle birlikte bir de siyaset gerek siyaset için de beylik riyaseti gerek.²² Siyasetle bey düzenler ili, yasayı halk bu siyasete göre düzenler tavrını. Bu beyler kapısını siyaset süsler siyasetle bey ili düzenler. Bu il işinde önlem ve uyanıklık devletin uzun yaşamasında yararlı olur. Ey hakan, ülke istersen al önlemine bu önlem hem şeriatın emri. Hakanın önlemi ile yarar sağladı bu yararlı ilde huzur sağlandı. Kutlanmış kişi sakınmalıdır tüm densiz işlerden uzaklaşmalıdır. Bu beyliğin kökü tedbirli ve uyanık olmaktadır bir dünya daha istersen o da bunlarla bulunur. Zeki olursa mal için bunalmaz bilgili olursa işinde yanılmaz. Bu il işinde önlem ve uyanıklık devletin uzun yaşamasında yararlı olur. Halkın başındasın sen ey hakan bugün halkını gözet, uyanık ve akıllı davran. Bilgili olmalıdır bey, akıllı ve uyanık bir iftiracıyla ansızın karşılaşmamak için. Siyasetnâme'de ise; kullar efendimizin adalet ve siyasetinde yaşasınlar ve hayır dua ile meşgul olsunlar.²³ Mülkün nizamı ve siyasetin temeli iyi sağ-

lam atılınca, Müslümanlık ve adalet böyle yürür ve idare edilir.²⁴ O, Allah'tan korkan, adil uyanık, âlim sever, kuvvetli fikir sahibi, temiz dinli ve gazi idi. ... Kuvvetli hüküm padişahlar için bin askerden daha iyidir... O her tarafa gizli haberciler ve casuslar göndermeyi, dünya sakinlerinin durumlarından haber almayı ihmal etmez. ... Zirâ, sahib-i haber ve münhi tayin etmek, (padişahın) adalet, uyanıklık ve basiretindedir. Padişahın (bu) tedbiri ile vilayet mamur olur. Padişahın âmilin ahvâlinde gafil olmaması, soruşturması gerek ki cihan memnun kalsın, padişah uzun ömürlü olsun. O, Allah'tan korkan, adil, uyanık, âlim sever, kuvvetli fikir sahibi, temiz dinli ve gazi idi. şeklinde yer almaktadır. Hükümdarın 'kut'u elde ederek, onu elinde tutabilmesi için tüm bu vasıflara sahip olması gerekirdi. Bunların yanında hükümdarın cömert, dürüst, sabırlı, kararlı, merhametli, iyi, mütevâzi, takva sahibi olması da gerekmektedir.

Cömertlik, Türklerin tarih boyunca bilinen en önemli vasıflardan biri olmasının yanı sıra hükümdarın da kut'unu kaybetmemesi için gereken mühim bir vazifesiydi. Ayrıca bu vasfın sadece hükümdarda değil, bütün idarecilerde bulunması gerekmektedir. Hükümdarların asıl vazifesi "açları doyurmak ve çıplakları giydirmektir." Nitekim Bilge Kağan, Orhun

²¹ Mahmut Arslan, "Kutadgu Bilig'teki Toplum ve Devlet Anlayışı," (İstanbul: İ. Ü. E. F. Yayınları, 1987), 37.

²² Yusuf Has Hacib, beyit: 2127.

²³ Nizâmü'l-Mülk, 10.

²⁴ Nizâmü'l-Mülk, 39.

Yazatlarında; “Kağan oturdum aç, fakir milleti topladım. Fakir milleti zengin kıldım.” diyerek, Türk hakanının asli vazifesinin ahalisine hizmet etmek olduğunu belirtmiştir. Aynı mihvânda Türk-İslam devri hükümdarlarının da asli vazifesinin bu olduğu her iki eserde de hassasiyetle; “İnsanın ucuzu geveze olan, insanın değerlisi cömert olan. Paylaştır malını insanlara, yedir içir mal seni harcamasın, sen onu harca. Cimri olma hakan, cömert ol cömert, cömertlik adı sonsuz kalır, ölmez. Bilgili, akıllı halkına ılımlı, eli açık sözü gönlü tok olmalı.”²⁵ Doğruluk üzerine keserim ben işi, ayırmam ben bey ya da kul diye kişi” şeklinde belirtilmiştir. Hükümdar halka karşı daima dürüst ve doğru olmalıdır. Doğruluk ve dürüstlük Kutadgu Bilig’de; Kut’a ermek için doğruluk gerekir, insanlık doğruluğunun tam adıdır. Sözü doğru olmalı beyin, sözünden caymamalı sözünden dönene erkek dememeli. Ey devlet sahibi, bu devlet ile durayım dersin dur sen iyilik ile. Siyasetnâme’de bu husus; “... padişahların adalet, insaf ve doğrulukta nasıl olmuş olduklarını, zulme uğrayanları kendi haklarına kavuşturmak için neler düşünmüş olduklarını, müfsidleri yeryüzünden kaldırmak için ne tedbirler aldıklarını bilmesi için bu hususta bu kadar yad edildi”²⁶ şeklinde yer almaktadır. Hükümdarın devleti koruyup, yönetebilmesi aynı zamanda halk tarafından sevilip sayılması için merhametli, iyi huylu ve mütevâzi olması gerekmektedir. Aksi takdirde hükümdar ile halk arasında daima kopukluk ve eksiklik boy gösterir. İyi huyluluk, merhamet ve mütevâzi gibi kavramlara Kutadgu Bilig’de; Alçakgönüllülük kut’a nasıl da uyar bilgelere dinginlik ne kadar yakışır.²⁷ Gönlünü alçak tutmalı hem eli açık olmalı içtenliği de bunlara yaraşır olmalı. Hem eli açık hem ılımlı hem de namuslu olmalı merhametli olup ilini gözetebilmeli. Bey hem açık hem alçakgönüllü olmalı suçlu kişilerin suçunu bağışlamalı. İlinde keskin tut gözünü kulağını herkese ulaştır bağışlayıcılığını. Olu verirse devlet kibirlenme çok iyilik yap, kötülük etme. Büyüklük taslayan insan sevimsizdir gündün güne saygınlığı azalır. Büyüklük taslar ve kibirli olursa beyler ey oğul, kuşkusuz ucuzluk görürler. İçinden büyükenip kibirlenme askerim çok diyerek göğsünü germe. Gönlünü alçak tutarsan kut gelir bulur seni güler yüz, tatlı söz etrafına toplar herkesi. Eğer oldunsa halkın büyüğü özveriyle küçük tut dilini, gönlünü. “Beni bulan kimse, mütevâzi, alçak gönüllü, tatlı dilli olmalıdır. Kendini gözetmeli; çok abartmamalı kötü, çirkin işe yak durmamalı. Dengeli tutmalı derilmiş malını düzenlemeli yolunu, eylemini, tavrını. Kendinden büyüğe saygı göstermeli kendinden küçüğe tatlı söylemeli. Devlet gelir ve insanın yüzüne gülerse onu tutup bağlayacak olan alçak gönüllülüktür. Göç atı gibidir kut, göçer gider alçak gönüllülüktür onun yıldızı. İçki içmemeli bey, fesatlık yapmamalı bu iki davranıştan kut kaçır. Ey dünyayı elinde tutan, tavrını doğru tut geldiği gibi yine gider kut. Ey devlet sahibi,

bu devlet ile durayım dersin dur sen iyilik ile. Kutlanmış kişi sakınmalıdır tüm densiz işlerden uzaklaşmalıdır.”²⁸

Sonuç: Türk devletlerinde hâkimiyet anlayışı kut’un Tanrı tarafından verildiğine inanılan “karizmatik hâkimiyet” anlayışdır. Bu anlayışa göre hükümdar, hükümdarlık yetkilerini bizzat Tanrı tarafından alırdı ve ilahi bir menşeye dayandığı için halk tarafından meşrû kabul edilirdi. Tanrı, kut’u kime verdiyse hükümdarlık o soydan devam etmek zorundaydı. Bu kut belli bir kişiye verilmezdi. Kut’un bahsedildiği sülalede yapılan mücadele sonucu güçlü ve kuvvetli olan kut bulup hükümdar olurdu. Bu gelenek aynı zamanda Türk devletlerinde uzun yıllar taht kavgalarının sürmesine neden olurdu. Türk devletlerinin hükümdarlık anlayışı gereği hükümdarın sahip olduğu kut, teşkilatlı bir yapı ile ömrünün sonuna kadar idame ettirmesi esastı. Nitekim hükümdarın kut’a sahip çıkması kut’u elde etmesinden çok daha önemlidir. Çünkü hükümdar halka karşı vazifelerini yerine getirmeye, doğruluk ve dürüstlük yolundan ayrılırsa, açları gözetmezse, adil olmayıp haksızlıklara sebebiyet verirse Tanrı tarafından verilen kut yine Tanrı tarafından elinden alınır. Daha ziyade eski Türk Devleti geleneği olarak bilinen bu anlayış ilk Türk-İslam Devletleri arasında kabul edilen Karahanlı ve Büyük Selçuklu Devleti siyasi anlayışında da Kutadgu Bilig ve Siyasetname gibi dönemin önemli eserlerinde tespit edilmiştir.

²⁵ Yusuf Has Hacib, beyit: 1964.

²⁶ Nizâmü'l-Mülk, 75.

²⁷ Yusuf Has Hacib, beyit: 1700.

²⁸ Yusuf Has Hacib, beyit: 726.

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNDE ÖLDÜRÜLEN VE İNTİHAR EDEN HÜKÜMDARLAR

Ahmet COŞKUN*

Iğdır Üniversitesi

Giriş: Dünyada Türk tarihine baktığımızda Türklerin, bir coğrafyada sabit olarak yaşadığını görmek pek mümkün değildir. Pek çok coğrafyada boy göstermişlerdir. Bir milletin yerinde durmayıp da sürekli yer değiştirmesi olağan bir şey değildir. Milletler durduk yere ülkesinden, toprağından vazgeçip başka coğrafyalara göçmezler. Milletlerin farklı coğrafyalara göç etmesinin birçok nedeni olmuştur. Kimi devletler ekonomik nedenlerle, kimi devletler de siyasi nedenlerle göç etmişlerdir.¹ Türklerin yaptıkları göçlerinin sebeplerine baktığımızda ilkim değişikliği, açlık ve kuraklık gibi tabii felaketlerin yanı sıra kendi aralarında ve komşu kavimlerle yaptıkları savaşların etkili olduğu görülmektedir. Toprağın artan nüfusu besleyemez hale gelmesi ve temel ekonomisi hayvancılığa dayalı bir toplumun sürüleri için gerekli olan yaylak arayışına girmeleri de göçlerin önemli sebepleri arasındadır.² Öte yandan nüfusun artması sonucu yaşanan göç hareketlerinin yanı sıra Türk cihan hâkimiyet anlayışı gereğince gerçekleşen göçlere de rastlanır.

Eski Türklerde Hükümdarın Öldürülmesi: İslamiyet öncesi Türk devletlerinde kimi hükümdar devletin bekası için öldürülmüş ve devletin bekası sağlanmış iken bazı hükümdarların öldürülmesiyle devlet yıkılma sürecini girmiş ya da yıkılmıştır. Türk tarihinin bilinen en eski destan kahramanlarından birisi Alp Er Tonga (Efrasiyab)'dır. Alp Er Tonga MÖ. VII. asırdaki Turan-İran savaşlarında ün kazanmış, İran ordularını defalarca mağlup etmiş büyük bir Türk hükümdarıdır.³ İskit (Saka) hükümdarı Alp Er Tonga, İran'la amansız bir mücadeleye girmiş ve sonrasında öldürülmüştür. İran milli destanı Şâhname'ye göre İran'ın ilk hükümdarı Keyümers'in soyundan gelen Feridun ülkesini üç oğluna paylaştırmış. Türkistan ve Çin ülkesini oğlu Tur'un buyruğuna İran ve Arap ülkelerini İranlıların cediti İrec'e, Rum ve Rus ülkelerini de Selem'e vermiştir.⁴ Kısa zaman sonra İran topraklarını ele ge-

çirmek isteyen Tur, İran hükümdarı İrec'i bir hile sonucu öldürünce, Turan-İran hükümdarları arasında amansızca sürececek olan savaşlar silsilesi başlamıştır. Uzun zaman devam eden bu savaşlarda Tur, İranlılar tarafından öldürüldü. Oğlu Peşenk, Turan memleketinin hakanı oldu.⁵ Peşenk oğlu Alp Er Tonga'yı⁶ avda arslan, savaşta file, bahadır bir timsah'a benzetmektedir. Atalarının öcünü almalıdır deyip emrine ordular verip Turan-İran savaşları kaldığı yerden devam eder. En son ordular karşılaştıklarında Alp Er Tonga'nın ordusu pusuya düşürülür.⁷ Alp Er Tonga geriye kalan adamlarıyla çöle çekilmişti. O, burada deniz içindeki bir adaya sığınmayı düşünüyordu. Yaşlı bir kayıkçı şimdiye kadar bu denizi kim senin geçemediğini söylemiş, o da; " *Tutsak olmaktansa ölmek iyidir*" diye cevap vermişti. Onu takip eden İran orduları her yerde kendisini arıyordu. Alp Er Tonga ise aç ve perişan bir şekilde dolanıyordu. Kayalık bir dağın tepesindeki mağarayı sığınak yaptı. Yaralı olduğu için dışarıda dolaşan bir İranlı din adamı onun iniltilerini duydu ve içeri girip ve tutsak etti. Alp Er Tonga'yı buradan çıkararak, Keyhüsrev'e getirdi. İşkence edilen Alp Er Tonga'ya Keyhüsrev; " *İşte bugün Tanrı'nın intikam günüdür. Tanrı kötülerin cezasını yine kötülük olarak verir.*" deyip Hint kılıcıyla vurduğu başını gövdesinden ayırdı.⁸ Yüzü ve aksakalı kıpkırmızı olunca, kardeşi de onun öldüğüne inandı. Alp Er Tonga böyle ölünce, saadet günleri sona ermiş ve padişahlığının tahtı da boş kalmış oldu.⁹ Turan ülkesinin hükümdarsız kalışını Kaşgarlı Mahmut Divanü Lûgat-it Türk şu dizelerle ifade eder;

Alp Er Tonga öldü mü?	Alp Er Tonga öldü mü?
Isız acun kaldı mı?	Kötü dünya kaldı mı?
Ödlek öçin aldı mı?	Felek öcün aldı mı?
Emdi yürek yırtılır.	Şimdi yürek yırtılır. ¹⁰

* Iğdır Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: ahmet.coskun.2548@gmail.com.

¹ Saadettin Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, (Ankara: Akçağ Yay., 2006), 13.

² Ali Güler, Suat Akgül ve Atilla Şimşek, Türklük Bilgisi, (Ankara: Türk Ar Arştırma Dizisi, 2007), 4.

³ Bilgehan Atsız Gökdağ – Kemal Üçüncü, Başlangıçtan Günümüze Türk Destanları, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2015), 24.

⁴ Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012), 40.

⁵ Saadettin Gömeç, Türk Destanlarına Giriş, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2009), 250.

⁶ Alp Er Tonga Bir Kişi Adımı, Yoksa Unvan Mı? Baknz; Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, Cilt., II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 75.

⁷ Saadettin Gömeç, Türk Destanlarına Giriş, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2009), 254.

⁸ Bu hususta farklı görüşler vardır. İşkencelerle öldürüldüğü iddiası için bknz; Saadettin Gömeç, Türk Destanlarına Giriş, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2009), 255. İrmağı geçerken boğulduğu iddiası için bknz; Bilgehan Atsız Gökdağ – Kemal Üçüncü, Başlangıçtan Günümüze Türk Destanları, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2015), 27.

⁹ Firdevsî, Şâhnâme, Çev., Necati Lugal (İstanbul: Kabacı Yayınları, 2009), 995.

¹⁰ Gömeç, Türk Destanlarına Giriş, 247.

Diğer bir öldürülme olayı da Asya Hun Devleti'nde karşımıza çıkar. Asya Hun Devleti'nde Teoman'ın (Tuman) öldürülmesi, oğlu Mete (Mao tun, Batur, Bagatır) tarafından düzenlenen bir darbe sonucunda gerçekleşmiştir. Teoman'ın öldürülmesine giden sürece bakıldığında Teoman'ın Çinli eşi Yen-shih'den bir oğlu olunca büyük oğlu Mete'yi veliahtlıktan azledip yerine küçük oğlunu veliaht yapabilmek için Mete'yi Yüe-çilere rehin olarak gönderdi. Kısa süre sonra Yüe-çiler üzerine Teoman saldırıya geçti, bunu haber alan Mete bir at çalıp Yüe-çilerden kaçıp memleketine geldi. Halk Mete'nin bu kahramanlığına hayran kalmıştı. Babası Teoman bu hareketinden dolayı Mete'yi on bin okçu birliğine (tümen) kumandan tayin etti.¹¹ Mete, on bin atlıyı eğitmeye başladı. Eğitim sürecinde askerlerine kendi atını, eşini ve babasının atını kısa süreli aralıklarla vurmalarını emretmişti, bu askeri eğitimde Mete'nin askerlerine öğretmiş olduğu şey; *“emre itaat, anında karar vermek ve gösterilen hedefi vurmak”* idi. Emre uymayan askerlerin anında kellesi kesiliyordu ve ilkesi ise *“birlikler arasında korkaklara, zayıf iradelilere, yetersizlere ve yeteneksizlere asla yer vermemesiydi.”*¹² Mete, askerleriyle bir gün babası Teoman başkanlığında yapılan büyük devlet avında ıslıklı okunu babası Teoman'a atınca Mete'nin sağında ve solunda bulunan askerlerin hepsi de Mete'nin atmış olduğu ıslıklı oku takip ederek attılar, Teoman (Tuman) Han öldürüldü.¹³ Bundan sonra üvey annesi, küçük kardeşi ve Mete'ye muhalif devlet adamları da öldürüldü. Teoman'ın bir darbe sonucu ölmesinin bazı sebepleri bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Teoman'ın MÖ. 215 yılında Çin'in ani baskını sonucu verimli bir bölge olan Ordus bölgesini kaybetmesi ve bunun halk tarafından tepkiyle karşılanmasıdır. Teoman, Ordus bölgesiyle birlikte karizmatik liderliğini de kaybetmiş oldu. Teoman, Mete'yi veliahtlıktan uzaklaştırmak için Yüe-çilere rehin göndermesi ve Çinli eşinin çocuğunu veliaht göstermesi ve töreye karşı işlemiş olduğu suçtan dolayı halk tarafından istenmemesi de Teoman'ın öldürülmesinin önemli sebepleri arasında yer alır. MÖ. 209'da Mete'nin darbe sonucunda Tanrikut olmasıyla Hun Devleti kuruluş dönemini tamamlayarak gelişme ve yükselme dönemine doğru ilerlemeye başlamıştır.¹⁴

Göktürk Devleti, 552 yılında Bumin Kağan önderliğinde kurulmuş ve 582 yılında Doğu ve Batı Göktürk Devletleri şeklinde ikiye ayrılmıştı.¹⁵ Doğu Göktürk Devleti'nde T'u-li Kağan, Çin'in desteğiyle bağımsızlığını elde etmek için harekete

geçtiğinde 597 yılına Tou-lan Kağan ile arasında savaş başladı. Çinlilerin büyük desteğine rağmen T'u-li başarılı olmadı. Çin ile Tou-lan Kağan arasındaki mücadelelerde kazanan Doğu Göktürk Devleti olmuştu.¹⁶ Çin İmparatorluğu'nun emri ile Ch'ang Sun-Sheng Göktürk Devleti'nde karışıklıklar çıkarmak için raporlar hazırlayarak Çin İmparatorluğu'na takdim etti. Elçi olarak geldiği Ötüken'de her türlü entrikalar yaparak Göktürk hanedan üyelerini karşı karşıya getirdi ve boylar arasında da nifak tohumu ekti.¹⁷ En büyük yardımcısı da Taspar'ın, İşbara'nın ve Tou-lan'ın eşi olan Çinli prenses Ts'ien-kin idi.¹⁸ Çin kumandanları Göktürk topraklarına sefer hazırlığındayken Tou-lan, kendi emrindeki adamlar tarafından öldürüldü (599 yılı sonu, 600 başı).¹⁹ Tahta çıkan Tuli Kağan Çin'in isteklerine boyun eğdi.²⁰ Shih-pi'nin ani ölümü üzerine Doğu Göktürk tahtına kardeşi İlteber Şad, tahta Ch'u-lo (619-621) Kağan unvanıyla geçti.²¹ Ch'u-lo Kağan ağabeyinin Çin'e karşı kullandığı sert politikayı takip etti ve Göktürklerin desteğiyle kurulmasına rağmen, kısa sürede karşı tutum sergileyen T'ang İmparatorluğu'nun hükümdarı Kao-tsu'ya (618-626) karşı Sui Hanedanını canlandırmaya çalıştı.²² Ch'u-lo Kağan'ın Tang İmparatorluğu üzerine sefere çıkacağını duyan Kao-tsu, Cheng Yüan-Shou'yu elçi olarak Ch'u-lo Kağana göndererek seferden vazgeçmesi için ikna etmeye çalıştı, fakat olumlu bir cevap alamadı. Çin, Ch'u-lo Kağan'ı durdurmanın tek yolu olarak onu öldürtmeye karar verdi. Neticede Ch'u-lo Kağan, eşi olan Çinli prenses I-ç'eng tarafından zehirlenerek öldürüldü.²³ Kağanın ölümünden sonra devletin başına geçen kağanlar başarılı siyaset izleyemediler ve devlet içindeki boyların ayaklanmaları sonucu Doğu Göktürk Devleti 630 yılında Çin'e bağlanmak zorunda kaldı.²⁴

Bir diğer öldürülme vakası II. Göktürk Devleti'nde yaşanmıştır. Kapgan Kağan büyük siyasi hedeflerine 712 yılında ulaşmıştı. Fakat onun şiddetini gittikçe artıran hoşgörü tanımaz tutumu, huzursuzluğa sebep oldu. Özellikle Türk boyları bu hoşgörüsüzlükten memnun değillerdi²⁵ Çin İmparatoru Hsüan Tung, saldırılarından usandığı Kapgan Kağan'ı tamamen ortadan kaldırmak istiyordu. Bu maksatla II. Göktürk Devleti'ndeki Türk boyların reislerine unvanlar ve hediyeler vererek Kağan'a karşı saldırılarda bulunmaları için tahrik etti.²⁶ Çin, müttefiki Bayırkuların isyan etmesiyle Kapgan üzerlerine sefere çıktı. Tola Irmağı kenarında yapılan savaşta Bayırkular ağır bir bozguna uğradılar. Kapgan Kağan savaş kazanmanın verdiği sarhoşluk içerisinde çok az sayıda asker ile

¹¹ Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay, 2016), 56.

¹² Salim Koca, “Büyük Hun Devleti”, Türkler ansiklopedisi, Cilt., 1. (Ankara: yeni Türkiye yayınları, 2002), 693.

¹³ Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Cilt., I, (Ankara: Türk tarih kurumu, 2019), 155.

¹⁴ Vâris Abdurrahman Çakan, Orta Asya Türk Tarihine Giriş, (Ankara: A kitap, 2015), 133.

¹⁵ Çakan, Orta Asya Türk Tarihine Giriş, 159.

¹⁶ Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, 144.

¹⁷ Çakan, Orta Asya Türk Tarihine Giriş, 222.

¹⁸ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 103.

¹⁹ Ahmet Taşağıl, Gök-Türkler I-II-III, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2012), 57.

²⁰ Çakan, Orta Asya Türk Tarihine Giriş, 222.

²¹ Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, 146.

²² Çakan, Orta Asya Türk Tarihine Giriş, Cilt.:1 İslâm'a Kadar, (Ankara: A Kitap, 2015), 223.

²³ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 105.

²⁴ Çakan, Orta Asya Türk Tarihine Giriş, 224.

²⁵ Gülçin Çandarlıoğlu, İslam Öncesi Türk Tarihi Ve Kültürü, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 2003), 56.

²⁶ Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, 166.

geri dönerken söğüt ormanında Bayırkuların savaştan birazcık askerle kurtulan reisi Chie-chih-lüe'nin ani hücumuna uğrayarak öldürüldü. Casus olan Çinli Ho Ling-ch'üan, Kapgan Kağan'ın öldürüldüğü esnada Bayırkuların yanında bulunuyordu. Kapgan Kağan'ın kesik başını alıp Çin başkentine götürdü (Haziran 716).²⁷ Kapgan Kağan'ın, Çin'in Göktürk boylarıyla ittifak yapması sonucu hayatını kaybettiği görülmektedir. Göktürk Devleti'nde boyların da sık sık isyan etmeleri ve Kapgan Kağan'ın son dönemlerde boylara karşı sert tutumu dikkat çekmektedir. Bu ölümden Çin Devleti'nin entrikaları da önemli rol oynamıştır. Bilge Kağan, Buyruk-Çor adındaki nazırını, bir ortak Pazar yeri anlaşması için Çin'e göndermişti. Daha sonra bir Çinli prensesle evlenme isteğini kabul eden imparatora teşekkür mektubu yollamıştı. Fakat bu evlenme gerçekleşmedi. Çünkü Buyruk-Çor, Bilge Kağan'ı zehirledi.²⁸ Bilge Kağan zehirlendikten sonra hemen ölmedi, Buyruk Çor tarafından zehirlendiğini anladı. Hemen harekete geçen Bilge Kağan, onu ve bütün ailesi ile işbirlikçilerini öldürdü. Kağan da 25 Kasım 734 yılında vefat etti.²⁹ Ancak Türk milletinin ebediliğine olan inancı Orhun Abidelerinde: “*üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti?*”³⁰ diye ifade ediyordu. Çin imparatoru kendilerinden şüphelenmesinler diye izleri yok etmek için taziyelerini sunmak amacıyla bir elçilik heyeti gönderdi.³¹ Bilge Kağan'ın ölümü, Kül Tigin'in üzüntüsü içinde bulunan Türk halkını büsbütün yasa boğdu.³²

Uygur Devleti 744 yılında Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulmuş 100 yıl yaşamış ve 840 yılında devlet parçalanmıştır. Uygur kağanlarından Moyun Çor'un 759'da ölmesi üzerine Böğü veya Tengri (Bilgin, Filozof) kağan oldu.³³ T'ang imparatoru tarafından kendisine Teng-li, Ku-ch'o, Mi-shih, Ho-Chü-lu, Ying-i, Chien-kung ve P'i-chia kağan ünvanları verilmiştir.³⁴ Çin tahtına Te-tsung çıktığı zaman (779), Uygurlara bir elçi göndererek T'aitsung'un öldüğünü ve eski dostluğun devam etmesini istediğini bildirdi. Çin de isyan eden Shih Ch'ao-i daha mağlup edilmemişti. Çin imparatorunun gönderdiği elçiden önce gelen Shih Ch'ao-i “*T'ang şimdi yasta, karışıklık var. Birlik olup bu fırsattan istifade edelim. Sayısız zenginliklere sahip olan hazineleri ele geçirelim.*” diye elçiyle haber göndermişti. Kağan gelen Çinli elçiye dikkate bile almadı. Ona hiçbir merasim yapmadı. Bundan başka, Dokuz Oğuz beyleri ve Sogdlar, Çin'i ele geçirmenin

yollarını kağana anlatarak onu teşvik ettiler.³⁵ Ancak başta baş vezir aynı zamanda yeğeni Tun Baga Tarhan olmak üzere bazı devlet büyükleri ona nasihat ederek; “*T'ang büyük devlet. Ayrıca bize kötülük de etmedi. Geçen yıl biz T'ai-yüan'a girdik, onbinlerce at ve koyun ele geçirdik. Ancak ülkemize ulaştığımızda yaralarımızdan ızdırap çekiyorduk. Eğer Çin'e bütün kuvvetimize hücum edip muvaffak olamazsak nasıl geri döneceğiz?*” dedi. Kağan onu dinlemedi. Tun Baga Tarhan, teklifinin kabul edilmemesi üzerine gerçekleştirdiği bir darbe ile Böğü Kağan'ı öldürdü. Onunla birlikte, onun akrabalarını, adamlarını onu Çin'e karşı teşvik eden Dokuz Oğuz beyleri ve Sogdlular olmak üzere, 2.000 kişiyi ortadan kaldırdı.³⁶ 780 yılında Tun Bağa Tarhan, kağan olduktan sonra ilk iş olarak derhal Çin ile siyasi ilişkileri düzeltilmesi yolunu seçmiş ve bunda da başarılı olmuştur. Çinliler tarafından kendisine Alp Kutluk Bilge Kağan unvanı verilmiştir. Bu unvanın anlamı ise; kahraman, Tanrı tarafından şans verilmiş, âlim kağandır.³⁷ Elbette burada Çin diplomasisi devreye girmişti. Çünkü Tun Bağa Tarhan darbe için Çin elçisinden para almıştır. Uygur halkının büyük bir kısmı memleketin dertleri yerine sadece haremün lüksü için saraylar kurulmasından hoşnut değildi. Yabancıları oldukları bir ihtişam için vergi ödenmemesi gerektiği görüşündeydi.³⁸

Tun Baga Tarhan 789'da vefat ettikten sonra yerine oğlu Talas (To-lo-ssu) “Ay Tengri de Kut Bulmuş Küllüg Bilge Kağan” unvanı ile tahta geçti. Tibetlilerin işgal ettiği Beşbalık'ı geri almaya çalışsa da başarılı olamadı. Daha sonra veziri Tibet seferine çıkarak Beşbalık şehrini geri aldı. Fakat Talas Kağan bu zaferi haber alamadan 790'da küçük kardeşi tarafından öldürüldü. Ağabeyini öldürerek tahtına geçmek istemesini Uygurların ileri gelen beyleri onaylamadılar.³⁹ Bundan dolayı tahta geçen kardeşi öldürürdüler. Öldürülen Talas Kağan'ın 16-17 yaşlarındaki oğlu Ayçor'u (A-ch'o, Alçur) kağan (790-795) ilan ettiler.⁴⁰ Karabalgasun Yazıtı'nda onun adı Kutlug Bilge, yaradılış itibarıyla cömert ve neşeli olarak ifade edilmiştir.⁴¹ Ayçor (Kutlug) Kağan döneminde Çin'e karşı ilgi duyan Tibetliler ile Şa-t'o Türkleri ile anlaşarak baskınlara başlamışlardı. Çin'i korumayı iktisadi ve kültürel sebeplerle gelenek haline getirmiş olan Uygurlar, kuvvet göndererek saldırıları engellemek istedilerse de ellerinden bir şey gelmedi. İtibarı sarsılan kağan öldürüldü.⁴² Öldürülen kağanın yerine

²⁷ Taşağul, Gök-Türkler I-II-III, 336.

²⁸ Çandarhoğlu, İslam Öncesi Türk Tarihi Ve Kültürü, 58.

²⁹ Taşağul, Gök-Türkler I-II-III, 353.

³⁰ Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2013), 41.

³¹ Lev Nikolayeviçen Gumilöv, Eski Türkler, Çev., Ahsen Batur, (İstanbul: Bireşik Yayıncılık, 1999), 416.

³² Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 124.

³³ Yaşar Bedirhan, İslam Öncesi Türk Tarihi Ve Kültürü, (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2011), 111.

³⁴ Özkan İzgi, Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017), 266.

³⁵ Çakan, Orta Asya Türk Tarihine Giriş, 303.

³⁶ Saadetin Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi Ve Kültürü, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1997), 43.

³⁷ Özkan İzgi, Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986), 30.

³⁸ Gumilöv, Eski Türkler, 498.

³⁹ Çakan, Orta Asya Türk Tarihine Giriş, 306.

⁴⁰ Ali Ahmetbeyoğlu, Sorularla Eski Türk Tarihi, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014), 143.

⁴¹ Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi Ve Kültürü, 47.

⁴² Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 129; Kağanın öldüğünü de söyleyen kaynaklar vardır, bk. Çakan, Orta Asya Türk Tarihine Giriş, 307; Ali Ahmetbeyoğlu, Sorularla Eski Türk Tarihi, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014), 143; ayrıca karısı tarafından zehirlendiği de öldürüldüğü kaydedilmiştir. Bedirhan, İslam Öncesi Türk Tarihi Ve Kültürü, 113.

tahtta geçecek veliahdı da yoktu. Hanedanın erkek üyelerinden çoğu 779 yılında ki Tun Baga Tarhan darbesiyle öldürülmüştü. Bunun üzerine kağanın yanında evlatlık olarak yetişmiş ve başbakanlığa kadar yükselen Ediz (Hsieh-tieh) kabilesinin Avasalar soyundan olan Kutluk adındaki başbakan “Ay Tengride Ülüğ Bulmuş Alp Kutluğ Bilge Kağan” unvanıyla tahta (795-805) geçirildi.⁴³ Öldürülen kağanla birlikte hanedan değişikliğine gidildiğini yani

Yaglakar boyundan, Ediz boyuna geçtiğini görmekteyiz. Hazar (Kasar) Kağan 824-832 yılları arasında kağanlık yapmış, döneminde Çin ile olan ilişkilerini iyi tutmaya çalışmıştır. Çinliler bir taraftan Uygurları zayıflatmak için türlü entrikalar çevirirken diğer taraftan Uygur atlarına karşılık gayet yüksek ücretler ödemeye ve kıymetli hediyeler göndermeye devam ediyorlardı.⁴⁴ Hazar Kağan'ın adı Çin yıllıklarında (Hosa ve Ai t'eng-li-lo ku mo-mishih ho p'i-cbia 'Chao-li' Kağan şekillerinde geçmektedir.⁴⁵ Hazar Kağan'ın kötü karakteri ve zayıf iradesi yüzünden Uygur sarayında sorunlar bitmek bilmiyordu. Hazar Kağan 832 yılında bir rivayete göre kendi vezirleri bir diğer rivayete göre ise yeğeni tarafından öldürülmüştür.⁴⁶

Eski Türklerde İntihar: İntihar Eden Uygur Hükümdarı Hu (Kut-Tegin): Uygur Devleti'nde Hazar Kağan bütün maiyeti ile birlikte öldürülünce yerine 832 senesinde kağan olan manevi oğlu Hu (Kut) Teğ'in'in geçti. “Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külük Bilge Kağan” ünvanını alan bu kağanın idaresinden hoşnut olmayan buyruklarından bir bakan ve bir teginin kendisine bir darbe hazırladıklarını duyunca, her ikisini de yakalatmış ve öldürtmüştür.⁴⁷ Bu sırada emrindeki orduyla başkent dışında görev yapmakta olan diğer buyruklarından Kürebir, 300 at rüşvet vererek Şato Türkleriyle birleşip kağana isyan etmiştir. İsyancılar tarafından çok sıkıştırılan Hu Kağan intihar etmiştir. Bazı iddialara göre ise Kürebir tarafından öldürülmüştür.⁴⁸

Yenisey Bölgesinde yeni bir güç olarak ortaya çıkarak 20 yıldan beri Orhun bölgesini baskı altında tutan Kırgızlar 840 yılında güçlü bir orduyla Uygur topraklarına girdiler, başkent olan Ordu-balık şehrini ele geçirip son kağan Ho-sa (Hasar) ile Buyruk Kürebir'i öldürdüler ve ahaliyi kılıçtan geçirdiler.⁴⁹ Kırgızlar böylece belki de Moyun Çur ve Kutluk Bilge zamanında uğradıkları yenilgilerin intikamını aldılar.⁵⁰ Uygurlar küttele halinde Ötüken'i terk ederek dağıldılar. Kırgızların kılıcından kurtulan 15 Uygur boyu, batıdaki Karluklara sığındılar. Diğer Uygur boyları Doğu Türkistan'a göçerek, Tanrı Dağlarının güneyindeki Turfan ve Karaşahr bölgelerinin içinde veya yakınlarında kendilerine yurt buldular.⁵¹

Sonuç: Türk devletlerinde hükümdarların öldürülmesi gibi hadiseler İskitlerde Alp Er Tonga, Hunlarda Teoman, Gök-türk Devleti'nde Kapgan ve Bilge Kağan ve Uygurlarda Tun Baga Tarhan gibi öne çıkan kağanlarda görüldü. Kağanların öldürülme sebepleri bakıldığında devletin bekası, törenin korunması, baba oğul taht kavgası, kardeşler arasında taht kavgası, boyların isyanı sonucu öldürülen hükümdarlar, düşman devletlerin entrikası ve vezirin hükümdarı öldürtmesi gibi hadiselerin yaşandığı görüldü. Devletin otoritesini sağlamakta güçlük çeken ve sonrasında intihar eden bir kağana da rastlandı. Öldürülen kağanlarla birlikte hanedan değişikliği yaşandığı gibi devletlerin yıkıldığı da oldu.

⁴³ Çakan, Orta Asya Türk Tarihine Giriş, 307.

⁴⁴ Çandarhoğlu, İslam Öncesi Türk Tarihi Ve Kültürü, 64.

⁴⁵ Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi Ve Kültürü, 54.

⁴⁶ Çakan, Orta Asya Türk Tarihine Giriş, 310.

⁴⁷ İzgi, Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan Ve Uygurlar, 40-41.

⁴⁸ Çakan, Orta Asya Türk Tarihine Giriş, 310.

⁴⁹ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 129.

⁵⁰ İzgi, Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan Ve Uygurlar, 41.

⁵¹ Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi Ve Kültürü, 56.

NİKOLAY İLMINSKIY'İN KÜLTÜREL EMPERYALİZM POLİTİKASI VE TÜRKİSTAN

Ali YÜKSEL*

Dumlupınar Üniversitesi

Giriş:16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir yayılma sürecine giren ve işgal ettiği bölgelerde askeri ve siyasi anlamda egemenlik kuran Çarlık Rusyası'nın hâkimiyet altına aldığı bölgeler, ağırlıklı olarak Türklerin yaşadığı coğrafyalardır. Rus hâkimiyeti altına giren Türkler, aralarında Müslüman olmayan küçük grupları da barındırmakla birlikte, ekseriyetle Müslüman kimliğine sahiptiler. İşgal edilen bölgelerde yaşayanlara karşı Rus Ortodoks Kilisesi ile birlikte hareket eden Çarlık Rusya'sı, 16. yüzyıldan itibaren başta Volga ve Kama bölgeleri olmak üzere, misyonerlik faaliyetlerinden azami derecede yararlanmış, gayri Rus milletleri Hristiyanlaştırarak Rus kültür dairesine sokmayı ve bu sayede "medenileştirmeyi birincil amaç edinmiştir.¹ İzlenen Hristiyanlaştırma ve Rus kültür dairesine sokmaya yönelik politikalar, Sovyetler Birliği döneminin Rus alfabesi ve ana dillerle Sovyetleştirmeyi amaçlayan "milliyetler politikası" ile birlikte, genellikle Türklerin yaşadığı bu bölgelerde Rusçanın bir eğitim, bilim ve devlet diline dönüşmesine, Rus alfabesinin yaygınlaşmasına, yerel kimliklerin ortak dile, kökene, geçmişe ve inanca dayalı millet bilincini ortadan kaldırır bir şekilde öne çıkmasına, farklı farklı milletler olma bilincinin gelişmesine, konuşma dillerinden ayrı ayrı yazı dillerinin meydana getirilmesine, bazı Müslüman olmayan grupların Hristiyanlaşmasına, insanların kitleler halinde Rus düşünce biçimini benimsemelerine, İslam inancının zayıflamasına neden olmuştur.² Çarlık Rusyası döneminde misyoner şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İlminskiy tarafından geliştirilen ve yetiştirdiği misyonerlerle eğitimciler tarafından başarılı bir şekilde sürdürülen eğitim sistemi ile Hristiyanlaştırma, Rus kültür dairesine sokma ve ayrı ayrı milletler yaratma girişimlerinde önemli başarılar elde eden Ruslar, bu politikalarını Marksist ideolojiyle yeniden biçimlendirerek Sovyetler Birliği döneminde de sürdürmüşlerdir. Çarlık yönetiminin Rus Ortodoks Kilisesi ile birlikte yürüttüğü dinsel fanatizmi ve şovenizmi esas alan politikaları, Sovyetler Birliği döneminde, din olgusu devre dışı bırakılarak "milliyetler politikası" adı altında çok daha

sistemli bir şekilde devam ettirilmiştir.³ Çarlık yönetiminin 16. yüzyıldan itibaren 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Kuzey Sibirya ve Volga-Ural bölgelerinde gerçekleştirdiği eğitim faaliyetleri, İslam ve hala eski Türk dinlerini yaşayan milletleri Rusça eğitim veren okullar vasıtasıyla Hristiyanlaştırmakla sınırlı kalmıştır. 1847 yılında İmparator I. Nikolay'ın kiliselerde Rusça dışında dillerle de ibadet edebilmesine dair kanunu yayınlaması üzerine N. İlminskiy buna dair çevirileri yapacak komisyona seçilmiştir. Kazan Akademisinde 1848 yılında kurulan bu komisyonun üyeleri; Kazan Piskoposu Grigoriy Postnikov, Kazan Üniversitesi Rektörü Prof. A. K. Kazambek, Akademinin Dekanı Piskopos Grigoriy, Bakalavır İlminskiy ve Prof. Sablukov'dur.⁴ Bu arada İlminskiy, kendisini geliştirmek amacıyla 1850 yılında Holiy Sinod izniyle Türkiye, Mısır ve Şam'a ü yıllık bir araştırma gezisi yapmıştır. Buradaki şeyhler ve medrese hocaları yanında bulunarak İslam ile ilgili bilgisini derinleştirmiştir. Ayrıca Farsça ve Arapçasını mükemmelleştirmiştir. 1854 yılında Kazan'a dönen İlminskiy, Kazan Diyanet Akademisinin yayını olan *Ortodoks Sobesednik* Dergisinin yayın kuruluna kâtip olmuştur. Bu dergide dikkati üzerine toplayan İlminskiy, aynı zamanda Misyoner Bölümü öğrencilerine doğu dilleri öğretmenliği yapmıştır.⁵ Nikolay İlminskiy, 27 Aralık 1891 Cuma günü saat 9. 15'te hayatını kaybetmiştir. Ölümü üzerine 25 yıllık arkadaşları Vitevskiy onun için şu notu düşmüştür: "*Bizim nihai maksadımız gayri Rusların din ve dil olarak Ruslaşmasıdır. Bu amaç için İlminskiy'inin vasiyet ettiği gibi bütün okullarımız Kazan Öğretmen Seminarisi gibi çalışmalıdır.*"⁶ Çarlık Rusya'da Misyonerlik Faaliyetlerinin Doğuşu ve Gelişimi: 1552 yılında Rusların Kazan'ı istilâsıyla Rus tahakkümü başlamış, zaman kaybetmeden hükümet kiliseyle ortak bir misyon faaliyeti başlatmıştır. Rus devleti yeni istilâ edilen toprakların Rus yurdu olabilmesi için Hristiyanlığı temel bir araç görüyor; kilisenin bölgedeki çalışmalarına özel önem veriyor, görev için uygun şartlar oluşturuyor, tehlike sezdiği anda Hristiyan karşıtı bütün akımları yok ediyordu.⁷ İlminskiy'in

* Dumlupınar Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi e-mail: aliyksl43@gmail.com

¹ Kezban Acar, Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004), 72.

² Mehmet Aça, "Misyoner-Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İlminskiy'nin Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri," Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı (2013): 1465.

³ Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), 166.

⁴ Topsakal, a. g. t, 215.

⁵ Mileuşa Yusipova, "İdil-Ural Bölgesinde Hristiyanlığın Yayılması Üzerine Bir Araştırma" (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2003), 28.

⁶ Topsakal, a. g. t, 217.

⁷ Mehmet Aça, Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları: Kimlik, Milliyet, İslam ve Etnisite, haz., Ertan Efeğil- Pınar Akçalı (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2003). 52.

fikirlerinin tedricen değişip gelişmesinin ana ekseninde daima “Ortodoks Rusluk” şuru vardır ve amacı daima Rusya içindeki toplulukları “Rus olma” “Ruslaşma” temelinde birleştirmektir. Fikirlerinin gelişimini de İdil boyunda yerleşen Kreşenleri tanımaya borçludur. Tatarca’nın iki varyantının olduğunu, mollaların edebi Tatarca’yı kullandığını, halkın bu Tatarca’yı bilmediğini görmüştür. Yaptıkları tercümelemler sadece mollalar tarafından okunduğunu ve halka ulaşmadığını anlamıştır. Bu durumda tercüme işinin yarım kaldığını, bundan sonra yapılacak tercümelemler daha kapsamlı ve bilgili kişiler tarafından yapılması gerektiği sonucunu çıkarmıştır. Bu görüşünü de “tercüme yapacak kişilerin Tatarca’yı, Arapçayı ve Farsçayı bilmesi gerekir, ilave olarak halka ulaşmak için konuşulan Tatarca’yı da bilmesi elzem” diyerek ilan etmiştir. Türkistan topraklarında İslam’ın etkisi II. Katerina’nın dinlere özgürlük politikasıyla başlamıştır. Bu dönemde Müslümanları temsil eden dinî idare müftülük ismiyle Ufa’da açılmış, mollalar bu teşkilata bağlanmış, cami açma ve Kur’an basma yetkisi de bu kuruma verilmiştir. Bu imkânlardan faydalanan Müslüman Tatarlar, Kırgız steplerine camiler ve okullar açmaya başlamış, Kırgızlar bir anda Müslüman Tatarların etkisine girmiştir. Orenburg’da Kırgız lehçesini öğrenmek isteyen İlminskiy yazılı bir metin bulamadığını söylemektedir. Sınır Komisyonu müdürü V. V. Grigoriy, Kırgız arşivini İlminskiy’e açmış, orada da Kırgız diliyle yazılmış bir doküman bulamamıştır. Eskiden beri Kırgızlar Tatar Türkçeyle yazışmışlardır.

Kırgızların Tatarlaşması bütün misyonerler gibi İlminskiy’i de oldukça rahatsız etmiştir. Bu nedenle onların örf, âdet, gelenek ve göreneklerinin yanında dillerini de öğrenmek gerektiğini düşünmüş ve dil öğrenmeye başlamıştır. Önce yanına üç Kırgız öğrenci almış ve onlara Rus harfleriyle tercüme yaptırmaya başlamıştır. İlk başta tercümelemler içine Tatarca sözler fazlaca karışmış, ancak zamanla Kırgızca sözler yerli yerine oturmaya başlamıştır. Tatarca’dan farklı sözler özenle seçilip, farklı sesler farklı işaretlerle ifade edilmiştir. İlminskiy artık Kırgızlara Kırgızca öğreten konumuna yükselmiştir. Bu arada Kırgızların Ozanı Muratbay’la tanışmışsa da ondan istifade edememiştir. Bu arada Grigoriy, İbrahim Altınsari’yi İlminskiy’le tanıştırmıştır. İlminskiy 1859 yılında Ural arkası Kırgız steplerine yerleştirilen 2000 Kırgız’a nezaret etmiş, Mayıs-Eylül arasında onlarla çadırlarda beraber yaşamıştır. İlminskiy, 200 kelimelik kısa bir Rusça-Kırgızca sözlük hazırlamıştır. Kırgızlar da stepte kaldığı bu dönemde saf Kırgızca’nın Tatarca’dan çok farklı zengin materyallere sahip olduğunu görünce Kreşenler üzerine yapılacak konuşma diliyle eğitimin önemini bir kez daha anlamıştır. V. V. Grigoriy de Gümrükler Müdürü olarak bu bölgede yerel okullar açmış ve model olarak İlminskiy’e öncülük etmiştir.⁸ Bu okullardaki ser-

bestlik ve sadelik daha sonra İlminskiy okullarında uygulanmıştır. Bu okullar israftan uzak, oldukça sade kurulmuş belirli kuralları olmayan şekilde kurulmuştur. Geliş ve gidişler bile öğrencinin isteğine bırakılmıştır. Okullarda Kırgızca ve Rusça eğitim yapılıyor ve Kırgızca vasıtasıyla Rus dili çocuklara veriliyordu. İlminskiy burada daha sonra Kırgız okullarına müfettiş olacak İbrahim Altınsari’yi yetiştirmiştir. Ayrıca İlminskiy Kırgızlar arasında çadırlarda yaşayarak Türk dilinin Tatarca lehçesinin yanında Kırgız ve Kazak lehçesini de saf şekliyle öğrenmiş, sonra oluşturacağı Rus alfabeli Kırgız, Tatar, Kazak dillerinin farklı seslerini bu steplerde ayrıntılarıyla tespit etmiş ve aynı koldan olan bu Türk boylarının git-tikçe birbirlerinden kopmalarına sebep olmuştur.

İlminskiy Eğitim Metodu ve Sistematik Hale Geliş Süreci: İlminskiy, Hristiyanlığı yaymanın yani misyonerliğin en temel vasfının eğitim olduğunu düşünmektedir. Ayrıca bu eğitim modeli diğer misyonerler tarafından da etkileyici bulunmuştur. Özellikle Znamenskiy ana dilin eğitim üzerindeki etkisini İlminskiy sayesinde öğrendiğini söylemektedir.⁹ Bu çalışmanın asıl noktası Kazan ve çevresinde bulunan gayrı Rusların ince bir stratejiyle Hristiyanlık dünyasına tedricen sokulmasıdır. Bu amaç için önce hiç vakit kaybetmeden ana dille Hristiyanlık bölgede anlatılacak böylece dinin Kreşenlerin ruhuna işlenmesi temin edilecektir. Yani İlminskiy sistemi öncelikli olarak dinî aydınlanma üzerine kurulmuştur, sisteme karşı olanlar ise Rusça eğitim ve zeka gelişimini temel almıştır. Her ne kadar İlminskiy sistemi sonuçta başarıya ulaşsa da başlangıçta deneme yoluyla bulunduğu için bazı hatalar içermektedir. Bu nedenle İlminskiy, denenmeyen pratiğe dökülmeyen eğitim sistemlerinin başarısına şüpheci bakıldığını söylemektedir. Bu çerçeveden bakıldığında İlminskiy’in sistemi iki basit unsur taşır. Bunlardan birincisi ana dil, ikincisi de ana dilde eğitim verebilecek yerel öğretmendir. İlminskiy, gayrı Rusların, Rus nüfusla birleşmesi için aynı inanç ve düşünceyi paylaşımları gerektiğine inanıyordu. Bu da bütün gayrı Rusların Ortodoks olmasıyla mümkün olacaktı. İlminskiy sisteminin bütün ağırlık merkezi bu sonuca yöneliktir. Ruslarla bütünleşmenin tek yolu ona göre Ortodoksluktur ve olmazsa olmaz koşuldur. Zaten o Rus’u Ortodoks olarak tarif eder, Rus milliyetçiliğinin temeli ve aslı unsuru Ortodoksluktur der. Ortodoksluğu benimseyen ona göre Ruslaşmış demektir. Bu nedenle gayrı Ruslar, Rus olmadan önce kendilerini Rus yapacak kültürü öğrenmeli ve benimsemelidir.¹¹ Her aşama planlanarak Ortodoksluğun, İslam ve Şamanizm’den üstün olduğu gerçeği halka benimsetilmelidir. Daha sonra da bu gerçeğe kalben inanmalı ve diğer inançlara karşı savunmalıdır. Bu ancak ve ancak eğitimle yapılacak bir iştir. İlminskiy, eğitimde iki tarafın olduğunu, bu tarafların anlaşmak için bir dil kullanmaları gerektiğini ve ortada bir dil engeli olduğunu söylemektedir. Ona göre topluluklar Rusça bilseydi bu engel

⁸ Alau Adilbayev, “Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaş-tırma Faaliyetleri,” Bilig,23 (2002): 76.

⁹ Topsakal, a. g. t., 237. ¹¹ Hayit, a. g. e., 167.

doğmayacaktı ve dil öğrenmeleri de bir süreyi gerektiriyordu. Toplu ihtidalar nedeniyle bu sürenin kullanılmasının da imkânı yoktur. Böylece İlminskiy sisteminin ana dil merkezli bir sistem olduğunu ilan etmiş ve uygulanabilirlik gerekçelerini de açıklamıştır. Köklü inanç ve kültürün bu metotla yenilebileceğini uzun bir deneyim sonucu gören İlminskiy, Rus devletinin 300 yıllık faaliyetindeki başarısızlığının temel eksikliğini de gidermiştir.¹⁰ Gelecekte asla birleşmeyecekleri bir metodu uygulayarak bugünkü durumun oluşmasına yani kanı bir, dili bir olsa da ayrı millet şuurunun oluşmasına kapı açmıştır.

Anadilin fertlerin duygusal hayatlarının gelişimi için en önemli unsur olduğu bir gerçektir. Ayrıca düşünce dünyasının gelişiminin yarı bilinen bir dille tam manasıyla oluşamayacağı da aşikârdır. Bu gerçeği gören İlminskiy, fikirlerin derine ulaşım rehber olabilmesi için ana dilden başka bir vasıta olmadığını ifade etmektedir. Yabancı dil ne kadar iyi bilinirse bilinsin düşünme ve yönlenme ana dille olmaktadır. Rusça okulda kısa zamanda mükemmel bir şekilde zaten öğrenilmiyordu, günlük hayatta da Tatarca kullanılıyor, Rusça pratik yapılamıyordu. Sonuçta okulda öğrenilen tüm bilgiler beynin bir bölümünde hapis ediliyor, zamanla unutuluyordu, alınan eğitim ruha inemiyor ve amaç da gerçekleşmiyordu. İlminskiy, bu psikolojik gerçeklikten hareket ederek dinî gelişim ve kabulün ana dilden başka bir unsuru bulunmadığını keşfetmiştir. Ana dille eğitimi alternatif olarak sunarken, eski metodun yanlışlarını da ortaya koymaya çalışmıştır. Eski sistemde tedricilik takip edilmediği için çocukların fiziki gelişimi bile okumayanlara göre yarı yarıya azalmıştır. Bu nedenle ana dil bu olumsuzluğu bile ortadan kaldıracaktır. Yine İlminskiy, Rusça ile gayrı Rus dilleri arasındaki farkalara da değinmiştir. Rusça gayrı Rus dillerinden hem söz bilim, hem de mantık olarak farklıdır ve birbirine zıttır. Ancak gayrı Rusların dilleri Türk kökenlidir ve aynı mantığı içerir. Bu yönünün iyi bilinmesi gerektiğini söylemektedir. İlminskiy okullarının dinî karakterini yanında pratik uygulamaya yönü de vardır, ancak okulların özgür olması bu konuda okul öğretmenini yetkili kılmış, tamamen bu konu öğretmen tercihine bırakılmıştır. Bu sistem bir yönüyle de yetiştirdiği öğretmenlerin misyon gücüne dayanmaktadır. Böylece kendine has bir sistemi de bu arada beraberinde getirmiştir. Kazan Kreşen Tatar Okulu, Kazan Gayrı Halk Öğretmen Seminarisi, Simbirsk Çuvaş Öğretmen Okulu sistemlerini tamamen İlminskiy'e borçludur ve bu okullar sayesinde yaygın eğitim İdil bölgesinin en ücra noktalarına kadar ulaşmış ve kurumlaşan eğitim süreklilik kazanmıştır. İlminskiy, ana dille yapılan eğitimin ikiye bölünmüş nesiller yetiştirmeyi de engelleyeceği görüşündedir. Ayrıca yerel şartlarda ilköğretimi tamamlayan çocuklar karakteri doğrudan etkileyecek zenginlik ve konfordan uzak kalacak öğretmen okullarına gelecektlerdir.

Burada da zenginlik ve konfordan uzak tutulacaklar, mükemmel bir misyon adamı olarak yetişeceklerdir.

Gayrı Rus eğitimi meselesinde en önemli unsurlardan bir de kilisedir. Yapılan eğitim toplumun genelini kapsamalı ve yaş grubu ayırmadan bütün insanlara hitap etmelidir. Kilisenin bu eğitimde en etken rolü, şüphesiz toplu yapılan ayinlerde ortaya çıkmalıdır. Bu nedenle İlminskiy kilisede ayinlerin ana dille yapılmasını savunmuş ve bunun halk üzerindeki uyardığı heyecanı devletin görmesini istemiştir. Hıristiyanlık, kutsal metinleri yayıldığı bölgelerin dillerine çevirmeyi uygun gören bir dindir. Gayrı Ruslar arasında Tatarlar hariç diğer toplulukların hiç birisinin alfabesi bulunmamaktadır. İlminskiy bu gerçekten hareketle bu toplulukların Rus harfleriyle birer alfabe edinmeleri ve bu alfabeyle eğitim yapmaları fikrini ileri sürmüştü ve bunu uygulamaya koymuştur. Rusçada olan seslere Rus alfabesinden harfler alınırken, olmayan seslere yeni harfler türetilmiştir. Yeni metoda göre halkın konuşma dili doğrultusunda bir literatür oluşturulmaya çalışılmıştır. Mümkün mertebede Eski edebi Tatarca'nın kullanılmasından kaçınılmıştır. Çünkü Müslümanların Kreşenlerle bağımlı olan en etkili güç, matbuat dilidir ve bu dili de okuyup anlayan kesim ise Müslümanların yönlendirici gücü mollalardır.¹¹ Yeni metot yeni çevirileriyle mollaların gücünü, en azından Kreşenler üzerindeki gücünü atan misyonerlere vermek istemiştir. Ayrıca kelime kelime çeviri benimsememiş, onun yerine anlam bütünlüğüne göre çeviriler yapılmıştır. Anlaşılması zor dinî metinler halkın anlayacağı şekilde basitleştirilmiştir. Gayrı Ruslar için yapılan çeviriler üç ana merkezde yapılmıştır. Bunlardan birincisi Kazan Kreşen Tatar Okulu kutsal metinleri Tatarca'ya çevirmiştir. İkinci merkez Çuvaş Öğretmen Seminarisidir ve bu okul kutsal metinleri Çuvaşçaya çevirmiştir. Üçüncü ve son merkez Kazan Öğretmen Seminarisidir ki bu semineri tüm diğer gayrı Rus dillerine yapılan çevirilerin merkezi olmuştur.¹²

Nikolay İlminskiy, gayrı Rus toplulukların eğitilmesi ve Ruslaşması için kendi metodunu uygulayabileceği bir okul düşünmüş ve bu düşüncesini Kazan'da Kreşen Tatar Okulu projesiyle faaliyete geçirmiştir. Dahası kurduğu bu okulun bütün tarihi materyallerini kendi kaleminden *Kazan Merkezi Kreşen Tatar Okulu* adlı bir eserle kendinden sonra gelen nesillere bırakmıştır. Kazan Kreşen Tatar Okulunun daha açılmadan üçlü tarafından esasları tespit edilmiştir. Buna göre erkek çocukları kalacakları yerleri kendileri tespit edecek, aynı zamanda kıyafet ve gereçlerini de karşılayacaklardır. Eğitim parasız ve Rusça olacak ama Rusça ana dil vasıtasıyla öğretilecektir. Dinî bilimlerin yanında matematik ve fen bilimleri de verilecektir. Okulun başında Timofeyev bulunacak ve öğrencilerle beraber aynı yerde yaşayacaktır. Dışarıdaki işler ve teftiş Malov ve İlminskiy tarafından yapılacaktır. Okulun giriş ve kapanış saatleri velilere göre düzenlenecek, bu konuda

¹⁰ Aça, a. g. m., 1469.

¹¹ Topsakal, a. g. e., 246.

¹² Olivier Roy, *Yeni Orta Asya Ya Da Ulusların İmal Edilişi*, çev., Mehmet Morali (İstanbul: Metris Yayınları, 2000), 63.

bir sınır koyulmayacaktır. Veliler isterse dersleri çocuklarıyla takip edebilecek, gece yanlarında kalabilecek, böylece aile okul işbirliği sağlanacaktır. Okulun kuruluş anayasası hazırlanıp bitirilince resmî müracaat yapılması kararlaştırılmış ve 1864 yılının Ağustos ayında Kazan Eğitim Dairesine müracaat yapılmış ve 3 Eylül 1864'te okul açılmıştır. Okulda özellikle İncil ve ilahi öğretime özel önem verilmiştir, Rusça öğretimi de sıkı tutulmuştur. Rusça öğretiminde İlminskiy'in sistemiyle hareket edilerek, yazdığı Yabancılara Rusça Öğretimi isimli kitap takip edilmiştir. Dil öğretimi daha çok pratik ağırlıklı olmuştur. . Kalan zamanlarda, matematik, fen ve Rus tarihi dersleriyle değerlendirilmiştir. Bu dersler, Ostroumov ve Krilov tarafından verilmekteydi.

İlminskiy ve arkadaşları kendi sistemlerinin doğruluğunu; Hristiyanlığın Rus devletinde millet kaynaşmasında birinci etken güç olması teorisiyle açıklıyorlardı; eğer bütün ahali Hristiyanlığı benimserse Ruslaştırmanın en birinci şartı yerine getirilecektir. Böylece halk Rusları ve Rusçayı benimseyecektir. Bunun için ilköğretimde ana dil kullanılarak çocuklar sistemin içine çekilmeliydi. Buna örnek olarak Kazan'da kurdukları Kreşen okulunun çocuklarını gösteriyorlardı. Bu çocuklar ana dille Rus ruhunu benimsemiş ve birbirlerine Rusluklarını kanıtlamak için çaba gösteriyorlardı.¹³ İlminskiy'in okullarının faaliyete geçtiği yıldan yaklaşık 50 yıl sonra İdil boylarında gayrı Rusların dinî ve sosyal yaşantıları büyük bir değişim geçirmiştir. İlminskiy'in ölümünün 25. yılında çıkan ve İlminskiy sistemini derinlemesine inceleyen makalelerde verilen bilgilere göre gayrı Rus topluluklar genel Rus ahlak ve kültürüne şimdi eskiye göre daha yakın ve yakınlar. Hristiyanlığın tüm kaidelerini benimsiyorlar ve Ruslarla birleşmenin temelini atmışlardır. Önce din ve ahlak alanında olan birleşme zamanla tamamlanıp Ruslaşmayla neticelenecektir, hevesi de eskiye göre daha canlıdır. Bu sonucu İlminskiy'e borçlu olduklarını itiraf etmektedirler. İlminskiy'in etkisi sadece Kazan bölgesi ile sınırlı değildir ve diğer bölgelere de ulaşmıştır. O sistemini Baykal bölgesi misyoneri Rahip Meletiy'e de bir mektupla anlatmış ve bu sistemin orada da uygulanmasını istemiştir. Yine Kırgızlar arasındaki Rus eğitiminin Ruslara karşı sevgi besletilecek bir yöntemle yapılmasını istemekte, bu ruhun da yalnızca Kırgızca eğitimle sağlanabileceğini ileri sürmektedir. Böylece Rus devlet okulları Müslüman Tatar okullarına rakip olabilecek hatta destekle önlerine geçecektir. Arap alfabesi ile Tatarca yapılan eğitim böylece sınırlandırılmış olacaktır. N. İlminskiy'in Türkistan'da yaşayan gayrı Ruslar ile ilgili faaliyetlerini Prof. Znamenskiy iki eserde toplamıştır. Bunlardan birincisi *Türkistan topraklarında General K. P. Fon Kaufman dönemi Gayrı Rus Eğitim Sistemi* adlı çalışmadır. İkincisi ise *N. İ. İlminskiy'in Türkistan'daki Eğitim Faaliyetleri* adlı çalışmasıdır.¹⁴

Sonuç: Çarlık Rusyası'nın 16. yüzyıldan itibaren İdil-Ural bölgesinden başlatıp da Kuzey ve Güney Sibirya'ya, Kafkaslara ve Türkistan'a yaydığı misyonerlik faaliyetlerini 19. yüzyılda şiddet, baskı ve zorlamadan bütünüyle arındıran, yabancılar arasından topladığı erkek ve kız çocuklarını açtığı misyonerlik okullarında okutup doğdukları yerlere göndererek kaleleri onlar vasıtasıyla içeriden fetheden, misyonerlik faaliyetlerinin konuşma dilleri kullanılarak yapılmasını sağlayan, önemli bir kısmı Arap harflerini kullanan "yabancı" aydınlara ve eğitimcilere Rus alfabesini benimseten, ileride konuşma dillerinden onlarca yazı dilinin meydana gelmesini sağlayan, Hristiyanlık, Rus kültürü ve etnik milliyetçilik yardımıyla hem birbirlerinden hem de İslam'dan uzak tutmaya çalışan Nikolay İvanoviç İlminskiy, asıl başarısını yabancı aydınlara ve eğitimcilere Rus dilini, alfabesini, kültürünü ve düşünce biçimini benimseterek elde etmiştir. İlminskiy'in bir diğer önemli başarısı da Rus Türkoloji'sini eğitim politikaları doğrultusunda biçimlendirmesidir. İlminskiy, geliştirdiği eğitim politikası ve biçimlendirdiği Türkoloji anlayışı ile Türk aydınlarıyla eğitimcilerini etnik özgünlük bilincine ulaştırmıştır. Onun Türk aydınlarıyla eğitimcileri arasında uyandırdığı etnik özgünlük bilinci, Sovyetler Birliği döneminde milliyetler politikası adı altında bütün Türk toplulukları arasına yayılmıştır. İlminskiy'in mirasını Hristiyanlaştırmanın dışında olduğu gibi benimseyen Sovyetler Birliği, Türkler arasından Kiril harfleriyle yazılan ayrı ayrı yazı dillerini, farklı köken ve tarih bilinçlerine sahip ayrı ayrı milletleri meydana getirmeyi başarabilmiştir.

Hayatta En Hakiki Mürşit İlimdir

Mustafa Kemal Atatürk

¹³ Yusipova, a. g. t., 119.

¹⁴ Topsakal, a. g. t., 277.

RUS YILLIKLARINA GÖRE TÜRK-RUS HÂKİMİYET MÜCADELESİ VE DÖNÜŞÜM HİKÂYESİ

Bahar ZEREN*

Kırklareli Üniversitesi

İnsanoğlu dünyaya ayak bastığı andan itibaren yeryüzünde yayılmış ve pek çok medeniyetler kurarak kendi hâkimiyet sahalarını oluşturmuşlardır. Dünyanın farklı coğrafi bölgelerinde kurulan bu medeniyetler yeri geldiğinde birbirine sırt dayanmışlar, yeri geldiğinde kafa kafaya savaşmışlardır. Nitekim Türkler de çok geniş sahalara yayılmış, medeniyetler kurmuş ve çevresindeki diğer topluluklarla iyi-kötü ilişkilerde bulunmuşlardır. Böylece çeşitli topluluklarla bir ilişki kuran Türkler, onların tarihi kayıtlarında adlarından bahsettirmeyi başarmışlardır. Bunlar arasında özellikle Rus yıllıkları, Türklerin Ruslarla kurduğu ilişkiler sonucu Türk tarihi hakkında oldukça önemli bilgileri kaydetmiş, Türk-Rus münasebetlerine kaynaklık etmiş ve Türklerin Ruslar üzerinde ne kadar etkili olduğu ile ilgili oldukça zengin bilgiler vermiştir. Rus yıllıklarına göre Türkler ve Ruslar arasındaki münasebetleri değerlendirdiğimizde bölgede bir üstünlük sağlayan Hazarların, Rus toplulukları üzerindeki hâkimiyetlerini görebilmekteyiz. Bu üstünlüğü görebilmek için öncelikli olarak Hazarların bölgede nasıl ortaya çıktığı ve söz geçirebilecek kadar hâkimiyet sahalarını nasıl teşkil ettiklerini bilmemiz gerekmektedir.

Hazarlar, VII-X. yüzyıllar arasında Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey düzlüklerinde İtil (Volga)'den Özü (Dnyeper)'ye, Çolman (Kama)'a ve Kiev'e uzanan sahada siyasî istikrar sağlamış ve Doğu Avrupa tarihinde büyük rol oynamış en mühim Türk devleti olarak gelişmiştir.¹ Volga boyuna ne zaman geldikleri kesin olarak bilinmeyen Hazarların, bu coğrafyada siyasî bir güç olarak ortaya çıkmasında ticarî canlılığın önemli bir rol üstlendiği görülmektedir. Nitekim Volga Nehri, İslâm dünyası, Çin ve İskandinavya arasında büyük bir ticaret faaliyetinin başlamasına imkân sağlayan önemli bir noktadır. Yine Harezmi'den Volga boyuna ve oradan da Karadeniz sahillerine giden büyük kervan yolu da Aşağı Volga'dan geçmekteydi. Bu suretle Hazar yurdu, VIII. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'nın ekonomik gelişimi bakımından en elverişli yeri olmuştur. Böylece coğrafyanın sağladığı imkânlarla gelişen Hazarlar, diğer Türk kavimleri arasında yerleşik hayata

geçmiş ve şehirler kurmuşlardır.² Bununla ilgili Hazar Hakanı'nın İtil (Volga) Nehri üzerinde büyük bir şehri olduğu bilinmektedir.³ Ayrıca Hazarlar bölgede hem asayiş ve ulaşım güvenliğini temin etmek hem de herhangi bir dış saldırıyı vaktinde önlemek için Sarkel Kalesi'ni inşa ettirmişlerdir. Bu kale Rus yıllıklarında "*Belâ Veja (Beyaz Kale)*" olarak adlandırılmıştır.⁴ Hazarlar coğrafyanın sağladığı imkânlar doğrultusunda sınırlarını batı ve kuzey yönünde genişletmiş, VIII. ve IX. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en kudretli devleti olmuştur. Bu sıralarda Kama ve Volga boyundaki birçok kavim, Avarlar, Alanlar, On-Oğurlar ve Kafkaslar'ın dağılımı, Kırım'da Gotlar, Volga Bulgarları, Volga civarındaki Fin-Ugor, Burtaslar ve başka çeşitli Fin kolları, Kuban havalisindeki Macarlar ile Kiev ve çevresi hakanlığın idaresine tâbi olmuşlar; Desna ve Orta Dnyeper boyundaki Radimiç, Vyatic, Severyan ve Polyanlar gibi türlü Slav boyları da Hazar hâkimiyetini tanımışlar ve Rus yıllıklarının kaydettikleri bilgilere göre her kavim Hazarlara vergiler vermiştir.⁵

Povets, İpatyev, Lavrentev, I. Novgorod Yıllığı Komisyon Nüshası, Varonsk Nüshası, Radzivilov, Voskresen ve Nikonov yıllığında kaydedilen bilgiye göre Hazarlar, Polyanlar ve Drevlyanlar'a "*Bize vergi veriniz*" demişlerdir. Kendi aralarında görüşen Polyanlar, Hazarlara kılıçlarından çıkan dumana göstermişlerdir. Bunun üzerine geri dönen Hazarlar, knezlerine yani hakanlarına, yaşlılarına ve büyüklerine: "*İşte, ele geçirdiğimiz yeni vergi*" demişlerdir. Bunun üzerine onlar "*Nereden?*" diye sormuşlar, gelenler cevap vererek: "*Dnyeper'in yukarıdaki dağlardaki ormanlardan*" demişlerdir. Onlar, "*Ne verdiler?*" diye tekrar sorduklarında kılıçlarını göstermişlerdir. Bunun üzerine bir Hazar büyüğü: "*Knez, bu iyi bir vergi değil! Biz onların sadece bir tarafı keskin olan silâhlarını yani kılıçlarını arayıp bulacağız, bu silâhların her iki tarafı da keskindir. Biz başka ülkelerden her zaman vergi toplayabiliriz*" demiştir. Yıllıklarda onun bu söylediklerinin hepsinin daha sonra gerçekleştiği kaydedilmiştir. Çünkü onun kendi iradesiyle değil Tanrı'nın emriyle konuştuğu söylenmiştir. Böyle bir hâdise yine Mısır çarı Firavun'un zamanında olduğu kaydedilmiş, yıllıklarda verilen bilgiye

* Kırklareli Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: zerenbahar82@gmail.com.

¹ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, (İstanbul: Ötüken, 2013), 161-162.

² Muallâ Uydu Yücel, İlk Rus Yıllıkları'na Göre: Türkler, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), 1-2.

³ İbn Fadlân, Seyahatnâme, çev., Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010), 47.

⁴ Yücel, a. g. e., 3.

⁵ Yücel, a. g. e., 4-5.

göre Musa'yı Firavun'un önüne getirdiklerinde, büyükler Firavun'a: "Bu Mısır ülkesini zaptetmek istiyor" demişlerdir. İlk önce onlar Firavun için çalışmışlar ama neticede ilk çalışanlar ülkeye önce kendileri sahip olmalarına rağmen, sonradan bir sahipleri olmuştur. İşte Hazarlar da Rus knezlerini günümüze kadar böyle yönetmişlerdir. Nitekim Povest, İpatyev, Lavrentev, Radzivilov ve Nikonov yıllıklarında Hazarların, Polyanlardan, Severyanlardan ve Vyatiçlerden her ocak başına bir sincap kürkü ile gümüş para aldıkları kaydedilmiştir.⁶ Hazarların en kudretli devrinde Doğu Avrupa'nın kuzeyinde yeni bir devlet teşekkül etmiştir. Bu sıralarda Orta Dnyeper sahası Hazarların idaresindeydi ve buralarda Hazar tesiri hâkimdi. Sambata (Kiev) şehrinde Hazarlar tarafından kurulan düzen daha sonraları da geçerli olmuştur. İskandinavya-Bizans yolu üzerindeki orman bozkır sınırı boyunca oturan İslav-Fin karışımı kabileler, buraya gelen İskandinavlı denizci Varegler (Norman)'den Rus diye adlandırılan grubun idaresine girmişler ve IX. yüzyılın ilk yarısında Hazar örneğine uygun bir siyasî yapı kazanmaya başlamışlardır. Nitekim IX. yüzyılın ikinci çeyreğinde İlmen Gölü'nün kuzeyindeki Novgorod şehrinin knezi Rurik, 862 yılında Hazarlara bağlı Orta Dnyeper sahasındaki Hazar merkezi Sambata'ya gelerek tabiiyet statüsü altında ticarî ve siyasî faaliyetlere girişmiştir. Rurik'ten sonra yerine geçen Oleg, 882 yılında Kiev şehri ele geçirmiş ve böylece Rus devleti gelişmek için çok elverişli imkânlar kavuşmuştur.⁷ Ayrıca Povets, İpatyev, Lavrentev, Troits ve Radzivilov yıllıklarının verdiği bilgiye göre Oleg, Severyanlar üzerine gitmiş, onları yenmiş ve üzerlerine vergi koymuştur. Onların Hazarlara vergi ödemesine izin vermemiş ve "Ben onların düşmanıyım ve sizin onlara vergi ödemeniz gereksizdir" demiştir. Yine Povets, İpatyev, Lavrentev, Troits ve Voskresen yıllıklarının verdiği bilgiye göre Oleg, Radimiçlere elçiler göndererek "Verginizi kime veriyorsunuz?" diye sorduğunda onlar, "Hazarlara" veriyoruz diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Oleg "Bundan sonra Hazarlara değil bana ödeyeceksiniz" demiş ve onlar da eskiden Hazarlara verdikleri gibi Oleg'e de vergi vermiştir.⁸ Rus yıllıklarında verilen bilgiler doğrultusunda bölgede Hazarlar siyasî bir güç olarak Slav topluluklarının üzerinde bir hâkimiyet üstünlüğü sağlamıştır. Ancak dağılmış hâlde yaşayan Slav kabilelerinin zamanla Hazarların üzerinde kurdukları hâkimiyeti kırmak adına mücadelelere giriştikleri görülmektedir. Özellikle yukarıda da değinildiği gibi Oleg döneminde Hazarlara değil de kendisine verginin verilmesini, bir nevi onların artık bölgede sözlerinin geçmeyeceğini isteyen bir baş kaldırış olarak görmekteyiz. Oleg'den sonra da bu durum devam etmiştir.

İgor'un küçük oğlu Svyatoslav'ın, Povets, İpatyev, Lavrentev, Troits, I. Novgorod Yıllığı'nın Komisyon Nüshası, Varonsk Nüshası, Radzivilov, Voskresen ve Nikonov yıllıklarında kaydedilen bilgiye göre, Oka ve Volga'ya doğru giderken Vyatiçlere rastladığı ve onlara "Kime vergi veriyorsunuz?" diye sorduğu ve onların "Hazarlara adam başına 1 sincap kürkü veriyoruz" diye cevap verdiğinden bahsedilmiştir. Bunun üzerine 965 yılında Svyatoslav, Hazarlar ile savaşarak onları yenmiştir. Hazarların Belâ Veja yani Sarkel Kalesi'ni ele geçirmişlerdir.⁹ Bu sefer sonrası Kerç Boğazı'na karşı ikinci bir mühim Hazar kalesi olan Tmutorokan'ın da Svyatoslav tarafından ele geçirilmesiyle Tmutorokan'da bir Rus knezliği kurulmuştur.¹⁰ Başlangıçta önemli ticarî nokta üzerinde kurulmuş olan Hazar Devleti, buranın sağladığı ekonomik zenginlikler ile güçlenmiştir ancak zamanla ordunun kuvvetten düşmesi ile bölgede ticarî güvenliği sağlayamamış ve dolayısıyla ekonomik denge bozulmuştur. Bununla birlikte Peçeneklerin ülke sınırları içinde yayılmaları onların zayıflamasına neden olmuştur.¹¹ Böylece bölgede Hazar hâkimiyeti kırılmaya başlanmıştır. Nitekim bölgedeki Rus toplulukları da artık kendi hâkimiyetlerini ele almaya çalışmışlardır. Yukarıda da değinildiği gibi Hazarlarla savaşmışlar ve onların önemli kalelerini ve bölgelerini ele geçirmişlerdir.

Knez Svyatoslav Bizans ile savaşmasının ardından döndüğünde Peçenekler, 968'de Kiev'i kuşatmışlardı.¹² Povets, İpatyev, Lavrentev, Troits, I. Novgorod Yıllığı'nın Komisyon Nüshası, Varonsk Nüshası, Radzivilov, Voskresen ve Nikonov yıllıklarında Peçeneklerin Kiev şehri büyük bir ordu ile kuşattıkları, şehirden dışarıya çıkmak ve bir haberin gönderilmesinin mümkün olmadığı kaydedilmiştir. Yıllıklara göre şehir halkı, Peçeneklerin şehirdeki askerlerini görünce "Bizim aramızda o tarafa geçerek, "eğer yarın sabaha kadar şehrin önlerine gelmezlerse Peçeneklere teslim olacağımızı" söyleyecek birisi yok mu?" diye birbirlerine söyledikleri kaydedilmiştir. Bunun üzerine bir genç gideceğini söylemiş ve şehirden çıkarak Peçeneklerin konakladıkları yerin arasından koşarak geçerken onlara Peçenekçe "Benim atımı gördünüz mü?" diye sormuştur. Böylece Peçenekler bu genci kendilerinden biri sanmışlardır. Genç, Dnyeper Nehri'nden yüzerek karşıya geçmiş ve bunu gören Peçenekler gencin arkasından oklar atsa da ona zarar verememişlerdir. Genç karşıya geçince oradakilere "Eğer yarın şehre gitmezseniz şehir halkı Peçeneklere teslim olacaklar" demiştir. Bunun üzerine onların voyvodası eğer bunu yapmazlarsa Svyatoslav'ın onları öldüreceğini söyleyerek sabah erkenden kayıklara binip borazan ve trampet çalarak insanları şehre çağırılmışlardır. Bunu gören insanlar bağırmağa başlamışlar ve Peçenekler, knezin geldi-

⁶ Yücel, a. g. e., 44.

⁷ Akdes Nimet Kurat, IV. ve XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972), 40-41; Yücel, a. g. e., 6.

⁸ Yücel, a. g. e., 45-46.

⁹ Yücel, a. g. e., 47-45.

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), 25.

¹¹ Kafesoğlu, a. g. e., 171.

¹² Kafesoğlu, a. g. e., 175.

ğini sanarak şehirden çil yavrusu gibi kaçıp her tarafa dağılmışlardır. Sonra Peçenek knezi yani hakani, voyvodaya gelip “*Bu gelen kimdir?*” diye sormuş ve voyvoda ona “*O ülkenin insanları*” demiştir. Peçenek knezi tekrar “*Sen knez misin?*” diye sormuş, o da “*Ben onun muhafız askeri ve öncü kuvvetiyim, knez benim arkamdan çok kalabalık bir orduyla geliyor*” cevabını vererek, Peçenek hakanını korkutmak istemiştir. Bunun üzerine Peçenek hakanı voyvodaya “*Benimle arkadaş ol*” demiştir. Böylece anlaşılıp barış sağlamışlardır.¹³ Yıllıklarda verilen bilgiye göre Hazarlardan sonra Peçeneklerin de Ruslar üzerinde çok güçlü olmasa da bir hâkimiyet sağladıkları görülmektedir. Nitekim voyvodanın Peçenek hakanını korkutmak için verdiği cevaptan Türklerden korktukları anlaşılmaktadır. Svyatoslav’ın sonraları Greklerle barış anlaşması yaptığı ve kayalıklara yani Sarp Dağlarına gittiği haberi yayılmıştır. Bunun üzerine Pereyaslavlılar Peçeneklere “*İşte sizin önünüzden Svyatoslav küçük bir orduyla Rusya’ya Greklerden aldığı sayısız esirlerle ve ganimetle gidiyor*” diye haber salmıştır. Bu haberi işiten Peçeneklerin kayalıklara gelmesiyle Svyatoslav buradan geçemediği gibi, daha sonra uğradığı bir Peçenek saldırısında öldürülmüştür. Svyatoslav’ı öldüren Peçenekler, kâse yaptıkları Svyatoslav’ın başını altınla kaplayarak içki içmişlerdir. Povets, İpatyev, Lavrentev, Troits, I. Novgorod Yıllığı’nın Komisyon Nüshası ve Radzivilov yıllıklarında geçen bu olay sonucu Svyatoslav’ın yerine oğlu Yaropolk geçmiş ve Nikonov yıllığına göre Peçenekleri yenip onları vergiye bağlamıştır. Vergiye bağlanan Peçenek knezi İldaya, 979 yılında hizmet etmek ve selamlamak için Yaropolk’un yanına gelmiş ve Yaropolk ona şehirler verip idaresi altına almıştır. Peçenek knezi bundan büyük bir şeref duymuştur.¹⁴ Yıllıklarda verilen bu bilgiler doğrultusunda bir zamanlar bir Türk devleti olan Hazarların hâkimiyetini kabul edip onların siyasi yapılarına bağlı olarak ortaya çıkan Slav topluluklarının sonralarda güçlenip Hazarların da zayıflaması ile onların hâkimiyetlerine karşı meydan okuduğu ve daha sonrasında da bir Türk devleti olan Peçenekleri hâkimiyetleri altına aldıkları görülmektedir.

Peçenekler bölgede güçlü bir hâkimiyet kuramasalar da mücadeleyi bırakmamışlar ve Rus yıllıklarına adlarını yazdırmayı başarmışlardır. Nitekim Povets, İpatyev, Lavrentev, Troits, Radzivilov, Voskresen ve Nikonov yıllıklarında Peçenekler ile knez Vladimir’in arasında bir mücadelenin de olduğu kaydedilmiştir. Elde edilen bilgiye göre, Vladimir ile Trubej geçidinde karşı karşıya gelen Peçenek knezi ona “*Sen kendi adamlarından birini seç, ben de kendi adamlarımdan birini seçeyim. Onlar güreşsinler. Eğer senin adamın yenerse 3 yıl savaşmayacağız; eğer benim ki yenerse 3 yıl boyunca savaşacağız*” demiştir. Vladimir bunun üzerine “*Peçenekler ile savaşabilecek böyle bir askerimiz var mı?*” diye

sormuş ama hiçbir yerde bulamamıştır. Ertesi sabah Peçenekler seçtiği adam ile gelmişler ama Vladimir hâlâ bir asker bulamamıştır. Bu duruma sinirlenmişken o sırada yaşlı bir asker knezin yanına gelerek, güçlü bir oğlunun olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine yaşlı askerin oğlu getirilmiş ve ona Peçeneklerin seçtiği adam ile savaşması söylenmiştir. Yaşlı askerin oğlu kneze “*Onu yenebilir miyim bilmiyorum. Burada güçlü bir boğa var mı onunla nasıl savaştığıma bakıp beni dene*” demiştir. Bu denemede başarılı olunca da Peçenek askerinin karşısına çıkmıştır. Peçenek askeri, onu gördüğünde gülmüştür çünkü o orta boyluydu. Güreşmeye başladıklarında ise Peçenek askerinin küçümsediği Vladimir’in askeri onu boğarak öldürmüştür. Bunun üzerine Peçenekler kaçmaya başlamışlardır. Vladimir’in askerleri peşlerine düşmüş ve yakaladıklarını öldürmüşlerdir. Böylece Vladimir büyük bir zafer ile Kiev’e dönmüştür.¹⁵ Rus yıllıklarında edinilen bilgiler doğrultusunda görüldüğü üzere Rus toplulukları ile Türkler arasında sürekli bir mücadele ve üstünlük çabası olmuştur. Nitekim bu mücadelelerden birisi de Bulgarlar ile yapılmıştır.

İpatyev ve Troits yıllığında 944, Povest, Lavrentev ve Radzivilov yıllığında 945 yılında kaydedilen bilgiye göre İgor, Var-yaglar’dan, Ruslar’dan Polyanlar’dan, Slovenler’dan, Kriviçler’den ve Tiverstler’den pek çok asker toplayarak, Peçenekleri kiralamış ve Greklerin üzerine yürümüştür. Bunu duyan Korsunlar, Bulgarlara “*Ruslar, Peçenekleri kiralayarak ve yanlarına alarak geliyorlar*” haberini vermiştir. Bunun üzerine Çar, İgor’a “*Bize gelme, Oleg gibi bizden vergi al hatta ona verdiğimizden daha fazlasını verelim*” demiş, Peçeneklere de çok kıymetli olan Pavolok kumaşı ile pek çok altın göndermiştir. İgor da Tuna’ya geldiğinde drujinasını bu durumu müzakere etmek üzere çağırmıştır. Drujinası “*Eğer çar böyle söylüyorsa, o zaman gitmemiz gerekli mi? Altın, gümüş ve pavolok kumaşını savaşmadan alacak mıyız? Acaba savaşsak kim kimi yenecek onlar mı biz mi? Veya denizde üstünlük kimin olacak? Karadan değil engin deniz boyunca gidiyoruz, savaşsak hepimizin ortak sonu ölüm olur*” demiştir. İgor drujinalarını dinlemiş ve Peçeneklere Bulgar topraklarında savaşmalarını emretmiştir. Kendisi de bütün askerleri için Greklerden altın ve kumaş alarak Kiev’e dönmüştür.¹⁶ Yıllıklardan edinilen bu bilgilere göre Ruslar, hâkimiyet altına aldıkları Peçenekleri Bulgarlar üzerine göndermişlerdir. Bir zamanlar Türkün elinde nefes alırken şimdi Türklerin nefes alışlarını kontrol etmeye başlamış, yeri geldiğinde o nefesi kendileri için aldırırken yeri geldiğinde de nefes almalarına engel olmuş ve kendi üstünlüğünü sağlamıştır. Povest, İpatyev, Lavrentev, Troits, Radzivilov, I. Novgorod Yıllığı Komisyon Nüshası, Voskresen ve Nikonov yıllıklarında kaydedilen

¹³ Yücel, a. g. e., 55.

¹⁴ Yücel, a. g. e., 57.

¹⁵ Yücel, a. g. e., 59-60.

¹⁶ Yücel, a. g. e., 313.

bilgiye göre 986 yılında Bulgarlar (İtil Bulgarları) Vladimir'e "Knez sen akıllı ve bilgelisin ama kanunları bilmiyorsun. Bizim kanunlarımıza inan ve Muhammed'e selam ver" demişlerdir. Bunun üzerine Vladimir "Sizin inancınız nasıl?" diye sormuştur. Bulgarlar da "Biz tek bir Allah'a inanıyoruz. Muhammed bizlere şunları öğretti: "Sünnet oluyoruz, domuz eti yemiyoruz, şarap içmiyoruz ve kadınlarla beraber olmuyoruz (zina yapmıyoruz) ama öldükten sonra kadınlarla beraber olabileceğimizi söylüyor. Muhammed bize 70 güzel kadın verecek biz onlardan birini seçeceğiz ve seçtiğimiz kadına da hepsinin güzelliğini verecek ve o da böylece bizim hanımımız olacak. Burada zina yapan öbür dünyada çok kötü bir durumda olacaktır. Eğer bu dünya da kim zengin ise öbür dünyada zengin; kim fakir ise öbür dünyada da fakir olacaktır" diye cevap vermişlerdir. Vladimir onları bol bol dinlemiş çünkü kendisi kadınları ve her türlü zınayı severdi. Bunun dışında sünnet olunması, domuz etinin yenmemesi ve içki içilmemesi de hoşuna gitmemiş ve "Ruslar içki içip eğlenmesini severler ve onsuz yaşayamazlar" demiştir. Sonrasında Roma'dan Almanlar gelmiş ve Vladimir onlara "Sizin emirleriniz neler?" diyerek aynı soruyu sormuştur. Bunun üzerine cevap olarak "Gücün nispetinde oruç tutacaksın, hocamız Pavel'in "kim içiyor ve yiyorsa" bunu Tanrı'nın şükriyle yapıyor" dediği gibi" demiştir. Vladimir sonrasında Almanlara "Buradan gidiniz çünkü bizim atalarımız daha önce de bunu kabul etmediler" demiştir. Bunu duyan Musevi Hazarlar da Vladirmir'in yanına gelmiş ve Vladimir aynı soruyu onlara da sormuştur. Hazarlar ise "Sünnet oluyoruz, domuz ve tavşan eti yemiyoruz, cumartesi gününü koruyor ve kutsal sayıyoruz" demişler ve Vladimir tekrar "Sizin topraklarınız nerede?" diye sormuş ve Hazarlar "Kudüs'de" demişlerdir. Vladimir'in "Topraklarımız tam orada mı?" diye tekrar sorması üzerine Hazarlar "Tanrı atalarımıza kızdığı için ve günahkâr olduğumuz için bizi çeşitli ülkelere dağıttı ve topraklarımızı Hıristiyanlara verdi" demişlerdir. Vladimir bunun üzerine "Siz başkalarına inancınızı nasıl öğretiyorsunuz? Kendiniz Tanrı'yı reddettiniz ve sizleri dağıttı. Eğer Tanrı sizleri ve kanunlarınızı sevseydi sizi başka topraklara dağıtmazdı. Bizden de bunu mu istiyorsunuz?" demiştir.¹⁷ Görüldüğü üzere Hazarlar ve Bulgarlar, Ruslar üzerinde dinî anlamda bir benimsetme amacı içerisine girmişler ve kendilerince dinlerini anlatmaya çalışmışlardır. Demek ki Türk-Rus üstünlük mücadeleleri sadece siyasî anlamda yaşanmamıştır.

Povest, Lavrentev, Troits, Radzivilov ve Voskresen yıllıklarına göre 1088 yılında Volga Bulgarlarının, knez Vladimir zamanında kurulmuş olan Murom şehrini ele geçirdikleri kaydedilmiştir. Bu olay Nikonov Yıllığı'nda ise biraz farklı olarak, 1087 yılında Volga ve Kama Bulgarlarının Murom şehrini ele geçirdikleri kaydedilmiştir.¹⁸ Yıllıklarda edinilen bu bilgiler doğrultusunda zaman içerisinde karşılıklı Türk-Rus üstünlük mücadelesinin devamlılığını koruduğu görülmektedir.

1219 yılında Knez Yuri Vsevolodoviç kardeşi Svyatoslav'ı Volga ve Kama Bulgarları üzerine kendi ordusuyla beraber göndermiştir. Bulgarlar onların üzerine ok atmışlar ve sonrasında şehre kapanmışlardır. Bunun üzerine Svyatoslav Vsevolodoviç, ordusuyla şehre doğru gitmiş ve bütün ülkeden gelenleri de şehre doğru göndermiştir. Meşeden yapılmış çitler ve çitlerin gerisinde iki kale

ile kalelerin arasında da toprak tabyaların bulunduğu şehre ilk önce yaya askerler ateşle ve baltalarla gitmiş, arkalarından da okçular gelmiştir. Askerler çit ve toprak tabyaları yıkarak ateşe vermişlerdir. Bunun üzerine Bulgarlar şehre kaçmışlardır. Knezler kaçmış, kadınlar ve çocuklar esir düşmüşlerdir. Aralarından bazıları yanarak ölmüş, bazıları da kılıçtan geçirilmiştir. Bulgarlar bunu duyunca Büyük Şehir'e gitmiş ve asker toplamışlardır. Ancak Svyatoslav Vsevolodoviç, Kama boyunca olan bölgelerdeki pek çok köy ve kasabaları ele geçirmiş, insanları öldürmüştür. Daha sonrasında kendi şehirlerine dönmüşlerdir. Bu olay Nikonov Arheografya Komisyonu Notları, Voskresen, Lavrentev ve Troits yıllığında kaydedilmiş ancak Voskresen ve Troits yıllığında olayın 1220 yılında yaşandığı kaydedilmiştir.¹⁹

Sonuç olarak, başlarda dağınık hâlde yaşayan Rus toplulukları bölgede siyasî bir güç olarak ortaya çıkan Hazar Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir. Hazarların üstünlüğünü kabul edip onlara vergiler vermişlerdir. Sonraları bölgede dengenin değişmeye başlaması ile birlikte Ruslar, Hazarların siyasî yapısına benzer bir şekilde siyasî birlikler olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla artık bölgede Türk-Rus mücadelesi git-tikçe şiddetlenmiştir. Çünkü artık Ruslar, bölgede varlıklarını hâkimiyet üstünlüğü sağlayarak göstermeye çalışmışlardır. Bu hususta Peçenekler ile mücadele etmişler, onları vergiye bağlamışlar ve artık vergi alma sırasının onlara geçtiğini göstermişlerdir. Bunun yanında Ruslar, Peçeneklere askerî anlamda emirler vererek Bulgarlar üzerine göndermiş ve onlar üzerinde de hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır.

¹⁷ Yücel, a. g. e., 315-316.

¹⁸ Yücel, a. g. e., 319.

¹⁹ Yücel, a. g. e., 326-327.

AHMED FANAKATI: HAYATI VE MALİ POLİTİKALARI

Berkkan ENGİN*

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Giriş: Kubilay Han döneminde Yuan Devleti (Kubilay Hanlığı) dört sınıftan oluşmaktaydı. En tepede Moğollar, sonra Batı-Orta Asyalılar, Kuzey Çinliler ve Güney Çinliler gelmekteydi.¹ Dört sınıfın haricinde İranlılar, Araplar ve Süryaniler de bulunmaktaydı. Yuan Devleti'nin nüfusunun çoğunluğunu Han Çinlileri oluşturmaktaydı. Geriye kalanını da 3000 bin kişilik batı ve orta Asyalı Müslümanlar oluşturmaktaydı.² Çinliler devlet kademelerinden ziyade orduda komuta anlamında çoğunluktaydı.³ 1279'da kurulan Yuan Hanedanlığı'nın mali işlerinin başında bölge insanı olan Çinlilerden ziyade Müslümanlar getirilmekteydi. Çinlilerin Moğollara karşı tutumları ve Moğolların üstünlüklerini kabul etmemeleri bir güven sorunu oluşturmuştu. Dahası, Kubilay Çinlilerin kendisine isyan edebileceğini veyahut Çinli devlet adamlarının arkasından iş çevireceğini düşündüğünden onları devlet kademelerinden uzaklaştırmaktaydı. Müslümanlar ise Moğolların üstünlüğünü kabul etmeleri, onlara Çinlilerden daha bağlı olmaları, ticaretle ve ekonomide iyi olmaları sayesinde öne çıktılar. Müslüman bürokratlar devlet içerisindeki varlıklarını Kubilay Han sayesinde arttırdılar. Fakat Müslüman bürokratlarının nüfusunun devlet içerisinde artması, Çinli bürokratlar tarafından muhalefetle karşılanmış, bu durum Çinli ve Müslüman devlet adamları arasında bir takım çekişmelere sebebiyet vermişti.⁴

Ahmed hakkında bilgileri birincil kaynaklar olan Yuan Shi, Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî'nin Câmî'ut-Tevârîh ve Marco Polo'nun seyahatnamesinde görmekteyiz. Diğer faydalanacağımız kaynaklar ise araştırma eserlerdi. Tarihçi

Morris Rossabi'in Kubilay Han kitabı ve tarihçi Laurence Bergreen'in Marco Polo kitabıdır. Bu kitaplar Ahmed hakkında bilgiler vermektedir ve bahsettiğimiz kaynaklar dışında Ahmed Fanakati hakkında özgün çalışma bulunmamaktadır. Hayatı ve Kişiliği: Ahmed'in kökeni hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Kendisi bugün Özbekistan sınırları içerisinde bulunan ve Taşkent şehrinin güneyinde bulunan Banakat şehrinde⁵ Dünya'ya geldiği ve köle olarak Moğollarca alı konulduğu belirtilmektedir.⁶ Bu bölgede İranlılar, Araplar ve Türkler yaşamaktaydı. Kimi araştırmacılar onu Müslümanlaşmış Türk olarak kabul ederken, kimisi de İranlı olarak kabul etmektedir. Fakat Ahmed'in kökenini açıklayabilmemiz için kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamaktadır ve kaynaklarda onun için sadece Semüren (Western Immigrant) ibaresi bulunmaktadır.⁷ Ahmed, tarihi kaynaklarda ilk olarak Çengiz Han'ın kayınbiraderinin mensup olduğu boy olan Kongrat ailesinin önde gelen isimlerinden bir şahsiyetin uşağı idi.⁸ Sonrasında Ahmed Yuan devletinin Kuzey Çin'deki başkenti olan Kaiping (Shangdu)'e Kubilay Han'ın kölesi olarak geldi ve burada Han'ın eşi olan Çabi'ye hizmet etti. Daha sonra Kubilay'ın dikkatini çekip, güvenini kazanarak ona hizmet etmeye başladı. Bergreen de Marco Polo'dan alıntı yaparak "üzerinde büyük etkiye ve itibara sahip olduğu han, onun çok sevdiği için her türlü özgürlüğe sahip, akıllı ve güçlü bir adam..." şeklinde yazmaktadır.⁹

Kubilay Han ise Ahmed şöyle betimlemektedir; "clarify the way of Heaven, investigate the principles of Earth, and exert

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: berkanengin58@gmail.com.

¹ Charles Holcombe, Doğu Asya Tarihi Çin Japonya Kore Medeniyetinin Köklerinden 21. Yüzyıla Kadar, Çev. Muhammed Murtaza Özeren (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 171. Bu sınıflaşma Moğollar tarafından yasallaştırılmıştı. Gerekçesi ise Moğolların Çin toplumu arasında azınlığı temsil etmesi ve zamanla Çinleşmelerinden çekinmelerinden dolayı devletin en üst kademelerine Moğol ve Orta Asyalı kavimlerden gelen insanları yerleştirmekti. Çinliler ise devletin üst kademelerinde görev alamamaktaydı, Yuan yasası gereğince yasaklanmıştı. Wolfram Eberhard, A History of China, <https://www.gutenberg.org/files/17695/17695-h/17695-h.htm> (Erişim 28.04.2019), 251, 252.

² Müslüman kabile genelde başkent Shangdu'da yaşamaktaydılar. Chen Gao-hua, The Capital of Yuan Dynasty, (Hong Kong: Silkroad Press, 2015), 66.

³ Jean -Paul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2001), 387.

⁴ Timothy May, The Mongol Empire (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018), 194.

⁵ Başka bir adıyla Şaş(Şaş) adıyla Transsaskonya eyaletinde kurulmuş ve İslamiyet öncesi tarihlerde Soğdulara başkentlik yapmış bir şehir idi. Sır Derya civarında kurulmuştu. Adı ise Bon (temel, taban) ile Kat (şehir, merkez) kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştu. <http://www.iranicaonline.org/articles/banaka-benaka-in-jovayni-fanakat-the-main-town-of-the-medieval-transoxanian-province-of-sas-or-cac-to-be-dist> (Erişim 08.04.2019), Abra-

ham Costantin Mouradzea D'ohsson, Moğol Tarihi, Haz. Ekrem Kalan (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2014), 245. Banakat şehri Utrar hadisesinden sonra Moğolların akıbetine uğramış bir şehirdi. Utrar kuşatmasından önce Çingiz Han buraya başında Berin kabilesinden Alak Noyan ve Kong-Hoten kabilesinden Suketü-Cerbi'nin bulunduğu 5000 kişilik bir orduyu sevk etti. Benakat şehrinin muhafazasında da İletgü-Melik ile birlikte bir türk garnizonu bulunmaktaydı. Neticesinde şehir Moğollara üç gün direndi ve dördüncü gününde teslim olmak zorunda kaldı. Moğolların geleneklerine göre bir kale kuşatılmadan önce elçiler yollanıp kalenin teslimi ve halkın tabiyeti istenir. Eğer kale teslim olursa halkın canı başışlanır. Fakat aksi durumda kale kuşatılır ve halk katledilir. Nitekim Banakat halk şehri korumaya çalıştı fakat başarılı olamadı. Akabinde Moğollar buradaki Türk garnizonu yok etti ve halk arasından zanaatkar ve sanatkarları alarak Karakorum'a götürdüler. Moğol birliğinin buradan çekilmesi üzerine şehir atıl vaziyette kaldı. Vasiliy Vladimiroviç Bartold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Haz. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), 428-429.

⁶ Christopher P. Atwood, Encyclopedia of Mongolia and The Mongol Empire (Bloomington: Facts On File, Inc., 2004), 4, Stephen G. Haw, "The Persian language in Yuan-dynasty China: A Reappraisal", East Asia History, IX, (2014): 20.

⁷ Atwood, Encyclopedia of Mongolia and The Mongol Empire, 4.

⁸ Bergreen, Marco Polo, 272.

⁹ Bergreen, a. g. e., 272.

*himself in Man's affairs. (...cennetin yolunu gösteren, yeryüzünün oluşumunu araştıran ve kendisini insanlığın meselesine adayan.)*¹⁰ İtalyan seyyah Marco Polo Ahmed'i çıkarıcı, açgözlü ve zeki olarak tanımlamaktaydı. Bu nedendir ki Polo dahil Çinli bilginlerin tamamı ona karşı muhaliflerdi ve onu görevini kötüye kullanmakla suçlamaktaydılar. Ayrıca Polo onun kadın düşkünü olduğunu belirtmektedir. Ahmed Büyük Han üzerinde güçlü bir etkiye sahipti. Ahmed hakkında şöyle bir bilgi sunmaktadır: “*Şu kişi efendimize karşı suç işledi ve ölmeyi hak ediyor.*”, *Büyük Han da ona şöyle dermiş : “Nasıl istiyorsan öyle yap.*”¹¹ Polo'nun verdiği bilgi abartılı bulursa da Büyük Han ile olan iletişiminin ne kadar sıkı olduğunu göstermektedir.

Ahmed Fanakati Dönemi Öncesi Uygulanan Devlet Politikaları: 1211'den 1279 yılına kadar Moğollar Çin'in Kuzey ve Güney sahasına akınlar düzenlemekteydiler. Çingiz Han zamanında Pekin alınmış ve Kuzey Çin'deki Moğol hâkimiyetinin önemli şehirlerinden bir tanesi olmuştu. Moğolların Çin'e yaptığı seferler boyunca Çin'in tarım üretiminde küçülme meydana gelmekteydi. Bunun en önemli nedeni Moğolların tarım arazilerini hayvanları için otlaklara çevirmeleri idi. Böylece Çin ekonomisinin büyük bölümünü işgal eden tarım gerilemeye başladı ve çiftçiler Moğollar tarafından alıkonularak üretimde azalma meydana geldi. Tarım arazilerine yapılan politikanın dışında Moğolların köylülerin üzerine ek vergiler getirmesi mevcut ekonomik koşulları daha da zorlu bir sürece itti.¹² Kubilay Han devletinin kuruluş sürecinde devlet gelirlerini askeri alanda kullandı. Şang-tu ve Ta-tu gibi başkentler yaptırtması, eğlenceler tertip ettirmesi, askeri seferleri arttırması, sanata teşvik vermesi, yolları onartması, kendisi için doğum günü partileri vermesi ve önemli günlerde eğlenceler düzenlemesi devlet hazinesi tarafından karşılandı. Ayrıca Kubilay'ın Arık Buka isyanı ve yukarıda belirttiğimiz Song ülkesine karşı giriştiği mücadelesi de ekonomiyi başka yönden etkiledi.¹³ Dahası bu dönemde Kore'deki isyanlara karşıda askeri destekte bulunması, kötü durumda olan devletin ekonomisinin gidişatını daha da kötüleştirdi. İsyanların yanı sıra, Moğollarda iletişim son derece önemliydi ve Çengiz Han zamanında posta teşkilatları kurulmuştu. Zamanla genişleyen Moğol imparatorluğuyla birlikte posta menzilleri de genişledi. Kubilay kendi hanedanlığında posta yollarını onarttı ve çevrelerine ağaçlar diktirtti. Ayrıca posta teşkilatlarının civarlarına konutlar inşa ettirdi ve postacılar için 200.000 at edindi. Pekin'i iki büyük nehri Sarı ırmak ve Mavi ırmak ile birleştirdi.¹⁴ Kubilay Han devletin içinde ekonomik

sorunların farkında idi. Ayrıca yeni yapacağı seferler içinde kendisine mali destek lazım idi. Hem devletin ekonomik sorunlarını giderebilecek, hem de yeni fetihler için parasal desteği sağlayacak bir maliyeciye ihtiyaç duymaktaydı. Bu sebeple devletin maliye kolunu Ahmed Fanakati'ye bıraktı. Kubilay Han'a göre Ahmed, devletin elde etmek istediği gelirleri toplayabileceğine, vergi mükelleflerini arttırabileceğine, devlet tekeline olan temel gıda ve eşya yapımında kullanılan temel maddelerin ücretlendirmelerinde artış yapabileceğine inandı.¹⁵

Ahmed Fanakati'nin Kariyeri ve Uyguladığı Mali Politikalar: Yukarıda da dile getirdiğimiz gibi, Ahmed Yuan devletinde ilk olarak Kubilay Han'ın eşi Çabi'ye hizmet etmişti. Kubilay Han'ın onun bilginliğini ve ikna kabiliyetindeki üstünlüğünü görmesiyle birlikte devlet kademesinde yer almaya başladı. Devlet kademesinde ilk atandığı görev ise 1262 yılında baş devlet sekreterliği (Chief Administrator, PingZhang Zheng shi) idi.¹⁶ Baş sekreter olarak nüfus sayımı yaptırtarak yeni vergi mükelleflerini belirlerdi. Kuzey Çin'de yaptığı nüfus sayımında vergi verecek kişi sayısını 1.418.499 olarak saptadı. Yine Ahmed döneminde 1274 yılında yapılan bir başka nüfus sayımında vergi mükelleflerinin sayısını 1.976.898 olarak belirlendi.¹⁷ Hane sayısının artımı dışında, göreve ilk geldiğinde tüccarların vergi yükümlülüklerini ağırlaştırdı ve bununla birlikte mevcut arazilere yeni vergiler ekledi. Ahmed'in vergi sistemide Semüren kökenli tüccarlar ve çiftçilerden daha az vergi alırken, yerli ahalden ekstra vergiler topladı. 1271'de tüccarlardan 4.500 külçe gümüş vergi alırken, bu rakam 1286'da 450.000 külçeye çıktı.¹⁸ İlk rakam sadece kuzey Çin'e ait olmakla birlikte ikinci rakam Ahmed'in kurduğu sitemle toplanan Güney Çin'in vergilerini kapsamaktadır. Ahmed görevinin ilk yıllarında vergilere odaklı gelir sağlamaya çalışırken başka görevleri de üstlendi.

1262'de Baş Genel sekreter olmasıyla birlikte imparatorluğun taşımacılık ve lojistik taşımacılığında sorumlu oldu. Tuz gelirlerini arttırırken, tahıl rezervlerinin büyümesini destekledi. Devletin ana madde ve temel gıda ürünlerindeki üretimini devlet tekeline aldı.¹⁹ Temel maddelerin devlet tekeline alınmasıyla birlikte Çin kaynakları onu bu politikaları üzerinden eleştirdi ve onun uyguladığı tekeller üzerinden kendini zenginleştirdiğini söylemektedir. Fakat zimmetine kaynak aktarma gibi bir durum görevinin başlangıcındayken olması mümkün değildi. Gerekçesi ise Ahmed Yuan ekonomisine tam anlamıyla hâkim değildi çünkü Mabeyn dairesine yaptığı

¹⁰ Atwood, a. g. e., 5.

¹¹ Marco Polo, Seyahatname, Çev. Leyla Tonguç Basmacı (İstanbul: Alfa Yayınevi, 2018), 175.

¹² Y. Agibalov – G. Donskoy, Ortaçağ Tarihi, Çev. Çağdaş Sümer (İstanbul: Yordam kitap, 2017), 163.

¹³ Morris Rossabi, The Cambridge History of China Volume 6, Ed. Denis Twitchett – John K. Fairbank (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 473.

¹⁴ Roux, a. g. e., 395.

¹⁵ Morris Rossabi, A History of China (Sussex: Wiley Blackwell, 2014), 226.

¹⁶ Gaohua, The Capital of Yuan Dynasty, 72.

¹⁷ Rossabi, The Cambridge History of China Volume 6, 474.

¹⁸ Morris Rossabi, Kubilay Han, Çev. Özgür Özal (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 176.

¹⁹ Timothy May, The Mongol Empire, 194.

politikalar üzerinden hesap vermek zorundaydı ve bu doğrultuda Ahmed'in hesapları denetlenmekteydi. Cang Vın-Çien Mabeyn Dairesinin başında idi ve Cang, Ahmed'in en büyük düşmanıydı. Ahmed'in amacı daireyi ele geçirmektir. Cang ise Mabeyn dairesinin Ahmed'e teslim edilmemesi gerektiğini ve yetkilerine dokunulmadan kalmasını gerektiğini savunmaktaydı.²⁰ 1264 yılında Ahmed'in yandaşlarının arasında kavga çıktı ve bu durum Ahmed'in itibarını sarstı. Taraftarlarını kontrol edememekten dolayı Moğol mahkemesince yargılandı ve dayak cezasına çarptırıldı.²¹ Ahmed mücadele ettiği Çinli bürokratlar önünde küçük düştü ve giderek yükselme hırsı arttı. Yaşanan küçük düşürücü olayın ardından Ahmed İmparatorluk Harcamalarını Düzenleme Dairesine başkan olarak atandı. Bu andan itibaren bir takım ürün gurubunu devletin tekeline aldı. Mançurya'daki keten üretimini, Cinding ve Şun-tien'deki altın ve gümüş döküm hanelerini devlet tekeline aldı. Ahmed her şeyi tekelleştirerek vergilendirilmedi hane, ürün ve maden bırakmamaktaydı. Bu sayede devletin gelirlerinde artış meydana geldi.

1270'de Kubilay Han onu maliyenin farklı bir koluna attı bütün muhalefete rağmen ve Ahmed bulunduğu konumu ele geçirir geçirmez kendi çıkarlarına göre hareket etti. Çin kaynakları onu adam kayırmacılıkla, deneyimsiz ve kalifiye olmayan Müslümanları devletin önemli noktalarına getirmekle suçlamaktadır. Çin kaynakları her ne kadar Ahmed'i çıkarıcılıkla ve zimmetine para aktaran bir adam olarak tanımlasa da bu dönemde Yuan Meclisi Ahmed'in hakkında çıkan suçlamalardan çok devlete sağladığı gelirler üzerinden onu değerlendirmekteydi. Ahmed'in yeteneği ve baskı gücü sayesinde ekonomi de kıpırdanmalar meydana gelmişti. Ayrıca Kubilay Han'ın Müslümanları devlet kademesine getirmesiyle birlikte Çinliler ile Müslüman devlet adamları arasında çekişmeler yaşandığını yukarıda belirtmiştik. Ahmed'in bu dönemde suçlandığı bir başka konu ise insan kayırmacılığı (nepotizm) idi. Ahmed devlet kurumlarının mevcudiyetini genişleterek buraya kendi fikirlerine bağlı insanları yerleştirmekteydi. Asıl amaç Çinli bürokrat ve aristokratlara karşı devlet içerisinde kendi çevresini oluşturarak, kendisine yapılan muhalefeti yıkmak idi. Zamanla bu muhalefeti kısmi şekilde kırarak bulunduğu mevkide güçlendi. Bir yandan Dadu sarayındaki muhalefetle uğraşırken diğer yandan mali politikalarını uygulamaya her alanda devam etti ve devlet kademesinde yeni bir bölüme atandı. 1270'de Devlet Meseleleri başkanlığına (Department of State Affairs) getirildi. Fakat Ahmed burada pek

faida sağlayamadı ve kurum kapatıldı. Akabinde Ahmed Baş sekreterlik görevine geri döndü. Eski görevine döner dönmez Honan'daki Cun Şü Cov'un 1.037.070 cin yani 625.000 ton demir kotası vardı ve bunun beşte birinin tarım aleti yaparak çiftçilere tahıl karşılığında satılmaktaydı. Tuz tekelinde gelirler 1271'de 30.000 altın iken, bu miktar 1286'da 180.000 Ting'e çıktı.²² Yeni bir yasa daha çıkartarak insanlara bakırdan yapılmış tarım aletlerini yasakladı ve bunu devlete özel bir hale getirdi.²³ Ayrıca çay, içki, sirke, altın ve gümüş gibi iyi para getiren etmenleri de devlet tekeline alarak devletin gelirlerini arttırdı. Daha sonra Tahıl Ambarı Müdürü²⁴ oldu ve akabinde Düzenli Alım Dairesini kurdu. Bu daire savaş ve kıtlık ihtimaline karşın gıda malzemelerini stoklamaktaydı. Fakat Düzenli Alım Dairesi ile Denetimli Yönetim Dairesi üretim fazlası gıda maddelerini ya zorla devlet tekeline geçirirdi ya da piyasanın altında fiyatlarla satın alırdı. Ahmed, Kubilay Han'a ve Moğol devlet adamlarına rahat hayat tarzlarını devam ettirmelerinin garantisini verdi ve onların ihtiyacı olan her şeye sahip olmalarını sağladı. Ahmed iki yıl sonra Mabeyn Dairesine başkâtip oldu ve imparatorluğun Hazine Denetçisi olarak atandı. İmparatorluğun ekonomik durumunun farkındaydı ve yetkilerini fazlasıyla kullanmaktaydı. Ayrıca Ahmed'in kadınlara düşkün olduğunu Marco Polo tarafından yazılmaktaydı.²⁵ Ahmed imparatorluğun içinde çeşitli daireler açılmaktaydı. Bu daireleri bir takım insanlara verilmekteydi. Dairelere atanan insanlar bu atama karşılığında kız çocuklarını hatta eşlerini Ahmed'e bağışlamaktaydı. Bu sayede Ahmed kendi haremını oluşturdu. 1270'li yıllarda Kubilay'ın Budist ve Konfüçyüsçü danışmanları doğal sebeplerden ötürü birer birer ölmeye başladılar. Liu Bing-cong 1274'te, Şi Tian-dzığ 1275'te, Cav Bi 1276'da, Yav Şu 1279'da, Dov Mo 1280'de ve Phags-pa Lama 1280'de öldü. Dolayısıyla Ahmed karlı çıkan taraf oldu ve Maliye Nazırlığına yükseldi.²⁶ Devlet kademesinde hızla ilerledi ve muhalifler ölünce şahsi politikalarını rahatlıkla icra etti. Ayrıca tarihçi Morris Rossabi İranlı tarihçi Reşüddin'in Ahmed hakkındaki görüşüne de yer vermektedir. Ona göre: "Ahmed vezaret makamına yaklaşık 25 yıl onurla doldurdu." yazmaktadır.²⁷ Ayrıca Çin kaynaklarının bahsettiği görevini suiistimal ettiğine dair konulara girmektedir. Çinli bilginler Ahmed hakkında olumsuz düşüncelere sahipti. Onlara göre Ahmed vergilerden hem devlete hem de kendine kişisel gelir elde etmekteydi. Sonrasında bu durum onun güçlenmesine ve çeşitli alanlarda suiistimallere yol açtığını belirtmekteydi. Song hanedanlığı fethi sırasında bir tartışma söz konusu idi. Ahmed Song parası²⁸ yerine kâğıt

²⁰ Bergreen, a. g. e., 273.

²¹ A. g. e., 274.

²² Rossabi, Kubilay Han, 176.

²³ Rossabi, The Cambridge History of China Volume 6, 474.

²⁴ Bu daire Yuan hanedanlığında çiftçilerin üretiminden fazlalık kalan ürünleri uygun fiyata satın alırdı. Nedeni ise kıtlık veya savaş zamanında piyasaya ürün sağlayarak fiyatları düşük tutmaktı. Roux, a. g. e., 396.

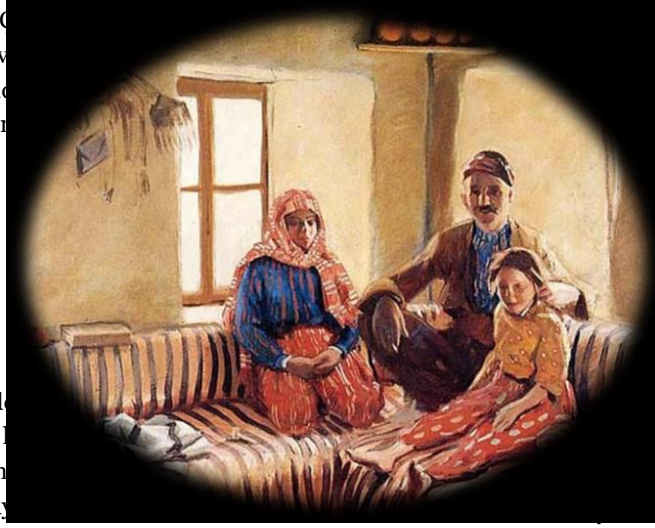
²⁵ Polo, Seyahatname, 158.

²⁶ Rossabi, a. g. e., 178.

²⁷ A. g. e., 178.

²⁸ Song hanedanlığı bakır para kullanmaktaydı. Song hanedanlığı zamanında "serbest Pazar" ekonomisi benimsenmekteydi. Para piyasada dolaşmaktaydı. Fakat paranın ham maddesi olan bakır Güney Çin'den çok Jin Hanedanlığının bulunduğu Kuzey Çin'de idi. Ayrıca Song parası Jin hanedanlığında ve Japonya'da kullanılmaktaydı. Japonya kendi para biriminin basımını durdurup, Song para birimini kullanmaya başladı. Bu durum akabinde bir dizi sorunlara yol açtı. Song hanedanlığı para biriminin dışarı çıkmasını yasakladı. Ay-

para²⁹ kullanımını önerirken, Song parası kullanılmasına devretmekten yana idi. Kubilay'ın Budist ve Konfüçyüsçü danışmanları Tien-dzığ ve lien Şi-sien Ahmed'in vergi politikalarına karşı çıkmaktaydı. Bilginlere göre Ahmed'in vergi politikası halkın altından kalkamayacağı problemlere yol açmaktaydı. Ayrıca onu hainlikle suçlamaktaydılar. Ahmed'den kendisine yöneltilen iddialara karşılık Budist ve Konfüçyüsçü danışmanları para aklamakla suçlamaktaydı. güçlenmeye başladıktan sonra düşmanları aleyhinde çeşitli komplolar üretmeye başladı. Örneğin Moğol Komutan Bayan hakkında yaptığı suçlama idi. Bayan yaptığı seferden zaferle yurda döndüğünde yerel bir yetkili ona yeşim tokalı kemer hediye etmek istedi. Fakat Bayan bunu kabul etmedi. Ahmed bu olayı fırsat bilerek Bayan'ı yeşim taşı çalmakla suçladı. Bayan Büyük Han tarafınca sorgulandı ve suçu kanıtlanamadı. Nihayetinde Ahmed sayesinde gözden düştü.³¹ Bir diğer hadise ise Dzui Bin hakkında tahlıl çalıp yetkilerini kötüye kullandığına dair bir suçlama ortaya attı. Akabinde 1280'de Dzui bin ve iki arkadaşı hakkındaki suçlamalar kabul edilerek idam edildiler.³² Ahmed yönetiminde sadece tek bir kişiden korkmaktaydı oda Kubilay'ın oğlu Cın-Cin idi. Cın-cin Ahmed'den nefret etmekteydi. Cın-cin Çin kültürünü benimsemiş bir prens idi. Çince konuşup yazabiliyordu ve Ahmed'e karşı Çinli bilginleri temsil etmekteydi. Cın-cin Ahmed'in görevini kötüye kullandığının farkında idi ve buna muhalif olmaktaydı.³³ Hatta Cın-cin'e karşı araya girebilecek bir mahkeme kurmaya kalkınca Kubilay buna izin vermedi. Nihayetinden Cın-cin taraftarları Ahmed'in sonunu getirmektedir. Ölümü: Çinli Muhalifler Ahmed'i ortadan kaldırmanın yollarını aramaktaydılar ve nihayetinde bir plan geliştirdiler. Planı düzenleyenler Wang Zhu³⁴ ve Gao Heshang³⁵ adlı iki Çinli idi. Kubilay Han oğlu Cingim ile birlikte sefere çıkmak üzere saraydan ayrılırlar ve devlet naipliği Ahmed'e bırakılır. Bir süre sonra habercilerden biri saraya ulaşır ve Ahmed'e Prens Cingim'in saraya geleceğini bildirir. Cingim'in saraya geliş sebebi

Budist toplantısının Dadu'da gerçekleştirilecek olması idi. Bunun için Ahmed, devlet adamlarını acilen topladı. Wang ve Gao saray içerisinde beklerken Ahmed'in karışılma salonuna girildiği görüldü. Bunun üzerine iki Çinli suikastçi harekete geçtiler ve Ahmed'i bronz çekiç ile öldürdüler. Nitekim kurdukları plan başarıyla sonuçlandı. Ahmed 10 Nisan 1282'de Çinli muhalifler tarafından öldürüldü.³⁶

Yuan ekonomisi ticarete ve tarım ekonomisi idi. Fakat Moğollar zamanında ekonomiyi sekteye uğratan unsur seferlerdi. Bir yanda Kore diğer yandan Song Devletine yapılan seferler imparatorluğun ekonomisini olumsuz etkiledi. Ahmed'in başa gelmesiyle birlikte başlangıçta uyguladığı vergi politikaları devlete gelir getirdiyse de bu durum kalıcı olamadı. Ahmed'in başlangıçta başarılı olup da kariyerinin sonlarına doğru düşüşte olmasının gerekçesi uyguladığı politikaların uzun vadeli olmayışı idi. Ayrıca Ahmed'in makam hırsı ile birlikte işgal ettiği mevkileri kendi şahsi çıkarları için kullanması Moğol imparatorluğuna zarar vermekteydi. Bir nevi bulunduğu hanedanlığın içinde kendi hanedanlığını kurmaktaydı. Ayrıca imparatorluğun para birimini madeni para birimlerinden, kâğıt paraya geçmesine vesile olması imparatorluğa büyük zarar verirken kendisini zenginleştirdi. Uyguladığı para politikasında kâğıt paranın değerini belirlemeden dönüşüm sağlaması da toplum içinde karmaşaya neden oldu. Her ne kadar bunu Song Devletine karşı yapılan seferlerin ağır ekonomik kayıplarını gidermek amaçlı yapmış olsa da bu politikanın sonucunda mevcut para biriminin de güven kaybetmesine neden oldu. Para biriminin dışında devlet içerisinde kendi kadrosunu oluşturmaya çalışması ve çevresindeki insanlardan düşük vergiler alması da halk arasında kendisine karşı kötü izlenim yarattı. Bu izlenim Çinli aristokrat ve bürokratlara da yansdı. Neticesinde ise kendisine suikast düzenlendi ve öldürüldü. Han Çinlileri gözünde kahraman ilan edildi.

rica Kuzey Çin, Güney Çin ve Japonya'nın bulunduğu bölge "Song Para Bölgesi" olarak belirtilmektedir. Erdal Küçükyalçın, *Dönüm Noktalarıyla Japon Tarihi Samuraylar Çağı* (İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 2013), 94.

²⁹ Çinli tüccarlar köyden şehirlere tuz ve çay taşıdıklarında geçiş vergisi ödemekteydi ve buna karşılık mabuz almaktaydılar. Zamanla bu mabuzlar para haline geldi. Çin'deki ilk kâğıt para Jin Hanedanlığı döneminde 1189'da Kambiyo Vesikası olarak basıldı. Song hanedanlığında da kâğıt para kullanılmaktaydı. Moğollarla olan mücadele ve bakır madenlerinin azlığından dolayı Song hanedanlığı bakır paranın dışarı çıkışını yasakladı ve kâğıt paraya mecburi olarak geçiş yaptı. Yuan hanedanlığı döneminde ise altın ve gümüş gibi madeni paraların piyasada dolaşımı yasak olduğundan dolayı kâğıt parayı zorunlu tuttu. Catherine Eagleton & Jonathan Williams, *Paranın Tarihi*, Çev. Fadime Kâhya (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 213.

³⁰ A. g. e., 177.

³¹ Bergreen, a. g. e., 276.

³² A. g. e., 276.

³³ Rossabi, *The Cambridge History of China Volume 6*, 474, May, a. g. e., 194. Cingim'in muhalefeti öyle sertleşmişti ki 1274'te Dadu'da düzenlenen bir konferansta Ahmed'e saldırmıştı. Atwood, a. g. e., 5.

³⁴ Wang Zhu, Shandong eyaletinin Yidu şehrinden olan, ilk zamanlar düşük rütbeli bir askerken daha sonra tabur komutanı(Qian hu) olan bir asker idi. Gaohua, a. g. e., 73.

³⁵ Keşif Gao Shang.

³⁶ Gaogua, a. g. e., 73, Rossabi, *The Cambridge History of China Volume 6*, 474, Atwood, a. g. e., 5, May, a. g. e., 194.

THE TIMES GAZETESİNE GÖRE 1950-1960 TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Hatice ALANOĞLU*

Anadolu Üniversitesi

Giriş: II. Dünya Harbi, dünya konjonktüründe yeni bir sistemin oluşmasına neden olmuştur. Özellikle Almanya, savaşın sonunda yok olma noktasına gelmiş; İngiltere ve Fransa ise söz söyleme yetkisini kaybetmiştir. Sovyetler Birliği (SSCB) ise Almanlar karşısında almış olduğu galibiyet neticesinde dünyanın yeni gücü olarak ortaya çıkmış; aynı zamanda Avrupa'nın korkulu rüyası olmuştur. Savunduğu komünizm propagandası karşısında durabilecek güce sahip olmayan Avrupa Devletleri ise bu tehlikeyi başlarından savuşturabilmek için çözüm arayışı içerisine girmişlerdir. ABD var olan durumun farkına varmış ve SSCB tehlikesiyle karşı karşıya kalmış ülkelere yardım elini uzatmak zorunda kalmıştır. Bu amaçla ABD, Avrupa'nın bu sıkıntılı durumdan kurtulması ve SSCB tehdidine karşı ayakta kalması için gerek maddi gerekse askeri yardımda bulunmaya karar vermiştir. Bu ihtiyaç ve güç dengesinin gereği olarak ABD, Truman Doktrini ile askeri, Marshall Planı ile de ekonomik açıdan Avrupa'nın yeniden kalkınması için üzerine düşeni mümkün olduğunca yapmaya çalışmıştır.¹

Dp İktidarı ve Dış Politikada Yaşanan Gelişmeler: Türkiye, CHP iktidarı döneminde Truman Doktrini ve Marshall Yardımları çerçevesinde Amerika'nın desteğini almış, fakat bunların Türkiye'nin savunmasını garanti eden bir boyutunun olmadığını görmüştür. Bu nedenle NATO ittifakına dahil olmak fikri CHP'nin dikkatini çekmiştir. 23 Mart 1950 tarihinde Türk Dışişleri Bakanı olan Necmeddin Sadak, İtalya'ya giderek Roma'da bir takım görüşmeler yapmış ve 24 Mart 1950 tarihli Türkiye-İtalya Dostluk ve Hakemlik Anlaşması'nı imzalamıştır.² Türkiye bu ziyaretin hemen akabinde CHP Hükümeti döneminde, Kuzey Atlantik Paktı olarak adlandırılan ortak güvenlik sistemine girerek güvenliğini sağlamak istemiş ve ilk resmi başvurusunda bulunmuştur. Ancak bu ilk başvuru, NATO üye devletleri tarafından reddedilmiştir. Hatta pakta üyelik için yapılan başvuru, Washington'da toplanan üye devletlerin Dışişleri Bakanları Kurulu'nda tartışmaya açılmış ve Türk başvurusunun lehine oy kullanan sadece İtalya olmuştur. Türkiye'nin iki müttefiki, Büyük Britanya ve

Fransa ise karşı oy kullanmıştır. Buna rağmen Türkiye ve Yunanistan'ı kaybetmek istemeyen üye devletler, bu iki ülkeyi, Kuzey Atlantik Paktı'nın, Akdeniz kesiminin planlama aşamasıyla ilişkilendirmeye davet etmiş ancak üzerinden dokuz ay geçmesine rağmen bu konuda da herhangi bir eyleme geçilmemiştir.³

Türkiye'nin bu ilk başvurusunun reddedilmesi sonrasında 1950 Mayıs'ında seçimler yapılmış ve iktidara Demokrat Parti gelmiştir. DP Hükümeti'nin de temel politikası da Kuzey Atlantik Paktı'na üye olarak güvenliğini sağlamak olmuştur. The Times Gazetesi de 2 Ağustos 1950 tarihli sayısında; "Türk Hükümetinin, Kuzey Atlantik Anlaşması'na dâhil olmak için resmi başvuruda bulunmaya karar verdiğini" bildirmiştir. Başbakan Adnan Menderes, Amerikan Büyükelçisi G. Wadsworth'a Türkiye'nin NATO'ya girme kararını iletmiş; ayrıca dönemin Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü de İngiliz Büyükelçisi Sir Noel Charles ve Fransız Büyükelçisi M. Lescuyer aracılığıyla Türkiye'nin NATO'ya üyeliği noktasında destek vermesi için hükümetlerini ikna etmesini istemiştir. Bunun yanında Strazburg'a giden Türk Dışişleri Bakanı, Bevin, M. Schuman ve Kont Sforza ile de bu konuda görüşme yapmıştır. Gazete haberinin devamında, Türk Dışişleri Bakanı'nın daha fazla destek arayışı için Paris ve Londra'yı ziyaret edebileceği de ifade edilmiştir. İngiliz ve Fransız hükümetleri ise Anglo-Franko-Türk ittifakı nedeniyle Türkiye'nin bu isteğine olumlu bakmıştır. İtalya da bir yıl önce imzalanan Türk-İtalyan Dostluk Antlaşması nedeniyle Türkiye'yi destekleme eğilimi içerisinde olmuştur.⁴ ABD ise geçtiğimiz yıla kadar Türkiye'nin NATO'ya üyeliğine soğuk bakmasına rağmen Kore'ye yönelik yardım çağrısına verdiği cevabın olumlu olmasının ardından Türklerin talebine daha sıcak bakmaya başlamıştır. Ancak bir takım bahaneler öne sürülerek Türkiye'nin bu ilk başvurusu yine de olumsuz sonuçlanmıştır.⁵ Türkiye'nin sancılı bekleyişi 18 Şubat 1952 tarihinde son bulmuştur. The Times Gazetesi de 18 Şubat günü "*Türkiye Bugün Tam Bir NATO Üyesi*" başlığıyla haberi bir müjde havasında duyurmuştur. Habere göre; Amerika'nın Ankara Büyükelçisi

* Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, e-mail: halanoglu26@gmail.com.

¹ The Times, (19 Mayıs 1947), 5.

² Düstur, III. Tertip, C.31, s.2228.

³ The Times, (28 Haziran 1951), 7.

⁴ The Times, (2 Ağustos 1950), 4.

⁵ Ayn Tarih, No:202, (Ağustos 1950), 79.

McGhee, Dışişleri Bakanı Köprülü'ye Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü üyesi 12 ülkenin de Türkiye'nin NATO'ya üyeliğine onay verdiğini söylemiştir. Böylelikle Türkiye için 2 yıllık müzakere süreci ve belirsizlikler artık sona ermiştir. Dışişleri Bakanı Köprülü, Türk Delegasyonu'nun başında ülkesini Lizbon'da tam bir NATO üyesi olarak temsil etme yetkisine artık sahiptir. Tasarımın hemen ertesi gün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunulacağını ve aynı gün geçmesinin beklendiğini belirten The Times Gazetesi, Başkan Celal Bayar'ın Kral'ın cenazesine katılmak için Londra'ya geldiğini ve o sabah cenaze merasimine katıldıktan sonra Ankara'ya gittiğini bu nedenle yasa tasarısının bir sonraki gün imzalanacağını da belirtmiştir. Nitekim 18 Şubat 1952 tarihinde TBMM'de konu gündeme gelmiş ve Türkiye'nin NATO'ya üyeliği Meclis tarafından da tasdik edilmiştir.⁶ ABD'de Türkiye'nin NATO'ya katılımına başta İngiltere'nin güttüğü kaygıları güdererek soğuk bakan ülkeler arasında olmuştur.

Ancak ABD, Türkiye'nin Kore Savaşına asker göndermesiyle bir kez daha batı devletleri için güvenli bir müttefik olacağını farkına varmıştır. Akabinde NATO üyelerine Türkiye'nin stratejik öneminden bahsederek, bu devletin NATO'ya katılımı konusunda onay verdiğini belirtmiş ve Türkiye'nin pakta katılması içinde büyük çaba göstermiştir.

Türkiye ve Yunanistan 1951 yılında NATO'ya girdikten sonra, Yugoslavya ile yakın işbirliği konusunda çeşitli girişimlere başlamıştır. Bu girişim ve temaslar hükümet yetkililerinin karşılıklı ziyaretleri ve görüşmeleri ile 1952 yılı içerisinde tam bir süreklilikle devam etmiştir. Yapılan bu görüşmeler ise meyvesini vermeye başlamış, üç devlet arasında özellikle savunma alanında işbirliği yapılması konusunda ciddi mesafeler kat edilmiştir.⁷ Yunanistan, Türkiye ve Yugoslav yetkililerinin aralarında yaptıkları görüşmeler neticesinde kısa bir süre içerisinde bir anlaşma yapılması hususunda bir sonuca varıldığı görülmektedir. Nitekim Times gazetesi, Atina muhabiri aracılığıyla, okuyucularına 26 Şubat 1953 tarihli nüshasında "Bu üç ülke arasındaki dostluk ve işbirliğine ilişkin metnin 26 Şubat gecesi Atina'da Yunanistan ve Yugoslavya dışişleri bakanları, Atina Büyükelçisi ve Türk Dışişleri Müsteşarı tarafından imzalanacağını ve antlaşmanın metninin Ankara'nın imzasından sonra yayımlanmak için ilan edileceğini" duyurmuştur. Bu

süreçte yayımlanan resmi tebliğde, antlaşmanın üç Balkan ülkesi arasında "özellikle savunma alanları" konusunda daha yakın bir işbirliğini amaçladığı bilhassa belirtilmiştir.⁸ Sonuç olarak üç devletin yapıcı şekilde hareket etmesi ile olumlu netice alınmış, 9 Ağustos 1954'de Yugoslavya'nın Bled şehrinde, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan arasında Balkan Paktı imza edilmiştir.⁹

DP döneminde Türk dış politikasında önemli bir yer tutan diğer bir konu ise Kıbrıs meselesidir. Ada İngiliz yönetiminde olduğu için çatışmalar Yunanistan'ın da kıskırtmasıyla Rumlarla İngiliz yönetimi arasında geçmiştir. Türkiye bu dönemde olaylara İngiltere'nin iç işleri olarak bakmış ve kayıtsız kalmıştır. Fakat 1950'de Başpiskopos Makarios tarafından Kıbrıslı Rumların Yunanistan'la birleşmeleri için yapılan plebisitin ardından Kıbrıs ve adada yaşayan Türk toplumu Türkiye'nin ilgi odağı olmuştur. Yapılan Plebisite ka-

tilan Rum nüfus % 94 gibi bir oranla Yunanistan'la birleşmek istediğini belirtmişti. Türkler tarafından boykot edilen bu seçim sonuçları beraberinde her iki taraf arasında derinleşen etnik kutuplaşmaları beraberinde getirmiştir.¹⁰

Birleşmiş Milletler Kıbrıs sorununu Genel Kurul'da görüşmeyi kabul etmiş, bu durum Türk Hükümetinin yoğun tepkisine neden olmuştur. Birleşmiş Milletler Türk temsilcisi Selim Sarper Ağustos 1954'te bir aylığına Türkiye'ye gelmiş ve Cumhurbaşkanlığına Türkiye'ye gelmiş ve Cumhurbaşkanı Bayar, Başbakan Menderes ve Dışişleri Bakanı Köprülü'yle tekrarlanan görüş-

meler yapmıştır. Türk Hükümeti ile Sarper arasında yapılan görüşmelerde Yunanistan'ın Kıbrıs sorununu yokuşa sürmesi durumunda Türkiye'nin takınacağı tutum ana gündem konusunu oluşturmuştur. Kıbrıs konusunda Türk idaresi, "Türkiye söz konusu olduğu sürece Kıbrıs sorunu yoktur" anlayışını benimsemiş, hâlihazırda, Ada'nın süregelen durumunda herhangi bir değişiklik yersiz kabul edilmekte ve bu türden bir değişimin gerçekleşmesi durumunda Türkiye'nin azınlık haklarının korunması açısından söyleyecekleri olacağının altı çizilmiştir. Buna rağmen Yunanistan meseleyi Birleşmiş Milletler gündemine taşımayı başarmış ve sonuçta 14 Aralık 1954 tarihinde Kıbrıs sorunu, BM siyasi komitesinde görüşülmeye başlanmıştır. Türkiye temsilcisi Selim Sarper ise Enosis'e izin vermeyeceklerini bir kez daha bildirmiş, açıklamalar üzerine Yunanlılar, Selanik'te bulunan Atatürk'ün doğduğu evin

⁶ Akşam, (18 Şubat 1952), 1-2; Akşam, (19 Şubat 1952), 1.

⁷ Sander, a. g. e., 87-88.

⁸ The Times, (26 Şubat 1953), 5.

⁹ The Times, (9 Ağustos 1954), 5.

¹⁰ Derya Sevinç, "Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde Kıbrıs Sorununda Yeni Bir Aşama (1954-1960)", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi 60 (2017): 173.

önünde, Türkiye, İngiltere ve Amerika aleyhinde gösteriler düzenlenmişlerdir.¹¹

Yunanistan'ın, Kıbrıs'ta self-determinasyon talebi ve yaşanan olaylar nedeniyle 17 Aralık 1954 tarihinde toplanan BM Genel Kurulu, konuyu "şimdilik" müzakere etmeme kararı almış, Balkan Paketi'nin yarattığı dostluk havasına gölge düşürmesinden çekindiği için, "Kıbrıs Sorunu" diye bir sorun olmadığını ileri süren Adnan Menderes, bu gelişmelerin ardından Dışişleri Bakanı Fatih Rüştü Zorlu'yu, Kıbrıs davasında Türklerin haklılığını ortaya koyacak tezleri araştırmakla görevlendirmiştir.¹² Yunanlılar, BM Genel Kurulu'ndan çıkan karardan hoşnut olmadıkları için yeniden şiddet eylemlerine başlamıştır. Zira 1955 yılı Mart ayı itibarıyla Kıbrıs'taki terör eylemleri hız kazanmış, şiddet olaylarının artması üzerine İngiltere, 1955 yılı Haziran ayında Türkiye ve Yunanistan'ı Kıbrıs sorununu görüşmek için Londra'ya davet etmiştir. Davet üzerine ilgili ülkeler arasındaki görüşmeler, 27 Ağustos 1955 tarihinde Londra'da (birinci Londra Konferansı) başlamıştır. Türk tarafının tezi, adayı İngilizler terk ederse eski sahibi Türkiye'ye vermesi gerektiği, Yunanistan'ın ise ada halkının %80'inin Rum olmasından dolayı Yunanistan ile birleşmesi gerektiği yönünde olmuştur. İki tarafın uzlaşmaz tavırları Konferansın uzunca bir dönem sürmesine yol açmış ancak Türkiye'de yaşanan 6-7 Eylül olayları konferansın sonuç alınmadan dağılması sonucunu doğurmuştur.¹³ Devletler ada konusunda sadece kendi hâkimiyetini istemekte ve farklı bir çözüme yanaşmamaktadır. Dolayısıyla da bu durum Kıbrıs sorununu çıkmaza sürüklemiştir. Dahası Türkiye ve Yunanistan Dışişleri Bakanları'nın, Kıbrıs'ın geleceğini belirlemek için bir araya geldiği Londra Konferansı sırasında, 6 Eylül tarihli İstanbul Ekspres Gazetesi'nde çıkan, Atatürk'ün Selanik'teki evinin bombalandığı yolundaki haber ve Başbakan Adnan Menderes'in 30 Ağustos Zafer Bayramı'nda yaptığı konuşma, "6-7 Eylül Olayları" olarak bilinen ve azınlıklara yönelik iki gün süren saldırıların tetikleyici unsuru olmuştur. İki gün boyunca başta Rum ve Ermeni vatandaşlar olmak üzere azınlıkların ev ve iş yerleri yağmalanmış ve can kaybı yaşanmıştır. Yaşanan bu üzücü olaylar sonrası Yunanistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler iyice gerginleşmiştir. The Times Gazetesi de 10 Eylül tarihli sayısında Yunanistan'ın Türkiye'ye verdiği sert notayla ilgili haberi "Yunanistan'ın Türkiye Bildirimi" "Kargaşa Protestosu" "Diplomatik Bildirime Yanıt Yok" başlıklarıyla sütunlarına taşımış, Yunan kiliselerine, evlerine ve dükkânlarına yapılan saldırıların önceden planlanmış ve iyi örgütlenmiş bir plana uygun olarak gerçekleştirildiğine ilişkin kanıtlar bulunduğunu öne sürmüştü ve Türkiye'de yaşanan

hadiseleri Rumlara karşı girişilen "barbarca muamele" olarak nitelendirmiştir.¹⁴

1958 yılına gelindiğinde ise Türk-İngiliz ilişkileri, Kıbrıs Sorunu çerçevesinde şekillenmeye başlamıştır. İngiliz Hükümeti, bir yandan Kıbrıs'ta yaptığı uygulamalarla Yunanistan'ın tepkisini azaltmaya çalışmış, diğer taraftan da Bağdat Paketi'nde müttefik olduğu Türkiye'yi kaybetmek istememiştir. Yunanistan'ın Kıbrıs'ı kendine bağlamak istemesine rağmen, İngiltere'nin Ada'da insiyatifini çoğunlukla Rumlardan yana kullanması, Türk kamuoyunda İngiliz Hükümeti'ne karşı güvensizlik yaratmıştır. Türkiye'de hükümet başta olmak üzere bütün kamuoyu, Kıbrıs'ta tek kabul edilebilir seçeneğin adanın taksimi olduğunu kesin bir dille ifade etmeye başlamıştır. Bu bağlamda 1958 yılı içerisinde silahlı Rum örgütlerine karşı Kıbrıs Türkleri de silahlanmaya başlamıştır. Ocak 1958'de Bağdat Paketi toplantısı için Türkiye'ye gelen İngiliz Dışişleri Bakanı Selwyn Lyoyd, Türk Hükümetine Kıbrıs'ın taksim edilmesinden başka bir planı kabul ettirememiştir. The Times Dışişleri Bakanı Zorlu'nun Türk halkını doğrudan etkileyen ve Türk görüş ve çıkarlarına karşı şekilde çözülemeyecek bir sorun haline gelen Kıbrıs sorunundaki gelişmeleri hükümet olarak dikkatle takip ettiklerini söylediğini vurgulamıştır.¹⁵ Yaşanan bu gelişmeler sonrası 20 Ocak 1959 tarihinde Türk Dışişleri Bakanı F. Rüştü Zorlu ile Yunan Dışişleri Bakanı Evangelos Averof, 5 Şubat'ta da Türkiye Başbakanı Adnan Menderes ile Yunanistan Başbakanı Karamanlis İsviçre'nin Zürih kentinde bir araya gelmişlerdir. Görüşmeler sonunda, 11 Şubat 1959 yılında Zürih Antlaşması'nın esasları konusunda fikir birliğine varılmıştır.¹⁶ Zürih ve Londra Antlaşmaları sonunda, İngiliz Yönetimi'nin son Valisi Sir Hugh Foot, 82 yıl boyunca İngiliz sömürgesi olan Kıbrıs Adası'nın yönetim hakkını, 16 Ağustos 1960'ta, Türk ve Rum topluluklarına bırakmış ve Chichester adlı İngiliz savaş gemisiyle Magosa Limanı'ndan ayrılmıştır. Türkiye ile Yunanistan'ın garantörlüğündeki antlaşmalar çerçevesinde sayısı belirlenen Türk ve Yunan alaylarının, Kıbrıs'a yerleştirilmesiyle Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti fiilen kurulmuştur.¹⁷ DP döneminin dış politikasında bir diğer önemli konuyu ise Orta Doğu'da yaşanan problemler oluşturmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası Arap devletleri tutumu SSCB ve ABD'nin bölgedeki politikaları etrafında şekillenmiştir. İki süper güç, doğal kaynaklar açısından zengin olan bu bölgeyi birbirlerine kaptırmak için güç savaşına girmiştir. Arap devletleri ise Birinci Dünya Savaşı'ndan beri hayali olan Arap birliğini kurmak istemiş, o sırada İngiltere ve diğer süper güçlerin etkileriyle or-

¹¹ The Times, (18 Ağustos 1954), 4.

¹² Sevinç, a. g. m., 180.

¹³ Ayın Tarihi, Sayı: 261. (Ağustos 1955). s.170-173; Taraflar arasında gerçekleşen Londra Konferansı The Times gazetesine de yansımış, "Türkiye'nin Kıbrıs Davası" başlığıyla verilen haberde; Doğu Akdeniz ve Kıbrıs ile ilgili üçlü konferansın iki toplantısının dün gerçekleştirildiği, İlkinde söz alan Türk Dışişleri Bakanı Zorlunun, ülkesinin konu ile ilgili tavrını dile getirdiği belirtilmiş, Zorlu'nun yaptığı konuşmaya da atıfta bulunan gazete Türk delegesinin

ılımlı tonda bir tarzı olmasına rağmen verdiği mesajların içeriğinin sert olduğu ifade etmiştir. The Times, (2 Eylül 1955), 7.

¹⁴ The Times, (10 Eylül 1955), 6.

¹⁵ The Times, (6 Ocak 1958), 3.

¹⁶ Sevinç, a. g. m., 192-194.

¹⁷ Cemil Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi-2, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 172-175.

taya çıkan Filistin sorunu beraberinde bölgede Arap milliyetçiliğini alevlendirmiştir. Filistin sorununda birlikte hareket etmiş Ortadoğu devletlerinin Arap Birliğini kurma düşüncesi 22 Mart 1945'te Mısır, Irak, Lübnan, Ürdün, Suudi Arabistan, Suriye, Yemen Devletleri aralarında Arap birliğini kuran protokolü imzalaması ile vücuda gelmiştir. Bu bölgede Arap Birliğini kurmak için atılmış ilk adım olması sebebiyle önemli olmuştur. Sonrasında İsrail Devletinin kurulmasıyla birlikte Arap milliyetçiliği hız kazanmış, 1958 yılında Suriye-Mısır Birleşik Arap Cumhuriyetini kurmuşlardır. Kısacası bu dönemde batı devletlerinin Filistin sorununda İsrail yanlısı tutum sergilemesi Arap devletleri ve batı devletleri arasında soğuk rüzgârlar esmesine sebep olmuştur. Türkiye'nin bölgede batı yanlısı politika izlemesi ve CHP iktidarında İsrail Devletini resmi olarak tanınması bölgede Arap devletlerinin Türkiye'ye olan güvenini kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. 1950 yılında başa geçen DP, CHP iktidarından beri süren batı yanlısı tutumunu devam ettirmiş, ancak SSCB ve ABD kutuplaşmasında doğrudan ABD yanlısı bir taraf olmuş ve dış politikasını buna göre şekillendirmiştir. CHP iktidarından farklı olarak Ortadoğu'da aktif bir politika izlemiş, Bağdat Paktının kurulmasına liderlik ederek Arap devletleriyle yakın ilişkiler kurmaya gayret etmiştir.

Türkiye ve Irak 24 Şubat 1955'de Bağdat'ta (daha sonra Bağdat Paktı olarak anılan) Türkiye-İrak Karşılıklı İşbirliği Antlaşmasını imzalamıştır. Ancak Türkiye ve Irak'ın bir pakt yönünde anlaşmaya vardıklarını açıklamalarının ardından Mısır, tepki göstermiştir.¹⁸Mısır ve Suudi Arabistan devletlerinden gelen eleştirilere rağmen Irak ve Türkiye arasında Bağdat Paktı imzalanmıştır. Sekiz maddeden oluşan bu paktın iki ana amacı vardı: Birincisi; herhangi bir yerden gelecek muhtemel saldırılardan Orta Doğu'yu korumak, ikinci ve aynı derecede önemli olan amaç ise; konunun ilgilendirdiği ülkelerin ekonomik gelişmelerini sağlayabilme çabalarında bu ülkeler arasında işbirliği sağlamaktır.¹⁹ 5 Nisan 1955'te, İngiltere pakta katılmıştır. İngiltere'nin pakta dahil olma amacı ise bir süredir aktif bir politika izleyemediği Ortadoğu'da ekonomik ve siyasi çıkarlarını koruma altına alma isteğinden kaynaklanmaktadır. Ancak İngiltere'nin katılımı Bağdat Paktını Araplar nezdinde zayıflatan önemli bir neden olmuştur. Çünkü bazı Arap devletleri tarafından Pakt, başta İngiltere olmak üzere Batı'nın Orta Doğu'daki çıkarlarını korumaya yönelik oluşturulmuş bir antlaşma olarak değerlendirilmiştir.

DP döneminin dış politikasında önemli bir yer tutan meselelerden birisi de Süveyş Krizidir. DP Hükümeti, Süveyş Kri-

zinde ABD ve İngiltere'nin tutumlarının farklı olması dolayısıyla başlangıçta ikilemde kalmıştır. Ancak Mısır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirme kararını alması üzerine Türkiye, İngiltere ile birlikte bu kararı kınamıştır. Ayrıca konunun BM Genel Kurulunda görüşülmesi sırasında da Türkiye, ABD önermesini desteklemiş olmasına rağmen İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a karşı yaptığı sert müdahaleden de hoşnutsuzluk duymamıştır. Ancak İngiltere ve ABD arasında bir seçim yapma zamanı geldiğinde de Menderes hükümeti, tereddütsüz ABD'yi seçmek zorunda kalmış,²⁰ bu durum Suriye Krizine neden olmuştur. Nitekim Mısır lideri Nasır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirme kararı almasının ardından İngiltere ve Fransa Mısır'a tepki göstermiş, Türkiye'de bu konuda batılı devletlerle ortak hareket etmiştir. Türkiye'nin bu tavrı ise özellikle Arap ülkelerinin tepkisine yol açmıştır.²¹

Sonuç: Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan bu iki kutuplu bloklaşmada tercihini ABD'den yana kullanmış, İnönü döneminde başlayan ABD yanlısı dış politika, 14 Mayıs 1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti döneminde de devam etmiştir. Demokrat Parti döneminde SSCB'nin yayılmacı politikasına karşın Demokrat Parti, gerek Balkanlar'da gerekse Ortadoğu'da ABD'nin desteğini arkasına alarak aktif bir dış politika izlemeye başlamıştır. Demokrat Partinin bilhassa bu bölgelerde aktif bir politika izlemesinin sebebi, yakın bir işbirliği içerisinde olduğu ABD ve İngiltere gibi batılı devletlerin bölgedeki çıkarlarını gözetmek ve sınırlarına en yakın bu bölgelerde komünist tehlikeye karşı güvenlik sistemi oluşturmak olmuştur. İngiltere'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası perde arkasına geçmesi ve SSCB tehdidinde karşı ABD'yi ön plana çıkarmasıyla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu günden beri yakın ilişki içerisinde olduğu İngiltere'den Soğuk Savaş'ın süper gücü olarak anılan ABD'ye yakınlaşmaya başlamıştır. İngiltere, Soğuk Savaş döneminde her ne kadar perde arkasında gibi gözükse de devletlerarası yaşanan dış politika olaylarını yakından takip etmiş, bunu The Times Gazetesi aracılığıyla kendi çıkarlarını gözetecek şekilde kamuoyu oluşturmada bir araç olarak kullanmıştır. 1950-60 yılları arasında Türkiye'nin dış politika olaylarında izlediği yol batılı devletlerin özellikle de İngiltere'nin çıkarlarıyla örtüşüyorsa Türkiye aleyhine bir haber yapılmamıştır. Ancak İngiltere, bölgedeki çıkarlarına ters düşen bir durum söz konusu olduğunda The Times gazetesi aracılığıyla Türkiye aleyhtarı haberler yaparak basın gücünü sonuna kadar kullanmıştır.

¹⁸ Behçet Kemal Yeşilbursa, "Bağdat Paktı (1955-1959)", Tarih'in Peşinde, S: 6, 89., Turkey's Foreign Policy Towards the MiddleEast in the 1950's and Its Impact On Turco-Arab Relations, s. 10-11.

¹⁹ Pakta katılan ülkeler, Türkiye, Irak, Pakistan, İran ve İngiltere'dir. NATO ve SATO'ya benzeyen Bağdat Paktı, ortak ekonomik, askeri ve politik amaçları artırmak için kurulmuş olan bir savunma örgütüdür. U. S. Department of State Archive, "The Baghdad Pact (1955) and the Central Treaty Organization (CENTO)", <http://2001-2009.state.gov>.

²⁰ Furkan Çakır, "Süveyş Buhramı Sürecinde Türk Dış Politikası", 19 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2017, 191-198.

²¹ Uğur Matıç, "Ortadoğu Krizlerine Yönelik Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası" İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul 2017, 82-84.

18 MAYIS 1944 SÜRGÜNÜNDEN SONRA KIRIM TÜRKLERİNİN SÜRGÜN YERLERİNDEKİ YAŞAMLARI

Hande GÜNDÜZ*

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Giriş: II. Dünya Savaşı esnasında Kırım üzerinde II. Yekaterina'nın hayali gerçeğe dönüştürülmeye çalışılmıştı. Savaşın başlarında Stalin zulmüne dayanamayan bazı kişiler Kırım'a gelen Almanları kurtarıcı olarak görmüş ve Alman askerleri tarafından teşkil edilen Gönüllü Nefsi Müdafaa Taburları'nda vazifelendirilmişlerdi. Her ne kadar askerî birlik isminde gönüllü kelimesi zikredilmiş olsa da gerçekte böyle bir durum mümkün olmamıştı. Şöyle ki taburlarda yer alan askerlerin çoğu zoraki bir şekilde Alman esir kamplarından birliklere dâhil edilen kişilerden oluşmuştu. Durum böyle olunca zor durumda olan günahsız insanlara hayatta kalmaları için Alman ordusunda görevli olmaları yönünde baskılar yapılmış bu şekilde onların Alman cephesinde yer almaları sağlanmıştı. Bununla birlikte Kırım Türklerinin hepsi ya vatanlarını müdafaa etmek için Kızıl Ordu saflarında yer almış ya da Kırım'da oluşturulan partizan hareketlerinde faaliyet göstermişlerdi. Ancak Almanların Kırım'dan çekilmelerinin ardından binlerce insan vatana ihanet ettikleri gerekçesiyle vatanlarından sürgün edilmişlerdi. Hakikaten Kırım Türkleri arasında Almanlar ile işbirliği yapanlar mevcut olup Alman askeri güçleri Kırım'dan ayrıldıkları zaman onlar da Alman ordularıyla birlikte gitmişler ve yetişkin Kırım Türklerinin de Kızıl Ordu'da veya partizan hareketlerinde vatan savunması yapmalarından ötürü Kırım'da yalnızca çocuklar, kadınlar ve yaşlılar kalmıştı. Bu masum insanlar da 18 Mayıs 1944 gecesi *vatana ihanet* ettikleri gerekçesiyle Özbekistan başta olmak üzere Rusya Federasyonu'nun çeşitli bölgelerine sürülmüşlerdi. Eziyetli ve çileli sürgün yolculuğundan sağ olarak sürgün yerlerine varan Kırım Türkleri bir süre o bölgelerde hayatta kalma mücadelesi vermişlerdi.

Kırım Türklerinin Sürgün Bölgelerindeki Yaşantıları: Kırım Türklerinin, Özbekistan'a sürülmelerindeki asıl nedenlerin başında Sovyet yönetiminin o dönemde Rusya topraklarını "*kirletmek*" istememesi, Kazak ve Kırgız bozkırlarının yine aynı dönemde Kafkasya'dan sürgün edilen topluluklar ile dolu olması, Tacikistan ve Türkmenistan'ın da kalabalık bir

topluluğa yetecek kadar bir ekonomiye sahip olmaması gibi nedenlerle Kırım Türklerinin, Özbekistan'a yerleştirilmeleri uygun görülmüştü.¹ Özbekistan'ın konumunu iyi bir derecede bilen Beriya, Stalin'e sunduğu 10 Mayıs 1944 tarihli raporda Kırım Türklerinin, Rüstem Hayali'nin iddiasına göre Özbekistan'ın çeşitli bölgelerine yerleştirilerek oralarda tarım, sanayi ve inşaat sektörlerinde bu halktan istifade edilebileceğini belirtmesi alınacak olan sürgün yeri kararının bu noktada isabetli olacağını ortaya çıkarmıştı.² Bunun üzerine sürgünleri taşıyan ilk katarlar 29 Mayıs'ta Özbekistan'a gelmeye başlamış ve daha önce verilen talimatlar doğrultusunda Özbekistan Halk Komiserleri Sovyeti yetkilileri gelen sürgünleri Taşkent, Arıs ve Kagan istasyonlarında karşılamışlardı.³ Sürgünlerin karşılanmasının ardından suçsuz günahsız bir halk vagonlardan indirilerek, kendi ahlaki yapıları göz ardı edilip cinsiyet ayrımı yapılmadan toplu bir şekilde hamamlara götürülmüşlerdi. Kırım Türkleri bu uygulamadan oldukça rahatsız olmuş hatta bazıları utançlarından can vermişlerdi.⁴ Bu duruma şahitlik eden 1929 yılı doğumlu Arire Nezetli İdrisli o hicap verici an ile ilgili olarak şunları anlatmaktadır:

"Bizleri Semerkant'a getirdiler, stadyuma topladılar. Yanımıza alabildiğimiz eşyaları bir kenara topladılar. Bizleri tüfeklerle ite kalka hamama götürdüler. Anlatılır gibi şeyler değildi. Bizleri dipçikliyor, küfürler ediyor ve üzerimize ilaç kaynar su atıyorlardı. Kaynar suya dayanamayıp ölenler oldu...⁵"

Beriya tarafından 4 Temmuz 1944'te yapılan açıklamada Kırım Türklerinin Özbekistan başta olmak üzere Rusya Federasyonu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirdikleri ifade edilmişti.⁶ Kırım Türkleri bu sürgün yerlerinde çoğunlukla fabrika ve işletmelerin bulunduğu bölgelere iskân ettirilmişlerdi.⁷ Yapılan düzenlemeler neticesinde 1 Ekim 1944 itibarıyla Özbekistan'daki kolhozlara 18.881, sovhozlara 7.883 ve diğer işletmelere 10.527 aile yerleştirilmişti.⁸ Sonradan yapılan tetkikler sonucunda Kırım Türklerinin yerleştirdikleri

* Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: hndgndz94@gmail.com.

¹ Rüstem Hayali, "Spetskontingent", Kırım, Simferopol 22 Şubat 1997.

² Kemal Özcan, Kırım Türklerinin Varoluş Mücadelesi Kırım Dramı, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 108.

³ A. g. e., s. 106.

⁴ Şefika Veli Ömerova, "Vatan Mücadelesinde", Emel, S: 200, Haz.: Zuhal Yüksel, 1994, s. 22.

⁵ "Yalıboyundan Özbekistan Çöllerine", Haz.: Neşe Sarısoy Karatay, Çevrimiçi: <http://www.surgun.org/surgun-hatiralari/10-yaliboyu-ndan-ozbekistan-collerine-arire-nezetli-idrisli>, 19.12.2018.

⁶ Özcan, a. g. e., s. 105.

⁷ Lyudmila Aleksiyeva, İstoriya İnokomislya v SSSR, Vermont 1984, s. 110.

⁸ Hayali, gös. yer.

bu alanların sağlığa pek elverişli olmadığı ve salgın hastalıklardan ötürü toplu ölümlerin meydana geldiği ortaya çıkmıştı. İnsanların sürgün bölgelerindeki birçok kolhozda bodrumlarda, ahırlarda, sebze depolarında, kapısı ve penceresi olmayan evlerde yaşamak zorunda oldukları ifade edilmektedir.⁹ Bu tür şartlar altında hayatta kalma mücadelesi veren sürgünlerin idari kontrol ve denetimlerini NKVD(SSCB İçişleri Bakanlığı) bünyesinde oluşturulan “Göç Şubesi” gerçekleştirmişti. Bu bağlamda sürgünler buldukları yerlerdeki rayon şube müdürlüklerine her ay giderek gerekli dosyalara imza atmışlardı. Şayet yoklama evraklarında imzası olmayan veya yerleştiği bölgeden izinsiz ayrılan kişiler yirmi beş yaşına Sibiry’a’da bulunan ağır şartlı ceza kamplarına gönderilmişlerdi.¹⁰ Sürgün bölgelerinde oluşan böyle bir kısıtlamanın yanında daha Kırım Türkleri sürüldükleri yerlere varmadan Sovyet yetkililerinin Kırım halkı ile ilgili olarak provokatif gösteriler yaptıklarına şahit olmaktayız. KGB ve devlet çalışanları tarafından sürgün bölgelerindeki yerli halka Kırım Türklerinin, “*vatan hainleri, düşmana satılmış, casus, hırsız ve cani*” olarak gösterildikleri ve bu durumun bir tezahürü olarak Özbek Türklerinin ilk başlarda bunun etkisinde kaldıkları ancak bir müddet sonra sürgünlerin kendileriyle aynı ırk ve inanca mensup olduklarını anladıkları ifade edilmektedir.¹¹ Bu anlamda Özbeklerin Kırım Türklerine karşı olan tutumlarını ortaya koyabilmek için bazı hatıraları burada anlatmakta fayda görmekteyiz. Mesela 1969 yılında dünyaca ünlü teorik fizik uzmanı Rolan Kadıyev’in yargılaması esnasında söylemiş olduğu sözlerden Sovyet Hükümetinin, Kırım Türkleri ile ilgili Özbek Türklerine sağlam bir propaganda yaptığı anlaşılmaktadır: “*Stalin’in propagandasıyla yönlendirilen yerli halkın bizi nasıl karşıladığını ben bizzat hatırlıyorum. O zaman daha küçük bir çocuktum ve Kırım Tatarlarına atılan taşlardan biri bana isabet etmişti.*”¹²

9 Mayıs 1918 Akmesit-Saraylı Qiyat köyü doğumlu Zeynep Lümanova da fizik uzmanı Rolan Kadıyev’in açıklamalarını teyit eder bir şekilde o günlerle ilgili olarak şunları belirtmektedir: “*1944 senesi 18 Mayıs’ta bindiğimiz bitli vagonlar bizleri Bekabad demir yolu vokzalından (tren garı) kömür taşıyan açık vagonlara yükleyip Ferhat Hidroelektrik Santrali’nin sağ yalısına taktılar. Yolda açık vagonlarda gittiği-*

miz sırada Özbek çocukları ve büyükleri bize taş atıyor, üzerimize tükürüyorlardı.”¹³ Tüm bu olumsuz durumlardan kısa bir süre sonra Özbek Türkleri de Kırım Türklerinin kendileri gibi Türk ve Müslüman olduklarını onların sadece “*Türksüz Kırım*”ın inşası gereği topraklarından çıkarıldıklarının farkına varmışlardı. Hakikaten 1929 Yalta-Kurkulet köyü doğumlu Salih Resulova Özbeklerin kendilerini ancak namaz kıldıkları sırada Müslüman olduklarını anladıklarını anlatmaktadır.¹⁴

Görüldüğü gibi Özbek Türklerinin, Kırımlılara karşı olan davranışları ile ilgili olarak farklı düşüncelere sahip olmakla birlikte onların bu tavırlarının Sovyet Hükümeti tarafından yapılan baskı ve propaganda neticesinde meydana geldiğine emin olmaktayız. Hatta Sovyet yetkililerinin Kırım Türklerini, Özbekistan’da dahi rahat bırakmayarak kendilerine karşı olası bir birlikteliğin önünü kesmek için Kırım Türk ahalisi arasında yer alan yaşlı ve hasta olan kişileri Özbekistan dışına sürmeleri kendilerinin Türklük bilincinden rahatsız olduklarını da ortaya çıkarmaktadır.¹⁵ Tüm bu zorluklara karşı göğüs geren Kırım Türklerini Özbekistan’da en çok sıkıntıya düşüren meselelerin başında ise ev ve iş temini konusu gelmekteydi. Nitekim 11 Mayıs 1944 tarihli kararnamede Devlet Güvenlik Komitesi, Kırım Türklerinin gönderildikleri yerlerde onlara ev ve iş temini yapılacağına dair gerekli önlemlerin alınmasını belirtmişti. Bu emrin uygulanması için SSCB Ziraat Bankası Genel Müdürü Kravtsov, Özbekistan’a gönderilen sürgünlere yeni yerleşim yerlerinde ev ve iş sağlanması adına aile başına yedi yıl vadeli 5.000 rublelik kredi tahsis etmekle görevlendirilmişti.¹⁶ Sürgünlerin sözü konusu kredilerden faydalanabilmeleri için bazı şartları taşımaları gerekmektedir. Öncelikle kredi almak isteyen şahısların ev inşa edebilmeleri için bir arsaya sahip olmaları ve devamlı bir işte çalışmaları gibi kıstaslar vardı.¹⁷ Fakat bu olanakları sağlayan hiçbir Kırım Türkü mevcut bulunmamaktaydı. Çünkü sürgün operasyonunda herkesin mal varlığına el koyulmuştu. Dolayısıyla Kırım Türkleri ne ev inşası için bir arsaya ne de devamlı olarak çalıştıkları bir işe sahiplerdi. Böylece belirlenen şartlar sadece kâğıt üzerinde kalmıştı.

Sovyet Hükümeti yetkilileri kredi dağıtımının 1944 yılı sonuna kadar tamamlanmasını öngörmelerine rağmen kredi

⁹ Özcan, a. g. e., s. 109. Sürgüne tanıklık edenlerden Nial Nuzetova kendilerinin Özbekistan’da duvarı ve tavani olmayan küçük bir evde altı aile ile birlikte kaldıklarını ve günlerce tek bir tahta parçası üzerinde uyduklarını belirtmektedir. Nial Hayreddinova Nuzetova, Takdirim, Simferopol 2008, s. 50.

¹⁰ Vasfiye İbrahim, “Bitmeyen Çileli Yıllar”, Emel, S: 208, Der.: Safiye Belal, Leyla Abdülreşit, İsmet Yüksel, 1995, s. 32.

¹¹ Müsteçip Ülküsal, Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını), Baha Matbaası, İstanbul 1980, s. 314. Konu ile ilgili Özcan, a. g. e., s. 113’te Sovyet idarecilerinin nasıl bir propaganda yürüttüklerine tanıklık etmekteyiz: Sovyet yetkililerinin, Özbek halkına “Sizler bu yerlerde Alman esirlerini gördünüz, şimdi ise “vatan haini” Kırım Tatarlarını göreceksiniz.” dedikleri bilinmektedir.

¹² Özcan, a. g. e., s. 113.

¹³ “Keçken Ömrünü Hatırlap Taqdir Maña Külmedi Yazım Öyle Eken”, Nenekcan Dergisi, No: 17, Ed.: Zera Bekirova, Akmesit 2017, s. 15-16. On dört

yaşında 18 Mayıs 1944 sürgününü yaşayan Ahtem Dermendci, Özbekistan’a vardıklarında Özbek halkının ellerinde tahtalar ve sopalarla beklediklerini ancak bir süre sonra Kırım Türklerinin masum olduklarını anlaşılması üzerine Özbeklerin kendilerine sıcak davrandıklarını belirtmektedir. Atkırıvşiye Put na Radinu: Ahtem Dermendji, ATR Channel, 25 Mayıs 2015. Hatta yine Özbeklerin, Sovyet idarecilerinin sözlerine istinaden bazı Kırım Türklerini işçi gücü açığından ötürü Özbekistan’ın yakıcı sıcağında kırbaçlayarak çalıştırdıklarını söylemişti. Hatice Gaffarova ile 12.05.2018 tarihinde gerçekleştirilen röportaj bilgisi.

¹⁴ Erşahin Ahmet Ahyün, “Anılarla 18 Mayıs 1944 Sürgünü”, Eskişehir Osman-gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: II, Eskişehir 2015, s. 98-99.

¹⁵ Gaffarova ile 12.05.2018 tarihinde gerçekleştirilen röportaj bilgisi.

¹⁶ Özcan, a. g. e., s. 118.

¹⁷ Hayali, gös. yer.

dağıtımını ancak 1947 yılında sona ermiş ve bir daha da bu işlem tekrarlanmamıştı.¹⁸ Uygulanan kredi dağıtımının sonunda Kırım Türklerine yaklaşık 52 milyon ruble dağıtılmış ve bu rakam ile birlikte aile başına ortalama 1.539 ruble düşmüştü. Bunun yanı sıra kredi dağıtımını sırasında tutulan kayıtlardan anlaşılacağı üzere bu işlemin de hakkı ile yapılmadığı ortaya çıkmıştı. Mesela Taşkent-Havas rayonundaki “Bayaut 1-2” sovhozlarında 1945 yılı ortalarında 839 aileden sadece 47 ailenin, 517 ailenin yaşadığı Bekabad rayonundaki “Dalverzin-1” sovhozunda 26 Mayıs 1945 itibarıyla sadece 15 ailenin, “Dalverzin-3” sovhozunda 547 aileden sadece 9 ailenin, “Ferhadstroy”da ise 9 Mayıs 1945 itibarıyla tek bir ailenin dahi kredi almadığı bilinmektedir.¹⁹ Bu bilgiler doğrultusunda o dönemin şartları itibarıyla oldukça cüzi miktarda dağıtılan kredilerden çok az Kırım Türkünün istifade ettiği görülmektedir. Ayrıca kredi dağıtımını sırasında kayıtları tutan görevlilerin ölen Kırım Türkleri adına para tahsis ederek “emek hakkı” adı altında kredilerden kendilerine pay aldıkları belirtilmektedir.²⁰ Hatta idarecilerin Kırım Türklerine ev inşası için 2.500 ruble kredi verip ardından 5.000 ruble istediğini ve o parayı da kendi zimmetlerine geçirdikleri ifade edilmektedir.²¹

Sürgünlerin Hayatta Kalma Mücadeleleri: Sovyet yetkilileri sürgünün hedeflerinden biri olarak Sovyet ekonomisine önemli katkı sağlayacaklarına inandıkları Kırım Türklerinden yüksek oranda istifade etmeyi planlamışlardı. Büyük çoğunluğu meslek sahibi olan Kırım Türklerinin bu sırada idari görevlerde bulunup yönetim organlarında çalışmalarına izin verilmemişti. Bunun sonucunda Kırmılılar sadece tarım ile ilgili olarak fabrika ve sanayi tesislerinde çalışarak “işçi bir millet” haline getirilmişlerdi.²² Onların bu zorlu yaşam serüvenleri sürüldükleri bölgelere ulaştıklarında da devam etmişti. Hiç bilmedikleri topraklar ile karşı karşıya kalan, Özbekistan başta olmak üzere Sovyetler Birliği’nin farklı coğrafyalarına sürülen bu insanlar kolhoz ve sovhozlarda aç, susuz bir halde çalışarak kendilerine verilen bir parça ekmek ve bir damla su ile hayatta kalmaya çalışmışlardı. Kırım Türklerinin bu dayanılmaz yaşam mücadelelerine yakından tanıklık edebilmek için burada bazı yaşanmışlıkların bilgisini vermenin doğru bir seçim olacağı kanaatindeyiz. Sürgünlerin Özbekistan’a vardıldıktan sonra onların bölgedeki ilk yaşamlarına dair olan

bilgilerin bazılarını Vasfiye İbrahim’in anlatımlarından öğrenmekteyiz. Nitekim kendisi o dehşet verici anları şu şekilde anlatmaktadır: “Önce bizi hamama yıkanmamız için götürdüler, sonra gece Putnik-Kaytaş’taki kömür ocağına çalışmak için getirdiler. Bir hafta üstü açık çukurda yaşadık. Oradan da havuç tarlasına götürdüler. Havuç tarlasında çadır kurmamız için 10 metre çadır bezi, iki adet demir çubuk verdiler. Özbek halkı ilk günlerde bizim yanımıza hiç yaklaşmıyor, veba hastalığı var gibi bizi gördükleri yerde kaçıyorlardı. Hem çadırda yaşıyor hem çalışıp para kazanıyor hem de ev yapmaya çalışıyorduk.”²³

Özbekistan’a sürülen Kırım Türkleri daha ilk günden maden ocakları başta olmak üzere ağır şartlı çalışma sahalarına götürülmüşlerdi. Mesela Kırım Türk Millî Hareketinin lideri Mustafa Abdülcemil Kırimoğlu’nun kız kardeşi Vasfiye Cemileva sürgün gecesi Özbekistan’ın Andican vilayeti Ayem rayonuna sürülen ve bölgeye vardıldıktan sonra sanayi merkezlerine götürülüp bir süre burada çalışanlardan sadece biri olmuştu.²⁴ Sürgünde ailesi ile birlikte Özbekistan’ın Semerkant eyaletine yerleştirilen Ayşe Seyitmuratova ise maden ocaklarında çalışarak burada aldıkları çok düşük miktardaki bir ücret ile hayatta kaldıklarını ifade etmektedir.²⁵ Ayrıca yerleştirildikleri bölgenin dağlarla çevrili olması kendilerinin hayatta kalmalarını sağlayan en büyük olanak olmuştu. Çünkü Seyitmuratova ve ailesinin bulunduğu bölgede kaynak sularının merkezi olan Tıyaşan Dağları bulunmaktaydı. Netice itibarıyla Özbekistan’ın iç kısımlarına gönderilen Kırım Türkleri tek bir damla su bulamazlarken Seyitmuratova ve ailesi aç olmalarına rağmen günlerce sadece su içerek yaşama tutunmuşlardı.²⁶ Ayrıca Seyitmuratova annesinin de kadınlar için en zor çalışma alanlarından biri olan inşaat sektöründe çalışıp mesai bitiminde sadece ekmek kartı ile kendilerinin yanına döndüğünü ifade etmektedir.²⁷ Kırım Türklerinin sürgün yeri olan Özbekistan pamuk tarlalarının en geniş bulunduğu sahalardan biriydi. Bölgeye geldikten sonra orada kendilerine ait çalışabilecek herhangi bir eğitim kurumu bulamayan yüzlerce kadın eğitimci sıtma hastalığının yoğun olarak görüldüğü pamuk sovhozlarında çalışmaya mecbur bırakılmışlardı.²⁸ Özbekistan’a sürüldükten sonra oradaki yetim ve öksüz çocukların eğitimi ile ilgilenen Fatma Yazıcıyeva²⁹ ve

¹⁸ Özcan, a. g. e., s. 120.

¹⁹ Hayali, gös. yer.

²⁰ A. g. y.

²¹ İbrahim, a. g. y.

²² Hayali, gös. yer.

²³ İbrahim, a. g. m., s. 29.

²⁴ İdris Asanin, “Vasfiye Cemileva-Hayrova”, Adalet Kureşi Saflarında-3, Simferopol 2006, s. 567.

²⁵ Hasan Kırmir, Ayşe Seyitmuratova, Eskişehir 2015, s. 1.

²⁶ Ayşe Seyitmuratova ile 11.05.2018 tarihinde gerçekleştirilen röportaj bilgisi.

²⁷ Kırmir, a. g. e., s. 36. Hatta Seyitmuratova, annesinin bir defa üzerindeki elbiseyi dahi satmak zorunda kalıp bunun karşılığında almış olduğu bir avuç mısır unu ile açlıklarını giderdiklerini anlatmaktadır. Kırmir, a. g. e., s. 35. Millî Hareket kadınlarından Ediye Muradosilova da Özbekistan’da yaşadıkları

ları süre zarfında bir altın yüzüğe karşılık bir ekmek aldıklarını ifade etmektedir. Ediye Muradosilova ile 14.05.2018 tarihinde gerçekleştirilen röportaj bilgisi.

²⁸ Safinar Cemileva ile 14.05.2018 tarihinde gerçekleştirilen röportaj bilgisi.

²⁹ 1909 Korbekul doğumlu Fatma Yazıcıyeva 1923 senesinde annesinin vefat etmesi üzerine beş kardeşine bakmak zorunda kalmış ve bir taraftan da 1920 yılında eğitimine başlayarak 1929’da öğretmen olarak mezun olmuştur. 1934 yılında Yalta Tatar Mektebi’nde öğretmenlik mesleğine başlayan Yazıcıyeva aynı yıl kendisi gibi öğretmen olan Halil Yazıcıyev ile evlenmiş ve Özbekistan-Bekabad’daki Kırım Türkü çocukların eğitimi ile alakadar olduğu ve üç yüz elli öğrenci için okul inşa ettikten ötürü eşi ile birlikte 1948 yılında mesleklerinden ihraç edilerek pamuk tarlalarında çalışmaya gönderilmişlerdir. Yazıcıyeva ve eşi toplam altı yıl pamuk sovhozlarında çalışarak geçimlerini bu şekilde sağlamışlardır. İdris Asanin, “Fatma Yazıcıyeva”, Adalet Ku-

1915 Beşkurta köyü doğumlu Sıdika Cemileva pamuk sahalarda çalışarak hayata tutunmaya çalışan kişiler arasında gelmekteydiler.³⁰ Bu pamuk sovholarında çalışanlardan biri de 27 Mart 1913 Akmescit (Simferopol) doğumlu olan Zore Beşevli idi. Sürgün gecesini ağabeyi İbrahim ve iki çocuğu ile birlikte Kırım'dan çıkarılan Beşevli sürgünde Özbekistan'ın Bekabad şehrine yerleştirilmiş fakat Tacikistan'da pamuk tarlalarında işçi gücüne dayalı olan ihtiyaçtan ötürü kendileri Tacikistan'ın Stalinabad şehrine gönderilmişlerdi.³¹ Ancak kendilerine burada ne kalacak bir yer verilmiş ne de gıda yardımı yapılmıştı. Bunun üzerine Beşevli ağabeyi İbrahim ve iki çocuğu ile beraber Tacikistan'ın Leninabad bölgesine gitmek zorunda kalmışlardı. Bu sürgün yerlerinde meydana gelen açlık, hastalık ve hava derecesinin çok yüksek olmasından ötürü pamuk tarlalarında çalışan insanlar aileler halinde ölüme terk edilmişlerdi.³² Hatta Kırım Türklerinin Milli Hareketinde "Adalet Savaşçısı" olarak bilinen Sovyet idarecilerinin üç kez sürgün politikasına tabi tutularak yirmi beş yıl sürgün hayatı yaşayan Veciye Kaşka (1935 Aluşta-Üsküt köyü doğumlu)³³ Sovyet yetkililerinin tüm Kırım Türklerini sabahın erken saatlerinde kaldırarak onları bahsi geçen pamuk tarlalarında ölesiyeye çalıştırdıklarını, en küçük bir hatada aç ve yorgun olan insanlara kamçı ile vurduklarını ifade etmektedir.³⁴ Kırım Türkleri sürgün yerlerinde sadece maden ocakları ve pamuk sovholarında çalışmakla kalmamış su ve elektrik fabrikalarında da görev almışlardı. Bu tür projelerden biri de çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturdukları Sır Derya Irmağı'nda bulunan sulama kanallarının elle kazılması tasarısıydı.³⁵ Oldukça güç gerektiren bu çalışma sahasında çok az kişinin hayatta kaldığı, ailelerin toplu bir şekilde öldüğü, cesetlerin ise yer altı sığınakları ve çamurdan yapılan kulübe-lerde çürümeye terk edildiği bilinmektedir.³⁶ 18 Mayıs 1944 gecesini evlerinden çıkarılarak hiç bilmedikleri bölgelere sürülen Kırım Türklerinden bu sırada Ural bölgesine yerleştirilenler de bulunmaktaydı. Mesela bahsi geçen ve Kuzey Kutbu'na

yakın olan bu yerde iskân ettirilen ailelerden biri de Merziye Hayreddinova isimli bir kadın ve ailesiydi. 1946 yılının kış aylarında Merziye Hanım kızı Nial Nuzetova ile birlikte mecbur kaldıkları için Sovyet askerlerine kıyafet dikerek geçimlerini sağlamaya çalışmışlardı.³⁷ Fakat bir süre sonra dikim karşılığı aldıkları ücretin az olmasından ötürü kendileri 2 kg. arpa alabilmek için dikim makinelerini satmak zorunda kalmışlardı.³⁸ Görüldüğü üzere Kırım Türk kadınları sürgün bölgelerindeki en ağır yaşama tanıklık etmiş ve bir şekilde hayatta kalmak için ellerinden gelen gayreti göstermişlerdi. Bir taraftan hiç tanımadıkları bir yerin yabancılığı bir taraftan savaş cephesinde Sovyet hükümetini müdafaa eden, kendilerinin sürgün

edildiklerinden dahi haberleri olmayan eşlerini, babalarını ve çocuklarını düşünmenin vermiş olduğu acı ve bir taraftan da sürgün yerlerindeki geçim sıkıntısı kadınların sorumluluğunu kat kat arttırmıştı.

Sonuç: Kırım Türkleri 18 Mayıs 1944 gecesini *vatana ihanet* ettikleri gerekçesiyle Kırım'dan sürgün edilerek çoğunlukla Özbekistan'a yerleştirilmişlerdi. II. Dünya Savaşı esnasında birçok yetişkin erkeğin cepheye alınmasıyla birlikte Kırım'da kadınlar, yaşlılar ve çocuklar kalmış, onlar da bir gece yarısı meydana getirilen büyük sürgüne tanıklık etmişlerdi. Yaklaşık üç hafta süren eziyetli sürgün yolculuğunun ardından Özbekistan başta olmak üzere Rusya Federasyonu'nun çeşitli yerlerine yerleştirilen Kırım Türkleri sürgün bölgelerinde oldukça zorlu bir yaşama mahkûm edilmişlerdi. Çatısı ve duvarı olmayan küçük evlerde on ya da on beş kişi hayatını idame ettirmeye mecbur bırakılmıştı. Ayrıca geçim sıkıntısının getirmiş olduğu zorluklar binlerce kişinin pamuk tarlalarında, elektrik ve su fabrikalarında çalışmasını zorunlu kılmıştı. Sürgün yerlerinde bulunan Kırım Türkleri her ne kadar olağanüstü zorluklar ile karşılaşmış olsalar da tek bir an dahi yaşam mücadelelerinden vazgeçmemiş ve kendilerine yeni bir hayat tarzı oluşturmanın gayreti içerisinde girmişlerdi.

reşi Saflarında-1, Simferopol 2002, s. 596-597. Ayrıca Yazıcıyeva 1944 sürgününün ardından 18 Temmuz 1945'te kırka yakın mal vagonuna doldurulan altı yüz aile birlikte altı gün süren yolculuktan sonra Tacikistan'ın Stalinabad rayonuna yerleştirilen ve böylece Sovyet yönetiminin en ağır uygulaması olan sürgün işlemine ikinci kez tanıklık edenlerden biriydi. Tacikistan'da yer alan "Долина Смерти" yani "Ölüm Vadisi" bölgesine yerleştirilen Yazıcıyeva, hayatta kalmak için sovhos sahalarda en iyi şekilde çalışmaları gerektiğini eğer çalışmazlarsa o zaman "Ölüm Vadisi" adlı bölgede kitleler halinde ölüme mahkûm edildiklerini ifade etmektedir. Asanin, a. g. m., s. 595.

³⁰ Sürgün esnasında Özbekistan'ın Şehr-i Sebz eyaletine yerleştirilen Sıdika Cemileva sürgün yerinde kendi mesleği olan hekimliği yapmasına müsaade edilmeyerek pamuk tarlasına gönderilip burada çalışmaya mecbur edilmiş

ve annesi de Sovyet yönetimine karşı faaliyet yürüttüğü gerekçesiyle on yıllığına ağır şartlı çalışma kampına gönderilmiştir. İdris Asanin, "Sıdika Cemileva", Adalet Kureşi Saflarında-1, Simferopol 2002, s. 220.

³¹ İdris Asanin, "Zore Beşevli", Adalet Kureşi Saflarında-3, Simferopol 2006, s. 179.

³² Kırmır, a. g. e., s. 1.

³³ İdris Asanin, "Veciye Kaşka", Adalet Kureşi Saflarında-3, Simferopol 2006, s. 299.

³⁴ Emine Halil, "Veciye Kaşka", Bahçesaray Dergisi, S: 78, İstanbul 2017, s. 16.

³⁵ Walter Comins Richmond, "Sovyetlerin Türk Halklarını Sürgün Etmesi", Türkler, c. XVIII, Ankara 2002, s. 1518.

³⁶ A. g. y.

³⁷ Nuzetova, a. g. e., s. 52.

³⁸ A. g. e., s. 55.

ATATÜRK DÖNEMİ ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ POLİTİKASI

Dilan DENİZ*

Bozok Üniversitesi

Giriş: Osmanlı döneminde 2. Meşrutiyet'in ilanı ile geniş bir siyasal faaliyet dönemi başlamıştır.¹ Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti ülke yönetiminde etkin rol almıştır. Ardından küçük çapta da olsa partiler kurulmuş ancak ilk güçlü muhalefet olma özelliği ile kurulan parti Hürriyet ve İtilaf Fırkası olmuştur. İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilafın hızlı yükselişi sonucunda yönetimi kaybetme korkusu yaşayarak 1913 Babıâli baskını² ile bütün muhalif partileri susturmuştur. Böylelikle İttihat ve Terakki zamanla dikta bir rejim oluşturmaya başlamıştır. Mondros Mütarekesinin imzalandığı dönemde ise İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri yurt dışına kaçmıştır. Milli Mücadele'nin başlaması neticesinde yeni bir siyasal rejime geçilmiştir. Bu sırada Mustafa Kemal Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre önce bütün kesimleri toplayabilecek bir parti teşekkülü oluşturmak üzeredir. Böylelikle Mustafa Kemal önderliğinde dokuz ilke üzerine kurulu Halk Fırkası oluşturulmuştur. Lakin parti içindeki ayrışmalar uzun sürmemiştir. Parti içi muhalefeti sürdürenlerin başında Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Refet Bele gelmektedir. 1924 Anayasası'nın ilan edilmesi yeni partilerin kurulmasına olanak tanımaktadır. Fırsatı değerlendiren muhalif bir grup hükümet görüşmeleri sırasında istifa etmiş böylelikle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kuruluşu hızlanmıştır. Partinin kuruluş aşamaları tamamlanıp programı ilan edildikten sonra faaliyetlerine başlamıştır. Ancak bu dönemde Şeyh Said isyanının patlak vermesi, doğuda büyük bir isyanın baş göstermesi partinin sonunu getirmiştir. Parti içine dini alet edenlerin girdiği öne sürülerek İstiklal Mahkemesi'nin verdiği yetkiyle kapatılmıştır. Mustafa Kemal aradan beş yıl geçtikten sonra yeni bir partinin kurulması gerektiği inancındadır. Artık meclisin çok sesli bir yer olmasını istemektedir. Ancak Terakkiperver deneyiminin iyi sonuçlar doğurmadığını bilen Mustafa Kemal iyi tanıdığı ve güvendiği bir kişi olan Fethi Okyar'ı görevlendirmiştir. Lakin bu parti Mustafa Kemal onayı ile kurulu bir parti olması neticesinde "güdümlü" olarak değerlendirilmiştir. Mustafa Kemal partinin ismini de

kendisi belirlemiştir. Serbest Cumhuriyet Fırkasının 12 Ağustos'ta resmen temelleri atılmıştır.³ Fethi Okyar parti programını belirledikten sonra çevresindekilerle yurt içinde belediye seçimleri için gezilere çıkacaktır. İlk rotasını İzmir'e yönelten Fethi Beyi burada yoğun bir kalabalık karşılamıştır. Halk "Yaşasın Gazi, Yaşasın Fethi Bey" nidaları atmıştır.⁴ Ancak bazı Cumhuriyet Halk Fırkalı yöneticilerin kıskırtmaları ve parti yanlısı gazetelerin tahriki ile İzmir'de bir kavga ortamı oluşmuş yaralanan ve ölen insanlar olmuştur.

Cumhuriyet Halk Fırkasının Kuruluşu: Cumhuriyet Halk Fırkasının kökeni Milli Mücadele dönemine dayanmaktadır. Milli Mücadele döneminde birçok cemiyet bulunmaktadır. Dağınık halde bulunan bu cemiyetler Sivas Kongresi'nde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk adı altında 4 Eylül 1919'da birleştirilmiştir.⁵ Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Milli Mücadele döneminde açılmıştır. Bu mecliste birçok fikir ayrılığı bulunmaktadır. Özellikle Misakı Milli konusunda mecliste beliren iki grup bulunmaktadır. Bunlardan birinci grup Misakı Milli konusunda sulh için bazı fedakârlıkları göze alanlar, ikinci grup ise geneli asker olan ve taviz verilmemesini isteyen gruptur. Bu şartlar altında bu iki grup sürekli çatışma halindedir. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa Ankara gazetelerine verdiği bir demecinde, barış sağlanınca, halkçılığa dayanan ve Halk Fırkası adını taşıyacak bir siyasal parti kurma kararında olduğunu açıklamış ve yeni fırka programının hazırlanması için çeşitli hususlarda halktan yardım istemektedir.⁶ Mustafa Kemal'in bazı arkadaşlarının kuruluştan ve iç inkılaplardan sonra teşekkül edecek siyasi fırkaların üstünde, tarafsız kalmasını, siyasi fırkaların sert münakaşa ve kavgalarına karışmaması dileklerine rağmen Mustafa Kemal bizzat parti kuruluşuna katılmıştır.⁷ Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin görev süresinin tamamlanmasından sonra meclis kendini dağıtarak yeni bir seçim kararı almıştır. Bu sırada Mustafa Kemal de 8 Nisan 1923 tarihinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına dokuz ana prensip yayımlamış ve bundan sonra da seçime gidilmiştir. Büyük

* Bozok Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans, e-mail: dlndnz526@gmail.com.

¹ Osman Akandere, Milli Şef Dönemi Çok Partili hayata geçişte rol oynayan iç ve dış tesirler 1938-1945, İz Yayıncılık, İstanbul,1988, s.19.

² Örs, Orhan, "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı No:51, Ankara,2013, s.713.

³ Kılıçkaya, Derviş, "Serbest Cumhuriyet Fırkasının Toplumsal Tabanı ve Cumhuriyet Halk Partisi", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı No:15, Ankara, 2012, s.11.

⁴ Okyar-Seyitdanlıoğlu, Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,2017, s.77.

⁵ Sina Akşin, Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye(1908-1930), Cem Yayınevi, Ankara,1989, s.63.

⁶ Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931),Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005,s.40.

⁷ Celal Bozkurt, Siyasi Tarihimizde C. H. P.,İstanbul,1969, s.18

Millet Meclisi'nin ikinci devresine katılan milletvekilleri 7 Ağustos-11 Eylül tarihleri arasında Halk Fırkası nizamnamesini tartışmışlardır. Nihayet Mustafa Kemal'in genel başkanlığı ile 11 Eylül 1923 tarihinde Halk Fırkası Ankara'da kurulmuştur.⁸ Halk Fırkası, Cumhuriyet ilan edildikten kısa bir süre sonra 10 Kasım 1924⁹ tarihinde verilen bir karar ile adını Cumhuriyet Halk Fırkası olarak ilan etmiştir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının bu isimle kurulmuş olmasından kaynaklı bir değişiklik söz konusu olmuştur. Mustafa Kemal yeni fırkayı bütün ülkenin temsil edilmesini sağlayacak her kesimden halkın partisi olarak kurmuştur. Partiye girecek olanların dokuz umdeye sahip olmalarını istemiştir. Halk Fırkasının ilk programı kısaca: "Millî hâkimiyetin halk tarafından ve halk için yapılmasına önderlik etmek, Türkiye'yi modern bir devlet hâlinde yükseltmek, Türkiye'de kanunları hâkim kılmak, kanun önünde herkesi eşit kılmak, imtiyazsız ve sınıfsız bir halk oluşturmak".¹⁰ Düzenli bir program ise 1931 yılında oluşturulmuştur.¹¹ Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk partisi olma özelliğini taşıyan bu parti günümüze kadar birçok değişmelerle varlığını korumuştur.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Kurulması: Cumhuriyet'in ilanından ve Halk Partisi'nin kuruluşunu tamamlamasından sonra sular hala durulmamıştı. Parti içindeki kaynaşmalar devam etmekte ve türlü sebeplerden dolayı muhalefet de sürmektedir. Bu sebepler genel olarak tutucu kesimden, Mustafa Kemal'e belirli kırınglıkları olanlardan gelmektedir. Ayrıca devrimlerin çok hızlı ilerlediğinden de yakınlar bulunmaktadır. Bu sırada Mustafa Kemal artık savaş bittiğine göre meclis içindeki ordu mensubu vekilleri temizlemek istemektedir. Mustafa Kemal milletvekilleri bulunan askerlerden meclisteki görevlerini bırakmalarını istemiştir. İlk olarak Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak milletvekilliğinden ayrılmıştır. Kolordu Komutanlarından İzzettin Çahşlar, Ali Hikmet Erdem, Şükrü Naili Gökberk ve Fahrettin Altay da istifalarını bildirip birliklerinin başında kalmayı yeğlemişlerdir.¹² Dolayısıyla birçok ordu mensubu siyasetten uzak tutulmuştur. Ancak Kazım Karabekir, Fuat Cebesoy ve Cafer Tayyar Eğilmez ordudaki görevlerinden ayrılp Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne milletvekili olarak katıldılar. Rauf Orbay özellikle Anayasa içindeki cumhurbaşkanına verilen yasaları veto etme yetkisi, meclisi dağıtma yetkisini ulusun egemenliğini alıp başka katlara vermek olarak nitelendirmiş ve Refet Bele de bu görüşleri desteklemiştir. Özellikle basında Halk Fırkasını eleştiren bazı yayınların çıkması da yeni bir muhalefet

partisinin doğacağıının habercisidir. Burada muhalefet safındaki belli başlı dört ismin düşünceleri konusunda bazı noktalara değinmekte yarar vardır. Özellikle Rauf Orbay "*Cumhuriyet aceleyle getirildi*" demektedir. Lozan'da İsmet Paşanın temsil etmesinden dolayı kırınglılığı da bulunmaktadır.¹³ Kazım Karabekir'de Cumhuriyet ilan edilirken olumsuz tavır takınanlardandır. Üstelik kendisine bu dönemde etkin bir rol verilmemesinden yakınmaktadır. Karabekir ordu müfettişliğine verilmişti ve görüşlerinin dikkate alınmadığını düşünmektedir. Aynı şekilde Refet Bele ve Ali Fuat Paşa da Cumhuriyetin ilanında olumsuz tavır takınan kişilerdendir. Hükümet görüşmeleri sırasında Yunanistan'dan gelen Müslümanları, Rumların terk etmek zorunda kaldığı taşınmazlara yerleştirme şekline dair tartışmalar sırasında İsmet Paşa güvenoyu isteyip kolayca kazanınca Hüseyin Rauf Bey'in çevresindeki 32 milletvekili partiden ayrıldı.¹⁴ Bu ayrılmanın sonunda Rauf Orbay, Refet Bele ve Dr. Adnan Adıvar'ın istifa etmesi yeni partinin kuruluşunu hızlandırmıştır. İlk olarak Terakkiperver Fırkası olarak düşünülen parti ismi Hâkimiyet-i Milliye'nin önerisi ile başına Cumhuriyet getirilerek kurulmuştur.¹⁵ Böylelikle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 17 Kasım 1924'te¹⁶ Ankara'da kurulmuştur. Genel Başkan: Kazım Karabekir Paşa, Genel Başkan Yardımcıları: Dr. Adnan Adıvar ve H. Rauf Bey, Genel Sekreter: Ali Fuat Paşa, Yönetim Kurulu üyeleri: Muhtar Bey, İsmail Canpolat, Halis Turgut, A. Şükrü Bey, Necati Bey, Faik Bey ve Rüşti Paşa.¹⁷ Terakkiperver Fırkası demokrasi, insan haklarını savunan ve liberal birtakım maddelerle programını sunmuştur. Lakin madde altında belirtilen "parti İslam'a saygılıdır" ifadesi tehlikeli bir durum arz etmektedir. Özellikle Osmanlı imparatorluğunun henüz yıkıldığı, halifelik kurumunun da yeni kaldırıldığı düşünülürse ülke için büyük bir tehlike arz etme ihtimalini taşımaktadır. Bu madde hilafet isteyen aşırıların yuvası olabileceği gibi inkılapların önüne de engel olabileceği ihtimalini taşımaktadır. Beyanname CHP'nin dokuz umdesinden daha ayrıntılı ve uzun olarak hazırlanmıştır: "*Terakkiperver Cumhuriyetçi Firka programı kuşkusuz, genel ilkelerin yer aldığı bir ifadeyi, içişleri, ekonomi, eğitim, vb. değişik konulara ait bölümlerin izlediği gerçek siyasal bir programdır.*"¹⁸ Parti kuruluşunu tamamladıktan kısa bir süre sonra arkasında geniş bir destek de görmüştür. Ancak kısa bir süre sonra Doğu Anadolu Bölgesinde Şeyh Sait isyanı patlak vermiştir. Bu isyan dini nitelikte olduğu gibi kısa sürede isyan tüm bölgede genişlemiştir. Bu isyan sırasında başta Fethi Okyar hükümeti

⁸ Taşkıran, Cemalettin, "Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri(1925-1930)", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı No:14, Ankara, 1994, s.257.

⁹ Ekici, Yunus, "Türk Demokrasi Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı No:2, Elazığ, 2017, s.355.

¹⁰ Taşkıran, a. g. m, s.257.

¹¹ C. H. F Nizamnamesi ve Programı, Ankara TBMM Matbaası,1931.

¹² Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi Yeni Türkiye'nin Oluşumu(1923-1938), Bilgin Yayınevi, Ankara, 2013. s.92

¹³ Tefik Çavdar, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi(1839-1950),İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 2003. s.293

¹⁴ Özalper, Mehmet, "Bir Muhalefet Partisinin İlgası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı No:1, Muş,2014, s.119.

¹⁵ Turan, Türk Devrim Tarihi Yeni Türkiye'nin Oluşumu(1923-1938), s.213.

¹⁶ Babaoğlu, Resul, "Nutuk Ve Hatıralar Ekseninde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Süreci", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, Sayı No:22, 2012, s.83.

¹⁷ Çavdar, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi(1839-1950), s.296.

¹⁸ Erik Jan Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası(1924-1925), Çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yayıncılık, İstanbul,2010, s.140-141.

bulunmaktadır. Fethi Okyar halka zarar vermemekten yanadır ancak alınan tedbirler yeterli olmayınca Fethi Okyar kabinesinin yerine sert mizaçlı İsmet İnönü kabinesi getirilmiştir. İsmet İnönü'nün yaptığı ilk icraat meşhur Takrir-i Sükûn Kanunu çıkartmasıdır. Bu kanun çıkarılmadan evvel muhalefet partisi başta Kazım Karabekir olmak üzere isyanın bastırılmasına destek olmuşlardır. Lakin kabine değişikliği ile Takrir-i Sükûn kanununu çıkarılması ve İstiklal Mahkemeleri'nin kurulmasına muhalefet çok geçmeden tepki göstermiştir. Muhalefet bu kanunun hakları ve sosyal düzeni kısıtlayıcı olarak nitelendirmiştir. İktidar ise sosyal düzeni bozan her kanunun anayasa dâhilinde kısıtlanabileceğini savunmuş ve mecliste sert tartışmalar yaşanmıştır. İsmet İnönü bu kanunu devreye sokarak ülkede sıkı tedbirlere gitmiştir. İsyân Şeyh Sait ve adamlarının yakalanması ardından idamıyla son bulmuştur. Birçok kişi İstiklal Mahkemelerinde yargılanmıştır. Kısa bir süre sonra bu olay muhalefetin sonunu da getirecektir. Artık basına da baskı yapılmaya başlanarak çoğu gazete kapatılmıştır. Bir süre sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, İstiklal Mahkemesinin tavsiyesi üzerine 3 Haziran 1925'de hükümet tarafından kapatılmıştır.¹⁹ Mahkemeye göre parti üyeleri isyanı desteklemiş ve siyasi amaçlar uğruna dini istismar etmeye çalışmıştır.²⁰ Bu partinin kapatılması hakkında birçok görüş öne sürülmektedir. Lakin yeni kurulmuş Cumhuriyet rejiminin oturmaması ve inkılaplar yerleşmeden çok partili hayata geçmenin erken olduğu öne çıkan sebeptir. Çok partili hayata geçiş denemesinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Türkiye çok partili düzene 5 yıl sonra Serbest Fırka ile geçmeyi deneyecektir.

Serbest Cumhuriyet Fırkası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kapatılmasının ardından 5 yıl geçmiştir. Tek parti idaresiyle yönetilen ülkede huzursuzluklar süre gelmektedir. Bu esnada bütün ülkeleri saran 1929 Dünya Ekonomik Krizi baş göstermiş ve Türkiye'de bundan etkilenmiştir. Vergilerin halkın belini bükmesi, ekonominin dar boğazda olması halkta giderek öfkeli bir hal yaratmıştır. Mustafa Kemal bu durumun farkındadır ve meclisin denetimini kaybedeceğinden korkmaktadır. Aynı zamanda Batılı ülkelerde demokrasinin Türkiye'de olmadığı belirtilmeye başlanmıştır. Mustafa Kemal yeni bir parti teşekkülü ile CHP ve hükümetin denetlenebileceğini ümit etmektedir. Eski partinin olumsuz sonuçlanmasını unutmayan Mustafa Kemal yeni parti teşebbüsünü bizzat kendisi oluşturmak istemiştir. Bunun içinde ılımlı kişiliği ile bilinen yakın arkadaşlarından Fethi Okyar'ı görevlen-

dirmeyi düşünür. Fethi Okyar bu sıralarda Paris Büyükelçiliğinde bulunmaktadır. Tatil amaçlı ailesiyle birlikte İstanbul'a gelen Fethi Bey o sırada Yalova'da bulunan Mustafa Kemal'in yanına gitmiştir. Yapılan görüşmelerde Mustafa Kemal Fethi Bey ile ülkenin durumu hakkında konuşmuştur. Bu konuşmalara İsmet İnönü'nün katıldığı da olmuştur. Bu toplantılar sonunda Fethi Bey'e yeni parti kurması konusunda anlaşmaya varılmıştır. Parti'nin ismi de yine Mustafa Kemal'den gelmiştir. Parti liberal görüşleriyle bilinen Fethi Okyar'a yakışır şekilde Serbest Cumhuriyet Fırkası olmuştur.²¹ Mustafa Kemal Yalova'da bir baloda yeni bir partinin kurulmakta olduğunu söyleyecekti.²² Partinin nasıl duyurulacağı sorunu ortaya çıkınca bu durumda şu şekilde halledilmiştir. Fethi Bey'e güven vermek için, Mustafa Kemal'le sözleşme yapar gibi, bir mektuplaşma yapılacaktı..²³ Fethi Bey mektubunda: *"Türkiye Reiscumhuru Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine"* başlıklı mektubunda Türkiye'nin Paris'te bulunduğu beş buçuk sene müddet zarfında memleketin ahvalini takip ve tetkik ettiğini, ülkenin mali ve iktisadi anlamda sıkıntılı olduğunu dile getirmiştir. Bunu hükümetin yanlış siyaseti olarak dile getirerek mektupta yeni parti kurma konusundan bahsetmiştir.²⁴ Mustafa Kemal de cevap niteliğinde bir mektup yazmıştır. Mektup basında geniş yer almıştır. Fethi Bey'in parti kurmasını onayladığını belirttiikten sonra Mustafa Kemal şu sözleri dile getirmiştir. *"Millet Meclisinde ve millet muvacehesinde millet işlerinin serbest münakaşası benim gençliğimden beri âşık olduğum bir sistemdir."*²⁵ Mektuplaşmadan sonra Fethi Bey'in hükümet eleştirilerine ise cevap olarak İnönü basına şu demeci vermiştir: *"Anlaşıyor ki eski arkadaşıyla büyük meseleler üzerinde ciddi münakaşalar yapacağız."*²⁶ İsmet İnönü'nün yeni kurulan partiye olumlu baktığını gösteren bir durumdur. Parti kuruluşu böyle bir ortamda tamamlanmış ve Serbest Cumhuriyet Fırkası 12 Ağustos 1930'da kurulmuştur.²⁷ Atatürk partiler arası tarafsız bir yere geçeceğini de teyit etmiştir. "İzin-onay" prosedürü ile kurulan yeni partinin genel başkanı Fethi Okyar, Genel Sekreteri Nuri Bey (Conker) oldu. CHF milletvekilleri Senih Bey, Nakiyettin Bey, Tahsin Bey (Uzel), Haydra Bey (Yuluğ), Ahmet Bey (Ağaoğlu), İbrahim Süreyya (Yiğit), Reşit Galip, Refik İsmail, Mehmet Emin (Yurdakul), ve Süreyya Bey (İlmen) ise SCF'nin kurucu üyeleri oldular.²⁸ Mustafa Kemal kız kardeşi Makbule Atadani da partiye üye yapmıştır. Parti kuruluşunu tamamladıktan sonra programını yayınlamıştır. Serbest Fırkanın programı belirli yerlerde Cumhuriyet Halk Fırkasına benzediği gibi bazı maddelerinde ise yeni değişiklikler getirmiştir.1. maddesinde Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ilkelerini aynen kabul eden fırka

¹⁹ Bülent Tanör, Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s.314.

²⁰ Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, Çev. Yasemin Soner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.251.

²¹ Turan, Türk Devrim Tarihi Yeni Türkiye'nin Oluşumu(1923-1938), s.293.

²² Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2014, s.375.

²³ Sina Akşin, Kısa Türkiye Tarihi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.204.

²⁴ BCA, Fon No:30-10-0-0, Kutu No:82, Dosya No:536, Sıra No:29

²⁵ "Gazi Hz. nin Fethi Bey'in mektuplarına cevapları", Akşam Gazetesi, 12.08.1930, no:4221, s.1.

²⁶ "İsmet Paşa'nın cevabı" Akşam Gazetesi, 12.08.1930, no:4221,s.2.

²⁷ Kemal Karpat, Kısa Türkiye Tarihi (1800-2012),Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s.154.

²⁸ Sancaktar, Caner, "Türkiye'de Çok Partili Siyasetçi Rekabetin Doğuşu: Siyasal Değişimin İç ve Dış Dinamikleri", Cilt:5, Sayı:7,Kocaeli, 2012, s.48.

dini konuda da geçmiş fırkanın yaptığı gibi bir madde eklememiştir. Ancak diğer maddelerde birçok yeni esas getirilmektedir. Halktan vergiler gelirin göre alınmalıydı denildikten sonra özellikle demiryolu inşasına değinerek bir kuşağa bu vergilerin yüklenmesinin doğru olmadığı savunulmuştur. Cumhuriyet Halk Fırkasının politikasına açıkça eleştiri içermektedir. Aynı zamanda parti liberal ekonomiyi savunmuş ve parti programında ilk kez kadınlara siyasal hak verilmesi konusu geçmiştir. Fethi Okyar'ın ilk işi Batı Anadolu illerini gezmek olmuştur. Konya vapuru ile İzmir'e gitmek için yola çıkan Fethi Bey burada nasıl karşılanacağını bilmediği bir tereddütle yola çıkmıştır. Ancak daha vapur yanaşmadan binlerce kişinin Fethi Okyar'ı beklediği görülmüştür. Büyük tezahüratlar karşısında rıhtıma inen Fethi Bey İzmir'de coşkuyla karşılanmıştır. Burada halkın tek parti idaresinden bıktığını, kurtuluş çaresi olarak yeni partiyi gördüğünü göstermektedir. Ancak İzmir'de özellikle Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kıskırtmaları ile ortam gerginleşmiş, ölen ve yaralananlar dahi olmuştur. Partinin kuruluşu Ege, Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinde geniş destek bulmuştur. İzmir'den sonra Aydın'da büyük ilgi gören Fethi Beye tezahüratlar yapılmıştır.²⁹ Parti kurulmasından kısa bir süre sonra 1930 yılının ekim ayında yapılan yerel seçimlere katılma kararı almıştır. Fethi Okyar seçim bildirisinde şunları belirtmiştir: *"Muhterem Hemşehri; Aziz Vatandaş; Belediye intihabın yaklaştığını biliyorsun. Hiçbir tazyike ve hiçbir tehdide ehemmiyet vermeyerek reyini serbestçe kullan seni refaha ulaştıracak olan Serbest Cumhuriyet Fırkasıdır."*³⁰ Serbest Fırka böylelikle seçimlere katılarak azımsanamayacak bir başarı elde etmiş, askeri-sivil bürokrasisinin halka yaptıkları baskıya rağmen 502 belediyeden 22'sini kazanmıştır.³¹ Hızlı bir yükselme gösteren fırka, Cumhuriyet Halk Fırkasını tedirgin etmiştir. Cumhuriyet Halk Fırkasının Serbest Cumhuriyet Fırkasının içine gericilerin girdiğini savunması mecliste var olan gerginliği daha da arttırmıştır. Serbest Fırka'nın sonunu getiren en son olay ise Fethi Okyar'ın İçişleri Bakanlığına gensoru önergesi vererek seçimlerde haksızlık yapıldığını dile getirmesidir. Bu tartışmalarda ciddi münakaşalar geçmiştir. Özellikle Halk Fırkasından Ali Bey, Fethi Bey'i göstererek *"İşte iki devrin timsali Mondros'u imzalayan Fethi Bey diğeri Milli mücadele kahramanı Lozan'ı imzalayan İsmet Paşa"*³² demesi tartışmalara damgasını vurmuştur. Bu esnada Mustafa Kemal özellikle Cumhuriyet Halk Fırkasının sürekli tazyikleri ile tarafsızlığını bırakıp yeniden Cumhuriyet Halk Partisine geçmesi neticesinde Fethi Okyar Atatürk'ü karşısına almak istemeyerek partiyi fesih etme ka-

rarı almıştır. 9 Ağustos'ta temeli atılan fakat 12 Ağustosta resmen kurulan Serbest Cumhuriyet Partisi varlığını ancak 99 gün sürdürebilmiştir. Bundan birkaç gün sonra 29 Eylül'de Adana'da kurulmuş olan Ahali Cumhuriyet Partisi Bakanlar Kurulunca kapatılmıştır. Siyasal yaşamda yeniden tek partili döneme girilmiştir.³³ Vakit gazetesinde partinin kapatılması ile ilgili şu sözler geçmektedir: *"Siyaset hayatımızda tam 100 gün yaşamış ve bu müddet zarfında memlekette için için yaşayan gizli maksatları yanaltıp meydana vurdurmak sureti ile vatana cidden muhafaza etmiştir"* diyerek partiye destek vermiştir.³⁴ Görüldüğü üzere Halk Fırkasının tutumu yeni bir fırkaya tahammül edememe durumudur. Atatürk'ün üzerinde kurdukları etkiden de açıkça görülmektedir. Böylelikle ikinci çok partili hayata geçiş denemeleri de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Türkiye 1946 senesine kadar artık tek parti idaresi ile yönetilecektir.

Sonuç: Osmanlı'dan bu yana süre gelen demokratikleşme çabaları sonucu birçok girişim gerçekleşmiştir. 2. Meşrutiyet'in ilanı ile birçok cemiyet kurulmuştur. Özellikle İttihat ve Terakki ile başlayan meşruteli rejim sonucunda aydınlar demokratik bir adım atılmasını sağlamışlardır. Ancak zamanla İttihat ve Terakki gücün etkisi ile bir çeşit parti diktatoryası kurmuş, muhalif partileri susturma yoluna gitmiştir.1. Dünya savaşından sonra dağılan cemiyet ise günümüz demokratikleşmesinin temellerini atmıştır. Cumhuriyetin ilan edilmesi ardından, 1924 Anayasası'nın oluşturulması çok partili hayata geçiş için olanak tanımıştır. Halk Fırkasının karşısına ilk muhalif parti Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur. Yeni rejimde ilk defa bir muhalefet ortaya çıkmıştır. Parti bizzat Milli Mücadele'de Mustafa Kemal'in yanında bulunan silah arkadaşları tarafından oluşturulmuştur. Ancak Terakkiperver kısa bir süre sonra Şeyh Sait İsyanı öne sürülerek kapatılmıştır. Burada Cumhuriyet'in yeni kurulmuş olması çok partili hayata geçişin erken olduğunu göstermektedir. Aradan beş yıl geçtikten sonra Mustafa Kemal'in önerisi ve ülkedeki sıkıntılarında etkisi ile Serbest Cumhuriyet fırkası kurulmuştur. Parti geniş destek bulmuştur. Ancak Cumhuriyet Halk Fırkası bazı yöneticilerin de tazyikiyle Mustafa Kemal'in bu partiden yana tavır koyması Fethi Okyar'ın partiyi fesih etmesiyle son bulmuştur. İkinci çok partili hayata geçiş denemesi de başarısız olmuştur. Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanı ile demokrasi deneyimleri yapılmış ancak başından beri sancılı olmuştur. Türkiye bu tarihten itibaren 1946'ya kadar tek parti rejimi ile yönetilmiştir.

²⁹ "Fethi Bey Aydın'da muazzam tezahüratla karşılandı", Yarın Gazetesi, 10.09.1930, no:263, s.1

³⁰ BCA, Fon No:30-10-0-0, Kutu No:182, Dosya No:536, Sıra No:29.

³¹ Akıncı, Abdülvahap, Usta, Sefa, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi", KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Sayı No:17, İstanbul, 2015, s.46.

³² "Tahdidî Teslihat Suya Düştü", Akşam Gazetesi, 17 Kasım 1930, no:4347, s.1.

³³ Turan, Türk Devrim Tarihi Yeni Türkiye'nin Oluşumu(1923-1938), s.309.

³⁴ "Dağılan Fırka", Vakit Gazetesi, 18 Kasım 1930, no:4620, s.1.

YUGOSLAVYA’DA GİZLİ BİR TÜRK YAPILANMASI: “YÜCEL TEŞKİLATI”

Celal CENGİZ*

Afyon-Kocatepe Üniversitesi

Giriş: Makedonya’da Türk varlığı, IV. yüzyılda Hun Türkleri’nin buralara gelişiyle başlamıştır. Eski Hun- Bulgar geleneğini devam ettiren ve çoğunlukla XI. yüzyılda kuzeyden gelen Türk akınları, Dobruca- Deliorman üzerinden nihayet en fazla Trakya’yı etkilemişti; ama Peçenek, Oğuz ve Kıpçak birlikleri kimi zaman daha küçük ölçekte Makedonya’ya kadar ulaşmıştır.¹ Mesela, Oğuzlar Kumanlardan kaçarak Balkanlar’a girdiklerinde yaptıkları saldırılardan Makedonya da nasibini almıştır.² Benzer şekilde, güçlerinin büyük bölümü Kuman-Bizans ittifakı tarafından 1091 yılında yok edilen Peçenekler, son bir kez ayağa kalktıklarında Balkanlar’da ulaşıldıkları tüm Bizans arazisini yağmalamışlar, Trakya ve Makedonya’yı da çığnemişlerdir. Ancak 1122 yılında tattıkları acı yenilginin ardından artık Bizans için sorun olmaktan çıkmışlardır.³ Yücel teşkilatı’nın kurulması ve gelişmesi: II. Dünya Savaşı’nda Yugoslavya’nın Almanlar tarafından işgal edilmesi ve Almanya’nın Bulgaristan ile ittifak kurması, özellikle Müslüman Türkler’in aleyhine bir gelişme olmuştur. Çünkü Bulgaristan’a işgal bölgesi olarak Vardar Makedonyası bırakılmıştır. Vardar Makedonyası’nın merkezi şehri Üsküp’te, bir savaş sabahı yataklarından kalkan halk, kapılarında Almanca ve Bulgarca yazılmış “Burası Bulgar evidir” yazılarıyla karşılaşmışlardır.⁴ Kapılardaki bu yazılar işgalin habercisi olmuştur. Yeni idarenin ilk işi, merkezi evkaf idaresinin Üsküp’teki Milli Bankada bulunan 19 milyon dinardan fazla parasına el koymak olmuştur. Arkasından mektep ve medreselere tecavüzlere girişildi. Gazi İsa Bey Medresesi, askeri birlikler tarafından tamamen soyuldu. Evkaf Kütüphanesindeki Türkçe ve Sırpça eserlerin hepsi Bulgar Milli Kütüphanesine nakledildi. Camilerin bir kısmı depo haline getirildi.⁵ Bu faaliyetler Türk kültür ve eğitim müesseselerine büyük zararlar vermiştir. Bulgaristan hükümeti, Türkleri gerek maddi gerekse manevi yönden yıldırma politikasını izlemiş, buradaki Türkleri göç ettirmeye çalışmışlardır. Savaş’ın sonlarına doğru Almanya ve Bulgaristan mezkûr bölgeden çekilmiştir. Fakat çok kısa

zaman önce Faşist olan Bulgarlar taraf değiştirip Partizan kılığına girmişlerdir.⁶ Türkler’e karşı faaliyetlerini bu şekilde devam ettirmişlerdir. Savaşı, hürriyet ve demokrasi prensiplerini müdafaa eden Müttefikler kazanmıştır. Buna rağmen Vardar Makedonya’sındaki Türklerin çilesi devam etmiştir. Komünist rejim de mezkûr bölgedeki Türkleri asimile edici politikalar izlemiştir. Bu zamanda Faşist veyahut Komünist ideolojiye sahip olsun, her gelen hükümet özellikle Müslüman Türklerin varlığını istememiştir. Türkler’in böyle bir ortamda yaşayamayacağını anlayan münevver Türk gençleri, teşkilatlanma yolunu görev bilmiştir. Bunun sonucu Yücel Teşkilatı’nı kurmuşlardır. Yücel Teşkilatı’nın kuruluş yılında araştırmacılar fikir birliğine varamamakla birlikte Alman işgalinin yaşandığı 1941 yılında; “millî varlığı”, “manevi değerleri”, “örf ve adetleri” korumak ve kollamak adına milliyetçi Türk gençliği tarafından “Yücel Teşkilatının” ilk nüvesinin kurulduğunu belirtmektedirler.⁷ Teşkilatın ilk çekirdeği Kemal Rasim Günsever’in evinde toplanmıştır. Bilindiği kadarıyla Şuayp Aziz, Şerafeddin Ferid, Nazmi Ömer, Muzaffer Ahmed, Fettah Süleymanpaşic ve Mehmed Dalip adlı Türk gençleri kurucu üyelerdir.⁸ Türk kültür ve ananelerini yaşatmak için başta Atatürk’ün Nutku olmak üzere, Mehmet Akif’in Safahat’ı, Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul, Namık Kemal ve Yahya Kemal Beyatlı’nın eserleri ve şiirleri teşkilat arasında en çok okutulan kitaplardır.⁹ Gittikçe genişleyen teşkilat 1943 yılında Üsküp’te bulunan Türk Konsolosluk ve Konsolos vekili Emin Vefa Gerçek ile irtibata geçmiştir. Konsolosluk ile fikir alışverişinde bulunan Yücel mensupları 1945 yılında konsolosluk aracılığı ile Belgrad Büyükelçiliği ve Büyükelçi Kamil Koperler ile temasa geçtikten sonra teşkilata “Yücel” adı verilmiştir. Teşkilatın tüzük maddelerini ve iki sayfalık önsözünü teşkilata başkanlık yapan Şuayp Aziz kaleme almıştır.¹⁰ Teşkilatın Yapısı: Teşkilata girme aşamasında Kuran, bayrak ve silah üzerine yemin edildikten sonra girilirdi. Şerafettin Yücel’e göre yemin ifadesinin son sözü şu

* Afyon-Kocatepe Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: celalcengiz@usr.aku.edu.tr

¹ Osman Karatay, “Ortaçağ’da Makedonya: Bir Siyasi Coğrafyanın Süreklilik Öyküsü”, der., Murat Hatipoğlu, Makedonya Sorunu Düünden Bugüne, Ankara: ASAM yayınları, 2002, 18.

² George Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev., Fikret İşıltan, (Ankara: TTK yayınları, 1995), 317.

³ Ostrogorsky, a. g. e., 349.

⁴ Altan Deliorman, Yugoslavya’da Müslüman-Türk’e Büyük Darbe, İstanbul: Boğaziçi yayınları, 1981, 173.

⁵ Deliorman, a. g. e., 175.

⁶ Deliorman, a. g. e., 178.

⁷ Ferit Salim Sanlı, “Yücel Hareketi ve Makedonya Türklüğü”, Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, 18/III (2012): 35.

⁸ Mehmed Ardıcı, “Yücelciler 1947”, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991, 41; H. Yıldırım Ağanoglu, “Üsküp Kitabı”, İstanbul: Fide Yayınları, 2008, 137; Ağanoglu, “Yücel Teşilatı”, İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 2012, 21; Sanlı, a. g. e., 35.

⁹ Ağanoglu, “Üsküp Kitabı”, 138.

¹⁰ Ağanoglu, “Üsküp Kitabı”, 138-139.

şekildedir: “ Türkiye Cumhuriyeti’nin menfaatleri için, icabederse, canımı vereceğim.”¹¹ Teşkilat, yapı olarak gizliliğe önem vermiş ve genel katılım olduğu zamanlarda içlerinde casusların da bulunabileceği ihtimalini göz önünde bulundurarak faaliyetleri hakkında konuşmama yoluna gittikleri bilinmektedir.¹² 1945 yılında Belgrad’daki Türk Büyükelçiliğiyle temas sağlandıktan sonra 7 kişiden ibaret olan Merkez Komitesi kurulmuştur. Buna göre Merkez komitesi: Başkan Şuayp Aziz, Veznedar Ali Abdurrahman, Sekreter Şerafeddin Ferit Süleyman, Üyeler Refik Şerif Mehmed, Kemal Rasim İlyas, Fettah Salih Süleymanpasıç, Abdülkerim Ethem İbrahim adlı münevver gençlerden oluşmuştur.¹³ Faaliyetleri: Yücel mensupları, yeni Türk harfleriyle ilk Türk gazetesi olan ve son yıllara kadar yayınlanmaya devam eden Birlik Gazetesi’nin ilk sayısını 23 Aralık 1944 Cumartesi günü çıkarmıştır.¹⁴ Önceleri logosunun yanında minare sembolü olan gazete idaresi, daha sonra komünistlerin eline geçmiş ve Yücel mensuplarının gazete ile alakaları kesilmiştir. Üsküp radyosunda ilk Türkçe yayını ve Türkçe eğlence programlarını Yücelciler düzenlemiştir. Teşkilat, ilk öğretmen kurslarını organize etmiş, bu kurslarda Türkçe dersleri dâhil birçok ders verilmiş, sayısız öğretmenler yetiştirilmiştir. Makedonya’nın en iyi öğretmenlerini teşkil eden birçok üyesi, içinde Türklerin bulunduğu en ücre köylere kadar giderek bu okullar için yeni Türk alfabesini ve ilk okuma kitaplarını ve daha birçok kitabı hazırlamıştır. Hatta cezaevinde tutuklu buldukları süre içinde bile Üsküp Türk Tiyatrosu için birçok tiyatro eserini Türkçe’ye çevirmişlerdir.¹⁵ Bu hizmetleri Makedonya Türk-

leri’nin öz kimliğini korumaya büyük katkılar sağlamıştır. Yücel mensupları, Bulgaristan’ın Üsküp’ü işgal yıllarında Bulgar Hükümeti’nin Türkler üzerindeki sert politikayı yumuşatmak için Almanlar ile iletişime geçmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti’ne sığınma talebinde bulunan şahıslar hakkında bilgi toplayıp Türkiye Cumhuriyeti’ni bu şahıslar hakkında bilgilendirmişlerdir..¹⁶ Teşkilat Üyelerinin Yakalanması ve Mahkeme Süreci: Teşkilatın, Türk Milli bilincini koruma çalışmaları Yugoslavya rejimini rahatsız etmiştir. Rejim, Yücel Teşkilatı’nın bünyesinde olan Hüsnü Kemal ve Enver Tuzcu adlı kişilerin ihbarı üzerine soruşturmalara başlamıştır. İlk tutuklamalar Ağustos 1947’de gerçekleşmiştir. Tutuklanan bu grup ağır işkenceler görek sorgulanmış ve çok büyük eziyetler çekmişlerdir. Teşkilatın diğer üyeleri Mayıs 1948 ve sonrasında tutuklanmışlar ve ağır hapis cezalarına çarptırılmışlardır. Teşkilat mensupları, rejimi yıkmaya, Almanya, Türkiye Cumhuriyeti devletlerine istihbarat sağlama gibi ağır suçlar ile itham edilmiştir. İlk duruşma 19 Ocak 1948 yılında başlamış, duruşma günü mahkeme huzuruna 17 kişi çıkmıştır. Tutukluların avukat tutmalarına izin verilmemiş, yönetim herkes birer avukat tayin etmiştir.¹⁷ Ancak avukatlar hapse atılmamak için savunma yapmamışlardır. Beş gün süren mahkemenin sonu 25 Ocak 1948 günü mahkeme kararını vermiştir. Dört kişi medeni ve siyasi haklarından mahrum ve mallarının müsadere edilmeleri suretiyle idama mahkum edilmiştir. 27 Şubat 1948’de idama mahkum edilenler Şuayp Aziz, Nazmi Ömer, Ali Abdurrahman ve Adem Ali kurşuna dizilerek infaz edilmiş, teşkilatın diğer üyeleri ağır hapis cezaları ve sürgünlere maruz kalmıştır.¹⁸

¹¹ Şerafettin Yücelden, “Yücel”, Türk Dünyası, 12/III (1969): 6.

¹² Aġanoġlu, “Üsküp Kitabı”, 140.

¹³ Aġanoġlu, “Üsküp Kitabı”, 140.

¹⁴ Şerafettin Yücelden, “Üsküpte Çıkan “Birlik” Gazetesi”, Türk Kültürü, 87/VIII (1970): 212.

¹⁵ Aġanoġlu, a. g. e., s. 140.

¹⁶ Detaylı bilgi için bkz.: Arıncı, a. g. e.

¹⁷ Aġanoġlu, “Üsküp Kitabı”, 141.

¹⁸ Aġanoġlu, “Üsküp Kitabı”, 142.

ÇERKEZ ETHEM MESELESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Melek ÖZTÜRK*

Karabük Üniversitesi

Giriş: 1918 yılında Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra savaş sona ermiş fakat İtilaf Devletleri mütareke maddelerini istedikleri gibi yorumlayarak ülkemizin önemli yerlerini işgale başlamıştır. Bunun sonucunda 1919- 1922 yılları arasında Türkiye'de Milli Mücadele gelişmeye başlamış ve Osmanlı Devleti dağılırken yerine meşruiyet kaynağının millet olduğunu belirten yeni bir devlet sistemi Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde yavaş yavaş kurulmaya başlamıştır. İşgaller başladıktan kısa bir süre sonra direnişe başlayan Çerkez Ethem, Yunan işgalinin ardından Salihli Cephesi'nde Yunan askeri birliklerine karşı düzenlemiş olduğu gerilla saldırılarıyla kısa sürede ün kazanmış, emrinde bulunan kuvvetlerin de sayısını arttırarak Kütahya bölgesine egemen hale gelmiştir.¹ Ethem Bey'in başarıları ve şöhreti yayılmış ve halk tarafından "Milli Kahraman", "Milli Kurtarıcı" olarak anılmaya başlamıştır. Yozgat isyanını da başarılı bir şekilde bastırmış olan Ethem bu isyanın sorumlusu olarak gördüğü Vali Yahya Galip'in Yozgat'a gönderilmesini ve yargılanmasını istemiştir. Ancak Mustafa Kemal Paşa bunun doğru olmadığını ileri sürerek Ethem'in isteğini reddetmiştir. Daha sonra Ethem kuvvetlerinin Batı Cephesi'ne kaydırılmasına karar verilmiş ve Ankara'ya davet edilmiştir. Bazı kaynaklarda Ethem geldiğinde Mustafa Kemal Paşa'nın onunla karşılaşmamak için Eskişehir'e cephe teftişine gittiği ve Ankara'da bulunmadığı yazmaktadır. Gediz Muharebesi'nden sonra Batı Cephesi ikiye ayrılmıştır. Bu konuda da Ethem Bey ve Mustafa Kemal Paşa karşı karşıya gelmiştir. Ethem, Birinci İnönü savaşı sırasında 29 Aralık 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi'ni tanımadığını telgraf ile bildirmiştir. Bu tarihten sonrada bir zamanlar kahraman olarak karşılanmış olan Ethem Bey, vatan haini ilan edilmiştir.²

Ethem Bey'in Milli Mücadele Hareketine Dâhil Oluşu: Ethem, Milli mücadeleye kadar adı sanı duyulmayan kendine verilen görevleri layığıyla yerine getiren küçük bir zabıt olmuştur. Onun milli mücadele içerisinde İzmir'in işgalinden sonra kurtarıcı olarak görülmesinin sağlayan süreç, kendisinin gerilla savaşlarındaki maharetini ve cesaretini bilen Rauf Orbay'ın milli ordu kurulana kadar Ege'de tecrübeli milis

kuvvetler bulundurmaya düşünerek Ethem'i bulup ona vazife vermesi ile başlamıştır.³ İç İsyanların Bastırılmasında Çerkez Ethem'in Rolü: Milli mücadele döneminde bir yandan Yunan işgaline engel olmaya çalışan Ethem'in yönetimindeki Kuva-yı Seyyare kuvvetleri bir yandan da halkın içinde özellikle İngilizlerin ve hükümetin kışkırtmaları ile ayaklanmış olan ve Ankara Hükümeti'nin varlığını tehdit eden iç isyanları bastırmakla görevlendirilmiştir. Pontusçuluk ve Koçgiri ayaklanmaları hariç, Bolu, Düzce, Hendek, Yozgat gibi bölgelerde çıkmış olan ayaklanmalar özellikle Çerkez Ethem'in başında bulunduğu Milli Ordu içerisindeki Kuvva-yı Seyyare güçleri tarafından bastırılmıştır.⁴ Bolu-Düzce-Hendek ayaklanmaları sırasında 24. Fırka Kumandanı Kaymakam Mahmut Bey pusuya düşürülerek şehit edilmiş ve fırka da asiler tarafından esir alınmıştır. Bunun üzerine Salihli ve Balıkesir Kuva-yı Milliyesi'nden Çerkez Ethem Bey ve iki tabur nizamiye sevk edilmiştir.⁵ Çerkez Ethem'in kuvvetlerine her yerde ihtiyaç duyulmasının sebebi, o dönemde Ankara Hükümeti'nin bu isyanları bastırarak gücünün bulunmayışındır. Dönemin tek güçlü kuvveti gerilla taktiği ile savaşan Çerkez Ethem'in güçleriydi. Bunu Ethem Bey'in hatıralarında geçen Ali Fuat Paşa'nın(Cebesoy) kendisine Anzavur ayaklanması ile ilgili söyledikleri de doğrular niteliktedir. Damat Ferit Paşa, Nisan 1920'de İngiliz Yüksek Komiseri Amiral de Robeck'i ziyaret ederek Kuva-yı Milliye hareketine karşı kuvvetle cevap verilmesi gerektiğini söylemiş ve bu durumda İngilizlerin kendisine yardım edip edemeyeceğini sormuştur. İngilizler fiilen bir yardımda bulunamayacakları fakat Milli Mücadele'yi engellemek için bir teşkilat oluşturulursa buna yardım edebileceklerini Damat Ferit Paşa'ya bildirmişlerdir. Bunun güvencesi ile olacak ki Damat Ferit, 18 Nisan 1920'de Kuva-yı İnzibatiye'nin kurulmasını sağlamıştır. Milli mücadeleyi sekteye uğratmak ve Ankara Hükümeti'ni dağıtmak için kurulan bu oluşumun etkisiz hale getirilmesinde de yine Çerkez Ethem faal bir rol oynamıştır.⁶

Ethem Bey İle Ankara Hükümeti Arasında Gerginliğe Sebep Olan Hadiseler: Yahya Galip'in Yargılanması Meselesinde Anlaşmazlık: Çerkez Ethem, kendisine verilmiş olan görevi

* Karabük Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: ozturkmelek94@gmail.com.

¹ Nuran Kılavuz, "Kahramanlıktan Vatan Hainliğine, Çerkez Ethem, Kuvve-i Seyyare'nin Teşkili ve Tasfiyesi", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21/1 (2011) : 274.

² Kenan Esengin, Milli Mücadele'de İç Ayaklanmalar (İstanbul: Ağrı Yayınları, 1975), 228-243.

³ Cemal Kutay, Çerkez Ethem Dosyası 1(İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1977), 43-46.

⁴ Nurgün Koç, "Milli Mücadele'de Batı Anadolu'da Çıkarılan İç İsyanlar ve Çerkez Ethem Güçleri Tarafından Bastırılması" (Uluslararası Sosyal Bilimler ve Kültürel Çalışmalar Sempozyumu, 6-10 Kasım 2016): 244.

⁵ Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber C.2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 576-577.

⁶ Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar C.3 (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991), 108.

çok kısa bir süre de başarmış ve Yozgat isyanını bastırmıştır. Bu isyanı tek başına kendi askerleri ile bastırması onu tartışmasız bir askeri önder haline getirmiştir. İsyanın müthiş hızla bastırılması, Mustafa Kemal'in gözünde Çerkez Ethem'i hiç istemeyeceği kadar büyütmüş, Çerkez Ethem'in gözünde Mustafa Kemal Paşa'yı ise bir o kadar küçültmüştür. Bu olay sadece M. Kemal Paşa'nın değil İsmet İnönü'nün de Çerkez Ethem'den çekinmesine ve Mustafa Kemal Paşa'ya 'Bugün memlekete hâkim olan kimdir? Bunlar mı biz mi?' sorusunu sormaya mecbur bırakmıştır.⁷ Yozgat isyanı sonrası M. Kemal Paşa ile arasındaki ilk anlaşmazlık; Ethem Bey'in isyanda suçlu gördüğü Ankara vali vekili Yahya Galip'in Divan-ı Harp'te yargılamasını istemesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın buna karşı çıkması olmuştur. Aslında bu mesele iktidar kavgasının da başlangıç noktasını teşkil etmiştir. M. Kemal Paşa'nın Yahya Galip'in yargılanmasını engellemesi üzerine Çerkez Ethem'in 'Ankara'ya gelirim Meclis Başkanını Meclisin önünde asacağım' dediği iddia edilmektedir. Çerkez Ethem anılarında bunu inkâr etmişse de Mustafa Kemal Paşa bu olayı Nutuk'ta tanık göstererek anlatmıştır.⁸

Yeşil Ordu Cemiyeti İçinde Çerkez Ethem'in Güç Kazanması ve Bolşeviklik Yönündeki Faaliyetleri: Ethem'in Ankara'yı ziyaret ettiği zamanlarda muhaliflerle görüşmeler yaparak hükümetten uzaklaşması ve Bolşevikliğe ilgi göstermesi de kendisinden kuşku duyulmasına sebep olmuştur. Yeşil Ordu Cemiyeti bizzat Mustafa Kemal Paşa ve onun yakın arkadaşları tarafından kurulmuştur. O dönemde yardım alınabilecek tek devlet Sovyet Rusya idi ve yardım sağlayabilmek için Paşa bu cemiyetin kurulmasına onay vermiştir. Ancak İttihatçıların aracılığıyla Çerkez Ethem ve silahlı güçlerinin cemiyete katılmaları ve cemiyette etkin hale gelmeleri bu cemiyetin artık tehlikeli bir boyuta ulaşmasına sebep olmuştur. Cemiyet hedeflerini gerçekleştirme yolunda Çerkez Ethem ile ilişkiye girerken aynı zamanda da Meclis'teki milletvekilllerinden bir grup oluşturmaya çalışmışlardır. Bu şekilde Meclis içinde farklı bir ideolojiye sahip muhalif bir grup oluşturmayı başarmışlardır.⁹ Çerkez Ethem'in Bolşevik faaliyetlerde bulunması ve Bolşevik Taburunu oluşturması Yeşil Ordu Cemiyeti'nin M. Kemal Paşa tarafından kapatılmasına sebep olmuştur.¹⁰ Cemiyet resmen kapatılmış olmasına rağmen faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Bu durum cemiyetin kapatılmasında tümüyle başarılı olunamadığını göstermiştir. Cemiyetin eylem sahası, Ankara'dan Ethem Bey'in egemenlik kurmuş olduğu Eskişehir bölgesine kaymıştır.¹¹ Ethem cemiyetin kapatıldığı çağrısına uymayarak 1920 yazının sonlarına doğru Eskişehir'de Seyyare-i Yeni Dünya adında günlük bir

gazete yayımlatmıştır. Seyyare-i Yeni Dünya gazetesinde yayımlanan yazıların ve makalelerin komünizmde İslam'a ilişkin özellikler, erdemler bulunduğunu belirten bir yaklaşımla kaleme alındığı görülmektedir.¹²

Batı Cephesi'nin İkiye Bölünmesine Ethem Bey'in İtiraz Etmesi: Gediz Muharebesi'nden sonra Ali Fuat Paşa Batı Cephesi komutanlığından alınarak o günlerde ihtiyaç duyulan Moskova elçiliği görevine getirilmiştir. Batı Cephesi'nde yapılacak çalışmalar için gayet ihtiyatlı davranılması gerektiğinden M. Kemal Paşa, zaten askeri harekâta ilgilenmekte olan Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi İsmet Paşa'yı ek görevle bu cepheye göndermeye karar vermiştir. Aynı zamanda da iç isyanlara karşı güçlü bir süvari teşkilatına olan ihtiyaçtan dolayı Dâhiliye Vekili olan Refet (Bele) Bey'den de burada yararlanmak istemiştir. Bundan dolayı Batı Cephesi ikiye ayrılarak; önemli bölgeler Batı Cephesi adı ile İsmet Paşa'nın emrine güney kısmında kalan bölgeler ise Refet Bey'in emrine verilmiştir.¹³

Çerkez Ethem ve ağabeyleri Refet Bey'in Cenup bölgesine tayin edilmesinden rahatsızlık duymuşlardır. Bu durumu Ankara Hükümeti'ne bildirerek cephenin ikiye bölünmesinin doğru olmayacağını cepheyi güçsüz bırakacağını belirtmiş ve itiraz etmişlerdir. Ethem ve ağabeyleri Tevfik ve Reşit Bey'lerin bu durumdan rahatsız olmasının asıl sebebi cephenin güçsüzleşeceğinden ziyade Ethem'in kuvvetlerinin müstakil bir güç olmaktan çıkacak olmalarıdır. Bu gelişmeler yaşanırken Ethem Bey Ankara'da bulunmuş ve Gediz bölgesindeki kuvvetleri ağabeyi Tevfik Bey kumanda etmiştir. Tevfik Bey, cephenin iyileştirilmesi adına yapılan bütün teşkilatlara daima itirazda bulunmuş hatta cepheden gönderilen bölge kumandanını bile geri yollamıştır. Emirlere riayet etmemiş ve cepheyle irtibatı kesmiş bir vaziyet almıştır. Bu yaşananlar Ethem kardeşlerin Ankara Hükümeti ile ilişkileri koparmasına sebep olmuştur.¹⁴ Ethem Bey'in Kendi Başına Kararlar Alarak Uygulamak İstemesi: İzmir Cephesi'nde ve iç ayaklanmaların bastırılmasında başarı göstermiş olan Ethem, hükümet içinde hükümet olmaya başlamıştır. Köylerden para, asker ve eşya toplatmış ve zenginlerden de büyük miktarda paralar almıştır. Özellikle İzmir Valisi Rahmi Bey'in oğlunu kaçırmaya yönelik bir miktarda para alarak çeteci karakterini ortaya koymuştur. Aldığı paralar ile kendisine katılmış olan gönüllü birliklerin ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bu dönemde eşkıyalık hareketlerinin sadece Ethem Bey için geçerli olan bir durum olduğu söylenemez, zira Milli Mücadele Dönemi içerisinde bu tür faaliyetlere başka bölgelerde de karşılaşılmıştır. Yozgat ayaklanmasının bastırılmasından sonra Ethem kardeşler

⁷ Koç, "Milli Mücadele'de Yozgat (Çapanoğulları) Ayaklanması ve Çerkez Ethem Güçleri Tarafından Bastırılması", 233-234.

⁸ Cemal Şener, Çerkes Ethem Olayı (İstanbul: Ant Yayınları, 1994), 91.

⁹ Doğu Ergil, Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi (Ankara: Turhan Kitabevi, 1981), 362.

¹⁰ İmren Arbaç, "Milli Mücadele Dönemi Rus- Türk İlişkilerinde Yeşil Ordu- Çerkez Ethem- Mustafa Suphi ve Arkadaşları Üçgeni", Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi 1/2 (2017): 38.

¹¹ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Zekeriyâ Kurşun, (Ankara: 1988), "Çerkez Ethem" maddesi.

¹² Mustafa Yılmaz, Milli Mücadelede Yeşil Ordu (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 114-115.

¹³ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk (Ankara: Elips Yayınları, 2007), 334.

¹⁴ Kazım Özalp, Milli Mücadele 1919-1922, C.1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), 167.

“Türk Ordusu’nda kendileri gibi değerli kimse bulunmadığını” söylemişlerdir.¹⁵ Aynı zamanda gizli kuvvetler kurarak bunların mevcutlarını Ankara’ya bildirmemiş ve M. Kemal Paşa’nın emirlerine uymamışlardır.¹⁶ Ethem ayaklanmaların bastırılmasından sonra İstiklal Mahkemeleri’nin görevlerini kendisi yapmak istemiş ve kaçan erlerin asılması gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca cephe komutanının onayı olmaksızın bölgesinde bulunan birlikleri cepheye dağıtmış, seyyar kuvvetlerin ağırlıksız erlerini Gediz’de, Pehlivan Ağa Müfrezesi’ni de Kütahya’da toplamıştır.¹⁷ Bu başına buyruk hareketlerinden dolayı Ethem Bey’e bir Nasihat Heyeti gönderilmiştir ki bu konuyu daha sonra detaylı olarak ele alınacaktır.

Ethem’e Gönderilen Nasihat Heyeti: Çerkez Ethem’in Kütahya’yı karargâh seçmesinden sonra Ankara Hükümeti, Kütahya’ya beş kişilik milletvekili heyeti göndermiştir. Ethem ile anlaşma sağlamak için görüşmeye giden heyetteki isimler şöyledir; Kılıç Ali Bey, Vehbi Bey (daha sonra bakan olan Vehbi Bolak), Eyüp Sabri Bey, Celal Bey (Bayar), ve Ethem’in milletvekili olan ağabeyi Reşit Bey. Bu heyet Çerkez Ethem’le görüşme sonrasında 1920 yılı 26 Aralık ile 27 Aralık gününü birbirine bağlayan gece görüşmenin sonucunu telgrafla Büyük Millet Meclisi Hükümeti Başkanı Mustafa Kemal Paşa’ya bildirmiştir. Resmi tarihçiler, Ethem isyanının başlangıç tarihini bu nedenle 27 Aralık olarak göstermektedirler.¹⁸ Oysaki Ethem’in “protestoname”, Erzurum Milletvekili Nusret Efendi’nin de “isyanname” olarak nitelendirdiği ve Ankara Hükümeti tarafından Ethem’in isyanına gerekçe gösterilen telgraf 29 Aralık 1920 tarihinde Kütahya’dan Meclis Başkanlığına çekilmiştir.¹⁹ Heyet olarak giden beş milletvekilinin

Ankara Hükümeti’ne çekmiş olduğu telgraf metninde; Ethem ve Tevfik Beylerle şimdi görüşme sağladıklarını, orada iken arkadaşlarla birlikte bahis konusu olan görüşmeleri tekrar ederek usule uygun hareket edilmesi ve Büyük Millet Meclisinin kararlarına harfiyen riayet edilmesi gerektiğini belirttikleri, bunun için anlaşmazlık olamayacağını ve işlerin tamamen bu şekilde devam edeceği cevabını aldıkları yazmaktadır. Telgrafın devamında ise ‘Emniyet ve itimadın fiilen teessüs ve devamı için, vaziyeti bu şekle soktukları iddia edilen Fahreddin ve Refet Beylerden Fahreddin Bey’in daima düşmana

ganimet bırakmakla kumanda mevkiinin sarsıldığının ve bundan başka düşman karşısında kuvvetlerinin iftirakına sebebiyet verdiğini ileri sürerek artık başka bir yerde çalışmasına ve Refet Bey Dâhiliye Vekâletine dönünceye kadar, şahsen tanıdıkları ve güvendikleri Kazım Beyin Fahreddin Beyin yerine getirilmesine vatanın selameti namına müsaade buyrulmasına veya Refet Beyin Dâhiliye Vekâletine dönmesinin süratlendirilmesiyle bu takdirde herhangi tarafsız bir zatın 12. Kolordu’ya tayinini tasvip etmenizi temenni etmektedirler.’ Buradan anlaşıldığına göre Ethem Bey’in en büyük isteği Fahreddin Altay’ın başka bir göreve verilmesidir. Telgrafın sonunda ise beş milletvekili bu nokta-i nazarlardan meselelerin Mustafa Kemal Paşa’nın tedbirleriyle hal buyrulmasını vatanın selameti için kendisinden istirham etmektedirler.²⁰ Mustafa Kemal Paşa, Nutuk’ta telgraf ile ilgili şunları söylemektedir; ‘Bu noktalarından çıkan anlam nedir efendiler? Oraya giden arkadaşlarımızın tümünün bu anlamı kavrayamayacaklarına ihtimal verilebilir miydi? Dolayısıyla biraz önce işaret ettiğim gibi Kütahya’ya giden heyet gerçekten tutulanmıştı.’ Mustafa Kemal Paşa giden heyetin tevkif edildiğini düşünmüştür. Bunun üzerine Eskişehir’de bulunan Batı Cephesi Komutanı İsmet İnönü’ye bu konu ile ilgili telgraf çekmiştir. Heyete cevap olarak telgrafı yarın Bakanlar Kuruluna sunacağını yazdığını ancak yarın Bakanlar Kurulu kararı ile heyete görevlerinin son bulduğunu ve hemen Ankara’ya dönmelerini bildireceğini belirtmiş ve alınmış olunan genel önlemlerin daha çok arttırılmasını söylemiştir. Bundan sonra gerçekten heyete görevlerinin sona erdiği bildirilmiş ve geri

¹⁵ Fahri Belen, Türk Kurtuluş Savaşı (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 279.

¹⁶ Kemal Çelik, “Milli Mücadele’de İç İsyancılar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi 40 (2007): 596.

¹⁷ Atatürk, Nutuk, 355.

¹⁸ Bozgeyik, Çerkez Ethem Hain Mi Kahraman Mı?, 212.

¹⁹ Şaduman Halıcı, Ethem (İstanbul: E Yayınları, 2016), 192.

²⁰ Yalçın Küçük, Türkiye Üzerine Tezler C.2 (Ankara: Tekin Yayınevi, 1984), 689.

dönmeleri istenmiştir. Biraz sonra da Mustafa Kemal Paşa, Ethem ve kardeşlerine karşı fiili harekâta geçilmesi emrini vermiştir.²¹ Yukarıda da belirtildiği gibi Çerkez Ethem'in yaptığı fedakârlıklar ve kahramanlıklar göz önüne alınarak başta Meclis hüsnüniyetlerini ortaya koyarak acele karar vermek istememiştir. Ancak yeni kurulan hükümetin geleceği, Meclisin gücünü ve kuvvetini ve kanunlara uygun davrandığını gösterebilmesi için Ethem'e karşı fiili harekâta geçilmiştir. Göndermiş olduğu telgrafla fiilen isyan etmiş kabul edilen Çerkez Ethem'e karşı 27 Aralık 1920 tarihinde alınan kararlar 29 Aralık günü askeri harekât başlatılmıştır. İsmet Paşa 31 Ocak tarihinde, Kütahya'dan harekete geçmeden önce son bir ikaz telgrafi çekmiş ve aldığı cevap; 'Büyük mücadelelere girmiş zevatta hayat korkusu yoksa Uşak Cephesi'ne buyurunuz. Böyle olduğunuzu, bu liyakatte olduğunuzu ispat ediniz. Tarruzunuzu bekliyorum.' olmuştur.²² Artık ok yaydan çıkmış ve Ethem ile Ankara Hükümeti karşı karşıya gelmiştir. Yunanlılar 6 Ocak'ta taarruza geçmiştir, bu sırada Ethem de isyan halinde olduğu için Yunanlılara karşı cephenin zayıflatılması söz konusu olmuştur. Buna rağmen iki piyade tümeni ve bir süvari tugayı Ethem kuvvetlerine karşı gönderilmiştir. Uşak'tan da iki piyade tümeni ve yedi süvari tugayı takviye gönderilerek kuvvetler Gediz istikametinde bir noktada birleşmişlerdir. Kütahya işgal edilmiş aynı gün Ethem ve kardeşleri az bir maiyetiyle Yunanlılara sığınmak zorunda kalmıştır.²³ I. Kuva-yı Seyyare'deki müfrez komutanlarından olan Kaplan Naci Bey, Batı Cephesi'ne bir telgraf çekerek, hükümetine isyanı ve Yunanlılarla birleşmeyi kabul etmediğini bu nedenle de yüzden fazla atlısı ile Ankara'ya doğru hareket ettiğini bildirmiştir.²⁴

Sonuç: Mondros Mütarekesi'nden sonra antlaşma metnine sadık kalmayan İtilaf Devletleri Anadolu'nun çeşitli yerlerini dört bir yandan işgale başlamışlardır. Türk milleti bu işgaller karşısında sessiz kalmamış, gerek protestolarla gerekse mitinglerle işgallere karşı tepkisini göstermiştir. Ne zaman ki İzmir işgal edilmiş işte o zaman işgallerin mitinglerle, protestolarla durdurulamayacağı anlaşılmış ve Türk milleti direnişe karar vermiştir. Öğretici metinler Mustafa Kemal Paşa'nın Kurtuluş Savaşı'nı başlattığını yazmaktadır. Bununla birlikte, Kazım Karabekir ve Ali Fuat paşaların Mustafa Kemal Paşa daha Samsun'a çıkmadan önce Milli Mücadele'yi başlatmak için Anadolu'nun doğusuna geçmesi gibi Çerkez Ethem gibi vatan kahramanları da çete faaliyetleri şeklindeki direnişlere daha öncesinden başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa da Kurtuluş Savaşı'nın öncüsü ve lideri olmuştur. Padişah ve Damat Ferit Hükümeti, İngiliz mandasını istedikleri ve Milli Mücadele'nin bir faydası olmayacağını aksine işgalleri artıracığını

düşündükleri için Milli Mücadele'ye karşı çıkmışlardır. Karşı çıkmakla da yetinmeyip onları durdurmaya ve faaliyetlerini baltalamaya çalışmışlardır. Birçok bölgede ayaklanmalar çıkartılması için çalışmışlar ve bunu yaparken de stratejik planlar düşünülerek Konya gibi muhafazakâr bir bölgede dini nitelikli ayaklanmalar Batı taraflarında ise milliyetçi ayaklanmalar çıkmasına yardım etmişlerdir. Çerkezlerin halife-padişaha bağlılığı bilindiğinden özellikle onlar kısırtılmış ancak Çerkez Ethem birçok soydaşını Milli Mücadele'ye karşı olduğu için astırmıştır. Çerkez Ethem yukarıda da bahsettiğimiz gibi iç isyanların bastırılmasında önemli rol oynamıştır. Bazı tarihçiler Yozgat isyanını bastırmadan önceki Ethem ve sonraki Ethem olarak onu iki dönemde inceleyip ilkinde vatan kahramanı, ikincisinde ise vatan haini olarak değerlendirmişlerdir. Aslında değişen Çerkez Ethem olmamıştır. Çerkez Ethem'in faaliyetlerine ve Ankara Hükümeti ile olan ilişkilerine baktığımız zaman onun hep aynı çizgide olduğunu görebiliriz. Kabul edilmesi güç olmayan bir şekilde değişenin Ethem Bey değil, Ankara Hükümeti olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ankara Hükümeti yeterli gücü olmadığı zamanlarda Ethem'den destek almış ve tamamen onun sayesinde olmasa da varlığını devam ettirip faaliyetlerini daha rahat bir şekilde hayata geçirmiştir. Bu süreçte de Ethem Bey kendi bildiği inandığı yolda yürüyen ve düşüncelerini açıkça dile getiren biri olmuştur; fakat Ankara Hükümeti kendisinden faydalanmak için bazı şeyleri görmemezlikten gelmiş ve ses çıkarmamıştır. Ancak ne zaman ki isyanlar bastırılmış, Ankara Hükümeti'nin gücü kanıtlanmaya başlamış işte o zaman oklar Ethem Bey'e dönmüştür. Ethem Bey'in gücü Ankara'yı düşündürmüş ve boyun eğdiremeyeceğini anladığı Ethem Bey'den kurtulmak istemiş ve bunu da başarmıştır. Birliği sağlamak ve bölünmeyi engellemek için yapılan bu davranış haklı bir davranış mı burası tartışılır fakat Enver Paşa'nın Milli Mücadele'ye katılmasına izin verilmemesi, şehzade Ömer Faruk Efendi'nin de aynı şekilde bu mücadelede yer almasının engellenmesinin tek bir sebebi vardı ki bu da zor günlerde ikilik çıkmasına sebep olabilecek her türlü durumdan kaçınmak.

Sonuç olarak bakıldığında; Ethem Bey'in Milli Mücadele sırasında -özellikle düzenli ordu kuruluncaya kadar- önemli hizmetleri olmuştur. Ethem Bey'i vatan haini ilan etmek, onun bu millet için canını hiçe sayarak yapmış olduğu faaliyetleri yok saymak olacağından bunun doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Tarihi şahsiyetleri vatan hainidir/değildir şeklinde yargılamaktan ziyade, faaliyetlerinden bahsedip takdiri okuyucuya bırakmak gerektiği de düşünülmektedir.

²¹ M. Kemal Atatürk, Gençler İçin Fotoğraflarla Nutuk (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 366-369.

²² İsmet İnönü, Hatıralar C. I (Ankara: Bilgi Yayınları, 1992), 235-238.

²³ Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam C.2 (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011), 429.

²⁴ Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji) TBMM'den Sakarya Savaşına (23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921) C.3 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 352.

HAMİT ZÜBEYR KOŞAY'IN ÇALIŞMALARI IŞIĞINDA HAYATI

Nergiz YAMAN*

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Giriş: Ülkelerin sosyal ve siyasi tarihlerini ortaya koymada biyografi çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır. Biyografi çalışmalarının yapılması tarihe bütüncül bir bakış açısı geliştirmede katkı sağlayacaktır. Bu çalışmanın da ana konusu olan cumhuriyet döneminin önemli isimlerinden Hamit Zübeyr Koşay biyografisine de bu gözle bakmak faydalı olacaktır. Türkiye Cumhuriyeti kuruluşu aşamasında yurdun her yanında büyük bir mücadele –milli mücadele- verilmektedir. 19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Atatürk'ün işgalleri ve mevcut durumu kabullenmeyişi ve Samsun'a gitmesiyle birlikte Millî Mücadele de başlatmıştır.¹ Lakin bu süreçte Anadolu'daki şartlar tahayyül edilemeyecek derece de zorlukta olduğu görülmektedir. Memleketin her bir yanı Birinci Dünya Savaşı'nda üstün gelen büyük devletler tarafından işgal edilmişti. Bu devletler dışında hem İngilizler tarafından desteklenen Yunanlıların hem de Fransızlar tarafından desteklenen Ermenilerin saldırıları Anadolu coğrafyasında kötü günlerin yaşanmasına sebebiyet vermişti. Saldırlara en az düşman kadar silah ve askeri güçle karşılık vermek gerekliydi. Fakat Türk milleti Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki kötü gidişatın yanında sekiz yıldan bu yana birçok yerde savaşmaktaydı. 1911-1912 yıllarında İtalya ile Trablusgarp Savaşı, 1912-13 Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan, Yunanistan ile yapılan Balkan Savaşları ardından 1914-18 yıllarında da dönemin büyük güçleriyle I. Dünya Savaşı beraberinde bir yıkım getirmişti. Sekiz yıllık bu süreçte bitip düşen Türk askerinin bir de silahsızlandırılması istenmişti.² Askerî açıdan müşkül durumda olan Türk milleti tüm sıkıntılara rağmen kurtuluşun çaresini aramakta kararlıydı. Burada Anadolu'nun yalnızca askeri açısını ele almamıza rağmen çizilen genel tablodan kurtuluşun fedakârlıklar ve üstün mücadele gerektireceğini düşünmemiz kaçınılmazdır.

Koşay İdil-Ural bölgesinde bulunan Ufa ilinde dünyaya gelmiştir. Babası dönemin bilginlerindedir. Tatar Türk'ü olan Hamit Zübeyr Koşay, henüz küçük denilecek yaşlarda eniştesi Rızaeddin Fahreddin Efendi'nin aracı olmasıyla³ İttihat ve Terakki bursuyla⁴ 1906 yılında ilk başta İstanbul'a gönderilmiştir. Daha sonrasında Sultaniye'ye bağlı olan Selanik Rüştiyesine gönderilmiştir.⁵ 1911'de rüştiyeden mezun olduktan sonra Sultani'ye geçeceği yıl Balkan Harbi⁶ patlak vermiştir. Bu yüzden İstanbul'a geri dönmüştür. Burada ilk başta İstanbul Sultanisinde kalmış daha sonra Darümuallimin'e (günümüz erkek lisesine) girmiştir. 1916 yılında buradan da mezun olarak Kadıköy Sultanisinde bir yıl muallimlik yapmıştır. Koşay'ın eserlerinden ve yaptıklarından; fikri yapısı gereği, kurulmadan kendini geliştirme arzusu içerisinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı muallimlik yaptığı sırada İstanbul Darülfünunda Etnoğrafya ve Macarca dersleri almaktaydı.⁷ 1917 yılında Macaristan Budapeşte'de bulunan rüştiyelere öğretmen yetiştiren "Pedagogium'da" eğitimine başladı.⁸ 1921 yılında mezun oldu. Mezun olduğu yıl yüksek muallim okulu manasına gelen Evötöş Collegium'a başladı. 1922'de İsviçre'de Lozan Türk Yurdu'nun yaptığı yarışmaya "İzgü Mescid" eseriyle katılmıştır. Eseri dolaylı olarak kendi yaşamını anlatmaktaydı ve Türk Yurdu Dergisi tarafından birinci seçilmişti.⁹ Ünlü Türkolog Gyula Nemeth⁹ ile çalışmaya başlayan Koşay "Türk Silah Adları" isimli doktora tezini 1923'te bitirip Berlin Üniversitesi'nde Willy Bang Kaup'un derslerini takip etti.¹⁰ Macaristan'da iken Avrupa'nın belirli şehirlerine gidip oralarda kütüphanecilik ve müzeler hakkında fikirler edinmiştir. Edindiği fikir ve izlenimler, özellikle "Açıkhava Müzesi" eserinde ayrıntılı olarak görülmektedir.

Hamit Zübeyr Koşay'ın Ufa Yılları (1897-1906): Hamit Zübeyr Koşay, 1897 yılında Sovyetlerin İdil-Ural Bölgesinde bulunan Başkurdistan Cumhuriyeti merkezi eski Ufa ili, Mizele

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: nergizyaman3@gmail.com.

¹ Atatürk, Nutuk, Bilgitek yay., 6. Basım, Ankara 2018, s.19.

² Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995), Kronik yay. 25. baskı, 2018, İstanbul, s.47.

³ M. Şakir Ülkütaşır., İki Halkbilimci Hamit Zübeyr Koşay, Folklor Araştırmaları Kurumu yay.5, Güven Matbaası, Ankara, 1978, s.5.

⁴ M. Şükrü Hanioglu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", TDV İslâm Ansiklopedisi, C.23, 2001, s.476-484.

⁵ Melek Çolak, a. g. m. s.274.

⁶ Balkan Savaşlarının ayrıntılı bilgileri için ayrıca bakınız; Lev Troçki, Balkan Savaşları, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, (çev. Tansel Güne), İstanbul 2019.

⁷ Türk Dünyası Ortak Edebiyatı: Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi, "Hamit Zübeyr Koşay (1897- 1.10.1984)" c. VI. Ankara 2005.

⁸ Sadi Bayram, İlk Türk Hafiri Hamit Zübeyr Koşay'ın Belgelerle Biyografisi, Ankara, 2014, s.29.

⁹ Hamit Zübeyr Koşay, "Gyula Németh 2 Kasım 1890- 15 Aralık 1976", Belleten Dergisi, C. XLI, S.161, Ocak 1977'den Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

¹⁰ Mahmut H. Şakiroğlu, "Koşay, Hamit Zübeyr", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kosay-hamit-zubeyr> (13.04.2019).

kantonunun Tilenkçi Tamak köyünde¹¹ dünyaya gelmiştir.¹² Koşay'ın ailesi İk nehri kıyısı boyunca ikamet etmişlerdir. Hamit Zübeyr Koşay'ın dedesi zamanın bilgini olarak adlandırılan Abdülcebbar Hazret'tir. Abdülcebbar Hazret'in dört oğlu olduğu bilinmektedir. Abdulkayyum, Ubeydullah, Mansur ve Mirza Abdurrahman'dır. Abdülkayyum'un oğlu olan Abdülbari, masraflarını dedesi Abdülcebbar karşılamak kaydıyla Türkiye'ye gelmiştir.¹³ Hamit Zübeyr Koşay, ailesinden İstanbul'a tahsil için gönderilen tek kişi değildir. İstanbul'un hem Koşay'ın ailesi hem de özellikle Komünizmin hâkim olduğu Balkan ülkelerinde yaşamını idame eden azınlık Türkler açısından önemlidir. Rusya'dan Hicaz'a gelen hac kafileleri dönüştürerek İstanbul'u ziyaret etmeyi önemseyip buradan habersiz kalmamışlardır. Bu yüzden Koşay'ın ailesine benzer nitelikte birçok aile çocuklarının lisanları için İstanbul'u tercih etmişlerdir.¹⁴

Hamit Zübeyr Koşay'ın dedesi gibi babası da dönemin ilmiye sınıfından olduğu bilinen Ubeydullah Efendi¹⁵, annesi ise Nurizade Hanım'dır.¹⁶ Koşay'ın dedeleri İk nehri kıyısındaki geniş otlakları bulunan Tamyân'da bir süre yaşamışlardır. Fakat Tamak'ın varlıklı ailelerinden olan Halfin ailesinin daveti üzerine baba yurtlarını bırakıp Tamak'a yerleşmişler. Abdülcebbar Efendi kurulmuş olan Medrese'ye müderrislik yapmaya başlamıştır.¹⁷ Abdülcebbar Efendi'nin büyük oğlu olan Abdülkayyum'u Tamak Köyü'ndeki caminin ikinci imamı olarak görevlendirmişlerdir. Bu görev bir nevi aile mesleği halini almış, Abdülkayyum Efendi vefat edince yerine kardeşi Ubeydullah Efendi ikinci imamlık görevini üstlenmiştir. Dönemin bilgini Abdülcebbar Efendi, İstanbul sevdahısındı. Keza bu torununun tahsil için İstanbul'a gitmesini desteklemesinden de anlaşılabilir. Hamit Zübeyr Koşay ailesinin Tamak köyüne yerleşmesi üzerine 1897 yılında burada dünyaya gelmiştir. Dedesinin evinde portresini de bulundurduğu hayran olduğu II. Abdülhamid'in adını torununda görmek arzusuyla Koşay'a Abdülhamid Zübeyr ismini vermiştir. Abdülhamit Zübeyr ailenin ikinci çocuğudur. Ondan öncesinde bir ablası bulunmaktadır. Ablası hakkında belgelerde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu çalışma kapsamında incelenen eser ve belgelerde Türkiye'ye gelmeden evvel nerede ve nasıl yaşadığı, eğitim ve kültür hayatı, aile durumu bilinmemektedir. Hamit Zübeyr Koşay'ın ailesinin şekillendirilmesinde ilk

başta dedesi Abdülcebbar Efendi daha sonra Koşay'ın babası olan Ubeydullah Efendi ve Koşay'ın Türkiye'ye gelmesine vesile olacak eniştesi Rızaeddin Fahri Efendi'den bahsetmek Koşay'ın 1906 Türkiye'ye gelecek olacağı yıllara kadar ki sürecini daha iyi kavranması açısından önemlidir.

Hamit Zübeyr Koşay'ın İstanbul'a gelişi konusunda yapılan biyografilerin birçoğunda İttihat ve Terakki'nin bursu ile geldiği yazılmaktadır. Lakin bu dönem içerisinde İttihat ve Terakki'nin bu tarz faaliyetlerine karşılık kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Farklı bir yardımın olduğu konusunda iki tez karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birisi Prof. Dr. Doğan Özlem'in yazmış olduğu "*Sadun Hoca'nın Ardından*" makalesinde; Dedesi Abdülcebbar Efendi'nin yardımı ve desteğiyle amcası Dr. Abdülbari Koşay ile Hamit Zübeyr Koşay'ın İstanbul'a gelmiş olduğudur. Bir diğeri ise Ömer Özcan'ın Hamit Zübeyr Koşay'ın hayatını ele aldığı makalesinde bahsettiği "*Koşay, hemşerisi Sadri Maksudi Arsal ile ilgili bir yazısında 1911 yılında teyzesinin hazırladığı imkânlar ile İstanbul'a gidecek öğrenci kafilisine katılmak üzere yaşadığı köyden ayrılmıştır.*"¹⁸ tezidir. Bu tezlerden anlaşılacağı üzere Koşay'ın İstanbul'a gelişi bir şekilde birilerinin yardımı ve desteğiyle olduğudur. Ailesinin de onayı ile Koşay 1906 senesinde henüz dokuz yaşlarında iken memleketi olan Ufa'dan ayrılıp tahsil için İstanbul'a gönderilmesi uygun bulunmuştur. 1906 senesinin bir sabahı Rızaeddin Efendinin kulağına okuduğu ezan ile bir daha dönemeyeceğini bilmeden evinden ayrılır. Pasaport işlemleri için ilk başta Orenburg'a gitmesi gerekmektedir. Babası Orenburg'a gidecek olan Koşay'ı Bebebey istasyonundan uğurlar.¹⁹ Orenburg'a geçen Koşay birkaç gün burada bulunduktan sonra yoldaşı sayabileceğimiz Esat Sabit ve Arif Sabit ile buluşmak için Samar kentine gitmiştir. Buradan sonra birlikte Odessa yoluyla İstanbul'a doğru harekete geçmişlerdir. İstanbul'a geldiklerinde Halim Sabit karşılaşmıştır. İki kardeş olan Esat Sabit ve Arif Sabit Galatasaray Sultanisi'ne yerleşirken Hamit Zübeyr Koşay Sultaniye'ye bağlı Selanik Rüştüyesine yatılı olarak gönderilmiştir.²⁰

İstanbul'a Gelişi (1906-1917): İstanbul'a gelir gelmez, Sultaniye'ye bağlı Selanik Rüştüyesine gönderilmiş olan Hamit Zübeyr Koşay'ın kaldığı yatılı okulun durumu karışıktır. 1905 Rus devriminin²¹ yankı uyandırmaya başladığı dönemde Osmanlı Devleti'nde Yunan, Arnavut, Bulgar gibi kitlelerde de

¹¹ KOŞAY'ın hayatı ile ilgili başvuru tüm kaynaklarda doğduğu köy farklı adlarla verilmiştir. Fakat ana kaynaklar göz önüne alındığında "Tamak" adının kullanıldığı görülmektedir. Farklı verilen adlar: Tamak, Tamyalı, Tomrek.

¹² Adil Özer, İki Halkbilimci: Hamit Zübeyr Koşay - M. Şakir Ülkütaşır, Ankara 1978, s.5

¹³ Sadi Bayram, İlk Türk Hafiri Hamit Zübeyr Koşay'ın Belgelerle Biyografisi, Ankara, 2014, s.14. (Akrabalarına dair ek bilgi olarak; Abdülbari tahsili için ilk İstanbul'a gelir. Burada İdadi'ye başlar. Daha sonra Tıbbiye'ye girer başarıyla bitirerek doktor unvanına sahip olur. İlk görev yeri olarak Doğu Anadolu Bölgesinde olsa da görevini tamamlayıp İzmir Menemen'e yerleşir. Dr. Abdülbari Efendi'nin torunu Abdülbari Koşay, bir zamanlar Türkiye Cumhuriyeti bakanlarından olan Korkut Özal'ın kızı ile evlenmiştir.

¹⁴ Ömer Özcan, "Hamit Zübeyr Koşay", Türk Yurdu Dergisi, S.270, yıl.99, 2010.

¹⁵ Hamit Zübeyr Koşay'ın Hivüviyet belgesinde babasının adı Abdullah olarak geçmektedir. Fakat birçok biyografisinde Ubeydullah Efendi kullanılmıştır.

¹⁶ Mahmut H. Şakiroğlu, "KOŞAY, Hamit Zübeyr", İslam Ansiklopedisi, c.26, Ankara 2002, s.225-226.

Ayrıca bakınız; Hamit Zübeyr Koşay'ın Sadi Bayram arşivinden elde edilen, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olduğuna dair verilen hüviyet cüzdanı ekte belirtilmiştir.

¹⁷ Özer, a. g. e. s.5. (not: Özer bu eserinde medreseyi Koşay'ın ailesinin kurmuş olduğu gibi kaleme alsada Sadi Bayram'ın Koşay'ın Belgelerle Biyografisi eserinde Halfinoğulları'nın kurmuş olduğu medrese de müderrislik yapması için davet edildiği kaleme alınmıştır.)

¹⁸ Ömer Özcan, "Hamit Zübeyr Koşay", Türk Yurdu Dergisi, S.270, Yıl.99. Şubat 2010.

¹⁹ Sadi Bayram, a. g. e. s.16.

²⁰ Sadi Bayram, a. g. e. s. 16.

²¹ Lev Troçki, Balkan Savaşları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2019, s.3.

hareketlenmeler başlamıştır. Bunların önemli yansımalarından birisi de her irki unsurdan öğrenciyi içinde bulunduran rüştîyelerde olmuştur.²² Koşay'ın kaldığı rüştîye de azınlıkları barındırmaktadır. II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi, Selanik'teki Alay Köşkü'nde göz hapsinde bulundurması rüştîyede kalan farklı etnik gruptaki talebeleri harekete geçirmiştir. Çevresinin Abdülhamid Zübeyr ismine tenkitlerde bulunmaları üzerine hocaları adını değiştirmesini önermiştir. Koşay adında bulunan "Abdül" kelimesini kaldırmıştır.²³ Koşay burada bulunduğu süreç boyunca tarihte olan olayları gördüklerini ve duyduklarını kaleme almıştır. Det burada bulunan Koşay, liste çıkarmada yaralananların yakınlarına mektup yazdığını ve yaralı yakınlarından gelen mektupları da okuduğunu dile getirmiştir. Ailesinin yanına gidememesinin burukluğunu hastalarla sık sık görüşüp onlara destek olarak gidermeye çalışmıştır. Selanik'in Yunanlılara teslim edilmesini kendi açısından anlatan Koşay, hüviyetini gizleyerek bir müddet Mîhdad Paşa Sanayi Mektebi'nde geçirmiştir. Loyd vapuru ile İstanbul'a geçmeyi planlamış ve üç gün sonra İstanbul'a geçebilmiştir.²⁴ Rusya'daki Bolşevik ihtilali dolayısıyla memleketi karışıktır. Bu yüzden basit anlamda iletişim kurmak, ailesi ve yakınlarından haber almak oldukça zordu. Babası Uddullah üç defa hacca gitmesine karşılık İsoğlunu görememiştir. Dönemin şartları ve savaş, Koşay'ın babasıyla görüşmemesi ve yakınlarından haber alamamasına neden olmuştur. İstanbul'a geldiğinde göçmen öğrenciler için açılmış İstanbul Sultanisi'nde iki yıl öğrenim gördükten sonra kendi isteği ile Kadıköy'deki Dar'ül- Muallimin'e gitmeye başlamıştır. Yüksek tahsili için Macaristan'a gitme düşüncesi olduğu için 1916 senesinde Macarların İstanbul'da açtıkları kursa gitmeye ve Macarca öğrenmeye özen gösteriyordu. Hayatının bu safhasını eski okulu Kadıköy'de Beden Eğitimi Öğretmen Vekilliği (16.09.1917- 31.08.1918) görevini yapmaya başlamıştır. Öğretmenlik yaptığı dönemde Prof. Meszaros'un Macarca ve Etnografya derslerini de takip etmiştir. 1917 senesinde C. H. Jetsisini himaye ve tavsiyesi ile İttihad Terakki'nin bursuyla Macaristan'a gitmiştir.²⁵

Macaristan Yılları Ve Faaliyetleri (1917-1925): Hamit Zübeyr Koşay, Macaristan'ın Budapeşte kentinde bulunan rüştîyelerde muallim yetiştiren Pedagogium'da tahsiline devam etti. Okuluna devam ettiği yıllar arasında, I. Dünya Savaşı'nın²⁶ etkileri ülkenin her bir yanında hissedilir olmuştu. Bir yandan ailesinin olduğu bölgede Bolşevik ihtilali etkisini gösteriyor; diğer yandan, I. Dünya Savaşı'nın yaşandığı bölgedeki karışıklıklar bir takım ekonomik sorunlara neden oluyordu. Bu durum kendisi de dâhil öğrencilere yansımış burslarında kesintiler olmuştur. Rusya'nın komünizm politikalarına dâhil oldukları konusunda; okulların belgeler istemesinde Koşay'ın var olan belgesinde karşımıza çıkmaktadır. Kızıl asker olmadığını ve Macaristan'da tahsilini yaptığı süre boyunca herhangi bir şekilde vatana ihanetinin bulunmadığı belge ile tasdiklemiştir.²⁷ Hamit Zübeyr Koşay, bu durumlara rağmen başarıyla mezun olmayı başarmıştır.²⁸ Bu dönemde en büyük destekçisi olarak bahsettiği Prof. Gyula Nemeth karşımıza çıkmaktadır. Ölümünün anısına kaleme aldığı *Gyula Nemeth*²⁹ adlı eserinde ona sahip çıktığını ve her türlü yardımda bulunduğunu açıkça dile getirmiştir. Örneğin; yardımda bulunduğu konulardan birisi Eötvös kolejine girmesini sağlamıştır. Hamit Zübeyr Koşay belki de Tatar kökenli olmasından dolayı Türkoloji'ye meraklı hayatının ilerleyen süreçlerinde ele aldığı olduğu makale ve kitaplardan da ayrıntılı biçimde göreceğiz. Eötvös Kolejinde kadro bulunmamasını hocası olan Prof. Gyula Nemeth'e bildirmiştir. Yeteneklerinin ve ilgisinin farkında olan Gyula Nemeth onu bir asilzadeye gönderir. Kendisini anlatan Hamit Zübeyr Kolej Müdürü tarafından yatılı ve okul masraflarını ödemediği kalmaması onaylamıştır.³⁰ Eötvös Kolejine giderken Lozan Türk Yurdu Dergisi'nin düzenlemiş olduğu yarışmadan haberi olmuştur. 1922 senesinde Lozan Türk Yurdu'nun düzenlemiş olduğu "Türk Gençliğinin Vazifesi Ne Olmalıdır?" konulu yarışmaya Macaristan'da bulunduğu yerden kaleme aldığı yazıyı göndermiştir. Hayatının önemli bir kısmını ele aldığı eser olarak bahsettiğimiz *İzgü Mescid* adlı eseri Lozan Türk Yurdu tarafından birinciliğe layık görülmüştür.³¹ Hamit Zübeyr, bu başarılarının

²² Abdulvahap Akıncı, "Osmanlı Devleti'nde Milli Kimlik İnşasında Okul", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.19,2014, s.1-24.

²³ Melek Çolak, "Türkiye'de Tatar Kökenli Bir Aydın: Hamit Zübeyr Koşay (1897-1984)", Problemi Filologii Narodov Povoljya, 1-2 Aprely 2010, Moskovskix Pedagogičeskiy Gasuderstvenny Universitet, Moskova-Rusya Federasyonu 2010, s.274.

²⁴ Hamit Zübeyr Koşay, *İzgü Mescid*, s.15.

²⁵ Sadi Bayram, a. g. e., s.22. Ayrıca bakınız; Melek Çolak, "Türkiye'de Tatar Kökenli Bir Aydın Hamit Zübeyr Koşay (1897-1984)", adlı Makalesinde Koşay'ın İstanbul Macar Bilimler Enstitüsü'nün yardımıyla Budapeşte'ye gittiği kaleme alınmıştır.

²⁶ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995), Kronik yayınları,25. basım, İstanbul 2018, s.81-119.

²⁷ Sadi Bayram Arşivinden alınan belgede ayrıntılı biçimde görülebilir. Ayrıca; Sadi Bayram, İlk Türk Hafiri Hamit Zübeyr Koşay'ın Belgelerle Biyografisi, Ankara 2014, s.24.

²⁸ Melek Çolak, a. g. e., s.274.

²⁹ Hamit Zübeyr Koşay, "Gyula Nemeth (2 Kasım 1890-15 Aralık 1976)", Bellekten C. XLI,S.161,1977'den Ayırması, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1977, s.177.

³⁰ Sadi Bayram, a. g. e., s.26-114.

³¹ Hamit Zübeyr Koşay, *İzgü Mescid*, 2. Baskı Ayyıldız Matbaası, Ankara 1976, s.3.

yanı sıra tahsilini devam ettirmiş; yaz aylarında ise Lehistan Başbakanı'nın yazlık evinde misafir olmuş ve Lehistan'ı da görmüştür.³² Koşay Budapeşte yıllarında birçok yere seyahat etme fırsatı bulmuş bu da ileride onun düşün yapısını ve yeni projeler geliştirmesine vesile olmuştur. 1923 yılında Evötös Kolejinde başarıyla mezun olmuştur. Bu sayede Hungaroloji ve Türkoloji'den doktora yapmaya hak kazanmıştır.³³ Gyula Nemeth ve Zoltan Gombocz'un doktora talebesi olarak devam etmiştir.³⁴ "Türk Silah Adları", konulu doktora çalışmasını yapmıştır.³⁵ Gyula Nemeth'in anısına yazmış olduğu eserde de belirttiği gibi Türkler arasında Nemeth'in kürsüsünden ilk doktor diplomasına sahip olmuştur.³⁶ Budapeşte'de iken düşün dünyasının benzer nitelikte olan önemli Türkologlardan Laszlo Rasonyi (1899-1984) tanışmıştır.³⁷ 1924 senesinde Berlin Üniversitesi'nde ders veren *Wilhem Bang Kaup'un (1869-1934)* derslerini izlemeye özen göstermiştir. Kaup'tan "*Türk dilinin tarihi ve mukayesevi grameri alanında en çok hizmet eden büyük bir bilgin*"³⁸ olarak bahsetmiştir. Aynı zaman diliminde müze ve devlet kütüphanelerinde incelemeler yapmıştır. Türk Tarih Kurumu arşiv belgelerini ve makalelerini incelediğinde Koşay'ın bu dönemlerde yapmış olduğu araştırmaların etkisinde kaldığı görülmektedir.³⁹ Bunların yanı sıra Hamit Zübeyr Macaristan'da Turan Cemiyeti'nin⁴⁰ basın ayağı Turan Dergisi'ne "*A Nephagyományok hatasa a modern tatar irodalomra*" (*Halk Geleneklerinin Modern Tatar Edebiyatına Etkisi*), adlı makale yayınlaması ve Turan Cemiyeti'nin daimi konferanslarından birinde "*A Tatarok Küzdelmei és Kültürtörökvéséi*" (*Tatarların Mücadelesi ve Kültürel Çabaları*), pürüzsüz bir Macarca ile anlatması⁴¹ kökenlerine olan bağlılığını ve kültür alanındaki etkin tutumunu göstermektedir.

Türkiye'ye Dönüşü ve Türkiye'ye Yapmış Olduğu Katkıları (1925-1984): Hamit Zübeyr Koşay'ın eniştesi Rızaeddin Efendi, Rusya'daki rejimin değişmesiyle Sibiry'a sürülmüş; ayrıca Rusya bölgesi git gide karışmıştı. Bu yüzden 1925 kendisini çocukluktan bu yana şekillendiren ikinci vatani olan Türkiye'ye, İstanbul'a dönüş yapmak zorunda kalmıştır. İstanbul Üniversitesi'nin kadrosuna girmeye çabalamış; ancak, kadro bulamadığından girememiştir. Aynı senenin içerisinde 24.05.1925 tarihinde Maarif Vekâleti Kütüphaneler Müfettişi

olmuştur. Daha sonra Hars, Asar-ı Atika, Kütüphaneler Şube Müdürlüğüne yükselmiştir. 1926 yılında aynı kökten geldiği İstanbul Abdullah Gıyaseddin Tansu kızı Ayşe Naime Hanım ile hayatlarını birleştirmişlerdir.

1925 ve 1931 görev süreleri boyunca Türk Tarih Kurumu arşivini incelendiğinde; belgeler, bundan sonraki yıllara oranla kısıtlıdır. Fakat özellikle 1934 yılında kendi eliyle yapmış olduğu harita ve çekmiş olduğu arşiv belgelerinin vaziyeti, dönem için ana kaynaktır. 1950'lere kadar arşivde Hamit Zübeyr Koşay'ın yazışmaları ve mektupları da bulunmaktadır. İncelenen belgelerde üzerinde durduğu konular olarak arşivlerin, kütüphanelerin bakımı ve bunlara nasıl çözüm bulunacağı konusunda denetim yapılması talepleridir.⁴² Türkiye'de 1933 senesinde ilk Milli kazı olan Ahlatlıbel⁴³ kazısını yürütmüştür. Alacahöyük, Pazarlı Güllücek, Erzurum ve Çevresi⁴⁴ kazıları gibi birçok kazıda yer almıştır. Bu kazıları yaparken yalnızca arkeolojik araştırma yapmamıştır. O bölgenin halkının kültürünü, düğünlerini⁴⁵, dilini ve tarihini de ele almıştır. Eserlerinin hemen hemen hepsi bu şekilde araştırmalarla hemhâldir.⁴⁶ Ayrıca kendi eliyle bölgedeki bitkilerin isimleri ve bitkileri yapıştıran bir defter yapmıştır. Bu defterin dönemin farmakoloji alanı çalışmalarından sayılmaktadır. Kültür ve Folklor üzerinde yoğunlaşan Hamit Zübeyr Koşay ömrünü eserinde yazmış olduğu "*...Milli şuuru uyanık bulunduracak vasıtalar arasında, halkın maddi ve manevi kültürünü tesbit eden Etnografya ve Folklor başta geliyordu.*"⁴⁷ fikirleri ile geçirmiştir. Koşay'ın yaptıklarını ve düşün dünyasını daha da iyi anlayabilmek için eserlerinin dışında Ankara Atatürk Kültür Merkezi Arşivi'ne bağışlanan 4.000'e yakın kitaplarını ve el yazmalarını inceleyerek başlayabilirsiniz.

Sonuç: Yurdundan kopup tek başına Anadolu'ya gelen Hamit Zübeyr Koşay yaşamı boyunca bulunduğu mevkilerde her daim Türkiye Cumhuriyeti'nin kalkınmasına katkıda bulunmuş yaşamının son evresine kadar çalışmayı kendine hedef edinmiştir. Macarca, Fransızca, İngilizce, Almanca gibi birçok lisana hâkim olan ve uluslararası kongre asli üyelikleri bulunan Koşay'ın yaptığı eserlerin titizlikle araştırılmalıdır. Tarih, arşiv, kütüphane, etnografya, arkeoloji, filoloji, Türk folkloru gibi birçok alanla ilgilenen Koşay'ın gerektiği önemin gösterilmesi ve araştırılması gerekmektedir.

³² Sadi Bayram, a. g. e., s.26.

³³ Adil Özer, İki Halkbilimci: Hamit Zübeyr Koşay - M. Şakir Ülkütaşır, Ankara 1978, s.6.

³⁴ Melek Çolak, a. g. e., s.274.

³⁵ Mahmut H. Şakiroğlu, "KOŞAY, Hamit Zübeyr", İslam Ansiklopedisi, c.26, Ankara 2002, s.225.

³⁶ Hamit Zübeyr Koşay, "Gyula Nemeth", s.12.

³⁷ Melek Çolak, a. g. e., s.275.

³⁸ Hamit Zübeyr Koşay, Etnografya Folklor Dil Tarih v. d. Konularda Makaleler ve İncelemeler, Ayıldız Matbaası, Ankara 1974, s.359.

³⁹ Ayrıca bakınız, Hamit Zübeyr Koşay, Arşiv Nedir? Adlı eserinde Berlin Müzesi gibi gittiği birçok müzenin yapı planına kadar ele alıp incelemiştir.

⁴⁰ Turan Cemiyeti'nin oluşumu ve gelişimi açısından daha ayrıntılı bilgiler için bakınız, Nizam Önen, Turancı Hareketler Macaristan ve Türkiye (1910-1944), Doktora tezi, Ankara 2003.

⁴¹ Melek Çolak, "Türkiye'de Tatar Kökenli Bir Aydın Hamit Zübeyr Koşay (1987-1984), s. 275.

⁴² Türk Tarih Kurumu Arşivi, Gömlek no:2, Tarih: 1940-1950, TTK, Gömlek No:9, Tarih:18.02.1935, TTK, Gömlek No:15, Tarih:20.12.1938.

⁴³ Hamit Zübeyr Koşay, "Ahlatlıbel Kazısı", 1933, Tarih-Arkeologya ve Etnografya Dergisi, S. II. S.1-100.

⁴⁴ Hamit Zübeyr Koşay, Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ayıldız Matbaası, Ankara 1984.

⁴⁵ Hamit Zübeyr Koşay, Türkiye Türk Düğünleri Üzerine Mukayeseli Malzeme, Maarif Matbaası, Ankara 1944.

⁴⁶ Hamit Zübeyr Koşay, Etnografya Folklor Dil Tarih vd Konularda Makaleler ve İncelemeler, Ayıldız Matbaası, Ankara 1974.

⁴⁷ Hamit Zübeyr Koşay, "Hars (Kültür) Dairesinin Kuruluşu ve İlk Etnografya Müzesinin Hizmete Açılışı", II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Cilt I. den ayrı basım, G. Ü basın- yayın Yüksekokulu Basımevi Ankara 1982, s.1.

TÜRK MUKAVEMET TEŞKİLATI'NIN KIBRIS'TAKİ ROLÜ

Mertcan KARTAL*

Trakya Üniversitesi

Giriş: Kıbrıs coğrafyası etnik köken anlamında karışık bir bölge olması nedeniyle birçok farklı kültürü içerisinde barındırmaktadır. Ayrıca Kıbrıs'ın jeopolitik konumunun önemli olması bu etnik grupların ve buna destek veren büyük devletlerin Kıbrıs adasını ele geçirmek istemesinde büyük bir payı vardır. Bu yüzdendir ki Kıbrıs adasında yaşayan soydaşlarımız burada sadece şeref ve namusunu korumamış Kıbrıs'ta uzun yıllardır Türklerin yaşadığı göstermiş ve kanıtlamıştır. Burada yaşayan soydaşlarımız her ne kadar katliamlara maruz kalmış da olsa her zaman Kıbrıs adasının bir Türk yuvası olduğunu ifade etmiş ve haklı davalarından asla vazgeçmemiştir.

EOKA terör örgütü Türklerin direnişlerine rağmen soykırıma devam ederek adanın taksimini istemektedir. Türk Mukavemet Teşkilatı kurulduğu tarihten itibaren halkı örgütleyerek adanın Yunanistan'a taksiminin mümkün olmayacağını gerek Kıbrıs'ta yaşayan Rumlara gerek ise diğer devletlere her fırsatta belirtmiştir. Türk Mukavemet Teşkilatı'nın başarılı olmasının en büyük sebeplerinden biri de yapılan direnişlerin belirli bir plan ve program dâhilinde olmasıdır.¹ TMT'nin belirli plan ve program dâhilinde teşkilatlandırılması onun uzun ömürlü olmasını sağlamıştır. Kıbrıs genelinde böyle bir teşkilatın kurulması anavatanda Kıbrıs sorununu yakından takip eden binlerce halkın uzun vadede soydaşlarına yardım etmesine olanak sağlamıştır. Böylece Kıbrıs'ta yaşayan halkın en azından ufakta olsa ihtiyaçlarının karşılanması sağlanmıştır.² TMT'nin planları dâhilinde yapmış olduğu icraatlara ve bu icraatlar neticesinde oluşan sonuçlara baktığımızda ilk olarak anavatan Türkiye ile bağları güçlendirmek konusundan başlamak en doğrusudur. Nitekim Türkiye'de geçte olsa Kıbrıs Sorununu kabul etmiş ve Adnan Menderes döneminde TMT'nin kurulmasına Bakanlar Kurulu kararıyla onay verilmiştir. Bu karar ile birlikte Bakanlar Kurulu kararından önce kurulan TMT'nin ismi de aynı şekilde kalmıştır. Anavatan Türkiye ile aranın güçlendirilmesi her bakımdan önemlidir.³ Ne kadar önemli olduğunu Dr. Fazıl Küçük'ün Kıbrıs halkına öğretmiş olduğu şu sözünden de anlamak mümkündür:⁴

"Kıbrıs davası Türkiyesiz kazanılmaz." Dr. Küçük'ün sözünden de anlaşılacağı gibi TMT kurulmuş olsa dahi adadaki gönüllü Türklerin bir araya gelmesiyle kurulmuş bir örgüttür. Bunu Albay Rıza Vuruşkan'ın Türkiye tarafından adaya gönderilmesinden anlaşılmaktadır. Rıza Vuruşkan'ın adaya gelmesiyle de birlikte adada yaşayan Türklerin profesyonel anlamda asker olarak yetiştirilmesi planlanmış ve örgüt bu şekilde teşkilatlanmıştır.⁵ TMT'nin anavatan Türkiye ile olan ilişkilerini güçlendirmesi Kıbrıs Türk halkının Rum ve Yunan mezalimlerine karşı kapsamlı bir şekilde teşkilatlandırmasını sağlamıştır. Bu bağlamda 1958-1960 ve 1963-1974 arası dönemlerde TMT, Türkiye'nin üzerinde oldukça fazla baskı olmasına rağmen bağlarının güçlü kalmasını sağlayarak Geçitkale-Boğaziçi ve Erenköy savaşlarında Türkiye'den yardım gelene kadar başarılı bir direniş örneği göstermiştir.⁶ Bütün bunların ışığında Kıbrıs Barış Harekâtı'nın yapılmasına kadar ki olan dönemde TMT'nin bu aşamada Türkiye ile bağlarını güçlü tutması birçok gencin Türkiye'den destek için Kıbrıs'a gelmesini ve Kıbrıs Türkünün ayakta kalmasını sağlamıştır.⁷

TMT, Kıbrıs'ta yaşayan Türk halkının canını ve malını korumak amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Bu faaliyetler sırasında TMT'nin isimsiz kahramanları gönüllüleri oldukça fazladır. Çünkü TMT üyeleri halkın ta kendisidir halkın içinde çıkan bir direniş örgütüdür.⁸ TMT Lefkoşa merkezli kurulup, 10 adet Sancağın Lefkoşa'ya bağlı olduğu bir teşkilattir. Merkezi Lefkoşa'ya da Bayraktarlık ismi verilmiştir. Bu şekilde teşkilatlandırılarak Türklerin yaşadığı her bölgede can ve mal güvenliğini koruması amaçlanmıştır. TMT'nin kuruluş tarzı aslında Türkleri korumak amacıyla yapılan en büyük faaliyet olarak gösterilebilir. Bu konuda, TMT planlamış olduklarının büyük kısmını başarmıştır; fakat sancaktarlıklara bağlı taburların azlığı daha fazlasını başarmasında büyük engellerin yanında gelmektedir. Ayrıca, deniz ve hava gücünün olmaması hatta topçusu ve zırhlı aracının da olmadığını düşündüğümüzde TMT'nin nasıl büyük bir direniş gösterdiğini daha iyi anlayabiliriz. TMT'nin genel savunma planına da baktığımızda mücahitlerin Türk Silahlı Kuvvetleri gelinceye kadar

* Trakya Üniversitesi, FEF, Lisans 4. Sınıf Öğrencisi, e-mail: mertkrt197@gmail.com.

¹ İsmail Bozkurt, Zirköy'den Mermertepe'ye, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s:28

² Rukiye Maden, Dr. Fazıl Küçük ve Kıbrıs, Tarihi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014, s:14.

³ Rukiye Maden, a. g. e, s:16.

⁴ Ali Denizli, a. g. e, s:41.

⁵ Abdulhaluk Çay, Kıbrıs'ta Kanlı Noel- 1963, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1989 s:42.

⁶ Sabahattin İsmail, 150 Soruda Kıbrıs Sorunu, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1998, s:44.

⁷ Fahir Armaoğlu, a. g. e, s:114.

⁸ Derviş Manizade, Kıbrıs Dün, Bugün, Yarın, Kıbrıs Türk Kültür Derneği İstanbul Bölgesi Yayınları, İstanbul, 1975 s:160.

zaman kazandırması ve düşmanın çıkarma bölgelerine kuvvet kaydırmasını engellemesi istenmiştir. Bu planı da taban olarak düşündüğümüzde TMT oldukça başarılıdır. Bu duruma örnek olarak; Erenköy’de Rumların saldırılarına karşı direnen mücahitler Türk Kuvvetleri gelinceye kadar güzel bir şekilde direniş gösterip zaman kazanmıştır.⁹

Direniş örgütü olan TMT’nin bir plan ve program dâhilinde uygulamaya çalıştığı ilkelere biri de Kıbrıs’taki Türk varlığının hukuki haklarını korumaktır fakat bu konuda pek başarılı olduğu söylenemez. Çünkü TMT sadece bir direniş örgütü olmaktan ibarettir. Büyük bir devletin yardımı olmadan bu hakları koruması imkânsızdır. Çünkü Rumlar adına Kıbrıs Cumhuriyeti’nin kurulması ve Türklerle eşit bir muamele görmeleri kendileri için sorun olduğundan Cumhurbaşkanı Yardımcısı Dr. Fazıl Küçük’ün veto hakkının kaldırılmasını isteyerek bu noktada bile Türklerin haklarını engellemek istedikleri bilinmektedir. Bunun sebebi ise Bakanlar Kurulu ve Temsilciler Meclisinde çıkacak herhangi bir kararın Cumhurbaşkanı Yardımcısı tarafından veto etme hakkının bulunmasıydı. Rumlar çoğunlukta oldukları bu önemli mevkilerde kendileri lehinde aldıkları bu kararların veto edilmesini istememişlerdir. Hatta öyle ki anayasayı ve kuralları ihlal etmekten çekinmemişler bununla beraber ikili ilişkilerin bozulması için yangına körükle gitmekten yana olmuşlardır.¹⁰ Tüm bu gelişmelerden de anlaşılmaktadır ki TMT’nin kurucularından Dr. Fazıl Küçük’ün bile haklarını engellemek isteyen Rumların önünde durulması için TMT’nin yetersiz kalmış ve bu konuda anavatan Türkiye’ye ihtiyaç duyulmuştur. TMT’nin plan ve programında diğer önemli basamakta Kıbrıs’ta yaşayan Türklerin adadan göç etmesine mâni olmaktır. Aslında bu Türk halkının canının ve malının korunmasıyla alakalı bir durumdur. Çünkü Türk halkı canını ve malını koruyacak teçhizat ve mühimmatı bulduğu sürece vatan toprağını kanının son damlasına kadar savunmuş bir millet olmuştur. TMT’de halkın kendisini koruması amacıyla oluşturulan bir örgüt olduğundan halkta eli silah tutabilecek Türk ilke ve inkılaplarına bağlı herkes bu örgüte seçilmiş ve direniş hareketi başlamıştır ki bu sayede Türk halkının Kıbrıs’tan silah ve şiddet yoluyla göçü engellenmek istenmiştir. Planlanan basamağın başarıya ulaştığını Kıbrıs Barış Harekâtı’ndan da anlamak mümkündür. Çünkü Kıbrıs Barış Harekâtı’na kadar adadan göç etmeyen halk adanın kurtarılmasında önemli bir pay sahibidir.

Rumların Savaş Psikolojisiyle Türkleri Yurdundan Etme Çabaları Rum ve Yunan hükümetlerinin desteğiyle kurulan EOKA terör örgütü yapmış olduğu faaliyetlerle ada içerisinde yaşayan Türklerin öldürülmesine neden olmuştur. Bunca eziyete rağmen yurdunu terk etmeyen Türklerle karşı da maddi

manevi yıldırma politikası uygulanmıştır. Hatta öyle ki Rumlar EOKA’nın da kurulmasıyla Türkler arasındaki birlik ve beraberliği bozmak adına Türk gazetelerinin dağıtımını yasaklamak istemiştir. Rumlar bu şekilde Türklerin birbirinden güç almasını engelleyerek psikolojik olarak maneviyatını düşürmeyi hedeflemiştir.¹¹ TMT sesini tüm Kıbrıslı Türk halkına duyurmak için basın yayın organı olan gazeteyi kullanmaya başlamıştır. Çıkardığı gazetenin ismi Nacak olacaktır. Gazete Akritas planına göre adanın Yunanistan’a bağlanmaması için Kanlı Noel’e kadar devam edecek ve TMT’nin en güçlü iletişim ağı olacaktır. Buradaki amaç Nacak gazetesi ile beraber Türklerin beraber hareket etmesini sağlamaktır. Böylelikle Rumlar ve Yunanlılar her ne kadar baskı ve şiddet uygulayarak Türkleri tahrik etmiş ve psikolojilerini yıpratmış olsa da Türk halkı TMT ile beraber ayakta durmaya çalışmıştır.¹² Türklerle yapılan savaş psikolojisi yöntemi sadece halka uygulanan bir yöntem de değildir. Devletin çeşitli kademelerinde de bu psikolojik yıldırma uygulanmaya devam etmiştir. Özellikle, Cumhurbaşkanı Yardımcısı Dr. Fazıl Küçük diğer devletlerle olan ilişkilerde ziyarette bulunduğu sırada Cumhurbaşkanı Yardımcısı olmasına rağmen Cumhurbaşkanı gibi istediği ölçüde para harcaması konusunda serbest bırakılmamıştır. Bunun yanı sıra Cumhurbaşkanı’nın portresi bütün resmî kurumlarda yer alır iken Cumhurbaşkanı Yardımcısı Dr. Fazıl Küçük için bu durum söz konusu olmamıştır. Tüm bu gelişmeler ışığında Rum hükümeti psikolojik bir savaş yürüterek Kıbrıs Cumhuriyeti’nin kurulmuş olmasını bile umursamamış, Türklerle aynı statüde yer almamaları için elinden geleni yapmıştır.¹³

TMT, her ne kadar halkın gücünü temsil ediyor da olsa Kıbrıs Cumhuriyeti içerisinde yer alan Rumların baskılarına müdahale etme konusunda yetersiz kaldığı düşünülebilir; fakat yeni bir pencereden de baktığımızda Kıbrıs Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonraki süreçte devletin bir anayasası olduğu düşünüldüğünde; müdahale etmesinin yanlış olabileceği de öngörülebilir. Çünkü böyle bir durum dış basına yansıtıldığında adayı Türkiye’nin ilhak etmeye çalıştığı imajı çizilebilir. Türklerle uygulanan baskıların etkili olması sonucunda Rauf Denktaş Türk’ten Türk’e kampanyasının başlatılmasını istemiştir. Böylelikle Rumların açmış olduğu psikolojik baskılara karşı Türkler’den de reaksiyon gelmiştir. Bu reaksiyon Türkleri her alanda kalkındırmaya yönelik olmuştur. Çünkü Rumların uygulamış olduğu psikolojik savaş her alanda Türkleri yıldırma üzerine olmuştur. Özellikle ekonomik alanda Türkleri yok etmeye çalışarak adanın tek hâkimi tek güçlü sınıfını olmak istemişlerdir. Ancak adada yaşayan Türkler’de bu oyuna gelmeyecek mümkün olduğunca kendi aralarında alışveriş yaparak kendi ekonomilerini canlı tutmaya çalışmıştır.

⁹ Ali Denizli, a. g. e, s:44,45

¹⁰ Sabahattin İsmail, Kıbrıs Cumhuriyeti’nin Doğuşu- Çöküşü KKTC’nin Kuruluşu, Akdeniz Haber Ajansı Yayınları, İstanbul, s:68,69.

¹¹ Ulvi Keser- Barış Özdal, “1955-1963 Sürecinde Nacak Gazetesi ve Rauf R. Denktaş”. Asia Minor Studies. Sayı:2, s:2.

¹² Ulvi Keser, “1958-1963 Mücadele Sürecinde Kıbrıs’ta Basın ve Nacak Gazetesi”, ÇTTD. S:12/24 s:312

¹³ Rukiye Maden, a. g. e, s:70,71.

Rauf Denktaş bu düşüncesiyle Atatürk ilke ve inkılaplarının Kıbrıs'taki uygulayıcısı olduğunu bir kez daha göstermiştir.¹⁴ TMT'nin kuruluşundan itibaren örgütlenmesi ve teşkilatlanması Türk teşkilat tarihine uygun bir şekilde olmuştur. Ayrıca Türk Mukavemet Teşkilatı'nın komuta zincirinin başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi için haberleşmenin gizli bir şekilde yapılması gerekmektedir. Yapılan haberleşmenin gizliliği ve disiplinliliği sayesinde bu teşkilat ileriye dönük çalışmalarını sürdürmüştür. Bu gizlilik Türkiye'nin de araya girmesiyle devam etmiştir. Hatta öyle ki Türkiye'nin de desteğiyle TMT'nin içerisinde yer alan mücahitler eğitimden geçirilmiştir. Teşkilat içerisinde yer alan mücahitler de bu gizliliğe özen göstererek hiçbir şekilde kendilerini açık edecek bir harekette bulunmamıştır. Böylelikle adanın diğer sakinleri olan Rumlar ve İngilizlerde bu gizli teşkilatlanmayı fark edememiştir. TMT teşkilatının bu derece gizlilikte başarılı olabilmesi asıl sebebi mücahitlerin vatan toprağı olarak gördüğü Kıbrıs'ı Rum ve Yunanlıların eline bırakmak istememesinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden teşkilata seçilen mücahitlerin en büyük özellikleri arasında vatanseverlik yatmaktadır. Vatanını seven her Türk'te bu teşkilata üye olmayı başararak yaşadığı toprağı korumaya hazır ve nazırdır.¹⁵ TMT'nin teşkilatlanma biçimine baktığımız zaman teşkilata üye olması karar verilen kişilerin üye olması için ilk etapta ant içmesi gerekmektedir. Bu ant özetle şu biçimdedir:¹⁶ "Kıbrıs Türkü'nün yaşayış ve hürriyetine, canına, malına ve her türlü anane ve mukaddesatına her nereden ve kimden olursa olsun vaki bulacak tecavüzlere karşı kendimi Türk milletine adadım. Ölüm dahi olsa verilen her vazifeyi yapacağım. Bildiğim, gördüğüm, işittiğim ve bana emanet edilen her şeyi canımdan aziz bilip, sonuna kadar muhafaza edeceğim." Bu aşamanın halledilmesinden

sonra teşkilata üye olan kişiye kurt lakabı verilmektedir. Ardından en küçük yapı taşı olan çadır meydana gelmektedir. Çadır yapısının hemen üstünde ise oba yer alır iken obanın üstünde otağ yer almaktadır. Geriye kalan iki kademeye baktığımızda ise otağın hemen üstünde yayla yer alırken en üst kademede de baş yayla yer almaktadır. Ancak bu yapı daha sonrasında isim olarak değişecektir. Üye olan kişiye arı denilmeye başlanırken çadıra "oğul" obaya "petek" otağa "kovan" yaylaya "sancak" merkeze de "bayraktarlık" denilmeye başlanmıştır. TMT'nin teşkilatlanması bu şekilde olur iken Türkiye'nin de destek vermesiyle de mücahitlere ilk olarak Ankara'ya yakın konumda bulunan Zirköy'de eğitim vermeye başlanmıştır. Bu eğitimler zaman içerisinde Antalya ve Kıbrıs'ta da uygulanmaya başlanmıştır.¹⁷ Adada yaşayan Rumların 1963 yılında başlatmış olduğu katliamlar neticesinde TMT gün yüzüne çıkmak zorunda kalmıştır. Her ne kadar TMT, Rumların yapmış olduğu katliamlara karşı direniş hareketi göstermiş ve planları doğrultusunda yardım gelene kadar halkını savunmuş olsa da eksikliklerinin bulunduğu da bir gerçektir. Teşkilatlanması o günün şartlarında doğru olmuş olsa da TMT'nin daha önce kurulmuş olması gerekmektedir. Milli bir direniş örgütünün kurulması için EOKA'nın katliam yapmasına gerek yoktur. Her ihtimaller göz önüne alınarak yine aynı tarz ve biçimle gizliliği korunarak bir Türk teşkilatı kurulması gerekirdi. TMT'den önce kurulan teşkilatların var olduğu bilinmektedir ancak bu teşkilatların askeri manada yapılanmasının olmaması ve Türkiye'den yardım alacak kadar ulusal bir nitelik taşımaması sonucu etkili olamamıştır. Eğer Türkiye'de EOKA'nın 1955 yılında faaliyete geçmesinden önce burada bir örgüt kurmasını daha önce sağlamış olsa idi birçok Türkün katliam sonucu öldürülmesinin önüne geçmiş

¹⁴ Emruhan Yalçın, a. g. e, Sayı:58 s:295.

¹⁵ Haluk Ölçekçi. (2014). "TMT'nin Toros'u ve Kıbrıs'ta Direniş Şifreleri". Asia Minor Studies. Sayı:2 s:100,101.

¹⁶ İsmail Bozkurt, a. g. e, s:31

¹⁷ İsmail Bozkurt, a. g. e, s:30,33.

olabilirdi. Tüm bu yaşananlara rağmen TMT üyesi mücahitler Rum saldırılarına karşı başarılı bir duruş göstererek Türkiye'nin harekete geçeceği ana kadar vakit kazanmayı başarmıştır.

Rumlar, Kıbrıs'ta yaşayan Türkleri öldürmek ve sayılarını azaltmak adına durmadan bahaneler aramaktadır. Eline geçen ilk fırsatı değerlendirmek isteyen Rum hükümeti, Türkiye'nin Kıbrıslı Türklere Erenköy limanından silah ve teçhizat gönderdiği istibaharatını almış olduğunu belirterek harekete geçmiştir. Makarios, Grivas ile iş birliği halinde olup böyle bir saldırının başlatılması için önce Yunan hükümetine haber edilmesi gerektiğini bilmekteydiler. Bu yüzden Makarios öncelikli olarak Yunanistan hükümetine haber etmek istemiş fakat Dışişleri Bakanı olan Kostopulos'a ulaşamamıştır. Grivas bu iletişim sorunu üzerine daha fazla beklemeyerek kuvvetlerine hareket emrini verdi. İletişim sorunu yüzünden tabi ki Yunan hükümeti saldırının başladığını daha sonra öğrenmek zorunda kalmıştır. Fakat bu Grivas'ın aceleci tavrına karşılık Türk mücahit grubu canları pahasına bu saldırıya karşı koymaya çalışıyordu. Çünkü bu köy Türkiye ile Kıbrıs adasının iletişimini sağlayan en güvenilir köy olmakla beraber Türklerin hayatta kalıp kendini savunması için gelecek askeri silah ve teçhizatların bu güzergâhla adaya ulaştırılması anlamına geliyordu. Hatta daha öncesinde birçok öğrencinin bu yolla adaya gelip vatan toprağını savunmaya çalıştıkları bilinmektedir. Bu sayede Grivas'ın askeri kuvvetlerine rağmen üniversiteli mücahitler iyi karşılık vermişlerdir.¹⁸ Türklerin bu özverili direnişi karşısında Türkiye de sessiz kalmamış, Türk uçaklarını Erenköy'e göndermiştir. Türkiye'den kalkan uçaklar ilk önce ihtar uçuşlarında bulunmuş fakat bunun bir karşılık alamaması yani Rumların silahlarının susmaması üzerine Türk uçakları da karşı saldırıya geçmiştir. Türk uçaklarının bu saldırısı Rumları durdurmaya yetmiş hatta Rumların bu saldırılarının bozguna dönüşmesine neden olmuştur.¹⁹

Aynı şekilde yine Kıbrıs'ta yaşayan Rum kesimini kışkırtmak isteyen Rumlar, Geçitkale ve Boğaziçi köylerinde de hadise çıkartmıştır. Rumların, Geçitkale ile Boğaziçi köylerine saldırı düzenlemesinin görünen sebebine bakıldığında Boğaziçi ve Geçitkale köylerinde askerlerinin sivil kıyafet yerine üniformalı bir şekilde ve ellerinde silahla köyün içinden geçerek boy

göstermek istemeleri olmuştur. 1964 saldırılarından sonra bile sivil Rumlara hiçbir şekilde bu yol kapanmamış olup bu yolu kullanmak isteyenlere karşı sözlü taciz ya da şiddet uygulanmamıştır. Kıbrıslı Türklerin Türk mahallerine giden bu yolu güvenlik nedeniyle kapatması savaşın ana nedeni olarak görülmektedir.²⁰ Bu saldırının ışığı altında Kıbrıslı Türklere 28 kişi şehit edilmiştir. Türklere o kadar büyük baskı ve şiddetler uygulanmıştır ki yaralı Türkler hastahaneye götürülmemiş hatta küfür ve tecavüzlere maruz kalmışlardır. Rumlar attıkları bombalar ve mermilerle öldürdükleri insanları benzin yakarak ortadan kaldırmanın yanında yaşlı bir adamın üzerine benzin dökmek kaydıyla diri diri yakacak kadar vahşileşmişlerdir.

Türkiye bu saldırının durmaması ve Rumların bu Türk köylerinden çekilmemesi durumunda Yunanistan ile yeni bir savaşa hazır olduğunu belirtmiştir.²¹ Türkiye her ne kadar daha sonrasında müdahalede de bulunmuş olsa da adaya askeri birlik çıkarmaması yanlış bir hareket olmuştur. Çünkü daha sonrasında yapılan anlaşmalara bakıldığında Yunanistan hiçbir şekilde bu anlaşmalara uymayarak Enosis hayallerinden vazgeçmemiştir. Ayrıca Yunanistan, Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında yapmış olduğu katliamlarda bunu kanıtlar nitelikte olmuştur. Kıbrıslı Türkler de Rumların bu silahlanmalarına karşılık önlem almaya çalışmış fakat Rumların silah gücüne erişecek kadar silah ve teçhizat toplayamamışlardır. Bu yüzden Rumlar Türkiye'nin Kıbrıslı Türklere Erenköy limanından silah ve teçhizat gönderdiği istibaharatını alındığını belirterek harekete geçmişlerdir. Kıbrıslı Türkler bazı balıkçı tekneleriyle Türkiye'den silah getirmektedirler. Bu işi yapan Türklere kendi aralarında bereketçi lakabı takılmış idi. Erenköy limanı Kıbrıs ile Türkiye arasındaki nefesi temsil etmektedir. Bir yardımı bir kurtuluş belirtmektedir. Bu sadece Türkiye'nin silah göndermedeki yollarından belki de bir tanesidir fakat en önemlisidir. Bu yüzden ki Türkiye bu liman için uçaklarını kaldırmıştır.²²

Sonuç olarak; Türk Mukavemet Teşkilatı, Kıbrıs adasında Türk varlığının devamının sağlanmasında ve adada Türklere karşı yapılan menfur faaliyetlerin önlenmesinde önemli bir işlev görmüştür. Türkiye de bu teşkilatı çeşitli şekillerde desteklemiş ve adadaki Türklerin haklarını her daim savunmaya gayret göstermiştir.

¹⁸ Mustafa Tarakçı, Kıbrıs Barış Harekâtı, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2010, s:80. Erol Mütercimler, a. g. e, s:152,153.

¹⁹ Vehbi Zeki Serter, Kıbrıs'ta Rum-Yunan Saldırıları ve Soykırım, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008, s:232,233.

²⁰ İsmail Bozkurt, a. g. e, s:510,511,512.

²¹ Sabahattin İsmail, a. g. e, s:309.

²² Erol Mütercimler, a. g. e, s:151, Vehbi Zeki Serter, a. g. e, s:231.

EKMEK KARNESİ UYGULAMASI

Rabia KARABULUT*

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Giriş: 1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'ya saldırısı sonrasında İkinci Dünya Savaşı'nın çıkması Türkiye için de yeni bir dönemi başlatmıştır. Başbakan Refik Saydam, TBMM'de yaptığı konuşmada zirai durumla ilgili iyimser bir tablo çizmiş, gıda maddelerinde bir sıkıntı yaşanmayacağını vurgulamış, ekmek ve unla ilgili bir problem çıkmayacağı gibi, Türkiye'nin buğday ihraç eden ülkeler arasında yer alacağını açıklamıştır.¹ 3 Eylül 1939 tarihli Tan gazetesi Dâhili haberler bölümünde "Piyasamızda sıkıntı yok, mahsul mevsimine kadar sarsılmadan halkın ihtiyaçları temin edilecektir." başlığı altında piyasanın harp vaziyetine karşı hazırlıklı olduğunu ve gelecek mahsulüne kadar halkın bir sıkıntı yaşamayacağı ve bilhassa buğday stoklarının arttırılmış ve buğdayın cins ve kalitesine göre 5-15 kuruş indirimine gidildiği belirtilmiştir.² Yine aynı gazetenin 5 Eylül 1939 tarihli yazısında meydana gelebilecek vurgunculuğa karşı da tedbirlerin alındığı ve vurgun yapanların için ihtikâr kanununun gerekliliklerine uygun tetkiklerin de yapılmaya başlandığını belirtilmiştir.³ Alınan önlemlere rağmen ihtikâr hareketi hız kesmeyince başbakanlık bir tebliğ yayınlayarak gıda maddelerinin hemen hepsinin ihracının durdurulduğunu ve bunla mücadele için meclisten yeni yetkiler isteyeceğini bildirmiştir.⁴ Bununla birlikte hükümet, savaş yıllarında iktisadi politikaları belirlemede en önemli dayanak olan Milli Korunma Kanunu'nu 18 Ocak 1940'ta çıkarmıştır. Bu kanuna dayanarak hükümet çıkardığı kararnamele ile piyasayı denetim altına almaya çalışmışlardır.⁵ Kanunun 4. Maddesine uygun olarak hükümet içinden Milli Savunma, Maliye, İktisat, Ziraat, Ulaştırma ve Ticaret Vekillerinden Koordinasyon Heyeti oluşturmuşlardır. Milli Korunma Kanunu'yla stokçuluğu engellemek, halkın ihtiyaçlarını karşılamak için ürünlere değer fiyatında el koymak ve ihtiyacı olan aracı kurumlara karsız olarak vermek amaçlanmıştır.⁶

Tan gazetesi başyazarlarından M. Zekeriye Sertel 4 Mart 1940 tarihli yazısında, senelerden beri uluslararası ilişkilerin normal seyir etmediği ve bu savaşın başlaması ile büsbütün yeni hayat ve yeni ilişki şartlarının ortaya çıktığını ve gerek savaşa

dâhil olan gerek savaşa dâhil olmayan devletlerin kendilerini bu yeni şartlara adapte etmeleri ve bu yeni duruma karşı çok önemli tedbirler almaları gerektiğini vurgulamıştır. Aynı zamanda bu savaşın sadece müttefikler ile Almanya arasında cereyan eden bir mahalli savaş olmadığını ve savaşın tesirlerinin bütün Avrupa'da hatta bütün dünyada dalga dalga hissedildiği büyük ve genel bir harp içinde olduğunu belirtmiştir.⁷ Buna bağlı olarak dönem bütçesi görüşmelerinin hesaplanması ve ayarlanması da bu çerçevede olmuştur. Devletin iç ve dış siyasetini ve bütçe prensibini Başbakan Refik Saydam radyoda izah ederken Maliye Vekili Fuat Ağralı gazetelere yeni yıl bütçesini hangi sebepler altında belirleyeceği açıklamıştır. Vekil 1940 bütçesinin bizim için ideal bir bütçe olmadığı ve dünyayı etkileyen olaylar ortasında imkânları ifade eden rakamlardan, tedbirlerden, tasarruflardan ve bazı zamlardan oluştuğunu belirtmiştir. Haziran ayında başlayacak olan malî senenin zorunluluklarını birkaç prensiple açıklamıştır. Bunlar: *Dünyadaki savaştan doğan iktisadi tesirleri karşılamak, Dünyada meydana gelmiş olan emniyetsizlik havası içinde devlet emniyetinin daha iyi bir şekilde koruma imkânlarını elde etmek, Türkiye Cumhuriyetinin ananesi haline alan imar ve inşaa faaliyetine devam etmek olarak açıklamıştır.*⁸

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasında dokuz ay sonra, 27 Mayıs 1940 günü Maliye Vekili Fuat Ağralı tarafından da bütçe meclise sunulmuş ve kabul edilmiştir.⁹ Başbakan Refik Saydam başkanlığında toplanan Koordinasyon Heyeti, ekonomiyi denetim altına almaya çalışmış ve işe işleri, fiyat kontrolü ve vurgunculuğa karşı mücadele amacıyla 28 Ekim 1940'ta İaşe Müsteşarlığı'nın kurulmasına karar verilmiştir. Buna bağlı olarak da Fiyat Murakabe Komisyonları kurulmuş ve piyasa fiyatları belirlenmiş ve belirlenen ürünlerin fiyatlarının denetimi ve karaborsa ile mücadele etmeye çalışmışlardır. Ama kontrol memurlarının azlığı ve teşkilatsız olmaları gibi olumsuz nedenlerden dolayı karaborsa önlenememiş ve çeşitli sıkıntıların da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu sorunlarının çözülmesi için de Milli Korunma Mahkemelerin

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, SBE, Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: rabia.karabulut06@gmail.com.

¹ "Memleketimizde Yiyecek Kıtlığı Kat'iyen Olmaz", Tan, 07.09.1939.

² "Piyasamızda Sıkıntı yok", Tan, 03.09.1939.

³ "Toptan Satışlarda İhtikâra Başladı", Tan, 05.09.1939.

⁴ "Gıda Maddelerinin Hemen Hepsinin İhracı Menedildi", Tan, 08.09.1939.

⁵ Şevket Pamuk, Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme İktisadi Politikaları ve Büyüme. (İstanbul: İş Bankası, 2008),190-191.

⁶ Sabit Dokuyan; Fatih Özçelik, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Ekonominin ve İktidarın Temel Dayanağı: Milli Korunma Kanunu," Türk Kültürü İnceleme Dergisi, 31 (2014): 120-121.

⁷ M. Zekeriya Sertel, "Fevkalade Zamanlar, Fevkalade Tedbirler İster", Tan, 04.03.1940.

⁸ Sadri Ertem, "1940 Bütçesi", Tan, 03.03.1940; "Maliye Vekili, Yeni Bütçenin Esaslarına Dair İzahat Verdi", Tan, 01.03.1940.

⁹ Ertuğrul Baydar, İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri, (Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No:1978-195, Ankara, 1978): 39. Detaylı bilgi için: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/co11/tbmm06011059ss0171.pdf>

kurulması kararlaştırılmış ve bunların 4'ü İzmir, İstanbul, Ankara ve Zonguldak'ta, 4 tanesi de diğer illerde faaliyet göstermiştir.¹⁰ Toprak Mahsulleri Ofisi, iyi bir ürün yılı geçirmesine rağmen 1940 yılında hem üreticilerin hem de tüccarın olumsuz beklenti içinde olmaları nedeni ile stoklama girişimlerine girişmiş olmaları neticesinde ürünün yeterli bölümünü satın alamamışlardır. Yılın sonuna doğru Toprak Mahsulleri Ofisinin stokları erimeye başlayınca ciddi bir iase sorunu ortaya çıkmıştır. Buğday sıkıntısının her yerde hissedilmesi sonucunda hükümet bazı önlemler almaya başladı. Bunlardan ilki ekmeğin üretim kalitesinin kontrol altına almaktır. Bu doğrultuda Dâhiliye Vekâleti'nden Valilere gönderilen bir genelge ile belediyeler aracılığıyla ekmeğin randıman miktarının bütün fırınlarda aynı olması istenmiştir.¹¹ 26 Ekim 1940 tarihli ve Dâhiliye Vekâleti'nden Başbakanlık Müsteşarlığı'na gönderilen bir yazıda, İstanbul'dan 80 randımanlı tek tip undan mamul ekmeğe, 86 randımanlı asker unundan imal edilmiş ekmeğin, kaliteyi bizzat görmek isteyen Başbakan Refik Saydam'a sunulduğu belirtiliyordu.¹²

Hükümet, piyasadaki buğday azlığına yönelik Milli Korunma Kanunu'na dayanarak Aralık 1940'ta hububata el koyma kararı alarak yeni bir uygulama başlattı. Başbakanlıktan yapılan tebligatta göre tüccarın elinde bulunan buğday ve çavdara el koyulacaktı. Buna göre hükümet, Milli Korunma Kanunu'nun 14. maddesine dayanarak hububat ticaretiyle meşgul olmayan üreticinin dışındaki bütün gerçek ve tüzel kişilere ait buğday ve çavdar mahsullünü belirlediği fiyatlar üzerinden satın alınacaktı.¹³ Alınan önlemler yetersiz kalınca Koordinasyon Heyeti'nin aldığı karar ve Bakanlar Kurulu'nun onayı ile 12 Şubat 1942'de üreticinin elinde bulunan tohumluk ve yemeklik ihtiyacından fazlasının da el konulması kararlaştırıldı.¹⁴ Şubat 1941'de kararlaştırılan tek tip ekmeğin uygulamasının kamuoyundaki tartışmaları esasen 1940 sonbaharında başlamıştı. Nitekim Hakkı Süha Gezgin gazetede yazısında tek tip ekmeğe ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır.¹⁵ *“Türkiye’de bir tek ekmeğin tipinin kabul edileceği yazıldı. Tabii zamanlarda keseye, zevke, itiyatlara göre ekmeğin çıkarmak belki uygun düşer. Dileyen has, dileyen harci yer. Fakat memleket hudutlarının dövüşen milletle kuşatıldığı, bütün dünyayı ateş ve dumanın kapladığı, geleceğin karardığı günlerde iş değişir. Artık francala, birinci ve ikinci nevi ekmeğin ayrılığı yer almaz...*

Fakat dünyayı ateşe verenler, bizi de silaha sarılmaya mecbur ettiler. İstihsal kuvvetleri azaldı. Yalnız kendimizi düşünecek mevkiye kaldık. Ambarlarımızda, döner silolarımıza

yuğul buğdayları idare ve dikkatle kullanmak zorundayız. Harp ne kadar sürecektir? Bunu kestirmek mademki bugün mümkün değil, o halde uzun bir zaman için ihtiyatlı tedbirli yaşamak bir akıl ve mantık emridir...”

Sonuç olarak 18 Şubat 1941 tarihinde Bakanlar Kurulu kararıyla Ankara, İstanbul ve İzmir şehirlerin belediye sınırları dâhilinde tek tip ekmeğin çıkarılması kararı alındı. Buna göre 100 kilo buğdaydan 84-86 kilo un alınacak ve bu una %15'i geçmeyecek şekilde çavdar katılacaktır.¹⁶ Francala ekmeği ise belediyelerce tespit edilen fırınlarda yapılacak ve yine belirlenecek yerlerde satışa sunulacaktır.¹⁷ Bununla beraber, ilerleyen aylarda buğday azlığı dolayısıyla halk diğer maddelerin oranının arttığı undan hazırlanan ekmeğin yemek zorunda kalmış ve memnuniyetsizlik artmıştır.¹⁸ Böylece ekmeğin yenilebilirliği daha da azalmıştı. Şevket Süreyya Aydemir, savaş sırasında çıkan ekmeğin kalitesinin düşüklüğünü şu cümlelerle ifade etmiştir.¹⁹ *“İzmir’de palamudun, küspenin una karıştırılmasını gerektiren tedbirler alınmak zorunda kalıyordu. İzmir valisi bir gün bana, İzmir’de kasasını açarak ‘işte dün fırından çıkan bu! Bir tanesini hatıra olarak saklayacağım!’ diyerek, taşla moloz arası kara bir hamur, daha doğrusu çamur parçası göstermiş.”*

Ekmeğin Karnesinin Gündeme Gelmesi, Uygulanması ve Kaldırılması: Tek tip ekmeğin uygulaması ile bir miktar tasarruf sağlanmış olsa da un ve hububat sıkıntısının önüne geçmek pek de mümkün olamamıştır. Bu arada karaborsacılık aracılığıyla büyük para kazananların sayıları da gün geçtikçe çoğalmıştır. Halkta kıtlık korkusu ile gıda ürünlerine yüklenerek sıkıntının daha da artmasına neden olmuştur.²⁰ Bu gelişmeler neticesinde hükümet, ekmeğin karne ile verme uygulamasına geçmek zorunda kalmıştır. Refik Saydam Hükümeti büyük kentlerde başlattığı karne uygulaması ile ekmeğin sarfiyatını ve fiyatını kontrol altına almayı amaçlamıştır. Ekmeğin karneye bağlanması kararı da Milli Korunma Kanunu'na dayandırılmıştır. Kanun'un 21. Maddesinin 2. Fıkrasında vesika ile ilgili şu ifadeler yer almıştır. *“Hükümet lüzum gördüğü maddelerin alım ve satımını, her ne suretle olursa olur başkasına devrini, imalini, istihlakini, istimalini ve naklini men edebilir. Bu maddelerin ne şekil ve suretle, nerelerde, hangi şartlar altında ve ne miktarda alınıp satılacağını, devir, imal, istihlak, istimal ve nakledileceğini tanzim ve tehdit veya vesikaya bağlayabilir.”* 3. fıkrada ise vesikaların alınıp

¹⁰ Bülent BAKAR, “İstanbul’da Ekmeğin Karnesi Uygulanması, Karne ve Ekmeğin Sıstımaları (1942-1946),” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 12/24 (2013): 6.

¹¹ Şinasi Sönmez, İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Hükümetinin Temel Gıda Maddelerinin Temini Konusunda Aldığı Tedbirler, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 47 (Bahar 2011), 612.

¹² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi(BCA), Fon kodu:030.10., Yer no:45.290.56.

¹³ Bülent BAKAR, a. g. m., s. 8.

¹⁴ Sabit Dokuyan; Fatih Özçelik, a. g. m., s.197.

¹⁵ Hakkı Süha Gezgin, “Tek Ekmeğin Tipi”, *Vakit*, 29 İnkıcaşın 1940.

¹⁶ BCA, Fon kodu: 030.18.01.02., Yer no:94.12.19.

¹⁷ “Tek Tip Ekmeğin Ne Cins Undan Yapılacağı Tespit Edildi”, *Son Posta*, 21 Şubat 1941.

¹⁸ Bülent BAKAR, a. g. m., s. 9.

¹⁹ Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam (1938-1950), Cilt II (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2011), 203.

²⁰ Murat Metinsoy, İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye Savaş ve Gündelik Yaşam, (İstanbul, Homer Kitabevi, 2007), 102.

satılması veya herhangi bir sebeple başkasına devredilmesi yasaklanmıştır.²¹

Karne uygulaması öncelikli olarak İstanbul ve Ankara şehirlerinde başlamıştır. Kısa süre içinde diğer şehirlerin bazılarında da uygulanmaya başlamıştır. Bunlardan bazıları Amasya, Bursa, Diyarbakır, Çanakkale, Edirne, İzmir, Kayseri, Malatya, Ordu, Sivas, Samsun, Tokat, Zonguldak, Trabzon'dur.²² Ekmek karnesi ilk olarak İstanbul'da 11 Ocak 1942 günü dağıtılmaya başlanmıştır. Fırınlara ihtiyaç duyulacak kadar ekmek çıkaracağı ve halkın telaş yapmaması halinde herkese yetecek kadar dağıtılacağı duyurulmuştur. Karne uygulaması ile ekmek dağıtımı ilk kez İstanbul'da 14 Ocak günü başlamıştır. Dağıtımın ilk günü başarı ile tamamlanmış ve 17 Ocak 1942 günü itibarı ile Ankara'da da ekmek karnesi uygulamasına geçilmiştir.²³ Milli Korunma Kanunu'nun 21. Maddesine göre kişinin günlük ekmek tüketimi sınırlandırıldığı gibi karne ile kupon karşılığında olacaktır. Yedi yaşına kadar çocuklar günde 187,5 gram, yedi yaşından büyükler 375 gram, ağır işlerde çalışanlar 750 gram ekmek tüketebilme hakkına sahip olacaklar.²⁴ Genelge günlük tüketim miktarının gramı verildiği gibi yerleşim yerlerinde karneyi kimin nasıl düzenleyeceği de ayrıntıları ile belirtilmiştir. Orduda askerin günlük ekmek tüketimi ise Bakanlar Kurulu Kararı ile 750 grama indirilmiştir. Karar Milli Savunma Bakanlığının emri ile 8 Mayıs 1942'de yeniden tadil edilerek asker başına 600 grama indirilmiştir.²⁵ Hükümet, ekmek karnesi ile olsa dahi ekmek alamayacak durumda olanları da dikkate almıştır. Bu amaçla 1943 tarihinde İçişleri ve Ticaret Bakanları tarafından yayınlanan ortak bir kararname ile ekmek ve ekmeklik ihtiyaçları hükümet tarafından karşılanacak olan dar gelirliğin tespiti dair kritikler belirlenmiştir. Kararnamede yer alan ihtiyaç sahiplerinden bir kaç şöyledir. Asker ailesinden muhtaç durumda olanlar, emekli olmadan tazminat verilerek işten çıkarılanlardan muhtaç durumda olanlar ve CHP-Kızılay-Çocuk Esirgeme-Yardım Sevenler, Fukaraperver Cemiyetleri-Halk Evleri Sosyal Yardım Kolları gibi oluşumlardan yardım alanlar, belediyelerce sürekli yardım verilen acizler, çalışma gücünden mahrum olan kişiler. Dar gelirli için yapılacak dağıtımlarda kullanılmak üzere hak sahiplerine bir hüviyet karnesi verilecektir. Bu karne de hak sahibinin hüviyeti ve 12 aylık süreyi kapsayacak 12 bölümden oluşan bir cetvel yeracaktır.²⁶

Karne uygulaması, toplum içinde eşit kalitede ve miktarda ekmek dağıtımını sağlama amacını tam olarak gerçekleştirmemiştir. Parası olan daha iyi kalitede ekmeği yüksek fiyat-

larla temin ederken, fakir halkın yediği ekmek kalite ve miktar olarak düşüş göstermiştir. Dar gelirli kalitesiz ekmek yemeye mahkûm hale gelmiştir. Devlet bu adaletsizliği ortadan kaldırmak ve haksız kazananları engellemek için Milli Korunma Kanunu'nda 1942 yılı Şubat ayında değişiklik yapmıştır. Karneler üzerinde değişiklikler yapanlara ya da başkalarına ait karneleri kullanmaya çalışanlara 3 yıl hapis cezası uygun görülmüştür.²⁷ Diğer yandan ekmek ve gıda ürünlerinin kartlarının dağıtımının yapılması, haksız karne dağıtımının engellenmesi, her bölgenin ihtiyaçların tespiti ve satışı yasak olan malların satışlarını engellemek için 5 Mayıs 1942 tarihinde Halk Dağıtım Birlikleri kurulmuştur. Ticaret Vekâleti'ne bağlı olarak açılan bu birlikler ticaret odalarına kayıtlı olan ve dağıtılan ürünün satışını yapan kimselerden oluşturulmuştur. 250 hane veya 1.000 nüfusa bir birlik tahsis edilmiştir. Okul, hastaneye hapis hane gibi yerler ise kendi başına bir dağıtım birliği olarak kabul edilmiştir. Diğer bir tedbir ise; karne uygulanmayan yerlerden karne uygulanan şehirlere gelen halkın mağdur olmaması amacıyla yapılmıştır. Bu amaçla gar ve toplu taşıma alanlarında seyahat fişleri dağıtılmıştır. Ekmek dağıtılan bir şehirde kullanılan karne başka şehirlerde de kullanılabilmiştir. Lokantalarda yemek yiyenler ise ekmeklerini yanlarında götürmüşler ya da ekmek fişlerini lokantacıya vererek ekmek almışlar, yiyemedikleri kısmı ise paket yaptırarak evlerine götürmüşlerdir.²⁸ Karne sistemi de fiyat politikası gibi daha başından itibaren, Türkiye'deki idari teşkilatın yapısal sorunları ve noksanları nedeniyle başarısız olmaya ne yazık ki mahkûmdur. Alınan önlemler, koşullar ve gereklilikler yerine getirilememiştir. İlk olarak etkin bir fiyat kontrolü gerçekleştirilememiş ve uygulamanın temel amaçlarından biri olan ekmek tüketiminde görece eşitlik durumu sağlanamamıştır. Üst gelir sahipleri karaborsadan yüksek fiyata daha kaliteli ekmek temin edebilirken alt sınıf daha düşük kalite de ekmeği temin etmekte bile güçlük çekmiştir. Ayrıca gerek esnaf olsun gerek karne hırsızlığı yapan çeteler olsun, karne ile ekmek alan vatandaşlar olsun sürekli hileye ve kaçakçılığa başvurdular. Karne uygulamasından sorumlu olan Halk Dağıtım Birlikleri bile karne ticareti yaparak görevlerini suiistimal ettiler. Bu tür hareketler etkili bir biçimde kontrol altına alınamadı. Dolayısıyla, alt sınıflar arasında karne uygulamasının kendileri için faydalı ve eşitlikçi bir uygulama olduğuna dair bir güven inşa edilemedi.²⁹ Ekmeklerin gramajı da zamanla çalınmaya başlanmış ve ekmeklerin biçimleri, kıvamları ve tatları da giderek bozulmuştur. Kazım Karabekir bu durumu şöyle açıklamıştır: *"İlk önce, yüzde 20 çavdar karıştırılmakla başlayan mahlut ekmek, daha sonra yüzde 20*

²¹ Sabit Dokuyan; Fatih Özçelik, a. g. m., s. 199.

²² Fatih Tuğluoğlu, "Tek Parti Döneminde Hükümet Memur Dayanışması", Ankara Üniversitesi Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 27-28, (Mayıs-Kasım 2001), 362; BCA, Fon kodu: 030.10., Yer no:185.273.23.

²³ Sabit Dokuyan; Fatih Özçelik, a. g. m., s. 199.

²⁴ Cemil Koçak, "Karneli Yıllar", Tarih ve Toplum, 25, (Ocak 1986), 442-443.

²⁵ Şinasi Sönmez, a. g. m., s.619.

²⁶ Sabit Dokuyan; Fatih Özçelik, a. g. m., s. 201.

²⁷ Sevilay Özer, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Ekim Seferberliği," Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, 15, (Bahar 2012,) s.35.

²⁸ Sabit Dokuyan; Fatih Özçelik, a. g. m., s. 202.

²⁹ Murat Metinsoy, a. g. e., s.107.

çavdar, yüzde 30 arpa ve yüzde 50 de kepekli un halitasından mürekkep çok esmer ve hamur halinde ekmek çıkarılmasına karar verilmişti.” Bulgur fiyatlarının düşmesi ile beraber bulgurda eklenmeye başlanmıştır. Bu nedenle ekmekler yurt genelinde yaygın bir şikâyet konusu haline gelmiştir.³⁰ Öyle ki insanlar bu rahatsızlıklarını otoriteye duyurmak için gazetelere şikâyet mektupları yazmışlardır. Örneğin Ni-zipli bir kişi Tan gazetesine yazdığı mektupta ekmeğe katılan diğer maddelerin dışında ekmeğin içinden kum, taş, ağaç çürüğü gibi maddelerin çıktığını ve bu durumu belediye şikâyet etmelerine rağmen belediyenin bu konuyu kulak ardı ettiğinden yakınmıştır.³¹ 7 Mayıs 1945’te Almanya’nın kayıtsız şartsız teslim olmasıyla Avrupa’daki savaşın bitmesine rağmen Türkiye savaş psikolojisi ve tehdidinden kurtulamamışlardır. Dolayısıyla 1945 ilkbaharında bazı gazetelerde yer alan karnenin kalkabileceği haberleri kısa zamanda gerçeğe dönüşmemiştir. Nitekim 6 Eylül 1945 tarihli bir başka gazete haberinde ekmek karnesinin yakında kalkacağı haberlerinin doğru olmadığı ifade edilmiştir.³² Netice de Eylül 1946’da Ekmek Karnesi kaldırılmıştır.³³

Sonuç: Türkiye II. Dünya Savaşı’na girmemesine rağmen ekonomide büyük sıkıntılar yaşamıştır. Ama savaşın başlamasından sonra Türk Hükümeti, iktisadi politikaları belirlemede en önemli dayanak olarak Milli Korunma Kanunu’nu çıkarmıştır. Belli bir süre sonra orduya giden askerlerin birçoğunun tarım ile ilgilenmesi ve silahlı altına alınması sonucunda üretimde ciddi düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda hükümet belirli tedbirler almak zorunda

kalmıştır. Bunlardan bazıları hükümetin hububata el koyması, tek tip ekmek uygulaması, un sarfiyatını azaltma çabaları gibi uygulamalardır. Üretim düşerken, tüketimde meydana gelen olağanüstü artış, Toprak Mahsulleri Ofisi’nin yeterli hububat temin edememesi ve şehirlere düzenli nakledememesi ciddi bir sorun oluşturmuştur. Hükümet herkesin eşit ve adil bir şekilde beslenmesini sağlamak ve açlık riskini ortadan kaldırmak için Milli Korunma Kanunu’na dayanarak ekmek karnesi uygulamasına geçmiştir. Ekmek karnesi uygulamasında bir-

çok aksaklık yaşanmıştır. Yeterli ve nitelikli dağıtım teşkilatının olmaması, organizasyon eksikliği gibi hususlar karneyle ilgili şikâyetlerin savaş boyunca devam etmesine neden olmuş ve ekmeğe ilgili şikâyetlerin savaş boyunca devam etmesine neden olmuştur. Ekmek ile ilgili sıkıntılar kamuoyunu sürekli meşgul etmiştir. Savaş boyunca ekmeğin kalitesi, Toprak Mahsulleri Ofisi’nin temin edebildiği buğday oranına bağlı kalmış ve ekmeğin unun içeriği değişmiştir. Halk çoğu zaman kalitesiz çıkan ekmeğe ulaşmayı amaçlarken, maddi durumu iyi olan kesim el altından fahiş fiyatla kaliteli ekmek temin edebilmiş ve alınmaya çalışılan tüm önemlere rağmen gizli ekmek ve karne satışını tam olarak önlemek mümkün olamamıştır. Milli Korunma Kanunu kapsamına giren suçlara bakmak için oluşturulan Milli Korunma kapsamına giren suçlara bakmak için oluşturulan Milli Korunma Mahkemeleri’nin en yoğun mesaileri karne ve ekmek suiistimalleri davalarına bakmak olmuştur. Sahte karne hazırlanması, ekmeğe yabancı maddeler karıştırılması gibi konular İkinci Dünya Savaşı basınının sayfalarından hiç eksilmemiştir. İkinci Dünya Savaşı’nda ekmek karnesi uygulaması, savaş ekonomisine giren bir ülkede kaçınılmaz bir gelişmeydi. Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye’de de ekmek karneli yıllar söz konusu olmuştur. Halkın en temel gıdası olan ekmek başta olmak üzere birçok temel maddede kısıtlama yaşanmış ve sosyal hayat olumsuz etkilenmiştir. Bununla birlikte her şeye rağmen halk kitlesel bir açlık tehlikesinden kurtulmuş ve mutfağın en önemli maddesi ekmeğe karnesiyle ulaşabilmiştir.

³⁰ Murat Metinsoy, a. g. e., s.116.

³¹ Tan, 05.07.1943.

³² Bülent Bekar, a. g. m., s. 47.

³³ Leyla Kırca, “İkinci Dünya Savaşı’nın Ekonomik ve Sosyal Etkilerinin Türk Basınına Yansımaları (1945-1950),” (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış, 2012), s.44; Son Telgraf, 09.09.1946.

BUGÜNÜN CEVABI GEÇMİŞTE SAKLIDIR